ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XIX

ВІННИЦЯ
2011

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XIX

ВІННИЦЯ
2011

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2011. – 337 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 3 лютого 2011 р. (протокол № 8).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.С. Григорчук – *кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
В.М. Даниленко – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
І.М. Романюк – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Іваницька – *доктор історичних наук, професор;*
О.К. Струкевич – *доктор історичних наук, професор;*
О.А. Коляструк – *доктор історичних наук, доцент;*
С.І. Дровозюк – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.В. Легун – *доктор історичних наук, професор;*
О.І. Криворучко – *кандидат історичних наук, доцент;*
С.О. Гусєв – *кандидат історичних наук, доцент;*
Ю.С. Степанчук – *кандидат історичних наук, доцент.*

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.В. Баженов – *доктор історичних наук, професор;*
М.А. Журба – *доктор історичних наук, професор;*
С.С. Падалка – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2011.

Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бару Магдебурзького права)»

З М І С Т

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Баженов Л.В.
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО XIV-XV СТ. НА ПОДІЛЛІ – ФУНДАМЕНТ СУЧАСНОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ***8***

Йолтуховський М.П.
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО І САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ БАР ТА ЙОГО ПЕРЕДМІСТЯХ У XVI – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ***11***

Меснянкін Є.Й.
РОЛЬ БОНИ СФОРЦА ТА БЕРНАРДА ПРЕТВІЧА В СТАНОВЛЕННІ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У МІСТІ БАРІ ***15***

Пламеницька О.А.
ПОЧАТОК ЛИТОВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ НА ПОДІЛЛІ (ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ) ***20***

Брехуненко В.А.
ДОНСЬКІ КОЗАКИ З БАРА ***26***

Гальчак С.Д., Гальчак Н.П.
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ***29***

Васільєв С.А.
УМАНЬ – ІСТОРИЧНЕ МІСТО СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (ПОЧАТОК XVII – ПОЧАТОК XX СТ.) ***37***

Бодров Ю.І.
УМАНЩИНА В ЕКОНОМІЦІ ТА ТОРГІВЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX СТ. ***45***

Зінько Ю.А. , Лисий А.К.
ПЕРШІ ПІВСТОЛІТТЯ В ІСТОРІЇ БАРСЬКОГО СПИРТЗАВОДУ ***48***

Гандзюк В.О.
ТИПОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ПОДІЛЛЯ В ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ (1918 Р.) ***52***

Григорчук П.С., Кузьмінець Н.П.
СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР. ***57***

Мельничук О.А.
ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ У 1920-Х РР. ***61***

Стадник О.О.
ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬБУДУ З ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ) ***65***

Міщук Я.В.
РОЛЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ «ТОРГЗІНІВ» ВІННИЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР. ***70***

Лебединська Т.М.
РОЗВИТОК ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ ТА ЛІТЕРАТУРНОГО РУХУ ЗА ЧАСІВ ПОСИЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ НА ПОДІЛЛІ У 30-ТІ – ПОЧАТОК 40-Х РР. XX СТ. *74*
Крижанівський О.А.
ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ. *78*
Войцехівська Г.А., Пацеля О.П.
ІСТОРІЯ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ: МІСТО БАР ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ *85*
Зелененька І.А.
ОБРАЗ МІСТА БАРА Й БАРСЬКОЇ ЗЕМЛІ В СУЧАСНІЙ ПОДІЛЬСЬКІЙ ПОЕЗІЇ *89*
отець Мелетій Батіг (Микола Іванович Батіг)
БАРСЬКИЙ МОНАСТИР ОТЦІВ ВАСИЛІЯН І БАРСЬКА ВАСИЛІЯНСЬКА ШКОЛА *93*
Григоренко О.П.
БАРСЬКІ СТОРІНКИ В НАУКОВІЙ БІОГРАФІЇ АКАДЕМІКА В.Б. РУДНИЦЬКОГО *98*
Харитонова І.В.
ІСТОРИЧНІ ЦЕНТРИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ МІСТА БАРА *104*
Хілінська Л.В.
ОБЛАСНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ЛІЦЕЙ В ІСТОРІЇ МІСТА БАРА *116*
Мороз М.В.
ІСТОРИЧНІ ЛЕГЕНДИ ПРО УТВОРЕННЯ ГІДРОНІМІВ БАРСЬКОГО РАЙОНУ *123*
Кондель-Пермінова Н.М.
ДО ПИТАННЯ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕМИ «БАРСЬКА ЗЕМЛЯ ПОДІЛЛЯ: ЄВРОПЕЙСЬКА СПАДЩИНА ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ» *128*
Філіпова С.М.
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ БАРСЬКОЇ РАЙОННОЇ БІБЛІОТЕКИ *138*
Сторожук А.І.
ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ СТАЛОГО ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ *143*
Савчук П.Н.
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ БАРСЬКОГО ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕДЖУ ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО *149*
Крижанівський О.А., Матющенко О.М.
РАЙОННИЙ РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ЦЕНТР ДЛЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ У МІСТІ БАРІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ *152*
Нікітіна І.П.
ЕКСКУРСІЯ ЯК ОДНА З ФОРМ ОЗНАЙОМЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ІЗ ПАМ'ЯТКАМИ ІСТОРІЇ *156*
Заболотна О.А., Кривошея І.І.
П'ЯТЬ РОКІВ ПАРТНЕРСТВА УМАНЬ (УКРАЇНА) – ГНЄЗНО (ПОЛЬЩА): СПІЛЬНА ЄВРОПЕЙСЬКА ПЕРСПЕКТИВА *161*
Крижанівський О.А., Кузнєцова Л.В.
ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ МІСТА БАРА У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД *166*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бабич О.І.
ПРО НАДАННЯ МІСТУ ВАСИЛЬКОВУ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА *172*
Панкевич І.М.
МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ *176*
Задворняк Л.С.
ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. *181*
Буравський О.А.
РИМО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. *184*
Цубенко В.Л.
ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ ПОСЕЛЕНЬ (1857–1867) *189*
Савченко Г.П.
УЧАСТЬ 34-ГО КОРПУСУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ П.СКОРОПАДСЬКОГО В ЛІТНЬОМУ НАСТУПІ 1917 Р. *193*
Оніпко Т.В.
КООПЕРАТИВНЕ ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР. *201*
Подолинний А.М.
ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В МИНУЛОМУ І ТЕПЕР *207*
Прокопенко О.В., Кліменко О.В.
ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ *209*
Фролов С.М.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ *214*
Дюжев С.А.
ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІСЬКОГО ПЛАНУВАННЯ В УКРАЇНІ *218*
Ліфінцев М.О., Ліфінцев С.М.
КОМУНІКАТИВНА ПОЛІТИКА В КОНЦЕПЦІЇ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ) *225*
Саламатов В.О.
ІНВЕСТИЦІЇ ЯК ФАКТОР ДЛЯ СТАЛОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ *232*
Стецюк І.І.
АНАЛІЗ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ ТА СТАНУ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА *236*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дегтярьов С.І.
ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ У ПОВІТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НА ПРИКЛАДІ СТАНОВИХ ПРИСТАВІВ) *241*

Семків В.О., Хомко Л.В.
САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ***245***
Нікітін М.Ю.
СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМСЬКОЇ РЕФОРМИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ***249***
Тучинський В.А.
МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924-1940 РР. І АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРИДНІСТРОВ'Я ***253***
Боковня В.М.
РЕФОРМУВАННЯ СУДУ ТА ПРОКУРАТУРИ СРСР І УРСР В 1956-1964 РР. ***256***
Олійник М.М., Олійник О.М.
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ В РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ СВІТУ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ***261***
Фурсман И.А.
БАРСКАЯ ЗЕМЛЯ ПОДОЛЬЯ - ЕВРОПЕЙСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ***265***

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Лисий А.К.
БАР НА СТОРІНКАХ «ХРОНІКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ» ОЛЕКСАНДРА ГВАНЬЇНІ ***268***
Кобилецький М.М.
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ МАҐДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ***269***
Романюк І.М., Рогозовська А.В.,
БИТВА НА СИНІХ ВОДАХ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ***274***
Дячок В.В., Дячок О.Я.
МІСТО БАР ТА ЙОГО ПЕРЕДМІСТЯ В КАМЕРАЛЬНОМУ І ТОПОГРАФІЧНОМУ ОПИСІ МОГИЛІВСЬКОГО ПОВІТУ КІНЦЯ XVIII–ПОЧАТКУ XIX СТ. ***277***
Барвінок О.В.
ШЛЯХТА ПОДІЛЛЯ В ПІДГОТОВЦІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 Р. У ДЗЕРКАЛІ МЕМУАРІВ ТАДЕУША БОБРОВСЬКОГО ***280***
Іваневич Л.А.
НАРОДНА ВИШИВКА УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ В ЛИСТАХ Ю. АЛЕКСАНДРОВИЧА ***283***
Нікітін Ю.О.
МІСЬКА РЕФОРМА 1892 Р. У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ***287***
Григоренко О.П.
МІСТО БАР ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА СТОРІНКАХ АДРЕС-КАЛЕНДАРІВ КІНЦЯ XIX СТ. ***291***
Бакалець О.А.
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ І КРАЄЗНАВЦІВ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ. ... ***295***
Семенчук О.О.
ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА УМАНЩИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ УМАНСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ ***301***

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ЧАСОПИС ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ «ТИЖНЕВИК БАРСЬКОЇ ОКРУГИ» ***306***

ГАЗЕТА «ПОДІЛЬСЬКИЙ КРАЙ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ***310***

БІБЛІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТА БАР ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ***312***

РЕЦЕНЗІЇ

БАКАЛЕЦЬ О. А. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. –ЛЬВІВ: «МАГНОЛІЯ 2006», 2010. – 579 С. ***317***

СВІДЕРСЬКИЙ Ю. Ю., ОКАРИНОВСЬКИЙ В. М. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА І. ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIIV СТ. ПРОБНЕ ВИДАННЯ. –ТЕРНОПІЛЬ 2010. – 400 С.
МИХАЛЬЧУК П. А., КУЦИЙ І. П., БРОСЛАВСЬКИЙ В. Л. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА ІІ (КІНЕЦЬ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.). ПРОБНЕ ВИДАННЯ. –ТЕРНОПІЛЬ 2010. – 412 С. ***318***

КОРІНЕНКО П. С., БАРМАК М. В., ФАРТУШНЯК А. К., ТЕРЕЩЕНКО В. Д., СТАРКА В. В. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX - ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА І (ПОЧАТОК XX СТ. – 1939 Р.) –ТЕРНОПІЛЬ, 2010 –376 С. ***320***
КОРІНЕНКО П. С., БАРМАК М. В., ТЕРЕЩЕНКО В. Д., СТАРКА В. В. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX - ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА ІІ (1939 -2010 РР.) –ТЕРНОПІЛЬ, 2010 – 392 С. ***321***

КРИВОШЕЯ В.В. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ. ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. – К.: «СТИЛОС», 2010. – 792 С. ***322***

ВІЛЬШАНСЬКА О.Л. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ЄВРОПЕЙСЬКІ ВПЛИВИ ТА УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ. – К. : ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2009. – 172 С. ***324***

РЕЗОЛЮЦІЯ ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бару Магдебурзького права)» ***324***

РЕКОМЕНДАЦІЇ ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бару Магдебурзького права)» ***326***

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ ***333***

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 340.15: 321.014: 352.071 (477.44)

Л.В. Баженов

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО XIV-XV СТ. НА ПОДІЛЛІ – ФУНДАМЕНТ СУЧАСНОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті розглядається історія поширення магдебурзького права на території Поділля в XIV – XV ст. як основи сучасного міського самоврядування.

Ключові слова: магдебурзьке право, міське самоврядування, європейські стандарти життя, подільські міста і містечка.

Сьогодні незалежна Українська держава активно впроваджує політичний, економічний, культурний і духовний курс на входження до складу Європейського Союзу та інші структури європейської спільноти. Це не простий, але доконче потрібний шлях, який вимагає від українського суспільства підвищити в своєму розвитку європейські стандарти життя.

Так історично склалося, що з часів Київської Русі і навіть раніше українські землі постійно втягувалися до євроазійського простору цивілізаційного розвитку, особливо з часу входження їх до Золотої Орди (а згодом – до Московської держави, Російської імперії, Радянського Союзу). Проте і в ці часи, особливо при князюванні Ярослава Мудрого, Галицько-Волинська держава вже орієнтувалися на європейські країни, розвивала з ними дипломатичні відносини, вела торгівлю, запозичала їх досягнення, культуру. Коли ж українські землі потрапили під владу Великого князівства Литовського і Речі Посполитої (XIV – XVIII ст.), то, попри нав'язаний ними феодальний і національний гніт, європейський фактор продовжував позитивно впливати на них. Наприклад, у цей період навчалося понад 800 українців у Краківському (Польща), 600 – у Падуанському (Італія), сотні в Болонському і Римському (Італія), Нюрнберзькому, Лейпцизькому (Німеччина), Паризькому (Франція) та інших університетах Західної Європи. Чимало випускників ставали славетними вченими, вносили гідний внесок у розвиток науки, культури й освіти європейських країн і, повертаючись в Україну, прагнули сюди впроваджувати європейські стандарти життя [1].

Наше дослідження присвячене одному з аспектів європейського впливу на Україну на прикладі Поділля – впровадження магдебурзького права як основи міського самоврядування і його зв'язок із сучасністю.

Як відомо, зі зростанням ролі в економічному, суспільному і культурному житті міст у Західній Європі в XI-XIII ст. відбулася своєрідна комунальна революція. Її результатом стало запровадження в Німеччині магдебурзького права, яке унормувало самостійність міст, самоврядування і владу над навколишніми землями. Це право стали запозичати сусідні країни, а розвиток німецької колонізації до держав Східної Європи, поширило його сюди. У XIV-XV ст. до загального процесу розповсюдження магдебурзького права долучилися українські міста: Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Житомир (1444) і найпізніше Київ (1494) [2].

На Поділлі німецьке міське право стало впроваджуватися з XIV ст. наданням спеціальних листів, грамот, узаконень литовськими князями Коріатовичами, а в XV – на початку XVII ст. – польськими королями. За цим правом місто звільнялося від управління й суду феодала (власника), отримувало самоврядування і власне судочинство, наділялося орними землями і пасовищами, регулювався ремісничий цеховий устрій, визначалася кількість проведення ярмарків, міщани звільнялися на 12-20 років від сплати данини, після чого їм призначалися твердо фіксовані податки грошима чи натурою. Міста-магдебургії забезпечували й захист від ворогів: міщани повинні були будувати укріплення, споруджувати замки й фортеці, виставляти варту, вступати в ополчення [3].

За підрахунками дослідників, магдебургією користувалося понад 50 подільських міст. Першим містом, яке отримало це право листом-грамотою Юрія Коріатовича, був Кам'янець-Подільський (1374). Крім Кам'янця, у XV ст. німецьке право діяло в 5 містах Поділля, з них на території нинішньої Хмельниччини та Вінниччини: у Смотричі (1448), Ярмолинцях (1455), Зінькові (1458). Вінниці, Брацлаві. У XVI ст. це право утвердилося ще в 19 містах краю, зокрема в Летичеві (1537), Старій Синяві (1543), Чорному Острові (1556), Брацлаві (1564),

Черчі (1578), Чорнокозинцях (1578), Фельштині (смт. Гвардійське Хмельницького району) (1584), Дунаївцях (1592) та ін. [4]. Зусиллями власниці, італійки Бони Сфорца, місто Бар отримало магдебурзьке право у 1540 році, яке було регламентовано на три міські громади: польську, руську (українську) і чемериську [5].

У наступному столітті королівськими привілеями магдебурзьке право було даровано ще 15 містам, у тому числі Новому Костянтинові (1600), Михалпілю (1605), Деражні (1614), Миньківцям (1637), Пиляві (1640), Вінниці (1640), Сатанові (1641), Жванцю (1646). Особливістю подільських тогочасних міст слід вважати малочисельність їх населення, своєрідне поєднання міського і сільського укладів життя, ремісничої і торгівельної діяльності міщан із заняттям сільським господарством. Звідси магдебурське право в краї запроваджувалося в обмеженому вигляді: спочатку воно надавалося не всьому населенню міста, а лише колоністам, запрошеним переселенцям та привілейованим громадам (полякам, німцям), згодом його поширили на руську, вірменську та інші громади, досить часто власники і державні чиновники втручалися в самоврядування міст.

Незважаючи на певні обмеження і формування міського самоврядування в умовах самодержавно-чиновницького і власницького свавілля, воно впродовж XIV-XIX ст. відпрацювало і встановило свої механізми діяльності, взяло на себе організацію управління містами та їх розбудовою, відповідальність за створення і догляд комунальної власності й правопорядку, виступало гарантом дотримання громадянських прав міщанами. Проте історична доля міст Поділля, які отримали магдебурзьке право, у віках складалася по-різному. Там, де міста розросталися та економічно розвивалися і в них було міцне та відрегульоване самоврядування, вони зберегли свій статус міста й донині (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Могилів-Подільський, Бар, Дунаївці тощо). Коли ж навпаки, зазначені показники були від'ємні, то такі міста, що мали німецьке право, з перебігом часу втратили ознаки міст і навіть містечок і перетворилися на села. Так сталося з колишніми містами і містечками Черче, Шарівці, Жванець, Миньківці та деякими іншими.

Указом імператора Миколи I магдебурзьке право було скасовано в Україні під владою Росії в 1831 р. (крім Києва (до 1835 р.)), в західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії – у 1786 р. [6]. Відповідно до нових соціально-економічних і політичних умов розвитку міст виникла потреба модернізувати міське життя й пристосувати його до вимог урядів імперій, що поділили українські землі. В Галичині та Буковині австрійська влада у створеному нею міському законодавстві в основному зберегла самоврядування на засадах магдебурзького права, вдосконалила і лібералізувала його. У Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст. самоврядування стало придатком чиновницько-бюрократичного апарату російського самодержавства.

Здавалося б, з плином останніх століть інтерес до діяльності міського самоврядування, засад магдебурзького права втратив практичне значення і залишився пізнавальною потребою лише для вузького кола істориків, краєзнавців, правників. Але, як засвідчили роки державного і міського будівництва в незалежній Україні, значно зріс науковий і практичний інтерес саме до вивчення досвіду діяльності самоврядування в минулому, щоб його використати для потреб нинішніх територіальних громад. Наведем приклади. У містах України (Львів, Кам'янець-Подільський, Бучач та ін.), де збереглися будівлі колишніх магістратів і ратуш XV-XVIII ст., ці споруди були відремонтовані і реставровані. В них розміщені урочисті зали міських мерій, у яких ухвалюються найважливіші рішення міського життя, відбуваються урочисті збори та засідання, приймаються зарубіжні делегації, підписуються важливі угоди співробітництва і дружби між містами, розміщені експозиції історії самоврядування та магдебурзького права, а також тут відбуваються Міжнародні, Всеукраїнські та міські науково-практичні конференції, симпозіуми, круглі столи, присвячені історії і сьогоденню міст. Саме в такому плані вищезазначене ось уже понад десять останніх років влаштовується в спеціально обладнаному приміщенні колишньої ратуші в Старому місті Кам'янця-Подільського.

Ілюстрацією може слугувати проведення Міжнародного наукового круглого столу «Збереження історичної спадщини в Литві та Україні (на прикладі Поділля» 3 червня 2009 р., в залі Магдебурзького права ратуші Кам'янця-Подільського, який відбувався в рамках проведення у місті V Міжнародного військово-історичного фестивалю «Terra Heroica-2009» [7]. У роботі круглого столу взяли участь науковці Києва, Хмельницького, Меджибожа, Кам'янця-Подільського й інших міст України та литовська делегація в складі 30 осіб (учені, керівники департаментів уряду, працівники музеїв та ін.) на чолі з послом Литви в Україні Альгірдасом

Кумжі. Засідання вели міський голова А.М. Нестерук і литовський посол. У доповідях учасників круглого столу («Коріатовичі – володарі Поділля», «Кам'янець за Коріатовичів», «Литовські пам'ятки історії та культури на Поділлі», «Пам'ятки з історії України в музеях Литви») тощо аналізувалися отримане подільськими містами магдебурзьке право та розвиток самоврядування, подальше вивчення його досвіду. Прийнято рішення створити в Кам'янці-Подільському українсько-литовський музей [8].

Історія міського самоврядування на Поділлі з кінця 1990-х і по 2010 рік досить активно досліджується й популяризується вченими і краєзнавцями сусідньої з Вінниччиною Хмельниччини. Так, В. Ільїнський у 1997 р. оприлюднив наукову статтю «Магдебурзьке право на Поділлі» [9], О. Карліна у 2002 р. – «Магдебурзьке право у містах Україні в XV-XVIII ст..» [10], Н. Стрельбіцька у 2008 р. – «До історії діяльності органів міського самоврядування міста Бара в XVI – на початку XX ст.» [11]. Проте слід зазначити фундаментальні дослідження і публікації з цієї проблеми, здійснені хмельничанами. Важливим внеском в історичну науку в галузі узагальнюючого вивчення історії самоврядування на Поділлі стало здійснення шеститомного видання «Місцеве самоврядування Хмельниччини», здійснене Державним архівом Хмельницької області і Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України (ініціатор проекту, автор і співавтор томів директор архіву, кандидат історичних наук П.Я. Слободянюк) [12]. Зокрема, в першому томі за авторством П.Я. Слободянюка подана загальна історія самоврядування на Поділлі й на Хмельниччині, проаналізовані історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад» [13], в наступних томах викладені нариси історії територіальних громад, всіх населених місць Білогірського (автори П.Я. Слободянюк, В.А. Нестеренко) [14], Віньковецького (П.Я. Слободянюк, І.В. Рибак) [15], Деражнянського (П.Я. Слободянюк, В.І. Горбатюк) [16], Летичівського (П.Я. Слободянюк, Г.О. Дорош) [17], Ярмолинецького (П.Я. Сободянюк, Ю.А. Хоптяр) [18] районів Хмельницької області. В останніх названих томах також є матеріали з історії громад населених пунктів, які у XV-XVIII ст. були в складі Барського староства. Проблеми історії самоврядування нашого краю також докладно викладенні у колективній монографії В.М. Олуйка, П.Я. Слободянюка, М.І. Баюка про адміністративно-територіальний устрій Поділля [19]. Проте найбільшим успіхом у дослідженні магдебургії і міського самоврядування XIV-XVIII ст. на прикладі м. Кам'янця-Подільського стало видання монографії науковцем-юристом м. Хмельницького С. Крамаром. У його книзі докладно і на широкому спектрі використаних джерел проаналізовано, систематизовано й узагальнено розвиток у місті над Смотричем магдебурзького права, судочинства та самоврядування громад [20]. Дане видання може слугувати прикладом для наслідування в написанні подібних книг про інші подільські міста і містечка, які в добу середньовіччя отримали магдебурзьке право.

Про зростання наукового інтересу до наслідків упровадження в містах Поділля німецького права свідчить проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та аспекти сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар магдебурзького права).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української еміграції. – Тернопіль, 1999, розд. IV.
2. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – початку XVII ст. – Львів, 2002; Ільїнський В. Магдебурзьке право на Поділлі /Валентин Ільїнський //Дивокрай: науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1997. – Вип. 2. – С. 42-45.
3. Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV-XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад /Сергій Крамар. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 63-64.
4. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область. – К., 2010. – С. 22-23; Рибак І.В. Хмельниччина. Наш край в історії України: Навч. посібник. – Хмельницький, 2007. – С. 48-49.
5. Стрельбіцька Н. До історії діяльності міського самоврядування міста Бара в XVI – на початку XX ст. /Наталія Стрельбіцька //Бар. Барська земля – крізь призму століть: Матеріли І Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – С. 75.
6. Ільїнський В. Вказ. праця. – С. 45.
7. Подолянин (м. Кам'янець-Подільський). – 2009. – 2 червня.
8. Будзей О.В. Міжнародний науковий круглий стіл з історії Поділля Литовської доби /Олег Будзей //Краєзнавець Хмельниччини: Щоквартальний бюлетень Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. – Хмельницький, 2010. – № 1. – С.40.

9. Ільїнський В. Вказ. праця.
10. Розбудова держави. – К., 2002. – № 1-4.
11. Стрельбіцька Н. Вказ. праця.
12. Баженов Л. Корисне багатотомне видання з історії й сьогодення самоврядування на Хмельниччині //Хмельниччина: Дивокрай. Всеукр. науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2005. – № 1-4. – С. 99-100.
13. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад /П.Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 592 с.
14. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії територіальних громад Білогірського району /П.Я. Слободянюк, В.А. Нестеренко. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 312 с.
15. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії територіальних громад Віньковецького району /П.Я. Слободянюк, І.В. І.В. Рибак. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 214 с.
16. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії територіальних громад Деражнянського району /П.Я. Слободянюк, В.І. Горбатюк. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768 с.
17. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії територіальних громад Летичівського району /П.Я. Слободянюк, Г.О. Дорош. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 416 с.
18. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії територіальних громад Ярмолинецького району /П.Я. Слободянюк, Ю.А. Хоптяр. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 507 с.
19. Олуйко В.М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: історія і сучасність /В.М. Олуйко, П.Я. Слободянюк, М.І. Баюк. – К., 2005. – 228 с.
20. Крамар С. Вказ. праця.

Л.В. Баженов МАГДЕБУРГСКОЕ ПРАВО XIV-XV ВЕКА НА ПОДОЛИИ – ФУНДАМЕНТ СОВРЕМЕННОГО ГОРОДСКОГО САМУПРАВЛЕНИЯ

В статье рассматривается история распространения магдебургского права на территории Подолья в XIV – X вв. как основы современного городского самоуправления.

Ключевые слова: магдебургское право, городское самоуправление, европейские стандарты жизни, подольские города и городки.

L.V. Bazhenov MAHDEBURHSKOE LAW XIV-XV CENTURY IN PODOLYY – FOUNDATION CONTEMPORARY URBAN SAMUPRAVLENYYA

The history of the spread of Magdeburg law in skirts in the XIV – XV centuries. as the basis of modern urban government.

Keywords: Magdeburg Law, Municipal governments, the European standards of life, Podolski cities and towns.

УДК 340.15: 321.014: 352.071 (477.44) «15/19»

М.П. Йолтуховський

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО І САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ БАР ТА ЙОГО ПЕРЕДМІСТЯХ У XVI – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлюється історія поширення магдебурзького права і встановлення самоврядування в місті Бар та на його околицях у XIV – на початку XX століття.

Ключові слова: магдебурзьке право, громада, міське самоврядування, магістрат, чини (податок).

Магдебурзьке право виникло в місті Магдебург у XIII столітті. Його ще називали німецьким, або саксонським.

Німецькі міщани де силою, а де й з допомогою грошей звільнялися від своїх князів та баронів. Влада переходила до міської громади, яка забезпечувала права міських станів – купців, міщан, ремісників.

Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів. Громада міста вибирала з-поміж себе

орган міського станового самоуправління – магістрат. Очолював його міський голова – війт, у нього були помічники: бурмістри, райці (радники), лавники (засідателі).

Певні пільги за цим правом отримали й ремісники, які об'єднувалися в цехи або братства. Така громада мала власну казну, з якої надавала допомогу своїм громадянам і брала гроші тоді, коли треба було «на які гуртові справи».

Місто з магдебурзьким правом мало свій герб і хоругву, а кожен цех – свої символи.

Уперше в Україні грамоту на німецьке право дістали міста Галицько-Волинського князівства Санок (1339 р.), Львів (1356 р.); Київ отримав його лише в 1497 році.

У наступні століття магдебурзьке право в польській його інтерпретації отримала більшість міст України.

М. Грушевський у праці «Барське староство» [3, с. 305-308] виокремлює три міські общини Бара (Польська, Руська та Гірська), які одержали це право в 1540 році, але з різними варіаціями пільг. Поселенці Польського Бара, в'їзд до якого був через Лядські ворота (тепер вулиця Соборна, біля греко-католицького храму), незалежно від національності, одержали п'ятнадцятилітні пільги на всі види податків. Міщани Руського (в'їзд через Івановецькі ворота, тепер неподалік стадіону) та Гірського (Чемериси-Барські) – дванадцятилітні пільги.

Після закінчення пільг жителі всіх трьох поселень повинні були платити щорічно 15 грошів чиншу (податку), відбувати військову службу при місцевому старості і підтримувати греблю на замковому ставку, за що користувалися правом ловити тут рибу для себе. Крім цього, жителі Польського Бара зобов'язувалися збудувати і доглядати міст через став, маючи право збору мостового мита для міста.

Жителі Руського Бара платили ще медову данину з пасік, по 3 чвертки вівса з полів (за об'ємом це близько 150 л) і зобов'язувалися брати участь у ремонті замку.

Жителі Гірського Бара платили по чверті вівса з диму і поволовщину (по 6 волів раз на три роки з усього міста), а також відбували три дні польових робіт на замковому фільварку.

Щодо міського самоврядування, то Польський і Руський Бар мали спільного війта – Іоана Червуса, а війтовство в Гірському Барі було дароване Миколі Невіду.

На чемерисів не поширювалися умови міських дарчих грамот, вони були на особливому становищі. Будучи військовим контингентом, який підлягав старості, вони не лише звільнялися від податків, але й самі отримували від нього щорічно плату по 200 злотих на сукно, мали пільги на пасіки і засів полів.

Завдяки старанням королеви Бони і престижу Барського замку, заселення Бара йшло успішно. Статистичні відомості за 1565 рік свідчать, що тоді Польський Бар мав 102 двори, Руський – 124, Чемериський – 51 двір чемерисів і 45 міщанських. На той час Бар був другим містом на Поділлі після Кам'янця.

Дійшла черга на одержання грамоти на німецьке право і до Ялтушкова в 1546-му та Копайгорода в 1624 році [3, с. 308].

Багаторічна боротьба вінницьких міщан завершилась у 1640 році, коли польський король Владислав IV змушений був надати магдебурзьке право й Вінниці. Між громадою і Вінницьким старостою було підписано договір, який, зокрема, передбачав, крім права міщан на міські землі, важливі прибуткові статті: право пропинації (виробництво й торгівля горілкою, пивом, медом); право на прибутки від ваги, міри, продажу смоли й дьогтю та утворення цехів, тобто монопольне право міщан на заняття ремеслами. Обов'язком міщан залишалася військова і сторожова служба та замкові роботи (ремонт валів, острога і мостів), а також давній обов'язок – два дні на рік косити і возити до замку сіно.

Перелік покладених на Вінницю обов'язків показує, що староста Ян Одривольський дорого продав вінничанам здобуті містом права. Характер же здобутих містом економічних прав говорить про те, що ініціатором угоди зі старостою була торгово-ремісницька частина міського населення, до якої і перейшло керівництво Вінницею.

Феодалові потрібні були гроші, а торгово-ремісницькій верстві міста – економічні права, автономний устрій та незалежний міський суд.

В історії Вінниці 30–40-і рр. XVII ст. були періодом значного економічного та культурного піднесення. Завдяки діяльності Вінницької братської школи та Вінницької братської колегії, у місті з'явилося чимало освічених людей з місцевого міщанства. В установах у цей час користувалися переважно українською мовою. Так, у 1638 році важливу посаду писаря займав у Вінниці місцевий міщанин Яцько Сенченко. Міські актові книги він вів українською мовою. Був письменним і вінницький війт Парфен Омельянович. До наших часів

збереглася як взірець тогочасної української літературної мови постанова Вінницького міського уряду від 20 травня 1642 року про надання в користування жіночому монастирю міської сіножаті. На цьому документі стоїть також печатка м. Вінниці [2, с. 49 – 50].

На початку XVII століття при старості Барському Станіславі Жолкевському (1547–1620) розпочато відбудову Барського замку та споруджено будинок ратуші – великий, на два поверхи, над входом до якого красувався девіз латиною – трохи змінений вислів давньоримського поета Публія Сіра: «Наймудріше запізнення полягає в обдумуванні».

У цей час спостерігається посилення соціального гніту в містах. Магнати і шляхта, королівська і міська адміністрація нещадно експлуатують нижчі верстви міського населення, встановлюючи різноманітні повинності, податки і побори.

Різним за розмірами був чинш від будинків навіть у королівських містах. У Снятині та Скалі платили по 12 грошів; у Барі, Теребовлі, Межирові – по 15, у Старокостянтинові – по 20 грошів з будинку.

Один із урядовців у промові на Варшавському сеймі (вересень 1616 року) з тривогою говорив, що «покозачене міське населення та нижчі верстви городян взагалі не визнають магістратів у містах, не слухають ні старост, ні гетьманів і встановлюють собі права, самі вибирають урядників і поводирів і ніби створюють у великій республіці Речі Посполитій другу республіку».Промовець закликав застосувати до повстанців «суворі заходи і зараз піддати екзекуції».

С. Жолкевський у листі від 16 вересня 1617 року з-під Яруги (над Дністром) повідомляв про народні виступи і просив короля негайно вжити заходів до населення міст, які відіграли особливу роль у тому «свавільстві».

У листі з Бара від 28 вересня 1617 року він знову писав про дальше зростання народних виступів, зазначав, що до повсталих «спливається все живе», в тому числі багато міського населення. У зв'язку з масовим покозаченням городян, – писав він, – треба якнайсуворіше ставитися «до міст українських» для «погамування … того свавільства» [10, с.40-41].

Із протоколу виборів Барського магістрату 1663 року видно, що війтівство перейшло до рук старости, який призначив ланвійта і бурмистра, а райців і лавників обирали. Окремі акти велись українською мовою, коли Барським старостою був Іван Виговський (1658 – 1664 р.р.).

Цікавим є рішення асесорського суду з приводу скарги бурмистра, райців, лавників і всього міщанства Ялтушкова на війта Ф. Браницького і ланвійта І. Губченка в 1646 році. Міщани скаржилися на примус продавати мед по «незвиклих» цінах, накладання довільних штрафів, безпідставні арешти, привласнення міщанських прибутків [3, с.308].

Після другого поділу Польщі в 1793 році, коли наш край увійшов до складу Російської імперії, почастішали намагання можновладців прибрати місто Бар у свою власність.

Міське самоврядування, спираючись на положення магдебурзького права, домоглося видання імператором Олександром I височайшого указу від 19 червня 1806 року, в якому читаємо: «Разсмотрев поднесенный Нам от Правительствующего Сената доклад о городе Баре, лежащем в Подольской губернии, Мы не находим ни в одном акте, чтобы город сей когда либо отдан был в частное владение; Гетману же Выговскому пожаловано было одно только староство Барское, которое впоследствии Конституциею 1775-го года; утверждено Любомирскому, но ни в том, ни в другом случае, о самом городе ничего не упомянуто, а напротив того видно что оный издревле пользовался правом городам присвоенным и в пожалованное Староство отмечен быть на долженствовал; в разсужение сего повелеваем: Город Бар оставить на правах, прежними привилегиями ему дарованных» [14].

Пізніше справа про встановлення границь м. Бара розглядалася Могилівським повітовим судом з 10 вересня 1843 року аж до 12 червня 1844 року (протокол на 48 листах), де було остаточно підтверджено границі міста і його маєтності.

А у Відомостях Подільської губернії від 1884 року про нерухомість міста записано: «м. Бар. Землі орної, сіножатей і незручної – всього 4 374 десятини 2 210 кв. сажнів (близько 4 770 га), в тім числі під лісом 978 десятин 850 кв. саж. (близько 1 070га). Продано на зруб лісу 50 десятин за 11 010 руб. 10 к. Збудовано містом дерев'яний млин турбінної системи, побудова коштувала 50 000 руб.» [12, с. 96].

Органи міського станового управління, передбачені магдебурзьким правом, – магістрати в містах України – поступово ліквідовувалися, починаючи з 60-х років XIX століття, в ході здійснення судової реформи в Росії.

Нове міське положення в Барі було впроваджене в 1880 році. До складу органів міського самоуправління обиралися переважно представники дворянства та купецтва.

В економічному плані швидкий розвиток міста розпочався після введення в 1892 році залізничної гілки Жмеринка – Могилів. У цей час органи міського самоврядування активно впливали на розвиток місцевих виробництв, особливо, коли міським головою був обраний Володимир Шпакович. При ньому в 1900 році дав свою першу продукцію цукровий завод, працювали також винокурний завод і пароводяний млин. Функціонували дві аптеки, два аптечні склади, два книжкових магазини, один готель і п'ять постоялих дворів. У місті проводилися 16 щорічних ярмарок [13, с. 77 – 78].

Наступний міський голова Євген Зав'ялов був ініціатором побудови в місті реального училища (тепер ЗОШ № 4) та відкриття жіночої гімназії (на даний час – ЗОШ № 2).

При головуванні Павла Танєвського Барське реальне училище одержало 4 0000 крб. на навчальне обладнання і впорядкування території. Перший випуск цього училища відбувся в 1912 році.

Головою військово-революційного комітету був у м. Бар Микола Врублевський (1897 – 1918 р.р.) з листопада 1917 року. Пізніше, в березні 1918 року, він став наймолодшим (21 рік) членом уряду Української робітничо-селянської республіки, секретарем народної освіти і міжнаціональних справ. У нашому місті його ім'я увіковічнене в назві вулиці, а 1 листопада 1986 року біля міськради було встановлене його погруддя [9, с. 3].

Спроба відновити елементи самоврядування місцевих громад висвітлена в незалежній демократичній газеті «Життя Поділля», яку видавало Подільське Українське Товариство «Просвіта» в м. Камянці на Поділлі. В № 41 за 6 лютого 1919 року у дописі Михайла Зозулі «Містечкове самоврядування» читаємо: Рада Міністрів дозволила утворити в м. Вовковинцях перше на Поділлі містечкове самоврядування, на чолі котрого стала трудова інтелігенція – Олександр Йолтуховський, Ш. Розеп, Олексієв, Сорочинський.

Перші кроки нового уряду вже через кілька днів дали дуже добрі наслідки: заарештовано вбивців Калісєвича й відправлено злочинців до військового суду, припинено безглузду стрілянину, заведено міліціонерів, які почали рішучу боротьбу з самогонщиками, приймаючи заходи по забезпеченню міста медичною допомогою…» [8].

Наслідуючи приклад містечкового самоврядування, у Вовковинцях, по всьому Поділлі в цей час територіальні громади створюють органи влади за участю в них товариства «Просвіта».

Та вже через два роки, коли на Поділлі утвердилася радянська влада, розпочалося переслідування органів місцевого самоврядування, членів «Просвіти» та релігійних активістів.

У місті Бар від куль гепеушників загинуло багато безневинних людей, серед них – дві молоді дівчини-просвітянки – Ільніцька і Хайнацька. Долю вчителя Барського міського двокласового училища Калиновича у Вінниці вирішував головний подільський чекіст Костандолго.

«Особоуполномоченный ГПУ» Фарович в 1922 році був виконавцем страшних і одночасно безпідставних репресій проти активістів церковного та місцевого самоврядування. У жовтні того ж року у Вовковинцях, Васютинцях, Гришках та Радівцях було заарештовано всіх священиків, дяків і понад 400 парафіян. Протягом кількох ночей більшість із них було розстріляно біля Вовковинецького кладовища. Лише в Радівцях тоді загинули 98, а в Гришках – 42 особи [7, с. 65].

У зверненні «До населення всієї Соборної України» від 17.09.1919 року Симон Петлюра закликав: «Не тратьте ж духу, шукайте правди в своїй громаді і знайте, що за вашою допомогою всі наші вороги будуть розтрощені вщент, а ми, запанувавши у своїй сторонці, збудуємо таку державу, де ми, Нарід сам, буде правити своїм життям.

Розум і совість, зброя і праця – запорука цьому» [11, с. 183].

Отже, процес становлення самоврядування в місті Бар та його околицях має глибоке історичне коріння. Тому сучасній територіальній громаді варто прислухатися до голосу історії в процесі побудови демократичного суспільства в рідному краї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адрес – календарь Подольской губернии. – Кам.-Подольский, 1904.
2. Вінниця. Історичний нарис. – Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1964. – 354 с.
3. Грушевський М. С. Барское староство. Исторические очерки XV – XVIII ст. – К., 1894. – 624.с.
4. ДАВО. – Ф. 472. – Оп. 1. – Спр. 294.

5. ДАВО. – Ф. Р – 925, – Оп. 2. – ст. 436. Арк. 135.
6. ДАВО. – Ф. Р. – 207. – Оп. 5. – ст. 1. Арк. 104
7. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.) – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
8. Зозуля М. Містечкове самоврядування //Життя Поділля. – 1919. – 6 лютого. – № 41.
9. Йолтуховский М. Життя як спалах (до 100-річчя М. Врублевського) // Вінниччина. – 1997. – 15 лютого.
10. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 р.р.). – К., 1975. – 260 с.
11. Петлюра С. В. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
12. Сборник сведений о Подольской губернии. Выпуск III. Камен. – Под. 1884 г. – С. 96
13. Стрельбіцька Н. І. До історії діяльності органів міського самоврядування міста Бара в XVI – на початку XX століття. // Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть». – Бар, 2008. – С. 74-80.
14. Выписка из копии Именного Высочайшего Указа от 19 июня 1806 года (фотокопия).

М.П. Йолтуховский МАГДЕБУРГСКОЕ ПРАВО И САМОУПРАВЛЕНИЯ В ГОРОДЕ БАР И ОКРЕСТНОСТЯХ В XVI – НАЧАЛА XX В.

В статье освещается история распространения пункты и установки самоуправления в городе Бар и его окрестностях в XIV – начале XX века.

Ключевые слова: магдебургское право, община, городское самоуправление, магистратура, оброк (налог).

M.P. Yoltuhovskyy MAGDEBURG LAW AND GOVERNMENT IN CITY BAR AND ITS SURROUNDINGS IN XVI – AT THE BEGINNING. TWENTIETH CENTURY.

The article reveals the history of the spread of Magdeburg law and establish self-government in Bar and its surroundings XIV – the beginning of the twentieth century.

Keywords: Magdeburg law, community, city government, the magistrate, chynsh (tax).

УДК 920: 340.15: 321.014: 352.071 (477.44)

Є.Й. Меснянкін

РОЛЬ БОНИ СФОРЦА ТА БЕРНАРДА ПРЕТВІЧА В СТАНОВЛЕННІ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У МІСТІ БАР

У статті розкривається роль спільних дій королеви Польщі – господині Барщини Бони Сфорци і талановитого військового, придворного короля Сигізмунда І – Барського старости Бернарда Претвіча (1540 – 1552 рр.), спрямованих на ефективне використання переваг магдебурзького права, які матеріалізувалися в економічній активності населення, подальшому збагаченні регіону, набутті ним великого стратегічного, а в наступні століття історичного значення. Зосереджується увага на значенні надбань минулих поколінь для сучасного розвитку міста, залучення інвестицій, заснування та вдосконалення туристичної сфери.

Ключові слова: місто Бар, магдебурзьке право, об'єднаність та одноманітність ладу, самоврядування, матеріальний ефект, спільна діяльність, національна святиня.

Співставлення таких особистостей, як королева Польщі Бона Сфорца та Барський староста Бернард Претвіч, їх взаємні зв'язки, стосунки, характерні риси населення Рівсько-Барського староства, його економічний потенціал та споконвічні сподівання на захист, досвід у виборі способу організації захисту від набігів різноманітних ворогів, і в першу чергу ординців, багаті природні ресурси краю роблять зазіхання королеви на цей благодатний край глибоко обгрунтованими. Виправданою є і поява тут досвідченого військового діяча, придворного короля Польщі Сигизмунда І Бернарда Претвіча. Він, ротмістр, набувши раніше досвіду в походах з гетьманом Я.Тарновським, найуспішніше реалізував свій статус у боротьбі з татарами [3, с. 596] на території Барського староства.

Не відкидаючи негативних складових за відсутності фактичної незалежності, місцеве населення все ж отримувало зиск від зазіхань королеви – земля, пільги, захист.

Організація військових сил необхідна була перш за все задля оборони від татар, які на той історичний період часу вже були неспроможні повернути собі колишній улус. Їх

військовою тактикою стали спустошувальні наскоки [2, с. 21], на які Бернард Претвіч знав як відповідати. Одним із головних засобів оборони виявилося також будівництво замку-фортеці [2, с. 21].

Дарування магдебурзького права, незважаючи на весь консерватизм його характеру, залишило глибокі сліди в устрої і житті землі: вона набувала більшої об'єднаності та одноманітності ладу. Якщо не закладалися, то, принаймні, посилювалися і розвивалися зародки становості. Передбачалося і відбувалося культурне зближення з Польщею [2, с. 22].

Нова влада приходила не на порожнє місце. Місцеве населення прагнуло автономії ще з тринадцятого століття. Ці намагання домінували в народному побуті, проявлялися особливо на узбіччях степів, які мали бурхливе, напружене життя в споконвічній боротьбі з кочівниками. Населення раніше розраховувало лише на власні сили, завжди було напоготові зустріти напад. Така дійсність розвивала тип порубіжного мешканця, чутливого, настороженого, завжди готового до боротьби, тип, сформований віками неспокійного українського життя, яке існувало тут чи не до кончини Речі-Посполитої [2, с. 20].

У XVI столітті Барщина була багата на ліси, які виконували неабиякі захисні функції від набігів кочівників.

Розкриваючи зазначену тему, нам варто привернути увагу ще на деякі аспекти реальностей першої половини XVстоліття.

У західному Поділлі Польща досягає безумовних переваг, але в східному, де польські партизани були лише in partibus, цілком панує туземний елемент [2, с. 29].

Татарська політика (колонізація) князів на теренах Подністров'я могла розпочатися ще з часів Ольгерда, а за Вітовта отримала свій розвиток. Очевидно, її походження було двояке – частково це були полонені, яких привели з походів до степів, частково такі, що добровільно переселилися з числа прибічників Вітовта. В одному з листів Вітовта (1427 р.) згадується про татар, що прийшли на його землі, між іншим, і на Поділля, щоб знайти собі більш спокійне місце проживання [2, с. 28].

Очевидно, остання причина пізніше могла стати визначальною в діях королеви Польщі Бони Сфорци в переселенні на Барщину татар, під іменем чемериси або черемиси. Та тепер вони набували повноважень обороняти рубежі староства.

1537 рік відкриває нову епоху в історії Барщини, яка залишила глибокі сліди в житті краю. Бона Сфорца д'Арагона (1494-1557) – дочка міланського князя, з 1518 р. дружина польського короля Сигізмунда I – з метою фінансово унезалежити правлячу в Короні і Великому князівстві Литовському династію зосередила в своїх руках багато державних маєтків, зокрема Рівське староство.

Бона Сфорца 1533 року разом із сином Сигізмундом Августом відвідує місто Рів, яке на той час після татарської навали остаточно втратило своє стратегічне значення. Його фортеця була перетворена в руїни ще задовго до приїзду нової господині. Для гарантування здійснення своїх далекоглядних планів польська королева приймає рішення побудувати надійну фортецю. Для цього вона вибирає нове місце – за межами існуючого центру староства. Замислювалося надати маєткові характер неприступності, використовуючи задля цього вигідні природні умови лівого берега річки Рів і виконання фортифікаційних заходів. У результаті було побудовано триєдине місто, яке набуло назви Бар Польський – фортеця Бар, Бар Руський, Бар Горішній (Чемериси, Чемериси-Барські).

Нове місто – фортеця Бар – у 1540 році отримує свій перший герб, на золотавому фоні якого виділяються сині літери B.S. – ініціали королеви Польщі.

Існує декілька припущень щодо виникнення назви нашого міста. Та всі вони збігаються до одного – природного походження, коли навколишнє середовище диктує поселенцям або засновникові своє обґрунтування. У нашому випадку ситуація дещо відрізняється.

Статус молодої королеви, яка прийшла з чужини в країну з чітко визначеними суспільними традиціями, в яких власне «я» піднято до рівня національного гонору (честь, гідність), вимагав мати на все свою точку зору, яка не дозволяла подвійного трактування. Останнє слово могло бути використане проти її особистості. Для цього існували реальні передумови.

Менталітет королеви Польщі не дозволяв пояснювати походження назви міста від характеру місцевості – заболоченої. Взагалі королівські родини традиційно не мешкали на болотах. Принаймні вони не акцентували увагу на цій особливості. Асоціації з брудом, топкою землею не відповідали тому, що відбувалося на світських прийомах у замках вінценосних осіб.

Та й хто долатиме сотні миль, аби погостювати в сумнівних умовах? Це ускладнювало б і фінансування проекту коштами з казни, а також підтримку з боку сейму.

Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує: «бар – наносний підводний вал у прибережній зоні моря або в гирлі річки» [1, с. 61]. Це тлумачення узгоджується з планами господині зробити за наявності відповідних природних умов неприступний острів, на якому височів би замок, гідний «земель королівського столу» (престолу). В її серці ще жила ностальгія. Рідне місто Барі постійно нагадувало про себе. Відбувалося це на тлі тихого несприйняття чужинки в польському вищому світі. Бажання довести місцевій знаті свою значимість штовхало Бону Сфорцу на здійснення незвичайного проекту. Він мусив не повторювати, а відтворювати визначальність походження і стверджувати її провідну роль якщо не на всій території королівства, то хоча б на теренах земель престолу.

Ілюстрований тлумачний словник іноземних слів Л.П.Крисіна [4, с. 107] відносить слово «бари…» до грецької мови, в якій воно має значення «важкий». Отже, Бар – «важкість». Але навряд чи можна вважати очевидним перенесення королевою якихось природних характеристик, закладених у назві рідного міста, в назву нового поселення: це їй нічого не давало. Можливо, в назву маєтку, фортеці, міста Бар вона привносила значення важкого горішка для ворогів великого регіону, в кінцевому осмисленні своєрідного «ключа до Східного Поділля». Саме це зміцнювало її надії набути славу берегині «земель королівського столу», підприємливої особи, яка знає, що і як треба робити. Що Бона Сфорца отримала фактично – то вже інша тема.

Території навколо міста Рів вирізнялися багатими харчовими ресурсами на землі та у воді. Про це знали завжди. Таку ж характеристику відтворювало англійське значення слова «бар»: ресторан, де відвідувачів обслуговують біля прилавка, бо навколо і під руками всього є вдосталь.

І ще: італійський Барі стоїть над водною гладдю Адріатики, так само і подільський Бар зі своїм замком піднявся над рівською затокою. Мабуть, це й омріювала Бона, розпочинаючи грандіозне, як на той час, будівництво. Вона, піддаючись власній фантазії, сама собі будувала за мотивами щось подібне до легендарних висячих садів Вавилона. Вона робила нове, те, що не повторювало, а лише нагадувало родинне помешкання. Назва не повинна була дублювати ім'я рідного міста, мабуть, на це не просто було отримати згоду на високому рівні. Очевидно, це принизило б менталітет високородних батьків. Назва «Бар» наближалася до мелодійності «Барі». Наявність у проекті лише наближеності підтверджується й появою назв Бар Горішній, Бар Гірський. Гірська місцевість існує досить символічно, але імпонує ностальгії вінценосиці. Бар покликаний нагадувати імените походження особи, що не узгоджується з джерелом інформації про заболочену місцевість.

Водночас із гербом місто Бар у 1540 р. отримує обіцяне ще в 1537 р. магдебурзьке право.

Новий замок був побудований із дубової деревини, мав п'ять веж, а в головній над брамою розміщалася мідна дошка, прикрашена гербом Бони, яка повідомляла про її працю на облаштування маєтку міста. Фортеця і місто забезпечені великою кількістю артилерії і припасів. Цей невеликий дерев'яний маєток, вибудований на болоті і обгороджений «болотами, які широко розливаються», виявився першою за Кам'янцем твердинею на південних околицях і суперником цього emurale christianum [2, с. 88].

Енергійна діяльність Бони щодо зміцнення маєтку разом з оголошеними пільгами заохочували нових поселенців.

У Польському Барі переважно мешкали торговці, ремісники, шляхтичі. Руський Бар мав населення чисто землеробське, це були селяни, які мали маєтки і поля, згодом, не обмежуючи себе великими міськими ґрунтами, розорювали землі за межами міської території.

Що стосується Гірського Бара, заселеного чемерисами (тому й набув назву – Чемериський Бара (тепер село Чемериси-Барські)), то на його мешканців не розповсюджувалися надані місту права. Вони отримували особливий статус як військовий контингент і перебували в розпорядженні старости, були не тільки звільнені від податку, але самі отримували від місцевої влади платню та мали право без обкладання податком заводити пасіки і засівати поля.

Стосовно самоврядування, в цьому відношенні різниці між містами немає. Пожиттєвий війт мав повну юрисдикцію над міщанами, а сам він підпорядковувався старості; населення

повністю виводилося з-під залежності від королівських чиновників. У реальному житті це більше залишалося декларацією.

Магдебурзьке право надавало можливість мати гарний результат від економічної діяльності, і тим викликало зацікавленість у городян. Основою економіки був розвиток землеробства і всього, що з ним пов'язане. За М.Грушевським, господиня Барського староства вбачала можливість отримувати більший матеріальний ефект від надання ділянок землі для обробітку представникам корінного населення, які не уникали важкої праці і мали відповідні результати. Магдебурзьке право, яке виборола для свого міста королева Бона Сфорца, сприяло збагаченню Бара, перетворенню його в центр потужного економічного розвитку, а на цій основі – підвищенню його визначальної ролі в боротьбі з татарськими навалами у великому географічному регіоні – Рівсько-Барському старостві [6, с. 2].

Місто отримує матеріальну змогу побудувати фортецю, яка набуде слави на віки. Покоління багатьох століть вимовлятимуть: «Бар – Ключ до Східного Поділля». Згодом тут побудують резиденцію польних і коронних гетьманів.

Проживали в Барі і в межах староства, яке було одним із найбільших на той час і охоплювало території ряду сучасних районів і не лише теперішньої Вінницької області, українці, поляки, євреї… Їх кількісне співвідношення коливалося. Вони займалися своїми традиційними формами діяльності, використовуючи магдебурзьке право для себе і для всієї громади міста і староства. Його економічну роль оцінювали високо, за нього вели непримиренну боротьбу Річ Посполита, турки і татари, Росія, гетьмани-патріоти, які виборювали єдність і незалежність України.

Магдебурзьке право сприяло ще й тому, що Бар, який згодом, із волі історичних процесів, стане навіть позаштатним, увійде в загальну історію нашої країни як місто, що має велику і цікаву хронологію. Бар має минуле, а це означає, що він матиме і майбутнє.

Історичного 1540 року в Барщині розпочав свою діяльність знаменитий Претвіч [2, с. 66]. Він отримує посаду старости і виконує ці обов'язки протягом періоду панування Бони Сфорци. Відтак стає найпомітнішою фігурою, особистістю, безперечно, видатною в історії нашого краю. Проте конкретних розповідей про його ратні подвиги немає. Люди називали його «муром краю Подільського». Ходила приказка: «За пана Претвіча вольна од татар границя». За переказами, татарки заспокоювали своїх дітей погрозою, що прийде Претвіч і забере їх у ясир [3, с. 599]. Найвагомішою інформацією про нього є те, що барський староста провів 70 боїв і в усіх здобув перемогу над татарами, турками, іншими кочівниками. Саме цей факт свідчить про наявність у натурі Претвіча рис, які вигідно виділяли його поміж сучасників. Які ж складові характеру могли зробити його непереможним воєначальником? Він мусив був бути до педантичності зібраною людиною, твердою і вольовою, здатною до конкретних дій; уміти виділяти із загалу городян тих, на кого в будь-яку хвилину можна розраховувати, хто ніколи не підведе; бути авторитетним керівником, господарем свого слова (якби цього не існувало, поразки йому не уникнути); матеріальна зацікавленість не повинна була переважати в період проведення боїв; він мав бути самостійним у прийнятті рішень, уміти прораховувати події на кілька кроків уперед; компроміс у нього був один – перемога; йому годилося віддячувати тим, хто показав себе активним бійцем. Відважний очільник Бара захоплював власним умінням не лише у володінні зброєю, а й умінням опинятися своєчасно в потрібному місці бою; знав, що бойову справу необхідно доводити до логічного завершення; умів накопичувати досвід і вдало його застосовувати в наступних боях. Претвіч був великим патріотом свого краю і тому заслуговує на увіковічення в пам'яті сучасних і майбутніх поколінь барчан.

Б. Претвіч – спадкоємець старости Старжеховського. На нього звернула свою увагу Бона, коли він був ще на придворній службі. Мабуть, необхідність енергійної боротьби з татарами примусила її передати староство невтомному ротмістрові. На цій посаді Претвіч здобув гучну славу.

Про боротьбу з татарами цікаві подробиці повідомляє сам Претвіч у своїй захисній промові і в доданих мемуарах на сенаті 14 грудня 1550 року.

Виходячи з об'єктивних умов, татари змінили свою тактику: припинили багатолюдні походи, прокрадалися повз сторожу маленькими загонами, не більше 200-300 вершників, а деколи по 10-20. Такі злодійські наскоки повторювалися дуже часто, іноді до двадцяти разів на рік. У відповідь на це застосовується наступальна партизанська війна. На напад відповідали нападом, женучи татар до чорноморського узбережжя, утікачів переслідували аж до турецьких

фортець. Коли нападники наближалися до Бара, могли себе показати барська фортифікація та артилерія Бони.

За роки ратної діяльності Претвіча відсутні повідомлення про спустошення будь-якого села татарами [2, с. 103]. Спільна діяльність королеви Бони Сфорци і старости Бернарда Претвіча сприяла розквіту Барського староства, ефективному використанню населенням переваг, які забезпечувалися магдебурзьким правом. Тож доречним є на честь 470-ліття отримання Баром німецького права на будівлі Барської міської ради в становити пам'ятну дошку.

Отже, свого часу на землі рівського староства прибула королева Бона, своїми діями сприяла виникненню тут осередку історичних подій, які згодом зацікавили майбутнього видатного вченого і державного діяча М.Грушевського. Тепер вони приваблюють до себе увагу істориків, краєзнавців, туристів. Бар потрапив до переліку національних святинь України. Прийдешні покоління мешканців міста примножили його звитяги. У житті міста пульсує нова епоха.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Грушевський М.С. Барське староство, історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Репр. Вид, 1996. – 623 с.
3. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1007с.
4. Крысин Л.П. Илюстрированный толковый словар иностранных слов. – Москва: ЕКСМО, 2008. – 864с.

Е.Й. Меснянкин РОЛЬ БОНЫ СФОРЦА И БЕРНАРДА ПРЕТВИЧА В СТАНОВЛЕННИИ МАГДЕБУРЗКОГО ПРАВА В Г. БАР

В статье раскрывается роль общих действий королевы Польши – хозяйки Барщини Боны Сфорци и талантливого военного, придворного короля Сигізмунда I – Барского старосты Бернарда Претвіча (1540–1552 гг.), направленных на эффективное использование преимуществ магдебургского права, которые материализовались в экономической активности населения, дальнейшем обогащении региона, приобретении им большого стратегического, а в следующие века исторического значения. Сосредоточивается внимание на значении приобретений прошлых поколений для современного развития города, привлечения инвестиций, основания и совершенствования туристической сферы.

Ключевые слова: город Бар, магдебургское право, объединенность и однообразие строя, самоуправление, материальный эффект, совместная деятельность, национальная святыня.

E.Mesnyankyn ROLE BONЫ SFORZA G BERNARD PRETVYCHA IN STANOVLENNYY MAHDEBURZKOHO LAW IN G BAR

The role of general actions of queen of Poland opens up in the article – to the hostess Барщини Bonds of Сфорци and talented military, court king Сигізмунда I – Lordly head Bernard Претвіча (1540–1552), advantages of магдебурзького right, which materialized in economic activity of population, further enriching of region, sent to the effective use, acquisition large strategic them, and in the next centuries of historical value. Attention is concentrated on the value of acquisitions of past generations for modern development of city, bringing in of investments, founding and perfection of tourist

Keywords: city Bar, magdeburg law, unification and monotony of line-up, self-government, material effect, joint activity, national sacred object.

УДК 72.03:72.025.4

О.А. Пламеницька

ПОЧАТОК ЛИТОВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ НА ПОДІЛЛІ (ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

У статті розкриваються історичні, топографічні та військово-стратегічні умови формування історичного регіону Поділля за ранньолитовської доби – під час правління литовських князів Кор'ятовичів. Характеризується найбільш специфічна риса цього періоду – початок формування терену Поділля як «оборонного щита» Європи, що визначило подальшу долю більшості поселень як військових осередків.

Ключові слова: Поділля, Пониззя, Литва, оборонне будівництво, князі Кор'ятовичі.

Поділля як історико-географічна й адміністративно-політична одиниця сформувалося на основі давньоруського Пониззя. Територіально оформившись ще за давньоруських часів, Пониззя, упродовж століття перебуваючи в складі Золотоординської держави, утримало свою територію і стало ядром значно більшої території, загальновідомої з середини XIV ст. як Подільська земля, або Поділля. Першою супроти Золотої Орди, яка ще намагалася утримати окупаційне становище Пониззя, стала Литва. Одночасно Пониззя опинилося у фокусі політичних і територіальних інтересів Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Угорського королівства. В середині XIV ст., в результаті понад 20-літнього протистояння, Литва здобула перемогу над Ордою. З цього часу назва Пониззя назавжди зникло з історичних джерел, натомість з'явилося Поділля, межі якого сягнули Чорного моря. На думку дослідників, які вивчали наративні джерела та правові документи XIV ст., макротопонім «Поділля» (назва території, географічно ширшої за територію Пониззя) з'явився синхронно з початком нового історичного періоду, який історики називають литовським [1].

Територіальним правонаступником безпосередньо Пониззя стало Мале Поділля, розташоване в межиріччі п'яти дністровських допливів. Крайнім із заходу містом, яке дослідники пов'язують з Пониззям, а згодом з Поділлям, була Теребовля [2].

За картографічними матеріалами середини XVI – третьої чверті XVII ст. межі Поділля, яке розділялося на Верхнє Поділля (Alta Podolia) та Нижнє Поділля (Bassa Podolia), не були сталими. На заході вони змінювалися на обширі між річкою Збруч та м. Рогатином Івано-Франківської області; топографічним рубежем, який на початковому етапі формування Поділля, в XIV ст., визначив його північний кордон, а заодно розмежував його з Волинню, було озеро-болото Амадока [3]. Цей кордон змінювався в XV – XVI ст., в процесі висихання озера, утворення на його місці боліт і лісів та поступового залюднення цього великого терену. Відтоді північна межа втратила чіткий топографічний рубіж; її формування тривало в часі і визначилося приблизно по лінії Збараж – Старокостянтинів – Хмільник. Зникнення чіткого північного кордону спричинило коригування західних та східних кордонів. Східний кордон, на межі з кочовим степом, у процесі зменшення територій кочовиків рухався від м. Бара Вінницької області до м. Очакова Одеської області. Західний кордон пройшов по р. Стрипі на Тернопільщині. Незмінним залишався південний кордон, що співпадав з середньою течією Дністра [4].

Специфікою Поділля було й те, що воно сформувало своєрідний «оборонний щит» на шляху кочовиків, які здійснювали грабіжницькі походи, прямуючи на захід, на Львів і далі, в Європу, трьома шляхами – Чорним, Кучманським та Волоським. Ці шляхи немов підковою охоплювали Поділля. Відтак їх трасування вплинуло на формування кордонів Подільської землі та «рух» кордонів у часі; водночас воно значною мірою вплинуло й на розвиток фортифікаційного будівництва.

Долю «Великого Поділля», яке в XVI – XVII ст. простягалося до Чорного моря, на думку Р.Батури та Ф.Шабульдо, вирішувала значно менша область – Мале Поділля, північно-східною межею якого був Південний Буг. О.Білецька ототожнює Мале Поділля з Пониззям [5]. В цілому поділяючи цю думку [6], вважаємо, що саме тут, на відносно невеличкій території, де були зосереджені найдавніші міста Пониззя, знаходилася арена основних політичних та військових баталій, що невдовзі перекроїли карту Східної Європи.

Л.Войтович ставить слушне питання: як і чому на середину XIV ст. сформувалася така географічна область, як Поділля? – і сам дає на нього відповідь: ця територія була сформована

ще з другої половини XIII ст. як улус певної гілки Чингізідів, перебуваючи в управління нащадків болохівських князів, що вціліли після карального походу Данила Романовича в 1256 р. на Болохівщину. Ними були, на думку дослідника, князь Дмитро з Мономаховичів та його син Федір Дмитрович [7].

За браком надійної джерельної бази дослідники не можуть визначитися щодо принципових моментів історії Поділля, пов'язаних із початком литовського правління. За повідомленнями білорусько-литовських літописів, у середині XIV ст. внуки великого литовського князя Гедиміна, сини князя Михайла-Кор'ята, який тримав Новогрудок Литовський, а водночас небожі великого литовського князя Ольгерда – брати Юрій, Олександ, Костянтин, Борис і Федір Кор'ятовичі прийшли на Пониззя. В різних літописних списках дата цієї події розходиться в межах 1332 – 1362 рр. В числі найважливіших для розуміння історії краю і досі не розв'язаних проблем, крім дати приходу литовців на Поділля, кількісний та особовий склад клану литовських князів – братів Кор'ятовичів та черговість їх правління на Подільських землях. Не визначено також, які з подільських міст мали статус столиць удільних володінь братів Кор'ятовичів і чи існувала єдина столиця Подільської землі. Пошуки відповіді на ці питання змушують істориків вдаватися до певних реконструкцій. Разом із цим ми переконані, що історичні студії не мають перспективи без урахування досліджень матеріальної культури, а також будівельної, фортифікаційної та урбаністичної діяльності, яка активно розпочалася в період литовського правління і значною мірою визначила перебіг подальшої історії краю. На жаль, в історичних дискусіях щодо Поділля архітектурно-містобудівний компонент істориками практично не береться до уваги, а втім робляться висновки, що суперечать не лише даним архітектурно-містобудівних досліджень, але й методології вивчення історичних міст. Зокрема, більш ніж дискусійною виглядає теза О.Білецької, яка вважає, що в XIV–XV ст. «ступінь урбанізації (мається на увазі розвиток ремісничих та торговельних промислів) Поділля взагалі і Кам'янця зокрема був дуже скромний» [8]. Не менш дискусійною є думка Л.Войтовича, який стверджує, що «археологічні розкопки на території Кам'янця дозволяють говорити про окремі поселення ще в VIII-IX ст., але, схоже, що справді Кор'ятовичі застали тут пустку, де гуляли олені. Кам'янець почав будуватися після 1362 р.» [9], демонструючи інформаційну необізнаність щодо архітектурних та містобудівних досліджень Кам'янця-Подільського.

Появу Кор'ятовичів на Поділлі І.Мицько пояснює їхніми спадковими правами на Пониззя по жіночій лінії [10]. Втім не виключено, що претензії на Поділля їхнього батька Новогрудського князя Кор'ята-Михайла були пов'язані з подіями, які мали місце за часів правління Данила Галицького, коли Новогрудок був предметом тривалого протистояння Данила і литовського князя Міндовга. Це протистояння завершилося перемир'ям, скріпленим шлюбом сина Міндовга Войшелка з сестрою князя Шварна Даниловича, котрий володів Новогрудком з прилеглими землями [11]. Втім, поза сумнівом, мав рацію Н.Молчановський, вважаючи, що невелика вотчина Кор'ята Новогрудського була затісна для його численних нащадків [12].

Думки дослідників з приводу особового складу князівського клану Кор'ятовичів та його внутрішньої ієрархії неоднозначні. Загальноприйнятою є версія, згідно з якою найстаршим із чотирьох братів вважається Юрій, за ним ідуть Олександр, Костянтин і Федір [13]. Ґрунтуючись на літописному повідомленні щодо пропозиції польським королем Казимежем III руки своєї на той час незаміжньої доньки князю Костянтину Кор'ятовичу [14], Н.Молчановський зробив висновок, що мова могла йти про незаміжню на той час Кунігунду, згодом одружену з князем Людовіком Венгерським, і відніс цю пропозицію до 1339 р. [15]. Ф.Шабульдо розвиває цю тезу: королівську дочку за тогочасними правилами могли сватати лише за старшого з братів-князів, а подія ця мала місце до 1345 р.: саме цього року, отримавши відмову Костянтина, Кази меж III видав Кунігунду за Людвіка Венгерського [16]. Висновок щодо старшинства Костянтина, а не Юрія поділяє і Л. Войтович [17], який подає свою версію складу князівського клану Кор'ятовичів-Гедиміновичів. Згідно з його версією, виникають нові історичні постаті і, відповідно, нові питання. Старшим з Кор'ятовичів Л.Войтович називає Костянтина, за ним ідуть Юрій, Олександр, Федір, Борис (Семен-Борис), Лев-Гліб, Семен, Василь. На думку дослідника, який у своїй монографії оперує бодай найбільшою джерельною базою, у 1341–1342 рр. князі Кор'ятовичі отримали уділи у володіннях волинського князя Любарта Гедиміновича: Костянтин – Брацлавщину (Прославію), Юрій – північно-східну частину Волині з центром у Любарі, Олександр — Теребовлю [18].

Мале Поділля, яке становило своєрідний анклав в оточенні вищезазначених земель, у цей час ще належало нащадку болохівських князів князю Дмитру з Мономаховичів. Після битви на Синій Воді князь Дмитро зникає з подільських обріїв; «татарського князя Деметрія», згаданого в датованому 1368 р. документі угорського короля Людовіка, Л.Войтович вважає князем Малого Поділля Дмитром, який після синьоводської битви втік з татарами разом із сином Федором Дмитровичем (загадковим князем, який довгий час бентежив дослідників «вірменської грамоти 1062 р.» [19]).

Якщо йти за висновками дослідників наративних та актових джерел, початковий період литовської експансії розпочався з прилеглих до Малого Поділля земель, які пізніше сформували Велике Поділля. В цей час Мале Поділля (історичне Пониззя), охоплене, мов підковою, з заходу, півночі та сходу новими володіннями Кор'ятовичів, ще перебувало під протекторатом ослабленої Золотої Орди. В цей період відбувся вихід на політичну арену міста Кам'янця, який, можливо, і був укріпленим осередком останніх князів Пониззя – Дмитрія та його сина Федора Дмитровича – в останні роки перед остаточною втратою золотоординського протекторату.

Поступово кільце литовських володінь навколо Малого Поділля зімкнулося, і воно було поглинуте Великим Поділлям. Після битви на Синій Воді до володінь Кор'ятовичів була приєднана територія лівобережжя Дністра в його нижній течії, разом з Білгородом-Дністровським, і межа Поділля сягнула Чорного моря. Наскільки можна пов'язувати приєднання Малого Поділля безпосередньо з битвою на Синій Воді, сказати важко: малоймовірно, щоб упродовж двадцяти років невеличка область з православним населенням, перебуваючи під номінальним протекторатом ослабленої Орди, протистояла величезним литовським володінням з етнічно і релігійно спорідненою автохтонною людністю. І якщо це було саме так, то повинна б існувати якась вагома причина, яка б стримувала наступ литовців і забезпечувала ефективне протистояння Малого Поділля Поділлю Великому. Наразі ми такої причини не бачимо.

Після приєднання Пониззя до складу Подільської землі повинен був відбутися перерозподіл удільних земель між князями Кор'ятовичами. Пониззя як історична область перестало існувати, натомість у документах з'явилася інша територіальна одиниця – Мале Поділля – з особливим статусом та окремим воєводою, згадуваним у джерелах ще в 1433 р. [20].

Було би помилкою вважати, що завершення золотоординської доби і початок доби литовської відбулися без жодного спротиву з боку подолян, виключно в режимі адміністративної зміни правлячих еліт. Джерела (в основному русько-литовські літописи) певною мірою ідеалізують прихід литовців на Поділля, опускаючи реальні події неминучого протистояння за обставин зміни сюзеренітету. Адже попередники Кор'ятовичів забезпечували існування Пониззя за Татарщини і, очевидно, користувалися підтримкою місцевого населення. Втім більшість із нечисленних джерел стверджує, що свою політичну владу на Поділлі литовські князі реалізовували мирним шляхом. На причину цього вказує Л.Войтович: починаючи з хана Узбека золотоординські хани перестали бути віротерпимими [21], і це, очевидно, змінило ставлення подільського населення до окупантів. Натомість відсутність намірів експансії, релігійна толерантність православних литовців стосовно до місцевого населення та військова підтримка в боротьбі з монголо-татарами стали запорукою мирної інтеграції литовців у подільське середовище. Кор'ятовичі запропонували подолянам програму військового опору ординцям. Через союз із місцевими боярами (які традиційно, з золотоординських часів, називалися «отаманами» і виконували функції представників ординської адміністрації) та населенням, з яким їх зблизило протистояння Золотій Орді, вони розпочали модернізацію старих і зведення нових оборонних укріплень і замків. Попри те, що на початку правління Кор'ятовичі називали себе «литовськими князями» [22], подоляни не вважали їх завойовниками; в джерелах про них збереглися згадки як про захисників краю від татар. Особиста присутність князів-рицарів на порубіжних з Ордою подільських землях зіграла вирішальну роль в опануванні ними цього багатого і стратегічно важливого краю. Документально підтверджено, що Кор'ятовичі налагодили тісні стосунки з місцевою боярською верхівкою, яка сформувала князівське оточення [23]. За характером пізніших грамот, наданих Кор'ятовичами, спостерігаємо, як «литовські князі» перетворюються на «князів, дідичів і господарів Подільської землі» [24].

Найголовнішим здобутком ранньолитовського періоду, пов'язаного з правлінням князів Кор'ятовичів, було формування на Поділлі засад державності, розбудова адміністративної системи та оборонної інфраструктури. Кор'ятовичі спиралися передусім на місцеву українську (руську) боярську верхівку, намагаючись зміцнити її, прив'язуючи до нової феодальної системи шляхом наданням земельних володінь [25].

Після Синьоводської битви влада татар на Поділлі значно ослабла, але періодична виплата подолянами данини Орді свідчить про присутність ординського компоненту у зовнішній політиці Подільської землі принаймні до кінця XIV століття. За таких обставин питання зовнішньої безпеки Поділля зі сходу було для Кор'ятовичів першочерговим.

Феноменом історії Поділля сер. XIV– сер. XV ст. була багатовекторність зовнішньополітичних стосунків. За часів Кор'ятовичів зовнішні зв'язки Поділля набули виразних ознак державної політики. Кор'ятовичі шукали в Європі потужних союзників для організації опору татарам. Їм випала місія правити Поділлям в умовах усе ще часткової залежності від Золотої Орди, одночасно підтримуючи дипломатичні стосунки з Молдавією, Угорщиною та Польщею.

За доби правління Ко'ятовичів на Поділлі розгорнулося масштабне оборонне будівництво. Гадаємо, саме з реалізацією цієї масштабної фортифікаційної програми було пов'язане надання 1374 р. грамоти на самоврядування місту Кам'янцю, яка стимулювала процес формування міської інфраструктури, в тому числі й оборонної, закріплюючи за міщанами обов'язок «город твердити». Грамоти, видані подільським боярам литовськими князями, свідчать, що в цей час існувала певна диференціація фортифікаційних споруд; зокрема розрізнялися укріплення міст («тверже») та князівські «замки». З текстів грамот Кор'ятовичів випливає також, що князі приділяли увагу зміцненню як замків, так і обороноздатності міст: в обов'язки бояр і «землян» входило «город твердити» [26]. Вказаний у грамоті 1374 р. обов'язок міщан *«зміцнювати місто для себе»* або ж сплачувати кошти до князівської казни на утримання фортифікацій є свідченням виразного впливу німецького права [27]. В оточенні князів значну роль відігравала військова боярська еліта: свідками підписання грамоти 1374 р. були військові особи – кам'янецький воєвода Остап Матвій Малентович, червоногородський воєвода Гринько, смотрицький воєвода Олесько. В ці часи на Поділлі існували численні «тверже» – у Смотричі, Бакоті, Скалі-Подільській, Червонограді та інших містах. Їхня поява не обов'язково пов'язана з оборонним будівництвом литовських князів; деякі укріплення було реконструйовано на основі залишків фортифікацій давньоруської доби. Немає сумніву, що і фортифікації головного міста Поділля впродовж майже півстоліття князювання Кор'ятовичів на Поділлі зазнали ґрунтовної реконструкції [28].

Відомо, що литовці раніше за своїх східних сусідів, ще в XIII ст., опанували муроване будівництво; про це свідчать потужні кам'яні й цегляні волинські вежі-донжони, так звані «вежі-стовпи» [29]. Зокрема замок у Новогрудку, «родинне гніздо» Кор'ятовичів, успадковане Михайлом Кор'ятом від батька, великого литовського князя Гедиміна, вважався одним із наймогутніших у Литві: 1274 р. він витримав штурм галицько-волинських князів і татар, а в 1391 та 1394 рр. – хрестоносців. У XIV ст. литовці запозичили вогнепальну зброю в хрестоносців, успішно використовуючи її при штурмах. Водночас вони модернізували свої замки, котрі мали цій зброї протистояти [30]. Безперечно, внуки Гедиміна були знайомі як з прогресивними течіями європейської фортифікації, так і з досвідом литовської фортифікаційної школи, відомої з XIII ст. мурованими замками-кастелями [31]. Крім того, постійні контакти подільських князів з краківським королівським двором – як за часів Казимежа Великого, так і в період, коли на польський трон сів їхній двоюрідний брат Ягайло, – відкривають ще один шлях запозичення європейського досвіду – через Польщу. Присутність у гербі Кор'ятовичів елементів анжуйського герба, яким користувалися угорські королі, свідчить про васальні зв'язки подільських князів з Угорщиною, котра посідала авангардне місце в будівництві мурованих фортифікацій і з якою військова еліта Поділля мала спільну програму опору Орді [32]. Не менш стислі контакти мали подільські князі з Молдавією, відомою своїми потужними замками і фортецями [33].

Отже, саме за ранньолитовських часів [34] на Поділлі розпочалося формування масштабної програми оборони краю, що визначила військово-стратегічний феномен Поділля як краю замків і фортець – «Подільського щита», який із XIV до кінця XVII ст. стояв на захисті Європи. Такої кількості оборонних, суто бойових замків, як на Поділлі, немає в Україні. Замки, розташовані західніше цього регіону, подекуди мають риси резиденцій. Подібних замків не

знало Поділля, яке жило в умовах постійного військового протистояння. Чим далі на схід, чим ближче до кочового степу, тим складнішими були умови для зведення і функціонування фортифікацій, тим менше збереглося оборонних споруд.

Програму, розпочату Кор'ятовичами, продовжували Спитко Мельштинський (1395–1399), великий литовський князь Вітовт (до 1430 р.), а згодом королі та примаси Польщі. Найбільш висунутими на схід обороннними форпостами стали Бар, Муровані Курилівці, Шаргород, Буша та Стіна [35].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батура Р.К. Борьба Литовского княжества против Золотой Орды. От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Вильнюс, 1972; Войтович Л.В. Подільське князівство (XIV – початок XV ст.) // Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. – Львів, 1996; Білецька О. Поділля на зламі XIV і XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського. – Киев, 1987.
2. Теребовля була центром окремої землі, одним з найдавніших опорних пунктів Галицького князівства яка, на думку дослідників, включала наддністрянські терени з містами Ушицею, Бакотою, Калюсом. В XIV ст. теребовлянський округ фігурував в числі земель Поділля. Це дало підстави зарахувати до Теребовлянської землі межиріччя великих і малих допливів Дністра – Бушки, Мурашки, Дерли, Немиї, Ушиці, Студениці, Тернави, Смотрича, Жванця, Збруча, Нічлави, Серета. Цієї думки дотримувались М.Барсов, М.Грушевський, Г.Ловмянський, а з сучасних дослідників Л.Войтович (див. Войтович Л. Вказ. праця, с. 106). О.Білецька не погоджується з зарахуванням Теребовлянщини до складу Поділля (Білецька О. Вказ. праця, с. 24).
3. Амадоцьке озеро снувало у вигляді великого водоймища на півночі Хмельниччини та Тернопільщини; розміри його сязали до 130 км в напрямі ззі сходу на захід і близько 30 км в напрямі з півночі на південь. Позначене на середньовічних картах XV–XVI ст. Проблемі походження озера присвячено низку робіт автора, зокрема: Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії римської імперії. Найдавніша урбаністична структура і фортифікації // Пам'ятки України: Історія иа культура. – 1999. – № 3–4. – С. 1–80.
4. Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – К:, 1994. – С. 40.
5. Білецька О. Вказ. праця. С. 155–156, 195–196.
6. О.Білецька ототожнює Мале Поділля з Західним Поділлям, до якого відносить територію округів з п'ятьма містами – Червоногородом на р.Стрипі, Скалою на р.Збруч, Смотричем і Кам'янцем на р.Смотрич та Бакотою на Дністрі. Велике Поділля, на думку дослідниці, обіймало Східне Поділля з містами Меджибожем, Божським, Брацлавом, Сокільцем та Вінницею. З незрозумілих причин дослідниця не розглядає зафіксований на картах XVII ст. поділ Поділля на Верхнє та Нижнє (Alta Podolia, Bassa Podolia), який відповідає давній частині Поділля (Верхнє Поділля) та частині, яка увійшла до складу Поділля після виходу південного кордону Великого князівства Литовського до Чорного моря (Нижнє Поділля). Гадаємо, Велике Поділля включало Верхнє та Нижнє Поділля. Що стосується Малого Поділля, то його доречніше віднести до найдавнішої частини території Поділля, яку О.Білецька вважає Пониззям (Білецька О. Вказ. праця. – С. 155–156, 195–196, 297).
7. Войтович Л. Вказ. праця. – С. 106.
8. Білецька О. Вказ. праця. – С. 230. Навряд чи можна погодитись, що поняття «ступінь урбанізації» тотожне «розвиткові ремісничих і торговельних промислів».
9. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. – Розд. 4.17.
10. Мицько І. Chercez la femme або генеалогічний аспект історії Подільської держави // Семінарій «Княжі часи». – Львів, 2002.
11. Баранаускас Т. Новогрудок в XIII в.: история и миф // Castrum, urbis et bellum: зборнік науковых прац: прысвячаецца памяці прафесара Міхася Ткачова, Баранавічы, 2002, с. 36.
12. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года: Преимущественно по летописям // Сб. соч. студентов Университета св. Владимира. – Вып. VIII. – Киев, 1886. – С. 192.
13. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 17–43.
14. Летописи белорусско-литовские. Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – Москва, 1980. – С. 66.
15. Молчановский Н. Вказ. Праця. – С. 196–199.
16. Шабульдо Ф. Вказ. Праця. – С. 49–50.
17. Войтович Л.В. Подільське князівство… – С. 108–109.
18. Там само.
19. Войтович Л. Князівські династії… – Розд. 4.17, табл. 49. Л.Войтович висловлює припущення, що після наступу на Пониззя Великого князівства Литовського, вирішальної битви литовців з

ординцями на Синіх водах 1362 р. і поразки ординців князь Федір Дмитрович послав у Крим заклик по допомогу перед загрозою наступу литовців. Цей заклик відомий в історіографії як «вірменська грамота Федора Дмитровича 1062 року», яку прийнято вважати фальсифікатом.
20. Білецька О. Вказ. Праця. – С. 155.
21. Войтович Л.В. Подільське князівство… – С. 107.
22. Грамоти XIV ст. – Київ: Наукова думка, 1974. – С. 30, 50.
23. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską a Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T. 1. – Kraków, 2000. – S. 25–27.
24. Грамоти XIV ст. – С. 50; Кам'янець-Подільський міський державнрй архів. – Ф. 120, оп. 1. – Од. зб. 1631. – Арк. 21–22.
25. Антонович В. Українські міста // Руська історична бібліотека. Т.XXI Руська історична бібліотека. Т.XXIV. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV– XVIII в. – Ч. 1. – У Львові, 1904. – С. 313; Сіцінський Э. Вказ. праця. – С. 53–54.
26. Грамоти XIV ст. – С. 30, 50, 102.
27. Владімірский-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві // Руська історична бібліотека. Т.XXIII, XXIV. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV– XVIII в. – Ч. 1, 2 – У Львові, 1904. – С. 23–24.
28. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. – Київ: Абрис, 2004. – С. 108–111.
29. Раппопорт П.А. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 31. – Т. II. – М., 1952. – С. 202 – 223.
30. Абрамаускас С.С. Развитие каменного строительства в Литве в XIII–XVI веках. – Автореферат дис. канд. арх. Москва-Каунас, 1965; Ткачоў М. Замкі Бєларусі. – Мінськ: Полымя, 1977.
31. Абрамаускас С. К вопросу генезиса крепостных сооружений типа кастель в Литве (на примере замка Медининкай) // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. Строительство и архитектура. – III. – № 3. – Каунас, 1963. – С.73 – 107; Раппопорт П.А. Вказ. праця.
32. László G. Magyaroszági várépítészet. (Vázlat a Magyar várépítés fejezeteiről). – Budapest, 1955.
33. Şlapac M. Cetatea Albă. Studiu de arhitectură militară medievală. Chişinău, 1998.
34. Ранньолитовський часом ми називаємо період правління на Поділлі князів Кор'ятовичів. Після 1393 р. відбувся перерозподіл влади на Поділлі між Литвою та Польщею, в результаті якого з 1410 до 1430 р. одноосібним правителем на Поділлі був Великий литовський князь Вітовт. Цей період ми вважаємо пізньолитовським.
35. Пламеницька О. Початок мурованного оборонного будівництва… – С. 41; Пламеницька О. Барський замок // Військово-історичний альманах. 2002. – № 2. – С. 100–107; Пламеницкая О. Комплекс сооружений на Замковой горе. Томашпольський район, с.Стена //Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – Вып. 8. – Киев, 1990. – С. 194–198; Tregubowa T. O urbanistyce i architekturze Szarogrodu // Biuletyn Historii Sztuki. – Warszawa, 1995. – Nr 3–4. – S. 241–253.

О.А. Пламеницкая ПОЧАТОК ЛИТОВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ НА ПОДІЛЛІ (ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

В статье раскрываются исторические, топографические и военно-стратегические условия формирования исторического региона Подолья в раннелитовский период, во время правления литовских князей Кориатовичей. Характеризуется наиболее специфическая черта этого периода – начало формирования территории Подолья как «оборонного щита» Европы, что определило дальнейшую судьбу большинства поселений как военных плацдармов.

Ключевые слова: Подолье, Понизье, Литва, оборонное строительство, князья Кориатовичи.

O.A. Plamenyts'ka THE BEGINNING OF LITHUANIAN GOVERNMENT IN PODOLIA (FORTIFIED ASPECT)

The article reveals the historical, topographical and military-strategic conditions of the formation of the historic region of Podolia in early Lithuanian epoch -during the rule of Lithuanian princes Kor'yatovyches. It characterizes the most specific feature of this period – the beginning of the formation of Podolia as a «defense shield» of Europe, which determined the fate of most settlements as military centers.

Keywords: Podolia, Lowlands, Lithuania, defense construction, princes Kor'yatovyches.

УДК 940.21/.25

В.А. Брехуненко

ДОНСЬКІ КОЗАКИ З БАРА

Досліджується причетність вихідців із Бара до поповнення лав донського козацтва в першій половині XVII ст. Розглянуто міграційні процеси між Запоріжжям і Доном, розкрито проблему переселення запорожців на Дон у контексті історії Степового Кордону Європи.

Ключові слова: Бар, українські козаки, донські козаки, Степовий Кордон, напади.

Стосунки з козацькими спільнотами Дону, Волги, Терека та Яїка безумовно належать до найзмістовніших і найвпливовіших виявів оберненої на схід діяльності українського козацтва в XVI – першій половині XVII ст. Проторувавши дорогу на Дон уже в 10-х рр. XVI ст., українські козаки започаткували новий перспективний напрямок прикладення своїх зусиль, якому, втім, судилося відіграти явно неоднозначну історичну роль. Українське козацтво бере активну участь у козакотворчому процесі на східній ділянці Степового Кордону (особливо в ґенезі донського козацтва), впливово долучаючись у такий спосіб до руйнування попереднього розкладу сил у регіоні, до зміни геополітичного тла і, врешті, до створення тут нової цивілізаційної ситуації. Підтримуючи тісні стосунки з козацтвами-новотворами, воно стає ключовим чинником функціонування козацької вісі Дніпро-Дон-Волга-Яїк-Терек, рушієм перетворення її на впливового гравця в системі стримувань і противаг, притаманної відносинам на східноєвропейському перехресті європейського та азійського світів [1; 32–37]. Звідси значущість як ґрунтовного дослідження взаємин козацьких спільнот Східної Європи загалом, так і різних аспектів орієнтованої на цей напрямок діяльності українського козацтва, без сумніву найпотужнішої козацької спільноти й ключового суб'єкта міжкозацьких взаємин.

У рамках висловленого вище, приковує увагу комплекс питань, пов'язаних із переміщеннями українських козаків на терени інших козацьких анклавів, а також участь у розширенні лав тих чи інших козацтв. Зрозуміло, що ці чинники цементували підґрунтя міжкозацьких стосунків, «проговорюючись» водночас про сутнісний бік останніх (характер, засадничі принципи, внутрішню логіку). В історіографії, однак, зазначена проблема залишається не продискутованою. Фактично до сьогодні домінує тенденція до притлумлення ролі українських козаків у формуванні інших християнських козацтв і зведення її до малозначущого доважку [3, 54–56; 4, 18–19].

Основним поглиначем спрямованої на козацькі спільноти активності українського козацтва був, безумовно, Дон, а українсько-донський вузол за доби найвідчутнішого зовнішнього впливу міжкозацьких взаємин (перша половина XVII ст.) був у них ключовим. Проте до кінця XVI ст. так і не сформувалася критична маса чинників, яка викликала б органічну потребу впорядкування шлейфу традицій та новітніх стихійних практик перебування українських козаків на Дону. З одного боку, не давав достатнього імпульсу безпосередньо стан українсько-донських стосунків; в останній третині XVI ст. вони не належали до пріоритетів обох козацтв [2; 58, 74–85] і мали вигляд спорадичних, розпорошених, безсистемних контактів. З іншого ж – бракувало підстав власне з донського боку; донське козацтво тих часів перебувало на мізерному рівні самоорганізації, було конгломератом автономних ватаг зі слабко пов'язаних між собою верхових та низових містечок. Однак перший зразок посилення руху українських козаків у бік Дону спостерігається ще в 30-40 рр. XVI ст. Насправді український доплив відіграв вирішальну роль у закозаченні Низового Дону, у формуванні донського козацтва як специфічної спільноти, котра відрізняла себе від сусідів, культивувала свою самість, але була зорієнтована на цінності християнського світу [2; 98, 122–280]. Загалом же XVI ст. увійшло в історію українсько-донських взаємин як доба відсутності в українського козацтва хоча б якоїсь опрацьованої донської політики, як доба хаотичної появи на Дону козацьких ватаг з України. Участь українських козаків у відомих походах Дмитра Вишневецького під Азов (1559–1560) та князя Михайла Вишневецького під Астрахань (1569–1570) не беремо до уваги, оскільки ініціювалася сторонніми організаційними імпульсами – князівськими.

Але з середини 10-х рр. XVII ст. під дією низки факторів переміщення українських козаків на Дон, як і взаємини українського козацтва з Доном узагалі, постають уже не суцільним нагромадженням невпорядкованих проявів, а явищем, у якому поруч зі стихійною складовою з'являється виразний елемент організованості [2; 125–229]. Переміщення хаотичні, здійснювані автономно окремими ватагами без думки про загальний контекст козацької

політики, сусідують з акціями, так чи інакше осмисленими крізь призму тактичних інтересів українського козацтва. Стихійний компонент здебільшого вплітався в канву дій, позначених відсвітом організованості.

Особливо рельєфно зміни, що найшли, помітні в часи глибшої опрацьованості козацької політики та жорстокішого підпорядкування основної маси козацьких заходів генеральній лінії (доба морального лідерства в українському козацькому світі Петра Сагайдачного, період першої військово-політичної спілки козаків з татарами (1624–1629), польсько-козацькі війни 1637–1638 рр. та ін.). Саме тоді більшість козацьких загонів з України з'являлася на Дону в рамках заходів, задуманих козацьким проводом крізь призму обраної ним тактики дій (для підготовки спільних координованих морських походів, для організації політичної та військової підтримки донцями козацько-кримського зближення, для перечікування польських репресій тощо).

Висока інтенсивність переміщень українських козаків на терени Війська Донського упродовж 10-40-х рр. XVII ст. є незаперечною. Джерела насичені як безпосередніми, так і опосередкованими свідченнями про часту появу на Дону приходьків з України. Узагальнимо бодай ті випадки, коли відомі на сьогодні джерела подають кількісні дані. Отже, в 1617 р. Дону дісталося сумарно 2 тис. українських козаків, 1622 – 500, 1623 – 300, 1624 – 500, 1625 – 541, 1631 – 1 тис., 1632 – 500, 1634 – 2-3 тис., 1636 – 1 тис., 1637 – 4 тис., 1638 – 2 тис., 1640 – 500, 1641 – 1045, 1642 – 500.

Наведені цифри хоча й не можуть претендувати на дзеркальне відображення реалій, але загальну тенденцію, безумовно, передають чітко: переміщення українських козаків були як стабільними, так і чисельними. Переміщення українських козаків були постійними, а за своїми кількісними характеристиками значно переважали допливи з Московії. Якщо звідти з'являлися індивідуали, максимум невеличкі групи, то з України нерідко накочувалися загони від 300 чол. до 4 тис. Відомий випадок, коли українські козаки взагалі приходили на Дон із жінками, дітьми та домашнім скарбом, як це сталося, наприклад, у 1622 р. [8, 197–198]. Інша справа, що мотиви появи більшості приходьків були далекі від поповнення лав донського козацтва. Лише незначна частина приходьків (обтяжених сім'ями чи ні) осідала тут назавжди. З таких іноді пробивалися і в отамани. Так, у 1624 р. згадується отаман Федір Каневець [9, 8]. Якби в донські козаки вливалася більшість, то тоді б потужні українські допливи просто-таки залили б донську спільноту, перекроївши саму конфігурацію козацького світу. Однак Дон не перетворюється для українських козаків на ще одне Запоріжжя.

Про повільне «вростання» приходьків-українських козаків у Донську землю свідчить також поява у зв'язку з Доном поняття «*старі черкаси*», яке прикладалося до тих із них, хто проживав поміж донцями тривалий час, а також випадки анклавного проживання на Дону запорізьких загонів на чолі зі своїми отаманами [2, 95].

Зазвичай важко визначити бодай приблизний термін перебування конкретних груп приходьків. Іноді не сила з'ясувати й мету появи українських козаків. А загалом палітра мотивів переміщень українських козаків на Дон включає наступні складові: 1) підготовка морських та суходольних бойових походів – самостійних і спільних; 2) повернення з бойових операцій; 3) перечікування загрозливих спалахів загострень у польсько-козацьких стосунках; 4) підтримка Війська Донського у його можливому збройному протистоянні з Москвою; 5) грабіжництво в Полі чи на Дону; 6) сповнення посольських місій. Найчастіше зустрічаються перший та другий випадки. Стосовно третього чинника, то набір соціальних практик, застосовуваних у його рамках, не тільки свідчить про принципову наявність поруч із хаотичними організованих козацьких виходів на Дон, але також є одним із яскравих виявів інтегральності підходу українських козаків до використання Дону як чинника змагань за улегітимнення свого стану. Взяти хоча б те, що викликані польським фактором переміщення відбувалися не лише під час по-справжньому критичних ситуацій – після поразок повстань – а й тоді, коли того вимагали тактичні інтереси мирних форм козацько-польського протистояння. Утім знаків осмисленості дій достатньо і в решті виділених груп.

Українські допливи на Дон представлені в основному вихідцями з козацьких низів. Зі старшинського середовища сюди навідувалися рідко хто й рідко коли: Іван Сулима, Іван Боярин, Іван Богун, Дмитро Гуня, Тарас Трясило [2; 95, 196, 203–294, 223–224]. Бо ж не існувало достатніх передумов для масового виштовхування сюди представників суспільних верхів. Старшині зовсім не йшлося про те, щоб шукати відради в козакуванні на Дону чи далі. Адже поруч було своє Запоріжжя.

Саме до рядових козаків, які не тільки перебували на Дону, а й улилися до складу Війська Донського, належали вихідці з Бара, яких доля закинула на Дон у 1629 р. Колишні барські міщани Дем'ян Третяк та Іван Баран у 1633 р. були у складі загону українських та донських козаків, який з'явившись у верхових донських містечках, наробив там неабиякого переполоху, що стало відомо зі статейного списку московських послів у Туреччині А. Прончищева та Т. Бормосова, а також із допитових свідчень згаданих барчан. Загін вправлявся на Верховому Дону у грабіжництві, нападаючи на містечка верхових донських козаків. 7 жовтня 1633 р. посли прибули до містечка Голубим і довідалися, що за два дні до того козаки з цього загону «приходили до козацького Ясаулова містечка і містечко Ясаулів взяли і пограбували, й отамана, і козаків побили» [5, 358; 6, 223]. Занепокоєні посли відразу відрядили до Ясаулова голубинського козака Єлизара Ільїна для детального вивідування обставин. Той після повернення повідомив, що бачив близько чотирьох сотень українських козаків, які прагнули оволодіти вже іншим містечком – Чир, але не застали там нікого з донців, бо місцеві козаки, зачувши про небезпеку, просто втекли. Запорожці взяли курс на Голубим. Московські посли не мали сил для захисту, тому послали за підкріпленням до царицинського воєводи. Однак козаки так і не з'явилися під містом [5, 359].

Пізніше від ясаулівця Петра Мойсеєва послам стало відомо, що запорожців приходило на Дон 550 чол., що розділилися вони на три загони, які налічували відповідно по 100, 150 та 300 чол., а пізніше хотіли знову об'єднатися для походу під Борівський монастир. Сам П. Мойсеєв потрапив до українських козаків у полон і вимушено виконував функцію провідника в одному із загонів [5, 225].

Дем'ян Третяк та Іван Баран перебували в складі найбільшої ватаги. Вона прагнула висунутися для нападів до річки Хопра. Але обидва козаки по дорозі відстали від основної групи й були схоплені донцями, а потім перепроваджені до Воронежа. Тамтешній воєвода допитав їх, і, власне, з допитових свідчень, які відклалися у фондах Розрядного приказу довідуємося про перебування в запорізькому загоні вихідців з Бара [7, 167–168].

Д. Третяк та І. Баран повідомляли, що намір підживитися в донських козацьких містечках виник після невдалого очікування козаками на р. Міусі посольської валки кримських посланців, які мали рухатися з Московії. Не дочекавшись цих посланців, у котрих планувалося відбити багаті упоминки – щорічну данину московського царя кримському ханові, козаки вирішили компенсувати все нападами на Дону. Цікаво, що саму ідею подав донський отаман Мокій Шелудяк, який перебував у загоні [7, 167]. Об'єктами грабунків було обрано верхові козацькі містечка, менш багатолюдні порівняно з низовими.

Під час допитів полоненики свідчили, що родом вони з барських міщан, подалися на Запоріжжя в 1626 р., брали участь у морських походах та знаменитому походу гетьмана Михайла Дорошенка до Криму 1628 р. [7, 167]. А в 1629 р. вони перебралися на Дон, де й осіли. Показово, що в документі їх названо вже донськими козаками.

Епізод 1632 р. є непоодиноким у товщі українсько-донських стосунків. Неодноразово виникали локальні суперечності між донцями, з одного боку, і окремими групами запорожців – з іншого. Нерідко разом з останніми до збройних промислів на Дону вдавалися й ті донці, які прибивалися до запорізьких ватаг. Проте подібні конфлікти вичерпувалися так само швидко, як і виникали. Переміщення козаків між Доном і Україною, спільні морські походи, інші прояви незабаром відновлювались, а то й взагалі не припинялись, і стосунки входили у звичне русло. Суперечності жодного разу не переростали в протистояння козацьких спільнот загалом, не погіршували загального стану взаємин та бачення одними й іншими козаками їх перспектив. Козаки сприймали конфлікти як локальне явище і продовжували трактувати одні одних як природних союзників.

Водночас наявність на Дону вихідців із Бара, які потрапили туди транзитом через Запоріжжя, вчергове ілюструє активну участь у формуванні українського козацтва представників різних українських земель, а в соціальному плані – міщанства. Козацьке середовище залишалося привабливим для міщан і в першій половині XVII ст., що вистеляло дорогу до масового покозачення міщан у часи української національно-визвольної війни під поводом Богдана Хмельницького. Зрештою, той факт, що до лав донського козацтва вливалися навіть мешканці віддаленого від Дону Поділля, свідчить про поширеність таких практик у середовищі українських козаків та все-таки суттєву роль Запоріжжя у формуванні персонального складу Війська Донського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи: горизонти впливу. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип.1. – С. 31–46.
2. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998. – 336 с.
3. Куц О. Ю. Донское казачество
4. Мининков Н. А. Донское казачество в эпоху позднего средневековья. – Ростов-на-Дону, 1998. – 468 с.
5. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф. 89. – 1632 № 3. – 432 арк.
6. РГАДА. – Ф. 89. – 1632 № 4. – 59 арк.
7. РГАДА. – Розрядний приказ. – Білгородський стіл. – Стб. 168. – 364 арк.
8. РГАДА. – Ф. 89. – 1622 № 1. – 344 арк.
9. РГАДА. – Ф. 89.- 1624 № 2. – 152 арк.

В.А. Брехуненко ДОНСКИЕ КАЗАКИ ИЗ БАРА

Исследуется соучастие выходцев из Бара в пополнении рядов донского казачества в первой половине XVII века. Рассмотрены миграционные процессы между Запорожцем и Доном, а также проблема переселения запорожцев на Дон в контексте истории Степной Границы Европы.

Ключевые слова: Бар украинские казаки, донские казаки, Степная Граница.

V.A. Brehunenko DONSKI KOZAKS IN BAR

The article examines the participation of the Bar citizens in the formation of the Don Cossack. The problem of the migration between Zaporizhzhia and Don in the context of the European Steppe Frontier are investigated.

Keywords: Bar, Ukrainian Cossacks, Don Cossacks, Steppe Frontier

УДК 352.071: 94 (477.43/.44)

С.Д. Гальчак, Н.П. Гальчак

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлюються історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період.

Ключові слова: місцеве самоврядування, історичні аспекти, дорадянський період, Східне Поділля, самоврядні інститути.

Місцева влада, безперечно, – така ж важлива складова суспільного організму, як і державна. Їх гармонійне поєднання та функціонування служить запорукою успішного розвитку власне держави, усіх без винятку її регіонів.

За класичним визначенням, місцева влада – це вид публічної влади, яка реалізується від імені суб'єктів, що функціонують у межах певних адміністративно-територіальних одиниць. Від державної влади відрізняється рядом ознак:

а) якщо державна влада поширюється на всіх членів суспільства, то місцева влада – лише на певну їх частину;

б) державна влада може розв'язувати проблеми загальнодоступного характеру, місцева влада – лише локальні;

в) державна влада є суверенною, місцева влада – має підзаконний характер і діє у порядку та межах, установлених верховною владою.

У незалежній Україні склалися дві системи місцевої влади: система органів виконавчої влади, що представлена місцевими державними адміністраціями, та система місцевого самоврядування як публічна влада територіальних громад і сформованих ними муніципальних органів.

Щодо юридичної природи, специфічних ознак, функцій і повноважень, то це різні системи.

За тим же класичним визначенням, місцеве самоврядування виступає політико-правовим інститутом народовладдя, через який здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях шляхом самоорганізації певної території за

згодою і сприянням держави. При цьому територіальні громади є природними корпораціями місцевих жителів, котрі здійснюють самоврядування безпосередньо або через місцеві самоврядні органи, існують на принципах самоорганізації та не підпорядковані ієрархічно іншим суб'єктам влади; діяльність територіальних громад відповідає концепції дуалізму функцій і повноважень місцевого самоврядування (має недержавну політико-правову природу, є елементом громадянського суспільства).

У сучасній Україні засади місцевого самоврядування ще не зовсім відповідають принципам, закладеним у Європейській хартії місцевого самоврядування. Фактично є місце ряд порушень його функцій. Зокрема, загострилися стосунки між самоправними органами та органами виконавчої влади. Останні повсюдно втручаються в здійснення самоврядних повноважень. Цьому сприяють відсутність чіткого визначення статусу комунальної власності, численні невирішені проблеми житлово-комунального господарства, малонаповнюваність місцевих бюджетів. Тому назріла необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи, передачі державою значної частини повноважень і ресурсів на місця – територіальним громадам.

Це зумовлює актуальність наукового дослідження питань, які стосуються місцевого самоврядування. Тим більше, що далеко не всі його аспекти висвітлені належним чином як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівні.

Фактично певна увага до нього проявлена лише останнім часом. Так, історію магдебурзького права на Вінниччині, яким майже п'ять століть користувалися місцеві міщани, спробував проаналізувати вінницький науковець І.П. Мельничук, [1] діяльність цехових громад у XVII – XVIII ст. в адміністративному центрі Поділля – професор М.Б. Петров (м. Кам'янець-Подільський) [2]. Старший викладач Хмельницького інституту соціальних технологій Н.І. Стрельбіцька зосередила увагу на діяльності міських дум та управ, інших органів самоврядування Київщини, Волині й Поділля, формах і методах по забезпеченню соціального захисту населення, в першу чергу – бідноти [3]. Соціальна робота в діяльності органів міського самоврядування стала предметом наукового пошуку киянина Ф.Я. Ступака... [4].

Висвітлити історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування на теренах Східного Поділля в дорадянський період ставить за мету автор даного дослідження.

Місцеве самоврядування має давню історію становлення й розвитку. Ще древні слов'яни, котрі на теренах Поділля відомі під цією назвою з III – V ст. н. е., усі найважливіші питання громадського життя, як і їхні предки протослов'яни, вирішували на народних зборах – всією общиною. За словами візантійського історика Прокопія Кесарійського, слов'яни «здавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя вважаються справою спільною».

Подальшого розвитку колективне вирішення назрілих проблем набуло в період існування Київської Русі – першої східнослов'янської держави, до складу якої входили й землі Поділля. Найважливіші питання державної ваги вирішувалися на княжих з'їздах (немах). Практикувалися (особливо в Києві, Новгороді, Пскові) і народні віче (збори), на яких простолюд нерідко обирав князів, затверджував договори з ними. Органом місцевого самоврядування на селі в ті часи була верв – спершу родова, а згодом і територіальна сільська громада. Члени верви мали спільну власність на землю та сільськогосподарські угіддя, були зв'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за вчинені злочини та сплату данини.

Крім Київської Русі, в часи Середньовіччя місцеве самоврядування зародилося і в деяких інших державах Європи, розвивалося як форма громадського самоврядування. Класичної форми набуло в європейських містах, де з XIII століття (на той час Київська Русь через навалу монголо-татарських орд припинила своє існування) здійснювалося у вигляді магдебурзького права – таку назву отримали кодифіковані в тому ж XIII ст. норми звичаєвого права і судових правил німецького міста Магдебурга. За цим правом місто звільнялося від управління й суду феодала (власника), отримувало самоврядування і власне судочинство. Магдебурзьке право визначало порядок виборів і функцій бургомістра, магістрату, суддів і судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування та інші міські справи. Міста-магдебурії забезпечували й захист від ворогів: городяни повинні були будувати укріплення, споруджувати замки й фортеці, виставляти вартових.

Протягом XIII – XVIII ст. магдебурзьке право поширилося на всю Західну Європу, а також Польщу та Литву, звідти потрапило на територію України. Вже в XIV ст. його дістали міста Галичини, Волині, а також Поділля.

На Вінниччині у 1448 році першим цього права удостоїлось місто Хмільник [5].

У XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля, що адміністративно-територіально входили тоді до складу Подільського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої, зокрема, Бар [6] (з 1538 – 1540 рр.), Ялтушків (з 1548 р.), Уланів (з 1552 р.), Шаргород (з 1588 р.) [7] (Подільське воєводство), Брацлав [8] (з 1564 р.), Літин [9] (з 1578 р.), Немирів [10] (з 1581 р.) (Брацлавське воєводство) та ін. В наступному столітті зазначеними привілеями стали користуватися Копайгород [11] (з 1624 р.), Вінниця [12] (з 1640 р.), у XVIII ст. – Гайсин, Гранів, Кіблич (з 1744 р.), Тульчин [13] (з 1787 р.).

Були міста, яким воно поновлювалося кілька разів. Так, відомий подільський історик В. Д. Отамановський висловлює припущення, що в 1640 р., коли король Польщі Владислав IV жалував Вінниці грамоту на магдебурію, то це було відновленням тих прав, які міщани мали до 1580 р., коли згорів міський замок, а з ним і всі документи. За іншою версією, ці права відібрав свого часу вінницький староста В. Калиновський, котрий правив у місті в 1604 – 1613 рр. [14]. Ще один авторитетний історик В. Б. Антонович наводить зовсім іншу дату жалуваної грамоти для Вінниці – 1630 р. [15].

Слід відмітити, що в Західній Європі магдебурзьке право виникає як закономірний, внутрішньо обумовлений етап розвитку міста. У більшості же міст та містечок Поділля, в т. ч. Вінниччини незначних поселеннях на межі з Диким Полем, яким зміцніти в економічному й правовому розумінні перешкоджали незліченні набіги татар, – воно надавалося здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, введення окремого судочинства для міщан – усе це мало викликати заселення й зростання міст. У деяких випадках саме колонізація була основною умовою пожалувань [16].

Норми магдебурзького права стосувалися міщан – одного із суспільних станів в Україні, що складався з різних верств міського населення – ремісників, дрібних торговців, дрібних домовласників тощо. Від часів Київської Русі до останньої чверті XVIII століття усіх міських жителів називали «посадськими людьми». За київської доби міщани («люди гродські») не були верствою, оформленою у правовому відношенні, проте в соціально-економічному плані їх було досить чітко диференційовано: верхівка («нарочиті мужі», «старці градські»), середній прошарок («купці»), незаможні («чадь», «людь»). На українських землях, що в XIV – XVIII століттях перебували під владою Литви і Польщі, міщанами визнавалися жителі міст і містечок, котрі займалися ремеслом, дрібною торгівлею, сільським господарством [17]. Саме на їх плечах лежав розвиток ремесел, промислів, торгівлі, врешті – благополуччя міст, надходження в казну власників міст-магдебурій – великих литовських князів, польських королів, крупних магнатів.

На Поділлі міщани керувалися магдебурзьким правом майже п'ять століть. Проте, як вказують архівні джерела, самоврядування, тобто судова, військова та господарська автономія, було під силу лише тим містам, де міська громада досягала певного рівня самосвідомості та згуртованості. У боротьбі за автономію городянам часто доводилося витримувати нелегку політичну та економічну боротьбу з власниками міста або ж поставленими від влади старостами та війтами [18].

Загалом прагнення до незалежності коштувало дуже недешево. Адже міщанські громади, навіть при наявності магдебурзького права, продовжували обкладатися королем або місцевою знаттю цілим рядом повинностей. Для прикладу, міська громада Вінниці зобов'язувалася сплатити королівському старості Яну Ордовольському грошовий податок (чинш) з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 7 злотих і 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкали у найманих будинках, – по 1 злотому. Ще 7 років належало платити «воловщину» – від кожних 10 волів 1 вола. Крім того, від кожного дому мало надходити також по півмірки вівса [19].

Таким чином, жителям міст України і краю, яким надавалося магдебурзьке право, доводилося фактично викупляти в держави, а також у місцевої знаті свої права та привілеї, котрі чи не повністю втрачались у час чергових суспільно-політичних катаклізмів, як, наприклад, за доби «Руїни» (XVII ст.). В такому разі містечка або сходили з історичної арени, або ж перетворювалися шляхтою та царизмом на кріпосні села.

У країнах Європи магдебурзьке право паралельно розвивалось у межах професійних асоціацій (цехи, купецькі гільдії, союзи підмайстрів у Вестфалії, Майнці, Любеку, Фрайбурзі), університетського самоврядування (студентські братства, факультети «вільних мистецтв», «нації-земляцтва» у Празі, Кельні, Франкфурті, Ерфурті). Особливим було магдебурзьке право в межах церкви (релігійні, монастирські, парафіяльні братства); воно являло собою наддержавну та автономну організацію [20].

У силу значно меншої захищеності від свавілля власників, невисокого економічно-соціального розвитку міст, руйнівних, спустошуючих татарських набігів на них «паралелізм» магдебурзького права в згадуваних вище формах на Поділлі не спостерігався.

Ідеї та практика місцевого самоврядування знайшли також широке втілення в інститутах козацької демократії в період існування Запорізької Січі – української військово-політичної організації, автономного утворення у межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Кримського ханства, Росії.

Запорізька Січ сформувалася на добровільних засадах з чоловіків незалежно від національності за умови православного визначення, знання української мови та після випробувального терміну. Запорізька Січ поділялася на січових (безшлюбних) та сімейних козаків. У XVIII ст. з'явився також поділ на військових товаришів, зобов'язаних відбувати військову повинність, і посполитих, що сплачували податки до скарбниці. Запорізька Січ в організаційному відношенні в мирний час поділялася на 38 куренів на чолі з вибраними курінними отаманами. Під час воєнних операцій – організовувалася в полки [21] (як відомо, в різний час такі полки існували й на території Вінниччини: Брацлавський, Кальницький, Вінницький, Ладижинський, Могилівський, Чечельницький).

Найвищим органом влади була військова рада, що збиралася регулярно тричі на рік (1 січня, на Великдень, 1 жовтня) і за бажанням запорожців. У XVIII столітті регулярні військові ради відбувалися лише 1 січня. На раді вирішувалися найважливіші питання – вибору кошового отамана та військової старшини і розподілу земель, війни та миру, воєнних походів, покарання злочинців. Кошовий отаман і військова старшина звітували на раді за річну діяльність. Землі розподілялися на основі жеребу на один рік – між куренями, старшиною, духівництвом та сімейним козацтвом. Існували ради кошового отамана, а також паланкові збори, що вирішували переважно господарські справи сімейного козацтва.

На чолі Запорізької Січі стояв кошовий отаман, який мав великі повноваження і владу. Втім, важливі справи кошовий вирішував, тільки збираючи військову раду.

До військової старшини належали: військовий суддя (заступник кошового), військовий писар, військовий осавул. Військовий суддя займався кримінальними та цивільними справами, виконував роль скарбника та начальника артилерії. Військовий писар вів документацію Запорізької Січі, облік прибутків та витрат. Військовий осавул здійснював нагляд за громадським порядком, відповідав за виконання судових вироків, виконував інтендантську роботу, контролював питання охорони іноземних послів та купців, керував військовою розвідкою.

Рангом нижче були військові службовці – довбиш, пушкар, толмач, кантаржей, шафар, канцеляристи, шкільні отамани, булавничий, бунчужний, хорунжий. Місцевий щабель влади займали громадські отамани.

Запорізька Січ територіально поділялася на паланки – області з власним самоврядуванням. До 1768 р. їх було 5, згодом – 8, у 1770-х рр. – близько 10. Щорічно на основі жеребу землі паланок отримували ті чи інші курені. Управління паланками здійснювала паланкова старшина. Її обирали під час військової ради на один рік, з 50-х рр. XVIII ст. паланкову старшину призначав Кіш Запорізької Січі [22].

Система козацької демократії функціонувала допоки існувала сама Запорізька Січ.

Також окремою сторінкою є практика місцевого самоврядування під час перебування України у складі Російської імперії. Тоді правові норми та інститути влади, що діяли в імперській Росії, поширено на новоприєднані українські території.

Спершу це було станове самоврядування, яке стосувалося лише окремих категорій (станів) населення. На підставі Жалуваної грамоти дворянству від 1785 року в імперії почали виникати дворянські зібрання – органи дворянського станового самоврядування. Згадуваний документ вміщував перелік свобод, що надавались даній категорії населення, проголошував його право на самоврядування, створення корпоративних установ тощо. 1793 року грамота була

поширена на українську шляхту та козацьку старшину. Повсюдно дворянські зібрання уособлювали владу дворянства на місцях.

Загалом існували губернські та повітові дворянські зібрання, до складу яких входили спадкові дворяни (не молодші 25-и років), що відповідали майновому, освітньому та службовому цензам. Вони вирішували дворянські та місцеві питання (збирали гроші на місцеві потреби, подавали скарги до Сенату або імператорові, займалися опікою дворян-сиріт, вдів та ін.), звіряли родовідну книгу, виключали з неї осіб, котрі зганьбили себе, обирали губернських та повітових предводителів дворянства, справників та інших станових посадових осіб тощо [23]. Збережені архівні документи повідують, що діяльність предводителів дворянства Бершадського, Вінницького, Липовецького, Літинського, Могилів-Подільського повітів [24] у першу чергу спрямовувалась на охорону станових привілеїв дворянства, зміцнення самодержавства.

У тому ж 1785 році російською імператрицею Катериною II був виданий ще один важливий документ – Жалувана грамота про права і вигоди містам. Нею передбачалося створення міщанських управ – органів станового міщанського управління в містах та містечках. Такі органи складалися зі старост та членів, яких обирали уповноважені від громади міщан на сходах. Міщанські управи здійснювали прийом до місцевого стану або виключали з його складу, розподіляли податки і побори, видавали різні свідоцтва. Керували управами найбільш заможні представники міщанства, які весь тягар податків і повинності перекладали на міську бідноту. Створення та діяльність міщанських управ контролювалися царською адміністрацією.

На основі того ж документа (Жалуваної грамоти про права і вигоди містам) в імперії на засадах станового представництва запроваджувалися міські думи – розпорядчі органи міського самоврядування. Міське населення тоді поділялося на шість розрядів, кожний з яких посилав депутатів до міського зібрання. Із членів зібрання обиралася загальна міська дума, яка збиралася раз на три роки. Очолював її міський голова. Загальна міська дума обирала з свого складу постійно діючий виконавчий орган – шестигласну думу, котра складалася з 6-и осіб кожного розряду міського населення. Її теж очолював міський голова [25].

З 1793 р. міські думи функціонували в Барі, Вінниці, Гайсині, Липовці, Літині, Могилеві-Подільському, Ольгополі, Сальниці, Хмільнику [26]. Їхня компетенція обмежувалася справами міського комунального господарства, збиранням податків та утримання міської поліції, шкіл, лікарень, деякими іншими питаннями.

З того ж року по 1861 рік у Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Літині, Могилеві-Подільському [27] функціонували городові магістрати. Вони виконували судові, адміністративно-поліцейські та податкові функції. У першій половині XIX століття (з 1838 р.) городові магістрати стають переважно судовими установами для купців, ремісників та міщан.

До 1902 р. в імперії існували ремісничі управи. Підпорядковувались вони Міністерству внутрішніх справ, являли собою орган ремісничого станового самоуправління. Займались проведенням іспитів та видачею свідоцтв на звання майстра і підмайстра, затверджували на посадах цехових старшин, відали прийомом у члени ремісничих цехів та виключенням із них, стягненням штрафів за порушення цехових правил, розглядом конфліктів між майстрами та замовниками, збором цехових податків [28].

Після відміни кріпосного права назріла необхідність запровадження певних норм самоврядування на селі. Згідно з положенням від 19 лютого 1861 р. в Російській імперії було створено волосні правління, як адміністративні органи селянського управління. Складались із волосного старшини, сільських старост, збирачів податків, одного-двох засідателів і волосного писаря. Волосні правління займалися реалізацією кошторису, затвердженого волосним сходом, розверстували і стягували податки з селян, наглядали за відбуванням натуральних повинностей тощо. В квітні 1917 р. волосні правління були перейменовані у волосні виконавчі комітети, які в листопаді того ж року стали називатися волосними земськими управами. На території Вінниччини діяли в Бердичівському [29], Брацлавському [30], Вінницькому [31], Гайсинському [32], Липовецькому [33], Літинському [34], Могилів-Подільському [35], Ново-Ушицькому [36], Ольгопільському [37], Ямпільському повітах [38].

З 1864 року царатом розпочато земську реформу. Проведено її в Російській імперії, зокрема, в Україні, в 60 – 70-х рр. XIX ст. з метою пристосувати самодержавницький лад до потреб капіталістичного розвитку шляхом створення місцевого (земського) самоврядування. Органи земського самоврядування було запроваджено в 1865 – 1870 рр. у 6-ти лівобережних і південних українських губерніях (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській,

Катеринославській і Таврійській). На території Правобережної України – у Київській, Подільській і Волинській губерніях, де переважна більшість поміщиків належала до польської національності й брала участь у національно-визвольному русі, земські установи було запроваджено пізніше. Причому прийняті нормативні акти помітно обмежували права польської шляхти на користь російських поміщиків [39].

У Подільській губернії земські установи на основі «Положення про управління земським господарством в дев'яти західних губерніях» від 2 квітня 1903 р. були введені в 1904 році. Створений губернський виконавчий земський орган називався губернською управою у справах земського господарства.

Остаточно земські реформи були поширені на Подільську губернію указом Сенату від 14 березня 1911 р. Як виборні органи місцевого самоврядування повітові земські управи тоді були створені в Брацлаві [40], Вінниці [41], Гайсині [42], Липовці [43], Літині [44], Ольгополі [45]. Вони відали будівництвом шосейних доріг, мостів, утриманням лікарень, шкіл, організацією страхування майна, допомогою потерпілим від стихійного лиха, піклувались розвитком місцевої промисловості, торгівлі, ремесел. Зусиллями Вінницької повітової земської управи здійснювалося будівництво Пироговської лікарні.

Капіталізація суспільства зумовила проведення міських реформ (юридично вони були оформлені Міськими положеннями 1870 і 1892 рр.). Прийняті документи загальнодержавного значення утворили зовсім нову за своїм характером і завданням систему управління містами Російської імперії. Так, міська реформа 1870 р. замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних (членів) міських дум на основі майнового цензу. Сама кількість гласних у міській думі залежала від чисельності населення міста. У виборах мали право брати участь міські жителі будь-якого стану, котрі досягли 25-річного віку, володіли нерухомістю, зокрема промисловими або торговельними підприємствами, займалися промислами або дрібною торгівлею і сплачували міські податки. Не допускалися до виборів особи засуджені, звільнені з посади, ті, що перебували під слідством, позбавлені духовного сану тощо. Виборці поділялися на 3 курії (великі, середні та дрібні платники податку). Кожна з них обирала третину гласних міської думи. Встановлений порядок забезпечував перевагу в складі дум представників заможних верств, оскільки перші 2 курії мали 2/3 гласних, становили при цьому лише близько 14% від загальної кількості виборців. Відтепер до компетенції міських дум входило обрання виборних посадових осіб, встановлення міських зборів (із нерухомості, документів на право торгівлі, трактирів, приватних коней, квартир, собак тощо), правил завідування міським майном, надбання міської нерухомості і т. ін. [46].

Тоді ж було запроваджено новий інститут – міську управу – виконавчий орган міського самоврядування, котрий обирався міською думою з її членів терміном на чотири роки. Організаційно міська управа складалася з вибраного голови та певної кількості членів (залежно від кількості населення у місті), половина складу яких повинна була поновлюватися через кожні 2 роки. Міський голова очолював думу і міську управу, координуючи в такий спосіб їхню діяльність. Голови управ губернських міст затверджувалися міністром внутрішніх справ, інших міст – губернатором. Міський голова міг призупинити виконання рішення міської управи, а розбіжності між рішеннями думи та міської управи узгоджував губернатор. Управа мала постійну канцелярію, яка поділялася на ряд відділів, що відповідали за окремі функції міського самоврядування; при канцелярії створювалися постійні й тимчасові виконавчі комісії.

Діяльність органів місцевого самоврядування перебувала під наглядом губернаторів і міністерства внутрішніх справ. З цією метою згідно з Міським положенням були створені губернські з міських справ присутствія під головуванням губернатора, які розглядали скарги на міські органи самоврядування. Особовий склад міської управи вважався таким, що перебуває на державній службі [47].

Докорінних змін зазнали функції органів самоврядування. Якщо раніше їх завдання, в основному, зводилося до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, то тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, пов'язаних з управлінням міським господарством, повністю переклавши їх на органи громадського самоврядування. В руках останніх поступово зосередилася вся низка питань міського життя (благоустрій, забезпечення санітарного стану міст, розвиток транспортних мереж, місцевої промисловості, торгівлі, народної освіти, медичного забезпечення, соціальної допомоги).

Архівні документи свідчать, що у Вінниці органами місцевого самоврядування утримувались дитячий притулок-ясла, їдальня та чайна для бідних, виділялись кошти на опалення, освітлення, придбання медикаментів міській богодільні.

Крім Вінниці [48], міські управи працювали в Бару [49], Гайсині [50], Могилеві-Подільському [51], в ряді інших міст Поділля.

Ті ж архівні документи повідують про відкриття органами місцевого самоврядування в 1880 – 1909 рр. навчальних закладів у Вінниці, Гайсині, Барі, електрифікацію міст, влаштування та утримання театрів, «кінематографів», будівництво Вінницької міської публічної бібліотеки, міської лікарні, спорудження мосту через річку Південний Буг, влаштування міського водогону.

Інституції станового, земського, міського самоврядування були ліквідовані чи реорганізовані декретами радянської влади.

Отже, місцеве самоврядування на теренах Східного Поділля має древню історію і традиції, які видозмінювались, укоренялися протягом не одного століття. Самоврядні інститути довели свою необхідність і живучість. Важливо, щоб усі найцінніші набутки їх розвитку були враховані під час здійснення адміністративно-територіальної реформи, що сприятиме подальшій демократизації українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук І. П. Магдебурзьке право на Вінниччині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 122 – 124.
2. Петров М. Б. Соціально-економічний розвиток Кам'янця-Подільського в другій половині XVII – XVIII ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 225 – 245.
3. Стрельбіцька Н. І. Діяльність органів міського самоврядування Правобережної України по соціальному захисту інтересів населення (остання чверть XIX – початок XX ст.) // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. проф. Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 295 – 308.
4. Ступак Ф. Я. Соціальна робота в діяльності органів міського самоврядування: історичний досвід // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 18 – 22.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник П. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії (Інститут історії АН УРСР), 1972. – С. 661.
6. Грушевський М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV – XVII ст.). – Львів, 1996. – С. 78.
7. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. – К., 2002. – С. 39 – 40.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 482.
9. Там само; – С. 379.
10. Шенк Г. О. Неморів крізь віки: Історико-краєзнавчі нариси. – Вінниця, 2001. – С. 20.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 136.
12. Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – С. 49.
13. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 169.
14. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV – XVII ст. – Вінниця, 1993. – С. 370 – 371.
15. Антонович В. Б. Предисловие. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1438 – 1798 гг. // АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – С. 48.
16. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – С. 18.
17. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – Т. 3. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – С. 739.
18. Мельничук І. П. Магдебурзьке право на Вінниччині... – С. 123.
19. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV – XVII ст. – С. 323.
20. Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 731.
21. Юридична енциклопедія. – Т. 2. – К.: «Укр. енцикл.», 1999. – С. 521.
22. Там само.
23. Там само; – С. 16.
24. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. Д – 837 «Бершадський повітовий предводитель дворянства» (1796), ф. Д – 200 «Вінницький повітовий предводитель дворянства» (1827 – 1916), ф. Д – 611 «Липовецький повітовий предводитель дворянства» (1793), ф. Д – 248 «Літинський повітовий предводитель дворянства» (1888 – 1901), ф. Д – 806 «Могилів-Подільський повітовий предводитель дворянства» (1839 – 1848).

25. Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 735.
26. ДАВО, ф. Д – 501 «Барська міська дума» (1865 – 1880), ф. Д – 262 «Вінницька міська дума» (1846 – 1920), ф. Д – 392 «Гайсинська міська дума» (1885 – 1906), ф. Д – 516 «Літинська міська дума» (1884 – 1885), ф. Д – 508 Могилів-Подільська міська дума» (1881 – 1903), ф. Д – 266 «Сальницька міська дума» (1869 – 1920), ф. Д – 530 «Хмільницька міська дума» (1869 – 1880).
27. ДАВО, ф. Д – 495 «Брацлавський міський магістрат» (1835 – 1861), ф. Д – 391 «Вінницький міський магістрат» (1796 – 1861), ф. Д – 494 «Гайсинський міський магістрат» (1835 – 1961), ф. Д – 496 «Літинський міський магістрат» (1813 – 1861), ф. Д – 475 «Могилів-Подільський міський магістрат» (1796 – 1862).
28. ДАВО, ф. Д – 599 Брацлавська реміснича управа» (1852), ф. Д – 579 «Ямпільська повітова у справах виборів у Державну думу комісія» (1907).
29. ДАВО, ф. Д – 325 «Котюжинецьке волосне правління» (1863 – 1875), ф. Д – 876 «Свитинецьке волосне правління» (1862 – 1889).
30. ДАВО, ф. Д – 852 «Ганнопільське волосне управління» (1874 – 1909), ф. Д – 336 «Журавлівське волосне правління» (1908 –1917), ф. Д – 329 «Лучанське волосне правління» (1868 – 1912), ф. Д – 405 «Немирівське волосне правління» (1862 – 1912), ф. Д – 292 «Мурафське волосне правління» (1862 – 1912), ф. Д – 719 «Рубанське волосне правління» (1904 – 1907), ф. Д – 335 «Шпиківське волосне правління» (1865 – 1916).
31. ДАВО, ф. Д – 32 «Вишенське волосне правління» (1862 – 1875), ф. Д – 332 «Гавришівське волосне правління» (1861 – 1918), ф. Д – 229 «Калинівське волосне правління» (1864 – 1912), ф. Д – 833 «Коханівське волосне правління» (1861 – 1876), ф. Д – 812 «Кривошиїнецьке волосне правління» (1861 – 1875), ф. Д – 822 «Селищанське волосне правління» (1868 – 1879), ф. Д – 26 «Люлинецьке волосне правління» (1862 – 1917), ф. Д – 24 «Малокутищанське волосне правління» (1862 – 1911), ф. Д – 788 «Мізяківське волосне правління» (1860), ф. Д – 30 ««Нападівське волосне правління» (1865 – 1874), ф. Д – 23 «Острожецьке волосне правління» (1874 – 1919), ф. Д – 57 «Пиківська волосна управа» (1861 – 1918), ф. Д – 831 «Писарівське волосне правління» (1861 – 1866), ф. Д – 234 «Сосонське волосне правління» (1863 – 1917), ф. Д – 333 «Станіславчицьке волосне правління» (1890 – 1912), ф. Д – 294 «Стрижавське волосне правління» (1862 – 1914), ф. Д – 231 «Супрунівське волосне правління» (1861 – 1886), ф. Д – 289 «Тиврівське волосне правління» (1861 – 1917), ф. Д – 330 «Уладівське волосне правління» (1866 – 1874), ф. Д – 252 «Вінницьке повітове рекрутське присутствіє» (1869 – 1874), ф. Д – 257 «Юзвинське волосне правління» (1861 – 1912), ф. Д – 821 «Якушинецьке волосне правління» (1863 – 1875), ф. Д – 334 «Янівське волосне правління» (1861 – 1882).
32. ДАВО, ф. Д – 813 «Зятківське волосне правління» (1871 – 1875), ф. Д – 184 «Кіблицьке волосне правління» (1861 – 1910), ф. Д – 183 «Кисляцька волосна управа» (1879 – 1919), ф. Д – 718 «Красносільське волосне правління» (1866 – 1890), ф. Д – 815 «Кузьмінецьке волосне правління» (1874), ф. Д – 185 «Кунянське волосне правління» (1887 – 1991), ф. Д – 817 «Митківське волосне правління» (1867), ф. Д – 25 «Нижньокропивнянське волосне правління» (1861 – 1918), ф. Д. – 816 «Степанівське волосне правління» (1861 – 1874), ф. Д – 717 «Теплицьке волосне правління» (1904 – 1914), ф. Д – 716 «Тернівське волосне правління» (1864 – 1910).
33. ДАВО, ф. Д – 867 «Андрушівське волосне правління» (1871 – 1916), ф. Д – 720 «Жаданівське волосне правління» (1904 – 1907), ф. Д – 656 «Зозівське волосне правління» (1890),ф. Д – 735 «Кожанське волосне правління» (1873), ф. Д – 764 «Юрківецьке волосне правління» (1904 – 1918).
34. ДАВО, ф. Д – 781 «Терешпільське волосне правління» (1862 – 1863), ф. Д – 85 «Богословська церква с. Хомутинці Вінницького повіту (1796 – 1860).
35. ДАВО, ф. Д – 240 «Березівське волосне правління» (1861 – 1889), ф. Д – 856 «Бронницьке волосне правління» (1912), ф. Д – 35 «Вендичанське волосне правління» (1870 – 1917), ф. Д – 823 «Винозьке волосне правління» (1873), ф. Д – 835 «Котюжанське волосне правління» (1862 – 1905), ф. Д – 855 «Кукавське волосне правління» (1863 – 1912), ф. Д – 296 «Серебрійське волосне правління» (1861 – 1911), ф. Д – 824 «Следзянське волосне правління» (1870 – 1873), ф. Д – 218 «Хоньківське волосне правління» (1861 – 1915), ф. Д – 331 «Шаргородське волосне правління» (1862 – 1888), ф. Д – 297 «Юрковецьке волосне правління» (1861 – 1873), ф. Д – 217 «Яришівське волосне правління» (1861 – 1916).
36. ДАВО, ф. Д – 300 «Хонищівське волосне правління» (1872), ф. Д – 442 «Мурованокуриловецьке волосне правління» (1861 – 1902).
37. ДАВО, ф. Д – 337 «М'ястківське волосне правління» (1873 – 1909).
38. ДАВО, ф. Д – 363 «Великокісницьке волосне правління» (1870 – 1916), ф. Д – 820 «Великорусавське волосне правління» (1864), ф. Д – 212 «Джуринське волосне правління» (1861 – 1871), ф. Д – 818 «Клембівське волосне правління» (1862 – 1904), ф. Д – 819 «Комаргородське волосне правління» (1862 – 1880), ф. Д – 291 «Мовчанське волосне правління» (1873 – 1916), ф. Д – 364 «Пеньківське волосне правління» (1862 – 1917), ф. Д – 775 «Покутинське волосне правління»

(1862 – 1868), ф. Д – 774 «Рожнятівське волосне правління» (1861 – 1917), ф. Д – 186 «Томашпільське волосне правління» (1862 – 1915), ф. Д – 365 «Ярузьке волосне правління».
39. Юридична енциклопедія. – Т. 2. – С. 607 – 608.
40. ДАВО, ф. Д – 379 «Брацлавська повітова земська управа» (1912 – 1912).
41. ДАВО, ф. Д – 255 «Вінницька повітова земська управа» (1901 – 1920).
42. ДАВО, ф. Д – 384 «Гайсинська повітова земська управа» (1912 – 1919).
43. ДАВО, ф. Д – 288 «Липовецька повітова земська управа» (1912 – 1920).
44. ДАВО, ф. Д – 287 «Літинська повітова земська управа» (1917 – 1918).
45. ДАВО, ф. Д – 357 «Ольгопільська повітова земська управа» (1911 – 1920).
46. Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 735 – 736.
47. Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 736.
48. ДАВО, ф. Д – 230 «Вінни цька міська управа» (1871 – 1920).
49. ДАВО, ф. Д – 532 «Барська міська управа» (1888 – 1893).
50. ДАВО, ф. Д – 286 «Гайсинська міська управа» (1879 – 1920).
51. ДАВО, ф. Д – 37 «Могилів-Подільська міська управа» (1892 – 1920).

С.Д. Гальчак, Н.П. Гальчак ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ ПОДОЛЬЕ В ДОСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

В статье раскрываются исторические аспекты становления и развития местного самоуправления в Восточном Подолии в досоветский период.

Ключевые слова: местное самоуправление, исторические аспекты, досоветский период, Восточное Подолье, управленческие институты.

S.D. Galchak, N.P. Galchak HISTORICAL ASPECTS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN EAST PODILLYA IN PRE-SOVIET PERIOD

The article describes the historical aspects of the formation and development of local self-government in East Podolia in pre-Soviet period.

Keywords: local government, historical aspects, pre-Soviet period, the Eastern Podolia, management institutes.

УДК 94(477.46)

С.А. Васільєв

УМАНЬ – ІСТОРИЧНЕ МІСТО СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (ПОЧАТОК XVII – ПОЧАТОК XX СТ.)

В історії міста Умань можна виділити кілька етапів. Перехід від одного етапу до іншого відбувався в результаті дії факторів економічного, політичного, військового характеру. Якісно новий рівень генези міста ми спостерігаємо після подій 1768-1769 рр., коли вона набула ознак поступальності та неперервності.

Ключові слова: історія міста, розвиток, етап.

Місто Умань, історію якого на сьогодні виводять від 1616 р., у другій половині XIX – на початку XX ст. було одним із найрозвиненіших у східно-подільському регіоні. Значний рівень соціально-економічного, демографічного та культурно-освітнього розвитку, який мав місце в ті часи, був зумовлений особливостями географічного розташування та попереднім історичним розвитком цього населеного пункту. Крім того, «візитною карткою» міста можна вважати його багату історико-архітектурну спадщину, основні об'єкти якої зосереджені в межах Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань», що функціонує тут із початку 2006 р. Унікальною пам'яткою минулого є уманські підземні ходи, формування яких розпочалося ще в XVII ст. і які ще практично не досліджені.

Мета нашого дослідження полягає у тому, щоб відобразити особливості соціально-економічного та архітектурно-територіального зростання міста впродовж XVII – початку XX ст. – періоду, коли Умань поступово перетворилася в одне з найрозвинутіших міст Східного Поділля.

Наприкінці XVI ст., після укладання Люблінської унії 1569 р., посилюється польська колонізація на українських землях. Магнати та шляхта різними шляхами (у спадок, шляхом

дарування польським урядом або через порiднення з місцевими землевласниками) отримували заселені місцевою людністю території.

У 1609 р., згідно з постановою польського сейму, старості Брацлавському, Вінницькому та Звенигородському В. О. Калиновському було передано у власність т. зв. «Гуманську пустиню» – велику територію, окружністю близько 300 миль, що знаходилася між двома татарськими шляхами – Кривошарівським та Удицьким [23, с. 15-16; 20, с. 28]. Ця територія залишалася (з перервами) власністю родини Калиновських до початку XVIII ст.

На користь вагомої ролі міста з-поміж інших володінь Калиновських на Уманщині свідчить спроба власника перейменувати місто з Умані на Калинград (нова назва, щоправда, не прижилася серед місцевого населення), а також судові позови поміщиків Красносельських до Калиновських з приводу втеч кріпаків позивачів до маєтків власників Уманщини – Буків та Умані. Таких позовів на сьогодні відомо два: перший мав місце у 1616 р. (від Івана Красносельського до Валентія Олександра Калиновського) [6, с. 196], другий – у 1622 р. (від Богдана Красносельського до Калиновських) [23, с. 16-17]. Прагнення місцевих селян знайти притулок на землях нових власників краю були, очевидно, викликані колонізаційними зусиллями Калиновських, які шляхом запровадження пільгових умов поселення намагалися привабити до своїх маєтностей нових жителів, фактично – свіжу робочу силу.

Темпи зростання поселення були високими, про що свідчить добре відомий сучасним дослідниками факт наявності в Умані у 1629 р. (через 13 років після першої документальної згадки про населений пункт) 1067 житлових будинків («димів»), із яких 362 належало підкоморію подільському Мартину Калиновському, а решта – 705 – старості брацлавському Адаму Калиновському [23, с. 16].

Для захисту Умані від набігів татар Калиновські збудували тут замок, обнесений ровами та валами під охороною козаків, рекрутованих серед місцевого населення. Відомо, зокрема, що навесні 1629 р. уманські козаки розгромили татарський загін, який повертався до Криму з багатою здобиччю та ясиром, і визволили полонених [20, с. 29].

Таким чином, наше бачення першого етапу історії Умані через відсутність достатньої джерельної бази є неповним, а тому вимагає подальшого детального опрацювання. Але навіть невелика кількість доступних нам фактів дозволяє констатувати помітну роль міста як господарського, демографічного та військового осередку володінь Калиновських в окресленому вище регіоні.

Про початок наступного етапу в історії поселення ми маємо право говорити після утворення Уманського козацького полку (1648 р.), адже саме тоді зазнала змін господарська, адміністративна, національна структура населеного пункту, яка стала відповідати аналогічним аспектам внутрішнього життя Гетьманщини. Калиновські на тривалий час втратили можливість впливати на розвиток міста. Про Умань тих часів ми маємо більше інформації, але майже вся вона стосується функціонування козацького полку як військової одиниці, а про внутрішнє життя полкового осередку ми можемо скласти лише приблизне уявлення, ґрунтуючись на нечисленних свідченнях сучасників.

Внутрішню структуру Уманського козацького полку на початку його існування допомагає нам зрозуміти Реєстр 1649 р., який містить відомості статистичного, етимологічного характеру, а також дозволяє здійснити поділ місцевого козацтва за професійною ознакою [2, с. 42-58]. Однак цей документ стосується виключно козацького стану і не дає нам можливості робити будь-які узагальнення стосовно багатьох аспектів життєдіяльності інших мешканців Умані.

Щодо процесу утворення полку відомо: він був сформований зусиллями Івана Ганжі, колишнього «польового вождя» у війську Конецпольського. Загони І. Ганжі та М. Кривоноса захопили місто, яке являло собою добре укріплений замок із баштами, захисними валами, ровами та залогою із надвірних козаків. І. Ганжа після цього відразу був призначений Б. Хмельницьким уманським полковником. Загальна чисельність Уманського полку становила, за різними даними, від 2976 до 3089 козаків (на сьогодні найчастіше називають цифру 2949 осіб – *С. В.*) і складався з 14 сотень, найчисельнішою з яких була Уманська полкова (295 козаків) [2, с. 32-33, 43; 20, с. 34].

Уманський полк грав активну роль у ході бойових дій між поляками та козацькими військами, а його адміністративний центр був значно укріплений козаками і вважався неприступною фортецею. Найбільш цікава інформація про Умань цього періоду дійшла до нас у спогадах мандрівника Павла Алепського – сина Антіохійського патріарха Макарія, який

разом із батьком побував тут у 1654 р. Його опис Умані короткий, але досить промовистий, наприклад: «Відразу після цього (після відвідин Орадівки – *С. В.*) ми рушили далі й, промандрувавши ще дві милі, дісталися до великого міста з трьома фортецями на окремих пагорбах. Найбільшу з них будують заново: поглиблюють рови, зміцнюють вежі, ставлять на них гармати. Назва міста – Умань» [27, с. 76], а також: «Умань – перше велике місто в країні козаків; будинки в ньому високі й ошатні, більша частина належала ляхам, іудеям та вірменам, численні вікна з різнобарвного скла, всередині помешкання над ними висять ікони. Городяни дуже мальовничо убрані. У місті дев'ять церков, прегарних, з високими банями… За ляхів це місто було центральним, столичним, тут залишилося чимало їхніх палаців, схожих на царські» [27, с. 76-77]. Наведені рядки дозволяють говорити про значний рівень розвитку Умані середини XVII ст., підвалини якого було закладено ще в роки Калиновських, а також зростання ролі населеного пункту як військово-стратегічного об'єкта, першого «великого міста» на півдні Гетьманщини.

Знаковим є також той факт, що 7 квітня 1663 р. польський король Ян II Казимир надав Умані Магдебурзьке право [14, с. 114]. Це укріплене полкове місто з багаточисельним населенням привертало до себе увагу і претендентів на гетьманську булаву. У 1665 р. в Умані проголосив себе гетьманом Правобережної України Степан Опара [14, с. 114], а у 1669 р. Умань стала столицею іншого гетьмана – Михайла Ханенка, колишнього уманського полковника [32, с. 192]. Проте така «популярність» врешті-решт дорого обійшлася Умані. Тривалий та кривавий конфлікт М. Ханенка та П. Дорошенка за владу над Правобережжям завершився поразкою «уманського» гетьмана, а вірні йому міста, в тому числі Умань, були віддані для грабунку союзникам П. Дорошенка туркам. У серпні 1674 р. Умань було взято в облогу великим турецьким військом. Після тижневих боїв місто було захоплене ворогом і майже повністю знищене [2, с. 155-158]. У науковій літературі певний час взагалі побутувала думка про остаточне припинення його існування аж до початку XVIII ст., проте дослідники Ю. Бодров [2] та Ю. Мицик [19] у своїх працях доводять, що Умань все ж таки існувала як невелике містечко наприкінці XVII – на початку XVIII ст., і лише у 1713 р. після невдалого Прутського походу Петра I населення Уманщини та багатьох інших регіонів Правобережжя було виселене на Лівобережну Україну [2, с. 199].

Відродження міста і початок нового етапу його розвитку пов'язані з переходом Уманщини у власність родини польських магнатів Потоцьких (у 1726 р. Умань стала власністю Станіслава Потоцького [20, с. 44], а з 1732 р. – Францішека Салезія Потоцького [1, с. 36]), але більш-менш часті відомості про Умань починають надходити до нас лише починаючи із середини XVIII ст. Населений пункт кілька разів згадується в контексті розгортання гайдамацьких повстань на Правобережжі.

Так, перший напад гайдамаків на Умань відбувся у 1737 р., коли місто було пограбоване. Уманська влада вживала проти них репресивні заходи: у 1738 р. в Умані було роззброєно та страчено 102 запорожці, в 1740 – ще трьох, у 1749 р. – вісьмох. У відповідь на це в 1749 р. гайдамаки проникли в Умань та вбили трьох ксьондзів, у 1750 р. спалили місто, а загалом упродовж 1755-1757 рр. завдали графу Потоцькому збитків на суму близько 120 тис. злотих [20, с. 45]. Саме гайдамацькі повстання являли собою стримуючий фактор розвитку Умані у XVIII ст. [24, с. 391].

З метою надійніше захистити місто від евентуального гайдамацького нападу граф Францішек Салезій Потоцький заклав тут мурована фортецю, будівництво якої було урочисто завершене 28 березня 1761 р. [14, с. 115] Крім того, у 1765 р. в Умані було розпочато будівництво василіанського монастиря, при якому наступного року відкрилася школа [12, с. 59]. Монастир повинен був стати осередком поширення греко-католицької віри та викорінення православ'я. Проте новий могутній спалах гайдамацького руху 1768-1769 рр., відомий під назвою «Коліївщина», звів нанівець зусилля графа. Захоплення гайдамаками Умані 9-10 червня 1768 р. та знищення ними значної частини місцевого польського і єврейського населення стало кульмінацією повстання, а місто в своєму розвитку знову було відкинуте на багато років назад. Проте, попри всю жахливість тих подій, саме вони стали тим останнім рубежем, після проходження якого генеза міста (до початку XX ст.) вже жодного разу не переривалася насильницьким шляхом, а являла собою поступальний, еволюційний процес.

Наприклад, журнал «Киевская старина» за 1882 р. стверджує: «Катастрофа 1768 г. служит как бы гранью, отделяющею бурный кровавый период в истории Умани от новейшего, мирного, когда последовало вторичное восстановление города и началось спокойное, уже не

прерывавшееся его развитие. Но до какой степени город упал после 1768 г., это видно, между прочим, из того, что даже в самом конце XVIII века в нем числилось 1 415 душ жителей, в том числе 136 д. христиан и 1 279 д. евреев» [24, с. 392-393].

Основні позитивні зміни в Умані від 1768 р. до 30-х років XIX ст. пов'язані з діяльністю Станіслава Потоцького та його сина Олександра. У першу чергу, ми можемо констатувати активні будівельні роботи у місті та його територіальне розширення. У 1780 р. за проектом архітектора Тепінгера будуються Торгові ряди на місці дерев'яного палацу комісаріату, в 1784 р. відновлюється зруйнований гайдамаками василіанський монастир. Було також збудовано чотири водяні млини [8, с. 18]. Впродовж 1796 – 1802 рр. неподалік міста тривало спорудження парку «Софіївка», у зв'язку з чим на північному сході від Умані виникло поселення для проживання робітників-будівничих парку – Софіївська Слобідка, – яка пізніше стала передмістям Умані [Див.: 9; 31].

Наприкінці 90-х років XVIII ст. Умань займала площу 33 квадратні версти, тобто 4 062 дес. Місту належав також ліс площею 162 ¾ дес. До Умані примикали передмістя: Нове місто, Лиса Гора, Турок, Вовкове і Лагери (сучасне передмістя Міщанка – *С. В.*) [28, с. 63-64, 69-70].

Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) Умань у складі Правобережної України ввійшла до складу Російської імперії. Спочатку, з 1795 р., вона мала статус повітового міста Вознесенського намісництва, до складу якого входили Уманський, Катеринопільський та Черкаський повіти, а згодом у процесі адміністративних реформ у Південно-Західній Росії відійшла до Київської губернії і в 1796 р. стала центром Уманського повіту [15, с. 183]. З цього часу і до початку 30-х років XIX ст. для Умані стало характерним її подвійне підпорядкування як імперським органам влади, так і фактичним власникам – Потоцьким. Така ситуація до певної міри перешкоджала вирішенню багатьох питань внутрішнього життя міста. Для прикладу можна навести тривалий процес щодо початку будівництва у місті нової Свято-Миколаївської церкви, яке гальмувалось управителем Потоцьких Качковським, що змушувало місцевих жителів скаржитися до Київської духовної консисторії [17, с. 105], а також відмову, яка надійшла з канцелярії цивільного губернатора у відповідь на клопотання управителя Потоцьких щодо відкриття в місті нової аптеки (1824 р.) [13, s. 163]. Російський уряд пропонував Потоцьким викупити в них місто, але ця справа не мала позитивного вирішення [11, s. 185].

Після смерті ст. Щ. Потоцького у 1805 р. його дружина Софія отримала право розпоряджатись успадкованим майном її дітей до досягнення ними повноліття [11, s. 183-186]. Після смерті С. Потоцької у 1822 р. повноправним власником Уманського ключа і, відповідно, Умані стає її син Олександр, який багато зробив для розвитку міста. У цей час населений пункт управлявся уповноваженим О. Потоцького Вікентієм Расевичем [13, s. 163-168].

Після набуття Уманню статусу повітового центру спостерігаємо наплив сюди російських чиновників, а також військових. У Новому місті розселяються офіцери, в районі сучасного передмістя Міщанка створюються казарми з майданом для муштри [8, с. 19]. Триває також і розбудова населеного пункту, тут з'являються кілька споруд, які вже на цей момент є окрасою міста, зокрема, збудована впродовж 1809 – 1812 рр. у північній частині Старого міста Свято-Миколаївська церква (про що ми вже згадували вище) [25, арк. 24; 17, с. 105].

Осібною сторінкою культурно-релігійного життя міста стає в цей час паломництво євреїв-хасидів до могили їх святого – цадика Нахмана Брацлавського, який побажав провести останні роки свого життя в Умані, на землі, политій кров'ю євреїв, що загинули тут влітку 1768 р. [30, с. 19]. Після смерті цадика в Умані у 1810 р. численні його послідовники вважали своїм святим обов'язком щорічно приїздити на могилу праведника з метою вшанувати його пам'ять та під час релігійних обрядів просити Нахмана очистити їх від учинених протягом року гріхів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. євреї з їх самобутньою культурою стають невід'ємною складовою міста. Пояснюється це, у першу чергу, запровадженням у Російській імперії т. зв. «смуги осілості» представників цієї національності. Перші кроки в цьому напрямку зробила Катерина II, а продовжив Олександр I, у роки царювання якого було видано указ «Про влаштування євреїв» (9 грудня 1804 р.), що значно обмежував права євреїв на проживання в сільській місцевості і сприяв їх концентрації у містах [18, с. 8]. На початку XX ст. населення Умані приблизно на дві третини складалося з євреїв.

Центром культурного життя Умані до початку 30-х років XIX ст. була вже згадувана нами шестикласна школа при василіанському монастирі. Тут, окрім предметів релігійного

циклу, викладали латину, французьку мову, математику, географію, багато уваги приділялося заняттям з музики та живопису [12, с. 59; 22, с. 10-11]. Для розвитку польської та української культур велике значення мала діяльність літературного гуртка «За-Го-Гра», утвореного трьома учнями василіанської школи – Северином Гощинським, Богданом Залеським та Міхалом Грабовським, які започаткували «українську школу» в польській літературі [12, с. 59-60].

Підтримка власником Умані графом О. Потоцьким невдалого польського Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. стала приводом для конфіскації його маєтків російським урядом, що завершило більш ніж столітню «добу Потоцьких» в історії Умані. Під управлінням цієї родини Умань до 1831 р. перетворюється на значний торгівельно-економічний центр, який у першій третині XIX ст. перебував у взаємозв'язку з аналогічними та більш потужними осередками Російської імперії. Місто зросло територіально, набуло ошатнішого вигляду, завдяки появі нових, збудованих коштом власників міста, споруд. Водночас радикальне вирішення проблеми адміністративного підпорядкування міста сприяло більш органічному його входженню до внутрішніх структур Російської імперії, полегшивши подальший розвиток Умані, який тепер відбувався у чітко визначеному напрямку.

10 серпня 1831 р. Київське Губернське Правління оголосило про секвестр володінь О. Потоцького, а 18 серпня розпочався опис його маєтків. 30 березня 1832 р. все правління конфіскованим Уманським маєтком було передане Київській Казенній Палаті [10, с. 93-94], яка керувала колишніми володіннями О. Потоцького до 1836 р. 15 квітня 1836 р., згідно з указом Миколи I, маєтки було надано під нагляд головного місцевого військового начальства [28, с. 88-89].

З 1838 року Умань із навколишніми селами відійшла до Відомства військових поселень; тут знаходився штаб 5 округів Військових поселень Київської і Подільської губерній. Ця доба принесла багато позитивів для розвитку міста.

Саме тоді розпочалась активна розбудова Умані згідно з виданим Сенатом «Положенням про влаштування міста Умані» від 10 травня 1842 року. «Положення...» передбачало створення Будівельного Комітету як керівної інстанції, покликаної урегулювати, нормувати будівельну діяльність у місті, здійснювати її посильне фінансування за рахунок коштів як з державного, так і з міського бюджету, регламентувало основні питання, пов'язані із забудовою міста [29, арк. 268-275]. У роки військових поселень виникло передмістя Міщанка, розширена Софіївська Слобідка, а на місці Грекової Застави утворилася Велика Фонтанна вулиця [20, с. 70; 1, с. 54].

Відбулися помітні зрушення і в економічній ситуації. Згідно з «Ведомостью о фабриках и заводах, принадлежащих жителям города Умани» за 1842 – 1851, на початку зазначеного періоду в місті працювали 3-4 фабрики та заводи, які використовували безмашинні методи виробництва. А вже наприкінці 40-х – на початку 50-х років зростає не лише їх кількість (6 заводів та фабрик на 1850 – 1851 рр.), але і якість виробленої продукції, рівень використання верстатів та машин на виробництві, річні прибутки власників тощо. Варто відзначити й те, що переважна більшість промислових підприємств Умані належала власникам-євреям [7, арк. 1-14].

У 1845 р. було затверджено герб Умані, у 1846 тут будується водолікарня, у 1853 р. – прокладається брукована вул. Садова до парку «Софіївка» [20, с. 71]. Станом на 1849 р. в Умані вже проживало 8267 жителів. У місті було 908 житлових будинків, 200 крамниць, 2 тютюнових фабрики, 2 свічкосальних заводи, шкіряний та миловарний заводи, 15 питних закладів, 6 церков та 12 синагог, будується водолікарня, ведеться жвава торгівля [20, с. 71; 7, арк. 8 зв.-10].

Водночас основним мінусом порядкування військових у місті було зниження загального освітнього рівня населення. За період 1838 – 1861 рр. не було відкрито жодного навчального закладу. Діяли тільки духовне училище, засноване 1818 р., та початкова школа для дітей духівництва. Були закриті пансіони для дівчат, а будинок театру (збудований О. Потоцьким) пристосований під військовий манеж [20, с. 71].

Ситуація кардинально змінилася після скасування військових поселень (1858 р.) та початку реформ Олександра II, завдяки яким в Умані збереглися та розвинулися кращі надбання попереднього періоду та набула тенденції до покращення ситуація в тих сферах міського життя, які до цього перебували в стані занепаду.

У 1861 р. Умань, яка ще залишалася в адміністративній структурі військового міністерства, була переведена в цивільне відомство. Відповідний указ імператора Олександра II було підписано 19 грудня 1860 р. На той час інфраструктуру міста складали: духовне та

єврейське училища і богодільня; міські «присутственные места»: ратуша зі словесним судом, поліцейське управління, квартирна комісія, будівельний комітет; площа міських вигінних земель становила 926 дес., 1 668 саж., а поселенських 388 дес., 1 826 саж. На 1861 рік населення Умані становило загалом (не враховуючи іноземців) 10 769 осіб [21, с. 70-71].

Зміна адміністративного підпорядкування у першу чергу призвела до помітних зрушень в освітній сфері. Так, уже в 1859 р. на Івангородському передмісті було відкрито світську початкову школу, що діяла в приміщенні волосної управи [5, с. 66], а також переведено до Умані з Одеси Головне Училище садівництва, яке займалося теоретично та практично підготовкою садівників і повинно було слідкувати за всіма вдосконаленнями в галузі садівництва, проводити досліди з акліматизації корисних рослин, вирощувати покращені культури садових рослин [26, с. 3-4].

Розпочаті Олександром II модернізаційні реформи сприяли появі у місті нових промислових підприємств, активізації торгівельної діяльності тощо. Зупинимося коротко на основних позитивах, що мали місце в Умані у цей час.

Потужність уманської економіки підкреслюють відомості «Енциклопедичного словника» Брокгауза – Єфрона, за якими економіка міста розвивалася на основі роботи 20 фабрик та заводів (6-ти цегельних, 3-х маслобійних, 2-х пивоварних, дріжджево-винокурного, спиртоочисного, тютюнової фабрики, гільзової фабрики, фабрики з виробництва колісного мастила, закладу штучних мінеральних вод тощо); крім того, діяли два парових та три вальцевих млини, 2 типографії, 3 типографічних та один книжковий магазин, великий казенний винний склад. Ремісників в Умані нараховувалось 1 716 (в основному кравців, чоботарів та ювелірів). Значних обсягів набула торгівля мануфактурними та галантерейними товарами [33, с. 720].

Основними джерелами надходження коштів до міського бюджету на кінець XIX ст. були різноманітні збори з міського нерухомого майна та «оброчних» статей, оціночного збору з нерухомого майна, документів на право здійснювати виробничу діяльність, торгівлю, промисли з трактирів, корчем («постоялых дворов») та продуктових лавок тощо. Міська скарбниця поповнювалася також за рахунок державних дотацій, стягнення недоїмок за попередні роки, а також з інших прибуткових статей. Загальний річний прибуток Умані станом на 1898 р. дорівнював 72 930 крб. 57 коп. Водночас річна сума видатків сягала 72 396 крб. 20 коп., тобто прибуткова та витратна статті бюджету майже дорівнювали одна одній [3, с. 12-13].

Знаковою подією стало проведення у 1890 р. залізничної колії [8, с. 28], що з'єднала Умань із важливими залізничними вузлами в Козятині, Києві, Одесі. Господарське життя міста долучилося до активної міжміської та закордонної торгівлі.

Період від 80-90-х років XIX до початку XX ст. був часом масштабних перетворень у сфері розбудови міста, яка вийшла за межі, заплановані в роки військових поселень. Шість уманських цегельних заводів виробляли для потреб будівництва близько 500 тисяч шт. цегли на рік, а до послуг замовників архітектурних споруд завжди були кілька будівельних артілей під керівництвом кваліфікованих майстрів, між якими тривала конкуренція за якість виконаних робіт. Робітників відповідної спеціальності готувало будівельне училище. У 1890 – 1914 рр. в місті виникає значна кількість прибуткових будинків, готелів, магазинів, банків тощо (збудованих досить часто на замовлення багатих уманських євреїв) [8, с. 27-30] та багато інших зразків тогочасної архітектури.

В останній чверті XIX ст. в Умані стрімко зростає кількість навчальних закладів. Так, на початку 1880-х років нарешті реалізувалася мрія уманчан про відкриття чергового середнього навчального закладу – чотирикласної чоловічої прогімназії, яка розпочала роботу 11 вересня 1883 р. На перший рік навчання було зараховано 143 учні (заявок на зарахування подано 306) [5, с. 66]. У 1900 р в місті збудовано жіночу гімназію [8, с. 29], яка сприяла поширенню середньої освіти серед уманського жіноцтва.

Перший Загальноросійський перепис населення 1897 р. засвідчив значне зростання населення міста пореформеної доби – понад 31 000 осіб [16, с. 45, 135]. В подальшому, особливо після прокладання в Умані першої водогінної мережі, кількість жителів Умані збільшувалася ще більш стрімкими темпами. Місцеве довідкове видання, посилаючись на дані уманського адресного столу, повідомляє, що на вересень 1913 р. в місті проживало 48 394 особи віком понад 14 років, а також наводить власну приблизну оцінку загальної чисельності уманчан – 60 500 («в том числе православных 23 000, католиков 2 400, евреев 35 000 и прочих исповеданий около ста») [4, с. 25].

Наведені вище дані дозволяють цілком правомірно назвати Умань кінця XIX – початку XX ст. одним із найрозвинутіших соціально-економічних осередків Київської губернії. Прогресивні модернізаційні тенденції спостерігаються в цей час практично в усіх сферах міського життя і є логічним продовженням безперервного поступального розвитку міста починаючи з середини XVIII ст.

Таким чином, ми можемо виокремити принаймні шість етапів в історії Умані від моменту заснування міста до початку XX ст. Розподільчі межі між ними (переломні моменти в історії міста) значно різняться між собою за хронологічними, типологічними, причинно-наслідковими характеристиками, але водночас мають одну спільну ознаку: перехід міста від однієї сходинки його розвитку до іншої завжди був спричинений дією зовнішніх сил, джерелом яких виступали в різні періоди Кримське Ханство, Річ Посполита, Російська імперія тощо. Починаючи від 1768-1769 рр., розвиток міста характеризується неперервністю та ненасильницькими методами переходу від одного його періоду до іншого. Відсутність збройних конфліктів, загальне покращення та стабілізація умов життя зумовили стрімке зростання Умані, особливо після початку реформ Олександра II.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – 104 с.
2. Бодров Ю. І. Історія Уманського козацького полку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 276 с.
3. Бодров Ю. І. «Памятные книжки Киевской губернии» як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міста Умані другої половини XIX – початку XX століття // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С. 6-14.
4. Гершенгоф И. Н. Календарь-справочник Умани и его округи на 1914 г. – Умань, 1913. – 40 с.
5. Гущина С. О. Освітні заклади Умані: історичний аспект // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7. – С. 62-73.
6. Захарченко Р. Повідомлення про Гумань 1616 року: довге повернення до дослідника // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Вип. 15. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2006. – С. 194-202.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ). – Ф. VI. – № 2740 [Ведомость о фабриках и заводах, принадлежащих жителям города Умани (1842 – 1851 гг.)]. – 14 арк.
8. Клименко П. Р. З історії забудови Умані. – Умань: АЛМІ, 2006. – 144 с.
9. Косенко І. С. Коротко з історії «Софіївки» // Старовинні парки та проблеми їх збереження. – Умань, 1996. – С. 49-52.
10. Кривошея І. Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до російської казни // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць / Інститут політичних і етносоціальних досліджень НАН України, Інститут української археографії та джерело-знавства ім. М. С. Грушевського НАН України,Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Редколегія: О. Б. Коваленко (голова) та ін. – К.: Стилос, 1999. – 249 с. – С. 93-97.
11. Кривошея І. І. Поділ спадщини Станіслава Щенсного Потоцького // Ogrody Czartoryskich: studia i materiały. – Warszawa, 2001. – S. 183-186.
12. Кривошея І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796 – 1830 рр.) // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – № 1. – С. 59-63.
13. Кривошея І. Уманські маєтки Александра Потоцького // Pamiętnik Kijowsky. – T. 8. – Kijow – Olsztyn, 2006. – S. 163-168.
14. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. Доля міст Правобережжя в контексті історії України: на прикладі міста Умані // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С. 113-123.
15. Кузнець Т. В. Уманщина в адміністративно-територіальному устрої України // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 1. – С. 183-191.
16. Кузнець Т. В. Населення Уманщини XIX – початку XX ст.: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 195 с.
17. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
18. Миндлин А. Евреи при Александре Первом // «Корни». Общественно-публицистический и культурно-просветительский журнал еврейских общин России, Украины и других Стран СНГ. – 2004. – № 23. – С. 5-24.

19. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – 187 с.
20. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія / Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В. та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
21. О переходе из ведомства Южных поселений в гражданское ведомство г. Умани // Киевские губернские ведомости. – 1861. – 18 марта. – С. 70-71.
22. Побірченко Н. С. Школа базиліанського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7: Спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К.: Наук. світ, 2004. – С. 7-14.
23. Ткаченко М. Гуманщина в XVI – XVII вв. – К.: Друкарня української Академії Наук. 1927. – 34 с.
24. Т-ій К. И. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1882. – Т. XXII. – С. 381-394.
25. Уманський краєзнавчий музей (УКМ). – НДФ – 349 [Кочережко Я. М. Опис уманських церков з XVI по XX ст. (машинопис)]. – 42 арк.
26. Уманское училище садоводства и земледелия / Составлено директором училища М. Е. Софроновым при участии преподавателей и заведывающих отдельными отраслями. – С.Пб.: Типография В. О. Киршбаума (отделение), 1910. – 80 с.
27. Халебський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. – К.: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с.
28. Храбан Г. Ю. Нові матеріали до історії Умані // Наукові записки Уманського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Умань, 1959. – С. 54-95.
29. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ) (ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 32 [Положение об устройстве г. Умани (10 марта 1842 г.)]. – Арк. 268-275.
30. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани. – Одесса, 2002. – 48 с.
31. Чорномиз В., Сєрякова Н. Історія уманських передмість // Уманська зоря. – 2001. – 31 жовтня. – С. 2-3.
32. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. (видання друге, доопрацьоване). – К.: Арістей, 2005. – 640 с.
33. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон: В 86 т. – С.Пб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. 68. – С. 720.

С.А. Васильев **УМАНЬ – ИСТОРИЧЕСКИЙ ГОРОД ВОСТОЧНОГО ПОДОЛИЯ (НАЧАЛО XVII – НАЧАЛО XX В.)**

Историю города Умань можно поделить на несколько этапов. Переход от одного этапа к другому происходил под воздействием факторов экономического, политического, военного характера. Качественно новый уровень генезиса города мы наблюдаем после событий 1768-1769 гг., когда он (генезис) приобрел признаки поступательности и непрерывности.

Ключевые слова: история города, развитие, этап.

S.A. Vasiliev UMAN – HISTORIC CITY OF EAST PODOLIA (TOP XVII – THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY.)

The history of Uman can be divided into several stages. The transition from one stage to another occurred as result of the action of economic, political, military factors. New-quality phase in the city genesis is observed after the events of the years 1768-1769, when genesis gained the signs of gradualness and continuity.

Keywords: the history of the city, an evolution, a stage.

УДК 94(477.46)»19»

Ю.І. Бодров

УМАНЩИНА В ЕКОНОМІЦІ ТА ТОРГІВЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX СТ.

Досліджується економічний розвиток Уманщини, як значного і особливого регіону півдня Київщини, переконливо доводиться його особливість як високорозвинутого сільськогосподарсько-торгівельного району.

Ключові слова: Уманщина, економічний розвиток, торгівля, регіональна історія, Правобережна Україна.

У період розбудови Української держави, відновлення історичної правди та комплексного вивчення історичного досвіду зростає інтерес до регіональної історії. І це закономірно, - підкреслюють сучасні історики, - оскільки в науковій літературі, з одного боку, поки-що недостатньо розкрита більшість питань історичного минулого українського народу на регіональному рівні; а з іншого - наукові розвідки регіонального характеру виступають засобом з'ясування особливостей окремих територій України як системоутворюючих чинників, які значною мірою впливали і впливають на життєдіяльність спільнот у межах історично сформованих регіонів із характерними для них природним та соціокультурним середовищем й взаємодією географічних, економічних, демографічних і інших факторів [1,с.12]. На необхідність та особливе значення наукового осмислення регіональності в історичному контексті України та можливості регіонального підходу до вивчення минувшини вказує професор Я.В.Верменич, яка розробила теоретико-методологічні основи регіональної історії [2]. Як з'ясувалося, регіональні аспекти української історії є найменш вивченими, тому науковий інтерес до них є цілком закономірним.

У річище регіональних досліджень органічно вплітається дослідження Уманщини, що являла собою досить своєрідний регіон на межі прадавньої осілості і кочового степу. Її територія простягалася широкою смугою, що розділяла лісостепові і степові простори Правобережної України, і завдячуючи географічному розташуванню та природно - кліматичним особливостям, завжди була густозаселеною. Різноетнічне і поліконфесійне її населення витворило оригінальну народну культуру, розвивало традиційні форми господарювання, мало жваві торгівельні зв'язки і було активним учасником ринкових відносин загальнодержавного масштабу.

Метою даної розвідки є узагальнення розпорошених по різних джерелах відомостей про місце Уманщини в економічному розвитку Правобережної України початку XX століття та визначення пріоритетних напрямів розвитку господарства даного регіону в зазначений час.

Упродовж XIX і в перші десятиліття XX ст. місто Умань було адміністративним центром однойменного повіту, який серед 12-ти повітів Київської губернії був третім за величиною площі і другим за чисельністю населення. Уманський повіт займав південну частину Київської губернії загальною площею 3 783,3 кв. верст і, за даними 1900 року, на його території проживало 322 638 осіб [3,с.143]. В місті Умані у цей час мешкало 28 628 осіб і серед міст губернії воно було четвертим за чисельністю населення (Київ - 247 432 осіб, Бердичів – 53 134 особи, Черкаси - 2 919 осіб). Тобто це була досить густонаселена частина Київської губернії.

Природно - кліматичні умови південної Київщини були сприятливими для розвитку господарства. Рельєф території Уманського повіту характерний певною строкатістю: плоскогір'я прорізані численними ложбинами, балками і ярами тягнуться в різних напрямах з доволі помітним схилом місцевості в південно-східному напрямку, в бік течії р. Ятрань. Великі рівнинні площі практично відсутні, хоч зовсім близько починаються херсонські степи. Грунт у даній місцевості складають темний суглинок і чорнозем. Глибина ґрунтових вод, в залежності від згадуваного рельєфу, є досить різною. Кліматичні умови були цілком задовільними для сільсько-господарського виробництва. Згідно спостережень, що проводились упродовж 1886-1895 рр., в м. Умані в середньому випадало 496 мм. опадів в рік, до того ж, максимум опадів припадав на літні місяці. Середня річна температура складала близько 7,5 ° С. Тут непогано дозріває виноград, гарні урожаї дає кукурудза і т.д. [4,с.5].

Переважаючими сільськогосподарськими культурами на території Уманського повіту були озимі пшениця та жито. За даними найбільш благополучного 1913 року, посівна площа пшениці складала 50 453 дес. На ній було висіяно 451 130 пудів посівного матеріалу, а зібрано 6 010 679 пудів врожаю. Засів однієї десятини становив 8,9 пудів, а урожай вона дала 119,1 пуд. Жита у тому ж році на 36 748 дес. було висіяно 347 175 пудів, а зібрано 3 818 019 пудів. Висіяних на одній десятині 9,4 пуда дали урожай 103,9 пуда зерна. Зернові культури використовувались і як харчові, і як технічні культури. Зібрана солома (а це 9 621 701 пуд у 1913 році) доповнювала кормову базу тваринництва [5,с.18]. Саме хліборобство і тваринництво були основою господарства населення Уманщини.

Так як сільськогосподарське виробництво було основою торгівельної сфери, то є необхідність звернутися і до інших кількісних параметрів його характеристики.

Ще в час складання проекту положення про звільнення селян від кріпацтва (в середині XIX ст.) Київську губернію, відповідно до родючості ґрунтів та їх урожайності, було поділено на три смуги. Місцеве положення 19 лютого 1861 року (яке конкретизувало механізм здійснення аграрної реформи 1861 року стосовно місцевих особливостей) здійснило більш детальний поділ на чотири смуги. До того ж, перша і третя розрізнялися не стільки своїми природними умовами, скільки економічними (близькість до Дніпра і розвиток цукрово-бурякової промисловості). Тоді до третьої смуги були включені території Бердичівського, Липовецького, Уманського повітів, а також - південна частина Сквирського, Васильківського і Київського повітів [6,с.20]. Та не дивлячись на віддаленість від Дніпра, і в цій третій смузі економічні показники були добрі, а відтак і активними були торгівельні відносини.

За даними 1911 року, найбільші відправки зерна з цього регіону здійснювалися по лінії Цвітково – Христинівка. Зокрема із Звенигородського та Уманського повітів вивезено 1 379 тис. пудів хліба. По відвантаженню пшеничного борошна відзначалися міста Київ, Бердичів (651 тис. пуд.) та Умань (481 тис. пуд.). Найбільша відправка житнього зерна була зафіксована в таких містах: Шпола (225 тис. пуд.), Звенигородка (222 тис. пуд.), Тальне (249 тис. пуд.), Біла Церква (201 тис. пуд.) та Умань (176 тис. пудів). Значними обсягами характеризувалась відправка пшеничних та житніх висівок, що були супутнім продуктом мукомельного промислу і свідчили про значний його розвиток. У 1911 році з Умані продано 194 тис. пудів висівок. З південних повітів Київщини, саме з Уманського у тому ж році було вивезено найбільше проса (з Уманського - 209 тис. пудів, з Канівського - 123 тис. пудів, з Васильківського - 109 тис. пудів) [6,с.20-27].

Що стосується інших зернових культур, то їх виробництво та продаж характеризувались такими параметрами. Ячмінь займав п'яте місце серед зернових хлібів Київської губернії. Головними районами вирощування та продажу ячменю в губернії були Уманський та Звенигородський повіти. Максимум відвантажень його дають такі станції: Шпола (570 тис. пуд.), Тальне (419 тис. пуд.), Умань (320 тис. пуд.) і Звенигородка (149 тис. пуд.). Гороху з Уманського повіту відправляли 327 тис. пудів. А квасолі, бобів і чечевиці, головним регіоном вирощування яких був теж Уманський повіт, вивезли у 1911 році 255 тис. пуд., в т.ч. із з.-д. станції «Умань» - 131 тис. пудів. Чи не найбільше на території Уманського повіту вирощувалось і маку - 36 тис. пудів. З Умані було продано 15 тис. пудів. Гречки з Умані у 1911 році продано 19 тис. пудів. Був Уманський повіт і головним районом вирощування кукурудзи в Південній Київщині. Цієї насіннєвої культури у 1911 році було продано з Уманщини 69 тис. пудів, в т.ч. зі станції «Умань» відвантажено 40 тис. пудів.

Підсумовуючи статистику вирощування та продажу зернових культур у перші десятиліття XX ст. з території південної Київщини, варто відзначити, що серед експорту зернових вантажів з Південно-Західного краю на першому місці була Київська губернія. З її території експортувалось 58,6 % усього товарного хліба названого регіону Російської держави. Значна його кількість, як свідчать вищенаведені цифрові показники, вирощувалась і перероблялася в Уманському повіті. За даними 1913 року, в повіті діяло 7 великих товарних млинів. Тобто Уманський повіт в сільськогосподарському відношенні був потужною базою вирощування та експорту хліба.

На земельних угіддях Уманського повіту вирощували і цукрові буряки. У перше десятиліття XX ст. середньорічний експорт цієї технічної культури з Уманщини становив 680 тис. пудів. (Для порівняння: із Звенигородського повіту експортувалося 559 тис. пудів). Лісостепова зона Київщини в економічному відношенні характеризувалася як цукробуряково-пшеничний район. Задовольнивши власні потреби, товаровиробники розгорнули широку

систему експорту товарного хліба та цукрових буряків. У п'ятирічний період (1905 -1909 рр.) потік сільськогосподарської продукції на головні хлібні ринки - Миколаїв, Кенігсберг, Одесу - був безперервним. По Уманській залізничній лінії у Кенігсберг вивозилось 1 853 тис. пудів, в Одесу - 1 707 тис. пудів і в Миколаїв - 1 161 тис. пудів [6,с.18].

Окрім торгівлі сільськогосподарською продукцією, не менш розвиненою і прибутковою була торгівля продуктами тваринництва. Хоч сформувалось твердження про те, що тваринництво не отримало високого розвитку на території Київської губернії, все ж його продукти в сукупності складали доволі солідні обсяги експорту. Найпоширенішою була торгівля великою рогатою худобою в живій вазі та у переробному вигляді (м'ясо, молоко, кості, шкіри тощо). За даними на 1911 рік, в цілому з території Київської губернії було експортовано 57 тис. штук великої рогатої худоби, в т.ч. - 13 тис. штук з Уманського повіту, що становило 22,8 % від загальної кількості. У вирощуванні і продажі свиней знову виділялися Бердичівський (8 тис. штук) та Уманський (5 тис. штук) повіти. До того ж, саме із залізничної станції «Умань» найбільше серед інших повітових міст вивозилось свинини і сала - 1,3 тис. пудів щорічно. Живої птиці продавалось з Уманщини 12 тис. пудів. А по продажу яєць -попереду знову станції Уманського повіту (152 тис. пудів). Місто Умань давало 87 тис. пудів яєчного експорту (для прикладу: м. Звенигородка - тільки 54 тис. пудів). Отже, і в торгівлі продукцією тваринництва Уманський повіт виділявся серед інших повітів Київської губернії.

Традиційно прибутковою галуззю було винокуріння та продаж винно-горілчаної продукції. У 1905-1909 роках в Київській губернії працювало 70 винокурних заводів, які за п'ять років виготовили 3 880 тис. відер 40° спирту (це було 5-е місце в Російській імперії). Із цих 70-ти заводів - 5 знаходились на території Уманського повіту. В середньому щорічно вони викурювали 4 930 тис. відер спирту [7].

Окрім цукрових та винокурних заводів, на території Уманського повіту діяли і інші підприємства, що виробляли товари купівлі-продажу. В цілому розвиток промисловості можуть схарактеризувати такі дані: на 1913 рік в місті Умані діяли 19 промислових підприємств, в Уманському повіті - 33. Вони виробляли продукції: в місті - на 921 тис. руб., в повіті - на 16 578 рублів. Зайнятими у промисловому виробництві були: у місті - 362 особи, в повіті - 3 151 особа. Ці цифрові показники є дещо скромнішими у порівнянні із обсягами сільськогосподарського виробництва та продажу сільськогосподарської продукції, але вони дають підстави характеризувати означений регіон як зону сільськогосподарсько-промислову із розгалуженою системою торгівельних відносин та шляхів.

У 1913 році регіон навколо м. Умані характеризувався як обширний багатий і, головне, доволі ізольований від інших торгівельних впливів. Середньорічний торгівельний оборот складав 5,3 млн. руб. В самому місті Умань, завдячуючи знаходженню тут Окружного Суду та низки кредитних закладів, укладалася і фінансувалася велика кількість торгівельних і сільськогосподарських угод. Місто було одночасно вивізним і розподільчим пунктом.

Окрім експортування товарної продукції з Умані та повіту, органи місцевого самоврядування та торговий люд в повітовому центрі, містечках та великих селах влаштовували ярмарки та базари. За даними 1911 року, ярмарки проводились: в Умані - кожного вівторка, в с.Ладижинка - кожного другого понеділка, в містечках Покотилове і Торговиця - кожного вівторка і кожної другої неділі (відповідно), а в селі Маньківка ярмарочними днями були 4-е січня, 25-е березня, 9-е травня, 15-е червня, 26-е вересня і 4-е грудня, а базари відбувалися щовівторка. Базари відбувалися і в таких населених пунктах Уманського повіту: в с. Кузьмина Гребля - кожного другого понеділка, міст. Дубова - щочетверга, с.Бабанка - щонеділі, міст. Тальне - щовівторка, міст. Іванька - щочетверга, міст. Буки - щонеділі, міст. Шаулиха - кожен другий понеділок, с.Вороне - щовівторка, міст. Христинівка - щовівторка і в с.Циберманівка - щочетверга. У 15-ти населених пунктах Уманського повіту відбувалися більші чи менші ярмарково-базарні дійства, в ході яких здійснювалося багато торгівельних угод.

Як видно з наведених статистичних показників, Уманський повіт у зазначений час виділявся з-поміж інших повітів в губернії і величиною площі, і густотою населення, і показниками економічного розвитку. Природно - кліматичні умови півдня Київщини створювали сприятливі умови для сільськогосподарського виробництва. Великі посівні площі давали високі врожаї, що створювало кормову базу і для розвитку тваринництва. Так як сільськогосподарське виробництво було високопродуктивним, то жвавою була і торгівельна діяльність. Місто Умань було одним з найбільших в губернії експортером борошна, висівок ,

проса, ячменю, бобових культур, маку, гречки, кукурудзи, які вирощувались на території повіту. Землі Уманського повіту давали високі врожаї і цукрових буряків. Розвиненою була торгівля і продуктами тваринництва, і винно-горілчаними виробами. Отож, Уманщина являла собою багатий сільськогосподарсько-промисловий район, який в силу віддаленості від Києва та Одеси, та завдячуючи наявності в м.Умані Окружного Суду, різного роду банково-кредитних установ, існував як самодостатній економічний осередок, що вирізняло його не тільки в Київській губернії, а у всій Правобережній Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Філінюк А.Г. Регіональні особливості розвитку Правобережної України на межі XVIII - XIX ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.13. Серія: Історія: Збірник наукових праць/ За заг.ред.проф. П.С.Григорчука. -Вінниця, 2008.-С. 12-18.
2. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія. - К., 2001. – 232 с.
3. Киевский календарь Юго-Западного края на 1900 г. - К., 1900. – 640 с.
4. Ярошевич А.Н. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. Вип.IV.-К., 1911. – 45 с.
5. Урожай 1913 года в Европейской и Азиатской Росии/ Статистика Российской империи. Издание ЦСК Мин. Вн. Дел. Год 31-й. - С.-Петербург, 1913.-131с.
6. Ярошевич А.Н. Производительность сельского хозяйства и производительные районы Киевской губернии// Очерки экономической жизни Юго-Западного края. - К., 1911. - Т.3 - 53с.
7. Ярошевич А. Винокуренная промышленность Киевской губернии// Труды Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вип.1.- К., 1912. - С.4-15.

Ю.И.Бодров УМАНЩИНА В ЭКОНОМИКЕ И ТОРГОВЛЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ НАЧАЛА XX ВЕКА.

Исследуется экономическое развитие Уманщины, как значительного и особонного региона южной Киевщины, убедительно доказывается его особенность как высокоразвитого сельськохозяйственно - торгового района.

Ключевые слова: Уманщина, экономическое развитие, торговля, региональная истории, Правобережная Украина .

U.I. Bodrov UMAN REGION IN THE ECONOMICS AND TRADE OF RIGHT BANK UKRAINE AT THE BEGINNING OF 20-TH CENTURY

Economic development of Uman Region as a significant and special region of Southern Kyiv region is researched, its peculiarities as highly developed agricultural region is proved.

Key words: economic development, trade, regional histories, Right-bank Ukraine

УДК 94 (477. 43/44): 663. 52

Ю.А. Зінько, А.К. Лисий

ПЕРШІ ПІВСТОЛІТТЯ В ІСТОРІЇ БАРСЬКОГО СПИРТЗАВОДУ

У статті досліджено питання заснування Барського спиртзаводу, подаються прізвища його перших власників, перераховується нескладне обладнання, описується процес куріння горілки, її вплив на соціально-політичні процеси в 1917 р. у заштатному містечку.

Ключові слова: винокуріння, гуральня, спирт, спиртзавод, горілка, градус, державна монополія.

Історія будь-якого продукту — чи то сільськогосподарського, чи промислового — є частиною історії діяльності людини, історії умов матеріального життя суспільства. Таким чином, досліджуючи виникнення або походження, виробництво того чи іншого продукту, ми даємо відповідь на питання про те, як створювались умови матеріального життя суспільства, на якому ступені розвитку з'явився той чи інший продукт і чому. Це дає можливість поглибити наше розуміння такого важливого фактору в історії людини й суспільства, як умови матеріального буття суспільства, і краще зрозуміти виробничі відносини, що виникають у процесі виробництва. Історія продукту, таким чином, – одна із складових історії в цілому, первинний елемент, «цеглина», з яких споруджено «будівлю» історії людського суспільства.

Знати всі «цеглини» вкрай важливо й необхідно для правильного розуміння історії, але, на жаль, це неможливо. Ось чому історія виробництва окремих продуктів ще недостатньо розроблена, ми знаємо про них у загальних рисах або лише окремі частковості. Між іншим, деякі продукти відіграли й відіграють важливу роль в історії людства чи на певних щаблях історичного розвитку (наприклад, прянощі, чай, залізо, бензин, уран) або на протязі всієї історії людини (хліб, золото, алкоголь).

Серед різноманітних продуктів, створених й уживаних людством, спирт, або, висловлюючись більш загальним терміном, «хлібне вино», займає особливе становище за своїм впливом на суспільство, на взаємини людей і виникаючі суспільні проблеми.

Історія побудови спиртового заводу в подільському місті Бар, розташованому на річці Рів, сягає другої половини позаминулого століття. У цей час у місті проживало 14097 чоловік, включаючи населення Балок, Барських Чемерис і хуторів. Було 1240 житлових будинків, із них 170 – кам'яних. Більше 90 відсотків жителів міста становили міщани, з інших соціальних категорій – селяни (2 відс.), дворяни, духівництво, купці, іноземці. У місті було дві православні церкви, Свято-Покровський жіночий монастир, костьол, каплиця старообрядців, декілька єврейських синагог із молитовним будинком. За віросповіданням населення розподілялося так: православних – 29,8%, старообрядців – 0,71%, католиків – 18,45%, лютеран – 0,04%, іудеїв – 51% [1, с. 147].

Засновником гуральні став купець другої гільдії Мордко Арійович Барабтарло, 1807 р. народження. Мав свій будинок і крамницю; сім'я включала дружину й п'ятєро синів. Судячи з архівних документів, був схильний до кримінальних учинків. 17 травня 1860 р. до Барської міської поліції звернувся міщанин Іцко Гулько зі скаргою про захоплення Баравтарло його землі під будівництво винокурні. Цей же купець знаходився під слідством у справі про фальшиві кредитні білети, знайдені в Могилівському повіті Подільської губернії в 1866 р. [2, арк. 31].

Судячи з усього, звернення Гулько до поліції не допомогло, й Баравтарло збудував гуральню на чужій землі. Таким чином, можна стверджувати, що Барський спиртзавод було засновано в 1860 р. У документах тих часів він називається по-різному: «пейсахово-винокурний завод», «фруктово-винокурний завод» і просто – «винокурний завод». Сучасник має знати, що пейсахівкою називалася єврейська горілка з родзинок, яка вироблялася на півдні України. Особливістю технологічного процесу є дистиляція, двоєння й троєння. Продукується в сучасному Ізраїлі. Маловірогідно, щоб засновник гуральні використовував за сировину родзинки. Скоріше всього він закладав до бродильних чанів сливи, яблука, груші, мелясу.

Викурюючи горілку, власник «забував», що слід платити податки за це акцизному управлінню. Проти нього 5 січня 1867 р. було порушено судову справу про таємне винокуріння на Барському пейсахово-винокурному заводі [3, арк. 7]. Зі сторінок документу нам постає тодішня гуральня та її нескладне обладнання. Зокрема тут зазначається, що «в 7 годин ранку помічник наглядача 2-го округу Подільско-Бесарабского акцизного управління Полубинский, барський поліцейський пристав капітан Шрамков, роз'їзний наглядач Серафімович, поліцейські служителі: Іван Залевський, Іван Дворецький, Тимофій Шаксев, Григорій Савицький; поняті із християн: барські міщани Осип Подуфалий, Лаврентій Прохницький, Франц Зилимський, Дмитро Малита, Тимофій Павловський, що прибули до фруктово-винокурного заводу, послали за його власником» [3, арк. 9].

Проте власник ухилився від зустрічі з представниками закону. Тоді підприємство було конфісковане й виставлене міською думою на публічні торги. Його придбав місцевий купець Шток. Він дещо модернізував процес винокуріння. У нього працювало 10 робітників, які за добу виробляли 30 декалітрів спирту-сирцю, а в рік – 7,2 тис. декалітрів. Робітники працювали в дві зміни по 12 годин на добу [4, арк. 80].

Архівні дані засвідчують, що гуральня у вересні 1892 р. належала вже купцю Йосю Мосенкісу. Її місце розташування визначалося у 18 верстах від станції залізниці Комарівка й у 6 верстах від Новоселицької лінії станції Бар, що тоді будувалася [5, арк.. 65].

Перероблялося щорічно кукурудзи 16000 пудів, жита – 5000 пудів, ячменю – 5000 пудів; всього перероблялося продуктів 26 тисяч пудів. Їх отримували з околиць Бара щорічно. Вартість гужової доставки з пуда – 10 копійок [6, арк. 25].

З 26000 пудів продукту вироблялося за сезон 988000 градусів спирту. Градусом спирту вважалася сота частина відра безводного спирту. А оскільки відро його важило 23,8 фунта, то градус дорівнював 0,006 пуда. У сучасній вазі це 99,37 грама.

Для збуту спирту й довозу сировини власник залізницею не користувався. Вартість виробленої продукції за сезон (7 місяців) складала 26000 крб. Завод було застраховано на 7000 крб. Щоденно працювали 10 робітників. На паливо йшло біля 180 кв. саженів деревини. Мінеральне паливо (вугілля) не використовувалося [7, арк.. 91].

У цьому ж 1892 р. в Барі діяло ще 11 підприємств. Подамо деякі відомості про них:

1. Миловарний завод. Заснований у 1886 р. Належав барському міщанину Арону Боруховичу Харитону.
2. Шкіряний завод. Заснований у 1892 р. Належав барському міщанину Арону Мошковичу Морейнісу.
3. Шкіряний завод. Заснований у 1858 р. Належав барському міщанину Лейбі Фрідману.
4. Шкіряний завод. Заснований у 1846 р. Належав барському міщанину Мойші Гільману.
5. Медоваринй завод. Заснований у 1879 р. Належав барській міщанці Песі Шамшоновні Левітовій.
6. Медоварний завод. Заснований у 1886 р. Належав барській міщанці Шендлі Липівні Кіперман.
7. Цегляний завод. Заснований у 1840 р. Належав барському міщанину Боруху Розенблату.
8. Цегляний завод. Заснований у 1840 р. Належав барському міщанину Срулю Авербуху.
9. Цегляний завод. Заснований у 1850 р. Належав барському міщанину Гершкові Фельбергу.
10. Цегляний завод. Заснований у 1876 р. Належав барській міщанці Шейні Зельцер.
11. Водяний вальцовий млин. Побудований у 1884 р. Арендував купець Янкель Кац [8, арк. 36].

7 жовтня 1899 р. власник гуральні Йось Мосенкіс продав її трьом підприємцям: одеському купцю Захаренкові Якову Давидовичу, одеському міщанину Цвілінгу Моїсею Айзиковичу, оршанському міщанину Нікельшпургу Йосипу Ельхоновичу [9, арк. 147]. Ця купча була завірена барським нотаріусом О.І. Янковським, який мешкав по вулиці Поштовій у будинку за N 630.

Нові власники здійснили перебудову гуральні: розширили приміщення, добудували другий поверх, збільшили кількість устаткування. Працювало вже 20 робітників у дві зміни, які виробляли за добу 300 декалітрів горілки, використовуючи для цього не лише зерно, а й картоплю.

Ще в 1902 р. було здійснено електрифікацію підприємства, встановлено динамомашину (30 ампер, 110 вольт, 1350 обертів); 40 електричних лампочок освітлювали виробництво, територію, квартири і контору [10, арк. 71].

За невідомих сьогодні причин до 1904 р. з товариства вийшов Цвілінг. Справу продовжували його компаньйони. Це засвідчує «Журнал проверки торговли и промыслов по заштатному г. Бару Могилевского уезда за 1904 г.» Перевірку було проведено 5 березня 1904 р. Її результати викладені наступним чином: «Барський N 74 винокурний завод. Володіють одеський купець Захаренко Я.Д. та оршанський міщанин Нікельшпург Й.Е.

Промислові свідоцтва: 30.12.1903 промислове 4 розряду N 374 і патент Подільського округового акцизного управління від 21 червня 1903 р. N 129 на термін з 17 липня 1903 р. до 1 липня 1904 р. і два прикажчиські свідоцтва 7 розряду на ім'я прикажчика Арона Драбкіна і підвального Йося Ланде.

Приміщення – двоповерховий будинок з 5-ти відділень, що належить власникам заводу.

Кількість прикажчиків – 2, кількість робітників – 24 (віком старше 17 років).

До січня місяця 1904 р. викурено 4 662 704 градуси.

Знаряддя виробництва: одна колона для перегонки, інша – для очищення спирту. Чанів дробильних – шість. Млин для солоду і жита, один паровик Ланкаширської системи і одна парова машина. Сума обігу за минулий рік – 55 400 крб» [11, арк. 66]

Власники для збуту своєї продукції створили бондарне виробництво, яке знаходилося по Міщанській вулиці в будинку Рижого. За оренду приміщення сплачувалося в рік 75 крб. Чотири робітники виробляли тари на 3 000 крб. [10, арк. 184]

У зв'язку із введенням державної монополії виробництва і продажу горілки на початку XX століття було створено Барський N 6 виноочисний завод. Ним володіло акцизне управляння. На об'єкті працювало троє робітників. Двигун мав 16 кінських сил. Процес переведення спирту на горілку здійснювався за допомогою 4 фільтраційних батарей. Два приміщення складу знаходилися в 5 і 12 саженях від виробництва [12, с. 190].

Довідник «Фабрично-заводские предприятия Российской империи» за 1914 р. згадує Барський N 74 винокурний і ректифікатний завод під реєстраційним номером 5385 (Д), де працювало 25 робітників, а потужність усіх двигунів становила близько 10 квт. Виробництво продукції за попередній рік обліковувалося в 1, 1 млн градусів [13, с. 63].

У такому стані гуральня працювала до початку Першої світової війни, коли її було законсервовано (серпень 1914 р.).

Прийшов 1917 рік. Подільська губернія на той час була прифронтовою, і війська, що кидали фронт, просувалися її територією. До недавнього часу в історичній літературі дезертирство з фронту оцінювалося позитивно і об'єктивно було на руку більшовикам. Проте жоден з істориків не міг відверто сказати про ті бузувірства, які чинили відступаючі частини. Одним із об'єктів для нападу ставали горілчані та спиртові заводи. У Вінниці для оборони від бажаючих похмелитися було виставлено броньовики, які за потреби відкривали вогонь по п'яницях [14, с. 124].

У місцевій газеті в жовтні 1917 р. було надруковано телеграму начальника військової міліції поручика Тугушева: «... Проходящие воинские части сметают все, уничтожают посевы, скот, птицу, разбивают казенные склады спирта, напиваются, поджигают дома, грабят не только помещичьи, но и крестьянские имения. Все погромы носят организованный характер. В уезде полная анархия» [15].

До Бара також рухалися відступаючі частини. Збереглися спогади місцевого ксьондза Мар'яна Токажевського про «подвиги» одного гвардійського полку на шляху до міста і в самому Барі в серпні 1917 р.: «Гвардійський полк встиг спалити вже кілька дворів, декілька сот скирт збіжжя і, йдучи від Збруча до Бару, затримався під Замєховим. Пограбувавши сусідні маєтки, добралися і до горілчаних складів на гуральні. Пили до втрати свідомості. Деякі купалися в діжках з горілкою, інші для забави обливали себе з відер горілкою. Зібрали селян з усього села і розпочалася оргія п'яного натовпу.

Мабуть один з присутніх на гуральні хотів запалити цигарку, бо з невідомих причин розлігся страшний вибух. Скільки люду загинуло – того ніколи не довідаються, бо навіть кістки погоріли. Тільки кілька сотень кавалерійських острог, знайдених на попелищі, засвідчували скільки ж там загинуло військових.

За гуральнею стояв натовп селян з повними відрами горілки, що бавився собі в смігуса (народний звичай обливатися водою на Пасху). Коли стався вибух, то одночасно запалали страшні живі смолоскипи. Жінки, які стояли ближче до села, виючи від болю почали тікати до халуп. На порозі падали, щоб загинути в палаючій хаті.

Той страшний випадок заспокійливо вплинув на полк, бо коли він прийшов до Бару, то поводився зовні пристойно. Великих пограбувань не було. Я бачив, як військові виносили по кілька десятків пляшок горілки з монопольних складів і продавали євреям за 10-12 копійок за кожну. Або ж демонстративно, з прокляттями жбурляли на землю. Але бачив і те, як один із солдатів, поставивши на мур пляшку з горілкою, прощався з нею, бив поклони, обіймав як голівку власної дитини» [16, s. 83].

Проте підприємство таки було розгромлене у 1917 р. 24 вересня цього року до Бара прибули частини 2-го гвардійського корпусу, які підтримували більшовиків і встановлювали радянську владу в місті. Ці «гвардійці» і захопили завод. Про даний випадок ніяких спогадів не залишилося. Проте в одній архівній справі «Опись имущества Баргосвинзавода №74» за травень 1921 р. є згадка про це дійство: «По заявлению директора котельные книги сожжены при разгроме завода в 1917 г.» [17, арк. 89]

З 1917 по 1920 рік влада в Барі мінялася 14 разів, і кожний новий володар у першу чергу брався за розкрадання спирту і горілки. В цей буремний час заводом володів уже тільки один Йосип Нікельшпург. Збереглося декілька документів цієї доби. В першому, від 27 вересня 1919 р. (в місті петлюрівці), йде мова про те, що батько видає своєму сину, Ліпі Нікельшпургу, довіреність на «клопоти у всіх цивільних і військових установах про виплату йому грошей за реквізовані на його винокурному заводі і млині дрова» [18, арк. 170]. 7 грудня 1919 р. власник складає договір з Фроїмом Малкіманом на здачу тому на три роки половинної долі свого підприємства в орендне користування, за що той має платити по 15 000 крб у рік і тільки тоді, коли буде здійснюватися винокуріння [18, арк. 185].

Проте орендувати гуральню Ф. Малкіману довго не довелося. 24 червня 1920 р. до Бара вступили частини червоної армії [19, с. 119] і розпочалося соціалістичне будівництво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. – Т. XXXII «Подольская губернія». – С-Пб., 1904.
2. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. 472. – Оп. 1. – Спр. 770.
3. ДАВО. – Ф. 472. – Оп. 1. – Спр. 768.
4. ДАВО. – Ф. 501. – Оп. 1. – Спр. 43.
5. ДАВО. – Ф. 532. – Оп. 1. – Спр. 83.
6. ДАВО. – Ф. 176. – Оп. 1. – Спр. 62.
7. ДАВО. – Ф. 176. – Оп. 1. – Спр. 62.
8. ДАВО. – Ф. 501. – Оп. 1. – Спр. 25.
9. ДАВО. – Ф. 532. – Оп. 2. – Спр. 33.
10. ДАВО. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 5.
11. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 35.
12. Адресная книга всех винокуренных заводов в Росийской империи. – Юрьев, 1910.
13. Фабрично-заводские предприятия Российской империи за 1914 р. – С-Пб., 1914.
14. Вінниця: історичний нарис. – Вінниця, 2007.
15. Свободный голос. – 1917. – 5 октября.
16. Tokarzewski M. Straz przednia. – Warszawa, 1929.
17. ДАВО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 10.
18. ДАВО. – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 17.
19. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.

Ю.А. Зинько, А.К. Лысый ПЕРВЫЕ ПОЛВЕКА В ИСТОРИИ БАРСКОГО СПИРТЗАВОДА

В статье исследован вопрос основания Барского спиртзавода, даны имена его первых владельцев, перечисляется несложное оборудование, описывается процесс производства водки, ее влияние на социально-политические процессы 1917 г. в заштатном городке.

Ключевые слова: винокурение, винокуренный завод, спирт, спиртзавод, водка, градус, государственная монополия.

J.A. Zinko, A.K. Lysyj FIRST HALF A CENTURY IN THE HISTORY OF BARSKIY DISTILLERY

The article deals with the question of foundation of Bar distillery, the names of its first proprietors are given, the simple equipment is counted over, the process of vodka distillation is described and its influence on the social-political processes in provincial town in 1917.

Key words: distillation, distillery, spirit, vodka, degree, government monopoly.

УДК 070: 94 (477.43/.44) «1918»

В.О. Гандзюк

ТИПОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ПОДІЛЛЯ В ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ (1918 Р.)

У статті класифіковано подільську пресу доби Гетьманату (1918 р.) за цільовим та читацьким призначенням, визначено її роль у формуванні національного світогляду жителів краю, пробудженні громадянських почуттів, об'єднанні в боротьбі за самостійну державу.

Ключові слова: революція, Гетьманат, преса, класифікація, типологія видань, патріотизм, автономія.

Офіційні відомості про те, що влада в Україні перейшла до рук П. Скоропадського подоляни отримали 13 травня 1918 р. Через місцеву пресу повідомлялося, що «гетьман усієї України, котрий визнаний німецьким та австро-угорським військовим командуванням, виявив готовність у випадку потреби підтримувати цю владу озброєною силою і суворо карати за неслухняність цієї влади у повнім єднанні з українською адміністрацією» (Поділля. – 1918. – 15 трав.).

Гетьманський переворот негативно позначився на розвиткові української преси: уряд запровадив цензуру, а терор окупантів і репресії місцевої влади змусили десятки часописів закриватись [1, с. 7]. За наказом міністра внутрішніх справ гетьманського уряду «до особливого розпорядження» було припинено видання низки центральних та регіональних газет [2, с. 67]. Прикметно, що поряд з цим хвиля заборон Гетьманату практично не торкнулася подільських

часописів. Вони продовжували функціонувати, ставши розгалуженим інформаційно наповненим джерелом.

Провінційна преса оперативно інформувала про події в місті, повіті, губернії, регулярно відбивала факти політичного, соціально-економічного й культурного життя [3, с. 22]. Загалом на Поділлі, за підрахунками П. Зленка, у 1918 р. побачили світ 11 нових газет [4, с. 119]. Згідно з розподілом часописів, який підготував М. Білінський, йдеться про 27 видань [5, с. 139].

Мета цього дослідження – провести класифікацію подільської газетної періодики 1918 р. за типоформувальними ознаками.

Отже, сучасні журналістикознавці І. Мілясевич, О. Пархітько і Н. Сидоренко типоформувальними критеріями називають цільове і читацьке призначення часопису [6, с. 14]. Відтак усю подільську газетну періодику доби Гетьманату можна поділити на такі типи:

1. **Офіційні періодичні видання,** їхнім основним призначенням було «регулярне ознайомлення споживачів інформації з новими керівними та офіційними документами, матеріалами нормативного чи директивного характеру, що публікувалися від імені державних органів влади та самоврядування, відомств, установ чи громадських організацій» [7, с. 25]. На Поділлі виходив 31 часопис цього типу;

2. **Суспільно-політичні періодичні видання,** які систематично висвітлювали поточні суспільні події, акцентували увагу читачів на найбільш актуальних явищах громадсько-політичного життя та їх аналізі. При вирішенні питання про віднесення періодичного видання до того чи іншого типу до уваги бралися його домінантні характеристики. Наприклад, газета мала підзаголовок «суспільно-політична та літературно-художня», але її основне призначення – інформувати читачів про поточні події суспільного життя у губернії, Українській державі та за кордоном. Ця інформація становила понад 50% обсягу газети, тому її кваліфікуємо як суспільно-політичну, а не літературно-художню. Суспільно-політичні видання становили найбільш численну групу подільської преси – 49 назв, серед яких були газети різної періодичності та політичного спрямування.

3. **Фахові періодичні видання.** До цього типу потрібно віднести спеціалізовані, професійні, галузеві, професійно орієнтовані, виробничо-практичні газети, створені з метою передачі професійних знань певного профілю, необхідних фахівцям у їхній практичній роботі. До фахових належали різні види газет за тематикою і цільовим та читацьким призначенням. У Подільській губернії видавалося 17 газет цього типу.

4. **Клерикальні видання**. До цього типу газетної періодики, що сформувався на основі цільового призначення, передусім належали релігійні часописи. Їхня своєрідність зумовлена тим, що релігійна інформація функціонує в особливій сфері духовного життя. Ці періодичні видання віддзеркалювали духовні процеси, духовні потреби, духовну культуру, поширювали духовну освіту. Відтак цільовим призначенням клерикальної періодики було поширення релігійних знань і виховання читачів у дусі християнської моралі.

Тип офіційних періодичних видань у 1918 р. був представлений газетами «Земля» – вісник Подільського губерніального земельного комітету (ред.: С. Айзенберг, Б. Багинський, Л. Лозевич, В. Чередєєв; Вінниця); «Подільські губерніальні відомості» (ред.: з №53 – М. Статкевич, з №71 – М. Цигольник; Кам'янець-Подільський); «Поділля» – вісник Подільського губерніального комісаріату (ред. – М. Статкевич; Кам'янець-Подільський); «Республіканські вісті» – видання Вінницької філії Національного Союзу (Вінниця).

Періодика Поділля газетного виду завдяки постійним змінам влади розвивалася нерівномірно, а переважна більшість видань була недовговічною. Короткочасність існування часописів позначалася на їхньому якісному рівні: видання не встигали сформувати навколо себе оптимальний за своїм творчим потенціалом колектив журналістів, виробити чітку редакційну політику, збагатити жанрову палітру. Незважаючи на складні політичні умови, зросла кількість суспільно-політичних видань, які можна згрупувати за такими напрямами: національно-демократичні часописи; позапартійна українська періодика; більшовицька преса.

У період австро-німецької окупації українська громада Поділля усвідомлювала, що боротьба за державність є насамперед боротьбою за національну ідею. Серед масової демократичної преси другого періоду важливе місце посідали видання, які сприяли пробудженню національної самосвідомості українства. На їхніх сторінках, що відзначалися різноманітністю тематичної і жанрової палітр, позитивно оцінювалася політика

П. Скоропадського, підтримувалися ті заходи Гетьманату, які стосувалися самостійницької ідеї державності України, а також захисту інтересів української нації.

Із губернської та повітової національно-демократичної періодики можна почерпнути відомості про хід вироблення та реалізації концепції формування Української Держави: створення міцної дієздатної влади в Україні; залучення до уряду і влади на місцях представників українських центристських і лівоцентристських партій; завершення формування регулярної української армії; утвердження нового економічного ладу в Україні, основою якого мали стати непорушність приватної власності та вільне підприємництво; проведення аграрної реформи, яка передбачала утворення міцного середнього класу селян-власників та вирішення проблем малоземельних селян; стабілізація фінансово-кредитної системи тощо.

Важливою темою для обговорення і цілеспрямованих дискусій у подільській пресі стало розвінчування справжніх намірів російських шовіністичних партій стосовно української автономії, небезпечної загрози з боку більшовиків, що почали закладати на теренах краю різні московські організації. Починаючи з жовтня 1918 р., у часописах переважали матеріали, присвячені розгляду селянського життя, що пов'язано з ускладненням політичної ситуації.

Подільська інтелігенція на шпальтах періодики активно захищала і пропагувала українську мову й культуру, зразки української поезії, виступала за розвиток рідної школи й націоналізацію освіти.

До часописів національно-демократичного напрямку віднесемо 9 подільських видань: «Метелик» – українську демократичну газету (ред. – К. Вегера; Кам'янець-Подільський); «Нове слово» – щоденну політично-літературну газету (Вінниця); «Подольскую мысль» – орган прогресивно-демократичної думки (ред.: П. Виржиковський, з № 20 – Х. Крукер, з № 26 – П. Виржиковський, з №82 – М. Кіпічиницер; Кам'янець-Подільський); «Подольский вестник» – щоденну політичну, суспільно-економічну газету, видання Спілки інтелігентних трудівників Могилів-Подільського (ред. – В. Тер-Овакимянц; Могилів-Подільський); «Жизнь Подолии» – щоденну політичну, суспільно-економічну, торгово-промислову газету, яка була продовженням «Подольского вестника» (ред.: протоієрей В. Ясинський; з № 16 – тимч. вик. обов. ред. підполковник А. Сиркс; з №15 – ред. М. Романов; Могилів-Подільський); «Подольский край» – політично-суспільно-літературну газету (ред.: Ш. Фукс, з № 226 до № 230 – тимч. ред. М. Гольдельман; Кам'янець-Подільський), до якої видавався додаток «Телеграммы Подольского края».

Позапартійна українська періодика гетьманської доби, що також розпочала свою пропагандистську діяльність на Поділлі, користувалася значною популярністю серед населення краю. Інформаційний обсяг видань був досить різноманітним. На сторінках газет домінували аналітичні матеріали соціально-демократичного звучання. Передові статті присвячувались найактуальнішим темам, які хвилювали населення краю: іноземній окупації, виборам до органів місцевого самоврядування, земельній і грошовій реформам, продовольчому становищу, посиленню дисципліни на виробництві, змінам у галузі культури й освіти тощо.

Українську газетну періодику позапартійного напряму, що виходила на Поділлі у 1918 р. презентують такі видання, як «Наш день» – щоденний інформаційний часопис (ред. – Г. Мантула; Могилів-Подільський); «Подольская мысль» – щоденна політична, суспільно-економічна, безпартійна газета (ред. – Г. Мантула; Могилів-Подільський); «Промінь» – інформаційна газета (редагував вид. комітет: Шапіро, Попенкер; Балта); «Слово Подолии» – щоденний часопис Вінницького видавничого товариства «на вірі» (ред. – А. Баранов; з №89 – тимч. ред. П. Ренненкампф; з №107 – Г. Мантула; Вінниця).

Українська національна інтелігенція, яка виношувала ідею автономності віками, так зраділа можливості творити її і говорити про це, що випустила з уваги інший бік справи – практичний та економічний, який привабив би звичайного українця, далекого від національних ідеалів. Це можна назвати першою причиною невдалого фіналу виступу національного елементу. Тим паче, коли врахувати думку М. Міхновського про «сповільнений» національний розвиток еліти («У нас на Україні націоналізм дуже запізнився: наша нація, виключаючи небагатьох переважно з інтелігенції, – не національна» [8, с. 159]), що було другою причиною. А третьою став природний український страх виступити проти, як писав Д. Донцов: «Ми приймаємо чуже володарне «знаю» тому, що нам страшно виробити своє, що ми воліємо зостатися з нашою «красою», лишивши чужинцям їх силу» [9, с. 196]. Саме такими упущеннями в діяльності тодішнього українського уряду скористалися головні супротивники

молодої самостійної держави – більшовики, пообіцявши простому народові, придушеному століттями визиску все, про що він мріяв, – землю і владу.

Знаючи вразливі місця гетьманської влади, прибічники майбутніх соціалістичних перетворень формували власні політичні організації й активно поширювали революційну пропаганду серед військових частин України та простого населення. На місцях інтенсивно створювалися спеціальні газети; цьому процесу, як засвідчили історики, «партія надавала особливої уваги», адже розгортання друкованої пропаганди було організоване так, щоб охопити якомога ширші маси [10, с. 5].

На Поділлі головним завданням більшовицької преси було поширення інформації проти націоналістичних сил, ведення боротьби за встановлення радянської влади. Перші комуністичні видання, через які губернський комітет більшовиків здійснював керівництво масами, озброювали робітничий клас і селянство власним конкретним планом боротьби за звільнення краю від німецько-австрійських окупантів, денікінських і петлюрівських формувань, висвітлювали всі питання, які виникали в ході подій. Серед заснованих більшовиками видань була газета «Набат» – орган Вінницької Ради Робітничих і Солдатських депутатів. – Видання виконавчого комітету СРСД м. Вінниці (ред. комітет: Л. Слуцький та ін.).

Із перших же номерів газета почала друкувати ленінські декрети, питання радянського будівництва. Часопис також розповідав про робітничий контроль над підприємствами і банками, про націоналізацію готелів, про те, що на багатіїв міста накладено контрибуцію в розмірі 75 тисяч карбованців, яка буде використана для потреб органів радянської влади (Набат. – 1918. – 26 січ.). Вийшло 13 номерів цієї газети. Більшовицьким також був часопис «Известия Каменец-Подольского Совета Рабочих и Солдатских депутатов» – виданням культурно-просвітницької секції (Кам'янець-Подільський).

Тип фахових видань на Поділлі представлений двома галузями: освітянською та кооперативною.

Поява освітянської преси пояснюється тим, що тодішня українська влада глибоко розуміла вагу й значення освіти в житті народу і з самого початку свого існування прагнула створити відповідні державні структури, які сприяли б розвиткові й поширенню освіти. Гетьман П. Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок завдання утвердження української самосвідомості з розвитком національної освіти, а не руйнації того, що вже існувало. Державні органи, особливо Міністерство народної освіти і мистецтва, за Гетьманату були орієнтовані на впровадження викладання українською мовою в усіх існуючих початкових школах, підготовку кадрів нових українських учителів, відкриття нових шкіл [11, с. 93].

Вагомий внесок у розвиток національної освіти зробила періодика, розповідаючи про внутрішнє життя школи. Зокрема, у місцевій пресі, яку представляли переважно журнальні видання, постійно подавалися рубрики «Наші школи», «До українізації початкових шкіл», «Шкільні підручники», де публікувалися урядові документи, матеріали про відкриття нових шкіл, запровадження українознавства в усіх школах, забезпечення їх учителями.

Першим подільським часописом, який висвітлював освітню тематику стало видання «Воля» – орган Ольгопільської повітової Шкільної ради (Ольгопіль).

Окреме місце посідає одноденна газета «Свято Поділля», присвячена відкриттю Кам'янець-Подільського державного українського університету (видання Подільського українського товариства «Просвіта»; Кам'янець-Подільський). Прибуток від продажу цієї газети поступив на користь незаможних студентів-українців.

«Свято Поділля» можна віднести до категорії інформаційних бюлетенів, що досить детально подає історію заснування першого на Поділлі вищого навчального закладу, в ній вміщено біографії професора І. Огієнка – першого ректора Кам'янецького університету і деяких інших професорів, статті про освіту тощо.

Після негативного впливу більшовиків, які певний час перебували при владі в Україні та керувалися у своїй політиці безвідмовним правилом «грабуй награбоване», на Поділлі зберегла свої сили кооперація [12, с. 22]. Про її діяльність у цей період згадує один із документів: «Коли жодна влада не в силі була встановити на місцях порядок, захистити державне майно від грабування, наш Подільський Союзбанк, на чолі із добродієм Відибідою, взяв у свої руки охорону державного військового майна, зібрав і зберіг його на мільйони і зараз передає представникам державної влади» [13, арк. 159].

Із приходом на Поділля гетьманського правління розпочався розвиток і місцевої кооперативної преси. У композиційному плані кооперативні видання були майже однаковими.

Як правило, номер починався з передової статті, за нею йшла низки проблемних публікацій. Значне місце відводилося звітам, які повідомляли про кооперативні з'їзди або збори осередків, завершувався номер замітками та кореспонденціями. Важливою рисою кооперативної преси була її аполітичність. Кооперативні часописи починали боротьбу лише за умов відкритого порушення прав кооперативів, що дозволяло їм існувати за різних режимів.

Подільську кооперативну пресу 1918 р. представляли 2 видання: «Вільне слово» – щотижнева кооперативна газета (Ольгопіль) і «Вісти Вінницького Союзу Споживчих Товариств» (Вінниця), які друкувалися нерегулярно з дозволу цензури.

У 1918 р. певний період виходили видання «Голос Подольской Церкви» (додаток «Братское слово») – орган Подільського духовенства і мирян (ред. комітет: Н. Карпович, свящ. І. Степановський, свящ. Г. Мельницький; Кам'янець-Подільський). Клерикальний за своїм спрямуванням орган, зміст якого характеризують такі статті: «Бог в природе», «Обязанности каждого христианина», «Об отделениии церкви от государства» тощо.

У досліджувану добу вперше на Поділлі до читачів потрапляли часописи польською мовою: «Życie Polskie», «Przeglad rolniczy». Про напрямок цих газет важко сказати щось певне: їх пощастило віднайти тільки по одному екземпляру.

Отже, у 1918 р. українська преса загалом переживала не найкращі часи. Закриття видань, сувора цензура, тиск російськомовної періодики, зниження тиражів – такі зміни сталися в її діяльності за часів Гетьманату. Усе це негативно позначилося на змісті видань, формуванні їхнього ідейно-тематичного наповнення.

Поряд із негативними тенденціями, що проявлялися в ставленні уряду П. Скоропадського до загальноукраїнських часописів, період Гетьманату був сприятливим для розвитку нової преси Поділля. Зокрема, плідно, хоч і не зовсім рівномірно, здійснювався розвиток україномовної періодики. Незалежно від типу, проблемно-тематичною домінантою всіх україномовних газет залишалася боротьба за утвердження національної ідеї, за згуртування та громадську активність українства подільського регіону. Подільська періодика була хоч і не єдиним, проте визначальним фактором консолідації українства навколо державницьких ідеалів, найефективнішим засобом впливу на народні маси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жизнь национальностей. – 1918. – № 1. – С. 7.
2. Гутковський В. Гетьманський переворот 1918 р. і суспільно-політичні умови функціонування української преси // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (24–26 жовт. 2003 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2003. – С. 67.
3. Губа, П. Українське відродження: спроба джерелознав. оцінки вітчизн. преси 1917–1920 рр. / Черкас. держ. технолог. ун-т. – Черкаси, 2002. – С. 22.
4. Зленко, П. Періодичні видання Наддніпрянщини у 1918 р. // Українська книга. – [Б. м.], 1938. – С. 119.
5. Білінський, М. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні та 10-ліття існування УРСР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кревецький. – Вінниця, 1927–1928. – С. 139.
6. Федоришин, П. Українська журналістика періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т журналістики. – К., 1996. – С. 14.
7. Мілясевич, І. Періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст.: іст.-бібліогр. дослідж. / наук. ред. М. Романюк. – Л., 2004. – С. 25.
8. Міхновський, М. Націоналізм – всесвітня сила // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 159.
9. Донцов, Д. Ідеологія чинного націоналізму // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 196.
10. Карамишев, В. Советская военная печать в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – М., 1955. – С. 5.
11. Рудий, Г. Газетна періодика – джерело вивчення Української культури 1917–1920 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2000. – С. 93.
12. Завальнюк, К. Життя в ім'я України. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – С. 22.
13. ДАВО (Державний архів у Вінницькій області). – Ф. Д. 389. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 159.

В.А. Гандзюк ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ГАЗЕТНОЙ ПЕРИОДИКИ ПОДОЛЬЯ В ПОРУ ГЕТМАНАТА (1918 Р.)

В статье классифицировано подольскую прессу Гетманской поры (1918 г.) по целевому и читательскому предназначению, определено ее роль в формировании национального мировоззрения жителей края, пробуждении гражданских чувств, объединении в борьбе за самостийную державу.

Ключевые слова: революция, Гетманат, пресса, классификация, типология изданий, патриотизм, автономия.

V.A. Gandzyk TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF PODILLYA NEWSPAPERS DURING HETMAN PERIOD (1918)

Podillya newspapers during Hetman period (1918), according to the purpose and the readers adaptation use are classified in the article. The role press in formation of the national outlook of the region population is determined as well as outbreak of the civil feelings, united in the fight for independent state.

Key words: revolution, Hetmanat, press, classification, typology, of issues, patriotism, autonomy.

УДК 94(477.43/44)»192/…»:61

П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

У статті розглянуто стан охорони здоров'я в Подільській губернії на початку 1920-х років, висвітлено особливості формування системи медичних установ, досліджено масштаби й наслідки діяльності апарату охорони здоров'я і медичних установ щодо ліквідації епідемій та соціальних захворювань у регіоні.

Ключові слова: Поділля, медицина, епідемії, лікарні, санаторії, охматдит, ясла.

В сучасних умовах розвитку незалежної України важливою складовою її соціально-економічної сфери є інфраструктура охорони здоров'я, розвиток якої відбувається у складних умовах. Процеси, пов'язані з питаннями матеріального стимулювання медичних працівників, створення належних умов праці та соціального забезпечення протягом доби незалежності нашої держави зазнають багатьох невдач, змушують до пошуку нових механізмів регулювання і вирішення цього питання. Для ефективного розвитку сучасної медицини керівництву держави доцільно враховувати досвід минулих років, який часто-густо допомагає у вирішенні наболілих проблем. Тож, на нашу думку, проблеми у сфері охорони здоров'я в Подільській губернії періоду початку 1920-х рр. перегукуються з нинішніми, що й спричинює актуальність даного наукового дослідження.

Проблема становлення охорони здоров'я привертала увагу багатьох дослідників. Вже в 1920-х роках науковці намагалися проаналізувати підвалини становлення системи охорони здоров'я у щойно утвореній державі [1]. Історики, науковці-гуманітарії під тиском обставин того часу змушені були дотримуватися принципу партійності, класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, фактів і явищ. Варто зазначити, що праці радянських науковців висвітлювали історичний процес 1920-х рр. відповідно до партійної політики, партійних орієнтирів і оцінок. Значна кількість досліджень з питань охорони здоров'я з'явилася у 30-80 роках XX століття [2]. Незважаючи на великий інтерес науковців до цієї теми, для робіт цього періоду характерним є однобічний підхід і ідеологічна спрямованість. Лише в роки незалежності визначилися якісно нові погляди на проблему. З'явилися праці українських авторів, які об'єктивно, враховуючи аспект історизму, аналізують етапи становлення системи охорони здоров'я [3]. Все ж, незважаючи на певне висвітлення питань охорони здоров'я на початку 1920-х років, існує потреба більш ґрунтовно дослідити дану проблему як в Україні загалом, так і на Поділлі зокрема.

Становлення радянської системи охорони здоров'я відбувалося у складних умовах. Громадянська війна і економічна розруха призвели до повної дезорганізації всієї інфраструктури, в тому мережі медичних закладів. Саме тому організація медичної охорони перебувала під пильною увагою органів влади. На І Всеросійському з'їзді медико-санітарних відділів рад зазначалося, що лікувальна медицина має бути побудована на принципах

загальнодоступності і безплатності. З'їзд прийняв рішення про всебічний розвиток профілактичного напрямку та широке залучення населення до розв'язання питань охорони здоров'я робітників і селян [4, с. 10]. Органи охорони здоров'я розпочали ліквідацію важких спадків війни, відбудову, зміцнення і розгортання медичних установ у містах і селах, здійснення широких профілактичних заходів щодо оздоровлення населення, по охороні материнства і дитинства, планомірну боротьбу з епідеміями.

21 січня 1919 року було утворено Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР, який став центральним органом, що керував всією медико-санітарною справою республіки. При місцевих виконкомах почали створюватися відділи охорони здоров'я. Так, постановою РНК УСРР від 8 лютого 1919 року було започатковано Подільський губернський відділ охорони здоров'я. Проте до 1 січня 1921 р. апарат Подільського губернського відділу охорони здоров'я не мав чіткої організації: майже всі відділи не функціонували, не було зв'язків з повітами. Загалом структуру відділу охорони здоров'я Поділля складали наступні відділи – загальний, лікувальний, організаційний, венерологічний, туберкульозний, фармацевтичний, поставок, охорони дитинства та материнства, фінансовий і санітарно-епідеміологічний [5, с. 365].

Значну увагу Подільський губвідділ охорони здоров'я звертав на організацію лікувально-профілактичного обслуговування населення губернії. Адже медико-санітарна мережа була повністю зруйнована, відчувалася гостра нестача лікувальних закладів. На 1920 р. у Подільській губернії діяли 151 лікарня на 4148 ліжок. Найбільша кількість лікарень припадала на Гайсинський повіт – 10 лікарень, найменша – на Летичівський повіт – 4 лікарні [6, арк. 3]. На засіданні Колегії наркомату здоров'я спільно з завідуючими губздороввідділами у грудні 1921 р. була прийнята постанова з 1 січня провести розмежування місцевого і державного бюджетів у галузі лікувальної медицини. На державний бюджет було переведено стаціонарну мережу у всіх губернських і повітових містах, а також всі психіатричні заклади. Перехід на місцевий бюджет призвів до скорочення лікувальної і санітарної справи. У 1921р. спостерігалося зменшення кількості лікарень у губернії до 140 на 2960 ліжок [6, арк.13]. Саме нестача фінансових засобів змусила значно скоротити їх штати та ліжкову мережу. У губернському місті Вінниці у цьому році діяло 7 лікарень, 6 амбулаторій, 6 аптек, 2 лабораторії, 5 зубних амбулаторій, 2 будинки матері і дитини, 1 консультація для грудних дітей і 1 для вагітних [6, арк. 28]. Порівнюючи кількість лікувальних закладів у Подільській губернії у 1921 р. з іншими губерніями, варто зазначити, що губернія займала середнє місце. Найбільша кількість лікарень була зафіксована у Донецькій губернії – 260, найменша – у Олександрійській (41 лікарня) [4, с. 18]. Матеріальне становище лікувальних закладів у 1922 році було вкрай незадовільним. У звіті про діяльність лікувального відділу губернського відділу охорони здоров'я зазначалося: "Харчування в лікувальних закладах незадовільне, у психлікарні Вінниці хворі взагалі голодні. Існує повна відсутність палива, медикаментів. А у Проскурівській окрузі лікарні функціонували лише завдяки енергії і самопожертві медичного персоналу"[7, арк.3].

У січні 1924 р. IV Подільський губернський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, проаналізувавши стан справ в галузі охорони здоров'я місцевого населення, рішуче висловився за необхідність розширення мережі лікувально-профілактичних закладів. У 1924-1925 рр. охорону здоров'я населення губернії здійснювали 464 лікарні, 348 фельдшерів, 66 акушерок і 508 медичних сестер [8, арк. 30]. Певне збільшення лікарень, порівнюючи із 1923-1924 рр., пояснюється збільшенням витрат із губернського бюджету. Так, якщо у 1923-1924 рр. із бюджету Поділля на медицину витрачалося 641.000 руб., то в 1924-1925 рр. вже спостерігалося збільшення на 85,5% і складало 1.189.000 руб. З цього бюджету витрачалося 75,88% - на боротьбу із соціальними захворюваннями, 19,19% - на охматдит, 4,05% - на санітарно-епідеміологічне лікування, 0,88% - на медапарат [9, арк. 64].

Вкрай несприятлива санітарна обстановка і господарська розруха призвели до розвитку епідемій на початку 1920-х років, які не обійшли Подільський регіон. На початку 1920-х років значно почастішали захворювання на малярію, черевний тиф, кір, скарлатину, дифтерію, сибірську виразку та ін. Для боротьби із спалахом епідемій створювались спеціальні бригади медичних працівників, які обстежували відповідні райони, виявляли і ліквідовували епідемічні вогнища інфекційних захворювань, робили щеплення проти натуральної віспи, тифу та здійснювали госпіталізацію важкохворих. З метою попередження подібного лиха проводилися загальні санітарні огляди житлових приміщень, системи водопостачання, торговельних закладів по реалізації продуктів харчування, активізувалась санітарно-освітня робота. Про важливість

боротьби з епідеміями свідчив той факт, що на порядку денному II Всеукраїнського з'їзду по охороні здоров'я за участю місцевих медичних працівників, який відбувся 1 квітня 1921 р., одне з основних місць відводилося саме організації боротьби з інфекційними хворобами [10]. Внаслідок масових пересувань біженців спостерігалися спалахи тифу та дизентерії (1920-1922 рр.), холери (1921 р.), малярії (1924 р.). Кульмінацією захворюваності на тиф був 1920 р., коли в Україні з кожних 10 тис. населення в середньому хворіло 1.106 осіб [11, арк.20], а на Поділлі ця цифра складала 1.340 осіб [9, арк.2]. Подільський губернський відділ охорони здоров'я інформував губвиконком про те, що кількість хворих висипним тифом дуже важко обліковувати. Найбільше хворих припадало на Хмільник [12, с. 9]. У звіті про діяльність Подільського санітарно-епідеміологічного відділу за 1923-1924 рр. зазначалося, кількість інфекційних захворювань збільшилася на 55,2% (досягла 9208 захворювань). Значно зменшилася кількість хворих на паразитарний тиф – на 73,7%, у 2,8 разів збільшилася кількість дизентерійних захворювань. Аналізуючи епідемічний стан окремих округів Подільської губернії, зазначимо, що на першому місті знаходилася Могилівська округа (28,7% всіх заразних хворих по губернії), у Гайсинській окрузі було –16,3%, Тульчинській –11,7%, Кам'янецькій – 11,3%, найкращою ситуація була у Проскурівській окрузі – 10,5%. У губернському місті Вінниці цей показник становив 2,3%. Найбільша кількість хворих на скарлатину у 1923-1924 рр. була зафіксована у Гайсинській окрузі – 28,3%, на дифтерію – у Проскурівській окрузі – 20,9%, на кір – у Кам'янецькій окрузі – 54%, на дизентерію – Могилівська округа – 36,7%, на сибірську виразку і малярію – також Могилівська округа – 37,6% [9, арк.48]. Одним із діяльних заходів боротьби з епідеміями було проведення щеплень серед подолян. Так, якщо у 1922 р. було зроблено лише 22.584 щеплень, то у 1923 р. –162. 682. А у 1924 р. було зроблено 110.133 щеплень від холери і 205.558 від віспи. Щеплення проводилися спеціальними загонами. Значну роль у боротьбі з епідеміями відіграли санітарні комісії, які були вищими санітарними органами на місцях. До їхніх повноважень належало керівництво з питань санітарної пропаганди, санітарно-промислового нагляду, виявлення та ізоляція хворих.

Проте результативність цієї кампанії була неоднаковою по округах Подільської губернії. Найкраще ця робота велася у Гайсинській і Вінницькій округах, найгірше – в Могилівській окрузі через постійну змінюваність заввідділами і нестачу коштів. Для проведення діагностики інфекційних хворих у губернії було організовано 7 лабораторій. Проводилися знезараження приміщень – в середньому 68 на місяць. У 1923-1924 рр. було проведено 752 дезінфекції, що на 20% більше, порівняно з попереднім періодом. Читалися лекції – близько 27 на місяць, видавалися листівки і наукові посібники, з'явилися санітарні лікарі і бактеріологи [13, с. 56]. Однією із складових протиепідеміологічної боротьби стали місячники, тижні чистоти, у проведенні яких брало участь все населення губернії. При лікарнях, амбулаторіях і диспансерах створювалися відділи санпросвіти. Завдяки цим заходам поступово вдалося подолати епідемії у губернії.

Одним із головних напрямків діяльності місцевих органів влади на початку 1920-х років була охорона материнства і дитинства. Адже на 1920 р. показники дитячої смертності у Подільській губернії були більшими, ніж по Україні – із 1000 народжених вмирало 300 дітей (по Україні – 276 дітей). У 1923 р. цей показник становив в Україні 123 дитини (на Поділлі – 127), у 1924 р. – 128 дітей по Україні (146-по Поділлю), у 1925 р. 146 дітей по Україні (164 – по Поділлю) [14, с. 16]. Існувало багато проблем із дітонароджуваністю. Не було пологових будинків. Більшість пологів приймали на дому. Лише 9% породіть зверталося до медпрацівників. Зрозуміло, що це негативно позначалось на здоров'ї матерів і дітей. Саме тому влада і почала піклуватися охороною материнства і дитинства. Основна увага зверталася на розвиток мережі закладів по охороні материнства і дитинства. Це були заклади відкритого опікування –консультації, ясла, дитсадки; закритого типу – будинки матері і дитини, приюти; дитячі амбулаторії та їдальні. До кінця 1920 р. на Поділлі існував лише один заклад з охорони материнства і дитинства. З утворенням окремого відділу Охматдиту ця кількість значно зросла. За рік було відкрито 13 будинків матері і дитини, 6 будинків дитини, 11 дитячих лікарень, 15 дитячих консультацій, 8 пологових будинків, 2 дитячі санаторії, 3 дитячі молочні кухні. У лікарнях було відведено для дітей 272 ліжка [15,арк.214]. Але згодом внаслідок зменшення фінансування дитячих закладів та кількості персоналу, а також витрат на харчування дітей погіршилося надання акушерської допомоги. Так, на 1 січня 1925 р. 21 дільниця не мала акушерок, тому нормальні пологи було зафіксовано у 11% жінок. На 1 жовтня 1922 р у губернії діяло 15 будинків дитини, а на 1 жовтня 1923 р. - 12. Разом з тим збільшилася кількість ясел з

14 до 16, що дало змогу матерям віддавати на період роботи своїх дітей до ясел та отримувати стерилізоване молоко [16, с. 58]. Завдяки активній діяльності у напрямку охорони матері і дитини до 1925 року Подільська губернія поступово, хоч і недостатньо, відновлювала втрати у дитячому населенні грудного віку, а жінки все частіше зверталися до медичних закладів по допомогу.

Перші кроки були зроблені в справі санаторно-курортного обслуговування подолян. Як правило, будинки відпочинку й санаторії засновувалися у колишніх поміщицьких маєтках. Один із них був у Вінниці, розташовувався за Старим містом і налічував 30 ліжок для дорослих і 10 для дітей. У губернії діяло ще 2 санаторії – в Немирові на 50 ліжок для дорослих і Антополі. У будинках відпочинку і санаторіях Поділля поліпшили здоров'я 1450 робітників, які працювали в різних галузях промисловості краю. В повітах губернії організовано будинки відпочинку на 265 місць. Органи охорони здоров'я Подільської губернії закупили місця на курортах загальнодержавного користування – 15 у Криму, 5 – на Кавказі, 64 – в Одесі [9, арк. 3].

Отже, стан охорони здоров'я населення Поділля на початок 1920-х рр. поставив перед органами влади низку завдань, виконання яких сприяло подоланню недоліків, які призводили до погіршення умов життя та праці населення, а також стану їхнього здоров'я. По-перше, влада спромоглася вирішити питання стосовно створення управлінського органу у сфері охорони здоров'я – у 1919 р. на Поділлі був створений губернський та повітові відділи охорони здоров'я. По-друге, органи влади намагалися максимально охопити всю країну мережею медичних установ. Попри нестачу коштів відкривалися нові лікарні, поліклініки, амбулаторії, диспансери. По-третє, активно проводилася боротьба з епідеміологічними та інфекційними захворюваннями. Свої перші кроки робила охорона материнства і дитинства та курортно-санітарне обслуговування населення. Набула розвитку тенденція до привілеювання безоплатного надання медичної допомоги. Започаткувалося втілення профілактичних основ в медицині, створення системи робітничої медицини. Ці позитивні на той час тенденції можуть бути, на наш погляд, враховані при проведенні реформи системи охорони здоров'я у сучасній Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Екель С.М. Инфекционные заболевания на Украине. – Х., 1927; Ефимова Д.И. Десять лет советского здравоохранения на Украине. – Х., 1929; Мерков В. Нарис санітарного стану сучасного Поділля. За таблицями та схемою санітарно-статистичного дослідження. – Вінниця, 1929; Медико-санітарна справа в міських селищах України (на 1 жовтня 1924 р.). ЦСУ УСРР. – Х., 1925.
2. Каган С.С. Травматизм на Україні у 1927-1933 рр. – Х., 1934; Охорона народного здоров'я в УСРР: цифри і факти. – К., 1939; Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящихся в УРСР: (1917-1947). – К., 1948; Шупик П.Л. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – К., 1958; Хорош І.Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918-1920). - К., 1963; Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918-1929 роки). - К., 1969; Баткіс Г.А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918-1922). – К., 1961; Лекарев Л.Г. Развитие здравоохранения Винницкой области за годы Советской власти . – К., 1969; Романенко А.Е. Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. - К., 1987.
3. Клочко В. Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О.А. Ющенка. Історичний аспект (1897-1997). – Вінниця, 1997; Бірюкова Л. Сторінки історії охорони здоров'я // Чернівецька зоря. – 2002. – 16 листопада; Святиня М.Л. Аптечное дело в Украине в 20-х годах // Провізор. – 1998. - №10; Сафо В Медичні заклади на Поділлі (1790-1914) // Тези доповідей 16 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 1997; Криворучко О.І. Стан освіти та медичного обслуговування населення в містах і селах на Поділлі в 1922-1924 рр. // Тези доповідей 11 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992; Слободянюк П.Я., Флаксемберг А.С., Іванов П.Ю. Медицина Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2008.
4. Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918-1929 рр.). – К., 1969.
5. Отчет Губернского Исполнительного Комитета Подоли за 1920-1921 год. – Винница, 1922.
6. ДАВО. – Ф.Р-777. – Оп.2. – Спр.28.
7. ДАВО. – Ф. Р-777. – Оп.2. – Спр. 209.
8. ДАВО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 227.
9. ДАВО. – Ф. Р-777. – Оп. 2. – Спр. 34.
10. Коммунист. – 1921. – 13 апреля.
11. ЦДАВО. – Ф. 342. – Оп. 3. – Спр. 27.

12. Кланца О.П., Кланца П.А. Турбота про здоров'я трудящих у перші роки радянської влади на Поділлі //Тези доповідей 5 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987.
13. Отчет Подольского Губернского Исполнительного Комитета за 1923 год к 4-му Губернскому съезду Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – Винница, 1924.
14. Мерков В. Нарис санітарного стану сучасного Поділля. За таблицями та схемою санітарно-статистичногодослідження. – Вінниця, 1929.
15. ДАВО. – Ф.955. – Оп.5. – Спр.4.
16. Отчет Подольского Губернского Исполнительного Комитета за 1923 год к 4-му Губернскому съезду Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – Винница, 1924.

П.С. Григорчук, Н.П. Кузьминец СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ОХРАНЫ ЗДОРОВЬЯ В ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ 1920-Х ГГ.

В статье рассмотрено состояние охраны здоровья в Подольской губернии в начале 1920-х годов, освещено особенности формирования системы медицинских учреждений, исследовано масштабы и результаты деятельности аппарата охраны здоровья и медицинских учреждений по ликвидации эпидемий и социальных болезней в регионе.

Ключевые слова: Подолье, медицина, эпидемии, больницы, санатории, охматдет.

P.S.Grigorchuk, N.P. Kuzminets THE FORMATION OF THE HEALTH SYSTEM IN PODILIA PROVINCE AT THE BEGINNING OF 1920 – S

The article deals with the state of the health service system in Podilia province at the beginning of 1920-s. The specialities of the formation of medical institutions are revealed. The dimensions and the consequences of the activity of the health service staff and medical institutions concerning the liquidation of epidemics and social diseases in the region are investigated.

Key words: Podilia, medicine, epidemics, hospitals, sanatoriums, mothers and children service, crèches.

УДК 94(477) «1921/1929»

О.А. Мельничук

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ У 1920-Х РР.

В статті висвітлюються умови запровадження пенсійного страхування в УСРР та аналізується діяльність страхових органів Поділля з обслуговування пенсіонерів.

Ключові слова: застраховані, пенсіонери, пенсійне страхування,страхові органи.

Невід'ємною складовою реформування пенсійної системи в Україні є запровадження загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Важливим завданням при розробці та вдосконаленні чинного законодавства у даній сфері є вивчення не лише зарубіжного, але й вітчизняного досвіду в історичній ретроспективі.

Зважаючи на це, метою пропонованої статті є висвітлення організації пенсійного страхування в УСРР у 20-х рр. XX ст., що відобразилося у практиці діяльності страхових органів Поділля з обслуговування пенсіонерів.

Означена проблема, за винятком окремих аспектів [1], не була предметом спеціального історичного дослідження. Джерелами для написання статті слугували збірники нормативних актів [2], опубліковані статистичні матеріали діяльності страхових органів [3-6], популярні праці відповідальних страхових працівників вказаного періоду [7], а також архівні матеріали та матеріали періодичної преси.

Початок діяльності органів соціального страхування у сфері пенсійного забезпечення застрахованих на Поділлі розпочалася одночасно із створенням перших страхових кас. У зв'язку з цим, губернський відділ соціального забезпечення отримав вказівку про необхідність передачі пенсійних справ інвалідів праці та сімей, що втратили годувальника. Згідно з телеграмою НКСЗ УСРР від 11 квітня 1922 р., передача всіх пенсійних справ колишніх транспортників до страхових кас мала бути завершена до 1 травня [8, с.57].

Початок виплати страхових пенсій припадає на другу половину травня 1922 р. Передусім, це стосувалося губернського міста Вінниці, страховим органам якого вдалося отримати перші надходження страхових внесків. Так, за неповними даними, що надійшли до управління соціального страхування НКСЗ УСРР, на 1 червня 1922 р. страховими пенсіями у м.

Вінниці було забезпечено 12 осіб [9, Ф. 348. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.14]. Такі виплати, здебільш, носили разовий характер і стосувалися лише осіб, інвалідність яких наступила у 1922 р. Найвищий розмір страхової пенсії визначався на рівні 10 500 грошових знаків [10, с.46].

За узагальненими даними, що базувалися на звітах губернських страхових кас на кінець першого операційного року (1 жовтня 1922 р.) страховими органами було взято на облік 1731 пенсіонера (913 інвалідів праці та 818 членів сімей, що втратили годувальника), яким виплачено пенсій на суму 4 525 934 крб. У розрахунку на 1 пенсіонера припадало 2 614 крб., при цьому середній розмір пенсії становив 3 307 крб. Загалом за кількістю пенсіонерів Подільська губернія посідала четверте місце після Полтавської, Чернігівської та Київської губерній [9, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 69].

Значне розширення контингенту пенсіонерів відбулося лише після передачі соціального страхування до НКП УСРР. Активізація роботи у даному напрямку дозволила НКП УСРР в обіжнику 30 червня 1923 р. оголосити про прийняття на обслуговування осіб, що втратили працездатність чи годувальника з 1 січня 1917 р. До виплати пенсій таким категоріям пропонувалося приступити з 15 серпня 1923 р..

Законодавче врегулювання пенсійного страхування в Україні дозволило поставити на порядок денний питання про остаточну передачу всіх інвалідів найманої праці і членів сімей, що втратили годувальника, із відання органів соціального забезпечення до соцстраху. Така передача, згідно з інструкцією НКП УСРР від 1 листопада 1923 р., мала бути проведена у термін із 15 листопада до 31 грудня. З цією метою при губвідділі праці Подільського губвиконкому було створено спеціальну комісію з представників НКСЗ, НКП, НКОЗ [9, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк.147].

Фактично процес передачі інвалідів на місцях тривав до початку 1925р. Перехід інвалідів супроводжувався медичним обстеженням в Бюро лікарської експертизи із встановленням діагнозу захворювання та групи інвалідності. Лише у грудні 1924 р. між НКСЗ та НКП був укладений генеральний договір про утримання інвалідів праці в установах собезу [9, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 287].

Обсяг пенсійного страхування на Поділлі зростав у міру популяризації справи соціального страхування серед трудящих. При цьому збільшення кількості осіб, які отримували пенсію за рахунок коштів соціального страхування, відбувалося не лише через їх організаційне охоплення, але й залежно від ступеню їх матеріального забезпечення. Оскільки, наприклад, середній розмір місячної пенсії для інвалідів І групи збільшився із 9 крб. 40 коп. в жовтні 1923р. до 25 крб. 79 коп. в січні 1926 р., то цілком природно, що з кожним підвищенням розміру пенсій зростала і кількість бажаючих оформити пенсію. Чисельність пенсіонерів зростала і за рахунок старих робітників, які до цього були змушені залишатися на виробництві через скромне забезпечення, яке надавали страхові органи. Усі ці причини, значною мірою, пояснюють зростання кількості пенсіонерів в УСРР. Так, наприклад, якщо на березень 1923 р. 106 страхкасами було виплачено 9 839 пенсій, то в грудні – 22 497 пенсій [9, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 1632. – Арк. 268].

У зв'язку із підвищенням норм пенсій, збільшилася кількість бажаючих отримати пенсію і серед осіб, які за станом здоров'я не мали на це права. Для посилення контролю за призначенням пенсій Всесоюзною нарадою з питань соціального страхування (квітень 1926 р.) було прийнято рішення передати бюро лікарської експертизи у відання страхових органів, як найбільш зацікавлених у правильному визначенні ступеня втрати працездатності. Нарада також визнала за доцільне збереження розміру попередньої пенсії протягом двох років після переходу застрахованих на легшу роботу. Було вирішено припинити видачу пенсій особам, що мали нетрудові доходи. Перегляд пенсійних справ, що перейшли від собезу, мав бути закінчений 1 жовтня 1926 р. [11, с.4]. На цей час кількість пенсіонерів, що знаходилася на обслуговуванні страхових органів в Україні нараховувала 83 535 осіб, з них – 3955 в округах Поділля. У процентному відношенні на 1 000 застрахованих в середньому по Україні припадало 60 пенсіонерів, в тому числі у Вінницькій окрузі – 75, Кам'янецькій – 55, Могилів-Подільській – 71, Проскурівській – 43, Тульчинській – 79 [4, с.51].

За даними статистики, за звітний 1925-26 рік страховими органами України було виплачено пенсій інвалідам і сім'ям, що втратили годувальника, на суму 13 327 513 крб. 35коп., з них – в округах Поділля – лише 603 764 крб., що пояснювалося незначним відсотком робітників і службовців, які й становили переважну масу пенсіонерів [4, с.63].

Статистичні дані засвідчують, що витрати страхових органів на виплату пенсій впродовж 1924-1929 рр. зросли майже в 4 рази. Більш інтенсивним ріст простежується протягом першої половини 1920-х рр., у період стабільності фінансового становища страхових органів України [9, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 34]. Визначаючи частку витрат на пенсійне забезпечення застрахованих у загальній структурі бюджету органів соціального страхування, відзначимо, що протягом 1920-х рр. обсяг коштів на забезпечення всіх категорій пенсіонерів за рахунок страхового фонду збільшився від 14,5 до 22,1%. В той же час частка витрат на пенсійне забезпечення застрахованих у бюджеті страхових органів зросла майже із 1/5 до 1/3.

Збільшення розміру пенсії викликало відтік із підприємств робітників похилого віку, які до цього часу залишалися на роботі. Вагому роль відіграло також скорочення штатів службовців та загроза тривалого безробіття. Так, приміром, в округах Поділля за 1926/27 р. кількість пенсіонерів збільшилася від 4 357 до 5 257 пенсіонерів. При цьому обсяг витрачених страхових коштів на виплату пенсій інвалідам та родинам, що втратили годувальника за цей період становив 882 104 крб. [5, с.67, 81].

Розміри пенсій, виплачених страховими органами, змінювалися по мірі розвитку системи соціального страхування. Зміцненню фінансового становища пенсіонерів сприяла грошова реформа 1924 р., після якої були переглянуті розміри допомог та пенсій і встановлені їх мінімальні розміри. Так, протягом 1924-1929 рр. розміри пенсій, виплачених органами соціального страхування інвалідам праці через загальне захворювання, старість, участь у громадянській війні зросли від 11 крб. 80 коп. до 22 крб. 65 коп., в той час як пенсії через професійний травматизм і професійне захворювання збільшилися лише від 26 крб. 53 коп. до 27 крб. 43 коп. [9, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 1052. – Арк. 43].

Разом із підвищенням пенсій Головсоцстрах УСРР вимагав від місцевих страхкас забезпечення інвалідів певними пільгами. Так, із 1926/27 р. діти інвалідів праці соцстраху були прирівняні до дітей робітників та службовців у прийомі до шкіл, роббфаків, звільненні від сплати за книги та навчання. Для самих інвалідів запроваджувалося бронювання місць у санаторіях та на курортах [12, Ф.Р. 155. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.121].

Відповідно до законодавства, на страхові органи України покладалося також забезпечення пенсіями застрахованих, що знаходилися в установах собезу. Обсяг забезпечення визначався Генеральним договором між НКСЗ та НКП УСРР від 1 квітня 1925 р. За його положеннями, органи соцстраху зобов'язувалися відшкодовувати інвалідним установам соцзабезу витрати на утримання апарату установ, а також інші господарські, поштові та транспортні витрати, відповідно до кількості забронюваних за органами соцстраху місць за їх дійсною вартістю. Страховим органам, відповідно, надавалося право перевіряти кількість та склад інвалідів, їх становище та утримання.

Проведені перевірки досить часто підтверджували несумлінне виконання своїх обов'язків органами соцзабезу, які витрачали страхові кошти здебільше на власний контингент (безпритульних та інвалідів війни). Інваліди праці при тому утримувалися в незадовільних умовах, при недостатніх нормах харчування та постачання. Зважаючи на це, НКП УСРР у своєму клопотанні просив переглянути питання про взаємовідносини наркоматів і дозволити органам соціального страхування створювати свої власні інвалідні установи. Не чекаючи відповіді, страхові органи почали стихійно організовувати такі установи на місцях. Вже у першій половині 1924/25 р. органами соціального страхування УСРР на утримання застрахованих у власних інвалідних установах було використано 48 088 крб., в той час, як в установах соцзабезу – лише 38 640 крб. За рішенням союзної ради соціального страхування, приклад зі створення власних інвалідних установ мав бути запозичений страховими органами інших республік СРСР [13, с.110].

Практика діяльності страхових органів свідчила, що не завжди функціонування таких установ було раціональним. Так, у листі до Головсоцстраху УСРР від 25 березня 1927 р. голова комітету Вінницької окружної каси К. Кравець просив ліквідувати інвалідний будинок у м. Немирові, оскільки утримування там одного інваліда протягом місяця обходилося страхкасі у 28 крб. 31 коп., в той час, коли пенсія становила 14 крб. 73 коп. Крім того, утримання молодих інвалідів без залучення до праці, на думку голови каси, «мало негативний вплив на моральний облік утриманців» [12, Ф.Р. 155. – Оп.1. – Спр.525. – Арк.396].

На нараді Головсоцстраху УСРР із пенсійних справ за участю представників найбільших місцевих кас 27-28 грудня 1926 р. була відзначена тенденція до зменшення

кількості бажаючих перебувати в інвалідних установах по мірі підвищення розміру пенсій. Тому в подальшому було визнано недоцільним розвивати даний напрямок у системі соціального страхування. Для наповнення вже діючих установ до кожного інвалідного будинку була прикріплена певна кількість страхових кас. Так, до Кременчуцького інвалідного будинку були прикріплені страхові каси колишньої Полтавської губернії, Вінницького – страхові каси колишньої Подільської губернії, Київського – страхові каси колишніх Київської, Чернігівської та Волинської губерній, Одеського – всі інші страхові каси. У виняткових випадках страховим касам дозволялося направляти інвалідів в установи собезу [12, Ф.Р. 155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.107].

Важливим напрямком забезпечення інвалідів-пенсіонерів у порядку соціального страхування було об'єднання їх у виробничі, торгові та сільськогосподарські кооперативи. Вперше про такий напрямок трудової допомоги інвалідам йшлося в декреті ВУЦВК та РНК УСРР від 13 жовтня 1922 р. На 1 липня 1924 р. в Україні функціонувало 867 об'єднань, які об'єднували майже 12 тис інвалідів [9, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 921. – Арк. 39]. Керівництво об'єднаннями інвалідної кооперації здійснювалося НКСЗ за участю члена правління – представника соцстраху. За кожного кооперованого інваліда орган соціального страхування видавав безповоротну субсидію в розмірі шестимісячної пенсії. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 30 жовтня 1925 р. на виробничі, трудові та торгові об'єднання інвалідів поширювалися всі пільги та переваги з промислового податку, надані для відповідних видів кооперативів Вказані об'єднання звільнялися також від прибуткового податку та гербового збору [14, Ст.571].

Всесоюзною нарадою з питань соціального страхування (квітень 1926 р.) було вирішено активізувати участь страхових органів у справі кооперування інвалідів праці на засадах добровільності та індивідуальності. Фінансове сприяння страхових органів інвалідній кооперації виражалося в передачі їй суми пенсій за декілька місяців (не більше шести), що належала інвалідам праці, членам кооперативного об'єднання. Так, за договором між Вінницькою окружною касою соціального страхування та Вінницьким районним кооперативним інвалідним союзом від 5 травня 1927 р., союз зобов'язувався кооперувати у своїх артілях інвалідів праці та членів сімей померлих застрахованих, а страхова каса мала забезпечити виплату пайового внеску у розмірі шестимісячної пенсії для інвалідів I-III груп чи допомоги з безробіття для інвалідів IV та V груп. У випадку перевищення розміру паю над заробітною платою різницю сплачував сам кооперований. Під час перебування в артілі виплата допомог та пенсій застрахованим припинялася.

Вступ до інвалідної кооперації був добровільним і здійснювався на підставі особистої заяви вступника. За звітами страхових органів, серйозними перешкодами для вступу застрахованих до кооперативів був, перш за все, високий розмір вступного паю, який не завжди могли сплатити інваліди з порівняно невисоким розміром пенсії. Крім того, з підвищенням розміру страхової пенсії спостерігається вихід інвалідів із кооперативів застрахованих, де розмір заробітної плати був значно меншим [12, Ф.Р. 155. – Оп.1. – Спр.525. – Арк.614].

Отже, впродовж 1920-х рр. страхові органи України винесли на собі основний фінансовий тягар з пенсійного забезпечення застрахованих, який був непосильним для державного бюджету в умовах ринкової економіки. Вже на початок 1925 р. на баланс страхових органів були передані всі працюючі за наймом робітники і службовці, що мали право на забезпечення в порядку пенсійного страхування. Найбільша увага страхових органів приділялася промисловим губерніям, в яких була зосереджена більша частина контингенту пенсіонерів, чисельність якого через високий рівень виробничого травматизму та професійних захворювань постійно зростала. Розміри виплачуваних пенсій, не відповідаючи задекларованим нормам, однак, були вищими від пенсій, що виплачували органи соціального забезпечення. Окрім грошового забезпечення, страхові органи забезпечували утримання застрахованих в інвалідних установах та сприяли їх вступу в колективи інвалідної кооперації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки XX ст.). – К., 2006.
2. Кац Р. и Сорокин И. Пенсии по социальному страхованию. Сб. законодательных и директивных материалов. – М., 1935; Фрейман І.І. Збірка правил про пенсійне забезпечення застрахованих. – Харків, 1930.

3. Социальное страхование в 1924-1925 гг. Материалы к страховой компании. – М.: Вопросы труда, 1925.
4. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927.
5. Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1928.
6. Соціяльне страхування на Україні у 1927-1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1929. – С. 58-60.
7. Каплан Е. И. Пенсионное обеспечение в порядке соцстрахования.-М.,1930.
8. Телеграмма всем губсобесам, копия Дорпрофсожам линктранам дорог и рек Юго-Западного округа // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №4.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
10. Страхование на Подолии // Вестник социального обеспечения. – 1922. – №5-7.
11. Решение Всесоюзного страхового совещания // Вопросы страхования. – 1926. – №19.
12. Державний архів Вінницької області.
13. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е. – М., 1927.
14. СУ СССР. – 1925. – №76.

О.А. Мельничук ОРГАНИЗАЦИЯ ПЕНСИОННОГО СТРАХОВАНИЯ НА ПОДОЛИИ В 1920-Х ГГ.

В статье освещаются условия введения пенсионного страхования в УССР и анализируется деятельность страховых органов Подолья из обслуживания пенсионеров.

Ключевые слова: застрахованные, пенсионеры, пенсионное страхование, страховые органы.

O.A. Melnychuk ORGANIZATION OF PENSION INSURANCE ON PODOLIA IN 1920

In the article the terms of introduction of pension insurance are illuminated in Ukraine and activity of insurance organs of Podolii is analysed from maintenance of pensioners.

Key words: insured, pensioners, pension insurance, insurance organs.

УДК 94 (477. 43/44)

О.О. Стадник

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬБУДУ З ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

В статті розкриваються принципи створення селянських будинків, їх ідеологічна і культурно-освітня роль на селі періоду НЕПу та особливості їх діяльності на Поділлі.

Ключові слова: селянський будинок, Поділля, культурно-освітня робота, марксистська ідеологія, комуністичне виховання.

Однією з характерних рис життя українського суспільства на сучасному етапі є підвищений інтерес до історичного минулого. Довготривалий період бездержавності, нищення всього національного призвели до того, що багато поколінь українського народу було відчужено від своєї історії та культури, сприймало її як неповноцінну, провінційну. У наш час, коли відбувається державне і національно-культурне відродження українського народу, зростає необхідність переосмислення та усвідомлення процесів історичного минулого, особливо переламних етапів в історії України. Саме таким етапом були 20-ті роки XX ст. – період утвердження радянської влади, запровадження НЕПу, становлення головних підвалин державної політики в галузі культури. Культурно-освітня робота була і є важливою складовою в галузі суспільної самоорганізації. Вона значно відрізняється від академічної освіти, наукової роботи, елітарних мистецтв, літератури чи музики, однак саме вона серед інших проявів духовної культури є механізмом її поширення серед загалу народних мас, причому у найбільш доступній формі. Тому культурно-освітня робота займала важливе місце у політиці більшовиків в період НЕПу. І нині, враховуючи історичний досвід 1920-х років, необхідно створити належні умови для культурно-освітньої діяльності, що сприятиме інтелектуальному та духовному розвитку нації, активним процесам соціалізації всіх членів суспільства, формуванню національної еліти.

Історіографія з обраної теми досить багата та різноманітна. Певні аспекти культурно-освітньої роботи громадських організацій на селі були досліджені радянськими істориками, але,

на жаль, в основному з ідеологічно вигідних позицій. У 20-ті роки XX ст. висвітленням окремих сюжетів цієї теми в основному займалися партійні та державні діячі, публіцисти, працівники органів освіти, які аналізували культурно-освітній розвиток українського селянства в добу українізації [1]. Середина 30-х – початок 50-х років XX ст. – період, коли за умов культу особи Сталіна фактично припиняється об`єктивне вивчення культурно-освітнього розвитку українського селянства, з`являються поодинокі дослідження, здебільше заангажованого змісту [2]. Під впливом широкомасштабної десталінізації суспільства окреслилися певні зрушення у вивченні культурно-освітнього рівня селянства періоду НЕПу. Автори роблять спроби відійти від стереотипів, аналізують розвиток народної освіти, українізацію видавництва та ін. [3]. Цінність цих праць полягає у тому, що в них міститься конкретний матеріал, а також узагальнення і осмислення тих процесів у галузі культури, які відбувалися в Україні. Зміна суспільно-політичних орієнтирів, започаткована перебудовою, позначилася і на розвитку історіографії обраної нами теми дослідження. Історики, оперуючи відкритими архівними матеріалами, раніше невідомою мемуарною літературою, відходять від усталених у радянській історичній науці методологічних принципів, стереотипів [4]. Окремі аспекти досліджуваної теми розглядаються у працях подільських істориків [5]. Однак, узагальнюючої праці про культурний розвиток на Поділлі у 20-30-х рр. XX ст. на сьогодні ще не існує. Отже, у наш час постає необхідність і можливість об`єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему.

Мета статті – вивчити принципи і механізми створення і діяльності сільбудів, їх ідеологічну і культурно-освітню роль у період НЕПу на селі, показати особливості їх існування на Поділлі. Об`єкт дослідження – подільське селянство періоду НЕПу, предмет – діяльність сільбуду із формування комуністичної свідомості селян.

На початку 1922 року більшовицьким керівництвом було взято курс на ліквідацію просвітніх товариств та створення на їх базі сільбудів та хат-читалень. Восени була прийнята постанова про реорганізацію «Просвіт» в Україні. Та реорганізація була чисто формальною, насправді вони просто закривались, а на їх місці організовувались селянські будинки і хати-читальні, які перетворювалися на організаційні центри політосвітньої роботи на селі [6]. Так, за архівними даними, якщо у Подільській губернії станом на 1 січня 1923 року нараховувалося 206 товариств «Просвіта», то на 1 липня їх не було взагалі. [7]. Однак, інколи «Просвіти» ліквідовувалися лише формально, частіше вони просто перетворювалися на сільбуди без будь-якої реорганізації [8]. Проте вижити таким сільбудам в умовах панування єдиної ідеології було майже неможливо, бо в статуті товариства «Селянський будинок» визначалася його мета: поглиблювати політичну свідомість трудящих села й зміцнювати спілку пролетаріату і селянства; підносити культурно-політичну грамотність селянства; сприяти залученню трудящих мас села до активного будівництва радянської держави; пропагувати кооперування та колективізацію, вести боротьбу з куркульсько-буржуазним впливом та побутом на селі [9].

У травні 1923 року постановою РНК УСРР вся мережа сільбудів республіки, що перебувала у відомстві Наркомзему, була передана Народному Комісаріату освіти. Майже одночасно Всеукраїнський ЦВК прийняв постанову «Політична освіта й виховання дорослих», у якій визначив систему політичної освіти. Згідно з постановою, всі організації робітничо-селянської громадськості, культурно-освітні установи були зобов`язані координувати свою роботу з Головполітосвітою. Документом визначалася і структура всієї мережі установ політосвіти. Окружні й районні сільбуди стали організаційними і методичними центрами політосвітньої роботи на селі [10].

Оскільки сільбуди в основному орієнтувалися на молодь, вони й мали забезпечувати як її виховання в комуністичному дусі, так і контроль за її дозвіллям. Організаційним центром політико-освітньої роботи для міста став клуб, а для села – селянський будинок. До їх складу входило ряд політико-освітніх закладів: бібліотеки, екскурсійні та виставочні пункти, музеї, курси, школи ліквідації неписьменності, театри.

За характером і змістом роботи клуби поділялися на 4 категорії: а) клуби-осередки при невеликих виробничих підприємствах, військових частинах, радянських установах; у селах відповідно – хати-читальні; б) місцеві клуби – при великих підприємствах і військових частинах; в) районні клуби – у промислових центрах, загальні для всіх клубів-осередків і місцевих клубів даного району; у селах відповідно – волосні будинки; г) центральні клуби – по одному на повітове або губернське місто й округ [11].

Членом сільбуду міг стати кожний громадянин, який мав право виборів до Рад (члени профспілок, КНС, бідняки, середняки), а також молодь у віці від 14 до 18 років. Сільбуди

будувалися за принципом добровільного членства. Бажаючі стати членом селянського будинку повинні були сплатити внесок у розмірі 20 копійок і кожного місяця сплачувати членські внески у розмірі 10-25 копійок [12].

У зв`язку з новою економічною політикою Всеукраїнське управління сільбудами розіслало затверджений Наркомземом і Наркомпросом циркуляр від 30.07.1921 року №2765 Губземвідділам, Губнаробразам і Губу правлінням селянськими будинками про переведення їх на самозабезпечення. Тому їм надавалося право брати плату за використання приміщень, використовувати приписані до сільбудів радгоспні майстерні, сільськогосподарські пункти, політосвітні заклади, брати плату за вистави, концерти. Окрім цього, селянським будинкам надавалися земельні ділянки для ведення господарства (вирощування польових, городніх культур тощо). Організаційно-інструкторський апарат управління сільбудами залишався на утриманні держави, але Всеукраїнське управління селянськими будинками зробило розпорядження за №4882 про скорочення штатів службовців на 60% [13].

До середини 20-х років ХХ ст. на Поділлі відбувається помітне збільшення культурно-освітніх установ. Так, чисельність селянських будинків зростає більш ніж удвічі [14]. У 1923 році у краї діяло 130 сільбудів [15] , а у 1924 році – 549 з кількістю членів 16435 [16].

Одночасно з кількісним зростанням сільбудинків проводилася перебудова їх роботи в напрямку широкого залучення трудящих, використанні їх творчої енергії. Саме з цією метою сільбуди з державних перетворювалися у громадські шляхом запровадження добровільного індивідуального членства та внутрішнього самоврядування. У відповідності з такими змінами було розроблено і у 1924 році затверджено статут товариства «Селянський будинок», згідно з яким сільбуд створювався як товариська організація, що мала зосередити навколо себе всі культурно-освітні засоби та сили на селі і спрямувати їх на піднесення культурно-політичного рівня селянства [17].

Сільбуди здійснювали значну роботу: організовували бібліотеки, школи малописьменних, гуртки, хорові колективи, проводили збори та бесіди, лекції та доповіді, виставки та спектаклі, де пропагувалася політика комуністичної партії. Видавалися стінні газети. Як пише сількор с. Сергіївки Могилівської округи, у їхньому сільбуді щовечора відбувалися читання газет, на які збиралося багато селян [18].

Однак уже з 1923 – 1924 року кількість культурно-освітніх закладів на Поділлі зменшується. Через відсутність політосвітніх кадрів, поганий зв`язок центру з периферією Головполітосвіта не могла забезпечити належного керівництва роботою своїх органів на місцях, а ті, в свою чергу, не проявляли належної ініціативи. Свідченням цього є цілий ряд документів та публікацій у пресі. Так, завідуюча хати-читальні с. Борково Вінницької округи не раз зверталася до Губполітосвіти з проханням забезпечити хату-читальню книгами, без яких робота в даному закладі була просто неможлива, але відповіді так і не отримала [19]. Зменшення кількості культосвітніх установ було пов`язане і з нестачею коштів, оскільки, як уже зазначалося, з переходом до нової економічної політики вони були переведені з держпостачання на госпрозрахунок. Дозвіл мати господарські підприємства, який надавався для покращення матеріальної бази сільбудів, іноді мав і негативне значення. Так, Головполітосвіта Поділля повідомляла, що « в деяких районах губернії господарське обростання проводиться за рахунок просвітницької роботи». Наприклад, у Могилівській окрузі майже вся сільська кооперація опинилася в руках сільбудів [20]. Загалом на початку 20-х років культурно-освітня робота на селі була досить слабкою. Губернське управління селянськими будинками Поділля у звіті за 3-й квартал 1924 року пояснювало це відсутністю ініціативи на місцях, єдиного плану, невмінням знайти підхід до села. Зі всієї кількості сільбудів і хат-читалень життєздатними були лише 40% [21].

Ось як відгукувалися про роботу таких закладів сільські кореспонденти газети «Червоний край» : містечко Юзвин Вінницької округи – кожна кімната нашого сільбуду – тільки чотири стіни, та ще й обдерті, обшарпані, по кутках павутиння, стеля чорна від лампи, лавок немає; село Куна Гайсинської округи – зайдеш у райсільбуд – на стіні календар роботи гуртків, керівник у кожному значиться, але жоден гурток не працює [22].

Однак були і позитивні відгуки: містечко Копайгород Могилівської округи – щовечора в будинку повно селянської і містечкової молоді, проводяться лекції, бесіди, доповіді, жваво працюють гуртки – сільськогосподарський, політичний, драматичний, хоровий [23]. Позитивним у роботі культурно-освітніх установ на селі було те, що під впливом політики українізації більшість із них вела роботу українською мовою.

Причиною зменшення кількості культосвітніх закладів був і той факт, що з метою централізації керівництва культурно-освітніми установами до РНК був внесений затверджений Наркомпросом і Наркомземом проект декрету, а 7.12. 1925 року Раднаркомом УСРР прийнята постанова про реорганізацію Народних будинків у селянські будинки з метою створення єдиного центру політпросвітроботи в селах та про організацію Наркомземом при реорганізованих Народних будинках закладів економічного характеру з метою створення єдиного центру, який би регулював сільське господарство і вів його шляхом колективізації. Таким чином, різноманітність типів політустанов села (хати-читальні, народні будинки, просвіти, лікнепи), що спостерігалася у перші роки НЕПу, у 1925 – 1926 році зникла і політосвітні установи перейшли на однотипову струнку мережу сільбудів. Система сільбудів починає займати провідне місце в цілій системі органів радянської влади, відіграючи роль великого культурного чинника та сприяючи комуністичному вихованню мас. Їх кількість швидко зростає: з 42 у 1921 році до 4000 у 1928 році. Це стосується і Поділля. Так, наприклад, якщо у Вінницькій окрузі у 1924 році нараховувалося 69 сільбудів, то у 1928 році їх було вже 87 [24]. Відповідно до розширення мережі селянських будинків на селі збільшується і кількість їх членів. Так, якщо на середину 1924 року у тій же Вінницькій окрузі членами сільбудів і хат-читалень було 5964 особи, то на середину 1928 року їх налічувалося 20940 [25].

З метою зміцнення і покращення роботи сільбудів, залучення до них широких мас селянства у червні 1925 року на Вінниччині урочисто відзначався п`ятирічний ювілей їх існування [26]. На засіданні Президії Вінницького окружного виконкому, яке відбулося у лютому 1926 року, констатувалося пожвавлення роботи сільбудів на Поділлі. Але поруч з досягненнями в їх діяльності існував цілий ряд недоліків. Все ще слабкою була активність населення, особливо низький відсоток становило дорослe селянство. Сільські культосвітні працівники мали низьку кваліфікацію, спостерігалася величезна плинність кадрів та брак коштів на їх перепідготовку. Деякі завідувачі сільбудів були байдужі до своєї роботи. Так, сількор Гриб с. Промошанець на Могилівщині пише, що зав. сільбудинком тов. Цмух «засунув книги в шафу, а сам ходить по вулицях і збирає гроші на музику, а ввечері збирає свою компанію і справляє культурно-освітню роботу самогоном» [27].

Сільбуд вважався широкою масовою самодіяльною громадською організацією, яка відігравала роль організатора мас і повинна була скеровувати їх «під проводом партії по шляху комуністичного виховання». Основним завданням товариства «Сільбуд» було піднесення загальної грамотності та загального культурного рівня сільського населення [28]. Однак частина сільбудів перетворювалася фактично у комсомольські клуби, відокремлюючи молодь від дорослого населення. В основному активісти «Сільбуду» були відірваними і від селянських мас. Велике зростання кошторисної сітки політосвітустанов у ряді випадків призводило до утворення мертвих одиниць, перетворення сільбудів у суто державні організації, відсутності широкого членства, планової роботи.

З 1927 року вносяться деякі зміни до мережі культурно-освітніх установ села. Було скасовано райсільбуди та запроваджено районну інспектуру. Культурно-освітні установи розподілялися на три категорії: 1) червоний куток; 2) хата-читальня, у роботі якої було взято напрямок на реорганізацію її в сільбуд; 3) опорні сільбуди, до складу яких повинні були увійти сільбуди райцентру.

Оскільки сільбуд вважався широкою громадською організацією села, він повинен був мати міцний зв`язок з усіма сільськими організаціями – погоджувати свій план з планами різних громадських організацій, скликати періодичні наради сільбудів з представниками різних громадських організацій з питань чергової практичної роботи, а також залучати до роботи культкомісії профспілок та кооперації.

При сільбудах організовувались бібліотеки, які в межах регіону ставали організаційними і методичними ценрами бібліотечної роботи. В середньому кожний сільбуд мав бібліотеку, яка нараховувала від 40 до 60 книжок [29]. Типова бібліотека при сільбуді містила книги з сільського господарства, землеустрою, земельного права, кооперації, природознавства, географії, історії, політграмоти та економіки. Їх книжкові фонди були дуже бідними, але з кожним роком поповнювалися. Сільбудівські бібліотеки проводили різні заходи для залучення широкого кола читачів: вечори книги, виставки, читацькі конференції, свята рідного слова, пісні, вечори пам`яті видатних українських письменників, які набули особливої популярності після впровадження політики українізації. В цілому на Вінниччині на 1 січня 1925

року діяло 139 бібліотек, причому лише в сільських бібліотеках нараховувалося 158055 книжок [30].

Отже, хоча сільбуди в умовах НЕПу й були переведені на самозабезпечення, однак культурно-освітня діяльність, яка в ті часи не відмежовувалася від політико-освітньої роботи, повністю контролювалася урядом, партією. Селянські будинки, перебуваючи під ідейним впливом комуністичної партії, повинні були виховувати селянські маси в дусі комуністичних ідей. Провідне місце в культурно-освітній діяльності сільбудів посідала пропаганда марксизму-ленінізму. Вони повинні були протиставити дрібнобуржуазній суспільній свідомості радянську. Адже, як визнавав у 1921 році один з керівників держави, «… наші досягнення в галузі роботи серед селянської молоді дуже низькопробні. Нам не вдається проникнути в потаємні надра українського села… Марксистсько-ленінські ідеї – явище чужерідне для відсталої сільської маси…» [31]. У цій діяльності запозичався досвід Просвіт, а перед сільбудами ставилося завдання – з політосвітньої установи перетворитися на громадсько-культурну організацію з добровільним індивідуальним членством.

Таким чином, після втілення в життя постанови ВУЦВК у 1925 році в Україні, в тому числі і на Поділлі, утвердилася і закріпилася чітка структура і типологія культурно-освітніх установ, центром якої став сільбуд. Там, де його не було, це завдання виконувала хата-читальня. Цим досягалася концентрація політичного керівництва з боку партії та радянських органів. Безумовно, ми не відкидаємо великого просвітницького впливу даних структур. Селяни отримали можливість активно залучатися до культурних надбань цивілізації, ступити у світ науки, культури, мистецтва, але, на жаль, все це подавалося їм з присмаком марксистсько-ленінської ідеології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Квірінг Е. Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи // Червоний шлях. – 1923. - № 4-5; Косіор С. Українізація і завдання КП(б)У //Більшовик України. – 1929. - № 1; Авдієнко М. І. Народна освіта на Україні. – Харків, 1927.
2. Затонський В. П. Рішуче піднесення грамоти в школі. – Харків, 1936; Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.). – К, 1957.
3. Михайлова О. О. Допомога міста селу в піднесенні культури. – К, 1963; Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні (1921 – 1925 рр.). – К, 1963; Алексєєва Н. Л. Культура нового села. – Львів, 1974; Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. – К, 1986.
4. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті рр. – К,1991; Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків на Україні на початку 20-х років. – К,1998; Ващенко І. В. Політика українізації 20-х – початку 30-х рр. в Україні: проблеми історіографії. - Харків, 2001.
5. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі у 20 – 30-х рр. XX сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. – Кам`янець-Подільський, 2003
6. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні (1921 – 1925 рр.). – К, 1963. – С. 79.
7. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.Р. – 254 . – Оп.1. – Спр.195. – Арк.1.
8. Кам`янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). – Ф.Р. – 582. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.8.
9. Довідник для сільського політосвітнього робітника. – Вінниця, 1924. – С.76-77.
10. Центральний державний архів громадських об`єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.631. – Арк.118.
11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.747. – Арк.59.
12. Довідник для сільського політосвітнього робітника. – Вінниця, 1924. – С.79-80.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – ОП.20. – Спр.632. – Арк.117.
14. ДАВО. – Ф.Р. – 256. – Оп.1. – Спр.691. – Арк.60.
15. ДАВО. – Ф.254. – ОП.1. – Спр.197. – Арк.31.
16. ДАВО. – Ф.842. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.115.
17. Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К,1967. – С.52.
18. Червоне село. – 1923. – 19 квітня.
19. Вісти. – 1921. – 25 листопада.
20. ДАВО. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.74.
21. Там само.
22. Червоний край. – 1925. – 2 лютого.
23. Там само. – 5 лютого
24. ДАВО. – Ф.Р.256. – Оп.1. – Спр.722. – Арк.74-75.
25. Там само. – Арк. 98-99.

26. Там само. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.125.
27. Червоний край. – 1924. – 24 травня.
28. Статут товариства «Сельбуд». – К,1926.
29. ДАВО. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.197.
30. Бюллетень Подольского статистического бюро. – 1925. - № 2 (29). – Винница, 1925. – С.96.
31. Доповідь народного комісара освіти т. Затонського на IУ сесії ВУЦВК 3.11.23 р. про ліквідацію неписьменності // Порадник ліквідатора не- та малописьменності. / Під ред. Ц. М.Підгірненської та А. С. Ліберман. – Харків, 1924

Е.А. Стадник ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕЛЬБУДА В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ УКРАИНСКИХ КРЕСТЬЯН (НА МАТЕРИАЛАХ ПОДОЛЬЯ).

В статье раскрываются принципы создания сельбудов, их идеологическая и культурно-образовательная роль на селе периода НЭПа и особенности их деятельности на Подолье.

Ключевые слова: сельбуд, Подолье, культурно-образовательная работа, марксистская идеология, коммунистическое воспитание.

O.A. Stadnik THE COUNTRYHOUSE ACTSVSTIES IN THE FORMATION OF COMMUNIST CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN PEASANTS (ACCORDING TO PODYLLYA MATERIALS).

This article tells about the principles of countryhous formation, their ideological, cultural and educational role in the village during the period of NEP and their specific activities on Podyllya.

Key words: countryhouse, Podyllya, cultural-educational activities, Marxist ideology, communist education.

УДК 339.16.012.332 (477.44) «193»

Я.В. Міщук

РОЛЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ «ТОРГЗІНІВ» ВІННИЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

У статті на основі комплексного аналізу джерел і літератури показано роль і діяльність системи «торгзинів» у роки голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: торгзін, Вінниччина, голодомор, селянство, магазин, Поділля.

Голодомор 1932-1933 рр. – безпрецедентний злочин сталінської тоталітарної системи проти українського народу, який спричинив національну катастрофу. Конфіскацію продовольства тоталітарний режим застосував як зброю масового знищення населення. Адже від голоду, масових репресій і депортацій Україна втратила більше людей, ніж за роки Першої світової та громадянської воєн. За оцінками дослідників, голодомор 1932-1933 рр. спричинив загибель 3,5 до 10 млн. осіб, понад третину з яких – діти.

Наукова розробка даної теми покликана розкрити маловідомі аспекти голодомору 1932-1933 рр. в Україні в контексті регіонального вивчення цієї проблеми. Це є актуальним, оскільки в силу певних міждержавних колізій нам досі намагаються нав'язати думку про відсутність голодомору, сфальсифікувати і перекреслити нашу історію.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного та об'єктивного аналізу джерел і досягнень історіографії всебічно дослідити на Вінниччині роль і діяльність системи «Торгзінів» у роки голодомору – початку 30-х рр. минулого століття.

Об'єктом дослідження є голод 1932 – 1933 рр. на Вінниччині.

Предметом дослідження є діяльність системи «Торгзінів» у 1932-1934 роках.

Хронологічні рамки дослідження – 1932-1933 рр. – роки голодомору в Українській СРР, зокрема на території Вінниччини.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Вінницької області в межах 1932 – 1933рр.

Проблема подій Голодомору 1932-1933 рр., незважаючи на дослідження низки визначальних питань і публікації значної кількості наукових праць, залишається однією з найактуальніших у вітчизняній історіографії.

Даний фактор є надзвичайно важливим, адже тільки за умови всебічного і об'єктивного дослідження всіх аспектів передумов, причин, технологій та наслідків здійсненого злочину подібні трагедії оминатимуть Україну в майбутньому.

На Вінниччині перші матеріали про трагічні події Голодомору з'явилися в місцевій пресі у 1989 р. За відомостями бібліографічного покажчика, в 1989-2000 рр. побачили світ 165 публікацій з цієї тематики, 156 з них — газетні. Це були переважно публікації архівних документів, спогади тих, хто пережив це лихоліття, публіцистичні виступи. Також були надруковані окремі наукові та краєзнавчі праці, статті, тези доповідей на наукових конференціях [1].

На наш погляд, найбільш вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки щодо діяльності торгзинів у роки голодомору вніс доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, професор В.І.Марочко. Необхідно відмітити, що В. І. Марочко вперше в українській історіографії висвітлив створення та діяльність системи «Торгзіну» [2], [3], [4].

Під своєрідним кутом зору проблему Голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі дослідили В. Подолян та В. Рекрут. У монографії «Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років XX століття» (2008 р.) [5] вперше подано нові архівні матеріали, які висвітлюють заходи більшовиків щодо вилучення матеріальних і продовольчих ресурсів з Поділля в роки Голодомору через організацію системи «Торгзіну» та формування «Червоних ешелонів». Характеризуючи діяльність «Торгзіну» (торгівля з іноземцями), автори монографії показують, як більшовики цинічно використали катастрофічну продовольчу ситуацію в регіоні для наповнення золотими виробами державної казни: голодні люди змушені були віддавати за окраєць хліба навіть родинні реліквії.

Не полишають проблеми українських голодоморів науковці і дослідники з ближнього і далекого зарубіжжя [6].

Ґрунтовний масив документів і матеріалів, без яких украй важко дослідити проблему торгзинів Вінничини зберігається в Державному архіві Вінницької області.

Отже, джерельна база представлена головним чином архівними документами та матеріалами. У праці використовується широка інформація, почерпнута з опублікованих наукових праць, численних архівних джерел, періодичних видань, статистичних збірників тощо, яка в комплексі з іншою автентичною базою дозволила всебічно розглянути коло окреслених метою наукового дослідження завдань.

Одною зі складових структур, котрі входили в підпорядкування уповноваженого Народного Комісаріату зовнішньої торгівлі, була спеціальна організація для торгівлі з іноземцями («Торгзін»), яка розпочала свою діяльність влітку 1930 р. Завданням цієї контори стало накопичення валютних ресурсів для індустріалізації країни шляхом обслуговування іноземних туристів і контингенту прибулих у портові міста громадян з різних країн світу.

Слід відмітити, що на Вінниччині на початку 30-х років магазинів «Торгзіну» не існувало, позаяк не було потреби в обслуговуванні іноземних туристів.

Необхідно зазначити, що восени 1931 р. на Вінниччині з'явилися Вінницький (на Калічі) та Бердичівський універмаги, які безпосередньо підпорядковувалися Всесоюзному об'єднанню торгівлі з іноземцями у Москві.

З утворенням Вінницької області в 1932 р. значно активізувалася робота щодо розширення мережі закладів «Торгзіну».

Упродовж 1932 р. до існуючих Вінницького і Бердичівського універмагів приєдналися Шепетівський (квітень 1932 р.), відкрилися універмаги в Проскурові (травень), Тульчині, Могилеві-Подільському (липень), Кам'янці- Подільському (липень), Умані (серпень), Бару (грудень) та Староконстянтинові (грудень 1932 р.). У грудні розпочали свою діяльність 4 ларки: в Ізяславі, Славуті, Шаргороді та Кам'янці-Подільському (на базарі). Таким чином, обласна контора закінчила 1932 р. в складі 9-ти окремих госпрозрахункових універмагів (Умань з 01. 01. 1933 р. перейшов до Київської контори) та 4-х підзвітних Ларків [7, арк. 2].

Основними функціями магазинів у цей час була скупка золота (срібло у 1932 р. не приймалося), тобто громадянин мав право здавати «золотий брухт» (так торгзінівці називали золоті вироби), ювелірні вироби і монети старої чеканки. Ціна на золото залежала від проби, яку визначав приймальник (в основному «на око»), згідно з чим кожному клієнту за здану річ видавався документ із вказаною сумою «золотих рублів».

Наприклад, за 1 грам золота 56-ї проби (сучасна градація – 583 проба) у «Торгзіні» записували 73 «золотих» коп., за аналогічну вагу 72-ї проби – 94 коп. та за 1 гр. 48-ї проби – 63 копійки [5, с. 217]. До речі, крім «угару», офіційної трьохвідсоткової скидки на користь магазину, здавальника виробів із золота обов'язково обманювали за рахунок так званого

«припеку» – різниці між прийнятою від здавальника залікової ваги і фактично зданим золотом у банк.

Отже, двічі ошуканий «щасливий» здавальник після моторошної процедури оформлення документів отримував право прибути в магазин «Торгзіну» і там, вистоявши в черзі 1 – 3 доби, міг сподіватися на отоварювання за принципом «їж, що дають». Але й там на нього чекали несподіванки і нові випробовування. Однією з найстрашніших пасток для клієнтів «Торгзіна» була практика органів ОДПУ-НКВС проводити облави біля магазинів, особливо напередодні революційних свят (для рапортів щодо успішного проведення боротьби з валютниками) та, нерідко, з метою так званої «профілактики», в процесі якої налякані громадяни віддавали все (коштовності, забірні книжки і навіть те, що встигли придбати).

Тому в структурі роздрібної торгівлі Вінницького обласного об'єднання «Торгзіну» протягом 1932 р. продукти харчування займали 80%, а лише 20% товарообігу припадало на промислові товари [5, с. 221].

Загалом робота закладів «Торгзіну» була налаштована так, що будь-який клієнт мав обов'язково понести відчутні втрати від такої торгівлі. Його обманювали при прийманні золота, обважували при отоварюванні «бонів», забірних книжок і чеків, незаконно примушували до придбання неходових і залежалих товарів та продавали товари за цінами, значно вищими від цін розвинутих країн світу.

Вінницька обласна контора «Торгзіну» за 8 місяців діяльності в 1932 р. зуміла вилучити в населення близько 550 кг золота (золотих монет і прикрас), передати державі 1 081 153 »золотых рублей», котрі надійшли громадянам області на отоварювання. Також при загальному річному реалізаційному обороті 1391 тис. крб. контора отримала доходів у розмірі 818,8 тис. радянських карбованців (тобто реалізовувала товари за цінами у декілька разів вищими, ніж у державній та кооперативній торгівлі) і таким чином збільшила прибутки НКЗТ, частина яких направлялася на потреби держави, але значно більша частина передавалася у величезний преміальний фонд, котрий солідними сумами перерозподілявся між структурними одиницями зовнішньоторговельного відомства [5, с. 223].

Відтак у наступний 1933 р. Вінницька обласна контора «Торгзіну» вступила з новими завданнями: кардинально розширити мережу своїх магазинів, домогтися збільшення золотовалютних операцій, зокрема широко розгорнути закупівлю срібла (монети, «брухт», побутові вироби тощо), збільшити об'єми реалізації продукції за валюту та значно покращити обслуговування клієнтів магазинів.

Станом на 15 травня 1933 р. в області вже діяло 11 універмагів, у складі яких налічувалося 44 приймальні пункти та ларки для отоварювання. Разом система Вінницької контори «Торгзіну» охоплювала 36 районів області, а інші планувалися до обслуговування виїзною торгівлею і тимчасовими приймальними пунктами у дні проведення базарів та ярмарок. Зокрема у Вінниці відкрили універмаг № 2, який мав філії в Іллінцях та Липовці; Тульчинський універмаг мав свою мережу в Томашполі, Вапнярці, Бершаді, Піщанці, Чечельнику та ларьок у Тростянці [5, с. 224].

До речі, станом на перше червня 1933 р. на території СРСР діяло 37 регіональних контор, котрі мали 1137 пунктів, у тому числі на Україні налічувалося 237 точок, які входили в 9 об'єднань: 1 – Всеукраїнське, 7 – обласних і 1 – Всемолдавське. Найбільш потужними була Київська контора «Торгзіну» (57 пунктів) і Вінницька (44 стаціонарних торговельних пункти в 36 районах області (охоплювала 55% районів)) [8, арк. 51-52]. Аналіз структури і географічного розміщення мережі торгзінівських пунктів свідчить, що на Україну припадала майже 5-та частина від усіх закладів величезного Радянського Союзу.

На початку 1933 р. в приймальних пунктах Вінницької обласної контори почали проводити закупівлю срібних монет царської чеканки номіналом за один карбованець – 28 коп. «золотом», за 1 г срібних виробів 84 проби платили 1,4 коп., 72 проби – 1,2 коп., а 48 проби – 0,8 копійок «золотом». Безперечно, такі ціни на срібло були відвертим ошуканством з боку держави, адже неважко підрахувати, що 1 кг срібла в середньому коштував 11 «золотих карбованців», а за даними В. Марочка, на той час Нью-Йоркська біржа давала за нього 17 валютних рублів, тобто в 1,6 раза дорожче [2, с. 42].

Голод примусив громадян, крім золотих коштовностей і царських монет, нести до «Торгзіну» всі срібні прикраси, посуд і художні вироби, а також скуповувати срібні монети радянського зразка (їх не приймали з радянською символікою), переплавляти у злитки і таким чином рятуватися від очікуваної смерті.

Слід зазначити, що навіть за умови торгівлі за валюту в 1932 – 1933 рр. пропозиції «Торгзіну» далеко не задовольняли попиту населення на продукти харчування. Величезні черги біля 44-х пунктів, діючих в області, створювалися саме в дні надходження продовольчих товарів, котрі завозилися з великими перервами в часі і, як правило, не в повному об'ємі. Загалом річний план реалізації в розмірі 4,7 млн. валютних крб. був виконаний лише на суму 3,5 млн. крб., але за цей час заклади Вінницького обласного «Торгзіну» зуміли «витягти» з голодного населення 624 кг побутового золота та 14890 кг срібла, задовольнили близько 138 тисяч переказів на загальну суму 1,7 млн. валютних крб. Водночас іще майже 100 тис. «золотих» крб. залишилися на руках у клієнтів неотовареними [5, с. 227]. Протягом 1934 р. вони знесли до скупних пунктів близько 320 кг золота, 6,5 т побутового срібла, незначну кількість діамантів (за півроку всього на 1 тис. крб.) та поповнили казну близько 1млн. 300 тис. валютних карбованців, переказаних родичами з-за кордону [9, арк. 77]. Порівняно з попередніми 32-33 рр., надходження так званої «ефективної валюти» зменшилося, але це, безперечно, були значні кошти.

Наступний 1935 р. став для «Торгзіну» роком поступового згортання торгівлі з радянськими громадянами. В СРСР з 1 січня 1935 р. були відмінені продовольчі картки на хліб, а з жовтня 1935 р. без карток стали продавати м'ясо, цукор, жири, овочі та інші продукти харчування. Цим фактично були відмінені «пайкові ціни», втратили своє значення закриті розподільники, в магазинах з'явилися товари вільного доступу, котрі за величиною значно відрізнялися від торгзінівських цін у «золотих рублях». Зрозуміло, що на чорному ринку курс «золотого» почав падати, і влітку він уже становив 1:30, а до осені став ще нижчим. «Торгзін» уже не міг конкурувати з відкритою торгівлею, тому на державному рівні постало питання про подальшу долю цієї організації. Закономірним рішенням РНК СРСР стала постанова від 14 листопада 1935 р., котра передбачала ліквідацію Всесоюзного товариства «Торгзін», аз1лютого 1936 р. припинення його існування [5, с. 244].

Протягом року подільські торгзінівці зуміли «витягнути» з подолян 1млн. 680 тис. «валютних карбованців», у тому числі отоварити на 1205,2 тис. крб. переказів, залучити на 219,6 тис. крб. золота і срібла та на 1,1 тис. діамантів. Завершили свою діяльність з гарними показниками – виконали план реалізації товарів на 123% (1785,5 тис. крб.) [10, арк. 10]. За умовами ліквідації системи, вся торгова мережа і товарні запаси повинні були передаватися до державної торгівлі. Більшість працюючих за попередньою згодою переходила на роботу до нової структури.

Таким чином, за неповних 4 роки існування Вінницького обласного об'єднання «Торгзіну» спеціально створена торговельна структура Зовнішторгу СРСР зуміла «витягти» з голодного населення області близько 6 млн. «золотих карбованців», у 1932-1935 рр. «викачали» близько 2 т побутового золота, понад 25 т срібла та інші коштовні антикварні речі і реліквії [5, с. 246].

Необхідно зазначити, що в умовах геноциду українського народу 1932–1933 рр. відсутність «Торгзіну» ще більше поглибила б трагедію і жертв нищівного голодомору було б набагато більше.

На наше переконання, створення «Торгзіну» ніяк не пов'язане з намаганням більшовиків якось допомогти голодному населенню. З волі більшовицької партії торгзінівська структура перетворилася на ефективний спосіб поповнення золотовалютних резервів держави для здійснення гігантської індустріалізації та запровадження витонченої екзекуції щодо українського селянства під час проведення колективізації на селі. Призначення «Торгзіну» – відібрати в людей усе цінне й дороге душі та серцю – було сповна виконане впродовж діяльності цієї організації, адже висока зарплата, спеціальні «валютні пайки» і сприятливі умови для отримання додаткових особистих доходів зробили виконавців вірними слугами в досягненні поставленої мети.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калитко С.Л. Голодомор 1932 – 1933 років на Східному Поділлі в історико-краєзнавчих публікаціях // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Кам' янець – Подільський, Київ, Нью – Йорк, Острог: Вид – во На УОА, 2005. – Т. 1. – С. 444 – 449.
2. Марочко В.І. Голодомор 1932 – 1933рр. – К., 2007. – 64 с.
3. Марочко В.І. Золотий дощ 1932 – 1933 років // Урядовий кур'єр. – 2009. – 11 лютого. – С.13.

4. Марочко В. « Торгсин « золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 – 1933рр.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90 – 103.
5. Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ ст. – Вінниця: П.П. Балюк, 2008. – 420 с.
6. Осокина Е. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86 – 104.
7. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – ф. 485. – Оп.1. – Спр.6а.
8. ДАВО. – ф. 498. – Оп.1. – Спр.15.
9. ДАВО. – ф. 498. – Оп.3. – Спр.53.
10. ДАВО. – ф. 498. – Оп.1. – Спр.160.

Я.В. Мищук РОЛЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СИСТЕМЫ «ТОРГЗИНОВ» ВИННИЧЧИНЫ В НАЧАЛЕ 1930-Х ГОДОВ

В статье на основе комплексного анализа источников и литературы показана роль и деятельность системы «торгсинов» в годы голодомора 1932– 1935 гг .

Ключевые слова: торгсин, Винниччина, голодомор, крестьянство, магазин, Подолья.

Y.V. Mishchuk ROLE AND ACTIVITIES OF THE «TORGZINOV» VINNITCHINA IN EARLY 1930

In the article on the basis of complex analysis of sources and literature a role and activity of the system «torgziniv» is rotined in the years of golodomor 1932–1933 rr.

Keywords: torgzin, Vinnichchina, golodomor, peasantry, shop, Podillya.

УДК 655.41(477.43/44) «19»

Т.М. Лебединська

РОЗВИТОК ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ ТА ЛІТЕРАТУРНОГО РУХУ ЗА ЧАСІВ ПОСИЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ НА ПОДІЛЛІ У 30-ТІ – ПОЧАТОК 40-Х РР. ХХ СТ.

У статті представлені архівні матеріали, що є цінними у вивченні регіональної історії Поділля, зокрема видавничої справи у 30-ті –початок 40-х років ХХ століття.

Ключові слова: поліграфічне виробництво, друкарні, літературний рух, Вінницька область.

Актуальним і надзвичайно важливим питанням історичного розвитку нашої держави є створення й подальший розвиток національної видавничої справи. Видавнича справа – сфера суспільних відносин, що поєднує в собі організаційно-творчу та виробничо-господарську діяльність юридичних і фізичних осіб, зайнятих створенням, виготовленням і розповсюдженням видавничої продукції. Предметом вивчення історії видавничої справи є цілісна історія створення, поширення, використання тих чи інших видів видавничої продукції, переважно книги, та результати їх функціонування [16].

Аналізуючи останні дослідження історії видавничої справи у різних аспектах її розвитку, слід відзначити, що роботи відомих науковців (Ю.Сіцінського, І.Огієнка, М.Тимошика, Т.Соломонової) розкривають питання становлення і розвитку видавничої справи загалом. Лише окремі праці висвітлюють визначений тематичний напрямок. Наприклад, розвиток книговидавничої галузі на Поділлі до початку 30-х років ХХ століття досліджено Т. Соломоновою.

Мета нашої статті – відтворити розвиток видавничої справи в часи тоталітарного ладу за період 1930-1940 років як навчальний матеріал на заняттях з історії видавничої справи, оскільки питання розвитку цієї галузі у визначених хронологічних рамках досі було висвітлено лише частково.

До уваги беруться умови формування і тематика видань як специфічний національний вияв у тоталітарний період на Поділлі.

У зазначений період основну роль у формуванні національної свідомості та в підтримці життєствердження нації відіграла преса, тому логічно, що в статті прослідковуються обставини розвитку періодики, яка в радянські часи зазнавала репресій, утисків, перешкод на шляху порушення національних проблем.

Отож, за архівними даними, на теренах Вінниччини виходило лише 7 окружних газет і 75 районних. Обласні газети виходили в період 1932-1933 років (2), районні сільськогосподарські відповідно 36 (1931р.), 73 (1932р.), 75 (1933р.), районні транспортні

2 (1931р., 1932р., 1933р.), фабричні великотиражки 6 (1931р.), 10 (1932р.), 16 (1933р.), МТС та радгоспів лише 16 у 1933 році. На шпальтах газет висвітлювались основні вказівки парторганізацій щодо боротьби за підвищення врожайності та вказувалися шляхи реалізації завдань у керівництві сільським господарством. Загальний тираж за хронологією видань складав 147000 (1931р.), 287000 (1932р.), 478000 (1933р.) примірників. Також відомо, що в число 75 районних газет входили 9 польських та одна єврейська в Бердичеві [12]. На відміну від регіональних періодичних видань, зменшився випуск кількості книжкової друкованої продукції в регіоні до 65 (1930р.), 37 (1931р.), 27 (1932р.), 25 (1933р.), про що свідчить Постанова Ради Народних Комісарів УРСР від 21 серпня 1930 року [15].

У 1931 році в кожному районі Вінницької області почали організовувати друкований орган (Постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня 1931 року та ЦК КП(б)У, а також текст промови Сталіна на січневому пленумі ЦК ВКП(б)). Основне зростання великотиражних газет МТС і радгоспів припадає на період організації у Вінницькій області політвідділів. Так, коли на 1 травня 1933 року зафіксовано тільки 8 друкованих газет МТС, то на 1 грудня маємо 90 газет у політвідділах МТС і 16 у радгоспах. Протягом 1931-32 років у кожному районі організовано друкарню. У Сітковецькому і Шпиківському – 2 друкарні, а в політвідділах глибинних МТС – 30 друкарень. Загалом в області нараховувалося 63 друкарні та виходило 202 газети [4].

Серйозно постає питання про розгортання поліграфічного виробництва. Нагально звучить вказівка про створення так званих клубів друкарів. У Бердичеві було організовано робочий клуб друкарів, про що свідчить постанова Бердичівського МПК від 28 грудня 1933 року. Та незабаром вищезгаданий клуб було закрито, а постанову скасовано (витяг із Протоколу № 2 засідання Бердичівського обкому за 27 січня 1934 року) [9].

У цей період звучать скарги щодо відсутності потрібного контролю з боку РВК у роботі Дунаєвецької друкарні. Працівники друкарні, виконуючи замовлення різних організацій, дуже часто затримують випуск номерів, і це відбивається на якості набору та підготовки до друку [11]. Подібна картина спостерігалась у більшості районів.

Для становлення системи видавничої справи на Поділлі бракувало місцевих авторів, які могли б добре орієнтуватися у вимогах і потребах тогочасного політичного життя. Це є однією з причин зменшення випуску книжкової друкованої продукції в регіоні, про що згадувалося вище. У 20-х роках ХХ століття зі стабільними вимогами повсякденного життя все ж таки було сформовано авторський склад із місцевих жителів. Та в період 30 – х років ХХ століття він зазнав перших масових ударів з боку репресивно-каральної системи СРСР. На основі сфабрикованих справ були заарештовані такі дослідники, як
В. Отамановський, Ю. Сіцінський, Г. Брілінг. Уже на початку 30-х років репресії торкнулися майже всіх відомих у регіоні авторів. Таким чином, був знищений найбільш продуктивний освічений прошарок авторів Поділля, на зміну якому прийшли керівники комуністичних, комсомольських, профспілкових організацій.

Доповідна записка відділу із завдань літературного руху в області свідчить про те, що 1933 рік не безслідно минув і для літературної Вінниччини. Зі слів
М. Лісняківського відомо про формування альманаху «Струмінь», про вихід у світ новел наукового співробітника краєзнавчого музею М. Нарушевича «Колеса», «Чого мовчали солдати» [8]. Щодо літературного збірника «Струмінь» Вінницького літературного об'єднання (видання газети «Червоний край»), то можна прослідкувати концепцію видання, яка складається з трьох частин: передмови «Кілька слів про наші творчі спроби», бібліографії та літературної хроніки. У змісті перераховуються прізвища авторського складу та вміщені твори В. Сосюри «Вінниці привіт!» (поезія), М. Годованця «Щиглі» (байка),
Ор. Нікітова «Мати» (нарис), Теодора Орисіо «Мініятюри», Олесія Сороки «Електростанція» (поезія), С.Руденчика «Гибель Фадеева» (оповідання),
В. Сільвестрова «Гуси» (поезія), П. Крижанівського «Дем'ян Левченко» (оповідання), с. Голованенка «Робітфаківка» (поема), Івана Топчія «Перепочинок» (оповідання), М. Нарушевича «Поезії», с. Руденчика «Бабель» (враження). У цьому ж 1933 році М. Лісняківський у доповідній записці вищезгаданого відділу, адресованій Гольдману, розкриває завдання, визначені постановою ЦК КП(б)У від 23 квітня 1933 року про перебудову літературного руху. Також згадує про те, що літературний актив Вінниці вийшов за межі міста, об'єднався з літературними силами області. В роботу включилися нові кадри,переважно з районів Вінниччини: М. Книш (Могилів), Т. Блащук (Гнівань), К. Андрійчук (Тиврів), М. Світайло (Снитки), А. Дем'янчук (Ярмолинці), Стельмах (Дяківці). Тематикою їх творів, які

успішно друкують у періодиці, є розкриття шляхів побудови безкласового соціалістичного суспільства. Цілком зрозуміло, що Вінниччина починає працювати над своїм творчим потенціалом. Друкується більше авторських творів. Менше виходить постанов, звітів, вимог, інструкцій [5].

В доповідній записці Вінницького Бюро Обкому КП(б)У зазначається, що в 1934 році вийшло друком лише одне літературне видання – альманах «Рапорт», присвячений І Всеукраїнському з'їзду РСПУ. В процесі вивчення видання фіксуємо, що альманах-хроніка за обсягом складається зі 120 сторінок. За змістом має чотири частини: «Передмова», «Творчість літгуртківців», «Критика», «Літературна хроніка». У «Передмові» зазначено, що альманах «Рапорт» – лише початок роботи в організації літературних сил нашої області, а також вказано авторський склад та підбір творів: О. Мар'янов («Аврал в радгоспі»), Л. Бєсов («Мендель Глюк», «Лейві»), В. Радулеско («На вогонь – вогонь»), О. Левада («Чернишевський в кабінеті») з поеми («Кохання Чернишевського»), О. Московченко («Дорогою йде чоловік»), Кесар Андрійчук («Турксиб»), Кость Присяжнюк («Максим Корда»), В. Лога («Вдруге народжений»), М. Уласюк («Інспектор»). У частині «Творчість літгуртківців» вказано нових авторів та їх твори: Монастирський («Права рука»), Одудько («Волинь»), Зосименко («Над Збручем») [в архівних матеріалах ініціали авторів не зазначено – Т.Л.], М. Чернега («Лірика моєї доби»), П. Білик («Зростання»). Частина «Критика» вміщує твори О. Левади («Співець пролетарського інтернаціоналізму»), Б. Фарбера («М. Коцюбинський»), Л. Бєсова та І. Макрушина («Початківці»). А в частині «Літературна хроніка» сказано, що на лист організаційної комісії при КПВ Обкому КП(б)У про випуск альманаха-рапорту відгукнулися 116 авторів-початківців, які мешкають на теренах області. З надісланих творів частину дійсно вміщено в альманасі, решта друкувалася на літературних сторінках обласної та районної преси. Є перспективна вказівка подальшої творчої праці письменників Вінниччини: поет Леонід Бєсов готує збірку лірики «Горобці», поеми «Мендель Глюк» і «Девід Флом», Олександр Левада працює над великою поемою «Кохання Чернишевського», Борис Фарбер працює над збіркою критичних статей «Література нашої доби», А. Бутман – повістю «Син», Микола Бредіхін готує до друку цикл поем із тематики класових боїв за кордоном [2]. Слід зазначити, що в цей час звучать заклики щодо соціалістичної розбудови в сільському господарстві, на підприємствах, у транспортній галузі [10].

Видавництва перенасичені програмами, порадниками, звітами, протоколами, вимогами, постановами, інструкціями, пам'ятками, що засвідчують тематику соцзмагань, сільськогосподарських перемог у боротьбі за збільшення випуску промислової продукції. Серед авторського складу звучать прізвища В. Логи («Червона книга колгоспу імені Профінтерна»), тир. 5000 прим.) [3], Гедзінського («Ударний обробіток цукровими буряками»), тир. 5000 прим.) [4], а також підтвердженням вищезгаданої тематики є Постанова РПК, РВК і Політвідділу МТС про проведення весняної сівби 1934 року в Жмеринському районі [14].

Влітку 1935 року проведено першу обласну літературну нараду, яка поклала початок організації систематичної літературної роботи в межах області. За ухвалою цієї наради проведено конкурс на кращий літературний твір. Загалом 146 молодих письменників запропонували на розгляд комісії 380 творів. Найкращі конкурсні твори вміщені в альманасі «Літературна Вінниччина», що вийшов у світ у 1936 році. За визначеною концепцією зміст альманаху складається з чотирьох розділів: «Загальний перелік авторського складу та назв творів», «Колгоспний фольклор», «Критика» та «Постанова журі обласного літературного конкурсу на кращий твір». Перша частина змісту сформована з творів О. Московченка «Оптимізм», «Сонячний дім» (дві новели), О. Левади «Божевілля Камо» (драматична поема), М. Світайла «У поході», «Розмова» (вірші), Л. Лупана «Лист у Червону армію» (вірш), Солодченка «За законом третьої імперії» (оповідання), Кесаря Андрійчука «Пілот» (вірш), «Забужжя» (пролог до поеми), Леоніда Бєсова «Під вікном матері старої» (вірш), «Сорочинські могили» (вірш), В. Речмедіна «Співаємо славу» (вірш), М. Уласюка «Градобій» (нарис), Л. Лупана «Колгоспна осінь» (вірш), В. Тарноградського «Пісня». У частині «Колгоспний фольклор» наголошується на трьох назвах: «Пісня кузьминських п'ятисотинець», «Казка про агронома», «Казка про Кармалюка». Частина «Критика» наголошує на працях А. Гольдмана, Я. Солодченка та Б. Фарбера, Д. Зінчука «Горький і Коцюбинський». А в «Постанові» чітко вказано про розподіл обов'язків організаційного комітету, кількість поданих творів (230 творів, 146 авторів), розподіл премій: першу(1000 крб.) – Олександру Леваді за драматичну поему «Божевілля Камо», дві других (500крб.) – Олександру Московченку за новелу «Оптимізм» та

Якову Солодченку за оповідання «За законом третьої імперії», дві треті (250 крб.) – Миколі Світайлу за поезії «У поході» та «Розмова», Леоніду Лупану за поезію «Лист у Червону армію» і Валентину Речмедіну за поезію «Співаємо славу» [13]. Також у цьому ж році видано колективну збірку поезій «У поході». В цей час при редакціях районних газет Бердичева, Славути, Козятина, Крижополя активно працюють творчі літературні гуртки.

Варто зазначити, що основні літературні видання цього періоду – це цикли ліричних поезій на політичні теми К. Андрійчука (псевдонім Видючий),
М. Світайла, Ковалевського, О. Московченка. Серед творів указаної тематичної групи – драматична поема О. Левади «Божевілля», нариси М. Уласюка і В. Лукаса про п'ятисотениць – «Героїні колгоспної праці». Відомо, що на той час готуються до друку збірки поезій М. Світайла й К. Андрійчука, а також романи О. Московченка та Жовтневого(в архівних матеріалах ініціали не зазначені). На жаль, їх назви залишилися невідомими, адже більшість авторів незабаром була заарештована [7].

У 1937 році (з довідок про літературний рух у Вінницькій області) перед авторами і видавцями постає завдання щодо формування та видання літературно-мистецького збірника, присвяченого 20-річчю Жовтня. За справу береться Спілка радянських письменників України. За рішенням культосвітнього відділу обкому КП(б)У «Про видання літературного збірника до XX роковин Жовтневої революції» передбачалися певні завдання щодо концепції формування цього видання. Автори мали відобразити в художній формі та різножанровості творів (повість, оповідання, новела, поема, вірші, нарис, п'єса) господарські та культурні успіхи Вінниччини, показати міцність державних кордонів, патріотизм народу і його любов до батьківщини, а також творче зростання молодих письменників-початківців і художників Вінниччини. Збірник мав сповідувати тематику сільського господарства на прикладі досягнень сільськогосподарських підприємств, окремих працівників-переможців у соцзмаганнях (тисячниць і п'ятисотинець). Особливе значення надавалося народній творчості, де розкривались образи тогочасних керманичів, важливою була тематика громадянської війни, колгоспного життя, «нової» людини. Чітко визначається склад авторів, які могли б узяти участь у формуванні збірника: проф. Зінчук, Фарбер, Сільвестров, Андрійчук, Світало, Московченко, Гольдман, Уласик, Кирилов, Рудаков, Бєсов, Тарноградський, Одудько, Речмедін, Ковтун (Крижопіль), Назарчук (Бердичів), Радченко, Христич (Славута), Лавриненко (Чернівці), Бдажчук (Гнівань), Радзієвський (Вінниця), Пейсах (Кам'янець). Відомо також, що частину коштів мав виділити Будинок літератури при музеї М.Коцюбинського [5].

А. Подолинний у своєму довіднику «З-над Божої ріки» зауважує, що уряд не зовсім зважав на тематичну «дозволеність» творів згаданих авторів. Так, у вересні 1937 року органи НКВС заарештували Кесаря Андрійчука і через три місяці заслали на 10 років у табори. Схожа доля чекала на більшість митців, які могли бути основою становлення і розвитку як літературного, так і видавничого процесу на Поділлі. За таких умов талановитих кадрів залишалося дедалі менше [1]. Особливо гостро постає питання про малочисельні роботи подільських критиків. З архівних джерел відомо лише два Вінницьких критики – Гольдман і Фарбер, про що свідчать матеріали з доповідної записки бюро обкому КП(б)У від 28 серпня 1936 року «Про стан літературної роботи в області» [7].

Таким чином, проведене дослідження з історії видавничої справи на Поділлі у 30-і – початок 40-х років XX століття свідчить про те, що випуск друкованої продукції на той час був залежний від політичних, соціально-економічних та культурних змін, що й спричинило зменшення питомої ваги українських видань. Адже розвиток регіональної видавничої справи є невід'ємною складовою ланкою загального розвитку даної галузі на теренах Української держави. Це величезний пласт історії, який свідчить про суспільно-політичне, економічне, культурне життя нації та є особливо цінним для вивчення, оскільки в умовах переходу Української держави від тоталітарної до демократичної форми видавнича справа як сфера суспільних відносин набула інтенсивного розвитку. Тема й досі залишається відкритою і потребує глибшого дослідження архівних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А. Подолинний. З-над Божої ріки: Довідник. – Вінниця, 2001.
2. Альманах-рапорт. Творчість письменників Вінницької області. – Вінниця, 1934. – 120 с.
3. В. Лога. Червона книга колгоспу імені Профінтерна. – Вінниця, 1934. – 78 с.
4. М. Гедзінський. Ударний обробіток цукровими буряками. – Вінниця, 1934. – 20 с.

5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ФП. 136, оп. 6, спр. 134, арк.1-5.
6. ДАВО, ФП. 136, оп. 6, спр. 532, арк.10.
7. ДАВО, ФП. 136, оп. 6, спр. 739, арк.12.
8. ДАВО, ФП. 136, оп. 6, спр.831, арк.13.
9. ДАВО, ФП. 136, оп. 6, спр.831, арк.4.
10. ДАВО, ФП. 136,оп. 6, спр. 739, арк.11.
11. ДАВО, ФП. 31, оп. 1, спр.606, арк.8.
12. ДАВО,ФП. 136, оп. 6, спр.831, арк.5.
13. Літературна Вінниччина. Альманах. Видання обласного будинку літератури й мистецтв ім.М. Коцюбинського. – Вінниця, 1936.
14. Постанова РПК, РВК і Політвідділу МТС про проведення весняної сівби 1934 року в Жмеринському районі. – Жмеринка, 1934. – 20 с.
15. Соломонова Т.Р. Книговидання у Вінниці на початку XX ст.// Подільська старовина: Наук. Зб. – Вінниця, 2003. – [Вип.3]. – С. 189-194.
16. Тимошик М.С. Історія видавничої справи: Підручник. – 2-ге вид., випралене. – К.: Наша культура і наука. 2007. – 496 с.

Т.М. Лебединская РОЗВИТИЕ ИЗДАТЕЛЬСКОГО ДЕЛА И ЛИТЕРАТУРНОГО ДВИЖЕНИЯ ВО ВРЕМЯ УСИЛЕНИЯ ТОТАЛИТАРНОГО СТРОЯ НА ПОДОЛЛИИ В 30-ЫЕ – НАЧАЛО 40-Х ГОДОВ XX ВЕКА

В статье предсталенны архивные материалы, которые являются ценными в изучении региональной истории Подолья, а в частности издательского дела на протяжении 30-х – начало 40-х годов XX столетия.

Ключевые слова: полиграфическое производство, издательство, литературное движение, Винницкая область.

T.M. Lebedinskaya DEVELOPMENT OF PUBLISHING AND LITERARY MOVEMENT WHILE STRENGTHENING PODOLLII TOTALITARIAN SYSTEM IN 30-IES – BEGINNING OF 40-IES OF XX CENTURY

In the article materials which are siqnificant in stdinq of the reqional history of Podillia, publishinq in particuiar durinq 30s – 40 of the 20 th century are presented.

Keywords: polygraphic manufacture, printing-shops, literary movement, Vinnitsa region.

УДК 711.

О.А. Крижанівський

ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

У статті розглядається структура, рівні, фактори та принципи сталого просторового розвитку Барського району із точки зору теорії демоекосистеми, де культурно, соціально, економічно та екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселен, є основним предметом наукових досліджень у сфері містобудування, які розпочаті в 70-х роках минулого століття..

Ключові слова: теорія демоекосистеми, сталий просторовий розвиток Барського району, принцип компактності, принцип інваріантності структур, принцип визначальних ознак, елементи системи управління.

> «Коли місцевість буде приносити багатий урожай, коли на ній багато людей будуть доживати до глибокої старості, якщо на цій місцевості будуть рости здорові та прекрасні діти, якщо будуть відмічатися правильні та часті народження дітей, при тому, щоб пологи у жінок були природними та без фізичних вад, це буде вказівкою на чудове повітря та води»
>
> Леон Баттіста Альберті (1404 – 1472)
> *«Десять книг про зодчество»*

Сталий розвиток населених пунктів – це соціально, економічно та екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних

поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини. [Визначення терміну подано відповідно до загальних положень Концепції сталого розвитку населених пунктів, схваленої Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року № 1359-XIV].

Концепція сталого розвитку міст відпрацьовувалась на багатьох міжнародних симпозіумах та конференціях, у їх хартіях, ухвалах і постановах, а саме на підставі: Конвенції про охорону світової культурної та природної спадщини (Париж, 16.11.1972 р.); Резолюції 41/1283 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про право на розвиток» (1986 р.); Програма дій ООН «Порядок денний на XXI століття», прийнятої на саміті «Планета Земля» («AGENDA 21») в Ріо-де-Жанейро (1992 р), та Програма дій з подальшого його впровадження, прийнятої на 19-ї спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН («Ріо+5») (1997 р); Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженої Указом Президента України від 11.07.1998 р.; Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхус, 25.06.1998 р.); Європейської перспективи просторового розвитку (До збалансованого та сталого розвитку території ЄС) (ESDP) (1999); Постанови Верховної Ради України № 1359-XIV від 24.12.1999 р. «Про концепцію сталого розвитку населених пунктів»; Лісабонської стратегії – ухваленої на засіданні Європейської Ради в Лісабоні у березні 2000 року; Європейської ландшафтної конвенції (Флорентійської конвенції) прийнятої Комітетом Міністрів (718 засідання) Ради Європи 19.07.2000 р.; Загальної декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття прийнятої на 31 сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО 02.11.2001 р.; Йоганнесбурзької декларації зі сталого розвитку «Від власних джерел до майбутнього» (2002 р.); Рамочної конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (ETS N 199) Фаро, 27.10 2005 р.; Закону України N 2831-IV від 07.09.2005 р. «Про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції»; Лісабонської декларації «Мережі для сталого просторового розвитку Європейського континенту: Мости через Європу» (2006); Лейпцизької хартії європейського міста (2007 р.); Європейської хартії міст II: Маніфест нової урбаністики прийнятої Радою Європи (2008 р.); Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року, затвердженої Розпорядженням КМ України від 03.09.2008 р. № 1163-р.; Стратегії розвитку туризму і курортів, схваленою Кабінетом міністрів України (2008 р.).

Поряд із міжнародною та вітчизняною правовою базою зі сталого розвитку за останні тридцять років проведені теоретично-методологічні дослідження містобудівної системи, які представлені в роботах представників сучасної української містобудівної школи: М.М. Дьоміна, Г.А. Заблоцького, Є.Є. Клюшніченка, Г.І. Лаврика, В.Ф. Макухіна, Т.Ф. Панченко, А.М. Рудницького, Г.Й. Фільварова, І.О. Фоміна. Теоретико-методологічній основі самоорганізації і гармонічної спрямованості еволюції містобудівних систем присвячена робота В.О. Тімохіна. Еколого-містобудівному обґрунтуванню сталого розвитку урбанізованих територій України присвячена робота І.Ю.Устінової. Дослідженням проблеми ефективності та економічності, оптимізації і сталого розвитку містобудівних об'єктів, структурним особливостям їх планування присвячені роботи Ю.М. Білоконя, В.М. Вадімова, М.Я. Ксеневича, М.М. Кушніренко. Здебільшого, в цих роботах значна увага приділяється питанню сталого просторового розвитку великих міст та міських агломерацій.

Проблема формування екологічного та функціонального зонування територій міста відносно взаємодії містобудівних і природних факторів розкривається в роботах І.К. Бистрякова, А.П. Вергунова, О.А. Крижанівського, М.М. Кушніренко, О.В. Лєснова, А.П. Оситнянка, І.В. Панченко, С.К. Саркисова, Н.М. Трубнікової.

У березні 2004 р. Верховною Радою України було затверджено Загальнодержавну програму розвитку малих міст. На сьогоднішній день в малих містах України склалася дуже складна економічна і соціальна ситуація. Реалізація соціально-економічних і культурних програм не підкріплена фінансовими ресурсами.

Останні десять років (час, коли Барська земля Поділля разом з усією Україною знаходиться в кризовому стані), стали початком пошуку відповідей на багато таких питань із проблем культури, історії та розвитку міста Бар і Барського краю, які не могли бути осмислені та вирішені в умовах тоталітарного режиму. Центр соціокультурного проектування і

комунікативних технологій Інституту місцевої демократії та Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В. Г. Заболотного виступили ініціаторами проведення «круглого столу» з актуальною для багатьох суб'єктів сучасного соціокультурного процесу темою: «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи». [3].

Як було відмічено на засіданні «круглого столу», відповідно до статистичних даних станом на 2006 рік в Україні налічується 349 малих міст, що становить 76% від загальної кількості всього – 458. Більшість із цих міст має багатовікову історію. Але сьогодні значна кількість малих міст України віднесена до категорії депресивних, хоча саме вони багаті на унікальні історичні та архітектурні пам'ятки. Тому їхній розвиток є невідкладною справою держави не тільки з позицій сьогодення, але й для майбутніх поколінь. Малі міста з великою історією можуть перетворитися на вагомих донорів державного бюджету за рахунок розвитку туризму, у тому числі й міжнародного, як приклад використання одного із пріоритетних внутрішніх ресурсів і резервів містобудівної діяльності, міського середовища і урбанізованого оточення малих міст України [3].

Увага авторів та учасників проекту спрямована на провідні способи сучасної організації громадського життя й управління суспільством, а саме на соціальне та соціокультурне проектування. Для експертів та науковців важливим є те, що соціокультурне проектування як одна із сучасних науковомістких технологій вирішення проблем в умовах максимальної невизначеності задач та варіативності їх можливих рішень, інтегрує в собі методи цілої низки наук, які одночасно мають власні проектні засоби. Важливо й те, що, на відміну від традиційних видів проектування, цей інноваційний метод соціального управління спрямований на ту соціальну діяльність, що змінює соціум та його форми та створює умови майбутнього людини й суспільства.

Завдяки цьому проекту місто Бар і Барський район уперше в їх історії почали розглядатися як соціокультурне формування, яке, з точки зору перспективи сталого європейського просторового розвитку і планування, має будуватися на принципах політики просторового розвитку, зокрема, таких, як захист природи і культурної спадщини; забезпечення рівності в доступності інфраструктури і знань тощо.

Реалізація концепції сталого розвитку населених пунктів на території Барської землі Поділля передбачає моделювання наукоємкої містобудівної системи з подальшим її впровадженням та управлінням. Культурно, соціально, економічно та екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень є основним предметом наукових досліджень у сфері містобудування, які розпочався в 70-х роках минулого століття з впровадженням системного підходу в архітектурне та містобудівне проектування. Дослідження різнохарактерних компонентів, таких, як людина, штучне середовище та природне середовище, привело до пошуку найбільш загальних законів, принципів, які характерні об'єктам різної природи – соціальним, біологічним та природним. Сфери наук – соціологія, економіка, екологія, архітектура та містобудування – розпочали розглядатися не окремо, а як складові однієї системи. Об`єктом проектування, прогнозування та управління стала екологічна система «населення – природне середовище – архітектура», тобто «демоекосистема». Теоретичні основи демоекосистеми були сформовані професором Г.І. Лавриком в 1979 році в його докторській дисертації «Методологічні проблеми дослідження архітектурних систем» [4]. На основі цієї роботи в процесі подальшого дослідження демоекосистеми передбачається злиття наук, які вивчають взаємодію системи «населення – природне середовище – архітектура», в єдину науку – демоекологію. У процесі реалізації концепції сталого розвитку населених пунктів України ця методологічна модель залишається актуальною і сьогодні.

Теоретичне осмислення культурно-історичної спадщини Барської землі Поділля як цілісної територіально-культурної системи природних ландшафтів, людських поселень з їх культурно-історичним, освітянсько-просвітницьким та духовно-релігійним центром – містом Бар – потребує сучасних міждисциплінарних досліджень із залученням різних галузей гуманітарних знань, які досі ще не проводилися. Визначення системоформуючих елементів, які впливають на режим функціонування системи, надасть можливість моделювати, прогнозувати та управляти демоекосистемою Барської землі Поділля. Організація проведення таких наукових робіт є частиною плану дій Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії, яка має назву: «Барська земля Поділля – європейський вимір для сталого розвитку» (автори М.М. Мосунов, О.А. Крижанівський) [3].

Стаття має на меті розглянути структуру, рівні, фактори та принципи сталого просторового розвитку Барського району з точки зору теорії демоекосистеми. Об'єктом дослідження виступає демоекосистема Барського району.

Структура демоекосистеми Барського району складається з трьох блоків: населення, природне середовище, штучне середовище. Фактори, які впливають на функціонування цих блоків, відображені в таблиці 1.

У демоекосистемах діють практично всі загальносистемні принципи: зворотного зв'язку, цілісності, ієрархічності структури, інваріантності. Г.І.Лаврик в демоекосистемах виділяє і ряд специфічних принципів. Це, зокрема, принципи: компактності, визначальних ознак, інваріантності структур.

Таблиця 1. Фактори, що визначають сталий просторовий розвиток і функціонування демоекосистеми Барського району (на основі робіт Г.І. Лаврика [4] та В.П. Алексеєва [1])

ФАКТОРИ	
Зовнішні	Внутрішні
НАСЕЛЕННЯ	
Демографічні Культурні* Соціальні Економічні	• Створення соціально необхідних умов середовища • Забезпечення умов руху населення • Забезпечення умов зайнятості населення • Забезпечення культурних зв'язків • Функціональна структура виробничої та невиробничої сфер діяльності
ШТУЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	
Науково-технічні Сфера виробництва Сфера споживання	• Конструктивно-технологічне рішення елементів штучного середовища • Розміщення матеріальних об'єктів виробництва • Розміщення матеріальних об'єктів сфери споживання • Ефективність використання капітальних вкладів • Розміщення комунікацій (засобів зв'язку між елементами системи)
ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	
Геокосмічні** Природно-кліматичні** Геохімічні** Біотичні** Природні ресурси	• Захист від зовнішнього середовища • Території ландшафтів для виробництва та споживання • Природні ресурси для сфери виробництва та споживання • Охорона природи (гео- та біосфери)

Примітка:

* культурний фактор може бути як каталізатором, так і руйнівником цілісності системи (доповнення автора)

** виділені фактори природного середовища, які, за визначенням В.П. Алексєєва [1], впливають на адаптацію організму людини до конкретного природного середовища.

Суть принципу компактності полягає в тому, що кожний процес або явище в живій та неживій природі прагне до мінімально необхідних затрат енергії. В архітектурі це виражається мінімумом затрат праці та матеріалів і максимумом ефективності у функціональному та естетичному відношенні.

При моделюванні систем принцип інваріантності структур є одним із фундаментальних загальносистемних принципів у демоекосистемі, який дозволяє у різнохарактерних культурних, соціальних, економічних та природних процесах знаходити функціональну спільність та відображати ці процеси одною формальною моделлю при моделюванні архітектурних систем [5].

Коли йде мова про формування моделі сталого розвитку демоекосистеми, така модель формується на основі принципу визначальних ознак. Згідно цього принципом здійснюється відбір та опрацювання лише тої інформації, яка буде впливати на режим функціонування системи.

У процесі наукового аналізу демоекосистему Барського району можна розділити на компоненти за двома ознаками – просторовою та функціональною.

Відповідно до принципу визначальних ознак компоненти демоекосистеми із функціональної точки зору (за Г.І. Лавриком) мають три основні системоформуючі елементи, які впливають на функціональну цілісність системи. Це енергетична, інформаційна та матеріальна складові системи. Формальна модель, яка відображена на малюнку, виявляє функціональну спільність у культурних, соціальних, економічних та природних процесах в блоках «Населення», «Штучне середовище», «Природне середовище». Сьогодн необхідно ввести четвертий системоформуючий елемент – утилізація відходів функціонування компонентів демоекосистеми.

Принцип визначальних ознак дає змогу моделювати, прогнозувати та управляти структурою демоекосистеми не залежно від її ієрархії. Відповідно до вищеназваної формальної моделі, сталий просторовий розвиток Барського району буде забезпечений через стабільність, неперервність вхідних та вихідних інформаційних, енергетичних і матеріальних потоків у блоках «Населення», «Штучне середовище», «Природне середовище» на різних його рівнях.

Функція управління процесами взаємодії будь-якої системи передбачає аналіз вихідних параметрів системи, порівняння результатів виміру із деякими еталонами з наступним впливом на вхід системи (регулювання, корегування входу) з метою відновлення заданого режиму роботи. Управління здійснюється за допомогою інформаційного «зворотного зв′язку» [2]. Це загальне визначення можна використати до управління процесами в демоекосистемі. Необхідно відмітити, що процес управління в демоекосистемі аналогічний процесам, що відбуваються в організмі людини при порушенні обміну речовин і виникають під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів. Організм намагається відновити порушену рівновагу, компенсуючи зміни, що виникають на вході системи (явище гомеостазису).

Управління демоекосистемою – не самоціль, а засіб досягнення мети, що дозволяє зробити систему більш гнучкою і підвищити ефективність її роботи. Мета управління демоекосистемою – це попередження порушень у роботі системи, а не виправлення їхніх наслідків. «Чутливість» системи характеризується величиною відхилення від еталону, при якій система починає здійснювати відповідні регулюючі впливи. «Сталість» – це здатність системи підтримувати на протязі певного часу вибраний режим функціонування. «Швидкість реакції» характеризує швидкість, з якою система може корегувати процеси, що виникають при відхиленні від заданого еталону [2].

В управлінні демоекосистемою можна виділити чотири основні параметри:

1) стан або параметри, що знаходяться під контролем;
2) чутливий елемент (датчик) або метод виміру даного параметра чи стану;
3) блок управління або прилад, який порівнює результати, що отримані при вимірі, із запланованим еталоном і управляє механізмом корекції відповідно до потреб системи;
4) блок впливу або механізм, що здатний здійснювати зміни в системі.

Перший елемент управління – стан або параметри, що знаходяться під контролем. На початковій стадії проектування – це умови навколишнього природного та штучного середовища, аналіз вхідних інформаційних, енергетичних, матеріальних ресурсів, які забезпечують систему підтримки упродовж певного часу вибраного режиму функціонування. До першого елементу управління належить також контроль зберігання та утилізації відходів життєдіяльності вибраної моделі демоекосистеми.

Другий елемент управління – датчик, який призначений для виміру параметрів системи, контролю швидкості вхідних функціональних потоків та його опрацювання. Одиницею виміру є людина, її матеріальні та духовні потреби. Відсутність моніторингу параметрів системи, її енергетичних, інформаційних та матеріальних потоків спричинює до виникнення глобальних проблем.

Проблема 1: Швидкість використання природних ресурсів для підтримки штучного (архітектурного) середовища починає перевищувати швидкість відновлення цих ресурсів. Це віковічна проблема «поля врожаю» (за Є. Одумом [6]), екологічної ємкості (за І.Ю.Устиновою [7]).

Проблема 2: Забезпечення сталості штучного (архітектурного) середовища та соціально-економічного зростання здійснюється за рахунок спрощення, трансформації зв'язків між компонентами природного середовища та заміни їх на штучні компоненти.

У природі існує закон внутрішньої динамічної рівноваги. Будь-які зміни в компонентах природного середовища призводять до якісних та кількісних змін енергії, інформації та речовини в цілому. Наслідком цього закону в природі є принцип «дії – протидії». Для біосфери, як і для самого організму людини, характерне явище гомеостазису. Біосфера, як живий, цілісний планетарний організм, намагатиметься відновити порушену рівновагу, компенсуючи зміни, що виникають на вході системи. Процес відновлення рівноваги відбувається не завжди на користь людині. Створене людьми штучне середовище, біосфера може розглядати як інорідне явище і намагатиметься привести штучне середовище в рівновагу з навколишнім середовищем або відторгнути його від себе. Так само діє і живий організм, якщо в нього потрапляють віруси або сторонні тіла. За законом самозбереження, живий організм, що має достатній імунітет, не допустить знищення своєї форми існування. Він почне виробляти антитіла, які виштовхують або знищують інорідні тіла, не допускаючи порушення рівноваги та життєдіяльності цілісної системи. Не тільки для біосфери, але й для Землі в цілому, як для живого кристалу, характерне явище гомеостазису, і поділ на живу та неживу природу є умовним.

Процеси між різними компонентами природи відбуваються з різною швидкістю в просторі і часі. Традиційно прийнято вважати, що процеси, які здійснюються в геологічному середовищі, порівняно з процесами в соціальному середовищі здійснюються у надто великому проміжку часу, і ними можна нехтувати при містобудівному освоєнні території. Це спричинило формування світоглядного ставлення до геологічного середовища як до «кам'яної твердині»,мертвої «косної матерії».

Фундаментальні сучасні геофізичні дослідження показують, що ми живемо в універсальному геодинамічному режимі, який реалізується у двох принципово різних формах – у штильовому, довгостроковому часі і в аномальному, короткочасному [8]. В умовах штилю природних катастроф, маштабних технологічних аварій та погодно-кліматичних аномалій не існує. Вони реалізуються виключно в короткочасних аномальних ситуаціях, діючі фактори яких локальні, комплексні та кумулятивні. Дослідження найбільш небезпечних локальних деформації режиму високочастотної геодинаміки в зонах тектонічних розломів на сьогодні в геології не проводяться. Таким чином, біфуркація в геології, яка відома як високоорганізований процес із переходом сталої системи в нестабільний стан, що відбувається в зонах високочастотної геодинаміки, може поставити під загрозу можливість сталого розвитку території на значний період. У теорії містобудування сталість розглядається здебільшого як стан (а не процес), який має обмеження в часі і просторі. Тому для реалізації концепції сталого розвитку в містобудівному проектуванні особливу увагу необхідно приділяти зонам геоекологічного ризику.

Досвід містобудівного проектування свідчить про те, що ставлення до природного середовища як до «технічної системи», в котрій природні умови залежать тільки від техніко-економічних факторів, призводить до серйозних порушень балансу навколишнього природного середовища. З екологічними проблемами тісно пов'язані соціальні конфлікти.

Третій елемент управління служить для визначення необхідності проведення корекції та видачі корегуючого сигналу. Блок управління базується на етичній, філософській та релігійній основі, що є узагальненням досвіду оптимальної взаємодії людини і природи. Саме філософія є основою для розвитку методології проектування, визначення мети існування тої чи іншої демоекосистеми.

Виходячи із закону внутрішньої динамічної рівноваги, будь-які зміни в системі управління демоекосистемою, а саме: зміна світогляду в суспільстві, що призводить у свою чергу до зміни приорітетів в суспільстві; зміна характеристик природного середовища; функціональне використання території – призводитиме до виникнення біфуркації в демоекосистемі, тобто створення нестабільних умов функціонування системи.

Питання взаємодії людини із зовнішнім середовищем, визначення місця її в світі складає основну проблему особистості у філософії. Філософське осмислення самого поняття особистості визначатиме подальший характер взаємодії людини із зовнішнім середовищем. Із цього моменту в філософії необхідно розпочинати пошук та визначення причин існування екологічних проблем.

Архітектор в екологоорієнтованому проектуванні виступає як координатор міждисциплінарної взаємодії при зборі коректної вихідної інформації про стан компонентів зовнішнього середовища. Результати передпроектного аналізу є основою для подальшого формування планувальних обмежень та пріоритетів і розробки концепції функціонального використання території.

Четвертий елемент управління – це засоби для проведення корегуючих впливів. У даному випадку корегуючий вплив здійснюється містобудівними, архітектурними та інженерними засобами. Ці засоби здебільшого будуть залежати від функціонального використання конкретного ландшафту.

Отже, для реалізації концепції сталого просторового розвитку населених пунктів в Україні сьогодні існує, з одного боку, потужна міжнародна правова база, з іншого – вітчизняна теоретично-методологічна основа в сфері містобудування.

Визначається місце теорії містобудування в методологічному забезпеченні в проектуванні, прогнозуванні та управлінні різнохарактерними процесами життєвого середовища, які характерні об'єктам різної природи – соціальним, біологічним та природним.

Виходячи із вищеназваного, виникає необхідність у визначенні основних принципів формування цілісного екологоорієнтованого світогляду в професійній діяльності архітектора.

1. Цілісний світогляд базується на основі формування та розвитку системного мислення, початком якого є осмислення та використання на практиці принципу визначальних ознак при виявленні системоформуючих елементів, які впливають на функціонування блоків демоекосистеми – «населення», «штучне середовище», «природне середовище».
2. Повна відмова від відомчого розмежування в науці та сприяння в міждисциплінарній взаємодії фахівців, особливо на початковій стадії проектування. Таким чином, архітектор може виступати координатором творчого процесу при формуванні сталого просторового розвитку населених пунктів.
3. Особлива увага приділяється передпроектному аналізові території. Її необхідно виділити в окрему та самостійну наукоємку стадію проектування.
4. Поступовий перехід від комплексного до системного методу аналізу, в основі якого лежить не аналіз окремих факторів, а аналіз функціональних процесів, що відбуваються при взаємодії між факторами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев В.П. Географические очаги формирования человеческих рас. –М.: «Мысль», 1985. – 236 с.
2. Джонсон Р., Каст Ф., Розенцвейг Д. Системы и руководство. Пер. с анг. под ред. Гаврилова Ю.В. и Печатникова Ю.Т. –М.: «Советское радио». –1971. –648 с.
3. Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи: Матеріали засідання «Круглого столу», м. Київ, ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, 2 липня 2009 р. / Редкол.: М. М. Мосунов (відп. ред.), О. А. Крижанівський, Г. А. Войцехівська, Д. О. Мироненко; Мінрегіонбуд України, ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, Центр соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії, Барська районна державна адміністрація, Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського, Інститут інвестиційної стратегії регіонального розвитку, Київський національний університет будівництва і архітектури, Міжнародне товариство прав людини — Українська секція. — К., 2010. — 88 с.
4. Лаврик Г.И. Методологические проблемы исследования архитектурных систем. Дис. докт. архитектуры: 18.00.01. /КИСИ. – К., 1979. – 251 с.
5. Лаврик Г.И., Демин Н.М. Методологические основы районной планировки. – М.: Стройиздат, 1975. – 97 с.
6. Одум Е. Экология. Пер. с англ. и предисл. проф. Алпатова В.В. – М: «Просвещение», 1968. – 168 с.
7. Устінова І.І. Еколого-містобудівне обґрунтування сталого розвитку урбанізованих територій України: автореф. дис. канд. архітектури: 18.00.04 / КНУБА. – К., 2005. – 19 с.
8. Яницкий И.Н. К тайне всемирного потопа. –М.: Дом Женщины, Гелиос, 2001. –104 с.

Крыжановский А.А.. ОСОБЕННОСТИ ГРАДОСТРОЕНИЯ НА ПОДОЛИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье рассматривается структура, уровни, факторы та принципы устойчивого пространственного развития Барского района с точки зрения теории демоэкосистемы, где культурно, социально, экономически и экологически сбалансированное развитие городских и сельских мест,

является основным предметом научных исследований в сфере градостроительства, которые начаты в 70-х годах прошлого столетия.

Ключевые слова: теория демоэкосистемы, устойчивое пространственное развитие Барского района, принцип компактности, принцип инвариантности структур, принцип определяющих признаков, элементы системы управления.

Kryzhanovsky A.A. FEATURES OF TOWN-PLANNING ON PODOLIA ПОДОЛИИ In the SECOND HALF OF XX C.

In the article is examined structure, levels, factors that the principles of the sustainable three-dimensional development of region of the Bar from the point of view of the theory of the demoekosistemy, where in a cultured way, socially, the economically and ecologically balanced development of urban and rural places, is the basic object of scientific studies in the sphere of the town buildings, which are begun in the 70's of past century.

Key words: the theory of the demoekosistemy, the sustainable three-dimensional development of region of the Bar, the principle of compactness, the principle of the invariance of structures, the principle of the determining signs, the elements of control system.

УДК 72.03(477.44)

Г.А. Войцехівська, О.П. Пацеля

ІСТОРІЯ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ: МІСТО БАР ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Про засідання бібліотечного клубу «Національні святині», присвячене історії міста Бар Вінницької області.

Ключові слова: малі міста України, бібліотечний проект

У 2008 р. Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В.Г Заболотного започаткувала новий культурно-просвітницький проект «Історія малих міст України» у форматі бібліотечного клубу «Національні святині». Першим досліджуваним містом у цьому проекті стало мальовниче історичне місто Бар Вінницької області [2, 4].

Українське місто Бар – сучасний районний центр у Вінницькій області, розміщений на лівому березі річки Рів. Давнє місто Рів, що знаходилося на правому березі річки, згадується в історичних документах 1401 р. Тепер там знаходиться село Чемериси-Барські.

З дослідження історії Барського староства, яке провів М. Грушевський [3], відомо, що в 1538 р. за дорученням Бони Сфорци – королеви Польщі – в заплаві ріки Рів розпочато будівництво замку, який отримав назву Бар на честь італійського міста Барі, де Бона Сфорца народилася. Це будівництво поклало початок заснуванню міста й відкрило нову сторінку в історії України та Польщі.

Друковані джерела свідчать, що в XVI-XVIII ст. місто Бар було дуже відомим у Східній Європі та на Поділлі у зв'язку з його магдебурзьким статусом, замком і укріпленнями, місцезнаходженням і значенням як центру ремесел і торгівлі. Місто неодноразово потрапляло до описів іноземних мандрівників того часу. Упродовж XVI-XVIII ст. воно було адміністративним центром Барського староства Подільського воєводства, «залізним щитом» південного кордону Речі Посполитої у XVI ст., цитаделлю на межі Східного і Західного Поділля. У той час вирували значні політичні події та пристрасті у зв'язку з постійними нападами татар, турків, походами козацьких військ Максима Кривоноса й Богдана Хмельницького в роки національно-визвольної війни середини XVII ст., рухами опричників, повстаннями гайдамаків. Місто Бар було центром військово-політичного об'єднання, відомого в історії як Барська конфедерація. Розгром повстання конфедератів у 1772 р. російськими військами стало приводом для першого поділу Речі Посполитої. З приєднанням Правобережної України до Росії Бар увійшов у 1793 р. до її складу як повітове місто, а з 1797 р. набув статусу заштатного міста Могилівського повіту Подільської губернії. У другій половині XIX ст. Бар став значним торговельно-ремісничим містом. Розвиток промисловості та ремесел сприяв виникненню культурно-освітніх закладів.

Дослідженню історії міста Бар приділяли увагу відомі вчені, серед яких М. Грушевський, В. Гульдман, М. Орловський, О. Пламеницька, Є. Сіцінський, В. Січинський, М. Яворовський [8, 9]. З Барського краю походить багато відомих людей: народний месник

Устим Кармелюк, герой визвольної війни Данило Нечай, родина Григоровичів-Барських. З барською землею пов'язані життя і творчість Михайла Коцюбинського, Юліуша Словацького, Генріха Яблонського, віце-президента Петербурзької Академії наук В.Я. Буняковського.

У місті збереглися такі історичні пам'ятки: залишки кам'яної фортеці, жіночий кармелітський монастир XVIII ст. (нині діючий монастир сестер бенедиктинок-місіонерок), Свято-Успенський храм XVIII ст., де знаходиться копія чудотворної ікони Божої Матері «Барська», костел Св. Анни початку XX ст.

На засідання бібліотечного клубу були запрошені краєзнавці, історики, архітектори, мистецтвознавці, бібліотекарі підприємств та організацій будівельного комплексу України. У заході взяла участь барська делегація краєзнавців, мистецтвознавців та педагогів на чолі з міським головою міста Бара О.Д. Козаком.

Засідання клубу відкрили Г.А. Войцехівська, директор Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного, та О.Д. Козак, міський голова міста Бар.

У роботі клубу взяв участь заступник редактора газети «Барчани», яка широко висвітлює культурне життя міста, краєзнавець Є.Й. Меснянкін. У своєму виступі Євген Йосипович окреслив джерельну базу створення та розвитку історичного центра міста, його господарства, освіти, національного складу жителів, формування релігійних конфесій, зміцнення військової справи, виникнення ремесел.

Історичні відомості, що дійшли до сучасників, дають можливість науковцям, студентам, школярам і пересічним громадянам вивчати минуле рідного краю. Серед праць, що висвітлили історичні події Барщини, пріоритетною визнано монографію видатного українського вченого М.С. Грушевського «Барське староство, історичні нариси XV-XVIII ст.» (1894). Багато фактичного матеріалу сучасним дослідникам дає робота українського історика та краєзнавця Є.Й. Сіцінського «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.» (1928). С.В. Величко, канцелярист Війська Запорізького, у своєму «Літописі» (перевидання 1991 р.) намагався досконало викладати історичні факти, хоча дослідники, керуючись «Літописом», не завжди можуть однозначно використовувати фактичні матеріали, викладені в праці, що має величезний патріотичний заряд. Краєзнавець наголосив на тому, що розповіді, перекази та свідчення очевидців через століття дійшли до сучасників і стали однією з форм історичної інформації. А найважливішим джерельним фактом є територія старого Бара, фортеця, інші архітектурні пам'ятки, що дійшли до нашого часу.

Сучасні вітчизняні науковці мають великий інтерес до минувшини Бара. Сьогодні для проведення досліджень барської старовини організовуються археологічні експедиції, вивчаються археологічні та архітектурні пам'ятки. Фахівці Інституту археології НАН України також беруть активну участь у проведенні таких досліджень. Про проведення історико-археологічного дослідження Барської фортеці розповіла Л.І. Виногродська, кандидат історичних наук, доцент, відомий фахівець в галузі середньовічних укріплень. Лариса Іванівна зазначила, що Барська фортеця – одна з найцікавіших фортифікаційних споруд на Поділлі, разом із сформованим навколо неї містом була своєрідними воротами до Східного Поділля. Її міцні муровані укріплення неодноразово відбивали напади татар і турків протягом періоду Середньовіччя. Нині від неї залишилися лише зовнішні мури, а від середньовічного міста – фрагменти земляних валів. Хронологія зведення оборонних споруд замку й міста поміж науковців викликає суперечності, які можуть бути розв'язані тільки завдяки проведенню планомірних археологічних досліджень. Археологічні розвідки на території замку і навпроти нього, на протилежному боці річки Рів (с. Барські-Чемериси), організовано в 2007 р. за ініціативою Барського міського голови О.Д. Козака. У процесі археологічних досліджень було закладено шурфи й траншеї, проведено дослідження ґрунту на різній глибині, у результаті чого знайдено різночасову кераміку, цвяхи, свинцеві кулі, фрагменти серпів, ножів та інших побутових предметів із заліза, кілька монет та інших речей, які можна попередньо датувати XV-XIX ст. Л.І. Виногродська зазначила, що проведені дослідження сприятимуть розробці туристичних маршрутів, до яких будуть внесені архітектурно-археологічні пам'ятки міста Бар з оглядом археологічних знахідок, знайдених під час розкопок.

У Барі функціонує зразковий навчальний заклад, який є окрасою міста, науково-методичним і культурним центром Барського району. Це Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського. Він славиться висококваліфікованими викладачами, активними та допитливими студентами, які разом проводять велику дослідницьку роботу з

історії рідного краю. З одним із таких досліджень – «Шляхетські роди Барської околичної шляхти XV-XVIII ст. (генеалогічний аспект)» – присутніх ознайомив кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи та міжрегіональних зв'язків коледжу О.А. Бакалець. Зокрема, науковець зазначив, що у XV-XVIII ст. м. Рів (з 1538 р. – Бар) було центром Барського староства на Поділлі. За свідченням М.С. Грушевського, який написав магістерську роботу на цю тему, в Подільському воєводстві в цей час мешкала непривілейована (або, як її ще називали, «служила») шляхта, представники різних суспільних класів. Жили вони в селах Барського староства і відбували військову, охоронну й кур'єрську службу. Присутні були ознайомлені з генеалогічним дослідженням родів Галузинських та Йолтуховських, які й досі мешкають переважно в селах Явтухи й Галузинці Деражнянського району Хмельницької області та в м. Бар Вінницької області.

Важливу тему матеріальної культури Барщини – дослідження керамічних виробів XIX-XX ст. – розкрила Т.Й. Тесовська-Січко, викладач методики образотворчого мистецтва Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського. Учасники заходу з великим задоволенням заслухали виступ Тетяни Йосипівни, котра розповіла про колекцію барської кераміки, зразки якої зберігаються в Державному музеї українського декоративно-прикладного мистецтва (м. Київ), Вінницькому обласному художньому музеї, музеях Львова, Кам'янця-Подільського, Опішні, Музеї етнографії (Санкт-Петербург, Росія), в музеях навчальних закладів м. Бар та приватних колекціях. Барські керамічні вироби мають виняткову художню та культурну цінність: вони відображають багатство українських глин, різноманітні художні стилі, побут, культуру та художні смаки населення Поділля, знані в різних країнах світу, серед яких Німеччина, Польща, Румунія, Туреччина та ін.

Як зазначалося вище, до вивчення історії та популяризації міста Бар причетні визначні особистості України, відомі історичні, наукові та літературні діячі. Сучасні барські науковці також вивчають історію рідного краю і популяризують її. Це продемонстрував виступ учителя-методиста, краєзнавця, Почесного громадянина м. Бар, автора великої кількості публікацій з історії міста М.П. Йолтухівського, який з великим піднесенням розкрив тему «Михайло Грушевський і його сподвижники-подоляни». Він зазначив, що «революційні події 1905-1907 рр. перетворили Львів на центр еміграції українських лівих радикальних партій Наддніпрянщини. Професор Львівського університету М.С. Грушевський, за політичними поглядами – федераліст і народник, протягом майже двадцяти років плідно співпрацював із соціал-демократами-самостійниками і державниками». Серед них були відомі українські громадсько-політичні діячі, які народилися на Східному Поділлі: Володимир Степанівський (1885-1957) та Олександр Скоропис-Йолтуховський (1880-1950). У взаєминах М.С. Грушевського та земляків-барчан «прослідковується тема популяризації української справи серед європейської громадськості та співпраця з метою матеріальної підтримки емігрантів».

У роботі клубу «Національні святині» взяла участь доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАН України М.Ф. Дмитрієнко, яка розповіла про наукові зв'язки Інституту історії України та Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Міський голова міста Бар О.Д. Козак висвітлив тему сучасного стану та перспектив розвитку міжнародних зв'язків міста.

Тема сучасного розвитку міста Бара на основі стратегії розвитку та механізму державного захисту соціокультурного простору прозвучала у виступі М.М. Мосунова, заступника директора київського Інституту місцевої демократії, директора Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій («Місто Бар як феномен соціокультурного розвитку субрегіону»); О.А. Крижанівського, кандидата архітектури, доцента кафедри дизайну архітектурного середовища Київського національного університету будівництва та архітектури, члена-кореспондента Академії з проблем безпеки життєдіяльності («Від аналізу уроків історії до побудови стратегії духовно-культурного, соціально-економічного та громадсько-політичного розвитку Барського субрегіону»); О.В. Мамітова, президента Академії з проблем безпеки життєдіяльності, директора Науково-дослідного проектного інституту архітектури та містобудування («Створення та організація відновлення історико-архітектурного міського комплексу «Барська фортеця» як основа для соціокультурного розвитку міста»).

До роботи клубу долучилися й депутати та керівники місцевих рад Київщини, представники засобів масової інформації (редактор газети «Європейське суспільство», депутат Васильківської міської ради Б.І. Корчинський, селищний голова м. Ворзеля С.О. Кухарський), представники навчальних, дослідницьких та виробничих установ і підприємств м. Києва (ректор Інституту реклами М.О. Ліфінцев, директор Інституту місцевої демократії В.П. Рубцов, головний художник-реставратор корпорації «Укрреставрація» І.П. Дорофієнко), бібліотечні працівники м. Києва та багато ін.

З давніх-давен Барська земля славилася майстрами слова, пісні і танцю. Пісня – один із кращих засобів прославлення країни, поширення інформації про її культуру. І сьогодні Вінничина, подільський регіон, славиться чудовими голосами, мелодійними піснями, які доносять до нас наші сучасники. На засіданні бібліотечного клубу з темою «Автентична пісня Східного Поділля: локальні особливості звукоутворення» виступила А.І. Сторожук, кандидат мистецтвознавства, доцент, викладач музики Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, автор численних публікацій та фонозаписів предковічних голосів міста Бар. Присутні мали надзвичайну нагоду стати учасниками творчої лабораторії, яку провела Антоніна Іванівна разом із хором автентичного співу «Голоси предків», що створений при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського. Учасники хору «Голоси предків», до якого входять студенти та викладачі коледжу, проводять велику дослідницьку роботу зі збереження української пісні. Своєю творчістю вони дали можливість присутнім доторкнутися до великої і вічної української пісенної культури.

На засіданні бібліотечного клубу «Національні святині» демонструвався документальний фільм «Замальовки про Батьківщину. Місто Бар», автором якого є О.А. Крижанівський.

Організатори заходу підготували виставку світлин про пам'ятки історичного міста. Великим успіхом у відвідувачів користувалася книжкова виставка з історії міста Бар, підготовлена працівниками бібліотеки, на якій демонструвалися видання з фонду бібліотеки: праці М.С. Грушевського, В. Гульдмана, Д.В. Малакова, М. Орловського, О.А. Пламеницької, Є. Сіцінського, В. Січинського, О.А. Крижанівського, А.М. Подолинного та багатьох інших авторів-дослідників.

Необхідно відзначити, що велику практичну допомогу в підготовці бібліотечного клубу було надано громадськими організаціями міста та науковцями будівельної галузі, з-поміж яких особливо великий внесок зробили О.В. Мамітов і О.А. Крижанівський.

Новий проект бібліотечного клубу «Національні святині» підняв актуальне питання сьогодення – вивчення, популяризації та збереження архітектурної спадщини України, в котрій існує 349 малих міст і містечок, кожне з яких має свою неповторну історію та архітектурно-культурні пам'ятки, що є національним надбанням держави і які необхідно зберегти заради майбутнього країни. У цьому контексті показовим фактором є активна робота краєзнавців, істориків, мистецтвознавців, педагогів міста Бар Вінницької області з вивчення минувшини рідного краю. На прикладі дослідження історії цього унікального міста ми бачимо духовну потребу українців у збереженні національної спадщини в різних її проявах. І Міжнародна науково-практична конференція «Бар. Барська земля – крізь призму століть», яку провела громадськість міста в травні 2008 р., є значним кроком до вивчення, популяризації та збереження історико-культурного багатства малих міст України який має бути взірцем для інших регіонів держави [1].

На засіданні круглого столу «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи», що відбувся у стінах Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного 2 липня 2009 р., генеральний директор Інституту інвестиційної стратегії регіонального розвитку Л. А. Вайсфельд, зокрема, сказав: «Для того, щоб щось зробити, треба зробити перший крок» [5]. Барчани вже зробили перший крок на шляху розвитку і процвітання свого рідного міста.

Приклад активної патріотичної позиції барської громади щодо популяризації рідного міста надихає працівників бібліотеки на розвиток проекту «Історія малих міст України» задля створення передумов розвитку галузевого регіонального краєзнавства, економічно-соціального та культурно-освітнього розвитку всіх малих міст України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бар. Барська земля – крізь призму століть: І Міжнар. наук.-практ. конф., м. Бар, 17 трав. 2008 р. – Бар, 2008. – 447 с.
2. Войцеховская Г. Украинский Бар: Новый библиотечный проект // Стр-во & реконструкция. – 2008. – № 9. – С. 60-61: ил.
3. Грушевський М. Барське староство: Іст. нариси (XV-XVIII с.). – Львів, 1996. – 624 с.
4. Діяльність Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного у 2008 році: Інформ.-аналіт. огляд / Уклад. Г.А. Войцехівська; Редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.), Д.О. Мироненко, О.П. Пацеля. – К.: ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, 2009. – 95 с.
5. Діяльність Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного у 2009 році: Інформ.-аналіт. огляд / Уклад. Г.А. Войцехівська; Редкол.: Г.А. Войцехівська (відп. ред.), Д.О. Мироненко, О.П. Пацеля. – К.: ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, 2009. – 84 с.
6. Міста України: Інформ.-стат. довід. – К.: АВК-Росток, 2007. – 127 с.
7. Пацеля О. Малим містам – велике майбутнє // Уряд. кур'єр. – 2009. – 17 жовт. (№ 192). – С. 9. – (Про Україну з любов'ю).
8. Сецинский Е. Храмы города Бара Могилевского уезда: (Ист. очерки). – Б.м., Б.р. – 60 с.
9. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.: Іст.-археол. нариси / Укр. акад. наук. – К., 1928. – 97 с.: іл.

Г.А. Войцеховская, О.П. Пацеля ИСТОРИЯ МАЛЫХ ГОРОДОВ УКРАИНЫ: ГОРОД БАР ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ

О заседании библиотечного клуба «Национальные святыни», посвященный истории города Бар Винницкой области.

Ключевые слова: малые города Украины, библиотечный проект

G.A. Woytsekhivska, O.P. Patselya HISTORY of SMALL CITIES of UKRAINE: CITY BAR VINNYTSIA REGION

A meeting of the Library Club «National sanctuaries», devoted to the history of Bar city, Vinnytsia region.

Keywords: small cities of Ukraine, library project.

УДК 82.09-908

І.А. Зелененька

ОБРАЗ МІСТА БАРА Й БАРСЬКОЇ ЗЕМЛІ В СУЧАСНІЙ ПОДІЛЬСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

У науковій розвідці аналізується образ міста Бара як мальовничого містечка посеред Східного Поділля в ліриці відомих подільських поетів.

Ключові слова: образ, символ, метафора, лірика, алегорія, модернізм, постмодернізм, романтична концепція.

Мотиви міста, урбаністичні образи у творчому доробку сучасних письменників Поділля є цікавою, малодослідженою сторінкою. Здебільшого поети не поспішають розкривати особливості виникнення й розвитку полісів, пов'язаних із особистими патріархальними відчуттями. Найчастіше місто виступає лише фоном, на історичному, синхронному чи й діахронному зрізах якого відбувалися чи відбуваються певні події.

Місто Бар на Східному Поділлі спорадично зустрічається в поетичних творах (частіше письменники звертаються до образів міста Вінниці, Жмеринки, Тульчина), що пояснюється прагненнями поетів відтворити сенс способу життя у місті, що є адміністративним центром, значним промисловим чи транспортним вузлом. Ліричний герой урбанізованої поетичної мініатюри потрапляє в лещата різнорідних суперечностей, взаємовпливів між суспільством і урбанізованим середовищем, вирішує своє ставлення до маргінезу.

Досить чітко окреслена в сучасній літературній науці проблема міста як цілісного художнього поетичного, прозового образу швидко набула форм поширеної власне літературознавчої й літературно-критичної дискусії: міські топоси, образи мегаполісів уже розглянуті в романах В.Підмогильного, Ю.Щербака, у новелах М.Хвильового, в неокласичній поезії, ліриці передшістдесятників і шістдесятників, у сучасній карнавальній українській літературі. Однак особливості образотворення, місця і ролі образу подільського містечка в регіональній українській літературі, зокрема в ліриці досить відомих подільських авторів

досліджені не були, окремі значущі елементи літературних урбаністичних досліджень літературного Поділля зустрічаємо в працях чи не найбільшого дослідника подільської літератури в Україні професора Подолинного А.М. [3], [8], [12]. Отже, наукова новизна нашого дослідження полягає в з'ясуванні функцій естетичних концепцій містечка (на прикладі міста Бар), втілених у ліричних текстах сучасної подільської літератури.

У пейзажній, пейзажно-медитативній, філософській, громадянській і навіть любовній ліриці Поділля кінця XX – початку XXI століття, на нашу думку, закладено значний потенціал для вивчення й аналізу проблем сучасного міста. Серед подільських письменників важко визначити власне поета-урбаніста, проте містечкові мотиви, метафоричні міські візії можна спостерігати чи не в кожного автора. Зокрема, події сюжетних образків, символи в медитаціях, пієтетні образи-комплекси, пов'язані з містом Бар, Барською землею, відомими краянами знаходимо в поетичних творах Анатолія Бортняка, Анатолія Подолинного, Ніни Гнатюк, Валентини Сторожук, Василя Кобця, Григора Мовчанюка, у, так званих, поетів-двотисячників Юрія Сегеди, Віталія Борецького, Ірини Зелененької, Оксани Дунської, Василя Пастушини, поета-іроніста Олександра Стусенка, поетів-педагогів Ганни Дяченко, Галини Войналович, Богдана Глови, у молодих ліриків, які прийшли в подільську літературу на зламі першого десятиліття XXI століття, – Ірини Рудик, Юлії Москалюк, Анастасії Дан.

Місто Бар виступає повноцінним художнім образом, впливає на емоційний стан ліричного героя, взаємодіє з ним у не завжди чітких алегоричних формах. Здебільшого образ міста, що на теренах Східного Поділля, з'являється в поезіях авторів, біографія яких певним чином з ним пов'язана. Це, в першу чергу, сюжетні вірші Анатолія Подолинного, ліричні мініатюри Ірини Зелененької, експериментальна проза Олександра Стусенка, постмодерні віршовані замальовки Василя Пастушини. Авторам, звісно, знайомі проблеми, тенденції розвитку й темпи соціальних перетворень у місті, що має багату історію, культуру, що своєрідне й неповторне. Тому серед розмірковувань навколо його долі з'явилися думки про те, що воно є оригінальним резервуаром думки, творчого зусилля, праці. Про це пишно, бароково, навіть панегірично написала Валентина Сторожук у поезії «Бару – на шістсотліття» [7, 49] (далі цитуємо за цим виданням):

Я стільки вже наслухала про Бар –
прийти до нього мала неодмінно.
А він увесь вирує, мов базар,
і ніжиться в осінньому промінні .

Далі в астрофічній ритмізованій поезії авторка кілька разів змінює напрямок спілкування з давнім історичним містом. Спочатку це монолог-замилування пейзажами навколо міста:

Від мряки слід, як від сльози, мина,
але пташки полинуть незабаром.
Після дощу рясна озимина
До сонечка в полях шугне за Баром.

Третя частина поезії – пієтетизація міста над річкою Ровом, що увібрала в себе ті багаті афористичні означення, котрі вже майже століття побутують на теренах Барської землі:

Не любить осінь зеленавих барв,
малює бурштиново й пурпурово.
Поділля яблунева гілка – Бар,
величний красень над блакитним Ровом.

Четверта і п'ята ритмомелодичні фрагменти переповідають історію міста, як давня топонімічна назва міста «озивається з грамот князя Свидригайла»; про те, що Бар «магдебурзьке право мав і герб», – це навіть дещо наративна розповідь про місто-фортецю на Кучманському шляху.

Першою, на нашу думку, спільною рисою в зображенні міста Бар у подільській поезії є його відтворення через індивідуальне авторське світосприйняття та світовідчуття, паралельне до міфологічних уявлень українців-подолян. Яскравим прикладом цього є пейзажно-філософська поезія-медитація Анатолія Подолинного «Дорога на Бар» [7, 46] (далі цитуємо за цим виданням):

Засніжений ранок.
Дорога на Бар.
За ніч посивіла

над шляхом верба.

«Дорогу на Бар» поет-подолянин, народжений на Барської землі, не випадково називає дорогою додому:

Дорога додому –
і в серці тепло,
хоча цю дорогу
сніжком замело.

Особливу увагу привертає панестетична міфологема у п'ятій строфі поезії:

Мій світе великий,
як добре мені,
що їде Михайло
на білім коні…

Все, що потрапило в поле зору ліричного героя, в дорозі на Бар, названо «світом великим»; це гіперболізація простору за допомогою образа одного з християнських святих, міфологізованого в українців як кінного вершника (символу початку астрономічної зими). Остання строфа твору фокусує увагу реципієнта на милих серцю поета пейзажах навколо Бара, де «поле навколо», «синьо між хмар».

Чималий інтерес у читача подільської лірики викликає особливість сприйняття ліричним героєм (героїнею) людей, котрі мешкають у місті, знайомих і незнайомих, диваків і міщан, молоді й дітей. Проблему дивацтва спробувала розкрити по-своєму молода подільська авторка Анастасія Дан (Занузданова) в поезії-присвяті «Дивакам» [2, 19] (далі цитуємо за цим виданням):

Знову сотні фальшивих ідей.
Ось, здається, дійду апогею,
і спочатку чи ямб, чи хорей,
а дивак скине чорну кирею.

Перша строфа поезії є, по суті, розв'язкою в долі дивака, котрий іде на діалог із містом і його мешканцями, через цей діалог – на перцепцію зі світом:

Він підійде, всміхнеться і в такт
під солодку мелодію неба
затанцює химерний гопак,
наче й радості більше не треба.

Третя строфа закінчує живописання образу сучасного містечкового дивака:

Не філістер він – ентузіаст,
його сила у мріях постійних.
Легко скинувши зайвий баласт,
вирушає на пошуки рідних…

Окреме місце в позиціонуванні себе як ліричного героя (героя в місті) займає образ коханої людини. Звернімося до постмодерної експериментальної поезії Василя Пастушини «Тривого моя, ти знов хворобливо…» [8, 6] (далі цитуємо за цим виданням):

Тривого моя, ти знов хворобливо
зникаєш у місті заюшених злив.
Ти знов обіймаєш цю зиму брехливу,
що марить слизькими губами весни.

У період змін пір року «зима/весна», на фоні несприятливих погодних умов у місті образ коханої транслюється через символ тривоги. Далі в поезії-сазі з чотирьох частин це вже образ-символ турботи і, врешті решт, благодатної знемоги; автор так нашаровує версифікації навколо образу коханої, що чіткі межі між нею та містом як напівсакральними сутностями майже стираються: «Насправді ти дивна, панічно, хронічно / у архітектурних, ну, майже словах»; «Небого моя, клишонога, як місто, / блукаєш, мов привид, пасуєш зимі», «У місті, де стеля цілує підлогу, / ненавиджу і обіймаю весну».

Саме через трансляцію відчуттів ліричного героя поети-подоляни чутливо, в чітких образах репрезентують негативні тенденції, що відбулися чи можуть відбутися в місті, краї, українському суспільстві загалом. Іноді мова йде про пересторогу занепаду ціннісних орієнтацій та моральності мешканців міста чи містечка, і це як набат для нас, подолян, українців-європейців. У еллінській, високій, драматичній формі уявила історію й сьогодення Ірина Зелененька [4, 14] (далі цитуємо за цим виданням):

Моє місто стрибає з берега на берег…
На осінь – мов Колізей, де кожного
дня – нова колізія, нові маски, новий вертеп.

Жителі міста постають у пейзажно-філософському верлібрі в масках: як видається ліричній героїні, це барвисті маски осені (метафора пов'язана з явищем листопаду):

люди – кольорові Софокли та Евріпіди,
Орфеї та Геракли, Езопи та Галілеї,
гладіатори та гетери в пошуках Еврідіки…

Далі у творі постає власне міський пейзаж:

чисто богемно дощі-олімпійці
цілують факели вікон, розп'яття доріг.
Музеї – дерева – титани – каріатиди;
місто – як аксіома, перцепція квітів,
алюзія музики і кольорів.

Поетеса доходить висновків, переломивши свій досвід життя в місті через його героїчну драматичну історію:

Так, моє місто – анданте світу
колись – козацький акрополь
(а по ньому в синьому Бона).

Отже, ціннісні орієнтації, утворені у структурі свідомості й самосвідомості людини (автора, ліричного героя й навіть реципієнта), зумовлюють потребу відтворення в літературі типових сутнісних характеристик мешканців міста.

Однією з актуальних проблем, порушених у зв'язку з описом містечка, є проблема самотності в маленькому місті (що розвивається в тексті за аналогією до проблеми самотності в мегаполісі). Це самотність серед людей, самотність поряд із коханою (коханим), самотність без коханої (коханого), що помітно мало не в усіх аналізованих творах. Тобто проблемою, що захована в контексті чи не усіх творів про Барську землю, є не завжди усвідомлене протистояння людини і полісу (поета і міста), їх взаємовплив.

Отже, здається, що за допомогою версифікацій, через переживання, візії ліричного героя сучасний автор володіє пульсом міста, активно реагує на проблеми і вважає своїм чи не основним завданням, завданням поета-ментора, поета-публіциста, поета-медіума століть попередити краян про глобальні цивілізаційні зміни, проблеми, яких можна уникнути. Описи міста (фрагментарні, локальні) створюють уявлення про те, що місто – жива сутність, що пристосовується до пульсу мешканців, до пульсу автора.

Вірші подільських поетів переконують: буденність не змінює й не нівелює потреби переосмислення глибокого сенсу буття на землі. З огляду на ті актуальні філософські, буттєві проблеми, що вже порушені в сучасній подільській літературі, можна прогнозувати появу якісно нових художніх творів, що стануть можливим перспективним об'єктом дослідження національної, європейської урбаністики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І.Н. Цінності як ядро особистості. / І.Н. Бех. // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. Збірник. / За ред. О.В.Сухомлинської. – К., 1997. – 224с.
2. Дан А. Мій стоголосий світ. Поезія, проза. / А. Дан. – Вінниця, 2010. – 80с.
3. З-над Божої ріки: літературний біографічний словник Вінниччини. – 2-е видання, перероблене і доповнене / Упорядкування, загальна ред. А.М.Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. – 408с.
4. Зелененька І.А. Трохи поля на щастя. Поезії. / І.А.Зелененька. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2006. – 128с.
5. Краса України: Твори поетів і фотохудожників Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей про рідне Поділля / [Під ред.: Б. Бастюка, В.Рабенчука, М.Федунця.] – Вінниця: ДЦ «ДКФ», 2006. – 160с.
6. «Ми в дорогу вийшли на світанні». Літературно-мистецький альманах. / Ред. В.Д.Кобець. – Вінниця, ФОП Данилюк В.Г., 2009. – 288с.
7. «Миле серцю Поділля». Поетична антологія./ Упорядн. В.П.Сторожук. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 160с.
8. Пастушина В. Паперова зозуля. …Як Вас звуть, панянко? Вірші та проза. – Вінниця, 2008. – 96с.

9. Подільські криниці: хрестоматія з літератури рідного краю. Вип. 2 / Упорядкув., вступ. слово, біогр. довідки та матеріали до літературної карти А.М.Подолинного. – Вінниця: Аквілон, 2001. – 592с.
10. Подолинний А.М. В нас дорога довга…: вибрані вірші / А.Подолинний. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2005. – 60с.
11. Презентація орлиного польоту. Літературно-мистецький альманах. / Ред. В.Д.Кобець. – Вінниця, ФОП Данилюк В.Г., 2009. – 200с.
12. Стоголосся: поетична антологія Вінниччини XX ст. / Упорядк., вступ. слово «Лети ж, рідне слово», біогр. довідки А.М.Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2002. – 432с.

И.А. Зелененька ОБРАЗ ГОРОДА БАРА И БАРСКОЙ ЗЕМЛЕ В СОВРЕМЕННОЙ ПОДОЛЬСКОЙ ПОЕЗИИ

В научной разработке анализируется образ города Бара как живописного городка посреди Восточного Подолья в лирике известных подольских поэтов.

Ключевые слова: образ, символ, метафора, лирика, аллегория, модернизм, постмодернизм, романтическая концепция .

I.A. Zelenenka Image of the city Bar and Barskiy EARTH IN MODERN PODILSKY POETIRY

This article deals with the analysis of Bar's image as a picturesgue town in the eastern Podillia in the poetry of famous Podillian poets.

Key words: image, symbol, metaphor, poetry, allegory, modernism, postmodernism, romantic concept.

УДК 2.2. – 41: 75

отець Мелетій Батіг (Микола Іванович Батіг)

БАРСЬКИЙ МОНАСТИР ОТЦІВ ВАСИЛІЯН І БАРСЬКА ВАСИЛІЯНСЬКА ШКОЛА

У статті йде мова про заснування й функціонування Барського монастиря отців Василіян і Барської василіянської школи як важливих чинників розвитку освіти, виховання, культури, популяризації духовності й релігійної моралі на теренах Барської землі.

Ключові слова: освіта, виховання, культура, духовність, релігійність, моральність, церкви.

Важливим культурно-історичним, суспільно значущим явищем на теренах Східного Поділля стала діяльність отців Василіян у місті Бар протягом XIII-XIX століть, проте в зв'язку з несприятливими політичними умовами, національним, культурним, політичним та економічним ґнітом протягом XIX-XX століть будь-яка інформація про цей важливий для Барської землі феномен замовчувався. Спорадично відомості про діяльність василіян в Україні, на Поділлі й зокрема в м. Барі можна знайти в працях М.С. Грушевського [1], І.Н. Нагаєвського [5], Є.Й. Сіцинського [7], П.М. Шкраб'юка [9]. Саме тому це питання потребує ґрунтовного висвітлення у фаховій науковій літературі сучасної України.

Митрополит Київський, Галицький та всієї Руси Йосиф Велямин Рутський (1574-1637) у складні для з'єднаної церкви України з Апостольським престолом (Уніатської церкви, сьогодні – Української греко-католицької церкви) часи бачив певний порятунок у складному й несприятливому становищі для віруючих і релігійних діячів. Цим порятунком було створення широкої мережі освітніх закладів західноєвропейського типу [2, Т.12; с.17-18], що стало можливим після реформування способу життя в українських монастирях. На Новгородицькій капітулі в 1617 році було видано розпорядження щодо народного шкільництва [1, 29]. Адже у Василіянського Чину були три головні, історично обумовлені й мотивовані в національному контексті напрямки діяльності: а) місії; б) школи; в) видавнича справа.

Митрополит Йосиф Рутський, духовний архімандрит Йосафат (Кунцевич) підтримали ініціативи церкви й парафіян у створенні шкіл, оскільки в Європі того часу вже набули широкого розмаху єзуїтські колегії та звичайні школи [7, с. 45]. Найперше Й.Рутський і Й.Кунцевич ініціювали здобуття богословської освіти і популяризували її поміж духовників. Здібних отців і братів митрополит Й.Рутський делегував навчатися за кордоном. Після повернення до монастирів отці засновували окремі духовні школи з європейського штибу напрямком роботи [2, Т.12; с. 21]. Ці школи не поступалися кращим єзуїтським навчальним закладам, що були організовані єзуїтськими організаціями для польського населення.

На Поділлі після з'єднання західноукраїнських єпархій з Апостольським Престолом за сприянням Василіянського Чину освітній рух набув нових форм. Майже всі монастирі векторизували свої прагнення до об'єднання в один Чин, прийнявши за принцип існування єдність із Апостольським Престолом [10, с. 11]. Серед таких монастирів був монастир у селі Сименки, віддаленому на південь від Бара (за вісім кілометрів од міста). Ймовірно, в XVII столітті там існував православний монастир, зруйнований турецькою навалою за часів короля Яна Собеського, коли 1672 року в Бучачі між Річчю Посполитою і Турецькою імперією був укладений мирний договір [2, Т.8; с. 33]. Саме тоді Польща зреклася своїх прав на Поділля, що стало турецькою провінцією, а козацька Україна стала самостійною державою під протекторатом султана [2, Т.8; с. 34]. Окремі храми турки перетворили в мечеті, а монастирі зруйнували (це промовисте свідчення того, що українські монастирі були осередками не лише церковного, а й культурно-освітнього, державницького поступу). Король Ян Собеський виступив зі своїм військом проти турків. Східне Поділля і Брацлавщина зокрема зазнали великої руїни. Фізичне нищення, кабала, духовне виродження стали головними чинниками порушення становлення християнського суспільства в Україні. Д. Дорошенко написав про це так: «Україна оберталася в пустелю, засіяну людськими кістками, наповнену руїнами й згарищами» [3, 67]. Лише після перемоги європейської коаліції під Віднем 1683 року, в якій узяло активну участь українське козацтво, у 1699 році Бар був звільнений від турків [1, 67]. Монастир у с. Сименки під час турецької навали був зруйнований, доля монахів невідома.

Барський староста, князь Юрій Любомирський 22 січня 1715 року видав отцям-василіянам привілей на право поселення в селі Сименки [5, 78]. Саме тоді на руїнах давнього монастиря поселилися монахи Василіянського Чину. Монахи, котрі, ймовірно, до того жили в селі, прийняли унію та прилучилися до отців-василіян. Подібна ситуація склалася з іншими монастирями на Поділлі. А вже у 1718 році отці-василіяни презентували руську школу (на основі народної освіти в м. Бар була створена школа, а відтак діяв і невеликий монастир).

З історичних джерел відома заява-скарга вікарія Василіянського монастиря до Летичівського міського уряду про те, що шляхтич Ян Паславський напав на руську (українську) школу в Барі і побив учнів початкових класів, а також «студентів», причому захопив зі школи рушницю та спис, а згодом, напавши на дім вікарія Барської церкви Симона Стоцького, обізвав його й присутніх духовників непристойними словами і списом (пікою) поранив праву руку о. василіянина Меркурія [8, 45-46]. Це є доказом того, що при школі, яку організували отці Чину святого Василія Великого, знаходилася й церква. Отже, отці-василіяни із с. Сименки також мали резиденцію в м. Бар.

У 1727 році Барський староста Юрій Любомирський видав і оприлюднив привілей із таким змістом: «Барський уряд виділяє Василіянам місце в місті Бар – 50 ліктів довжини і ширини для спорудження будівель» [1, с.41]. Вчені остаточно не з'ясували, про яку саме територію йдеться у зв'язку зі знаходженням там Василіянської школи, згаданої в документах 1718 року. В привілеї староста князь Юрій Любомирський підтвердив права духовників: «Бажаючи, щоб монастир отців Василіян якнайбільше був заснований для хвали Божої, даю на вічні часи право, щоб Василіяни жили без усякої перешкоди зі сторони замку і міста могли на майбутнє користуватися своїми ґрунтами в їх межах із полями, виноградниками, пасовищами, городами, садами, пасіками, хуторами, дубовими лісами, діброваами і ставками з правом установлення млинів із одним каменем на своїх ставках, доступу до млинів для міщан, передміщан Барських і селян без всяких перешкод зі сторони замку і орендаторів, а також із правом варіння меду і виготовлення горілки. І на тій землі вони можуть поселяти селян наскільки їх можна там помістити... Василіяни і їх співробітники без усяких перешкод можуть користуватися доходами з цієї землі... Все це мої наступники повинні додержувати і не забороняти отцям Василіянам користуватися даними їм ґрунтами» [1, 42]. Цей документ був підтверджений у 1741 році Антонієм Любомирським.

Під час княжої візитації в 1756 і 1760 році [10, 28] було записано про цей монастир і таке: «Монастир був огороджений товстим дубовим палісадом. Зі сторони села були ворота з аркою. Посередині садиби – церква Петра і Павла, побудована недавно з дубового спиляного дерева з одним куполом. На заході за вівтарем була дзвіниця, а на півдні монастирські приміщення, недавно побудовані з коридором, що виходив до трапезної старої будови. В трапезній була розміщена каплиця на честь Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. На півночі від церкви була стара ігуменська келія. За монастирем на схід був розміщений сад

різних дерев і на півдні знаходився став із млином, а за ставом гумно з різними господарськими будовами. На півночі є місце, де перед тим була стара церква, що служило цвинтарем» [10, 52].

За каталогами, які систематизували о.А.Г.Великий, вл.Софрон Мудрий, П.Шкраб'юк [10, 59], у Барському Василіянському монастирі разом із селом Сименки перебували досить відомі в історії української церкви духівники та освітяни-сподвижники: в 1754 році – отець Йоан Левицький – ігумен; отець Доротей Рокоткевич; отець Вартоломей Політицький; отець Теодор Вербицький; отець Інокентій Антонович; отець Венедикт Максієвич; брат Епіфаній Кропивницький – диякон; у 1776 році – отець Ієронім Калиновський – ігумен; отець Іполит Вашкевич – вікарій, сповідник; отець Юліан Лотрет – проповідник; отець Амброзій Кожаровський – парох; отець Серафим Трузевський – місіонер; отець Флоріан Глібовський – економ; брат Гервасій Рептакевич – секретар [10, 53].

Збереглися нечисленні згадки про грошові надходження від господарств, відданих у розпорядження Чину святого Василія Великого в м. Бар та околиці. Зокрема в 1760 році монастир мав 490 злотих у відсотках від капіталу, яким володіли землевласники, з оренди від корчми – 450 злотих, з податку від підданих – 30 злотих, загальний церковний дохід – 300 злотих, усього ж на рік – 1270 злотих. У 1773 році Апостольський Престол касує отців Єзуїтів (членів чернечого ордену Римо-Католицької церкви), які осіли в Барі 1616 році й встигли протягом 150 років закласти чимало маєтків, частину з яких прийняли як дар, іншу – отримали в наслідок судових процесів [10, 81]. Після закриття єзуїтського монастиря Едукаційна комісія польського сейму (що закривала осібні руські (українські) школи) передала всі маєтки барським отцям чину святого Василія Великого. Також їм були передані в користування приміщення монастиря і народних шкіл, окрім того, маєтки і фільварок села Сеферівка, від якого щорічно на школу можна було отримати приблизно 3000 злотих. Крім цього, у власності отців-василіян залишилися маєтки села Сименки, хоча здебільшого духовники перейшли до м. Бара.

Отже, отці-василіяни, перебравши єзуїтські школи, мали достатньо необмежені можливості у справі освіти й таки підняли навчання на новий якісний рівень. Окрім шкіл, Чин отримав у користування колегії (гімназії) для української молоді в Умані, Гощі, Любарі, Шаргороді, Кам'янець-Подільському і Володимирі Волинському, куди на навчання приїжджали «спудеї» чи не з усієї Європи. До шкіл часто приймали дітей із зубожілих шляхетних українських родин. Зокрема монастир Малейовський біля Кам'янця-Подільського вважали кращим спеціалізованим навчальним закладом XVIII століття саме для української дитини (описана освітня традиція певним чином зберігалася й у XIX столітті).

Головний будинок Барського колегіуму єзуїтів не був повністю закінчений. У 1773 році колегіум потрапив у розпорядження Едукаційної комісії (міністерство освіти). У церковних документах 1773 року згадується дерев'яний костел на території монастиря, що згорів під час пожежі близько 1780 року. Причина пожежі невідома. Замість костелу всередині була збудована церква Покрови Матері Божої, хоча апріорі монастирський будинок отців-василіян був призначений для колегіуму. Церква, освячена в 1787 році отцем Василем Матковським, Барським ігуменом, за благословенням Львівського єпископа Петра Білянського, зі спогадів духовників, була класичним романським храмом із чотирма колонами-опорами, з куполом, покритим зеленою фарбою. В самому храмі знаходилося п'ять престолів. За престолом, у головній частині, стояла ікона Барської Богоматері, що в духовній літературі того часу описана так: «Образ Богоматері – на лівій руці, яка тримає Господа Ісуса Христа в срібних ризах, темних (відтінок чорний) з позолоченими двома вінцями на головах Спасителя і Богоматері». Другий престол — св. Василія Великого, так би мовити, головного заступника отців Василіян та його іконічний образ. Третій престол — св. Івана Златоустого. Четвертий престол — Спасителя розп'ятого зі срібним вінцем, страждаючого на хресті. П'ятий престол — Непорочної Пречистої Діви Марії. Також у храмі знаходився портрет монарха Олександра I та цариці [10, 98].

У вільних кімнатах нижнього поверху й на другому поверсі були келії, де могли жили ченці. Крім того, на другому поверсі знаходилася чимала багата бібліотека (987 книг різного змісту). По лівому боці церкви, в камінному корпусі, розташували двоповерхову школу, коридор від неї був з'єднаний із коридором будинку монастиря. На момент передавання в 1781 р. будинок колегіуму не був закінчений. Будівельні роботи в монастирі й церкві тривали ще шість років. У церкві було встановлено п'ять престолів. Шкільний будинок був

двоповерховий. На нижньому поверсі будинку розміщувалися 1-й, 2-й, 3-й, 4-й і 5-й класи, на другому – 6-й клас і молитовна каплиця [10, 99].

З опису монастиря 1823 року [1, 88] нам відомо, що школу очолював ректор о.Йосиф Рубанович, о.Юстиніан Тимонович був префектом школи і вчителем математики. Серед педагогічного колективу було чимало священиків [10, 102]: о. Осафат Маначинський – риторика, поезія і література; о. Йосиф Правосудович – фізика і природнича історія; о. Пантелемон Циковський – право й історія; о. Інокентій Морозовський – рисування; о. Пафнутій Берчанський – учитель 2 класу; о. Теофан Затхер – учитель 1 класу. Вчителі світського стану: Йосиф Лукашевич — учитель підготовчого (нульового) класу; Іван Внучковський – російська мова; Йосиф Чайковський – французька мова; Милаїл Тодорович – німецька мова; С.Маньковський – інструментальна музика; І. Рачинський – інструментальна музика; С. Надвірний – доктор школи; Герман Радзієвський – радник школи [10, 102].

Жоден із викладачів не був вихованцем Барської школи. Ректор Рубанович виховувався в Житомирі й Овручі, богословські науки вивчав у Кам'янці-Подільському. Префект о. Ю.Тимонович і о. Й.Правосудович закінчили Віленський університет, о.Й.Маначинський, о.П.Циковський і о.Т.Затхер навчалися у Волинській гімназії, а о.І.Морозовський – у Кременці [10, 103].

Навчання відбувалося за шестикласним курсом. У підготовчому, а також у 1 і 2 класах учні вивчали всі предмети за чинними на той час у Російській імперії програми. Починаючи з 3 класу, учні вивчали окремі предмети й закінчували їх у шостому класі. Крім цього, в усіх шести класах вивчався Закон Божий. Предмети, що були визначені для навчання учнів у Барській Василіянській школі, – Закон Божий (1-2 класи, разом із катахизою, з 3 класу – релігійна мораль, історичні виклади); польська мова і література (граматика, порівняльний аспект літератури й латини; у 6 класі – творчість окремих письменників, вивчення творів за жанрологічним принципом); математика, арифметика, алгебра, геометрія; географія (1-2 класи); фізичні науки (природнича історія, механічна й астрономічна географія (космографія), фізика (оптика, діоптрика); хімія (6 клас); історія і право. Особливо акцентувалося на вивченні грецької і римської історії, а також польської і російської історій; право природне (4 клас); право громадянське (5 клас); політекономія (за Адамом Смітом) (6 клас); філологічні дисципліни (російська, французька, німецька, а також латинська мови; до того ж латина ділилися на відділи, де учні могли вибирати навчальний матеріал; рисування і музика) [10, 105].

Навчальні програми за шістьма класами розподілила едукаційна комісія, з огляду на вікові особливості учнів та соціальний запит. Школа була піднесена до ступеня гімназії. З часом програми змінювалися згідно з указівками царської влади, але головний напрямок освіти не вдалося змінити, оскільки він мав загальноєвропейський характер.

Після того, як Поділля внаслідок розділу Речі Посполитої потрапило під владу Російської імперії, уряд безпосередньо підпорядкував собі василіянські школи, в тому числі й Барську, школами почала займатися й царська охранка. Згодом вони були ліквідовані як заклади з сумнівним, антидержавним спрямуванням. Звичайно, викладання предметів відбувалося польською мовою, підручники були надруковані тією ж таки польською мовою, а також латинською. Церковнослов'янською мовою були надруковані лише Богослужбові книги. Та, незважаючи на ці перешкоди, досить широко впроваджувалася руська (українська) мова. Навіть імперські російські джерела писали про те, що школа була «сяйвом просвіти», проте не відображала намагань політики російського уряду [1, 49] . Крім того, в школі пропагувалися засади Унії (єдності церков з Апостольським престолом), що дратувало монарха.

Після того, як царський уряд закрив Шаргородський колегіум, цей статус перейняла Барська василіянська школа, найбільша тогочасна школа на Поділлі. Тут навчалося більше 700 учнів. Викладачі здебільшого мали вищу освіту, здобувши її в європейських університетах, чимало було й професорів. Виховання подільської молоді проводилося на належному моральному й національному рівнях. Ось короткі статистичні дані про кількість учнів, що навчалися в Барській василіянській школі: 1810 р. – 641 учень; 1811 р. – 700 учнів; 1812 р. – 631 учень; 1813 р. – 638 учнів; 1814 р. – 758 учнів; 1815 р. – 534 учні; 1816 р. – 665 учнів; 1817 р. – 598 учнів; 1818 р.– 736 учнів; 1819 р. – 575 учнів; 1820 р. – 478 учнів; 1821 р. – 417 учнів; 1823 р. – 539 учнів [10, 108]. Отже, школи готували освічених людей, потрібних для неосвіченої Росії, тому закривати такі й подібні освітні заклади в Україні уряд планував дещо

пізніше. Отців-василіян було запрошено до Москви, Петербурга, де були створені католицькі громади [6, 148], які більш-менш активно функціонують і сьогодні.

Царський уряд, а пізніше й радянська влада, закидали отцям-василіянам так звану полонізацію, розкольництво (Унію). Достатньою причиною для закриття василіянських шкіл і колегій стало польське повстання 1830 року [2, Т13; 82]. Молодь і студенти не могли бути лояльними до деспотичного шовіністичного царського уряду: все, що було українське, вважалося «мазепинським» (у штучно нашарованому – негативному значенні цього слова) і підлягало знищенню. Царським указом у 1832 році [2,Т.13; 83] василіянські школи були закриті. Монастирі, в тому числі Барський Василіянський монастир, були ліквідовані й безпосередньо з волі Миколи І в 1837 році передані імперському православному духовному відомству.

Після ліквідації монастиря монахам та ієромонахам довелося шукати нове місце перебування. Так ієромонахи, як Козакевич, Вишатський та Капустинський, були переміщені в Любарський монастир, Варфоломій Данилевич, Гедеон Дорошевич – у Загорський монастир, а Сазон Пурієвич, Арсеній Лисевич і Анаклет Данилевич – у Бітенський монастир [10, 111]. Туди прибув також ігумен Барського монастиря Януарій Стульгінський. Але й ці монастирі були ліквідовані. Від василіян вимагали зречення на користь Московського православ'я. Отці перебиралися до Галичини, багатьох було заарештовано, заслано до Сибіру, дехто відбував покарання в православних монастирях [6, 203] (ці й подібні методи розправи з українськими сподвижниками часто практикувалися в Російській імперії).

Існування василіянських шкіл замовчувалося й у радянський період, можна вести мову лише про окремі, так би мовити, бліді згадки про освітню, просвітницьку діяльність отців-василіян в підрадянській історії [4, 10-11]. Зрушення в цій справі відбулися з проголошенням суверенітету України. В 1995 році при Бучацькому монастирі було відновлено колегіум, де він успішно функціонує як освітній заклад, що є доказом позитивного просвітянського поступу Василіянського Чину.

Отже, Василіянський монастир, церква і школа були справжнім просвітянським комплексом західноєвропейського несхоластичного напрямку. Василіянська школа в м. Бар у великому хронологічному розрізі звернула на себе увагу значної частини місцевого населення, її закінчили відомі громадські діячі й освітяни.

Сьогодні василіянські школи потребують детального вивчення, висвітлення у фахових освітніх, наукових періодичних виданнях України, що, на нашу думку, сприятиме організації освітнього простору в м. Бар, на Поділлі та в Україні загалом. Це не лише наша історія, це просвітницька справа й, разом із тим, одна з чільних позицій духовного розвитку українців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Барское староство, исторические очерки (XV-XVIII в.) / М.С.Грушевський. – К., 1894. – 200с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 19 т., 13 кн. / М.С.Грушевський. – К., Львів, 1898. – 1936.
3. Дорошенко Д. Історія України з малюнками для школи й родини. – Ньою-Йорк., 1957. – 253с.
4. Історія міст і сіл УРСР: Вінницька обл.: нарис [ред. Тронько П.Т.]. – К.: Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 630 с.
5. Малаков Д.В. По восточному Подолью: От Жмеринки до Могилев-Подольского. / Д.В.Малаков. – М.: Искусство, 1988. – 167с.
6. Нагаєвський І. Історія української держави XX століття. / І.Н.Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993. – 413с.
7. Святе Письмо в європейській культурі. Біблійний словник [Ланглуа А., Ле Муане А., Спіс Ф., Тібо М., Требюшон Р., Фуйу Д.] – К., 2004. – 320 с.
8. Сіцинський Є.Й. Нариси з історії Поділля. Ч.1. (Нариси І-ІІ) / Є.Й.Сіцинський. – Вінниця, 1927. – 124с.
9. Труды Подольского историко-статистического комитета (выпуск 5-9), 1890-1891 гг. [под ред. Священника Е.Й. Сецинского.]– К., 1989. – 289с.
10. Шкраб'юк П. Монаший Чин отців Василіян у національному житті України. / П. Шкраб'юк. – Львів: Місіонар, 2005. – 148с.

о. Мелетій Батіг (Николай Иванович Батиг) БАРСКИЙ МОНАСТЫРЬ ОТЦОВ ВАСИЛИЯН И БАРСКАЯ ВАСИЛИЯНСКАЯ ШКОЛА

В статье идет речь об основании и функционировании Барского монастыря отцов Василиан и Барской василианской школы как важных моментов развития образования, воспитания, культуры, популяризации духовности и религиозной морали преимущественно на Барской земле.

Ключевые слова: образование, воспитание, культура, духовность, религиозность, нравственность, церковь.

Father Meletiy Batig (Nikolai Ivanovich Batig) Barskiy monastery of VASILIYAN And Barskiy VASILIYANSKAYA SCHOOL

This article deals mith the foundation and the functioning of Bar Basilian Fathers Monastery and Bar Basilian school as one of the important factor of developing education, upbringing, culture, spirituality, religiosity and morality on territory of Bar.

Keywords: education, upbringing, culture, spirituality, religiosity, morality, church.

УДК 929: 51 (477.44)

О.П. Григоренко

БАРСЬКІ СТОРІНКИ В НАУКОВІЙ БІОГРАФІЇ АКАДЕМІКА В.Б. РУДНИЦЬКОГО

В статті аналізується життєвий і науковий шлях видатного представника наукової еліти нашої держави, доктора технічних наук, академіка, професора, завідувача кафедри вищої математики та комп'ютерних застосувань Хмельницького національного університету В'ячеслава Броніславовича Рудницького і його науково-виробничі зв'язки з інженерно-технічною інтелігенцією міста Бар.

Ключові слова: В'ячеслав Броніславович Рудницький, освіта, педагог, вища школа, університет, доктор наук, професор, наукова школа, Бар.

Пріоритетною в розбудові незалежної молодої Української держави є наявність особистостей високого інтелекту, які володіють сучасними знаннями, досвідом, постійно аналізують динаміку вітчизняних і світових подій як у соціальному, так і в економічному напрямках, здатні випереджати і прогнозувати розвиток, акумулювати можливості і сили, підпорядковані колективи на найважливіших ділянках для досягнення мети. Існує відомий вислів: «Історію творять особистості». Він містить у собі велику долю істини. Бо ж історія – це не що інше, як біографія, – біографія предків, колективів, особистостей. Досвід свідчить, що навіть, якщо всі необхідні історичні умови наявні, велику роль відіграють особисті якості керівника: його кваліфікація, світогляд, масштаб мислення, вміння працювати з людьми і вести їх за собою, воля, розум, цілеспрямованість.

За багатовікову історію з подільської землі вийшло багато людей, які прославили свій край і стали відомими в усьому світі. Особливо почесне місце серед цієї славетної когорти видатних особистостей, що своєю невтомною, титанічною працею, яскравим розумом, організаторським талантом зробили неоціненний внесок у розвиток науки, освіти і культури в Україні і дали можливість нашій державі стати ще більш відомою у світовому співтоваристві, належить автору багатьох монографічних узагальнень, підручників, посібників, доктору технічних наук, доктору фізико-математичних наук, професору, вченому зі світовим іменем, заслуженому працівникові освіти України, академіку Академії наук вищої школи України, Української академії економічної кібернетики, академіку Нью-Йоркської академії наук, видатному представнику наукової еліти нашої країни, завідувачу кафедри вищої математики та комп'ютерних застосувань Хмельницького національного університету В'ячеславу Броніславовичу Рудницькому. В літописі його надзвичайно насиченого наукового життя певне місце займають і сторінки, пов'язані з розвитком науково-технічного прогресу на підприємствах міста Бар.

У новітній історії України професор В.Б. Рудницький з усією відповідальністю усвідомлює, що сучасна українська освіта переживає складні і разом з тим необхідні трансформаційні процеси, які мають на меті посилити її внутрішній потенціал, зробити її самодостатньою щодо вирішення організаційних, кадрових, методичних, фінансових, матеріально-технічних питань, надати їй відповідної гнучкості, здатності оперативно реагувати

на виклики часу, засвоювати передовий педагогічний досвід Європи і світу. У повсякденній діяльності видатного вченого сучасності не сходять з порядку денного проблеми модернізації вищої школи України, покликаної готувати для економіки, політики, науки, освіти, культури високоосвічених, професійно майстерних працівників, наділених не лише найновішими знаннями і вміннями, а й високими гуманними якостями, гідними людини XXI століття. Адже випускники українських університетів, які увійдуть до національної еліти, відповідатимуть за долю країни, її стандарти, просування цивілізаційним шляхом.

22 червня професор В.Б. Рудницький відзначив свій поважний 70-річний ювілей [1]. І справа не лише у високих нагородах, званнях і відзнаках, адже вони є тільки своєрідним еквівалентом того, що зроблено вченим на ниві технічної науки і трансформації вищої освіти нашої держави в загальноєвропейський освітній простір. В'ячеслав Броніславович належить до тієї когорти українських учених, які своєю довголітньою сумлінною й подвижницькою працею заслужили щиру любов серед колег-науковців і численних учнів та повагу серед наукового загалу і громадськості. Душевність і доброта, справжня інтелігентність і високі моральні чесноти вченого поєднуються в цій прекрасній людині з раціональністю творчого мислення. В.Б. Рудницький, без сумніву, є особистістю, глибоко зануреною у свою роботу й повністю відданою науці, і водночас – це вимогливий педагог і керівник найвищого ґатунку, який ніколи не знає втоми й наполегливий у всіх своїх устремліннях.

До цієї видатної постаті вітчизняної новітньої історії вже певним чином звертали свої погляди науковці, громадські і політичні діячі. Ім`я цієї непересічної особистості сучасної історії нашої держави вже не раз згадувалось в різноманітних науково-технічних виданнях, словниках, енциклопедіях. Посилання на його дослідження можна зустріти як у працях вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Значна кількість праць з'явилася з нагоди сімдесятирічного ювілею всесвітньо відомого вченого. Його багатогранна організаторська і наукова діяльність в основному зводилася до розвитку новітніх наукових технологій.

В історико-краєзнавчих дослідженнях особистість професора В.Б. Рудницького привертає увагу істориків передусім стосовно розвитку і функціонування Хмельницького національного університету – одного з найпрестижніших вищих навчальних закладів не лише Подільського регіону, а й усієї країни. Метою даної публікації є спроба хоча б до певної міри узагальнити життєвий і науковий шлях цієї видатної постаті, яка слугує моральним прикладом для молодого покоління, є взірцем наполегливості, цілеспрямованості непохитної мужності в досягненні поставленої цілі, безмежної відданості своїй Батьківщині, і на цій основі привернути увагу дослідників до створення повноцінної праці про видатних сучасних науковців країни.

Життєва доля професора М.Є.Скиби є цілковитим підтвердженням слів одного з найславетніших учених світу – шведського біолога Карла Ліннея, який підкреслював, що походить із простої родини, і писав: «З маленької хатинки може вийти велика людина» [2]. Життєвий шлях цієї авторитетної в наукових колах світу людини тісно зв'язаний з Хмельницьким. Народився майбутній технічний геній 22 червня 1940 р. в селі Долиняни Мурованокуриловецького району Вінницької області в сім`ї колгоспників. Ця земля самобутня і неповторна. Її чудова природа, хвилясті рівнини, широкі річки, озера-стариці століттями надихали місцеве населення на добрі справи. З цього мальовничого куточка української землі, від порога батьківської хати, від стежки, що вела до рідної школи, починав своє сходження у великий світ професор В.Б. Рудницький.

На думку провідного українського філософа М.Поповича, еліта формується з найбільш обдарованих і сильних особистостей, які пробиваються нагору через соціальні перешкоди, завдяки творчим і організаційним здібностям, культурним і моральним характеристикам [3]. Це й підтверджує біографія вченого, досить-таки характерна для колишнього СРСР. У ті непрості часи сталінська система зламала не одну людську долю. Батьки В'ячеслава Броніславовича були вихідцями із родин споконвічних працьовитих сільських трударів. Але саме доля таких людей була жорстоко зневічена злочинним радянським тоталітарним комуністичним режимом, політикою колективізації і голодомором-геноцидом 1932-1933 рр. Батько майбутнього професора з перших днів війни був мобілізований на фронт. Останній лист від нього сім'я отримала 28 квітня 1945 р. А 4 травня 1945 р. прийшла похоронка, в якій сповіщалося, що рядовий Броніслав Рудницький загинув смертю хоробрих поблизу м. Острава на території сучасної Чехії [4].

Малому Броніславу виповнилося лише шість років, як над селом почав витати привид голодної смерті. Не дивлячись на те, що мати працювала в колгоспі у ланці, а дві сестри на

фермі, сім'я ледь животіла. В країні наближався третій радянський голод – 1946-1947 рр. Кожний день по селі їздила підвода і відвозила померлих від голоду на цвинтар. Мати при наближенні підводи закривала очі синові, і так щодня. В 1947 р., коли голод досяг апогею, ніхто не звертався до бідної вдови і не питав, чи треба допомогти в чомусь (адже на руках троє голодних дітей), не загорілася іскра жалості в районного судді, коли він засудив згорьовану матір до 8 років в'язниці за 3 кілограми колосків, які вона зранку назбирала на стерні і несла в подолі, щоб нагодувати голодних дітей. Рано вийшовши заміж, жінка пережила два радянських голодомори – 1932- 1933 і 1946-1947 років. Часто їздила в інші райони, щоб заробити на шматок хліба для дітей в жахливих умовах. Можна навести такий приклад. У 1947 р. східняки їздили в Західну Україну на вантажних вагонах, і коли верталися назад восени, то їх досить діставали ломами з льоду, який намерзав на цих людях, що їхали, сидячи на вугіллі вантажних поїздів. Коли мати (надзвичайно віруюча католичка) повернулася з в'язниці, то сказала: «...немає «того» світу – рай і пекло на цім світі» [5]. Вона добре пам'ятала, як жила зі своїм чоловіком до 1932 р. (рай) і після 1932 р. (пекло).

У цих складних життєвих обставинах, намагаючись вижити і бути опорою для двох сестер, малий В'ячеслав виконував усю сільську роботу: орав, сіяв, косив, молотив. До сьомого класу навчанням практично серйозно не займався, оскільки з середини квітня до середини листопада ще з двома однолітками пас сільську череду. Один із них згодом став знаменитим хірургом, інший – відомим селекціонером. Пізніше, в одному зі своїх інтерв'ю, вчений зауважив: «Але на моє щастя, в село завезли велику бібліотеку – близько 2 тисяч томів. Підходящого приміщення не було, тому всі книжки поскладали у стодолу моїх сусідів. Що я робив – відсував дошку в стіні, залазив в середину і щоразу брав по книжці. Прочитаю – віднесу, візьму іншу. Так за п'ять років я прочитав усі книжки, навіть «Капітал» К.Маркса. То ж усі знання я отримав там, а не в школі – це був перший мій університет. До цих пір пам'ятаю напам'ять вірші О.Пушкіна, Т.Шевченка, С.Руданського та інших поетів» [6].

Як і більшість його ровесників, після закінчення середньої школи В.Б. Рудницький працював у колгоспі, на шахтах Донбасу. Три роки відбував строкову службу в лавах радянської армії. В родинному архіві зберігається кілька похвальних грамот за роботу на колгоспних ланах та ударну працю на будівництві вугільних шахт. Трудове загартування стало важливою опорою в його подальшому житті.

Навчався на механіко-математичному факультеті Львівського державного університету імені І.Франка. Лекції, семінарські заняття, колоквіуми, диспути захоплювали у вир студентського життя. Непомітно пройшов перший рік навчання. В заліковій книжці за результатами здачі екзаменів були виставлені тільки відмінні оцінки. Але все це давалося в результаті напруженої праці. Адже вимоги до навчання в цьому престижному вищому навчальному закладі були дуже високими. Керівництво університету, деканати, завідувачі кафедр вимогливо ставилися до організації навчального процесу, прискіпливо розглядали кожне порушення як з боку студентів, так і з боку викладачів на виробничих нарадах, зборах і засіданнях громадських організацій. Та наполегливість і зусилля давали позитивний результат. Упродовж усіх років навчання, щоб не так відчувати матеріальну скруту, юнак систематично підробляв на залізничній станції. Вже з першого курсу В.Б. Рудницький був активним членом студентського наукового товариства. У співавторстві з викладачами опублікував ряд наукових робіт. Його наукові здобутки були помічені. Стажувався у Варшавському університеті під керівництвом президента Польської академії наук професора Вітольда Новацького. В цьому університеті він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора фізико-математичних наук.

Маючи можливість продовжувати наукову кар'єру в столиці, В.Б. Рудницький без вагань у 1972 р. переходить на роботу в Хмельницький національний університет [7]. Тут він одружився зі своїм єдиним і вірним коханням – з Валентиною, тут народилися і виросли його дочка і син, з цим краєм пов'язане все його наступне життя.

Професор В.Б. Рудницький вдало поєднує педагогічну діяльність з науковою. Він є відомим спеціалістом у галузі контактних взаємодій деформованих твердих тіл. Йому належать постановка, широкі систематичні дослідження і розробка ефективних методів розв'язання контактних задач для тіл з початковими напруженнями. Запропоновані професором В.Б. Рудницьким розв'язки плоских і просторових задач контактної взаємодії, пружних тіл лінеаризованої теорії пружності стали науковою передумовою створення інженерної методики розв'язування проблеми передачі навантаження в тілах з початковими напруженнями. В

підкріпленою тонкими пружними накладками. Основні результати наведені в загальній формі для теорії кінчених (великих) початкових деформацій і двох варіантів теорії малих початкових деформацій. Це видання є однією з перших монографій у світовій науковій літературі стосовно контактної взаємодії пружних штампів і пружних основ з початковими (залишковими) напруженнями.

У 80-их роках минулого століття професор В.Б. Рудницький спільно з науковцями Інституту механіки імені С. Тимошенка здійснював госпдоговірну роботу на Барському машинобудівному заводі з розрахунку на якість і довговічність нагрівального обладнання, систем водяного нагрівання та нагрівальних котлів, а саме: котли водогрійні, котли нагрівальні модульні, котли електроводогрійні, котли сталеві електроводогрійні, устаткування сонячного нагрівання, різного роду підігрівачі (пароводяні, водоводяні, швидкісного підігрівання, водяного тепла відбору та інші). Практично була розв'язана задача переносу тепла для нестаціонарного розподілу для конкретних вищезгаданих апаратів одночасно з розв'язком задачі оптимального його розподілу. Було одержано ефективні розв'язки, які можна використовувати в інженерних розрахунках. Крім того, до цих робіт вдалося підключити велику кількість студентів, які потім використовували в своїй діяльності (після закінчення університету) вищезгадані розв'язки. Основним завданням цієї тематики було питання навчання студентів та інженерів, що мали математичну підготовку в об'ємі технічного ВНЗ, для розв'язування задач нестаціонарного теплообміну, які часто зустрічаються в багаточисельних інженерно-технічних розрахунках.

Професору В.Б. Рудницькому вдалося залучити значну кількість робітничої молоді міста Бар на заочне навчання, яка потім, після закінчення ВНЗ, працювала на відповідальних ділянках заводу. Під час виконання теми вчений організував науковий семінар для розгляду методів розв'язування задач, які пов'язані з актуальними дослідженнями в галузі нестаціонарного конвективного теплообміну (граничні умови четвертого типу) для інженерно-технічного персоналу. Цей семінар під керівництвом професора В.Б. Рудницького користувався великим авторитетом, його відвідували інженери з інших підприємств. Це були семінари, лекції для обдарованих інженерів, які значно покращували своє виробництво в галузі розрахунку деталей і конструкцій нагрівальних приладів. Така співпраця тривала до 90-х років і закінчилася в зв'язку з крахом СРСР. Професор В.Б. Рудницький і донині зустрічається з колишніми барськими колегами, більшість із яких продовжує працювати над вищезгаданими проблемами.

Незважаючи на велику зайнятість, професор В.Б. Рудницький веде велику громадську роботу. Він є членом Європейської Міжнародної асоціації з обчислювальної механіки (м. Ґетеборг, Швеція), членом спеціалізованих учених рад для захисту дисертацій Інституту механіки НАН України та Хмельницького національного університету, членом методичної комісії з прикладної математики та обчислювальної механіки Міністерства освіти і науки України [12].

Студентській молоді імпонують слова В'ячеслава Броніславовича про те, що для досягнення успіху треба ставити мету дещо вищу, ніж та, яку тепер можна досягнути. Він часто наводить студентам таку крилату мудрість: «Щасливий випадок допоможе тільки тій людині, яка добре підготовлена до нього». Одного разу, коли В'ячеслав Броніславович прочитав лекцію і, як завжди, запитав у студентів, чи є в них запитання, почув несподіване, зовсім не дотичне до теми лекції: «В'ячеславе Броніславовичу, скажіть, будь-ласка, який він сучасний інтелігент»? Як досвідчений педагог і науковець, учений збагнув, що хвилює студентів, бентежить їхні молоді душі, і дав просту та влучну відповідь: «Добра людина». Ввічлива, порядна, світла голова. Майстер своєї справи. Самокритична і щедра душею, яка завжди прагне знати більше і не шкодує свого досвіду іншим. Сучасний інтелігент – це бентежна совість, розум, почуття власної гідності, це гордість, справедливість, постійне вболівання за долю рідного народу, за його теперішнє і майбутнє. Якщо це зібрано в одній людині – вона інтелігентна».

Попри великі наукові здобутки, державні нагороди, В'ячеслав Броніславович залишається взірцем скромності для своїх підлеглих. Високий професіоналізм, наукове сумління і принциповість, чітка громадянська позиція, вимогливість у поєднанні зі щирістю і доброзичливістю притягують до В'ячеслава Броніславовича як його колег, так і студентську й аспірантську молодь.

Професор В.Б. Рудницький усім своїм єством, усією душею відданий Україні. Це трибун, державотворець, борець, громадянин, людина, яка не може миритися з неправдою та

несправедливістю. Від цього йому не завжди легко і комфортно в житті, він зазнає багато душевних страждань. Але інакше жити не може. В'ячеслав Броніславович не став дуже багатим матеріально, але духовно, творчо, науково він є надзвичайно багатою людиною. Як річка в час весняної повені вбирає в себе потужні потоки води і наповнює своє русло могутньою енергією, так і професор В.Б. Рудницький сповнений творчими планами, реалізація яких сприятиме зміцненню молодої Української держави.

Наукова, педагогічна, громадська і організаторська діяльність професора В.Б. Рудницького органічно поєднується з духовним багатством його душі. Він, уважний і спостережливий природолюб, пильно стежить за всіма подіями суспільно-політичного життя країни, читає багато літератури на історичну тематику. Вірним і надійним супутником упродовж кількох десятиріч є дружина Валентина. Вони навчалися в одному ВНЗ, там і познайомилися. Валентину Полікарпівну поєднує з чоловіком духовне багатство, щирість почуттів, єдине розуміння подолання проблем, що неминуче виникають у подружньому житті. Добрими і щирими людьми виростило подружжя Рудницьких дочку Оксану і сина Тимофія.

Працелюбність, високий інтелектуальний рівень, щедра людяність професора В.Б. Рудницького викликають до нього повагу колективу співробітників та студентів університету. Завдяки таким науковцям, Хмельницький національний університет не лише активно розширює горизонти вітчизняної освіти і науки, а й наполегливо здобуває світове визнання, плідно працює у різних напрямках міжнародного співробітництва, бере активну участь у різноманітних міжнародних проектах, конференціях, програмах обміну студентами, викладачами та науковцями.

Доктор технічних наук, професор Хмельницького національного університету В.Б. Рудницький уособлює кращі риси педагога, вченого, ректора, державотворця, людини, якою може пишатися українська земля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 70 років В'ячеславу Броніславовичу Рудницькому. Буклет. – Хмельницький, 2010. – С.1-2.
2. Вервес Ю. Карл Лінней. Король систематики // Україна молода.-2007.-7 червня. – С.12.
3. Попович М. Еліта як соціальний феномен // Еліта і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – С.11.
4. Цей документ і досі зберігається в сім'ї В.Б. Рудницького. З ним син уже впродовж багатьох років відвідує місце поховання батька.
5. З родинного архіву В.Б. Рудницького.
6. Шандовська Л. «Пас худобу, добував вугілля, а став математиком» // Хмельниччина. – 1998. – 17 липня. – С.2.
7. Золота книга кафедри вищої математики та комп'ютерних застосувань (1962-2002 роки). – Хмельницький, 2002. – С.9.
8. Віхи поступу. До 40-річчя з дня заснування механічного факультету Хмельницького національного університету. – Хмельницький, 2007. – С.15.
9. Університет (газета Хмельницького національного університету). – 2004. – №6. – С.1.
10. Йохна М.А. Міжнародне визнання університету // Скиба Микола Єгорович. Ректор Хмельницького національного університету. Літопис творчих звершень. – Хмельницький, 2009. – С.53.
11. Гузь А.Н., Рудницкий В.Б. Основы теории контактного взаимодействия упругих тел с начальными (остаточными) напряжениями. – Хмельницкий, 2006.
12. Біжучий архів Хмельницького національного університету. Папка «Наукова робота в 2009-2010 навчальному році». – С.8.

А.П. Григоренко БАРСКИЕ СТРАНИЦЫ В НАУЧНОЙ БИОГРАФИИ АКАДЕМИКА В.Б. РУДНИЦКОГО

В статье анализируется жизненный и научный путь выдающегося представителя научной элиты нашего государства, доктора технических наук, академика, профессора, заведующего кафедрой высшей математики и компьютерных приложений Хмельницкого национального университета Вячеслава Брониславовича Рудницкого и его научно-производственные связи с инженерно-технической интеллигенцией города Бар.

Ключевые слова: Вячеслав Брониславович Рудницкий, образование, педагог, высшая школа, университет, доктор наук, профессор, научная школа, Бар.

O.P. Hryhorenko BAR PAGES IN SCIENTIFIC BIOGRAPHY OF ACADEMICIAN V.B. RUDNYTSKY

This article analyzes the life and scientific development of a famous representative of the scientific elite of our country, PhD, Academician, Professor, Head of Department of Mathematics and Computer Applications of Khmelnitsky National University Vyacheslav Bronislavovich Rudnytsky and his scientific and industrial relations with engineering and technical intelligentsia of Bar.

Keywords: Vyacheslav Bronislavovich Rudnitsky, education, teacher, high school, university, Ph.D., professor, Scientific School, Bar.

УДК 316.7 (077.44)

І.В. Харитонова

ІСТОРИЧНІ ЦЕНТРИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ МІСТА БАРА

Стаття присвячена вивченню історії центрів духовності міста Бар та дослідженню проблеми походження святинь, що знаходяться в храмах міста. Досліджені матеріали пропонуються до використання викладачам, краєзнавцям, студентам та учням.

Ключові слова: центри духовності, православ'я, римо-католицька церква, греко-католицька церква, храм, церква, костел, монастир.

Вважаємо за необхідне зупинитися на проблемі наукового дослідження та вивчення історії духовних святинь на території міста Бар.

В історичному минулому невеликого подільського містечка переплелися шляхи народів різних віросповідань – православних, католиків, євреїв тощо.

Сьогодні в місті діють римо-католицький костел Святої Анни, Свято-Успенська православна церква, греко-католицька церква із монастирем та жіночий монастир сестер-бенедиктинок-місіонерок. Історичне минуле цих храмів та реліквій, що знаходяться в них, мало відоме сучасникам, тому потребує дослідження та детального вивчення.

Давно вже відгули голоси предків-козаків, не пишуться царські укази, влада не руйнує храмів, не ворогують католики і православні. Лише руїни старої фортеці, церква, костел, монастир повертають нас у минуле, щоб поринути у вир міжконфесійних суперечностей та прослідкувати процес формування на території міста Бар православної та католицької громад, починаючи із першої половини XVI століття.

Дослідження історії будівництва храмів та формування громад різних релігійних конфесій викликає необхідність наукового дослідження та вивчення проблеми святинь, що знаходяться в храмах міста.

Мета статті – дослідити процес становлення на барській землі православної та католицької громад, які сьогодні складають основну частину населення міста, а також вивчити історію храмів сучасного міста Бар.

Історія Поділля загалом і Барського староства зокрема в різні часи привертала увагу багатьох дослідників, учених, краєзнавців. Наукове вивчення регіону, становлення подільського краєзнавства було започатковане в другій половині XIX – на початку XX століття фундаментальними працями М. С. Грушевського, В. Б. Антоновича, М. С. Симашкевича та інших краєзнавців.

Результати краєзнавчих досліджень історичного минулого Поділля за останні десятиліття пов'язані з іменами Л. В. Баженова, Й. І. Винокура, В. С. Прокопчука, М. М. Кравця та інших. Серед місцевих краєзнавців значну дослідницьку роботу було проведено І. Д. Барладиним, М. П. Йолтуховським, с. П. Навроцьким. Та особливу увагу в контексті обраної теми привертають грунтовні дослідження М. І. Яворовського «Историко-статистическое описание заштатного г. Бара и заштатного Барского Свято-Покровского монастыря»**та** Ю. Й. Сіцинського «Храмы города Бара Могилёвского уезда **:** исторический очерк». Найбільш повно в цих дослідженнях розкрито проблеми етнічних взаємин населення, описано протистояння між різними конфесіями, дано детальну інформацію про історію храмів, збудованих у місті Бар. Тому особливим предметом нашого зацікавлення та основою для початку дослідження історії формування й діяльності на території Бара православної, римо-католицької і греко-католицької громад стали саме ці праці. Вирішення цієї проблеми є

актуальним, адже до сьогодні не існувало систематизовано зібраної інформації про релігійне життя міста Бар та історію храмів, що сьогодні є його окрасою. У статті використано світлини, надані членом національної спілки журналістів України, краєзнавцем, фотохудожником Євгеном Меснянкіним.

В історичному минулому нашого затишного містечка переплелися шляхи народів різних віросповідань. Найяскравішим підтвердження цього є розташовані на одному майдані римо-католицький костел та православна церква. Неподалік від них, біля самого ставу, знаходиться монастир, який у різні часи був власністю різних конфесій. Сьогодні в місті розбудовано греко-католицьку церкву із монастирем. А ще старожили розповідають про синагогу, яка свого часу також існувала Барі.

Бар (колишній Рів), став привабливим для іноземців-переселенців ще з XIV ст. Місто та навколишні села були власністю татар, литовців, поляків, хоча основною частиною населення завжди залишались українці.

Після викупу міста в 1537 році Рів польською королевою Боною Сфорцою тут почалися активні зміни.

Насамперед польська королева наказала будувати нову фортецю (на протилежному боці від старої) з метою захистити місто від татарських набігів. Наступним кроком стало надання магдебурзького права місцевому населенню та інших пільг, які передбачали зменшення податків. Ці доходи мали б стати заохоченням для нової хвилі переселенців, і ці заходи дійсно допомогли: кількість населення у місті зростала. Навколо міста утворилася нова його частина – «Ляцьке» або Польський Бар.

До Польського Бара примикав Руський Бар. Сюди Бона переселила жителів Зінькова, що колись повтікали звідси від татарських набігів. А на протилежному від фортеці березі мешкали «татары, переселённые из Волыни и слывшие под именем «чемерисов»« [12, с. 624]. Це місце дістало назву Чемериський Бар. Отож, місто складалось із трьох громад – польської, руської та чемериської.

Сьогодні активно обговорюється нова версія про те, що на новому місці, обраному Боною вже було поселення. Адже окрім того, що спорудити нові укріплення, за такий короткий час, навряд чи можливо розбудувати місто з налагодженою інфраструктурою, сформованим господарством та готове так швидко прийняти переселенців.

Ще в першій половині XVI ст. чисельність поляків, які проживали на землях Бара та околиць, була незначною. Після того, як старостою Бара стає М. Герборт, посилюється українське (місцеве) землеволодіння шляхти і бояр [2, с. 18]. Але з переходом влади до нового старости Гольського – становище різко змінюється. Влада у Барському старостві переходить від одного польського гетьмана до іншого. Ці старости віддають у володіння польським шляхтичам села, що сприяє посиленню проникнення польської шляхти на землі Барського староства.

Місцевих українських шляхтичів часто усували із земель несправедливо, забираючи їхні маєтки. А паралельно з цим посилюється католизація краю. Староста Гольський поселив у Барі монахів – католиків-домініканців. При старості Жолкевському привілейоване становище займали монахи-єзуїти. А згодом у місті з'являються представники інших чернечих орденів: кармеліти, базиліани (василіани).

На сьогодні найдавнішою православною пам'яткою Бара є Свято-Успенський храм. Та в історії міста знаходимо відомості й про інші православні церкви, що не збереглися до нашого часу.

Близько 1555 р. в лісах біля села Сименки православні ченці заснували Барський Петропавловський монастир на чолі зі священиком Верещатинським. Тут також діяла православна церква. Згодом ченці побудували неподалік від фортеці дерев'яний монастир з церквою і перебралися в Бар.

У 1594 році ченці барського православного монастиря приєдналися до козацько-селянського повстання під проводом Северина Наливайка, за що згодом, за наказом старости Станіслава Жолкевського, були жорстоко покарані через побиття киями. А сам монастир, збудований православними в Барі, було передано у власність чернечого ордену василіан (базиліан). У їх власності він перебував до 1837 р. Поштовхом до урядового розпорядження про зміну власника послужило польське повстання 1830 року. Побоюючись поширення антимонархістських настроїв національних меншин, уряд Російської імперії заборонив діяльність усіх польських організацій, у тому числі й уніатів. Таким чином, аж через більш як

двісті років монастирські землі (малоймовірно, що це була та ж будівля) повернулися до колишнього власника.

В «Історичних очерках…» Є. Сецінського є відомості про трьох священників, що в XVI ст. складали податок по 2 флорини в рік. Цей факт є підтвердженням того, що в місті були храми. В актах XVI ст. згадуються Миколаївська, Воскресенська та Троїцька церкви, а вже у першій половині XVII ст. – Успенська та Преображенська.

Життя городян Бара в XVII – XVIII ст. було пов'язане з появою значної кількості нових храмів різних конфесій. Це греко-католицька церква отців василіан (базиліан), римо-католицький костел та костели домініканців (що утвердилися в місті з 1609 р.), францисканців (1662 р.) й кармелітів (з 1759 р.).

З переходом Поділля під владу Росії, зі зміною політичних умов життя, з втратою значення міста як важливої фортеці, припинили своє існування римо-католицькі кляштори, і кількість православних храмів теж зменшилася.

Відомо, що тоді в місті існували дві приходські церкви – Успенська в Барі та Преображенська в передмісті (Чемерисах) і православний монастир із двома храмами й один костел.

Імовірно, що Миколаївська церква, названа на честь Миколая Мирлікійського, була одним із найдавніших храмів Бара. Вона розташовувалася у польській частині населеного пункту. Є. Сицинський припускає, що, можливо назва церкви, як і першого римо-католицького костелу св. Миколая, пов'язана з перейменуванням міста Боною Сфорцою, адже в її рідному італійському містечку Барі зберігаються мощі св. Миколая. Також є припущення, що ікона св. Миколая, яка знаходиться в Успенському храмі в лівому крилі, привезена з Італії та подарована Миколаївській церкві в роки національно-визвольних змагань середини XVII ст.

Точного опису Миколаївської церкви не збереглося. Відомо лише, що будівля була дерев'яною, вона проіснувала близько ста років. У візитаційних актах 1740-1747 рр. містяться згадки про всі три вищезгадані храми – Миколаївський, Успенський та Вознесенський, але не як православні, а як уніатські.

При Миколаївській церкві існувало братство. Була вона досить багатою, та чому перестала існувати – невідомо.

У 1764 р. за благословінням львівського єпископа Леона Шептицького, барським деканом (благочинним) Василем Матковським було закладено нову дерев'яну будівлю церкви на місці старої. Але події, пов'язані з Барською конфедерацією 1768 року, затримали своєчасне будівництво до 1771 р.

З дозволу барського уніатського офіціала Тимофія Матковського головний вівтар храму був освячений і на ньому здійснювалася літургія.

За даними 1772 року, нова церква була дерев'яною (дубовою), трьох купольною, зі старовинним іконостасом (можливо, зі старої церкви). Окремо від храму знаходилася дзвіниця, через яку був влаштований вхід на церковне подвір'я та до церкви. Огорожа розділила церкву з подвір'ям сусіднього костелу та маєтностями єзуїтів; інша її частина була зруйнована під час сутичок між конфедератами, що переховувались у Барському замку, та російськими військами в 1768 р.

Загалом Миколаївська церква до 1771 року збідніла, прихожан у ній нараховувалося всього 24 двори чи господарі.

Згідно з літописом Успенської церкви, в 1795 р. Миколаївська церква була закрита (ліквідована), а її п'ятикупольну будівлю було продано яришівським прихожанам. Так у містечку Яришеві Могилівського повіту з'явилася теж п'ятикупольна церква, що проіснувала до початку XX ст. [14, с. 1076].

За переказами, від барської Миколаївської церкви залишилося дві ікони, що перейшли Успенській церкві. Це були ікони Святого Миколая та Божої Матері.

Територіально Миколаївська церква розташовувалася на південь від жіночого монастиря, після її ліквідації землі деякий час використовувалися місцевими міщанами, а згодом їх викупив жіночий монастир та побудував тут приміщення для монастирських священиків.

До початку другої половини XVII ст. відносяться згадки про Барську Воскресенську церкву. В документах 1658 р. згадується ім'я священика Воскресенської церкви намісника барського Олександра Десковича. Та надалі, аж до кінця XVII ст., відомостей про саму церкву

немає. І лише віднайдені та проаналізовані Є. Сецінським візитаційні акти 1740, 1747, 1771р.р. дають деякі відомості про храм.

Отже, на початку XVIII ст. церква згадується як уніатська, будівля її була дерев'яною, трикупольною.

У порівнянні з Миколаївською та Успенською, Воскресенська церква була досить бідною, іконостас був із полотна. Тут більшість предметів церковного начиння були власністю священика, йому належав навіть один із чотирьох дзвонів. Для того часу було характерним явище, коли у власності храмів перебували земельні володіння, але для священика Воскресенської церкви земель виділено не було. Відомо, що священиком церкви був Гаврило Марченко, призначений у 1728 р. Львівським Митрополитом за рекомендацією власника Бара Любомирського [14, с. 1123].

Згідно з візитаційним актом 1771 р., Є. Сецінський відзначає зміни в зовнішньому вигляді храму: «Церква була трикупольною, збудована з дерева, огороджена дубовим частоколом. Вхід до церкви був через дзвіницю, що мала вигляд башти. Священиком церкви в той час був Олексій Діателович, призначений у 1748 р. Кількість прихожан, що в 1747 р. складали 40 сімей, зменшилася в 1771 р. до 30. Причиною цього стала епідемія, що охопила місто, в результаті якої померло 377 чоловік [14, с. 1124].

Наприкінці XVIII ст. церква була перетворена на православну. Близько 1820 р. храм знищила пожежа. А приход було приєднано до Успенської церкви. На початку XIX ст. священиками церкви були Іван Свенцицький (1800-1819рр.) та Стефан Батулінський (1820 р.).

Воскресенська церква знаходилася на південний схід від теперішньої Успенської церкви. На місці церкви було встановлено дерев'яний хрест, оточений дерев'яною огорожею, а біля хреста викопана криниця. Щороку 22 липня здійснювався хресний хід з Успенської церкви на Воскресенську площу для освячення води у тій криниці.

Найменше відомостей збереглося про Троїцьку церкву міста Бара.

Відомо, що в 1692 р. львівський єпископ Йосип Шумлянський дав грамоту та благословив на створення братства «при церкви святой живоначальой и неразделимой Троици в мисти Бару, в замку стоячей, з под. кляштора велебных отцов доминиканов пренесеной в граде Барском знайдучохся» [14, с. 1125]. Є. Сецінський, аналізуючи візитаційні акти XVIII ст., відзначає відсутність відомостей про цей храм. Тільки в другій половині XVIII ст., коли була побудована Успенська церква, вона деякий час іменувалася подвійною назвою – церква на честь пресвятої Трійці та Успіння Божої Матері, або Троїцько-Успенська церква. Напевно, це пояснюється тим, що замість старої дерев'яної церкви було збудовано нову кам'яну, але не на старому місці, а замість колишньої Троїцької церкви.

У грамоті єпископа Йосипа Шумлянського 1692 р. є вказівка на те, що Троїцька церква того часу була в замку, а сюди перенесена з-під кляштора «велебных отцов доминиканов» [14, с. 1126].

Підтвердженням існування церкви є також грамота львівського єпископа Леона Шептицького 1756 р., яка засвідчує чудотворність ікони Божої Матері, що знаходилася в той час в Успенській церкві, і де зазначалося, що це був спадок від Троїцької церкви міста.

Преображенська церква знаходилася в Барських Чемерисах (одне з передмість). Перш ніж Бар став власністю королеви Бони, місто Рів і замок розташовувалися на протилежному березі річки. Очевидно, там був храм, але достовірні відомості про це не збереглися. Перші документальні свідчення про церкву в Чемерисах містяться у візитаційних актах 1740, 1747 і 1771рр. У документах зазначається, що церква, як, до речі, й інші культові споруди того часу, спочатку була уніатською, а точна дата її створення невідома.

Будівля церкви була дерев'яною, трикупольною, окремо від храму стояла дзвіниця. В 1740-1747 рр. дорогих речей церква не мала, все начиння було мідним. Серед богослужебних книг деякі були рукописними (Апостол і Служебник) і належали священику. З 1740 р. священиком був Михайло Балицький, рукоположений львівським уніатським митрополитом у 1723 р. за рекомендацією князя Любомирського. У 1740 р. церковний приход складали 40, у 1747 р. – 48, у 1771 р. – 77 господарів-прихожан. Священиком церкви із 1771 р. був Данило Маковецький, рукоположений львівським уніатським єпископом Леоном Шептицьким у 1762 р. Наприкінці XVIII ст. уніатська церква перетворена в православну. Дерев'яна будівля церкви проіснувала до 40-х років XIX ст., а прихожан було переведено до незавершеного костельного будинку францисканського кляштора, який закрили в 1833 р. Згодом (1856 р.) цю будівлю було розібрано, а з її цегли споруджено нову церкву на честь Преображення

Господнього. Церква була однокупольна, з дзвіницею над західною частиною будівлі, мала новий одноярусний іконостас. А на місці колишньої церкви було поставлено дерев'яний хрест, там, де був старий замок Рова [14, с. 1190].

Щодо Успенської церкви, яка до сьогодні є окрасою та однією з найдавніших архітектурних пам'яток міста, то перші згадки про неї датуються 1719 роком. В актових записах 1740, 1747 р.р. Успенська церква була уніатською.

Впорядкуванню церкви сприяв її настоятель Тимофій Матковський. У 1755 році він заклав на місті Троїцької церкви новий храм. Тому новозбудована церква була присвячена Пресвятій Трійці та Успіню Божої Матері. Її будівництво було завершено 1757 р. У візитаційних актах 1771 та 1783 рр. зазначається, що церква в середині мала, крім головного вівтаря, ще два бокових, на яких були особливі «антимінси». На головному вівтарі була ікона Спасителя, перенесена туди з дому тодішнього настоятеля церкви Василія Матковського (тому що на іконі показувався кривавий піт).

У церкві було багато срібних речей, а також 4 мортирки, що, ймовірно слугували для стрільби в святкові дні. Територія церкви на 1771 рік не була огороджена парканом, біля храму знаходилася дзвіниця, облаштована під навісом на стовпах. На церковному погості було два будиночки: один – для регента та півчих, а інший мав напис «Locus correctionjs», тож, очевидно, був місцем, де утримували тих, хто провинився.

У XVIII ст. в Барі була особлива консисторія, яка завідувала церквами і духовенством східної частини Подільського воєводства, а настоятель Успенської церкви був офіціалом, тобто намісником або представником єпископа, що знаходився у Львові. Цей факт є підтвердженням того, що влада офіціала була досить значною. Офіціал мав право накладати стягнення на духовенство.

Згідно з візитаційним актом 1771 р., Успенська церква мала ряд зобов'язань та грошові вклади (obligi i funduszi). Так, щосуботи здійснювалася літургія за здоров'я та упокій власників міста, а щомісячно літургія за упокій Тимофія Матковсьокого, адже в 1756 році він пожертвував церкві 4000 злотих, що спочатку призначалися на будівництво кам'яного будинку біля церкви, але за іншим рішенням були передані Барському єврейському товариству («кагалу») із зобов'язанням сплачувати щорічно певну суму відсотків. З цих коштів мав здійснюватися ремонт церкви та планувалося будівництво «шпиталю» (але ідея його будівництва так і не реалізувалася). Також, окрім внеску Т. Матковського, церква мала так званий фундуш (податок для незгасимої лампади «fundysz na lampe»). Після неспокійних часів середини XVII ст. значна частина угідь, якими володіла Успенська церква, перетворилися в пустку, та згодом ці землі почали заселятися євреями. Таким чином біля Успенської церкви оселилося багато євреїв-м'ясників, яких власник міста Францішек-Фрідріх Любомирський у 1764 р. зобов'язав віддавати щорічно настоятелю церкви по два камені (камінь – міра ваги майже у два пуди) чистого сала. А вже з того лою запалювалася лампада, що висіла посередині церкви. Вона була срібною, зі скляною чашею.

Окрім вищезгаданих, церква отримувала податки від заселених церковних земель, маючи церковний хутір «Палице», на якому проживало 12 кріпосних селян, що працювали біля млина. Тут же була корчма (орендар сплачував 200 злотих у рік), броварня (пивоварний завод). Цікавим є факт про податки з селян-»прошаків», що проживали на землях за міською брамою, якими володіла церква. За дозвіл на право просити милостиню вони сплачували церкві по 24 злотих у рік і зобов'язувалися щорічно давати в церкву по 8 великих свічок, що запалювалися перед намісними іконами. Сам факт існування на землях Успенської церкви помешкань «людей, що просять милостиню» зафіксовано особливим документом Барського старости ще від 1727 року [14, с. 1149].

Після Тимофія Матковського настоятелем Успенської церкви став Василій Матковський (імовірно, син попередника). Він у 1757 р. отримав рекомендацію від власника міста Антонія Любомирського на право бути священиком при тій же церкві і був рукоположенний у священики в 1761 році львівським єпископом Леоном Шептицьким. Також Василій Матковський займав посаду барського «офіціала» і носив титул «протонотарія апостольського».

У цей час при Успенській церкві були вікарні священики. З 1769 року вікаріями були Олексій Гордзинський та Тимофій Маржевський. Обидва прийняли унію, що підтверджує факт приналежності Успенської церкви в другій половині XVIII ст. до уніатської церкви. І цей стан

речей було змінено наприкінці XVIII ст., коли Успенська церква була перетворена на православну.

Після таких змін Василь Матковський відмовився переходити в православ'я і залишив місце священика. Натомість священиком став Іоан (Іван) Синицький (1795-1809), одночасно тут були священики Федір Батулинський (1800-1802) та Стефан Батулинський (1804-1820). Згодом їх місце зайняли: Павло Батулинський (1838-1844), який невдовзі став ключарем і кафедральним протоєреєм в Кам'янці, Василій Кузьминський, Симеон Карчевський (1849-1861), що разом із тим був наглядачем Барського духовного училища. Через деякий час їх справу продовжили Григорій Янковський (1861-1881), Іван Корчинський (1881-1892) та Павло Савлучинський (1892) – кандидат богослов'я, до цього викладав у Тульчинському духовному училищі, згодом у Кам'янці став членом Консисторії (похований був на території Успенської церкви), а з 1892 р. священиком був Афанасій Дверницький [14, с. 1151].

Уже в XIX ст. будівля Успенської церкви зазнала змін. У 1838 році церква була закрита, тому що в куполі помітили значну тріщину. Ремонт проводився до 1851 р., після чого в церкві знову почали проводити богослужіння. Саме в цей час припинила своє існування й Преображенська церква, що знаходилася в Чемерисах (передмістя Бара), тому богослужіння для прихожан обох церков проводилося в тимчасово облаштованій церкві в костельному будинку недавно закритого францисканського кляштору. На місці якого згодом збудували церкву на честь Преображення.

На початок XX ст. споруда Успенської церкви була однією з найкращих будівель міста. За планом вона була хрестоподібною з одним куполом посередині та досить простора. На той час у церкві був іконостас, облаштований ще з першої половини XIX ст. А з колишнього іконостасу в церкві у вівтарі збереглися дві ікони – «Введение в храм» і «Преображение». До сьогодні в церкві знаходяться дві старовинні ікони – Святителя Миколая та Божої Матері. Ікона Святителя Миколая, за переказами, була перенесена сюди з ліквідованої у XVIII ст. Барської Миколаївської церкви, до якої була передана в XVI ст. колишньою власницею міста Боною, котра привезла цю ікону зі свого рідного італійського міста Барі, де зберігаються мощі святителя Мирлікійського Миколая. На іконі була срібна риза, пожертвувана в 1888 році київським купцем Хряповим. На ризі був напис: «О здравии раба Божьего Николая и супруги его со чады».

Інша святиня Успенської церкви – ікона Божої Матері – знаходилася на підвищенні у вівтарі. Очевидно вона була спочатку окрасою Миколаївської, згодом – Троїцької, а пізніше – Успенської церкви. Цю ікону вшановували як чудотворну. Як і попередня, вона була написана на дерев'яній дошці. Зображення Богородиці погрудне, на лівій руці в неї сидить Богонемовля, що своєю піднятою правою рукою підтримує підборіддя Божої Матері, а лівою тримає розкриту книгу, на якій напис: «Братіе мои и сестры сіи суть: блажены слышащие слово Божие и хранящие». Права рука Божої Матері припіднята і ніби вказує на сина Божого. Ікона покрита кованою срібною ризою, облаштованою у XVIII ст.

Відомості про цю ікону та її чудеса були записані в книгу засновником і настоятелем церкви Тимофієм Матковським, що була видана у Львові в 1764 році. В тій книзі також було надруковано підтвердження чудотворності ікони львівським уніатським єпископом Леоном Шептицьким та наведено приклади тих самих чудес від ікони Божої Матері. Прикладом чудотворності ікони Божої Матері було зцілення від смертельної хвороби настоятеля церкви Матковського та зцілення кількох робітників церкви, що працювали на будівництві храму, а також факти, що двічі (1737, 1760 рр.) церква могла згоріти, але була врятована [14, с. 1154].

У радянський період історії України, коли уряд знищував будь-які форми релігійного життя, в місті Бар було закрито православний монастир. Та Свято-Успенському православному храму вдалося зберегтися, а в 1975 р. було проведено його капітальну реставрацію. Він до цього часу залишається окрасою міста. Сьогодні Свято-Успенським храмом керує митрофорний протоієрей Георгій Холод.

Початок XVI ст. для нашого міста в деякій мірі став доленосним. Адже з появою нової власниці – польської королеви Бони Сфорци – тут відбувалося ряд значних змін. Запустіле від частих татарських набігів містечко, завдяки (як сьогодні кажуть) значним капіталовкладенням та пільгам для місцевого населення, перетворилося на центр великого староства.

Купівля міста була скріплена рішенням сейму від 14 березня 1538 року. Сюди був присланий підкоморій львівський, староста дрогобицький Войцех Старжеховський з Бєлобок із кількома сотнями будівельників. І вже через два роки в долині, на протилежному березі річки

Рів (де сьогодні розташоване село Барські Чемериси), виріс дерев'яний замок, із трьох сторін оточений водами. Чисельність гарнізону: 400 піших і кіннота біля с. Гармаки. На сусідні села і хутори покладено обов'язок утримувати замок. Саме в цей час місто було перейменоване з Рову на Бар. Крім поселенців з Ялтушкова та Зінькова, до міста приїздили вірмени, греки, італійці, євреї та оселялися тут зі своїми сім'ями. Містечко зростало швидкими темпами, розвивалася торгівля, ремесло (цехи гончарів, шевців тощо). У 1569 році в місті було зареєстровано 371 двір.

Бар став щей однією з найбільших митниць. Щоп'ятниці і щонеділі тут відбувалися торги, а також проводилося п'ять ярмарків на рік (у день Святого Миколая, Святого Войцеха, у свята Воздвижения Христа, Божого Тіла, а також Святих Симона і Юди).

Дослідник Поділля А. Ролле зазначав: «Мандрівник, опинившись у цих краях, споглядаючи вбогі поселення, отримує приємне здивування, зустрівши на своєму шляху цю столицю староства. Люд багатий на поля і ліси, великий вибір товару іноземних купців, повно дрібної шляхти, відбуваються також з'їзди духовенства». Та до останнього необхідно внести роз'яснення, тому що про духовне життя корінних жителів (православних), згадок збереглося дуже мало. Ймовірно, мова йде про римо-католицьку громаду, що, завдяки зусиллям королеви Бони, дуже швидкими темпами розросталася в місті та на околицях.

Перших римо-католицьких храмів у місті було три: костели Святого Миколая, Святої Анни і невеликий францисканський костел на території замку.

Як уже зазначалося, проникнення римо-католицької віри в наш край пов'язане ще й з іменем Бони Сфорци. Королева наказала побудувати костел і створювала парафії. Про це йдеться в розвідках відомого дослідника історії Поділля А. Ролле, де він, спираючись на акт візиту кам'янець-подільського єпископа Стефана Рупнєвського 1719 р., зазначав, що будинок костелу був дерев'яний, розташований у центрі польського міста. Парафія носила ім'я Святого Миколая, що також свідчить про історичні зв'язки з Італією, оскільки в Барі спочивають останки Святого Миколая. Королева, аби розбудувати парафію, надала привілеї настоятелям, які там працювали.

Священики парафії Святого Миколая користувалися привілеями, наданими їм королевою, що передбачали право вимагання від усіх господарів міста, незалежно від того, яку релігію сповідували,сплату податків: по 2 гроша на рік від незаможної людини, і по 24 гроша від того, хто мав земельний наділ.

У жовтні 1594 р., під час козацько-селянського повстання проти польської шляхти під проводом Криштофа Косинського, повстанці зайняли м. Бар. Було зруйновано укріплення, побудовані Боною, спалено парафіяльний храм Святого Миколая. Деякі церковні речі з того храму ще в 1665 р. переховувалися кармелітами в Кам'янці-Подільському. Після розгрому повстанців у 1596 р. старостою Бара став Станіслав Гольський, що започаткував будівництво нової католицької святині в польській частині міста (1598 р.). Храм був освячений у 1604 році й отримав за покровительку Святу Анну.

Господарювання в Барі Станіслава Гольського на початку XVII ст. пов'язують із появою в краї домініканців. Грамота від 31 травня 1609 р. містила інформацію про те, що староста піклувався про розвиток «Царства Божого» і прагнучи прийняти ревних проголошувачів цього царства – домініканців, дозволив їм оселитись у храмі Святої Анни, збудованому ним, а також братом шевським [14, с. 1219]. Це був початок перебування в Барі домініканців. Храм був переданий домініканцям разом із двома пасіками – Кошовою-Чариною і Глинянкою. Відомо, що грамота Гольського була прийнята на суді через домініканців з Кам'янця-Подільського, отож, цілком можливо, що барський монастир домініканців був філією монастиря в Кам'янець-Подільському з XIV ст. Аби забезпечити життя новоприбулих ченців, Гольський подарував їм у 1617 році 1000 злотих. Король Сигізмунд III у 1622 році зобов'язав, щоб їх харчування оплачував начальник барської фортеці. На той час монастир нараховував близько 20 ченців і мав велику бібліотеку. До монастиря належало також 85 підданих з села Глинянка, 190 з села Шершні, 10 з села Галузинці. Про значимість цього домініканського католицького центру в Барі свідчить той факт, що з 9 лютого 1629 року там відбулася генеральна капітула [10, с. 13].

Відомо, що кількома десятиліттями пізніше, під час війни з козаками, у 1648 році в місті Бар було вбито 4-х домініканці, в інші зуміли втекли. Після цього домініканці повернулися до Бара лише на початку XVIII ст. Церковні будинки і храми залишилися недоторканими. Храм Святої Анни був знову впорядкований і проіснував аж до 1806 року.

Одночасно з появою домініканців, завдяки старанням барського старости Станіслава Жолкевського, в Барі з'явилися єзуїти (близько 1614 року). Польський король Сигізмунд III обдарував їх значними привілеями – звільнив від податків. Вони отримали десятину від Бара і Комаровець,а також їм належали броварня, цегельня і ставок.

У 1616 р. єзуїти побудували в місті костел Святого Войцеха і Святого Станіслава. Також заснували братство Святої Анни. В 1633 р. єзуїти тут відкрили свій колегіум, де чисельна шляхетська молодь здобувала освіту. Пізніше в ньому викладав знаменитий румунський історик Мирон Костін. Після того, як орден єзуїтів був скасований, у 1733 році колегіум закрили, будинок було передано базиліанам, а майно єзуїтів – Комісії національної освіти.

У 1659 р. барську землю було віддано в приватну власність Івану Виговському. За його часів містечко поступово почало відбудовуватися, налагоджуючи мирне життя після буремних років українсько-польського протистояння.

У 1663 р. він прийняв до свого замку францисканців і дозволив їм побудувати скромний дерев'яний храм Святого Йосипа, заснований на кошти Северина Калиновського, Альберта М'ясковського та Самуіла Лойовського [14, с. 1223].

Король Ян Казимир, відпочиваючи тут у 1663 р. під час походу на Дністер, подарував францисканцям село Шершні (1667 р.), а згодом – село Козарівку.

В 1672 р. Бар зайняли турки і францисканцям довелося покинути місто. Загарбники зруйнували фортецю. І аж після 1699 р. ченці повернулися та відреставрували перетворений на стайню храм. Відомо, що святиня проіснувала до часів Барської конфедерації. А згодом була спалена царськими військами.

У XVIII ст. римо-католицька громада береться за відбудову храму Святого Миколая, знищеного в 1594 р. в ході козацько-селянського повстання.

У 1719 р. єпископ кам'янецької дієцезії Стефан Рупнєвський доручив кононіку Пруському вивчити ситуацію барського парафіяльного костелу. Після з'ясування обставин стало відомо, що земля, яка колись належала парафії, поділена між домініканцями, єзуїтами, священиком православної церкви та євреями. Оскільки документів про конфіскацію парафії знайдено не було, єдиним свідченням стали спогади місцевих жителів про власників католицької парафіяльної землі.

Виявилося, що на частині зайнятої євреями землі вже була побудована синагога, проте вони були змушені віддати землю, що належала парафії. Синагогу було перенесено в інше місце, на що єпископ Рупнєвський наказав дати євреям 100 червоних злотих. Православний священик також відрікся від землі, коли біля його будинку знайшли надгробну плиту з таким надписом: «Hic jacet honorabilis virloannes Stewart natione Scotus Obiit d. 8 mensis Marti A.D. 1626». Такий пам'ятник міг бути тільки на католицькому кладовищі, що однозначно вказувало на приналежність його до парафії. На початку XVI ст. в російських православних не було звичаю вміщувати латинські написи на гробах. Невелику частину землі повернули також домініканці, але більшу частину майна все ж залишили собі, посилаючись на привілеї, дані їм королем Сигізмундом III у 1609 р. Єзуїти натомість довели, що свою частину купили в 1617 р. в парафіяльного священика за дозволом кам'янецької капітули. Єпископ Рупнєвський обрав Матеуша Круликовського настоятелем барського храму, і той, у свою чергу, займався будівництвом нової святині [14, с. 1196].

У 1741 р. єпископ Сієраковський під час відвідин барської парафії записав, що будинок дерев'яний, недобудований, адже настоятель не мав жодного матеріального фонду для утримання себе та церковних службовців. Хоча в 1550 р. Бона надала привілей, згідно якого настоятель цього храму міг отримувати частину податків від мешканців, проте він ним не користувався, позаяк згаданий документ королеви загубився. Миряни давали священику лише 8 грошів на рік. На той час парафія обіймала велику територію і налічувала аж 4 тис. мешканців. До її складу входило 37 навколишніх сіл. Серед них були такі населені пункти, як місто Бар, передмістя Чемериси, Галузинці, Вовковинці, Васютинці Радіївці, Гришки, Комарівці, Іванівці, Лука, Чернелівці, Овсяники, Маньківці, Хутір Кузьминці, Сименки, Михайлівці, Ходаки, Ялтушків, Ялтушківська Слобода, Ялтушків Підлісний, Чемериси Волоські, Токарівка, Чернятин, Біличин, Антонівка. Всі ці поселення належали князю Любомирському. Інші села староства також належали до складу парафії, хоч і були приватною власністю окремих осіб або орденів: Митки – Підгорського, Глинянка (або Плебанки) – домініканців, Сеферівка – єзуїтів, Шершні і Козарівка – францисканців і т. д.

У 1719 р., після візиту каноніка Пруського, барський костел був відданий під опіку єзуїтів. Всі душпастирські обов'язки вони виконували до 1773 р. Зі зміною місцевої влади єзуїтам було заборонено залишати парафію, а душпастирською діяльністю знову почали займатися дієцезіальні священики.

У другій половині XVIII ст. до Бара прибули кармеліти. Привів їх у 1759 р. місцевий староста – князь Антоній-Бенедикт-Констянтин Любо-мирський. На прохання отця Марка, настоятеля Аннопольського монастиря на Волині, староста подарував їм землі за мурами Бара. На площі у формі трикутника кармеліти почали будувати монастир і храм. Та незабаром помер священик Антоній Любомирський. Його наступником став рідний брат Францішек Любомирський. Він підтвердив дар брата документом, що був підписаний королем у Варшаві 30 березня 1763 року. Під час будівництва монастиря і храму кармеліти виконували обов'язки душпастирів у навколишніх парафіях [14, с. 1225].

29 лютого 1768 р. на Барщині (у с. Михайлівцях Муровано-куриловецького району) було підписано Акт конфедерації, що поклав початок боротьбі польської шляхти за збереження прав і привілеїв католиків на Правобережній Україні. Боротьба була дуже жорстокою, особливо в її вирі постраждало місцеве населення. 20 червня 1768 р. російські війська вперше захопили Бар, загинули тоді тисячі людей. Та конфедерація, що отримувала моральну й матеріальну підтримку від Туреччини і Франції, продовжувала боротьбу. У 1771 р. російське військо вдруге розгромило конфедератів та зайняло Бар. Це призвело до того, що в 1772 р. Барська конфедерація остаточно розпалася.

Кармеліти мали тісний зв'язок із барськими конфедератами. Кармеліт Марек Яндолович, котрого в Барі вважали за пророка і чудотворця, мав великий вплив на повстанців.

Цей факт тільки підтверджує значний вплив католицької громади в місті та на його околицях.

Наприкінці XVIII ст. змінився адміністративно-територіальний поділ Східної Європи: зникла Річ Посполита, з'явилася Австрійська імперія. Разом із цим змінилася територіальна приналежність українських земель. Зокрема, частина Правобережжя (в т. ч. й Бар) у 1793 р. відійшла до складу Росії. В межах України, за рахунок приєднання Поділля, Брацлавщини, Волині та Київщини, опинилося 817 тис. католиків [7, с. 596].

До цього часу в російській державі не було структур католицької церкви. Тож надалі ситуація мусила докорінно змінитися. І змінилася: закривалися польські школи, було конфісковано католицькі храми і частину з них перетворено на православні церкви. Опинившись під владою Росії, римо-католицька церква зазнала реорганізації. Катерина II наказом від 17 вересня 1795 р. скасувала староапостольну церковну організацію та ліквідувала дієцезії, та її син і наступник Павло I, відомий своєю незгодою в багатьох питаннях з політикою матері, це рішення відмінив у 1798 р.

Після ряду проведених церковних і політичних змін Бар (від 1796 р.) належав до Могилівського повіту Подільської губернії Кам'янецької дієцезії.

Подальша доля католицьких храмів у місті Бар складалася досить неоднозначно.

У 1806 р. згорів храм Святого Миколая і надалі вже не відбудовувався. Територія храму була викуплена православними монашками, що збудували там помешкання для своїх капеланів.

Після пожежі царська влада дала дозвіл на будівництво нового храму. Будівництво розпочалося в 1806 році за допомогою домініканця Шашбея. «Храм в Бару кам'яний, третього класу, був побудований настоятелем домініканського монастиря Шашбеєм та отримав назву св. Миколая у 1811р. Освячений 1826 р. кам'янецьким єпископом Мацкевичем» [10, с. 21].

Відомо, що вже у 1824 р., (під час візиту того ж єпископа до Бара) існували два чоловічі згромадження – домініканське і францисканське. Домініканців було троє. На той час вони розпочали будівництво нового парафіяльного храму, вже не у фортеці, але біля неї, що мав бути значно більшим за попередній. Та через брак коштів до XVIII ст. встигли збудувати лише презбітеріум, де відправляли богослужіння.

Оскільки значна частина мешканців міста складалися з католиків, цілком природно, що вони, не погоджуючись з новим політичним укладом, приєдналися до листопадового повстання 1831 року і підтримали повстанців Польщі. В лютому 1831 року в Барі відбувся з'їзд членів Патріотичного товариства (ця організація утворилася в 1821 р. на Поділі).

Методом покарання повстанців-поляків стало закриття на Поділлі всіх католицьких шкіл (їх було 60). Барська школа, якою керували василіани, також була закрита. На час закриття це була шестирічна школа, де навчалося 700 учнів. Тут працювало 16-20 ченців, 14 із

яких були вчителями. Деякі викладачі були навіть випускниками Віленського університету. З огляду на те, що інших навчальних закладів у місті не існувало, місцева молодь охоче навчалася в цій школі.

Появу отців василіан у Барі, польські джерела пояснюють отриманням спадку від єзуїтів (про це йшлося вище) і подарунку від Верещатинських – села Семенки (Сименки) з лісом та двома ставками. А саме тут, як відомо, знаходився заснований у 1555 р. перший православний Петропавлівський монастир, діяла там також і православна церква.

Факт перенесення монастиря та церкви до міста Бара, на берег річки Рів, найімовірніше, пов'язаний з діяльністю василіан (що підтверджує архівний документ). У 1727 р. вони отримали територію в місті під будівництво монастиря, а також їм були надані різні «свободи і вольності». І першу школу отців василіан відкрили, з дозволу єзуїтів, саме тут, у новому монастирі. А вже після ліквідації ордену єзуїтів (1781 р.) у розпорядження отців потрапила Єзуїтська колегія з усіма забудовами.

Наприкінці XX століття діяльність греко-католицької церкви в місті Бар почала відроджуватися. Будинок колишнього міського училища (згодом – будинок міського суду), після знищення пожежею було передано греко-католицькій громаді м. Бар. Саме цей будинок у 1994 р. було внесено до архітектурних пам'яток місцевого значення XVIII-початку XIX ст. Є припущення, що в цій будівлі знаходилася школа отців василіан. А сам будинок був споруджений з каміння і цегли зруйнованої барської фортеці. Сьогодні це монастир Святого Івана Хрестителя греко-католицької церкви отців василіан, відкриття та освячення якого відбулося 21 вересня 2003 року.

Отже, в Барі до 1831 року існували лише католицькі монастирі: домініканський, кармелітський і василіанський. У 1831 р. домініканський монастир, у келіях якого ще в 1793 році розташовувалася російська артилерія, був знесений, а з його цегли було споруджено будинок для поліцейської жандармерії, приміщення для пожежної охорони, а також міську школу на місці зруйнованого монастиря. Подібна доля спіткала в 1833 р. францисканський монастир та їх костел Святого Йосипа. З їх цегли у 1856 р. збудували православну церкву в Гірському Барі (тепер Барські Чемериси). У 1832 р. російський уряд закрив школу отців василіан у м. Бар. В наступному (1833 році) був скасований чин василіан, а будівлі монастиря і церкви передали православним монахам. Монастир мав назву Барський Свято-Покровський монастир.

Остаточне входження Подільського краю в склад Російської імперії призвело до того, що польська римо-католицька громада зазнала таких же переслідувань та гонінь, яких зазнали колись православні в складі Речі Посполитої. Наприклад, у 1810 р. в Російській імперії було створено Міністерство чужих віросповідань, якому підпорядковувалася й польська громада. Ще більше погіршилося становище поляків після повстання 1863-1864 рр. У важкій ситуації опинилася й барська парафія. Уряд знищив усі існуючі на той час католицькі храми, було зруйновано монастирі, а на потреби парафіян залишено лише невеликий храм Святого Миколая, побудований домініканцем Шашбеєм. Відомий опис того храму від 1823 р.: «Храмовий маєток був невеликий у порівнянні з ділянкою костелу, яка мала 223 десятини 620 сажнів землі» [10, с. 24].

На початку XIX ст. в Барі було чотири православні церкви: Успенська церква, згадки про будівництво якої припадають на 1757 рік; церква Преображення Господнього, що будувалася в 1856 р. в Чемерисах Барських; у самому Барі існував монастир православних ченців у приміщенні василіанського монастиря, а при монастирі – дві церкви: Покровська та Святого Арсенія. Мали вони 175 десятин, 800 сажнів, млин зі ставком поблизу села Сименки.

Відомо, що в самому Барі в 1900 р. було 3546 православних, 828 католиків і близько 8 тис. євреїв. Вони мали в місті синагогу, а також 11 місцевих домів молитви.

Найдокладніша інформація збереглася про Святоуспенську церкву.

Парафіянам дивом вдалося врятувати храм від зруйнування. Це тому, що в невеликому за своїми розмірами храмі (висота – 11,5 аршин, довжина – 23 аршини, а ширина – 13,5 аршин) знаходився чудотворний образ Святого Миколая, привезений, згідно з легендою, королевою Боною і встановлений у храмі на честь святого. Цей образ користувався великою пошаною серед парафіян, і тому царська влада, побоюючись бунту католиків, котрих у другій половині XIX ст. в Барі нараховувалося близько 7 тисяч, залишила цей храм, що вміщував близько 500 осіб. У1888 р. образ Святого Миколая справив велике враження на київського купця

Храпова. Той, оглядаючи образ, зауважив, що він намальований на дереві і з роками постарів. Тому його віддали до реставрації та прикрасили образ срібною сукнею.

9 травня кожного року навколо прекрасного образу збиралися люди, аби відзначити день Святого Миколая. З кожним роком ця парафія розросталася. Тут процвітало душпастирство, ревно проваджене Альфонсо Вербицьким, котрий працював у парафії в другій половині XIX ст.

У зв'язку зі збільшенням парафії в 1900 році розпочалися роботи, пов'язані з розбудовою храму. Завдяки цим зусиллям була утворена парафія Святої Анни.

Революційні події поч. XX ст. дещо відвернули увагу уряду царської Росії від польського питання. Віруючі римо-католицької парафії в Барі разом із настоятелем Олександром Щавінським звернулися до єпископа Луцько-Житомирської дієцезії Кароля Антонія Недзялковського, в якому повідомляли, що «влада не чинитиме жодних перешкод стосовно розбудови храму в Могилівському повіті – м. Барі». Незабаром була затверджена будівнича комісія при управлінні Подільської губернії, а також було зібрано на будівництво 13 тис. рублів добровільних пожертвувань віруючих.

Єпископом Недзялковським 1902 р. було утворено будівельний комітет, до складу якого ввійшли парафіяни: В. Рижевський – мешканець с. Іванівці, А. Соколовський – лікар з Бара, Ружанський з селища Шершні, с. Шановський – міщанин з Бара, Желіховський (Зеліховський) з Бара, М. Бевзюк з с. Окладне.

Наріжний камінь під нову частину храму був закладений у день Святої Анни, 26 липня 1902 року. Саме від її імені храм і мав отримати назву. З рук єпископа камінь вклав секретар єпископа отець канонік Кашинський. Того ж дня він посвятив місцевий цвинтар.

Упродовж чотирьох років будівництвом храму керував архітектор Й. Таманчук зі Жмеринки. Велику допомогу надав отець Олександр Щавінський – настоятель парафії, який і власних коштів не пошкодував для нового будівництва. Та, незважаючи на пожертви віруючих, коштів на будівництво храму не вистачило. Отця Олександра Щавінського було направлено до парафії в Гречани, а всі церковні цінності він передав своєму наступнику отцю Еразмові Чачковському.

Офіційне відкриття розбудованого храму відбулося вже після від'їзду отця Щавінського 26 липня 1906 р., в урочистість Святої Анни, покровительки парафії. «Було багато священиків і звичайних людей. Так багато, що коли люди з цієї нагоди принесли хліб, його було стільки, що ним була вкрита ціла прихрамова площа. На посвяченні храму було близько 40 священиків» [31. с. 29]. Конкретних документальних свідчень про те, хто здійснював урочисте посвячення, не збереглося.

Революційні віяння 1917 р. та подальша зміна влади, звичайно ж, зачепили церкву, в т. ч. і римо-католицьку.

У період революційної влади обов'язки настоятеля в Барській парафії виконував отець Маркіян Токажевський, який прибув до Бара в 1917 р. і заснував тут два парафіяльні будинки – старий та новий дім. Існувала також початкова школа, котру настоятель перетворив на початкову школу для тих, хто готується до гімназії. А 10 вересня 1918 р. в тому самому будинку в приході заснував польську гімназію.

За період 1917-1920 рр. влада в Барі змінювалася 14 разів. Настоятеля Токажевського багато разів хотіли розстріляти, але вчасні попередження парафіян допомагали йому врятуватися.

Після 1920 року частина поляків, побоюючись репресій, змінює свою національність. Якщо в 1924 р. в Барі мешкало 9,5% поляків, то в 1925 р. визнавало себе поляками 7,9%. Тривалі переслідування зменшували їх чисельність і в парафії. У 1925 р. їх було 1676, у 1928 р. – 599, а в 1929 р. – 174. До костелу ходили тільки селяни, тоді як решта людей, побоюючись втратити посаду , не брали участі в релігійному житті парафії [10,с. 30].

З 1922 по 1927 рр. посаду настоятеля в Барі обіймав ксьондз Ян Лукаш, який був висланий на Соловецькі острови, а пізніше розстріляний. У 1927 р. на цю посаду призначили ксьондза Яна Свідерського, котрого заарештували, а потім відправили до табору. У 1930-1935 рр. настоятелем парафії був уніат – ксьондз Себастьян Сабудзинський.

Лише за один 1930 рік НКВС на Поділлі було заарештувано та вислано до таборів 15 служителів церкви. Перед судом постали майже всі священики, були зачинені всі монастирі. З філії Барської парафії (село Попівці) було вивезено до Сибіру та Казахстану 90 поляків. Також у Барі ув'язнено і вивезено за межі міста сотні парафіян. Радянська влада, втілюючи свою

антирелігійну політику, не гребувала ніякими методами боротьби проти віруючих усіх конфесій.

Весною 1937 р. барський храм був зачинений. Усі книги про хрещення, шлюби, документи, що знаходилися в парафіяльних архівах, були знищені. У своїх спогадах старожили згадують, що храм Святої Анни був відкритий у період окупації німецькими військами в 1943 р. і що богослужіння тоді відправляв священик, направлений сюди з Вінниці. Перше офіційне зібрання парафіян у костелі відбулося після війни – 9 липня 1948 року.

У повоєнний період на території Барського району діяли: парафіяльний костел у Барі, парафіяльний костел у Маньківцях (пізніше був закритий), а також каплиця в с. Козарівка (зареєстрована 15 травня 1947р.). Барські парафіяни щороку повинні були звертатися за дозволом на користування храмом і проведення в ньому релігійної діяльності. Не було також у парафії свого священика. Тому після війни в Барі і в с. Козарівка душпастирською діяльністю займався отець Марцелій Високінський з Вінниці.

У 1949-1950 рр. влада знову намагалася закрити храм і будинок священника, але опір парафіян перешкодив діям влади. До Бара раз на рік приїздив священик з іншої парафії – ксьондз Високінський (до 1952 р.). Пізніше парафіяни разом з головою Адамом Майданюком просили постійного священика. На той час із заслання повернувся отець Марцін Вільк (його черниче ім'я отець Хілари), який прибув до Бара, а 24 червня 1953 р. влада затвердила його настоятелем. Він працював тут до 1958 р., але за спроби навчати дітей катехізису був висланий до Польщі.

Репресії кінця 50-х років не давали можливості для затвердження нового священника настоятелем. Парафіяни запрошували на молебні священиків із сусідніх парафій. До Бара приїздили отець Войцех Ольшевський, отець Антоній Хоміцький. 31 липня 1972 р. настоятелем став отець Броніслав Бернадський, який працював у Барі аж до 1995 року.

Щороку священики подавали звіт державній владі про кількість хрещень, похоронів та шлюбів, відвідування людьми недільної святої служби, служби у звичайні дні та свята. Все максимально контролювалося.

У добу перебудови релігійні утиски значно зменшилися, від 1986 р. розпочалася катехізація дітей та молоді. Пізніше запроваджено в школі уроки польської мови як факультативні заняття. Сьогодні вже існують каплиці та костели в Козарівці, Ялтушкові, Мальчівцях, Митках, Чемериському, Копайгороді та Затоках.

Дане дослідження розкриває історію виникнення в місті Бар православної та римо-католицької церков і відкриває перспективи для роботи над маловивченими проблемами. Однією з актуальних тем для нових досліджень постає питання історії святинь, що знаходяться в храмах міста. Зокрема можна припустити, що ікони Божої Матері, які знаходяться в православній церкві та костелі, є копією відомої католицької ікони «Salus populi Romani». З неї зроблено копії ікони Божої Матері, які зустрічаються в багатьох православних і римо-католицьких храмах Поділля. Адже після переходу Поділля під контроль Польщі політика польської шляхти була спрямована на повне ополячення та окатоличення українського населення. Підтвердженням цього є той факт, що в місті Бар Миколаївська, Воскресенська, Троїцька, Успенська та Преображенська церкви спочатку були уніатськими.

Давно вже відгули голоси предків-козаків, не пишуться царські укази, влада не руйнує храмів, не ворогують католики і православні. Лише руїни старої фортеці, церква, костел можуть згадати своє минуле. Зараз у Барі живуть люди різних вірувань, відбудований греко-католицький храм. Ніхто не ділить людей на католиків і православних, а від того – на кращих чи гірших. Тож сьогодні ми повинні вийти на рівень толерантності, намагаючись відновити історичну долю нашого спільного духовного скарбу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бар. Барська земля – крізь призму століть / Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – с. 448.
2. Барладин І. Д. Йолтуховський М. П. Історія рідного краю. В двох частинах. – Бар. 1991-1992.
3. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст. – К., 1985.
4. Євангелізаційний часопис Кам'янець-Подільської дієцезії / Гол.ред. о. В. Воскобійник. //»Credo». – 2006. – № 5. – С. 12 – 17.
5. Каюмов М. Витоки духовності // Барчани. – 2007. – 3 лютого.
6. Каюмов М. З. Наш Бар. Наша історія. Наша духовність. – К., 2006. – С.5 – 26.

7. Комісарчук М. Х. Непроста доля древнього міста, або деякі роздуми перед ювілеєм // Хочу все знати. – 2006. – 12. вересня.
8. Крижанівський О. Зліт і трагедія королеви: Бона Сфорца – засновниця м. Бара // Подільський край – 1992. – 7. вересня.
9. О. Павло Вишковський ОМІ. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму. – К., 2009. – 308 с.
10. О. Павло Вишковський ОМІ. Міць віри барської парафії. – Бар, 2009. – 168 с.
11. Подолинний А. М. Місто Бар: Путівник. – Одеса: Маяк, 1990. – С. 64.
12. Приходы и церкви Подольской епархии. – Под редакцией священника Ефимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с.
13. Сецінський Є. Оборонні замки західного Поділя XIV – XVII ст. – К., 1928.
14. Сецинський Е. Храмы города Бара Могилевского уезда. Исторические очерки. – ПЕВ. 1902. №47. – С. 1067 – 1077; № 48. – С. 1122 – 1132; № 49. – С. 1145 – 1157; № 50. – С. 1189 – 1197; № 51. – 1219 – 1225.
15. Сказание о Подольском городе Баре и Барском Свято-Покровском монастыре // Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – №36-37. – С. 826-849.
16. Сторожук А. Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (події, особистості, факти). Навчальний посібник. – К., 2010. 282 с.
17. Труды Подольского Епархиального историко – статистического комитета. Под ред. Н. И. Яворовского. – Каменец – Подольск, 1890 – 1891.
18. Яворовский Н. Историко – статистическое описание г. Бара и заштатного Свято – Покровского монастиря // Подольские епархиальные ведомости. – 1905. – С. 473 – 484; № 17. – С. 502 – 512; №18. – С. 533 – 543.

И.В. Харитонова ЦЕНТРЫ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ ГОРОДА БАРА

Статья посвящена изучению истории центров духовности города Бар и исследованию проблемы происхождения святинь, которые находяться в храмах города. Исследованые материалы предлагаются для использования преподавателям, краеведам, студентам и ученикам.

Ключевые слова: центры духовности, православие, римо-католическая церковь, греко-католическая церковь, храм, церковь, костел, монастырь.

I.V. Kharitonova SPIRITUAL CENTER of THE TOWN BARA

The paper studies the history of the city center of spirituality Bar and investigation of the origin of Sacred things, which are located in churches in the city. Study materials are available for use by teachers, local historians, students and pupils.

Keywords: center of spirituality, Orthodox, Roman Catholic Church, the Greek Catholic Church, church, church, monastery.

УДК 377.5

Л.В. Хілінська

ОБЛАСНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ЛІЦЕЙ В ІСТОРІЇ МІСТА БАРА

Зміст статті розкриває місце і значення функціонування Обласного гуманітарного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського в соціокультурному просторі міста Бар.

Висвітлено основні напрями національного виховання учнів ліцею, зокрема на історико-краєзнавчому матеріалі. Обґрунтовано перспективу використання особистісного підходу щодо суб'єктів навчально-виховного процесу в системі «Ліцей – Місто».

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, становлення особистості, обдарованість, творча атмосфера, історико-культурні традиції, краєзнавчий матеріал.

Система освіти в Україні є основою національного і духовного відродження суспільства. Її реформування спрямоване на виховання соціально активної, духовно багатої, творчо розвиненої особистості, яка не лише володіє ґрунтовними знаннями, але й орієнтується у своїй творчій діяльності на практичну спрямованість знань, становлення професійної кар'єри, усвідомлення необхідності вдосконалення знань протягом усього життя і бажання своєю працею та поведінкою облагороджувати світ.

Входження України у відкритий європейський різногалузевий простір потребує оновлення інтелектуального потенціалу нації і, відповідно, принципово нових умов та підходів до розвитку талановитої молоді, що й знайшло своє відображення в Законах України «Про освіту» [4], «Про загальну середню освіту» [5], Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») [2].

Національна доктрина розвитку освіти [3], «Програма роботи з обдарованою молоддю на 2001-2005 роки» [6], Концепція Державної програми з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки [7], Концепція Державної цільової соціальної програми «Школа майбутнього» на 2007-2010 рр. [8], Концепція національно-патріотичного виховання молоді [9] є основними державними документами, в яких визначено стратегічний напрямок освіти в цілому, її мету, завдання, очікувані результати розвитку системи національної освіти в майбутньому. Робота з обдарованою молоддю, яка розглядається в цих документах як безперервний процес формування творчої особистості, розвиток культурного та інтелектуального потенціалу України передбачає виховання нового покоління українців, укоріненого в малу батьківщину (ще у давніх греків існувало поняття genius loci, що в перекладі означає «дух батьківщини») і водночас зорієнтованого на світовий європейський простір.

«Ногами людина повинна вростати в землю своєї батьківщини, але очі її хай оглядають весь світ», – у цих глибоких за змістом словах філософа Сантаяни закладена значима сутність гуманістичного світогляду і загальнолюдська ідея єдності всіх землян.

Формування в молоді почуття патріотизму, відданості Вітчизні, а також відчуття належності до світової спільноти є необхідною умовою функціонування і розвитку національної за змістом і формою й одночасно загальнолюдської гуманної школи.

Мета даної публікації – визначити місце і значення функціонування Обласного гуманітарного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського в часо-просторовому вимірі міста.

Реалізація даної мети передбачає вирішення наступних завдань:

- розкрити історію заснування Обласного гуманітарного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського;

- висвітлити основні змістові напрями виховання учнів ліцею, зокрема на історико-краєзнавчому матеріалі;

- обґрунтувати перспективу використання особистісного підходу щодо суб'єктів навчально-виховного процесу в системі «Ліцей – Місто».

Історія міста – це не лише віхи його розвитку від часу виникнення з акцентом на історії господарства і переліком найбільш помітних подій і найвідоміших постатей. Місто – це складна соціокультурна система. За баченням середньовічного інтелектуала Ісидора Сельвінського, міста – це не камені, а люди. У цьому лаконічному визначенні й справді найточніше відображена суть міського організму, який створюється людьми і для людей.

Мальовничий подільський Бар, по якому сьогодні виповнилося 609 років, по праву має належати до списку історичних міст, оскільки до цієї категорії належать ті населені пункти, історія яких налічує понад 300 років.

Великий потенціал нашого міста обумовлений тим, що Вінниччина, і зокрема Бар, є батьківщиною багатьох обдарованих, яскравих і харизматичних особистостей, які стали гордістю не тільки національної історії та культури, але й увійшли до пантеону слави інших країн, усього людства.

У різні історичні часи на теренах Поділля жили і творили непересічні особистості – відомі діячі культури, мистецтва, науки, визначні державотворці, які зробили вагомий внесок в українську історію, сприяли розвитку національної та загальнолюдської культури і науки. Йдеться передусім про таких митців слова, як М.Коцюбинський, М.Стельмах, С.Руданський, В.Стус, М.Трублаїні, І.Стаднюк, Я.Івашкевич, О.Чорногуз, Є.Гуцало; художників і композиторів (В.Тропінін, Натан Альтман, П.Чайковський, П.Ніщинський, М.Леонтович), діячів науки (М.Пирогов, В.Буняковський, О.Можайський), визначних державотворців (Б.Хмельницький, С.Наливайко, Д.Нечай, І.Сірко, М.Кривонос (XVI-XVII ст.), М.Грушевський (XIX-XX ст.)).

На сучасному етапі моделювання міської духовної атмосфери і середовища значною мірою відбувається під впливом функціонування у м. Барі загальноосвітніх закладів (загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №1, навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня

школа І-ІІІ ступенів №2 – гімназія» м. Бара, загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №3, загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №4, Обласний гуманітарний ліцей при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського, Барський будівельний ліцей) та вищих навчальних закладів І-ІІ рівнів акредитації (автомобільно-дорожній технікум Національного транспортного університету, гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського), кожен із яких має свою індивідуальну атмосферу, свої ідеї та погляди, свої надбання, стиль і ритм роботи, своїх чільних представників, котрими пишається, а найголовніше – це учнівська та студентська юнь, яка створює нашому місту неповторне молодіжне обличчя.

Історія Обласного гуманітарного ліцею для обдарованих дітей із сільської місцевості при Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського бере свій початок у 2001 році.

Рішення про відкриття обласного ліцею-інтернату для талановитої молоді було ініційовано Вінницькою обласною радою та управлінням освіти і науки Вінницької облдержадміністрації як відповідь на державну Програму роботи з обдарованою молоддю на 2001-2005 роки, якою безпосередньо передбачалося відкриття обласних ліцеїв-інтернатів.

Як відомо, навчальні заклади такого призначення здебільшого відкривалися в обласних центрах при університетах. Ідея відкриття ліцею на базі тоді ще Барського педагогічного училища була перспективною для міста Бар, оскільки воно ставало центром інноваційних освітніх програм з питань роботи з обдарованою сільською молоддю Вінниччини.

Управлінням освіти і науки Вінницької облдержадміністрації передбачалося створення в області школи нового типу, яка за своїм змістом і формою має зреалізувати принципи неперервності навчання в системі «ліцей – ВНЗ».

Усвідомлення місії ліцею як інноваційної школи і внутрішнє прийняття цієї відповідальності у 2001 році було не з легких для керівництва та педагогічного колективу Барського педагогічного училища. Виник цілий ряд проблем: який кадровий потенціал забезпечить якість ліцейської освіти? які організаційно-педагогічні заходи сприятимуть розвитку якісної підготовки в ліцеї? які критерії забезпечать ефективну життєдіяльність ліцею як інноваційної школи? за яких умов випускник ліцею буде конкурентноспроможним на національному та світовому ринках праці?

Ці та ряд інших питань спонукали до визначення головної мети, завдань і пріоритетних орієнтирів у роботі з обдарованими учнями.

Головною метою освітньої підготовки учнів ліцею визначено:

- забезпечення можливостей для рівного доступу учнівської молоді до здобуття загальноосвітньої, профільної та початкової професійної підготовки, неперервної освіти впродовж усього життя;
- підвищення якості освіти для ґрунтовного оволодівання учнями науковою системою знань про світ і суспільство, природу, людину, історію, культуру;
- виховання свідомої особистості, якій притаманне прагнення до самоосвіти, самовдосконалення, професійного зростання;
- створення оптимальних умов для реалізації здібностей, нахилів, інтересів і професійних запитів учнівської молоді;
- формування в учнів ліцею компетентностей (соціальних, комунікативних, полікультурних, інформаційних) як необхідної умови для соціалізації особистості.

Відповідно до визначеної мети було розроблено наступні завдання:

- оновлення змісту освіти, концептуальна розробка науково-методичного забезпечення викладання загальноосвітніх, профільних дисциплін та спецкурсів за вибором;
- удосконалення системи пошуку та відбору на навчання обдарованих дітей із сільської місцевості;
- створення ефективної системи соціально-психологічної підтримки талановитої молоді;
- розробка у упровадження інноваційних методик і технологій навчання;
- побудова навчально-педагогічного процесу з урахуванням особливостей індивідуального розвитку кожного учня, його інтересів та нахилів;
- здійснення моніторингових досліджень (внутрішній контроль успішності ліцеїстів шляхом проведення нульового, проміжкового і підсумкового зрізів знань);
- розробка учнями індивідуальних планів навчання, конкретних проектів самоосвіти;

- організація спільної науково-дослідницької роботи учнів та викладачів ліцею;
- інтеграція навчальної і виховної роботи, урочної і позаурочної діяльності в предметних гуртках, творчих студіях, клубах, спортивних секціях за інтересами;
- упровадження рейтингової системи аналізу навчальних та позашкільних досягнень ліцеїстів;
- створення системи стимулювання навчальної і громадської діяльності обдарованих дітей;
- організація спільної роботи педагогічного колективу, сім'ї, громадськості;
- забезпечення наступно-перспективних зв'язків між базовою, загальноосвітньою та професійною освітою в системі «ліцей – коледж – університет», «ліцей – університет».

Реалізовуючи програму роботи з обдарованою молоддю, педагогічний колектив ліцею працює над науково-методичною проблемою: «Особистісно орієнтований підхід у навчально-виховній діяльності ліцею як засіб творчого розвитку і самореалізації вчителя й учня».

Десятирічна історія розвитку ліцею дозволяє стверджувати, що педагогічному колективу вдалося впровадити найефективніші форми і методи навчання, створити цілісну педагогічну систему, спрямовану на розвиток творчого потенціалу учнів, стимулювання їх інтелектуального самовдосконалення й самореалізації в сучасному соціумі.

Взявши за настанову слова С.Русової – «тільки той народ і бере перемоги, який має найкращу школу», – ми поступово напрацьовували філософію життєдіяльності ліцею, яка сьогодні відповідає наступним критеріям:

- центральною особою в ліцеї є Людина та її духовна сфера;
- культивування в середовищі ліцеїстів власне національних вартостей найвищого рівня (Бог, Україна, Свобода);
- етапи становлення особистості ліцеїста: самопізнання, самовиховання, самоосвіта, самовдосконалення, самовизначення, самовдосконалення, самореалізація;
- освіта впродовж життя: від усвідомлення потреби вчитися – до професійного зростання;
- чуття єдиної ліцейської родини як основа усвідомлення національної ідеї;
- активна життєдіяльність – результат фізичної культури й здорового способу життя особистості;
- золоте правило ліцею: блаженство розуму – в знанні, блаженство душі – в честі і совісті, блаженство тіла – в здоров'ї.

Провідну роль у навчально-виховному процесі ліцею займає національно-патріотичне виховання, яке є фундаментом становлення світогляду молодої людини, оскільки тільки високосвідома особистість зі стійкими переконаннями зуміє цивілізовано відстоювати свої громадянські права, виконувати обов'язки, сприяти миру і злагоді в суспільстві, бути здатною до конкуренції, успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій української національної культури.

«Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вивіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише «для годиться», а дійсним центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для старинного Еліна або Римлянина; коли послужити створенню Великої України… стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українського громадянина по щирості і по совісті, – тоді тільки збудується Велика Україна, і український народ зможе сказати перед світом, що він послужить ділу людства …», – так писав М.Грушевський [1].

У поглядах українського вченого-історика ми вбачаємо духовні, ціннісні орієнтири для формування в учнів ліцею національної гідності, виховання морально-психологічних якостей громадянина-патріота.

Основні завдання національного виховання в ліцеї:

- виховувати учнів в атмосфері пізнання, збереження і розвитку духовної і матеріальної культури народу;
- формувати національну свідомість, історичну пам'ять, національний характер, світогляд, гуманістичні ідеали;
- плекати духовно багату, цілісну особистість;

- розвивати гармонію особистих і громадських, індивідуальних і загальнолюдських потреби;
- відкривати у кожній особистості інтелектуальний потенціал;
- творити і примножувати матеріальні та духовні багатства народу;
- утверджувати в національному бутті вищі здобутки світової цивілізації.

Форми і методи виховання в ліцеї базуються на вивченні героїчної історії українського народу, духовної спадщини, національних традицій, символів, звичаїв і безпосередньо на знанні місцевого історико-краєзнавчого матеріалу.

Природне, історичне, культурне розмаїття Поділля знаходиться в центрі уваги викладачів та учнів ліцею, про що свідчать науково-пошукові дослідження учнів-членів наукового ліцейського товариства «Перспектива» Вінницького територіального відділення МАН України. Для прикладу наводимо окремі теми науково-пошукових досліджень учнів ліцею: «Подільські фразеологізми – невичерпне джерело лексики української мови», «Діалектизми у повісті М.Коцюбинського «Тіні забутих предків», «Особливості вживання власних назв у прозі М.Коцюбинського», «Подільське буття в ранніх творах М.Коцюбинського», «Антропоніми в Подільській фразеології», «Лексико- словотвірні особливості назв населених пунктів Вінницької області», «Відображення духовної культури народу в топонімії Оратівщини», «Топонімічна карта село Червоне», «Назви населених пунктів Барського району: семантико-етимологічний аспект», «Семантико-словотвірні особливості прізвищ рослинного походження в реєстрі жителів Барського району», «Юліуш Словацький і Прибар'я», «М. Грушевський – найвидатніша постать української історії», «Історія села Гулі», «Маєток графа Львова в Чернятині», «Національні меншини Шаргородщини», «Катинська справа», «Органи державної безпеки у Вінницькій області з 1917 по 2009 р.», «Стан злочинності у Вінницькій області», «Мале підприємство: стан і тенденції його розвитку в Барському районі Вінницької області», «Державні підприємства Барського району в сучасних економічних умовах», «Трудовий шлях і здобутки Барського машинобудівного заводу», «Хмільник як рекреаційна зона», «Історія заснування міста Бар та його визначних архітектурних пам'яток», «Лядовський Свято-Успенський чоловічий монастир», «Історія монастирів Подільського краю», «Весільні звичаї на Поділлі», «Подільська народна вишивка», «Перлини подільського зодчества», «Пісенні мотиви Поділля».

Виховання в учнів ліцею національної свідомості, відчуття власної відповідальності за малу батьківщину здійснюється шляхом вивчення таких спецкурсів, як «Літературне краєзнавство», «Історія української культури».

Значну роль у формуванні патріотично налаштованої особистості відіграє щорічна навчальна практика та екскурсії, під час якої учні ліцею збирають, систематизують, узагальнюють історико-краєзнавчий матеріал для написання науково-дослідницьких робіт. За останні роки з учнями ліцею було проведено такі навчальні екскурсії:

- історико-краєзнавчі: історико-краєзнавчий музей м. Вінниці, музей-садиба М.Пирогова, музей-садиба М.Коцюбинського у м. Вінниці, ставка Гітлера «Вервольф», монастир сестер Бенедиктинок, Свято-Успенська церква, костьол святої Анни у м. Бар; Меджибізька фортеця; Кам'янець-Подільський замок, Хотинська фортеця; історичні й культурні пам'ятки Львова та Острогу; Свято-Успенська Почаївська лавра; Лядовський Свято-Успенський чоловічий монастир; Прикарпаття (Коломия, Яремча, Буковель, Говерла); історичні пам'ятки Волині, Сумщини, Буковини, Донеччини;
- виробничо-ознайомлювальні: Барське лінійне виробниче управління магістральних газопроводів, Барський машинобудівний завод, Барська хлібопекарня, Барська друкарня тощо;
- професійно зорієнтовані: районний відділ управління внутрішніх справ, районний суд, прокуратура, нотаріальна контора, ракс, центр зайнятості населення тощо.

Практика проведення екскурсій по Поділлю та різних регіонах України засвідчує, що пізнавальна активність учнів значно підвищується, поглиблюється інтерес до знань, виникає бажання краще зрозуміти певну історичну епоху, зміцнюється любов до свого краю, до України.

У процесі впровадження ефективних виховних систем і технологій педагогічний колектив ліцею створює передумови для формування соціального досвіду, готовності учнів до нових демократичних стосунків у суспільстві. Такі вміння розвиваються шляхом участі учнів

ліцею у Всеукраїнському турнірі юних істориків, який щороку відбувається в різних регіонах України, що й дозволяє учням ліцею вступити в діалог із ровесниками інших шкіл, отримати інформацію про світ, історію, культуру суспільства в цілому.

Формуванню національно свідомої й соціально зрілої особистості сприяє щорічне проведення в коледжі спортивно-масових заходів: «Козацькому роду нема переводу», «Козацькі забави», «Нумо, козачки!».

Найголовнішою ознакою ліцею є «чуття єдиної родини», наступності поколінь, ліцейського братерства. Створенню в ліцеї атмосфери дружби, підтримки, колективізму й особистої причетності до творення історії навчального закладу сприяють щорічні родинні свята за темою: «Ліцей – родина, а я його дитина», творчі проекти: «Ліцей єднає!», «Зерна майбутнього засіваються сьогодні», «Таланти твої, ліцею!». Щорічний досвід їх проведення дає право стверджувати, що ці дійства сприяють інтелектуально-духовному єднанню і сьогоднішніх, і вчорашніх ліцеїстів. І місто Бар усвідомлено сприймається ними як мала батьківщина, як Місто становлення їх особистості.

«… Мій ліцей – душа Поділля і моя сім'я. Разом ми завжди велика сила!» – ці слова авторської пісні випускника ліцею 2008 року Едуарда Якобенчука, яку співають ліцеїсти наступних років навчання, переконливо свідчать про морально-громадянські позиції, почуття патріотизму, любові учнів ліцею до провінційного подільського містечка, де вони вперше зробили почин своєї професійної мрії.

На нашу думку, в створенні творчого середовища провідне місце займає культурологічна орієнтація освіти і виховання, завдяки якій відбувається розвиток особистості і соціальна адаптація. А якщо взяти до уваги той факт, що ліцей функціонує на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, де панує творча атмосфера, зумовлена профілізацією спеціальностей («Початкова освіта», «Дошкільна освіта», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво», «Видавнича справа і редагування», «Правознавство»), функціонуванням на базі ліцею гуртків («Юний мовознавець», «Юний історик», «Мельпомена», гурт «Імпульс»), творчих клубів (правознавчий – «Феміда», ліцейського самоврядування – «Лідер»), студій (інтелектуальна студія «Ерудит», поетична студія «Обрій», журналістська студія «Перо ліцеїста», вокально- хорова студія «Сузір'я», театральна студія «Лицедії»), спортивних секцій за інтересами; активною творчою діяльністю народних та зразкових аматорських колективів коледжу (гурт автентичної манери співу Східного Поділля «Голоси предків», ансамбль народних інструментів «Візерунок», жіночий вокальний квартет «Магія звуків», вокальне тріо «Зорецвіт», чоловічий вокальний ансамбль «Ельдорадо», фольклорний ансамбль «Калинове намисто», ансамбль козацької пісні, академічна мішана хорова капела, чоловічий фольклорний ансамбль української пісні), то закономірно, що кожен ліцеїст у таких умовах має унікальну можливість творчо зростати і зреалізувати власний інтелектуальний потенціал через участь у щорічних науково-практичних конференціях, творчих звітах, різноманітних за тематикою виховних заходах. Таке інноваційне поєднання ліцею і вищого навчального закладу створює умови для моделювання компетентноспроможної особистості, здатної до вільного входження у відкритий різногалузевий соціальний простір.

У процесі впровадження інноваційних технологій педагогічний колектив ліцею орієнтується на ідею відкритого для суспільства освітнього середовища. Формуванню світоглядних позицій учнів ліцею, розвитку їх здатності до професійного визначення та усвідомлення переваги домінантних якостей обраної професії й усвідомлення своєї потрібності та власної соціальної цінності сприяють такі форми роботи:

- щорічні науково-практичні конференції викладачів та учнів ліцею за темою: «Крок за кроком до якісної освіти та життєвої компетенції»;
- вибори президента ліцейської республіки ТЕМП;
- день самоврядування в ліцеї;
- зустрічі з представниками професій різних типів («Людина-людина», «Людина-художній образ», «Людина-природа», «Людина-знакова система», «Людина-техніка») за темами: «Твоє життя – твій вибір», «У світі тисячі професій – одна із них твоя»;
- районні творчі конкурси «Найкраща подоляночка», «Перлина Поділля»;
- зустрічі з письменниками Вінниччини;
- круглі столи з працівниками районної бібліотеки;
- круглі столи з працівниками правоохоронних органів;

- інтерактивні диспути з правових питань;
- спільна навчальна практика учнів ліцею та студентів коледжу в оздоровчому таборі «Фортуна»;
- навчальна практика-спостереження в загальноосвітніх навчальних закладах (для класів педагогічного профілю);
- навчальна практика-спостереження в юридичних установах (для класів правознавчого профілю);
- співпраця з місцевим телебаченням «Децебал»;
- туристичні походи.

Соціалізуючись, людина в міру свого розвитку прагне до самопізнання, самоусвідомлення, самовдосконалення, самореалізації, що й передбачає не пасивну адаптацію, а творення навколо себе духовного, інтелектуального, професійного середовища *(схема №1)*.

Підсумовуючи сказане, відзначаємо, що для сільської дитини важливо пройти шлях від сільської школи через провінційне містечко, де все поруч: і навчальний корпус, і районна бібліотека, і гуртожиток, і автовокзал, – до мегаполіса з його бурхливим життям, яке часто поглинає молоду людину в незвіданий, суперечливий, спокусливий світ. Саме тому американські та британські ВНЗ винесені за межі великих міст і розташовані в невеличких студентських містах.

Робота з обдарованою молоддю в ліцеї вибудована на тісному взаємозв'язку теорії і практики, професійних знань і майстерності педагога, на постійній співпраці з батьківським колективом, випускниками ліцею, студентами коледжу, громадськістю міста, району, області, що й дозволяє зреалізувати найважливіші завдання: розвиток індивідуальності, внутрішнього потенціалу особистості, потреб, інтересів, здібностей, генетично заданих обдарувань, таланту, позитивних рис характеру, ідеалів. А також сприяє соціалізації особистості, мета якої полягає в тому, щоб допомогти дитині вижити в суцільному потоці криз і революцій – екологічної, енергетичної, інформаційної, комп'ютерної та інших; оволодіти досвідом старших, зрозуміти своє покликання, визначити власне місце в суспільстві, самостійно знайти найбільш ефективне пристосування до нього, виробити терпимість, доброзичливість у ставленні до соціального партнера, здатність і готовність до конструктивно-критичної взаємодії з існуючою соціальною реальністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть// Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992.
2. Державна національна програма «Освіта.Україна XXI століття»//Історія української школи і педагогіки. – К.:Знання, 2005. – С.600.
3. Національна доктрина розвитку освіти//Історія української школи і педагогіки. – К.:Знання, 2005. – С.644.
4. Закон України «Про освіту»//Історія української школи і педагогіки. – К.:Знання, 2005. – С.577.
5. Закон України «Про загальну середню освіту»// Історія української школи і педагогіки. – К.:Знання, 2005. – С.623.
6. Програма роботи з обдарованою молоддю на 2001-2005 роки. Затверджена Указом Президента України від 8 лютого 2001 року №78/2001// Обдарована дитина. – № 4. –2001. – С.2-5.
7. Концепція Державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки// Директор школи. – 2006. – Вересень. – С.56.
8. Концепція Державної цільової соціальної програми «Школа майбутнього» на 2007-2010 роки/МОН України. – Наказ №160-р. – 13.04.2007.
9. Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони України, Міністерства освіти від 27.10.2009р. №3754/981/538/49 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді» //Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2009.

Л.В. Хилинская ОБЛАСНОЙ ГУМАНИТАРНЫЙ ЛИЦЕЙ В ИСТОРИИ ГОРОДА БАРА

Содержание статьи раскрывает место и значение функционирования Областного гуманитарного лицея для одаренных детей из сельской местности Барского гуманитарно-педагогического колледжа имени Михаила Грушевского в социокультурном пространстве города Бар.

Освещены основные направления национального воспитания учеников лицея, в частности на знании историко-краеведческом материале.

Обосновано перспективы использования личностного подхода относительно субъектов учебно-воспитательного процесса в системе «Лицей-Город».

Ключевые слова: национально-патриотическое воспитание, становление личности, одаренность, творческая атмосфера, историко-культурная традиция, краеведческий материал.

L.V. Hilinskaya OBLASNOY LYCEUM IN THE SOCIOCULTURAL TIME AND SPACE CITY BAR

Contents of the paper reveals the role and significance of the operation Oblasnogo Lyceum for talented children from rural areas Barsky Humanitarian Pedagogical College named Michael Grushevskogo in social and cultural space of the city of Bar.

Highlights of the national education students of the Lyceum, in particular on the knowledge of local lore material.

Justified by the prospects of using the personal approach of entities with respect to the educational process in the «High School-City.»

Keywords: national-patriotic education, the personality, talent, creative atmosphere, historical and cultural tradition, local history material.

УДК 911.2: 556.5 (477.44)

М.В. Мороз

ІСТОРИЧНІ ЛЕГЕНДИ ПРО УТВОРЕННЯ ГІДРОНІМІВ БАРСЬКОГО РАЙОНУ

У статті висвітлюються проблеми водних ресурсів Барського району, досліджується наявність річок, які знаходяться на його території, звертається увага на природні джерела мінеральних вод, рівень їхньої охорони та використання.

Ключові слова: Барський район, водний басейн, річки, джерела, промислове виробництво мінеральних вод.

Багата і щедра земля подільського Бара та його околиць. Славиться вона родючими ґрунтами, численними джерелами, річками і річечками. В етнографії Східного Поділля знаходимо чимало прикладів возвеличення водних просторів нашого краю, які відображені в піснях, приказках, народознавчих обрядах (наприклад, традиційним у будівельних обрядах був пошук джерел перед початком будівництва хати, щоб у господі панували достаток та здоров'я). В наших краях беруть початок багато річок. Споконвіків Поділля знане в усій Україні лікувальними мінеральними водами. Проте в нашому районі залишається ще чимало недосліджених водних джерел, невідомих річок та їх приток. А тому важливо якомога більше дізнатися про цілющі джерела, їхнє походження, відродити занедбані водні скарби, зберегти й примножити їх для нащадків.

На жаль, сьогодні ми не можемо стверджувати, що проблема водних джерел Барського району досліджена та висвітлена в науково-дослідницьких публікаціях належним чином. Статистичні дані та нормативи по водних ресурсах знаходимо в географічному атласі Вінницької області, Водному кодексі [1; 2]. На сторінках періодичної преси (в газетах обласного та районного значення «Вінниччина», «Подільський край») та у власних дослідженнях краєзнавчого характеру до даної проблеми зверталися Л.Кимак, В.Осьмушко, В.Попик, М.Корчинський, А.Сторожук.

Ми поставили за мету проаналізувати й дослідити водні ресурси Барського району, наявність річок і природних джерел мінеральних вод, які знаходяться на його території, рівень їхньої охорони та використання.

Барський район утворено в 1923 р. Площа району – 1,102 тис. кв. км. Районний центр – м. Бар. Загальна площа водного басейну – 1971 га: річки, струмки – 125 га; канали, канави – 44 га. Найбільші річки: Рів – притока Південного Бугу, протяжністю 100 км,; Лядова – 85 км (притока Дністра). Понад 30 ставків біля сіл Антонівка, Гармаки, Верхівка, Лядова, Мар'янівка, смт. Копайгород займають 467 га [5, с. 6].

У кліматичному відношенні це волога, помірно тепла агрокліматична зона.

Головною водною артерією нашого району є річка Рів. Назву дістала від рівчатого русла. Долина річки вузька і глибока. По всій долині від Бара аж до гирла ланцюгом тягнуться ставки. У нижній течії, між Браїловом і Демидівкою (Жмеринський район), Рів, прорізавши сарматські відклади, протікає вже у гранітному ложі.

Біля села Антонівка річка утворює велике водосховище з чудовою природою навколо. Є поклади каменю ракушняка, джерела з цілющою водою.

Другою за величиною річкою, що протікає територією Барського району, є **Лядова** (ліва притока Дністра), довжина якої – 85 (93) км, загальна площа басейну – 748 км^2. Бере початок на Подільській височині в межах Хмельницької області. Живлення змішане, з переважанням снігового та дощового. Воду річки використовують для зрошування та риборозведення.

Мурафа — найбільша ліва притока Дністра. Її басейн охоплює адміністративні райони, що прилягають до Дністра, і в природному відношенні об'єднує їх у єдине ціле. Довжина Мурафи – 163 км, площа водозбору – близько 2440 кв. км. Річка починається на найвищій точці Подільського плато (362 м над рівнем моря), біля с. Мальчівці Барського району.

Територія Барського району багата також і малими річками, доля яких хвилює кожну людину, адже для більшості з нас поняття «річка», «море», «океан» пов'язані з отією маленькою річкою, що бере свій початок на околиці рідного села або міста. Прийняті два критерії для класифікації рівнинних рік на малі, середні і великі — довжина річки і площа водозбору. Проте частіше використовується тільки перший критерій, за яким до малих відносять річки, що мають довжину не більше ста кілометрів, незалежно від площі водного басейну. У повсякденному житті поняття «малі річки» застосовують до всіх річок, які мають місцеве значення.

Лозова — річка, що протікає в Барському, Чернівецькому та Шаргородському районах Вінницької області. Довжина – 63 км (від села Попівці Барського району до впадіння в річку Мурафу біля села Вила-Ярузькі). Найбільш красивою її ділянкою є нижня течія від села Гонтівки до Вил-Ярузьких.

Існує декілька версій походження назви річки. Перша з них говорить про те, що свою назву річка Лозова отримала від села Лозова Шаргородського району, через яке вона протікає. За іншою версією, назва походить від того, що по долині річки ростуть лози, звідси і назва — Лозова. Майже 2/3 свого шляху річка проходить через села. У верхній течії є декілька великих ставків.

Думка — ліва притока Рову, належить до басейну Південного Бугу. Довжина – 25 км. Площа водозбірного басейну – 157 км². Похил – 2,6 м/км. Долина трапецієвидна, завширшки 1,5 км. Річище звивисте, шириною до 5 м. Є ставки. Використовується на технічне водопостачання.

Бере початок біля с. Радівці. Протікає територією Деражнянського району Хмельницької області та Барського і Жмеринського районів Вінницької області. Над річкою розташовані такі села й селища (від витоків до гирла): Радівці, Васютинці, Лука-Барська, Рожепи, Слобода-Межирівська, Межирів, Мартинівка.

Жван — ліва притока Дністра. Довжина – 48 км. Площа водозбірного басейну – 570 км². Похил – 4,3 м/км. Долина V-подібна, завширшки 0,5-0,8 км. Заплава двостороння, шириною 30—200 м. Річище подекуди порожисте, шириною 1—12 м, глибиною 0,3—1,8 м. Використовується на водопостачання, зрошення, рибництво, рекреацію. Споруджено ставки. Уздовж берегів – водоохоронні насадження.

Бере початок біля с. Підлісний Ялтушків. Протікає по території Мурованокуриловецького району Вінницької області та Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Немия (Немія) — ліва притока Дністра. Басейн Чорного моря. Бере початок на Подільській височині біля с. Митки. Протікає територією Барського, Мурованокуриловецького і Могилів-Подільського районів Вінницької області. Довжина – 64 км. Площа водозбірного басейну – 411 км². Похил – 4 м/км. Долина V-подібна, з крутими задернованими схилами. Її ширина – 1,5 – 2 км, іноді до 1 км, глибина – 40 – 80 м. Заплава двостороння, подекуди відсутня, у верхній течії заболочена; ширина – 100-350 м. Річище слабо звивисте, у середній і нижній течії кам'янисте, з порогами та перекатами. Ширина річки – від 2 до 23 м, глибина 0,2-0,5м. Живлення мішане, з переважанням снігового; характерні висока весняна повінь і кілька дощових паводків у літньо-осінній період. Льодостав – з кінця грудня – початку січня до початку березня. На річці розташовано 14 невеликих ГЕС. Воду використовують на потреби гідроенергетики, зрошення, рибництва, водопостачання.

Пропонуємо систематизований перелік річок, які знаходяться на території Барського району.

РІЧКИ БАСЕЙНУ ПІВДЕННОГО БУГУ

Назва річки, назва населеного пункту та районів, через які протікає	Куди впадає, з якого берега	Відстань від гирла головної річки до місця	Довжина, км	Площа басейну, км^2	У тому числі в межах області	
					Довжина, км	Площа басейну, км^2
49. **Ровок** (Ровець), с. Гармаки Барського р-ну, 1	Рів, лв.	75	34	298	9	40
50. **Без назви,** с. Гармаки Барського р-ну, 1	Ровок, лв.	6	12	51,1	2	1
51. **Без назви,** с. Широке Барського р-ну, 1, 5	Рів, лв.	58	17	78,2	9	49
Ровок (Ровець), с. Гармаки Барського р-ну	Рів, лв.	75	34	298	9	40
Річка без назви, с. Гармаки Барського р-ну	Ровок, лв.	6	12	51,1	2	1
Річка без назви, с. Широке Барського р-ну	Рів, лв.	58	17	78,2	9	49

РІЧКИ БАСЕЙНУ ДНІСТРА

Назва річки, назва населеного пункту та районів, через які протікає	Куди впадає, з якого берега	Відстань від гирла головної річки	Довжина, км	Площа басейну, км^2	В тому числі в межах області	
					Довжина, км	Площа басейну, км^2
Річка без назви, с. Біличин Барського р-ну	Лядова, пр.	75	10	47,8	10	44,4
Примощанка, с. Примощаниця Барського р-ну,	Лядова, лв.	62	18	115	18	115
Жван, с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну, протікає через Барський район	Дністер, лв.	671	47	570	47	440
Лядова, с. Лядова Могилів- Подільського р-ну, протікає через Барський район	Дністер, лв.	651	93	748	88	710
Немия, с. Немія Могилів-Подільського р-ну, протікає через Барський район	Дністер, лв.	633	64	411	64	411
Мурафа, протікає через Барський район	Дністер, лв.	575	163	2410	163	2410
Мурашка, смт. Чернівці, протікає через Барський район	Мурафа, пр.	62	68	444	68	444
Лозова, с. Коси Чернівецького р-ну, протікає через Барський район	Мурафа, пр.	44	62	374	62	374
Жорнівка (Погреби), с. Руданське Шаргородського р-ну, протікає через Барський район	Лозова, пр.	39	12	44	12	44

Барський район славиться своїми водними джерелами, цілющі властивості яких знані не лише на території району, області, але й по всій Україні та за її межами.

Поблизу села Верхівка дарує людям свої життєдайні сили живильне джерело **«Бровар»**, що причаїлося під стрімким пагорбом в урочищі «Радеча» поблизу помережаного каскадом ставків русла тихоплинної Лядови. Сьогодні можна лише здогадуватися, чому це джерело має таку назву. Можливо, колись, у давні часи, існувала тут пивоварня чи мешкав у цій мальовничій місцині чоловік із подібним заняттям [4, с. 3]. Інші перекази свідчать, що свою назву джерело отримало від броварів (добували й випалювали вапняк), котрі колись жили поблизу. І до сьогодні серед жителів навколишніх сіл не забуваються легенди, що підтверджують значення і вагу «Бровара». Одна з них свідчить про те, що водою з цього джерела вилікувала себе колись панна з Підлісного Ялтушкова, котра щоранку приходила сюди вмиватися. Водою з лядовських джерел лікували людей і ченці з монастиря [3, с. 2].

«Верхівська перлина» – так називається кремнієва мінеральна вода, яку розливають сьогодні з джерела. Вона допомагає очам і лікує недуги шлунка. 11 серпня 2007 року в с. Верхівка проводилось урочисте відкриття та освячення каплиці Святого Миколая Чудотворця, побудованої на джерелі «Бровар». Каплиця розписана художником Анатолієм Островіцьким. Зовні, біля витоків води, художником представлена ікона Святого Миколая Чудотворця, а всередині – ікони Спасителя, Пресвятої Богородиці Почаївської, великомученика Святого Пантелеймона і Ангела-Хранителя душі людської.

«Верхівська перлина» – кремнієва мінеральна питна вода для тих, хто віддає перевагу натуральному, корисному та високоякісному.

Мінеральна природна столова вода «Верхівська перлина» має багатий катіонний склад, до якого входять кремній, калій, кальцій, магній, натрій. Щоденне засвоєння організмом людини цих корисних мінералів є обов'язковою умовою для його нормального функціонування.

Значною перевагою є природна мінералізація води «Верхівська перлина», а також відсутність додаткової фільтрації в процесі її виробництва. Цей факт означає, що корисні мінерали є природно набутими, а не штучно доданими, а також дбайливо збережені виробником. Мінеральна природна столова вода «Верхівська перлина» за своїм складом є практично унікальною і може по праву називатися кремнієвою (кремній – речовина, що несе неоціненну користь для здоров'я людини).

Сьогодні джерело «Бровари» користується величезною популярністю не тільки серед мешканців Вінницької області, а й усієї України. До нього приїжджають наречені в день свого весілля, туристи й гості Вінниччини, аби насолодитися смаком кремнієвої води, створеної природою.

Далеко за межами Барського району славиться своїми смаковими якостями мінеральна вода «**Барчанка»**. Джерело з цілющою водою виявили юні природоохоронці – учні Матійківської школи. Вони ж дали й назву джерелу – «Лісовичка», оскільки розташоване воно на північний схід від села Матійків, під лісом. Джерело обладнали, поставили цементний круг, щоб люди із задоволенням втамовували спрагу. Жителі села розповідають, що раніше біля лісу розташовувалося поле садово-городньої бригади. В охоронця баштану був хворий шлунок. І яке було диво, коли дядько Павло Мельник вилікував свою недугу: він щодня натщесерце пив воду із джерела «Лісовичка». А коли розповів про своє лікування, то С.Яровенко (тодішній голова колгоспу «Україна») зацікавився цим джерелом. Він же викликав спеціалістів з Одеси, які встановили, що вода з «Лісовички» справді має цілющі властивості. Як наслідок – у 1990 році побудували в селі Матійків цех із розливу води, назвавши її «Барчанкою».

Гідрокарбонатна магнієво-кальцієва, штучно насичена CO_2 «Барчанка» має такий хімічний склад: аніони (мг/дм^3): HCO^-_3 – 300 – 600; SO^-_4 – < 20; Cl – – < 20; катіони (мг/дм^3): Ca^{2+} – 50 – 100, Mg^{2+} – 20 – 50, $(Na^+ + K^+)$ – <40; мінералізація: 0,4-0,8 г/дм^3; йод < 0,127 мг/дм^3.

У 2000 році була вручена Почесна грамота приватному орендному підприємству «Україна» с. Матійкова за виробництво мінеральної води «Баранка», яка, за результатами опитування споживчих якостей серед населення (проводилося шляхом анкетування та органолептичної оцінки дегустаційною комісією), посіла перше місце серед виробників мінеральних вод по Вінницькій області.

Багате на водні джерела й село Червоне Барського району. І хоча ці джерела не поставлені на лінію виробництва мінеральних вод, проте менш цілющими від цього не стають. Кожне з них оповите загадковими легендами та переказами, які можна почути від людей похилого віку, старожилів села.

На окраїнах села Червоне попід вербами тече річка Гнила. Колись у цьому місці було дві кринички. Люди, щоб утамувати спрагу, ходили туди по воду стежками через поле. Старожили розповідають про цілющі властивості води. Навіть у церковних архівах за 1700р. є згадка про ці криниці, що знаходилися на приватній території місцевої поміщиці, яка, за переказами, була дуже доброю. Так, вона задарма віддала кріпакам землі, розміщені в горбистій місцевості, на яких селяни змогли обладнати свої власні господарства. Коли люди робили стежки через поля до криничок, не забороняла їм того. Ця частина села досі має назву Галівка, на честь поміщиці Галі.

За різними даними, панна Галя чи то продала, чи то віддала як придане ці поля за дочку панові Богуцкому. Пан виявився не таким поблажливим і наказав засипати кринички гноєм, щоб селяни не топтали стежок через його поля до цілющої води.

Та цей страшний гріх не минув для пана просто так. За гріхи батька розплатилася його донька, яка з тих пір скалічіла. Можливо, пан би й не пов'язав це з засипаними криничками, та бідні батьки шукали допомоги звідусіль. Тоді одна знахарка сказала йому про великий гріх, який він учинив, засипавши чудодійні кринички. Тож поки кринички не будуть почищені, дитина не одужає.

Після відвідин знахарки пан наказав почистити кринички. Їх освятили і поставили біля них хрест. А невдовзі сталося диво: донька пана одужала.

До цього часу в селі побутує вислів: «Кринички біля Хреста».

У XX ст., коли розпочалася меліорація, кринички закрили бетонними плитами, поставили труби і відвели їх на 15м нижче. Нову криницю обмурували. Здавалося б, зробили все правильно, але вода там чомусь «цвіте». А джерело трохи нижче знову з'явилося. За меліорацію відповідав один чоловік; і можливо, це лише збіг обставин, та з тих пір багато горя сталося в його сім'ї...

Існує легенда про чудодійне джерело, яке знаходиться між Гораєм і Хринівкою, на межі полів. Легенди розповідають, що на тому місці була церква, яка чомусь пішла під землю, а натомість з'явилося джерело, з якого сильно б'є вода.

Люди вірять у чудодійні властивості джерела, тому, коли приходили до нього на свята, кидали туди гроші. Місцеві діти, котрі пасли худобу біля джерела, з радістю збирали монети, які воно викидало разом з піском.

Люди вірили, що джерело має чудодійні властивості. Тому той, хто погано бачить, повинен удосвіта піти до джерела й вмити очі, щоб бути здоровішим. Також розповідають, що на великі церковні свята з джерела чути церковний дзвін.

Жителі села Червоне зберігають цікаву легенду про так звану Кармелюкову криничку. Називають цю криничку Кармелюковою, мабуть, недарма, адже має вона цікаву історію. Легенда розповідає, що викопав її тут сам знаменитий народний месник Устим Кармелюк, який, за переказами, в ті далекі часи бував у наших лісах зі своїми товаришами (ще донедавна тут стояли густі, з віковічними деревами ліси). Ліс біля кринички отримав назву «Митниця», оскільки саме тут розташовувалася Кармелюкова «база». По одну сторону були стайні з кіньми, росли насаджені плодові дерева (навіть зараз, випасаючи худобу, люди збирають з уже здичавілих яблуньок кисло-солодкі яблучка). Там же була ще одна криничка, з якої напували худобу, та зараз вона уже висохла, і від неї залишився лише слід.

По іншу ж сторону, як уже зазначалося, була викопана криничка, воду з якої люди п'ють досі. Сама криничка овіяна легендами; кажуть, що Кармелюк там заховав награбовані в панів скарби.

Та минули часи, криничку підмурував місцевий лісник, а скарбів ніхто не шукав. Лише місцеві діти на уроках історії, мрійливо дивлячись у вікно, уявляють оте казкове Кармелюкове багатство.

У пам'ять про далекі часи нащадки нарекли чудову криничку, яка зосталася німим свідком тих подій, Кармелюковою.

Звичайно, перелік водних джерел з цілющою, лікувальною водою, що знаходяться в Барському районі, на цьому не завершується. Існує ще чимало не вивчених, не досліджених людьми криничок і джерелець, які не можуть похвалитися такою долею, як джерела «Бровар», «Лісовичка» («Барчанка»). Проте вони завжди допомагають людям, котрі приходять до них втамувати спрагу, насолодитися смаковими якостями та лікувальною силою.

Такими є джерело «Бони» у селі Антонівка (хоча на початку 90-х років XX ст. був налагоджений випуск мінеральної води «Джерело Бони», сьогодні це джерело забуте), Семенова криничка між селами Барок та Мар'янівка, Джерело Матері в селі Гармаки та інші.

Проведене нами дослідження свідчить про те, що Барський район надзвичайно багатий водними ресурсами, які включають у себе річки (притоки річок Південний Буг та Дністер), малі річки, ставки та мінеральні джерела, з яких жителі району споживають воду для власних потреб.

Дану роботу можна пропонувати як основу для створення програми соціального розвитку «Збереження водних джерел Барського району». Щоб дослідження проблеми продовжувалося, студенти Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського (зокрема студенти гуманітарного відділення) можуть розглядати цю тему у своїх курсових роботах, які в подальшому стануть основою для майбутніх програм очищення джерел Барського району. А студенти спеціальності «Образотворче мистецтво» матимуть нагоду розробити дизайни оформлення цих джерел.

За умов дослідження, вивчення, збереження та охорони водних ресурсів ми примножуватимемо природні багатства нашого району.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Водний кодекс України. Від 06.06.1995 № 213/95-ВР.
2. Географічний атлас Вінницької області. – К.: Мапа, 2002. – 20 с.
3. Кимак Л., Осьмушко В., Попик В. Срібло і попіл давніх скарбів / Л.Кимак, В.Осьмушко, В.Попик // Еколого-інформаційний проект газет «Вінниччина» та «Земля. Садиба. Господар» «Осіння Лядова». – 2006. – 13 грудня. – С.2.
4. Корчинський М. Там, де «Бровар» круто в'ється...» / М.Корчинський // Подільський край. – 2007. – 18 серпня. – С.3.
5. Сторожук А. Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти). Навчальний посібник. / А.Сторожук. – К., 2010. – 282 с.

М.В. Мороз **ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛЕГЕНДЫ ОБ ОБРАЗОВАНИИ ГИДРОНИМОВ БАРСЬКОГО РАЙОНА**

В статье освещаются проблемы водных ресурсов Барского района, исследуется наличие рек, которые находятся на его территории, обращается внимание на природные истоки минеральных вод, уровень их сбережения и использования.

Ключевые слова: Барский район, водный бассейн, реки, истоки, промышленное производство минеральных вод.

M.V. Moroz **HISTORICAL LEGENDS ABOUT FORMATION ГИДРОНИМОВ OF AREA BARSKOGO**

The article highlights the problems of water resources in Bar district, investigates the presence of rivers, which are on its territory, the attention is paid to natural mineral springs, the level of their properties.

Keywords: Bar district, waterways, rivers, springs, industrial production of mineral waters.

УДК 72.01:72.025

Н.М. Кондель-Пермінова

ДО ПИТАННЯ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕМИ «БАРСЬКА ЗЕМЛЯ ПОДІЛЛЯ: ЄВРОПЕЙСЬКА СПАДЩИНА ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ»

У статті розглядається проблемна ситуація історичних міст України в пострадянський період. Обгрунтовується необхідність використання спадщини як головного ресурсу розвитку. Наведено схему співорганізації всіх дійових осіб та партнерів для реалізації проекту сталого культурного, соціального та економічного розвитку міста Бар і Барського субрегіону, історія яких пов'язана не тільки з історією Поділля, але й історією всієї Європи.

Ключові слова: сталий розвиток, історичне місто, громадянське суспільство, культура, спадщина, право, економіка, самоуправління, стратегія, проект, ресурс, місто бар, барський субрегіон.

Постановка проблеми. Хвилі глобальної кризи, що охопила весь світ, накрили й міста України. Для нашої держави ситуація обтяжується ще й складними наслідками пострадянської

Такими є джерело «Бони» у селі Антонівка (хоча на початку 90-х років XX ст. був налагоджений випуск мінеральної води «Джерело Бони», сьогодні це джерело забуте), Семенова криничка між селами Барок та Мар'янівка, Джерело Матері в селі Гармаки та інші.

Проведене нами дослідження свідчить про те, що Барський район надзвичайно багатий водними ресурсами, які включають у себе річки (притоки річок Південний Буг та Дністер), малі річки, ставки та мінеральні джерела, з яких жителі району споживають воду для власних потреб.

Дану роботу можна пропонувати як основу для створення програми соціального розвитку «Збереження водних джерел Барського району». Щоб дослідження проблеми продовжувалося, студенти Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського (зокрема студенти гуманітарного відділення) можуть розглядати цю тему у своїх курсових роботах, які в подальшому стануть основою для майбутніх програм очищення джерел Барського району. А студенти спеціальності «Образотворче мистецтво» матимуть нагоду розробити дизайни оформлення цих джерел.

За умов дослідження, вивчення, збереження та охорони водних ресурсів ми примножуватимемо природні багатства нашого району.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Водний кодекс України. Від 06.06.1995 № 213/95-ВР.
2. Географічний атлас Вінницької області. – К.: Мапа, 2002. – 20 с.
3. Кимак Л., Осьмушко В., Попик В. Срібло і попіл давніх скарбів / Л.Кимак, В.Осьмушко, В.Попик // Еколого-інформаційний проект газет «Вінниччина» та «Земля. Садиба. Господар» «Осіння Лядова». – 2006. – 13 грудня. – С.2.
4. Корчинський М. Там, де «Бровар» круто в'ється...» / М.Корчинський // Подільський край. – 2007. – 18 серпня. – С.3.
5. Сторожук А. Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти). Навчальний посібник. / А.Сторожук. – К., 2010. – 282 с.

М.В. Мороз **ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛЕГЕНДЫ ОБ ОБРАЗОВАНИИ ГИДРОНИМОВ БАРСЬКОГО РАЙОНА**

В статье освещаются проблемы водных ресурсов Барского района, исследуется наличие рек, которые находятся на его территории, обращается внимание на природные истоки минеральных вод, уровень их сбережения и использования.

Ключевые слова: Барский район, водный бассейн, реки, истоки, промышленное производство минеральных вод.

M.V. Moroz **HISTORICAL LEGENDS ABOUT FORMATION ГИДРОНИМОВ OF AREA BARSKOGO**

The article highlights the problems of water resources in Bar district, investigates the presence of rivers, which are on its territory, the attention is paid to natural mineral springs, the level of their properties.

Keywords: Bar district, waterways, rivers, springs, industrial production of mineral waters.

УДК 72.01:72.025

Н.М. Кондель-Пермінова

ДО ПИТАННЯ ОПРАЦЮВАННЯ ТЕМИ «БАРСЬКА ЗЕМЛЯ ПОДІЛЛЯ: ЄВРОПЕЙСЬКА СПАДЩИНА ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ»

У статті розглядається проблемна ситуація історичних міст України в пострадянський період. Обгрунтовується необхідність використання спадщини як головного ресурсу розвитку. Наведено схему співорганізації всіх дійових осіб та партнерів для реалізації проекту сталого культурного, соціального та економічного розвитку міста Бар і Барського субрегіону, історія яких пов'язана не тільки з історією Поділля, але й історією всієї Європи.

Ключові слова: сталий розвиток, історичне місто, громадянське суспільство, культура, спадщина, право, економіка, самоуправління, стратегія, проект, ресурс, місто бар, барський субрегіон.

Постановка проблеми. Хвилі глобальної кризи, що охопила весь світ, накрили й міста України. Для нашої держави ситуація обтяжується ще й складними наслідками пострадянської

доби, проходженням стадії «дикого капіталізму» з кланово-олігархічним режимом. Демократія в Україні поки що є фасадом, за яким діють потужні групи інтересу (впливу), влада і статки яких обмежуються передусім конкуренцією між ними, а не громадянським суспільством. Багатоукладна економіка держави існує в різних вимірах, кількість яких визначається ступенем її залежності від адміністративного й правового свавілля. Україна ще не є національною державою. «Це держава бюрократії і зрощеної з нею фінансово-промислової та аграрної олігархії. Зазначені суспільні групи з різним ступенем інтенсивності використовували й використовують зовнішні атрибути національної державності (символіку, мову, ідеологеми) для власної легітимації, яка дає їм право нібито представляти інтереси нації. Насправді апеляція цих груп до гасел і символів громадянського націоналізму дозволяє їм не лише узаконювати свій статус, а й використовувати його для власного збагачення і політичного прикриття масштабного перерозподілу власності» [1, с. 401].

Криза (грец. krisis – рішення, вихід) – це загострення становища, переломний момент, перехід до нового стану речей. Ця вкрай дошкульна ситуація початку XXI століття вимагає великої напруги для того, щоб звільнитися від обтяжуючих пут і піднятися на якісно новий рівень шляхом формування й розвитку в Україні громадянського суспільства. Адже високий рівень економіки, демократії, соціальної захищеності людини обумовлюється значною активністю громадян, що, в свою чергу, можливо лише в громадянському суспільстві. Без громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави, оскільки лише свідомі вільні громадяни здатні до створення на даній території гідних людини форм життя з урахуванням розмаїття напрямів та інтересів різних соціальних груп та верств населення. Становлення громадянського суспільства означає формування саме такої спільноти людей, у якій досягнуто оптимального співвідношення політичних та неполітичних засад, забезпечена рівність прав, свобод та обов'язків громадянина, суспільства та держави.

В Україні, як і в Росії, передумови для формування громадянського суспільства не є сприятливими: перерозподіл власності через приватизацію не призвів до створення значного середнього класу. Власність з державної стала приватною в руках представників попередньої правлячої групи, що призвело до суттєвої різниці в доходах між невеликою групою та більшістю бідного населення. В результаті відтворюється лише біполярна соціальна структура. Економічна політика держави не стимулює збільшення чисельності середнього класу. Перепонами на цьому шляху є й стереотипи, системи цінностей, сформовані комуністичним режимом, котрі відторгають соціальні, культурні й економічні передумови громадянського суспільства [2]. Всі ці характеристики ситуації свідчать про велику кількість проблем, які потрібно здолати суспільству, щоб стати на шлях формування громадянського суспільства. А також про величезну роботу зі створення надійних правових, політичних, культурних й економічних передумов для самореалізації як окремої людини, так і різних груп.

Віддзеркаленням розвиненої багатогранної соціальної структури з розмаїттям інтересів різних верств населення є морфологія міст. Міста України за радянської доби зазнали суттєвих втрат, зміст яких можна пояснити на співставленні «соціалістичного» та «нормального» міста.

«Соціалістичне» місто є штучним утворенням, уся життєдіяльність якого орієнтована виключно на виробництво в межах політичної влади, управління та систем розподілу.

Міська «тканина» при цьому виконує роль резервуару для відновлення ресурсів робочої сили для підприємств. При такій побудові міста потреби в розвитку інституцій громадянського суспільства не існує, навпаки – це становить загрозу існуючому суспільному ладу. За таких умов залишки історичної міської культури занепадають, оскільки місця в процесах соціалістичного виробництва для них не існує [3, с. 101]. Засадничими елементами «нормального» міста є повноцінна життєдіяльність (головна умова існування громадянського суспільства!) різних самодостатніх одиниць, тобто сформованих на добровільних засадах первісних спільностей людей (територіальних громад, домогосподарств, національних та релігійних общин, громадських організацій, асоціацій, професійних, творчих, спортивних об'єднань, клубів за інтересами тощо), в яких віддзеркалюється розмаїття соціальних інтересів у духовній, виробничій, сімейній та інших сферах.

Над цими одиницями надбудовані самостійні мережі життєзабезпечення – транспорт, інженерія, торгівля, послуги тощо та спеціальні служби – як міські так і зовнішні, що забезпечують відношення представників громадянського суспільства (служби міського устрою, освіти, права, фінансів, опіки тощо). Верхні щаблі – міська політика та муніципальна влада. У просторі міської політики формуються течії, політичні партії та рухи, які репрезентують

інтереси comuniti – різних груп громадян, котрі зорієнтовані на різні мережі й різні форми регулювання міського життя (податкові, фінансові, юридичні). За таким принципом створюються й політичні партії – по відношенню до відповідних груп населення й зазначеним щаблям. Муніципальна влада працює з силами, що представлені в муніципалітеті – міській раді, адже ці сили є віддзеркаленням змісту міського життя.

Кожен з вище розташованих щаблів є організуючим стосовно нижчих. Муніципалітет розробляє політику міста й через відповідні служби забезпечує роботу міських мереж. У свою чергу мережі здійснюють організуючий вплив на взаємовідношення існуючих та формування нових одиниць громадянського суспільства [3, с. 102-103].

Виходячи з аналізу сучасної ситуації, обумовленої необхідністю формування на пострадянському просторі громадянського суспільства, набуває практичного значення історичний досвід, зокрема феномен «Магдебурзьке право», 470-ій річниці надання якого місту Бар Вінницької області присвячена конференція.

Магдебурзьке право є однією з відомих систем феодального міського права, що сформувалося в XIII ст., згідно з яким власними нормами міста регулювалися суспільно-політичні відносини, економічна діяльність, права власності, майновий стан городян.

Це право надавалося з метою стимулювання розвитку ремісництва й торгівлі. Оскільки міста на той час були центрами виробництва й товарно-грошового обміну, основне населення складали купці та ремісники, котрі належали до відповідних гільдій та цехів. Багато городян мали землі за межами міста й отримували прибутки з ведення сільського господарства. Магдебурзьке право стало юридичним оформленням спротиву городян феодалам. У результаті міста отримали право на самоврядування, власний суд, право на земельну власність та звільнення від значної частини феодальних податей. Власний герб свідчив про незалежність міста, рівень його економічного та культурного розвитку.

Магістрат (виборний орган самоуправління) й інші вольності та привілеї були подібні сучасним демократичним засадам. Магдебурзьке право регламентувало різні правовідносини: діяльність міської влади, суду, компетенцію останнього та порядок судочинства, питання земельної власності, регулювання торгівлі та ремесел, діяльність цехів та купецьких гільдій, оподаткування.

Практичність історичного досвіду Магдебурзького права полягає в тому, що зараз ми маємо створити на засадах самоврядування систему, здатну протидіяти викликам XXI століття. Великі та малі міста Європи, що ввійшли в постіндустріальну епоху, вимушені динамічно адаптуватися до нових економічних та соціальних умов, викликаних глобалізацією. Відчуваючи конкуренцію як фінансового, так і людського капіталу, міста, перетворюючись у центри творчості та ініціатив (у наукових та технологічних сферах також), усвідомлюють себе самостійними одиницями та колективними гравцями. Міста одночасно є політичними і просторовими утвореннями, в яких поєднуються матеріальні й нематеріальні складові. Якщо простір наповнений політичним, ідеологічним та стратегічним змістом – він є суспільним продуктом. Спільна життєдіяльність створює суспільні зв'язки, матеріальні умови, які й визначають колективний образ життя.

Суспільний розвиток у XXI столітті обумовлюється на засадах сталого розвитку в безпосередньому зв'язку з культурою. Сучасний зміст сталого розвитку є значно ширшим стосовно первісної екологічної парадигми й охоплює, окрім екологічних, соціально-економічні та соціально-гуманітарні компоненти. Значення культурної спадщини обумовлює необхідність аналізу загроз та викликів, які їй пред'являє сучасний світ, якщо вона (спадщина) не задіяна в процесах сталого розвитку. Загальні принципи, що дозволяють органам влади відповідати на сучасні виклики, викладено в «Європейській хартії II: Маніфесті нової урбаністики» (Страсбург, 2008). У 1992 році Конгресом місцевої та регіональної влади Європи була затверджена Європейська хартія міст як перша ініціатива, за якою з'явилася низка документів щодо розвитку міст. Конгрес, приймаючи у 2008 р. Хартію II, мав мету визначити загальні принципи та концепції, які б давали змогу містам відповідати на сучасні виклики урбаністичних суспільств, визначати основних учасників містобудівного розвитку, надавати мешканцям міст Європи перспективу нової урбаністики – вміння жити разом, формувати нову культуру міського життя. Хартія II є урбаністичним проектом для великих та малих міст Європи, оскільки містить стратегічний договір по урбанізації, спрямований на захист своєрідності міст [4].

Довгострокове будівництво європейської міської громади залежить від спільного формулювання програми, в якій затверджено плюралістичність та демократичність («місто для всіх і для кожного»), а також від проекту просторової організації, спрямованого на створення життєвих просторів на засадах спільних цінностей. У цьому контексті цінності європейських міст, визначені як засадничі умови їх своєрідності, наступні: демократія (міста є місцями свободи, спільних знань та колективної відповідальності); сталість та ефективність (міста є місцями колективного інтелекту та інновацій); відкритість (міста є центрами обмінів та солідарності). Місто сталого розвитку – це місто, що забезпечує своїм сучасним та майбутнім мешканцям такі умови життя, які одночасно є стабільними (основні правила організації), безпечними, гнучкими (місто як відкрита до різноманітних нововведень система) та економічно ефективними при дотриманні екологічних вимог. У містах мешкають люди різних національностей, культур та поколінь, тому терпимість, сприйняття розбіжностей, співробітництво між різними соціальними групами є факторами солідарності.

Виголошені цінності можуть бути конкретно втіленими в межах планування, управління, адміністрування та мобільності як пріоритетних напрямів діяльності. Ефективна відповідь на виклики сучасності – за стратегіями регіональних, міських проектів і програм, якими охоплюються ключові та найбільш вартісні суспільні пріоритети. Хартія переконує в необхідності просування багатоаспектних підходів, таких як Генеральний план (Master Plan), з метою створення сучасних, відкритих, безпечних, економічних, екологічних міст. Програмно-проектна діяльність повинна бути інституційно забезпечена таким чином, щоб охоплювала та враховувала розмаїття соціальних, культурних, економічних інтересів, які й створюють своєрідність та визначають ресурси кожного міста. В проектах розвитку кожного європейського міста повинні визначатися пріоритети відповідно до наявних ресурсів. У цьому контексті проекти відповідають суспільній функції просторової організації матеріальних та нематеріальних компонентів міста й вимогам сталості (сталість міста як простору суспільного життя, накопичення знань та зберігання досягнень) і гнучкості (зміни, трансформації, адаптації) у сьогоденні та в майбутньому. Архітектурні проекти в таких випадках здійснюють необхідну адаптацію до інновацій між суспільними та приватними інтересами.

Діяльність місцевого самоуправління має фокусуватися на двох провідних функціях великого чи малого міста. Перша: підвищення рівня життя (upgrading housing) з точки зору розташування житла, його дизайну і якості будівництв, забезпечення соціальної справедливості. Друга: розташування площадок економічної діяльності з забезпеченням рівного доступу і, відповідно до правил міст з ліберальною економікою, здійснення регулювання конкурентних потоків з метою стимулювання розмаїття пропозицій на всіх територіях.

В стратегіях розвитку міст архітектурно-містобудівна та природна спадщина повинні розглядатися як сучасна цінність, а не лише як цінність минулого. Розмаїття історичних міст, розмаїття в самих містах є великою цінністю сьогодення, що особливо посилюється в умовах глобалізації. Розвиток місцевих культур та територіальної пам'яті, докладання зусиль щодо підвищення культурної інфраструктури міст є стратегічним пріоритетами європейських міст. Особливо важливо це на фоні результатів останніх десятиліть, коли здійснювалася забудова міст низької архітектурної якості, ігнорувалися особливості природних ландшафтів. Своєрідність історичних міст, які є перетином цивілізацій, зосередженням знань та культур, просторами для зустрічей та контактів, повинна зберігатися та примножуватися.

Деіндустріалізація міських територій, розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій, поява біотехнологій та, в цілому, розвиток нематеріальної економічної діяльності створюють нові форми людського буття, що віддзеркалюються на морфології міст. Закономірно пріоритетними стають знання та інновації, доступність до освіти, науково-дослідницької роботи, культурної і творчої діяльності, що створюють підґрунтя нової економіки. Розбудова мережі різноманітних суспільних просторів (всередині чи за межами міст) є стратегічною рамкою просторового розпланування та реальною суспільною послугою. Всі напрями міського розвитку повинні відповідати екологічним вимогам: такі проекти є проектами високої соціальної та екологічної якості (HQSE – haute qualité sociale et environnementale).

Для України, що дуже важко переборює наслідки радянської доби, намагаючись повернутися на шлях нормального історичного розвитку, європейські орієнтири є стратегічно важливими. Найважливішим завданням є подолання відставання від інших держав, широке

залучення спадщини в концепції сталого розвитку як окремих регіонів, так і країни в цілому, вдосконалення організаційних, економічних та правових механізмів збереження об'єктів культурної спадщини.

Україні належить виробити власні підходи, власні стратегії збереження спадщини. Найбільш реальним уявляється започаткування робіт на місцевому рівні. Розробка місцевої політики в царині спадщини та локальних стратегій розвитку є практичними кроками до впорядкування життя в українських містах. Розгортання робіт по створенню власних стратегій (у контексті сталого просторового розвитку міст Європи) можуть стати консолідуючим чинником стосовно всіх дійових осіб і, в кінцевому підсумку, сприяти формуванню громадських структур суспільства. Відродження малих міст України є запорукою відродження всієї країни, підвищення якості життя на рідній землі.

Місто Бар Вінницької області є первістком роботи нового типу, спрямованої на вихід з депресивного стану. Місто не чекає допомоги ззовні, а має серйозний намір рухатися вперед, розвиватися, спираючись на мобілізовані власні ресурси та засади «Європейської хартії міст II: Маніфесту нової урбаністики» (2008). Важливим кроком щодо започаткування робіт стало проведення І Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть» (м. Бар, 17 травня 2008 р.). Після завершення конференції було створено робочу групу щодо опрацювання декількох напрямів наукових досліджень культурно-історичної та архітектурної спадщини м. Бар як цілісного соціокультурного феномену, а також розробки проектів, спрямованих на розвиток сфер життєдіяльності територіальних громад міста. Реалізуючи Рекомендації конференції та працюючи в межах договору з Барською міською радою, Центр соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії (ЦСКПКТ ІМД) здійснює роботи над проектами «Барська земля Поділля: Європейський вимір задля сталого розвитку», «Центр культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Поділля» («Центр спадщини Поділля», автори та керівники проекту – Н. М. Мосунов та О. А. Крижанівський).

У червні 2008 року ЦСКПКТ ІМД спільно з Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В. Г. Заболотного (ДНАББ, директор Г. А. Войцехівська) за підтримки Академії української служби порятунку провели засідання бібліотечного клубу «Національні святині» на тему: «Історія малих міст України: місто Бар Вінницької області». Під час засідання було підписано договір про співпрацю між Барською міською радою та ЦСКПКТ ІМД. У межах виконання договору Центром було розроблено проект «Активізація ресурсів розвитку Барської територіальної громади шляхом трансформації соціально-культурної інфраструктури» з метою участі Барської міськради в конкурсі проектів та програм розвитку місцевого самоврядування. Реалізація проекту передбачає співробітництво значної кількості партнерів інституцій місцевого самоврядування, громадянського суспільства, наукових товариств, ділових кіл тощо. До співпраці з питань соціокультурного та просторового розвитку було запрошено Інститут інвестиційних стратегій регіонального розвитку (директор Л. А. Вайсфельд).

Логічним продовженням робіт стало проведення в липні 2009 р. круглого столу на тему: «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи». Таким чином сформовано головну проблему, навколо якої можлива концентрація зусиль усіх учасників, а саме проблему актуалізації європейської, національної, регіональної та місцевої культурно-історичної та архітектурної спадщини з метою соціально-культурного й економічного розвитку міста Бар та поселень Барського субрегіону – складових сталого просторового розвитку сучасної Європи.

Протягом 2008-2010 років у Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського, що є одним із організаторів II Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: Європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права)», проводилася наукова, навчальна та виховна робота, спрямована на вивчення, дослідження й збереження культурно-історичного надбання міста Бар і Барського краю. Це дало можливість педагогічному і студентському колективам ознайомитися з сучасним досвідом проектної діяльності, яка повинна бути вбудована в сталий соціальний, культурний, економічний та територіальний розвиток міста Бар, Барського району та Вінницької області, історія яких пов'язана не тільки з історією Поділля, але й з історією всієї Європи.

До поняття «спадщина». На сьогодні об'єкт культурної спадщини практично сприймається як синонім терміна «пам'ятка». Проте між ними є суттєва різниця, яку підкреслює Т. Миронова: «дефініція «пам'ятка», перш за все, орієнтована на збереження пам'яті, спогаду. Пам'ятка виключається з активної господарчої діяльності. Спадщина – це те, що нам передали предки, але передали не просто для охорони, а для інтерпретації та примноження» [цит. по: 5, с. 16]. Тобто, на відміну від пам'ятки, що є категорією одиничною й нединамічною, об'єкт спадщини – частина цілісної системи спадщини, що розвивається. Таким чином, щодо спадщини маємо два різноспрямованих часових вектори, причому більшого розповсюдження отримує розуміння спадщини як основи сучасних культурних процесів у суспільстві.

Інструментально-практичними є дефініції понять «культура» та «культурна спадщина», вироблені практикою роботи спеціалістів ЮНЕСКО. «Культура: комплекс духовних, матеріальних, інтелектуальних та емоційних рис, які характеризують суспільство чи соціальну групу. До її складу входять не лише мистецтво та письмена, а також способи життя, фундаментальні права людського буття, системи цінностей, традиції та вірування. Культурна спадщина складається з таких аспектів минулого, котрі люди охороняють, культивують, вивчають та передають майбутньому поколінню. Ці досягнення втілені в матеріальних формах, таких, як, наприклад, будівлі, й в нематеріальних формах (наприклад, в різних видах виконавчого мистецтва). Культурна спадщина – це те, що набуло цінності в минулому і цінність чого очікується в майбутньому. Оскільки ця цінність та її очікування змінюються з часом, саме це й утверджує культурну спадщину як суб'єкт динамічних змін» [5, с. 17].

Культурна спадщина для локальних груп є саме тим фільтром, завдяки якому сприймаються глобальні зміни. Взаємодія різних дійових осіб у проектах та програмах збереження спадщини посилює суспільну злагоду, дає змогу формувати соціальний капітал, підтримувати зайнятість населення. На засадах збереження спадщини місцеві товариства мають змогу розбудовувати ефективні соціальні стратегії, спрямовані на подолання бідності, створення нових кластерів місцевої економіки, розвивати туризм, розширювати ринки культурних продуктів та послуг і, в цілому, матеріальну базу культури. Особливої актуальності набуває архітектурно-містобудівна спадщина як головний ресурс розвитку міст, що відіграє значну роль у формуванні ідентичності суспільних груп, збереженні культурного розмаїття.

Процеси глобалізації обумовили кризу ідентичності в усьому світі, що стає головною прикметою нашого часу. Глобалізований світ є світом ринків, мереж, стратегічних організацій, для нього зайвими стають історична своєрідність, розмаїття соціально-культурних форм буття. Одночасно набуває сили «опір самобутності та ідентичності», що спирається на традиційні цінності суспільства (Бога, нації, сім'ї) і зводить етнічно-територіальні мури. Підґрунтям самобутності та ідентичності є культурна спадщина, що забезпечує сталість і самовідтворюваність суспільства. Спадщина містить у собі певні культурні «коди», котрі створюють систему просторово-часових зв'язків, завдяки яким і формується ідентичність. Оскільки сучасний світ є швидкоплинним і змінюваним у великих масштабах, минуле стає все більш важливим джерелом упевненості та ідентичності, тому протистояння тенденціям глобалізації можливе завдяки збереженню спадщини [5].

Таким чином, спадщина як частина культури є одним із елементів культурного базису, на якому розбудовано будь-яке суспільство, змістовним аспектом його ідентичності. Спадщина не існує поза межами просторово-часової «прив'язки», певної системи координат, на якій ґрунтуються цінності суспільства. Більше того, ця просторово-часова система координат і створює фундамент суспільства, визначає його буття. У своєму дослідженні А. Лисицький, розглядаючи спадщину як засіб взаємодії минулого з сучасним і майбутнім, виділяє низку сучасних функцій спадщини, котрі й забезпечують сталий розвиток суспільства.

Перша група функцій – психолого-соціальна або освітня – спрямована на задоволення психологічних потреб індивіда. Агресивне вторгнення масової культури призводить до колективної амнезії щодо історичної пам'яті, до соціальної дезорієнтації. У цьому сенсі спадщина значно послаблює ці негативні прояви завдяки різним освітнім програмам, туристичним та екскурсійним заходам тощо. Ця важлива діяльність потребує оновленого понятійного оснащення та соціалізації, завдяки чому й відбувається трансляція культурних норм буття новим поколінням.

Друга група – ідеологічні та політичні функції, для яких ключовим поняттям є легітимізація. Тобто події минулого, що актуалізуються в сучасності, являють собою не лише

засіб трансляції норм суспільства, але й засіб апеляції до нерозривності минулого й сучасного. Третя – економічна функція, оскільки історичні матеріальні ресурси створюють не лише підґрунтя для культурного туризму, але й сприятливу основу для багатьох видів економічної діяльності більш високого рівня. Застосування культурно-історичного ресурсу для задоволення різноманітних потреб сучасного суспільства надає можливості для досягнення низки різних цілей.

Дані ресурси можуть бути застосовані в різних політичних та економічних стратегіях і, за умов правильного їх вибору та виконання, приводити до взаємного посилення. «В процесі реалізації певних функцій у житті матеріальні ресурси шляхом інтерпретації перетворюються у продукти спадщини. Спадщина, у свою чергу, здійснює вплив на сучасний історичний процес і формування нових історичних ресурсів – процес, що використовується для досягнення сучасних цілей і який не має початку та кінця. Він надзвичайно складний та багатогранний за своєю природою, для його здійснення потрібен вибір певних історичних ресурсів. Існує глибокий внутрішній зв'язок між цим вибором та поняттям «ідентичність», оскільки в його процесі реалізуються функції другої групи, а саме – формування соціокультурних ідентичності в місця в підтримку певних державних структур» [5, с. 46].

Засадничим поняттям будь-яких дій щодо спадщини є поняття «цінність», яке слід розглядати в трьох площинах – культури, права та економіки. [6]. Наприклад, об'єкт архітектурно-містобудівної спадщини можна представити у вигляді мотрійки. В центрі – окрема будівля (споруда), далі – містобудівна розпланувальна одиниця (ансамбль, площа, вулиця, квартал) та історична зона.

Застосування об'єкта архітектурно-містобудівної спадщини як культурно-історичного ресурсу сталого просторового розвитку й означає організацію взаємодії трьох просторів: культури, права, фінансів. Ця взаємодія забезпечується з позиції влади/управління, котра оснащена відповідними концепціями, стратегіями, проектами та програмами розвитку. Кожен із зазначених просторів має власну будову та позиції. Простір культури представляють позиції від культуролога, архітектурознавця, історика, мистецтвознавця тощо до численних шанувальників; системи права та фінансів – позиції власників нерухомості, бізнесменів, банкірів, ріелтерів тощо. Особливе місце належить територіальній громаді, саме тим людям, котрі живуть і працюють на даній території. Найгостріше сьогодні стоїть проблема відсутності реальної комунікації між владою, що ухвалює та впроваджує планувальні рішення, та дійсними користувачами міського простору – громадянами міста. Підтвердженням цієї проблеми є паралельне існування громадських рухів опору незаконній забудові, які, однак, не мають ніяких інструментів впливу на планувальний процес.

Першим спільним процесом для всіх дійових осіб є процес інтерпретації спадщини, який у деяких країнах має назву «патримоналізація». Цей процес потребує особливої уваги та аналізу, оскільки необхідно розглядати не лише об'єкт спадщини, але й позиції суб'єктів, що створюють «продукт» спадщини. По-перше, це фахівці, державні службовці, що здійснюють виявлення, облік та реєстрацію пам'яток у Державному реєстрі; по-друге, інтелектуальні авторитети, що переважно працюють у наукових установах і розробляють знання щодо класифікації спадщини. По-третє, індивідуальні експерти та особистості (краєзнавці, шанувальники старовини тощо), які власними зусиллями надають цінності тим чи іншим об'єктам спадщини. У цьому переліку слід додати також позиції ініціаторів інвестиційних проектів, якими охоплюються території з архітектурно-містобудівною спадщиною. Оскільки зараз комунікації та взаємодії з іншими учасниками патримоналізації вони не мають, то обмежуються власними спрощеними уявленнями про історичну забудову як про обтяжуючі залишки-руїни, які потребують знесення, і просувають проекти зведення максимально можливої прибуткової нерухомості, що тільки погіршує якість архітектурного середовища та, в кінцевому підсумку, знижує вартість самої новобудови.

Схема дає базове уявлення про архітектурно-містобудівну спадщину. Далі виникає низка питань стосовно можливих дій в історичному середовищі, відновлення цілісності об'єктів спадщини, що втратили первісні функції. Функціонально цю роль виконують інвестиційні проекти і програми, спрямовані на інтеграцію* пам'яток архітектури в сучасний

---

* Інтеграція (лат.: *integratio* – відновлення, поповнення, цілий) означає об'єднання у єдине ціле культурного надбання з сучасним суспільним життям, підвищення якості життя.

соціокультурний контекст. Тоді постають наступні питання: яким чином, де саме, в якому просторі чи на якому управлінському щаблі повинна відбуватися співорганізація всіх дійових осіб, узгодження інтересів, досягнення консенсусу, після чого розгортаються конкретні роботи різних фахівців.

На сьогодні ми маємо лише процедуру громадських обговорень, на яких повсякчас відтворюються ситуації конфліктів, коли точка зору громадськості не співпадає з пропозиціями інвестора та проектними рішенням професіоналів. Конфлікти виникають не лише між людьми, але й між інтересами людей, що є найбільш вагомим із правової точки зору. Для повноцінного життя кожного історичного міста необхідна атмосфера співробітництва міської влади, бізнесу та громадських структур, що в підсумку й забезпечить реалізацію ефективної політики в сфері збереження культурної спадщини. Території історичних центрів міст є найбільш інвестиційно привабливими, тому на нинішньому етапі девелопери намагаються звести там якнайбільше прибуткової нерухомості, розбудові якої дуже заважають усякі «пам'ятки». Цивілізоване співробітництво виявиться можливим лише за умов подальших понятійних розробок, що орієнтовані на його (співробітництво) змістовне забезпечення і відповідно організовані та законодавчо обґрунтовані практичні дії.

Архітектурно-містобудівна спадщина – важлива складова соціалізації особистості, оскільки формує її ідентичність. Історичні зони міст є своєрідною тканиною, що з'єднує мешканців різних поколінь. Взаємодія з історичними місцями дає змогу людині визначатися, хто вона є. На спадщині базується також і колективна ідентичність, оскільки об'єкти спадщини створюють, підтримують та покращують ідентичності суспільних груп на місцевому, регіональному, національному рівнях.

Об'єкти архітектурно-містобудівної спадщини є не лише орієнтирами на місцевості, в них фокусується зміст, що асоціюється з ідентичністю людини. Колективне бачення спільного походження, пов'язане з давніми традиціями та пам'ятками, є важливим моментом, який поділяють усі члени суспільства і яким спільно пишаються в своїй соціальній пам'яті.

Успіх актуалізації архітектурно-містобудівної спадщини як ресурсу соціального та культурного розвитку можливий, перш за все, завдяки менеджменту відповідних проектів. Менеджмент у царині спадщини (або менеджмент культурних ресурсів) є технологічним поняттям, до складу якого входять елементи стратегії й тактики, і переважно стосується урядових організацій різного рівня. Термінологія менеджменту активно застосовується в світовій практиці культурної політики. Інструментарій спадщини використовується при розробках стратегій економічного та соціального розвитку регіонів, у яких інколи спадщина виявляється одним-єдиним ресурсом розвитку. Таким чином, спадщина розглядається, по-перше, як важливий ресурс розвитку, а по-друге – з абстрактного культурологічного поняття стала реальною економічною та управлінською категорією. При цьому враховуються обидва полюси стосовно спадщини: не нашкодити об'єктам спадщини (синонім: «охорона») та сприяти виконанню функції «творити благо», тобто залучати спадщину до процесів розвитку та розглядати її як важливий ресурс [5].

Великі й малі міста України за радянської доби та роки розбудови незалежності держави зазнали значного спрощення культурного життя і втрат культурної спадщини. На сьогодні в малих містах дуже складна економічна і соціальна ситуація, більшість із них віднесена до категорії депресивних, хоча саме вони багаті на унікальні історичні й архітектурні пам'ятки. Проте до цього часу роль своєрідного бастіону, що стоїть на перепоні розчиненню своєрідності українських міст і містечок, виконує саме культурно-історична спадщина.

Початок руху лежить на шляху розробки стратегій і різноманітних підходів, які б дозволяли зберігати, примножувати та передавати наступним поколінням багатство національної культурної спадщини в усьому розмаїтті його форм.

Опрацювання проекту «Барська земля Поділля: Європейський вимір для сталого розвитку». Як було вище зазначено, ефективна відповідь на виклики сучасності – за стратегіями регіональних, міських проектів та програм, якими охоплюються ключові та найбільш вартісні суспільні пріоритети. Збереження власної самобутності в поєднанні з пошуками нової та живої культури – один із таких пріоритетів.

Місто Бар Вінницької обл. має намір розвиватися, спираючись на мобілізовані власні ресурси та засади «Європейської хартії міст II: Маніфест нової урбаністики» (2008), що зазначені в проекті «Барська земля Поділля: Європейський вимір для сталого розвитку». Проект розроблено Центром соціокультурного проектування та комунікативних технологій

Інституту місцевої демократії разом із Барським гуманітарно-педагогічним коледжем ім. Михайла Грушевського.

Серед важливих ресурсів розвитку розглядається спадщина, яка, відповідно до засад сталого розвитку, є реальною економічною та управлінською категорією. У світовому масштабі культура й туризм із другорядних перетворилися на провідні містобудівні чинники й активізували розвиток соціокультурної, інформаційної та туристичної інфраструктури. Розвиток ринку послуг, що обслуговують туризм, є поштовхом до розвитку місцевої економіки. Фінансові стимули щодо спадщини повинні впливати на ринкові механізми таким чином, щоб визнання суспільних цінностей, а також збереження спадщини та природного середовища приносили суттєві прибутки [7]. Все це буде сприяти зростанню освітнього, культурного, естетичного, соціального тощо значення спадщини, підвищенню якості життя, адже саме ці цінності значно вагоміші за грошову вартість.

Проекти, в яких спадщина розглядається як ресурс сталого просторового розвитку, слід розглядати як проекти відродження міст, виходу з депресивного стану. Це є індивідуальна робота для кожного міста, котра можлива лише на засадах самоврядування при взаємодії сфер культури, освіти, права й фінансів. Для міста Бар можна запропонувати схему опрацювання такого проекту з залученням широкого кола учасників. Схема має три простори, стосовно яких можливе розгортання комунікаційних процесів.

Перший – простір сучасної ситуації (Ситуація 1), на якій фіксується територія м. Бар та Барської землі Поділля. Навколо території зазначаємо позиції всіх партнерів, усіх дійових осіб на чолі з міською радою. Позначаємо територіальну громаду (з розмаїттям соціальних та культурних груп), науковців, освітян, підприємців, архітекторів (головного архітектора області та фахівців, що працюють для цієї території). Оскільки до кола таких фахівців входять уже і групи студентів КНУБА, зазначаємо і цей ВНЗ. Необхідно детально позначити й усі інші наявні позиції.

Другий простір – Ситуація 2, тобто майбутня ситуація. Якщо все залишається незмінним, то в майбутньому ситуацію у м. Бар навряд чи можна буде назвати ситуацією розвитку. Для виходу зі стану пострадянського занепаду та депресії необхідне здійснення цілеспрямованих проектний дій. Тобто всі люди, що займають зазначені позиції в першому просторі, повинні бути оснащені узгодженими планами дій.

Такі плани, що надалі (у Ситуації 2) виконуються власноруч кожним з учасників, попередньо обговорюються, розробляються та узгоджуються в особливому третьому просторі – просторі проектної роботи, який має власну будову і логіку розгортання робіт. У цьому просторі зазначаємо позиції всіх дійових осіб, що беруть участь у проектуванні. Дана робота повинна здійснюватися в певних умовах, коли всі запрошені мають змогу попрацювати над оголошеною темою вільно від виконання своїх службових обов'язків.

У центрі простору 3 ставимо рамку, що має назву Проект «Барська земля Поділля: Європейський вимір для сталого розвитку» («БЗП: ЄВ»). Це є поле співорганізації зусиль усіх учасників. Далі слід зазначити перелік інших рамок, без яких повноцінне виконання роботи неможливе. Місто Бар та Барська земля Поділля територіально-адміністративно відносяться до Вінницької області, тому наступною зазначаємо рамку області. У межах цієї рамки та інших рамок будемо позначати всі інституції, служби, позиції, що безпосередньо будуть стосуватися Проекту «БЗП: ЄВ».

Далі – Україна, де важливо зазначити законодавче поле, державні органи (зокрема, Міністерство регіонального розвитку та будівництва), а також особливий фокус – аналіз ситуації в містах України в пострадянську добу. Цей аналіз потрібен для поглибленого розуміння тих наслідків, що становлять у сьогоденні проблеми і які необхідно вирішувати в проекті. Перелік інших фокусів треба продовжити.

Рамкою, що охоплює та визначає головний вектор усіх робіт над Проектом «БЗП: ЄВ», є рамка Європи, стосовно якої й здійснено головне тематичне визначення. Тут зазначаємо засадничі принципи, що містяться в «Європейській хартії міст II: Маніфесті нової урбаністики» (2008), а також головну мету проектної роботи – інтеграцію міста Бар у соціокультурний простір новоєвропейської цивілізації з її системою норм і цінностей (права людини, демократія, громадянське суспільство, сталий розвиток тощо). На цих засадах і має розгортатися робота щодо визначення (чи проектування) механізмів та інституціональних структур для забезпечення сталого субрегіонального просторового розвитку Барської землі Поділля.

Повертаємося до ядра схеми – проекту «БЗП: ЄВ». Тут важливе окреслення меж – території Барської землі Поділля та зв'язків з іншими містами (України, Європи). В основі проекту «БЗП: ЄВ» – «Стратегія культурного, соціального та економічного розвитку міста Бар та поселень Барського субрегіону – складових сталого просторового розвитку сучасної Європи». Міць стратегії та практичність – у комунікативних зв'язках між усіма визначеними напрямами. Кожен напрям повинен бути детально опрацьованим з виходом на конкретні цільові програми робіт на місцях. У межах стратегічного плану й слід опрацьовувати напрям стосовно спадщини міста Бар та поселень Барського субрегіону як ресурсу сталого просторового розвитку за участю максимально можливої кількості представників усіх груп, що мешкають на цих територіях. При обговоренні обов'язково слід виявити реальні «точки зростання». Тобто виявити те, що є таке у місті Бар, чого немає більш ніде. Це має бути робота з залученням краєзнавців, істориків, науковців, громадськості тощо під робочою назвою «Культурно-історична, архітектурна та природна спадщина як сучасна цінність». І навколо визначених змістовних фокусів розпочати проектування з правовим, юридичним, фінансовим забезпеченням тощо. Спільна робота дозволить налагодити ефективний та інтенсивний діалог влади, бізнесу, суспільства і фахівців. На жаль, пропозиції фахівців часто недооцінюються, що й призводить до значних як економічних, так і культурних втрат.

У межах опрацювання напряму необхідно розглянути та детально обговорити історію міста Бар та Барської землі Поділля і вилучити й актуалізувати саме ті аспекти, що є реальною цінністю сьогодення і можуть стати засадничими для сучасних процесів розвитку. За змістом робота з вилучення та актуалізації історико-культурних аспектів є головним функціональним процесом у діяльності створюваного «Центру культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Поділля» як наукового координаційно-методичного центру. Підготовка до відзначення 470-річчя надання м. Бар Магдебурзького права дає змогу залучити до роботи міжнародну наукову громадськість. Для розгортання робіт на даний час уже є необхідні ресурси. Є громада міста Бар, є зацікавленість і сприяння місцевої влади, є соціально активна освітянська й наукова спільнота – найголовніший ресурс розвитку міста. У процесах обговорення кожного з напрямів і будуть визначатися необхідні для подальшого руху дослідження, які слід виконувати з залученням широкого кола науковців та освітян м. Бар. Запрошені фахівці в таких випадках можуть виконувати ролі наукових керівників, консультантів, експертів тощо. Наявність розроблених мешканцями міста власноруч (для себе!) планів та проектів робіт є головною запорукою практичності та реалістичності проекту «Барська земля Поділля: Європейський вимір для сталого розвитку». Співробітництво місцевої влади, бізнесу та громадських структур у підсумку й забезпечить реалізацію пріоритетного напряму розвитку міста Бар і Барського субрегіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Україна 1991-2007: Нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
2. http://savlm.ucoz.ru/publ/3-1-0-38
3. Понятие о городе / Сборник статей. – Тольятти, 1994. – 150 с.
4. Європейська хартія міст II: Маніфест нової урбаністики. – Страсбург, 2008.
5. Лисицкий А. В. Культурное наследие как ресурс устойчивого развития. Дис.…канд. культурологии. – М., 2004. – 151 с.
6. Кондель-Пермінова Н. Інтеграція пам'яток архітектури та містобудування у сучасний соціокультурний контекст // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. ІПСМ АМУ. – Київ, 2008. – Вип. 5. – С. 94-110 с.
7. Рипкема Д. Экономика исторического наследия. Практическое пособие для руководителей / Пер. с англ. – М.: Билдинг Медиа Груп, 2006. – 156 с.

Н.Н. Кондель-Перминова К ВОПРОСУ РАЗРАБОТКИ ТЕМЫ «БАРСКАЯ ЗЕМЛЯ ПОДОЛИЯ: ЕВРОПЕЙСКОЕ НАСЛЕДИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ»

В статье рассматривается проблемная ситуация исторических городов Украины в постсоветский период. Обосновывается необходимость задействования культурно-исторического наследия как главного ресурса развития. Подана схема соорганизации всех действующих лиц и партнеров для реализации проекта устойчивого культурного, социального и экономического развития города Бар и Барского субрегиона, история которых связана не только с историей Подолии, но и всей Европы.

Ключевые слова: устойчивое развитие, исторический город, гражданское общество, культура, наследие, право, экономика, самоуправление, стратегия, проект, ресурс, город бар, барский субрегион.

N.N. Kondel-Perminov THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT TOPICS «BARSKIY PLOT PODOL: EUROPEAN HERITAGE AND PROSPECTS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT»

The article discusses the problematic situation of historical cities of Ukraine in the post-Soviet period. Substantiates the need to harness the cultural and historical heritage as a major resource development. Submitted scheme soorganizatsii all actors and partners for the project of sustainable cultural, social and economic development of the city Bar and Barsky subregion, whose history is connected not only with the history of Podolia, but also across Europe.

Keywords: sustainable development, historic town, civil society, culture, heritage, law, economics, governance, strategy, projects, resources, city bar, a gentleman's subregion.

УДК 025.5

С.М. Філіпова

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ БАРСЬКОЇ РАЙОННОЇ БІБЛІОТЕКИ

Стаття присвячена висвітленню питань розвитку Барської районної бібліотеки та її впливу на поступ громади, завдяки проектній діяльності, розкриттю потенціалу ефективної взаємодії бібліотеки і громади в контексті просторового розвитку Барського краю.

Ключові слова: Барська районна бібліотека, Асоціація користувачів Барської районної бібліотеки «Світ інформації», проектна діяльність, Центр проектного менеджменту, територіальна громада, розвиток.

Набуття містом Баром прогресивного укладу життя, що регулювався нормами магдебурзького права, спричинило відчутний вплив на закріплення за нашим краєм статусу соціально розвинутого простору. Минули століття, але відгомін суспільного розвитку тієї історичної доби залишається поштовхом і для сучасних перетворень.

В умовах сьогодення помітну соціокультурну роль у житті краю відіграє Барська районна бібліотека, яка позиціонується як активна інституція громадського розвитку району, своєрідний центр перетворень громади. Сприяє цьому високий рівень розвитку закладу, завдяки результатам здійсненої проектної діяльності. Саме робота в напрямі інноваційних перетворень зумовила стрімкий стрибок у справі покращення іміджевої привабливості бібліотеки. Протягом останніх шести років Барська бібліотека цілеспрямовано вдосконалювала різні напрямки багатоаспектної діяльності – в організації нових послуг, оновленні методів управління, оптимізації процесів інформаційно-бібліотечної діяльності, використанні нових технологій, здійсненні проектного менеджменту, проведенні роботи над розвитком третього сектору та мобілізацією ресурсів територіальних громад. Повною мірою бібліотека відповідає тим вимогам, які ставить сучасне інформаційне суспільство перед компетентністю свого члена і його здатністю до активної діяльності за мінливих умов дійсності.

Наш досвід діяльності у проектах напрацьовувався з 2004 року. Відтоді колектив працівників усвідомив важливість інноваційної складової як необхідного елементу розвитку бібліотеки, що забезпечує сучасні конкурентоспроможні послуги для населення територіальної громади.

Для здійснення успішної діяльності та співпраці в проектах бібліотека налагодила ділові зв'язки з багатьма організаціями-партнерами, серед яких Барська районна рада, Барська РДА, Вінницька ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, Український фонд соціальних інвестицій, Творчий центр Каунтерпарт, представництво Світового банку в Україні, Інститут громадянського суспільства, Корпус Миру США в Україні, Посольство США в Україні, Посольство Японії в Україні, Товариство наукових викладів у Львові, Школа Лідерів з Варшави, громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини», Українська бібліотечна асоціація. Завдяки активній участі у конкурсах, підтримуваних вітчизняними та іноземними інвесторами, ми вигравали грантові та інвестиційні проекти, які сприяли розвитку як самої бібліотеки, так і територіальної громади.

Перший такий проект був від Українського фонду соціальних інвестицій і мав назву *«Створення якісних послуг у сфері культури м. Бар (бібліотека: ремонт, придбання обладнання)»*, його загальна вартість склала 114 тис. грн. Досягненням проекту були відремонтоване приміщення бібліотеки, придбані сучасні меблі, забезпечення комфортних умов для роботи й відпочинку працівників та користувачів закладу. Внаслідок цих позитивних

зрушень вчетверо зросла кількість бібліотечних послуг, значно покращилася їх якість. В кінці 2007 р. експерти Світового банку після проведення зовнішньої оцінки реалізованого проекту підтвердили його високу успішність і життєздатність. Досвід ефективних напрацювань проекту висвітлювався на Всеукраїнському телевізійному каналі УТ-1 в передачі «Ваш вихід», було знято фільм «Бібліотека в центрі громади».

У ході реалізації проекту від УФСІ колектив працівників бібліотеки та її активні відвідувачі створили в 2005 р. громадську організацію (Асоціацію користувачів Барської районної бібліотеки «Світ інформації») для об'єднання зусиль у діяльності по задоволенню та захисту соціальних, освітніх, національно-культурних, творчих інтересів жителів територіальних громад району, налагодження культурних зв'язків з організаціями культури України та світу. Дана громадська організація ефективно співпрацює з бібліотекою.

Проект від УФСІ став своєрідною підвалиною для здобуття Барською бібліотекою перемоги в конкурсі *«Інтернет для публічних бібліотек (LEAP-V)»* від Посольства США в Україні. Цей проект вирішував важливу проблему обмеженого доступу громадян до інформації в Інтернеті. Грант в сумі 13 тис. доларів використано на створення Інтернет-центру з наданням безкоштовного доступу до глобальної інформаційної мережі, завдяки якому бібліотека кардинально збільшила свою спроможність щодо забезпечення права жителів району і його гостей на вільний доступ до джерел інформації, в наданні інформаційної підтримки організаціям. Центр має 5 робочих місць, обладнаних сучасними оргтехнікою та меблями. Тут регулярно проводяться безкоштовні навчальні сесії для депутатів місцевих рад, працівників освіти і культури, бібліотекарів, керівників громадських організацій, учнів середніх та вищих навчальних закладів. Послугами Інтернет-центру часто користуються гості нашого міста з Польщі, Італії, Франції, Німеччини, Росії. За допомогою можливостей Інтернету бібліотека домовилася про зустріч у своїх стінах з онуком видатного українського поета Івана Франка – Роландом, налагодила зв'язки з українською діаспорою за кордоном. Барській бібліотеці було прислано зі штату Чикаго США близько 2-х тисяч цінних книг, виданих нашою діаспорою. На базі Інтернет-центру бібліотека відкрила філію Вінницького центру Європейської інформації, що підтримується Міжнародним фондом «Відродження», завдяки чому збільшено інформаційний ресурс стосовно процесів євроінтеграції.

Інвестиційний проект *«Покращення доступу сільського населення до правосуддя»* від Творчого центру Каунтерпарт та Інституту громадянського суспільства реалізовувався спільно з районною бібліотекою та Асоціацією «Світ інформації». Він був профінансований Європейським Союзом на суму 400 тис. євро і відпрацьовувався у 4-х районах України (в тому числі в Барському) протягом 2006-2008 рр., підвищуючи обізнаність користувачів бібліотеки і жителів територіальних громад району у застосуванні судового та інших правових механізмів при вирішенні цивільно-правових і публічно-правових спорів. Важливу роль у цьому проекті відіграли навчання у формі тренінгових сесій, семінарів, круглих столів спеціально для керівників та активістів територіальних громад, секретарів рад, представників неурядових організацій, освітян, працівників культури, бібліотекарів, де вони засвоїли пізнавальний матеріал з питань едвокасі, забезпечення прав людини, методики написання проектів, фандрейзингової діяльності, проведення правничих інформаційно-просвітницьких кампаній. Близько півтори сотні осіб, які пройшли навчання, отримали сертифікат європейського зразка. В ході проекту при бібліотеці на базі раніше створеного Центру правової та регіональної інформації почав діяти регіональний інформаційно-консультативний офіс, де юрисконсультом проекту надавалися консультації з правничих питань. У рамках реалізації заходів проекту в конкурсі на кращу правову інформаційно-просвітницьку кампанію взяли участь і загальноосвітні школи, в результаті чого переможці виграли гранти по 3,5 тис. грн. для поширення популяризації правничих знань у сільських школах і своїх громадах. Районна та сільські бібліотеки в ході проекту отримали близько 2-х тис. книг, періодичні видання правничого змісту, а район – значні інформаційні та фінансові інвестиції.

У 2007 р. Барська районна бібліотека, зарекомендувавши себе як успішний заклад культури в сфері інноваційної роботи, проектної діяльності, надання високоякісних послуг для користувачів в естетично оформлених приміщеннях, стала переможцем конкурсу *«Краща бюджетна установа області»*; на виграні кошти придбано сучасні меблі для сектору мистецтв. У 2009 р. кращою бюджетною установою області визнано також Барську районну бібліотеку для дітей; на виділені кошти придбано меблі, принтер і комплектуючі для підключення до мережі Інтернет.

Результативна участь у конкурсах, успішна реалізація бібліотекою проектів були відзначені Почесною грамотою Барської РДА за вагомий внесок у забезпечення виконання програми соціально-економічного розвитку району. Бібліотеку зараховано до числа шести об'єктів туризму району для організації відпочинку гостей краю в стінах книгозбірні та ознайомлення їх зі здобутками інноваційної діяльності.

Гордістю бібліотеки є перемоги в обласному огляді-конкурсі бібліотечних установ на кращу діяльність з питань формування правової культури та правової свідомості населення, у Конкурсі успішних громад України від УФСІ в рамках гранту уряду Японії, завдяки якому матеріальний ресурс бібліотеки збагатився комп'ютерною і мультимедійною технікою на суму понад 27 тис. грн.

Сьогодні Барська районна бібліотека продовжує пошук нових форм і методів роботи, налагодження партнерських стосунків. У рамках проекту «Глобальні бібліотеки в Україні» від фундації Білла та Мелінди Гейтс в лютому 2010 р. Барською районною бібліотекою спільно з районною бібліотекою для дітей та бібліотеками сіл Балки, Верхівка, Міжлісся, Мигалівці отримано перемогу в конкурсі *«Впровадження нових бібліотечних послуг з використанням доступу до Інтернету»*, проведеному в рамках програми «Бібліоміст», після чого значно збагатилися функції бібліотек по забезпеченню жителів територіальних громад актуальною інформацією, розширився сектор залучення населення до користування послугами з використанням Інтернету, створено належні умови для роботи.

А ще два роки тому сільські бібліотеки району не мали у своєму арсеналі жодного комп'ютера. Тепер ситуація докорінно змінилася: книгозбірні сіл забезпечені 14 комп'ютерами та супровідним технічним обладнанням. Комп'ютеризація значно покращила умови роботи сільських книгозбірень. Такі зміни беруть свій початок із перемоги у 2008 р. ГО «Світ інформації» в конкурсі проектів «Сільським громадам – гідне буття» від громадської організації «ІСАР «Єднання»«. Проект *«Івановецькій громаді – гідне буття»* дозволив у бібліотеці с.Іванівці створити перший в області Інформаційний центр з доступом до Інтернету. 2009 року Івановецька сільська бібліотека, завдяки залученню кращого досвіду проектної діяльності районної бібліотеки та її підтримці, виграла грант на проект «Інтернет для публічних бібліотек (LEAP-VIII)» від Посольства США в Україні та стала дипломантом Всеукраїнського конкурсу «Бібліотека року» від Української бібліотечної асоціації. Сільські жителі отримали можливість скористатися інформаційним багатством Інтернету, навчилися комп'ютерної грамоти, сформували навички роботи в глобальній мережі.

Це яскравий приклад того, як участь у проектній діяльності допомогає бібліотеці покращити матеріальне забезпечення, досягти професійного іміджу та отримати моральне задоволення. Робота над проектами розвиває співпрацю з владою та донорами, вчить освоєнню менеджменту, комунікацій (лобіювання інтересів, ведення переговорів).

Районна бібліотека у квітні поточного року відзначена в ще одному конкурсі від програми «Бібліоміст» – конкурсі проектів співпраці бібліотек з місцевими громадами. Проектом районної бібліотеки *«Створення Центру проектного менеджменту»* організовуються та проводяться тренінгові сесії, семінари, круглі столи з питань кваліфікації, досвіду, етики та інших складових управління проектами, надання послуг з практичної методики написання проектних заявок та їх подання на конкурси для різних цільових груп: молоді, представників виконавчої влади і місцевого самоврядування, активістів громади. Таким чином проектний менеджмент закріпив за собою реноме головного напряму інноваційної діяльності бібліотеки.

Центр проектного менеджменту втілює ідею нерозривного зв'язку бібліотеки з громадськістю – діяльність Центру здійснює відчутний вплив на сталий розвиток громади. Розкручувати проектні починання суб'єктів господарської та громадської діяльності, стимулювати інтенсивну співпрацю між громадським, державним і приватним секторами на місцевому рівні, спрямовану на покращення економічної, соціальної ситуації, розробляти й упроваджувати проекти – ось такими є завдання Центру проектного менеджменту. Розроблений у проекті блог «Ключ до фінансування Барської громади» (http://bargromada.blogspot.com/) створений спеціально для обговорення його перебігу, надання пропозицій щодо співфінансування місцевих проектів. Центр проектного менеджменту працює над втіленням ідеї нерозривного зв'язку бібліотеки з громадськістю: діяльність бібліотеки здійснює відчутний вплив на сталий розвиток громади.

Розвивати проектні починання суб'єктів господарської та громадської діяльності, стимулювати інтенсивну співпрацю між громадським, державним і приватним секторами на місцевому рівні з метою реалізації проектів, спрямованих на покращення економічної, соціальної ситуації, розробляти та впроваджувати проекти – над такими завданнями працює Центр проектного менеджменту.

У рамках роботи Центру районна бібліотека в 2010 р. спільно з Барською районною радою та громадською організацією «Відродження спадщини» працювала над заявкою «Розробка і впровадження інноваційних механізмів сталого просторового розвитку районного історико-архітектурного центру Барської територіальної громади» на Всеукраїнський конкурс проектів та програм розвитку місцевого самоврядування. Також надавалася допомога Барській районній раді в розробці проекту «Барський муніципалітет: зв'язок зі світом та громадою району», Барській міській раді – в розробці проекту «Освітленому місту бути!» і Журавлівській сільській раді в написанні проекту «Адміністративно-соціальний центр Журавлівської сільської ради» на обласний конкурс проектів розвитку територіальних громад. Останній проект став виграшним (з обласного бюджету виділено 30 тис. грн.), він передбачає організацію ефективної системи надання послуг сільському жителю у створеному Адміністративно-соціальному центрі. Це будуть адміністративні послуги сільської ради, послуги зв'язку поштового відділення, медичні – оздоровчого профілакторію і ФАПу, інформаційно-освітні – бібліотеки; здійснюватиметься й побутове обслуговування – розпочнуть роботу перукарня, кімната пошиву та ремонту одягу. Перерахований комплекс послуг надаватиметься у двоповерховому приміщенні площею близько 600 $м^2$ після проведення в ньому поточного ремонту та газифікації.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що збереження напрацьованого іміджу, пошук інновацій, нових форм роботи та підходів до бібліотечної діяльності є гідною відповіддю на запити часу, необхідною умовою нових досягнень і поступу бібліотеки.

Персонал бібліотеки працює над підготовкою та проведенням заходів **бібліотечних ідей-проектів** «Жива бібліотека» (зустрічі з відомими жителями Барського краю), «Слов'янська вітальня» (популяризація культурних надбань слов'янських народів), використовує нові інформаційні технології у проведенні масових заходів і наданні користувачам послуг SKYPE-спілкування, створення блогів, інтерактивного спілкування в соціальних мережах, презентації за допомогою мультимедійних засобів, бібліотечної школи менеджменту і власне проектного менеджменту.

Активна проектна діяльність, спрямована на пошук позабюджетних джерел фінансування і розвиток бібліотечних послуг, допомогла нам перемогти у Всеукраїнському конкурсі *«Бібліотека року»* від УБА і тим самим дала право на участь у Міжнародній конференції «Розвиток публічних бібліотек Польщі та європейські стандарти», яка проходила в польському місті Торунь за підтримки Фонду ім. Фрідріха Еберта.

У контексті українсько-російської співпраці бібліотека взяла участь у семінарі «Полтавська баталія в долях європейських народів XVIII століття» (Київ-Полтава), що започаткувало партнерство районної бібліотеки з Російським центром науки і культури в Києві, який подарував бібліотеці чимало цінних книжкових видань та передплатив російську періодику на суму більш як 15 тис. грн.

Районна бібліотека є учасником міжнародних та всеукраїнських конференцій, семінарів, тренінгів. Усе це робиться з метою надання роботі бібліотекарів високих стандартів. На базі бібліотеки в останні роки було проведено засідання Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотека в контексті світової культури, науки, інформації», зустріч з директорами районних бібліотек Хмельниччини у формі творчої лабораторії «Сходинки до успіху бібліотеки», вивчення інноваційної діяльності викладачів бібліотечних дисциплін Тульчинського училища культури, практичне заняття «Значення бібліотек у процесі побудови інформаційного суспільства: досвід та перспективи» для завідувачів районних дитячих бібліотек області.

Барська районна бібліотека була учасником Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотеки України: участь у розбудові інформаційного суспільства», інтерактивних навчань «Методика залучення коштів» від УФСІ (грант Посольства Японії в Україні), конференцій «Забезпечення доступності правосуддя: набутий досвід, перспективи співпраці влади і громадськості», «Розвиток потенціалу громад – шлях до вирішення проблем бідності». Згадаємо тут і про участь у конференціях з питань розбудови потенціалу громад від

Японського фонду соціального розвитку та від Швейцарського бюро розвитку, у семінарах від Посольства США в Україні.

У поточному році бібліотека в рамках підготовки проекту «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи розвитку» стала одним з ініціаторів проведення круглого столу «Формування концепції відродження музею-садиби М.М. Коцюбинського в місті Бар» за участю представників місцевої влади, керівників установ та навчальних закладів, громадських активістів і краєзнавців. Під час засідання круглого столу формувалися конкретні напрями пошуку шляхів і можливостей відновлення будинку М.Коцюбинського як історичної пам'ятки міста.

Відгукнувшись на заявку ГО «Світ інформації», Корпус миру США в Україні делегував на два роки до нашої бібліотеки волонтерку Маргарет Хенкемп для проведення співпраці з громадою через реалізацію *проектів розвитку громади*. Добровольці Корпусу миру зазвичай співпрацюють із громадськими організаціями, благодійними фондами, бібліотеками, музеями, органами місцевого самоврядування, місцевими органами влади, державними центрами зайнятості, навчальними закладами з метою допомоги в забезпеченні місцевих потреб через громадські проекти та програми, покращити знання та професійні навички громадян, розширити їх обізнаність у соціально-економічних питаннях, зокрема тих, які стосуються життя місцевих громад, підвищити рівень залучення громадян до вирішення питань покращення якості життя.

Маргарет Хенкемп уже проводить навчання-тренінги та семінари для працівників бібліотеки і цільових аудиторій з метою залучення громади до реалізації проектів, допомагає здійснити пошук партнерів і встановити зв'язки з організаціями, мобілізувати ресурси та віднайти шляхи досягнення сталості у довгостроковій перспективі, розвиває ідеї волонтерства в громаді, ініціює покращення співпраці між державними установами, громадськими організаціями та суб'єктами бізнесу задля реалізації спільними зусиллями проектів, у формі англійських та бізнес-клубів навчає ділової англійської мови представників громади. Волонтер Корпусу миру працює над підвищенням рівня діяльності організацій через покращення зв'язків із громадськістю і пошук шляхів фінансової стійкості, розширення кола професійних і партнерських контактів.

Таким чином, поданий вище матеріал демонструє на прикладі Барської районної бібліотеки як закладу, який напрацював досвід фандрейзингової діяльності та досяг успіху в реалізації ряду проектів, можливості ефективної співпраці суб'єкта територіальної громади з самою громадою, результатом чого є поступальний розвиток. Закладені бібліотекою високі стандарти інноваційної діяльності стимулюють розвиток інших організацій, установ, закладів. Бібліотека, як своєрідний центр перетворень громади, за умов сучасності значно розширила свої функції: працює над розбудовою третього сектору (місцевих громадських організацій), спрямовує діяльність організованих структур громади в напрямку вишукування коштів для співфінансування місцевих проектів, метою яких є реалізація важливих соціальних завдань.

С.М. Филипова ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ БАРСКОЙ РАЙОННОЙ БИБЛИОТЕКИ

В статье освещаются вопросы развития Барской районной библиотеки и ее влияние на развитие общины благодаря проектной деятельности, раскрывается потенциал эффективного взаимодействия библиотеки и общины в контексте пространственного развития Барского края.

Ключевые слова: Барская районная библиотека, Ассоциация пользователей Барской районной библиотеки «Мир информации», проектная деятельность, Центр проектного менеджмента, территориальная община, развитие.

S.M. Fylypova HISTORY OF DEVELOPMENT OF LORDLY REGIONAL LIBRARY

In the article osveschayutsya development issues Barskoy rayonnoy library and its impact on the development obschynы thanks proektnoy activities, effectively raskrыvaetsya capacity of the library and interaction in the context obschynы prostranstvennoho development Barskoho edges.

Keywords: Barskaya rayonnaya Library, Association rayonnoy library users Barskoy Mir information», proektnaya operations, project management center, terrytorialn community, development.

УДК 37.036: 378.4

А.І. Сторожук

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ СТАЛОГО ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

В статті здійснено аналіз досвіду роботи творчої лабораторії Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського з прилучення молодого покоління до виявлення, дослідження, збереження та пропаганди автентичної манери співу Східного Поділля як одного з можливих центрів духовного розвитку територіальної громади Барщини.

Ключові слова: територіальна громада, духовно-культурний розвиток, культурна спадщина, фольклор, духовність, творча лабораторія, автентична манера співу, педагогічна діяльність.

Сталий розвиток будь-якого регіону України, як і держави, залежить не тільки від формування адекватної ринкової інфраструктури, що включає різні форми фінансових, кредитних механізмів, економічних інститутів тощо, але й від концентрації зусиль місцевої громади на пошуку шляхів і негайній розробці стратегій, яка б дозволила без болючих втрат, що намітилися на поч. XXI ст., зберегти, примножити та передати наступним поколінням духовний спадок.

Зусилля, спрямовані на вирішення проблеми актуалізації та вивчення духовної спадщини Барської землі Поділля з метою духовно-культурного розвитку міста Бар і території Барського субрегіону, як складових сталого просторового розвитку сучасної Європи, набули першочергового значення.

З огляду на те, що за період радянської доби і років розбудови незалежної України відбулося спрощення культурного життя в Україні, досить багато втрачено з надбань культурної спадщини, яка й досі відіграє роль того «порогу», переступивши який, можна зірватись у безодню втраченої духовності.

Виходячи з того, що ніякі, навіть досить привабливі економічні реформи та ефективні інновації не зможуть підняти регіони, державу на вищий рівень, якщо буде втрачено духовні підвалини, процес встановлення пріоритету духовно-культурного розвитку нині є актуальним завданням як держави в цілому, так і територіальних громад зокрема. Він потребує цілеспрямованого розумного прискорення, стимулювання та підтримки органів державної влади і громадського самоврядування.

Робота із засвоєння духовних цінностей нації, яка починається в сім'ї, родині, дошкільних освітніх закладах, школах, повинна успішно продовжуватись у вищих закладах освіти.

Осередком відродження, збереження, пропаганди духовних надбань Східного Поділля є вищі педагогічні заклади, серед яких провідним у Барському регіоні став Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського.

Мета статті полягає в аналізі досвіду роботи творчої лабораторії коледжу з прилучення молодого покоління до виявлення, дослідження та збереження автентичної манери співу Східного Поділля як одного з можливих центрів духовного розвитку територіальної громади.

За останні роки активізувалася дослідницька робота творчої лабораторії зі збереження автентичного співу Східного Поділля, що працює на базі гурту «Голоси предків» Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського. Робота спрямована на виявлення, дослідження та збереження особливої регіональної манери співу, яка притаманна Східному Поділлю, зокрема Барському субрегіону. Вибраний напрямок роботи передбачає обов'язкову фіксацію народних зразків співу, документування, виявлення особливо цінних обрядових (календарних та весільних) пісень, тієї духовної спадщини, яка у своєму розвитку побутувала на цій території протягом століть. Значний масив прадавнього пісенного спадку, що виконується (культивується) вивчається та передається майбутньому поколінню носіями автентичної манери співу, коло яких, природно, звужується. На жаль, ці досягнення не стали основою сучасних культурних процесів у суспільстві і, переважно, не визнаються як перспективні в майбутньому.

Для сучасного досить глобалізованого світу автентична манера співу, регіональні пісенні особливості, будь-які ознаки відмінного чи подібного інтонаційного колориту, пісенно-поетичне розмаїття окремо взятої території, багатство її традицій, звичаїв, збереження обрядовості як найдавнішого з пластів культури – фактично все те, що в тій чи іншій мірі складає підґрунтя самобутності та ідентичності будь-якої території, на сьогодні абсолютно є зайвим і не береться до уваги.

Навчання автентичного співу характеризується рядом особливостей:

- має суб'єкти діяльності;
- чітко визначені мотиви діяльності;
- окреслені конкретні цілі навчання;
- використовуються своєрідні методи та засоби, що в повній мірі забезпечують даний процес.

Особливе місце в навчанні відводимо викладачеві фольклору, як суб'єкту навчальної діяльності, котрий «…має почуватися, насамперед, істориком культури, як усвідомлював себе ним К. Квітка (вчений-фольклорист, засновник музично-фольклорної педагогіки» [3, с.15].

Важливим вважаємо «живу» подачу музичного матеріалу, ту, яку можна відчути, коли студент є сам активним учасником, а не стороннім споглядачем, де він, не чекаючи ніяких вказівок, включається в безпосереднє творення разом із викладачем, вишукуючи найоптимальніші прийоми та методи для успішної роботи. Таку можливість нашим студентам дає участь у творчій лабораторії зі збереження та вивчення автентичної пісні, що включає в себе обов'язкову роботу з «живими» першоджерелами народнопісенного мистецтва нашого регіону. Східне Поділля до сьогодні є своєрідною зоною збереження чистих україномовних пісенних традицій, тут ще жива і має широкий ареал побутування відповідна виконавська «надгучна», «дужа» манера співу. Сприймаючи народний зразок у першоджерелі, (а саме такий підхід ми визнаємо найціннішим), студент автоматично долучається до вікопомних духовних цінностей (у даному випадку – до пісенного спадку східноподолян). Як показав час, саме такий підхід у роботі з молодими є значно повнішим за своїм змістом, результативнішим, краще збагачує їх життєвий досвід, аніж зробили б це найрізноманітніші наукові системи та теорії. В рамках навчального закладу через фольклорний спів можна не тільки розвити, а й значно розширити і поглибити в молодих потребу художнього співу, одночасно виконавши надскладні питання художнього самовираження, якому властиво бути прихованим до надособливої потреби. Зразки народного пісенного мистецтва, що використовуються в роботі, стають надбанням власного досвіду молодих, прилучаючи студентство (суб'єкт сприймання) до особливого світу художньої реальності, збагачують їх глибинними знаннями про народ, його історію, шляхи розвитку тощо.

Педагогічна діяльність у межах такої форми роботи потребує безперервної духовної самовідданості насамперед від викладача, який, окрім своїх природних задатків педагога, повинен мати здатність удосконалювати як свій талант (це набувається в процесі навчально-виховної та практичної діяльності), так і талант того, хто знаходиться в полі зору його особливої за впливом і змістом навчально-виховної діяльності. Окрім ґрунтовних знань, таланту та вміння передавати ці особливі знання, викладач має досконало володіти іще кількома не менш важливих 10 складовими професійної діяльності. Дія без глибоких знань – це довгі блукання в сутінках, тому пріоритетними якостями наставника потрібно вважати наявність сформованих організаторських здібностей (цілеспрямованість, енергійність, наполегливість, терпіння), вміння бачити і враховувати в роботі індивідуальні особливості кожного студента (сюди входить і сприйняття та мислення студента), орієнтуватися в педагогічних ситуаціях, що виникають у процесі роботи з фольклорними зразками. І що є надособливим, викладач має знати й бачити кінцеву мету своєї праці – збереження унікального за своїм значенням явища – української автентичної пісні: «Се одно із найцінніших наших національних надбань і один із предметів нашої гордості « [5, с.11].

З огляду на те, що сьогодні здебільшого переважає спілкування молодого покоління з фольклором через посередництво друкованого слова, певних знаків (нот), телебачення та радіо, при майже повній відсутності продуктивних форм відпочинку для молодих, знайомство з «живим», природним виконанням (спів пісні носієм живої традиції), власна участь у відтворенні почутого пісенного зразка, репрезентація локальної манери співу – усе це є не тільки цікавим, але й украй необхідним.

Окрім вище означених нами завдань, перед педагогом виникне й цілий ряд питань, що вимагатимуть негайного вирішення для достатнього розуміння та досягнення позитиву в навчально-виховному процесі (вони є характерними для будь-якої творчої діяльності, однак для роботи з фольклорними зразками мають особливу роль). Зокрема:

- визначення ролі та місця в сучасному фольклорі саме автентичних зразків;
- розкриття і збагачення уявлень молодих про еволюцію автентичної пісні;
- обережне виявлення та спрямування в потрібне русло оцінного рівня сучасної молодої людини співвідносно з першоджерелом.

На ці питання слід звернути увагу з огляду на те, що в нових умовах життя за довгий історичний час склалася (змінилася) не тільки ладотональна, але й ритмічна основа сучасного музикотворення, зовсім нові напрямки здобуло фізіологічне музичне мислення. Отже, не слід відкидати цей факт у питаннях оцінного ставлення «молодої» частини суспільства до первинного джерела – народної музики. Нерозуміння, небажання слухати, пряма відмова вивчати народну пісню – усе це зафіксовано в результатах анкетування, яке проводили наші студенти не тільки в школах, а й серед студентів вищих навчальних закладів. Оцінка молодими даного явища духовної культури, на жаль, далеко не завжди співпадає із загальноприйнятою, або, іще гірше, є зовсім протилежною від ставлення до народної пісні людей значно старшого віку. Тому вирішення цих доволі складних, але вкрай необхідних і важливих питань дозволить у спільності роботи дійти розуміння багатьох закономірностей, що діяли в часі, навчить студентство в умовах сучасності враховувати тенденції розвитку цього неспівмірного ні з чим феномену як явища національної історії, сформованого впродовж багатьох тисячоліть.

У цьому випадку, на нашу думку, виправданими є дії, а не на насильне нав'язування або ж використання, (що часто використовується в практиці педагога), словесних переконань. Щоденною повинна стати така педагогічна діяльність викладача, яка була б направлена не тільки на пропаганду та доцільність використання пісенних першоджерел у навчальних закладах, а й на розвиток уміння поєднувати у своїй роботі народну пісенність з сучасними формами музичного виховання. Використання на практиці саме таких «поєднаних» прийомів дозволить усвідомити виховання народною піснею без «примусу і насильства» як першочергове завдання майбутнього вчителя. Це вимагає вироблення особливих підходів у роботі, оскільки зміна стереотипу ставлення молодих до прадавньої пісні може відбутися лише за умови переведення студентів з позиції об'єктів, які лише сприймають та запам'ятовують, до позиції суб'єктів, які активно включаються у величезний об'єм роботи (збір, аналіз, вивчення пісень). Ставши суб'єктом діяльності, студенти мають можливість розмірковувати, висловлювати власні судження, робити висновки, залишаючи по собі як індивідуальні, так і колективні реальні результати.

Створення творчої лабораторії зі збереження, вивчення та дослідження музичного фольклору Східного Поділля в гуманітарно-педагогічному коледжі стало добрим стимулятором у навчально-виховній роботі з молоддю. Знання, які студенти отримали на заняттях з української народної музичної творчості, збір матеріалів на фольклорній практиці (запис, упорядкування, розшифрування, аналіз текстів) дали можливість, насамперед, накопичити відповідний музичний матеріал, який і став поштовхом до подальшої дослідницької роботи, а коли ж з'являється можливість знайомства з «живим « виконанням, наявне спілкуванням з дійсними носіями пісенних традицій, розуміння того, що все це невпинно втрачається, – приходить відчуття певної відповідальності за те, що може бути втрачене назавжди.

Відома істина: (той, хто контролює минуле (тобто історію), той значною мірою контролює сучасне і майбутнє) наштовхнула учасників лабораторії на тривожну думку: втрачене і неконтрольоване сьогодні з історії музичного фольклору Східного Поділля можна загубити назавжди, а без цих національних джерел окремі ланки проблем історії висвітлити буде не тільки неможливо, а й нереально (якщо ж таке висвітлення й матиме місце – буде перекрученим або, ще гірше, – неправдивим).

За час роботи колективу суттєво розширилося коло тих, хто зацікавився прадавньою піснею, її витоками, манерою виконання. З часом, закономірно, виникла необхідність «оживити» почуте, записане, розшифроване на заняттях, а тому при творчій лабораторії було створено гурт «Голоси предків», який у своїй роботі використовує тільки записи автентичних пісень нашого регіону – Східного Поділля і є, фактично, єдиним молодим репрезентантом особливої локальної манери співу. Створюючи творчу лабораторію і співацький гурт «Голоси предків» у педагогічному коледжі, ми керувалися наступним: педагогічна діяльність,

безумовно, значиміша за її теоретичне обґрунтування та сухе писемне узагальнення, бо, за окремим винятком, її вплив на суспільство поширюється через студентів (учнів, вихованців), а далі висвітлюється через призму особистості педагога, тому з часом у роботу включилися не тільки студенти, а й викладачі.

На перших етапах роботи на основі опрацювання ряду теоретичних джерел було визначено кілька важливих критеріїв (вони є відомими і вживаними в роботі переважної більшості творчих педагогів), за допомогою яких, з нашої точки зору, ми зуміли б виявити ступінь інтересу до національного фольклору тих, хто задіяний у творчій лабораторії. Зокрема: пізнавальний: а) зацікавленість та захопленість даною діяльністю; б) ставлення до виконання тих завдань, які висуватиме ця діяльність; в) усвідомлення потреби суспільної демонстрації набутих знань; емоційна активність: а) уміння зосередитися, заглибитися в об'єкт пізнання (в даному випадку народну пісню); б) ступінь залежності самостійної роботи від тих ситуацій, що спонукають її зовні; в) ступінь кореляції, епізодичності та постійності інтересу і схильності до вибраної діяльності; активність поведінки: виявлення артистичних здібностей у процесі показу; б) винесення набутих знань за межі академічних занять; в) позитивне ставлення до завдань, які висуваються в процесі роботи; г) наявність власних ініціатив та елементів творчого підходу в діяльності колективу.

В анкету, яка була запропонована для попереднього опитування студентів, (майбутніх учасників творчої лабораторії) увійшло 10 запитань, що передбачали виявлення рівня знань з музичного фольклору взагалі і власного ставлення до цього історичного явища зокрема. За результатами анкетування, у більшості випадків (84%) визначився низький рівень знань і абсолютно невизначене, а в деяких випадках і різко негативне ставлення до народної пісні, (чого й слід було чекати). У 8% від загальної кількості анкетованих виявлено позитивне ставлення і бажання займатися вивченням і пропагандою народної пісні. Певній кількості (3%) респондентів було взагалі важко чітко і ясно відповісти на запропоновані питання, тому вичерпної та осмисленої відповіді їхня анкета не містила. На фоні майже повної «прозорості», яку виявило проведене нами анкетування, для забезпечення фонду музичних асоціацій студентів у повсякденній діяльності творчої лабораторії та гурту «Голоси предків» основними в роботі (досить повно вони і описані в працях Б. Астаф'єва) [1, с.55] стали три методи: метод наведення, метод спостереження, метод генералізації. Розкриємо суть їх впливу на вибраний компонент.

Метод наведення створює умови ознайомлення студентів з музикою різних жанрів і дає можливість побудувати методику набуття знань, умінь та навичок на заняттях на принципі цілісного підходу до всіх компонентів заняття. Прийоми роботи: розспівування, робота над окремими фрагментами, слухання пісні в живому виконанні, аналіз мелодики (акордики), робота над звуковидобуванням тощо. При цьому (що є важливим) педагог не повинен нав'язувати своє «бачення» твору, висловлювати власні судження, він лише стимулює активні пошукові дії студентів, дозволяє експериментувати при співі голосів, не порушуючи традицій народного багатоголосся, які шліфувалися віками, в повній мірі використовуючи слухові враження, власний досвід учасників і їхнє вміння аналізувати ними ж творене, заохочує їх самостійність.

Метод спостереження спрямований на розвиток здатності узагальнювати інтонаційно-драматургічні зміни пісенного образу. Прийоми в роботі: зіставлення, контраст, порівняння, вирішення проблемних ситуацій. У кінцевому результаті це дає прояв активності потреб та інтересу до народної пісні.

Метод генералізації здійснюється за допомогою розкриття головних ідей, образів та єдності інтонаційно-драматургічних сторін музики як засобу відображення життя. Включає в себе моделювання оціночної діяльності студентів, оптимізує весь процес музично-естетичного розвитку, контролює поетапне здійснення освітніх і виховних функцій навчання. Використовуючи даний метод, маємо змогу не тільки стимулювати музичну активність студентів, їх сприйняття, власне виконання і творчість, але й виявляємо головний критерій естетичного ставлення до народної пісні – здатність до власної активної творчості, пошуку, дослідження тощо.

Синтезуючи вищесказане, слід зробити наступний висновок: рівень розвитку інтересу до народної пісні ми визначили за такими показниками: а) емоційне сприймання пісні на всіх етапах роботи; б) виявлення зацікавленості піснею, як явищем, її проблемами в історичному процесі розвитку (визначення за жанром, місцем побутування, поширенням тощо); в) ступінь

усвідомленості отриманих вражень від почутого, проспіваного, що виявляється в судженнях, оцінках, опитуваннях, бажаннях дізнатися більше тощо.

Усі ці методи, безумовно, взаємопов'язані, відтак чіткої градації щодо їх віку чи моменту застосування в педагогічній діяльності провести не можливо; однак, вибравши їх правильно, диференційовано, відповідно до умов кожного навчального закладу, можна досягти позитивних результатів. Для цього необхідні: а) достатній професійний рівень знайомства студентів з національним фольклором, який проявляється в якості, повноцінності інформації та свідомому виборі музичних зразків, а далі – в майстерному їх виконанні (це може бути як спів носія традиції, так і грамотний, правильний спів учителя); б) відповідність матеріалу, з яким знайомляться студенти, їх фізичним, віковим, фізіологічним можливостям; в) насиченість процесу виховання та навчання доступною, цікавою, за можливості повною науково-методичною інформацією до матеріалу, що вивчається тощо.

Застосування відповідних методів, прийомів, які стимулюють інтерес до музичного фольклору, на нашу думку, обов'язково призведе до значного розширення кругозору, підвищення культурного рівня сучасного вчителя, а отже, й до природного підняття на значно вищий, (необхідний нині) рівень рейтингу професії вчителя музики, який прийде в школу майбутнього. У школу ж сучасності повинен прийти такий вчитель, який, окрім природних задатків педагога (на що сьогодні, на жаль, не звертають увагу при вступі в педагогічний заклад), зможе розкрити в собі самому здатність до вдосконалення власного таланту, що насправді є щасливою комбінацією багатьох творчих здібностей людини в поєднанні з творчою волею, бажанням та настирливістю.

Анкетування, проведене сьогодні (через три роки творчої діяльності), в групі учасників творчої лабораторії та окремо в безсистемно вибраній групі студентів навчального закладу, що навчаються за спеціальностями «Дошкільне виховання", «Початкове навчання", «Образотворче мистецтво", «Музичне мистецтво", дало нам можливість зробити переконливі висновки: для зацікавлення студентства фольклором недостатньо лише тієї інформації про народну музику (пісню зокрема), яку вони отримують у межах навчальних програм, на факультативах, у процесі виховної роботи, оскільки: в молоді здебільшого відсутня будь-яка інформація (а якщо і є, то не значна) про фольклор у цілому і про народнопісенне явище зокрема; музичні смаки та інтереси більшості молодих людей розвиваються під дією випадкових, безсистемних, часто перекручених, неправдивих вражень; не зовсім правильний, а то й шкідливий напрямок у питаннях формування та збереження національної культури, яка є невіддільною від національного ґрунту і коріння українців, узяли державні ЗМІ, політики, можновладці.

Вибравши правильні національні орієнтири, визначивши стратегію в роботі на необхідність пробудження генетичної пам'яті молодого покоління, творча лабораторія досягла певних результатів. За три роки роботи колективом накопичено понад три тисячі народних пісенних зразків (розшифровано і проаналізовано понад півтори тисячі); записано три диски (CD), в які увійшло сорок вісім пісень суспільно-та родинно-побутового і календарно-обрядового жанрів та 23 старовинні колядки і щедрівки; вийшов друком навчально-методичний посібник «Музичний фольклор Східного Поділля. Історичний та теоретичний аспект творення, побутування народної манери співу» (автор А.Сторожук, кандидат мистецтвознавства, доцент). Студенти, які плідно працюють у творчій лабораторії, не тільки накопичують враження про українську народну пісню (це лише певний початковий етап, який може викликати більший або менший інтерес до пісень), але й активно займаються дослідницькою роботою. Робота з молодими дає підстави стверджувати, що, поставивши сьогодні акцент на подолання техноінформаційної мотивації, навіть такими незначними, на перший погляд, засобами, як ті що їх було висвітлено нами вище на прикладі роботи одного навчального закладу, можна повернутися в освіті до моделі цілісної молодої особистості з такими необхідними сьогодні людськими, гуманістичними якостями.

Вирішення багатьох назрілих питань, які прив'язані до реалізації завдань фондів щодо запису, збереження, наукового документування пісенної спадщини, фіксації автентичної манери співу в субрегіоні, потребують атмосфери співробітництва місцевої влади з навчальним закладом, спільного напрацювання відповідних пропозицій, узгодження різних точок зору, а головне – розуміння ваги роботи, спрямованої на вивчення нетлінного багатства – народного духовного ресурсу.

На засадах збереження духовної спадщини, автентичної манери співу зокрема, Барської землі, як явища, якого немає більше ніде, за умови матеріальної підтримки держави, місцевих

меценатів, свідомо мислячих громадян територіальної громади міста та Барського субрегіону, діяльність творчої лабораторії можна зробити ефективнішою, розширити територію побутування східноподільської автентичної манери співу, не обмежуючись тільки кількома найближчими до Барської землі районами.

Відповідна концентрація зусиль на вирішення проблеми актуалізації духовної спадщини Барської землі Поділля з метою духовно-культурного розвитку міста Бар і території Барського субрегіону, як складових сталого просторового розвитку сучасної Європи, можлива завдяки роботі, розпочатій Барським гуманітарно-педагогічним коледжем імені Михайла Грушевського, в якому працює потужний науково-викладацький колектив, та зусиллям окремих творчих представників місцевої громади, які своїм власним ставленням сприяють збереженню духовного пісенного спадку, що залишився в окремих сім'ях, родинах, селах.

У зв'язку з тим, що суспільний розвиток у XXI ст. ґрунтується на засадах зв'язку з культурою, створення сталих умов для поступального розвитку будь-якої території вимагає якісного використання як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій, ресурсів та правильного інноваційного їх спрямування. Реальними є розгортання роботи на місцевому рівні, створення власних стратегій, проектів, що забезпечують якість життя на даній території.

У глобальному світі сьогодення надто важливими стають добросусідські стосунки, співпраця між простими, як кажуть нині, пересічними людьми, організаціями, навчальними закладами інших країн.

Єдиний спосіб визначити кордони можливого – вийти за ці кордони [2, с. 235].

Із практики видно, що «прості», неофіційні взаємини частіше приносять більше зиску, ніж складні за процедурою офіційні домовленості влади й політиків.

Так звана «народна дипломатія» активніше просуває процеси зближення, взаєморозуміння, спілкування та пізнання один одного.

Активною в цих процесах може стати учнівська, студентська молодь нашого закладу, розвиваючи співпрацю в культурно-освітньому напрямку з молоддю історично споріднених держав: Росії, Білорусії, Молдови, Польщі, країн бувшої Югославії, Туреччини.

В руслі означених вище проблем та рекомендацій учасників круглого столу «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи» від 2 липня 2009 року [4, с.68-84] за доцільне вважаємо:

- започаткувати обмін творчими колективами (міжвузівський, міжрегіональний, міждержавний);
- створити на базі творчої лабораторії зі збереження, вивчення та примноження української пісні Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського ансамблю «Голоси предків» –духовний центр розвитку громади;
- організовувати фестивалі гуртів автентичного співу, що сприятиме розвитку туризму, як зовнішнього, так і внутрішнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Асафьев Б. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. – Изд. 2-е. – Л.: Музыка, 1973. – 144 с. – С. 55.
2. Душенко К.В. Мысли, афоризмы и шутки знаменитых мужчин. – М.: Гуд-во ЭСКМО-Пресс, 2001. – С.235.
3. Іваницький А. Українська музична фольклористика: Методологія і методика. – К.: «Заповіт», 1997. – С. 15.
4. Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи: Матеріали засідання «Круглого столу», м. Київ, ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, 2 липня 2009 р. / Редкол.: М.М. Мосунов (відп. ред.), О.А. Крижанівський, Г.А. Войцехівська, Д.О. Мироненко; Мінрегіонбуд України, ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, Центр соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії, Барська районна державна адміністрація, Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського, Інститут інвестиційної стратегії регіонального розвитку, Київський національний університет будівництва і архітектури, Міжнародне товариство прав людини – Українська секція. – Бар, 2010. – 88 с. – С.68-84.
5. Франко І. Студії над українськими народними піснями // І. Франко. Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 42 – К., 1980.- С.11.

А.И. Сторожук ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ КАК ОДИН ИЗ ПУТЕЙ УСТОЙЧИВОГО ДУХОВНОГО РОЗВИТИЯ РЕГИОНА

В статье осуществлен анализ опыта работы творческой лаборатории Барского гуманитарно-педагогического колледжа имени Михаила Грушевского из приобщения молодого поколения к выявлению, исследованию, сохранению и пропаганде аутентичной манеры пения Восточного Подолья как одного из возможных центров духовного развития территориального общества Барщини.

Ключевые слова: территориальная община, духовно-культурное развитие, культурное наследие, фольклор, духовность, творческая лаборатория, аутентичная манера пения, педагогическая деятельность.

A.I. Storozhuk CREATIVE ACTIVITIES OF STUDENTS AS ONE OF THE WAYS OF SPIRITUAL DEVELOPMENT SUSTAINABLE REGION

In the article the analysis of experience of creative laboratory of Mykhajlo Hrushevskyi Bar humanitarian-pedagogical college is carried out from attaching the young generation to the exposure, research, maintenance and propaganda of authentic manner of singing of East Podilia as one of possible centers of spiritual development of territorial society of Bar area.

Keywords: territorial community, spiritually-cultural development, cultural inheritance, folk-lore, spirituality, creative laboratory, authentic manner of singing, pedagogical activity.

УДК 377.5

П.Н. Савчук

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ БАРСЬКОГО ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕДЖУ ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розкривається бачення перспектив дослідження історичних, політичних, мистецьких, природних та екологічних реалій Барської землі педагогічним колективом Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Ключові слова: Барська земля, Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського, система заходів, перспективи.

Бар з його багатою історією та не менш багатою передісторією, про що я сказав у вітальному слові, сьогодні є молодіжним студентським містечком, де на одну тисячу населення припадає 100 студентів, крім учнів шкіл та молоді, яка живе і працює у місті.

Незаперечною є істина, що молоді належить майбутнє, тому Бар незважаючи на те, що це невеличке провінційне містечко, має велике майбутнє. В умовах інтеграційних, глобалізаційних процесів за Баром майбутнє як в європейського містечка, оскільки він завжди був і надалі буде центром подій, навколо яких відбуваються соціокультурні процеси, спільні як для Європи, так і для нашого міста і району.

Невипадково коледж, в якому навчається 1234 молоді особи та 250 працівників, став одним із ініціаторів збереження архітектурної спадщини Бара та його культурно-просторового розвитку.

17 травня 2008 року у нашому подільському місті проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Бар. Барська земля – крізь призму століть», яка започаткувала співпрацю між Інститутом місцевої демократії та Барською міською радою щодо розробки проектів «Барська земля Поділля – європейський вимір для сталого розвитку» і «Центр культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Поділля».

Презентація названих проектів відбулася 13 лютого 2009 року на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, під час проведення «круглого столу» з обговорення плану дій, накреслених для реалізації в місті Барі.

2 липня 2009 року в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В.Г. Заболотного відбулося засідання «круглого столу» на тему: «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи».

Об'єктом обговорення учасників засідання стали проблеми розвитку міста Бар Вінницької області як культурно-історичного та адміністративно-територіального центру Барського району, його територіальних громад та поселень і підкреслено, що теоретичне

А.И. Сторожук ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ КАК ОДИН ИЗ ПУТЕЙ УСТОЙЧИВОГО ДУХОВНОГО РОЗВИТИЯ РЕГИОНА

В статье осуществлен анализ опыта работы творческой лаборатории Барского гуманитарно-педагогического колледжа имени Михаила Грушевского из приобщения молодого поколения к выявлению, исследованию, сохранению и пропаганде аутентичной манеры пения Восточного Подолья как одного из возможных центров духовного развития территориального общества Барщини.

Ключевые слова: территориальная община, духовно-культурное развитие, культурное наследие, фольклор, духовность, творческая лаборатория, аутентичная манера пения, педагогическая деятельность.

A.I. Storozhuk CREATIVE ACTIVITIES OF STUDENTS AS ONE OF THE WAYS OF SPIRITUAL DEVELOPMENT SUSTAINABLE REGION

In the article the analysis of experience of creative laboratory of Mykhajlo Hrushevskyi Bar humanitarian-pedagogical college is carried out from attaching the young generation to the exposure, research, maintenance and propaganda of authentic manner of singing of East Podilia as one of possible centers of spiritual development of territorial society of Bar area.

Keywords: territorial community, spiritually-cultural development, cultural inheritance, folk-lore, spirituality, creative laboratory, authentic manner of singing, pedagogical activity.

УДК 377.5

П.Н. Савчук

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ БАРСЬКОГО ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕДЖУ ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розкривається бачення перспектив дослідження історичних, політичних, мистецьких, природних та екологічних реалій Барської землі педагогічним колективом Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Ключові слова: Барська земля, Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського, система заходів, перспективи.

Бар з його багатою історією та не менш багатою передісторією, про що я сказав у вітальному слові, сьогодні є молодіжним студентським містечком, де на одну тисячу населення припадає 100 студентів, крім учнів шкіл та молоді, яка живе і працює у місті.

Незаперечною є істина, що молоді належить майбутнє, тому Бар незважаючи на те, що це невеличке провінційне містечко, має велике майбутнє. В умовах інтеграційних, глобалізаційних процесів за Баром майбутнє як в європейського містечка, оскільки він завжди був і надалі буде центром подій, навколо яких відбуваються соціокультурні процеси, спільні як для Європи, так і для нашого міста і району.

Невипадково коледж, в якому навчається 1234 молоді особи та 250 працівників, став одним із ініціаторів збереження архітектурної спадщини Бара та його культурно-просторового розвитку.

17 травня 2008 року у нашому подільському місті проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Бар. Барська земля – крізь призму століть», яка започаткувала співпрацю між Інститутом місцевої демократії та Барською міською радою щодо розробки проектів «Барська земля Поділля – європейський вимір для сталого розвитку» і «Центр культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Поділля».

Презентація названих проектів відбулася 13 лютого 2009 року на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, під час проведення «круглого столу» з обговорення плану дій, накреслених для реалізації в місті Барі.

2 липня 2009 року в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В.Г. Заболотного відбулося засідання «круглого столу» на тему: «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи».

Об'єктом обговорення учасників засідання стали проблеми розвитку міста Бар Вінницької області як культурно-історичного та адміністративно-територіального центру Барського району, його територіальних громад та поселень і підкреслено, що теоретичне

осмислення культурно-історичної спадщини Барщини потребує сучасних міждисциплінарних досліджень із залученням різних галузей гуманітарних знань.

У Резолюції та Рекомендаціях «круглого столу» представникам наукових навчально-дослідних, навчальних та культурно-просвітницьких закладів запропоновано створити «загальний для учасників проектів сталого розвитку Барської землі Поділля постійно діючий науково-освітній майданчик, який має базуватися на сучасних наукових знаннях та комунікативних технологіях і представляти собою інноваційну лабораторію, у якій будуть відпрацьовуватися новітні підходи в галузі гуманітарних та соціокультурних практик».

Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського протягом 2008-2010 років став саме таким освітнім центром, на базі якого активно проводиться дослідницька, навчальна та виховна робота, спрямована на вивчення й збереження культурно-історичного надбання рідного міста, що дало можливість педагогічному й студентському колективам ознайомитися з сучасним досвідом діяльності, спроектованої на подальший соціальний, культурний, економічний і територіальний розвиток міста Бар, Барського району та Вінницької області, історія яких пов'язана не лише з історією Поділля, але й з історією всієї Європи.

У системі заходів Барської районної ради та Барської районної держадміністрації з нагоди відзначення у 2010 році 470-ої річниці надання місту Бар Вінницької області магдебурзького права Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського став одним із ініціаторів проведення на його базі II Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку».

Конференція ставить за мету визначення шляхів і механізмів сталого розвитку та європейської інтеграції територіальних громад, інституцій громадянського суспільства у місцевої влади Барської землі Поділля й узгодження основних цінностей, правових норм та вдосконалення інструментарію, що необхідно для створення проектів стратегічного планування й проектування соціокультурного і сталого соціально-економічного розвитку міста Бар і поселень Барського району.

Організація науково-практичної конференції з метою осмислення уроків історії Барської землі, яка нерозривно пов'язана з європейською історією, та накреслення перспектив її подальшого розвитку є яскравим підтвердженням думки про те, що саме відродження малих міст України є запорукою відродження всієї країни, підвищення якості життя на рідній землі та органічного входження в європейський та світовий простір.

Студенти та викладачі коледжу готові до співпраці з владними структурами, можливими інвесторами, спрямованої на реалізацію проекту територіально просторового розвитку м. Бара та Барського району. Нас також у даній співпраці приваблює можливість розвитку існуючої бази коледжу для занять студентами різними видами мистецтва, спортом. У коледжі працює 54 студентських творчих об'єднань за інтересами. Реалізація проектів, які вже розробляються, дасть можливість значно поліпшити роботу у цьому напрямі, що відповідає інтересам студентського самоврядування та соціокультурного розвитку міста Бара та Барського району.

На наше глибоке переконання, саме небайдужість, глибока зацікавленість, серйозні наміри районної державної адміністрації на чолі з Шевчуком Миколою Миколайовичем, районної ради з її очільником Криськом Володимиром Григоровичем, представників місцевої влади та всіх громадян рухатися вперед, розвиватися, спираючись на мобілізовані власні ресурси та підтримку науковців, сприятиме реальному втіленню в життя архітектурної містобудівної концепції.

Педагогічний колектив Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського має своє бачення перспектив дослідження історичних, політичних, мистецьких, природних та екологічних реалій Барської землі.

Цікавим, на нашу думку, може стати поглиблене вивчення барчанами історії малої батьківщини, зокрема народної творчості. У цьому напрямку ми вже маємо конкретні напрацювання: зібрано понад 3 тис. зразків народного співу Поділля, випущено три компакт-диски із записами пісень, спланово фольклорну та археологічну практику студентів.

Маємо намір організувати виставкову залу в будинку-музеї Михайла Коцюбинського, який, сподіваємося, зусиллями міської влади та громадськості буде відновлено. Переконані, що саме відродження цієї архітектурної пам'ятки міста поряд з іншими його визначними місцями

сприятиме посиленню туристичної привабливості Бара та розширенню сфери послуг для гостей і туристів нашого району.

У зв'язку з цим наш навчальний заклад виношує ідею про відкриття на гуманітарному відділенні групи зі спеціалізації «Екскурсовод».

Окрім цього, коледж має й інші реальні можливості для розвитку туристичної сфери регіону. У процесі проходження різних видів практики студенти спеціальності «Образотворче мистецтво» педагогічного відділення виготовляють вироби декоративно-прикладного мистецтва, які, на нашу думку, можуть бути використані в якості сувенірної продукції для гостей міста й регіону.

Організаційним комітетом з проведення нашої конференції, в який входять і представники Барського гуманітарно-педагогічного коледжу, підготовлено і видано такі документи:

– Концепція ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар магдебурзького права)»;

– матеріали засідання «круглого столу» «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи» (м. Київ, Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.Г.Заболотного, 2 липня 2009 року;

– нормативні документи до ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар магдебурзького права)», у які входять: «Європейська хартія місцевого самоврядування», «Європейська Хартія міст», «Європейська хартія міст ІІ. Маніфест нової урбаністики», «Європейська ландшафтна конвенція», «Хартія українських міст» та «Статут територіальної громади міста Бара Барського району Вінницької області».

Підсумовуючи сказане, хотілося б особливо наголосити на тому, що об'єднання зусиль усіх учасників започаткованих проектів сприятиме соціальному, економічному, й культурному розвитку Барської землі, збереженню й примноженню історичних цінностей українського народу.

П.Н. Савчук ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ БАРСКОГО ГУМАНИТАРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА ИМЕНИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

В статье раскрывается видение перспектив исследования исторических, политических, художественных, природных и экологических реалий Барской земли педагогическим коллективом Барского гуманитарно-педагогического колледжа имени Михаила Грушевского.

Ключевые слова: Барских земля, Барский гуманитарно-педагогический колледж имени Михаила Грушевского, система мероприятий, перспективы.

P.N. Savchuk HISTORY AND THE PRESENT BARSKOGO GUMANITARNO-PEDAGOGICAL COLLEGE OF THE NAME OF MICHAEL GRUSHEVSKY

The article reveals the vision of the future research of historical, political, artistic, natural and environmental realities Barskaya earth teaching staff Barsky Humanitarian Pedagogical College named Michael Grushevskogo.

Keywords: manor land, Barsky Humanitarian-Pedagogical College named Michael Grushevskogo system activities, and prospects.

УДК 727.11

О.А. Крижанівський, О.М. Матющенко

РАЙОННИЙ РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ЦЕНТР ДЛЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ У МІСТІ БАРІ : ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Актуальність вибраної теми обумовлена гостротою проблеми організації життєвого простору для дітей та молодих людей Барського району віком від 6 до 35 років з обмеженими фізичними можливостями. З метою вирішення цієї проблеми на кафедрі дизайну архітектурного середовища КНУБА для Барського району був розроблений проект реабілітаційного Центру для дітей та молоді з обмеженими можливостями на 60 місць у місті Бар.

Ключові слова: життєве середовище без перешкод, маломобільна група населення, реабілітаційний Центр для дітей та молоді з обмеженими фізичними можливостями.

Актуальність вибраної теми обумовлена гостротою проблеми організації в малих містах України життєвого простору для маломобільної групи населення. З метою реалізації Програми забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 04.06. 2003 № 863) відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року № 48/96 у багатьох містах України розроблений, затверджений та реалізується план заходів щодо формування життєвого простору для маломобільних груп населення на 2010-2015 роки.

За ініціативою Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії для Оболонського району міста Києва розроблений проект «Активізація ресурсів сталого розвитку територіальної громади Оболонського району м. Києва шляхом створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями», який поданий для участі у Всеукраїнському конкурсі проектів і програм розвитку місцевого самоврядування. Територіальна громада Оболонського району м. Києва в результаті реалізації проекту буде мати необхідну нормативно-правову базу та відповідні інституції для ефективного використання соціальної сфери як усталеного ресурсу розвитку. Це дає можливість: 1) провести передпроектний аналіз міського середовища та аудит доступності до об'єктів житлового й громадського призначення і місцевої нормативно-правової бази; 2) створити нормативно-правову базу для участі громадськості в соціально-культурній та містобудівній політиці міста; 3) провести будівельні роботи по реалізації плану заходів із залученням зацікавлених організацій громадянського суспільства; 4) провести навчальні семінари для учасників проекту, 5) покращати якість життя групи інвалідів та інших категорій мешканців району і міста.

У місті Бар Вінницької області за ініціативою волонтерського загону «Дзвіночок» студентів Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського й за науковим сприянням кафедри дизайну архітектурного середовища КНУБА і Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії проведений передпроектний аналіз життєвого середовища міста Бар на предмет обстеження доступності середовища для маломобільної групи населення.

У 2010 році на кафедрі дизайну архітектурного середовища КНУБА в рамках реалізації в життя резолюції та рекомендацій круглого столу 2009 року на тему: «Культурна, історична, архітектурна і природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи», який проводився в рамках проектів: «Барська земля Поділля – європейський вимір для сталого розвитку», «Центр культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Поділля» (автори та керівники проектів – М.М. Мосунов, та О.А. Крижанівський), за ініціативою доцента О.А. Крижанівського у співпраці із Барською районною благодійною організацією «Добротворець» була розроблена Технологічна програма проектування районного центру соціальної та професійної реабілітації для дітей і молоді з обмеженими фізичними можливостями на 60 місць у м. Бар Вінницької області. На основі цієї програми студентом О.М. Матющенком на кафедрі дизайну архітектурного середовища КНУБА був розроблений дипломний проект кваліфікаційного рівня «спеціаліст» на тему: «Реабілітаційний центр для дітей і молоді з обмеженими можливостями у м. Бар» для дітей та молоді Барського району.

Барська районна благодійна організація «Добротворець», яка створена в 1999 році, об'єднує у своїх лавах 601 особу (станом на 01.01.10 р.) – дітей та молодих людей Барського району віком від 6 до 35 років з обмеженими фізичними можливостями, в тому числі: віком від 6 до 17 років – 268 дітей-інвалідів; віком від 18 до 35 років – 333 молодих людей-інвалідів.

У Барському районі (станом на 01.01.2009 р.) проживає 56,1 тис.чол., із них: міського населення – 17,7 тис. чоловік; сільського населення – 38,4 тис. чоловік. Чисельність осіб, які відвідують загальноосвітні школи в Барському районі, – 6,013 тис. Усього вихованням охоплено – 7,543 тис. чол.

В управлінні праці та соціального захисту населення Барської райдержадміністрації станом на 01.05.2008 року на обліку перебуває – 20,866 тис. осіб. пенсійного віку. Населення віком від 18 до 60 років – 27,69 тис.чол. Демографія Барського району відображено в табл. 1.

Для сільського населення Барського району, згідно з додатком 6.1 ДБН 360-92**, орієнтована норма додаткової місткості для будинку-інтернату для дорослих та дітей-інвалідів з фізичними порушеннями діє розрахунок – 3 місця на 1000 жителів, що становить – 115 місць.

3 х 38 400 / 1000 = 115 місць,

де 38 400 – чисельність сільського населення Барського району.

Розмір земельної ділянки при місткості інтернату від 100 до 200 місць – 125 м² на 1 місце, що становить: 125 х 115 = 14 375 м².

Таблиця 1. Демографія Барського району (станом на 01.01.2009 р.)

Вікова категорія населення	Кількість населення, чол	%
Населення Барського району	56 100	100
Населення віком до 18 років	7 543	13,5
Населення віком від 18 до 60 років	27 691	49,4
Населення віком від 60 років	20 866	37,1

Таблиця 2. Співвідношення кількості інвалідів до населення Барського району відповідної демографічної групи

Вікова категорія населення	Кількість осіб	%	Кількість населення даного віку в районі	%	На 1000 жителів
Діти-інваліди до 18 років	268	44	7 543	3,5	35,5
Інваліди від 18 до 35 років	333	56	27 691	1,2	12,0
Усього:	601	100	35 234	1,7	17,0

Згідно з розрахунками, Барський район має потребу в організації реабілітаційного центру для дорослих та дітей-інвалідів з фізичними порушеннями для сільського населення Барського району на 115 місць, або двох реабілітаційних центрів по 60 місць кожний.

Таблиця 3. Розрахунок реабілітаційного центру на 60 місць для Барської районної благодійної організації «Добротворець»

	Всього		Діти інваліди до 18 років		Інваліди від 18 до 35 років	
	чол	%	чол	%	чол	%
Загальна кількість інвалідів із них:	60	100	26	44	34	56
Інваліди з вадами опорно-рухового апарату	34	55	15		19	
Інваліди з проблемним інтелектом	21	34	9		12	
Інваліди з глибокою розумовою відсталістю	5	11	2		3	

Для організації архітектурного простору реабілітаційного центру прийнята така функціональна структура:

1. Житлові приміщення.
2. Навчальні приміщення.
3. Фізкультурно-спортивні приміщення.

4. Навчально-виробничі приміщення.
5. Клубно-видовищні приміщення.
6. Медичні приміщення.
7. Харчоблок з їдальнею.
8. Службово-побутові приміщення.
9. Храм.

Генеральний план складається з основних функціональних зон: пішохідної, ділянки зелених насаджень і майданчиків відпочинку; транспортної зони – господарської, що включає майданчики для під'їзду громадського транспорту, майданчики для автостоянок легкового і вантажного транспорту.

Кожна маломобільна група, згідно з проектом, має бути забезпечена окремим житловим модулем із групи житлових приміщень. Житловий модуль розрахований на 3 особи і поділяється на три частини: кімната, де перебувають та відпочивають пацієнти, місце для спілкування розрахунковою площею не менше 1,2 кв.м на кожного мешканця і кухня-буфетна не менше 0,6 кв.м на кожного мешканця (для здатних до самообслуговування інвалідів).

Кожний житловий модуль має вигляд одноповерхового житлового будинку, спроектований за принципом модульності, всі кімнати конструктивно однакові, мають металевий каркас, оздоблення «сандвіч панелі» з алюмінієвим оздобленням та скління – бокове і верхнє. Габарити такого модуля 7200х6900х5000мм. Орієнтація житлових кімнат – південний, схід та захід, що дозволяє вирішити нормативну інсоляцію житлових кімнат (не менше 2,5 години).

Кожний житловий модуль забезпечений окремою ванною кімнатою із санітарними вузлами. Санвузол призначений для інвалідів, які пересуваються за допомогою крісел-колясок. Встановлені поручні (штанги, підвісні трапеції або інше обладнання), а душові кабіни обладнані стаціонарним або відкидним сидінням. У кожній кімнаті є компактні шафи для одягу та особистих речей, розроблені спеціально для інвалідів. У шафі передбачений складаний столик. Усі елементи стаціонарного обладнання, призначені для користування інвалідами, міцно і надійно закріплені. Кріпильні деталі обладнання, регуляторів, електричних вимикачів і т.п. не виступають за площину стін.

Усі модулі розташовані на першому поверсі (для зручності пересування людей з обмеженими можливостями). Навпроти житлових модулів запроектовані учбово-виробничі приміщення. Їх розділяє коридор із зимовим садом та рекреацією для пацієнтів і супроводжувачів, загальною шириною – 6м. Смуги для проходів інвалідів – 1,8м з двох сторін.

В окремому крилі запроектовані медичні кабінети, харчоблок та учбові приміщення для дітей різного віку. Вони також належать до модульної системі, мають такі ж конструктивні схемі, розміри модулів та атриумні коридори.

Завершуються ці лінійно розташовані модулі приміщеннями де розташовані кімнати чергових медсестер і кімнати супроводжувачів. Форма цих приміщень відрізняється, конструкції та матеріали, такі ж як у інших модулів, а зовні інші. Вони є кульмінацією всього прямолінійного композиційного ряду.

Загальна площа житлових приміщень – 980 м².

Для кожної маломобільної групи передбачені: 7 класних приміщень на 5 осіб із підсобними приміщеннями при кожному класі; загальні приміщення для дітей 6 – 17 років із кабінетами для малювання, музики та ігровою кімнатою для дітей 6 – 10 років; загальні приміщення для молодих людей віком від 18 до 35 років із приміщеннями бібліотеки.

Загальна площа навчальних приміщень – 195 м².

Цей блок забезпечений: фізкультурним залом; роздягальнями та душовими; залом для занять на тренажерах; басейном із роздягальнями для хлопчиків та дівчаток; медичним кабінетом; кімнатою медсестри.

Зали й приміщення, призначені для фізкультурно-оздоровчих занять інвалідів, спроектовані у складі спортивних залів, що стоять окремо. Це двоповерхові будівлі, що мають скляні огороджувальні конструкції. Два пандуси підведені на другий поверх, ухил 8%, що є в межах допустимого. По обидва боки пандуса передбачені огородження висотою 0,9 м з поручнями. Пандус слугує додатковим шляхом евакуації з другого поверху, він безпосередньо пов'язаний з виходом назовні з будівлі. У спортзалі вздовж бігової доріжки з боку глядацьких місць передбачено смугу безпеки завширшки не менше 1 м. Передбачені спеціальні майданчики для розміщення уболівальників на кріслах-колясках шириною 3 м. Навколо зон і

майданчиків для занять інвалідів, які користуються при пересуванні кріслами-колясками, передбачені смуги безпеки завширшки не менше 2 м, а по торцевих (зі сторони входу) в спорткомплекс – не менше 3 м. На тенісному корті зона безпеки збільшена: уздовж майданчиків – до 4 м, по торцевих сторонах – до 6 м. Уздовж стін залу басейну і на входах до залу з приміщень для перевдягання та душових встановлені горизонтальні поручні на висоті від підлоги в межах від 0,9 до 1,2 м, а в залах із басейном для дітей – на рівні 0,5 м від підлоги. Біля басейну передбачена обхідна доріжка завширшки 2м. Ширина доріжки з боку стартових тумбочок – 4,5 м. Глибина ванни басейну за рівнем води для дітей – 0,25 – 0,5 м. Для спуску у воду і підйому з неї інвалідів з ураженнями опорно-рухового апарату використовуються підйомники. З боку мілкої частини ванни басейну для спуску у воду встановлені сходи шириною 0,9 м, із шириною проступів – 0,3 м і висотою – 0,14 м. Сходи мають стаціонарні поручні.

Загальна площа фізкультурно-спортивних приміщень – 2220 м^2 .

1. Навчально-виробничі приміщення

До цього блоку входять майстерні: з обробки металів; з обробки деревини; з обслуговуючих видів праці (обробка тканин, кулінарія) із коморами для сировини та готових матеріалів.

Загальна площа навчально-виробничих приміщень – 430 м^2.

2. Клубно-видовищні приміщення

До цього блоку входять: актовий зал із естрадою, фойє, артистичні, костюмерна, танцювальна студія, студія музичних ансамблів з допоміжними приміщеннями, студія прикладних мистецтв. До цього блоку також входить бібліотека з читальним залом, приміщенням абоненту з каталогом, дитячим та юнацьким фондом відкритого доступу, книгосховищем.

Загальна площа клубно-видовищних приміщень – 1260 м^2 .

Фізкультурно-спортивні та клубно-видовищні приміщення розташовані в окремих будівлях. Вони мають 2 поверхи та суцільне скління й атріум. В плані – прямокутник.

3. Медичні приміщення

До цього блоку входять: кабінет лікаря-терапевта; фізіотерапевтичний кабінет; масажний кабінет; процедурна з підсобним приміщенням; кабінет психолога; кімната психофізіологічного розвантаження; кабінет лікаря- стоматолога.

Загальна площа медичних приміщень – 195м^2.

4. Харчоблок з їдальнею

До цього блоку входять: обідній зал із роздатковою; кухня з цехами для приготування їжі та допоміжними приміщеннями.

Загальна площа харчоблоку із їдальнею – 220 м^2.

5. Службово-побутові приміщення

До цього блоку входять: кабінет директора та його заступників, канцелярія, бухгалтерія, архів.

Загальна площа службово-побутових приміщень – 230 м^2.

6. Храм

У комплексі наявна храмова споруда для молитви та духовного опікування хворих і їх батьків.

Таблиця 4. Техніко-економічні показники

Параметри середовища	Площа, м^2
Площа ділянки, га	1,438
Площа забудови	8 800
Загальна площа реабілітаційного Центру	12 330
Площа житлових приміщень	980
Загальна корисна площа Центру	6 755

Таблиця 5. Штатний розклад районного реабілітаційного Центру для дітей та молоді з обмеженими можливостями у м. Бар

	Кількість чоловік
Діти й молодь із особливими потребами	60
Обслуговуючий персонал	26

Охорона	4
Вчителі	17
Медперсонал	8
Працівники їдальні	7
Службовий персонал	9
Усього:	**131**

Отже, згідно з містобудівними розрахунками сільське населення Барського району має потребу в організації реабілітаційного центру для дорослих та дітей-інвалідів з фізичними порушеннями на 115 місць або двох реабілітаційних центрів по 60 місць кожний.

Для забезпечення повноцінного життєвого простору для осіб з обмеженими можливостями в Барському районі необхідно створити реабілітаційний Центр із житловими, навчальними, фізкультурно-спортивними, навчально-виробничими, культурно-видовищними, медичними, службово-побутовими приміщеннями, з харчоблоком, їдальнею і храмом для постійного перебування дітей шкільного віку та епізодичного перебування молодих людей, старших 18 років.

Згідно з розрахунками, для одночасного утримання в реабілітаційному Центрі 60 осіб із обмеженими можливостями потрібен персонал із 71 особи.

А.А. Крыжановский, О.Н. Матющенко РАЙОННЫЙ РЕАБИЛИТАЦИОННЫЙ ЦЕНТР ДЛЯ ДЕТЕЙ И МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ФИЗИЧЕСКИМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В ГОРОДЕ БАР: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Актуальность выбранной темы обусловлена остротой проблемы организации жизненного пространства для детей и молодых людей Барского района в возрасте от 6 до 35 лет с ограниченными физическими возможностями. С целью решения этой проблемы на кафедре дизайна архитектурной среды КНУСА для Барского района был разработан проект реабилитационного Центра для детей и молодых людей с ограниченными возможностями на 60 мест в городе Бар.

Ключевые слова: жизненная среда без препятствий, маломобильная группа населения, реабилитационный Центр для детей и молодых людей с ограниченными физическими возможностями.

A.A. Kryzhanovsky, O.N. Matyushchenko THE RAYON REHABILITATIVE CENTER FOR THE CHILDREN AND THE YOUNG PEOPLE WITH THE LIMITED PHYSICAL POSSIBILITIES IN THE CITY IS BAR.: HISTORY AND THE PRESENT

The urgency of the selected theme is caused by the sharpness of the problem of the organization of the living space for the children and the young people of Bar region age from 6 to 35 years with the limited physical possibilities. For the solution of this problem in the department of the design of architectural medium KNUCA for the Bar region was developed the project of the rehabilitative center for the children and the young people with the limited possibilities in 60 places in the city is Bar.

Keywords: inhabitable environment without the obstacles, low-mobility population group, rehabilitative centre for the children and the young people with the limited physical possibilities.

УДК 371. 214. 46:94

І.П. Нікітіна

ЕКСКУРСІЯ ЯК ОДНА З ФОРМ ОЗНАЙОМЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ІЗ ПАМ'ЯТКАМИ ІСТОРІЇ

Розглядається роль екскурсії як комплексної позаурочної форми навчання під час літньої навчальної практики в профільних суспільно – гуманітарних класах.

Ключеві слова: екскурсія, літня навчальна практика, профільне навчання.

У роботі вчителя велику роль відіграє вміння використовувати різноманітні форми та методи навчання. Різні питання методики навчання історії потрапили в коло наукових інтересів багатьох сучасних науковців [1]. Екскурсія – одна з найважливіших позаурочних форм організації навчання, що активізує інтерес і сприйняття учнів у засвоєнні матеріалу.

Під час екскурсій відбувається цілеспрямоване вивчення реальної дійсності свого краю, учні одержують уявлення про історичні та культурні об'єкти, процеси і явища; порівнюють їх, виокремлюють ознаки, риси подібності та відмінності, встановлюють зв'язки між історичними

Охорона	4
Вчителі	17
Медперсонал	8
Працівники їдальні	7
Службовий персонал	9
Усього:	**131**

Отже, згідно з містобудівними розрахунками сільське населення Барського району має потребу в організації реабілітаційного центру для дорослих та дітей-інвалідів з фізичними порушеннями на 115 місць або двох реабілітаційних центрів по 60 місць кожний.

Для забезпечення повноцінного життєвого простору для осіб з обмеженими можливостями в Барському районі необхідно створити реабілітаційний Центр із житловими, навчальними, фізкультурно-спортивними, навчально-виробничими, культурно-видовищними, медичними, службово-побутовими приміщеннями, з харчоблоком, їдальнею і храмом для постійного перебування дітей шкільного віку та епізодичного перебування молодих людей, старших 18 років.

Згідно з розрахунками, для одночасного утримання в реабілітаційному Центрі 60 осіб із обмеженими можливостями потрібен персонал із 71 особи.

А.А. Крыжановский, О.Н. Матющенко РАЙОННЫЙ РЕАБИЛИТАЦИОННЫЙ ЦЕНТР ДЛЯ ДЕТЕЙ И МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ФИЗИЧЕСКИМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В ГОРОДЕ БАР: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Актуальность выбранной темы обусловлена остротой проблемы организации жизненного пространства для детей и молодых людей Барского района в возрасте от 6 до 35 лет с ограниченными физическими возможностями. С целью решения этой проблемы на кафедре дизайна архитектурной среды КНУСА для Барского района был разработан проект реабилитационного Центра для детей и молодых людей с ограниченными возможностями на 60 мест в городе Бар.

Ключевые слова: жизненная среда без препятствий, маломобильная группа населения, реабилитационный Центр для детей и молодых людей с ограниченными физическими возможностями.

A.A. Kryzhanovsky, O.N. Matyushchenko THE RAYON REHABILITATIVE CENTER FOR THE CHILDREN AND THE YOUNG PEOPLE WITH THE LIMITED PHYSICAL POSSIBILITIES IN THE CITY IS BAR.: HISTORY AND THE PRESENT

The urgency of the selected theme is caused by the sharpness of the problem of the organization of the living space for the children and the young people of Bar region age from 6 to 35 years with the limited physical possibilities. For the solution of this problem in the department of the design of architectural medium KNUCA for the Bar region was developed the project of the rehabilitative center for the children and the young people with the limited possibilities in 60 places in the city is Bar.

Keywords: inhabitable environment without the obstacles, low-mobility population group, rehabilitative centre for the children and the young people with the limited physical possibilities.

УДК 371. 214. 46:94

І.П. Нікітіна

ЕКСКУРСІЯ ЯК ОДНА З ФОРМ ОЗНАЙОМЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ІЗ ПАМ'ЯТКАМИ ІСТОРІЇ

Розглядається роль екскурсії як комплексної позаурочної форми навчання під час літньої навчальної практики в профільних суспільно – гуманітарних класах.

Ключеві слова: екскурсія, літня навчальна практика, профільне навчання.

У роботі вчителя велику роль відіграє вміння використовувати різноманітні форми та методи навчання. Різні питання методики навчання історії потрапили в коло наукових інтересів багатьох сучасних науковців [1]. Екскурсія – одна з найважливіших позаурочних форм організації навчання, що активізує інтерес і сприйняття учнів у засвоєнні матеріалу.

Під час екскурсій відбувається цілеспрямоване вивчення реальної дійсності свого краю, учні одержують уявлення про історичні та культурні об'єкти, процеси і явища; порівнюють їх, виокремлюють ознаки, риси подібності та відмінності, встановлюють зв'язки між історичними

об'єктами, виробляють уміння й навички, одержують нові знання. Вивчення своєї місцевості під час екскурсій сприяє вихованню патріотизму, любові до рідного краю, інтересу до практичної діяльності місцевого населення, формує знання, необхідні для майбутньої практичної діяльності.

Ефективність проведення екскурсій значною мірою визначається комплексним застосуванням методів навчання і виховання. Загальнопедагогічний аспект цієї проблеми ще не розроблено. Але вже сьогодні є спроба ввести обов'язкові екскурсії під час літньої навчальної практики [2].

Екскурсія дає можливість учням знайомитися зі справжніми пам'ятками історії, краєзнавчими об'єктами у їх реальних умовах. Під час екскурсії, на відміну від уроку, об'єктом пізнання та виховання завжди є засоби, головним чином пам'ятки історії. Ця особливість і визначає екскурсію як найважливіший засіб активізації пізнавальної діяльності учнів.

На екскурсії вчитель має можливість безпосередньо зв'язати події давнини з конкретними історичними пам'ятками. Це допомагає учням створити чіткі уявлення про далеке минуле.

Екскурсія має велике педагогічне значення. Вона допомагає учням встановити зв'язок між змістом підручника, уроку та навколишньою дійсністю, знайти підтвердження самостійно прочитаного в книжках, або в житті того, що повідомив учитель на уроках. Тобто екскурсія вчить школярів бачити історію навколо себе.

Характерна ознака заняття – вивчення об'єкта, пов'язане з пересуванням учнів. Сьогодні ми все частіше зустрічаємо цю допоміжну форму навчальної роботи в переліку нестандартних уроків, що насамперед пов'язано з використанням відеотехніки та комп'ютерів (у тому числі й мережі Інтернет).

Ознаками будь-якої екскурсії є:

– наявність екскурсантів (групи або окремих осіб);

– наявність екскурсовода;

– наочність, зорове сприйняття, показ екскурсійних об'єктів на місці їхнього розташування;

– пересування учасників за заздалегідь спланованим маршрутом;

– цілеспрямованість показу об'єктів, наявність визначеної теми;

– активна діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів);

– тривалість у часі від 1 години до 1 доби.

Відповідно до сучасних стандартів екскурсійної справи, відсутність якоїсь із цих ознак позбавляє захід права називатися екскурсією.

Функції екскурсії: наукова пропаганда, інформування, організація культурного дозвілля, розширення культурно-технічного кругозору, формування інтересів.

За своїм змістом екскурсії бувають оглядові (багатопланові) й тематичні.

Оглядові (багатопланові) екскурсії побудовані на показі різноманітних об'єктів, на звертанні до історичного й сучасного матеріалу. Розповідь підпорядковується меті дати загальне уявлення про місто, край, область, державу в цілому. Хронологічні межі змісту такої екскурсії – час існування населеного пункту від першої згадки про нього до сьогодення.

Тематичні екскурсії присвячені розкриттю однієї теми. Вони поділяються на історичні, мистецтвознавчі, архітектурно-містобудівні, літературні тощо.

Історичні екскурсії поділяються на підгрупи: історико-краєзнавчі, археологічні, етнографічні, військово-історичні, історико-біографічні, екскурсії до історичних музеїв.

Мистецтвознавчі екскурсії бувають: історико-театральні; історико-музичні; за народними художніми промислами; за місцями життя й діяльності діячів культури; до картинних галерей і виставочних залів; до майстерень художників і скульпторів.

Історико-виробничі екскурсії за своєю метою різні: профорієнтаційні, вивчають історію даного підприємства, місце даного підприємства в історії міста чи області взагалі, на прикладі даного підриємтства показують розвиток галузі взагалі або це просто відвідування музею підприємства.

За місцем проведення відрізняють міські, заміські, виробничі, музейні екскурсії.

Існує велика різноманітність форм проведення екскурсій: екскурсія-прогулянка; екскурсія-лекція; екскурсія-концерт; екскурсія-спектакль; екскурсія-консультація; екскурсія-демонстрація; урок-екскурсія; навчальна екскурсія; рекламна екскурсія та інші.

Екскурсії в школі бувають:

1. Навчальні (пов'язані з вивченням програмного матеріалу);

2. Позапрограмні.

Однією із найважливіших є навчальна екскурсія – це форма організації навчання в умовах виробництва, музею, в закладах культури, виставки з метою спостережень та вивчення учнями різноманітних об'єктів і явищ дійсності.

Головними завданнями навчальної екскурсії: використання теоретичних знань на практиці; розвиток здібностей учнів діяти з пізнавальних позицій у навколишньому світі; безпосереднє сприймання та вивчення життєвих явищ та процесів; засвоєння опорних понять; випереджальне вивчення навчального матеріалу; формування образних уявлень про практичний досвід; ознайомлення з фактами, суть яких розкривається на уроках.

Залежно від характеру об'єкта навчальні екскурсіїї можна поділити на три види: по музейних експозиціях; по історичних та пам'ятних місцях; історико-виробничі).

За місцем у навчально-виховному процесі екскурсії поділяються на:

– вступні (напередодні вивчення теми або розділу програмного матеріалу);

– поточні (у процесі вивчення теми або розділу програмного матеріалу);

– підсумкові (наприкінці вивчення теми, розділу);

– оглядова екскурсія, яка завершує вивчення теми чи декількох тем [3, с. 5 – 14].

Поділ екскурсій на чітко визначені групи на практиці має дещо умовний характер. Екскурсії, які поєднують ознаки декількох груп, називаються комплексними. Однак правильна класифікація має велике значення для діяльності спеціалістів з екскурсійної справи, оскільки чітка систематизація забезпечує умови для кращої організації, спеціалізації, вищої ефективності роботи.

Готуючись до екскурсії, вчитель повинен передбачити такі структурні елементи: вступне слово вчителя або ввідна бесіда з учнями; самостійна робота учнів; форма звіту учнів; перевірка виконання самостійної роботи; узагальнююча бесіда.

Метою будь-якої екскурсії є збагачення учнів певними враженнями (головним чином зоровими) за допомогою демонстрації заздалегідь відібраних об'єктів на місцевості. Тому велике значення для успіху екскурсії має не лише відбір, а й правильний показ екскурсійних об'єктів.

Показ на екскурсії – це система цілеспрямованих дій усіх учасників, яка передбачає не тільки наукове, але й ефектне здобуття зорової інформації з об'єкта.

Ефектний показ вимагає дотримання таких умов: правильний вибір точок показу; правильний вибір часу показу; можливість відволікти увагу дітей від об'єктів, далеких від теми екскурсії; використання руху екскурсантів як методичного прийому при показі; певний рівень досвіду вчителя, володіння методикою підготовки й проведення екскурсій; готовність і бажання учнів спостерігати й вивчати об'єкт.

Виділяють три рівні показу:

– огляд (орієнтування екскурсантів у просторі);

– виділення об'єкта з сукупності інших;

– детальне спостереження об'єкта.

Ефективність екскурсії значною мірою визначається вмінням учителя показати об'єкт, використовуючи переваги наочності. Задача розповіді на екскурсії – доповнити прогалини зорового ряду, тобто коментувати, пояснювати побачене, а також реконструювати, відновлювати те, чого не може бачити учень [4, с. 20 – 24.].

Розповідь – це озвучений індивідуальний текст, який виконується прилюдно з дотриманням вимог усної промови та являє собою зразок монологічного мовлення. Інколи вчителі перетворюють частину екскурсії на діалог. Під час діалогу зростає активність сприйняття матеріалу. Екскурсії-консультації та екскурсії-демонстрації передбачають побудову розповіді у вигляді бесіди.

Головними вимогами до розповіді є: тематичність, конкретність, зв'язність, логічність, стисліть, переконливість, доступність викладу, закінченість суджень, зв'язок із показом, науковість.

Отже, будь-яка екскурсія побудована на сполученні двох головних елементів – показу екскурсійних об'єктів і розповіді про них. Співвідношення показу і розповіді не є незмінними для всіх видів і тем екскурсії. Причини таких змін – це різний зміст екскурсій залежно від особливостей аудиторії, забезпеченості даної теми об'єктами, ступеню їх збереженості, складностей спостереження і розуміння.

Екскурсія – найдавніша форма навчальної роботи, тому вимоги до організації та проведення екскурсій добре розроблені.

Підготовчий етап включає в себе: необхідність знати тему, мету й місце екскурсії в темі, що вивчається. Мета визначає й методику, а тема – зміст, тому тема та мета визначають коло джерел, відбір об'єктів, експонатів, матеріалів і методи проведення самої екскурсії. У зв'язку з цим вибір екскурсійного об'єкта й експонатів мають важливе значення. Від них залежить розкриття теми та виконання поставленної мети.

В якості об'єктів можуть бути: пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, будівлі та спорудження, природні об'єкти, експозиції музеїв і галерей, пам'ятки археології, пам'ятки мистецтва тощо.

Для оцінки об'єктів (коли є можливість обирати між схожими) рекомендовано використовувати такі критерії: пізнавальна цінність, відомість, популярність, незвичність, екзотичність, виразність, збереженість, розташування, оптимальний час для показу.

Екскурсію не слід перевантажувати великою кількістю об'єктів для відвідування, оскільки це втомлює екскурсантів, а увага й інтерес через це знижується. Слід уникати й одноманітності зорового ряду. Добірка об'єктів залежить від теми екскурсії, її змісту, складу екскурсійної групи.

Необхідно ознайомиться з літературою та матеріалами фондів з даної теми (якщо є необхідність – проконсультуватися з науковими робітниками музею, архіву та іншими фахівцями).

Відбір об'єктів завершується складанням картки (паспорта) на кожен із них, у якій зазначається назва об'єкта (попередні та сучасна); історичні події, з якими пов'язаний пам'ятник, дати подій; адреса об'єкта; опис об'єкта (автор, дата спорудження, з яких матеріалів виготовлений, текст меморіального напису); джерела відомостей про пам'ятник.

Вивчення об'єкта передбачає дослідження його за джерелами й безпосередньо на місці розташування.

Необхідно враховувати вікові та психологічні особливості учнів, їх підготовку до засвоєння даної інформації та можливе фізичне навантаження. Вчитель повинен підготувати групові та індивідуальні завдання для учнів, враховуючи їх особливості та схильності. Необхідно продумати проблемні ситуації, питання, відповіді на які учні отримають під час екскурсії.

Якщо це урок – екскурсія, треба продумати методичні прийоми, логічну послідовність, повідомити учням тему, план, літературу, а за необхідності – й матеріал підручника для повторення.

Маршрут екскурсії являє собою найзручніший шлях екскурсійної групи, який сприяє розкриттю теми. Він будується за принципом правильної послідовності огляду об'єктів і намічається з урахуванням таких вимог:

– показ об'єктів слід проводити в певній логічній послідовності, не вдаючись до повторних проходів або проїздів одної ділянки;

– наявність майданчика для розміщення групи й огляду об'єкта;

– перехід або переїзд між об'єктами має тривати не довше 10-15 хвилин;

– наявність санітарних зупинок;

– з'ясування маршруту екскурсії.

Контрольний текст екскурсії являє собою матеріал, необхідний для повного розкриття всіх підтем, що входять до екскурсії. Текст повинен забезпечити тематичну спрямованість розповіді екскурсовода, в ньому формулюється певна точка зору на факти й події, яким присвячена екскурсія.

Методична розробка – це документ, у якому вимоги екскурсійної методики викладені відповідно до особливостей об'єктів показу і змісту матеріалу розповіді конкретної екскурсії. Вступ містить мету і задачі екскурсії, рекомендації до організації її початку, короткий інструктаж про правила безпеки. Закінчення містить висновки щодо основного змісту, реалізації мети екскурсії.

Спираючись на контрольний текст і методичну розробку, вчитель складає індивідуальний текст, який містить повний виклад екскурсійної розповіді з відображенням структури екскурсії. Індивідуальний текст слід писати від першої особи, презентуючи власну індивідуальність (словниковий запас, емоційний рівень, особливості мовлення).

Учитель заздалегідь повідомляє учням тему, план, мету, завдання, літературу, а за необхідності – матеріал підручника для повторення. Потім проводиться інструктаж із правил поведінки під час екскурсії і техніки безпеки, клас поділяється на групи з конкретними дорученнями (вести записи, фотографувати тощо).

Учитель повинен оформити всю необхідну документацію та вирішити всі організаційні питання, пов'язані з проведенням екскурсії: домовленість з адміністрацією музею, уточнення розкладу уроків, визначення місця та часу зустрічі з учнями та інше [5, с. 255 – 256].

Плануючи екскурсію, вчитель передбачає такі структурні елементи: вступне слово вчителя або ввідна бесіда з учнями; самостійна робота учнів; форма звіту школярів; перевірка виконання самостійної роботи; узагальнююча бесіда [6, с154 -158].

Екскурсія включає інформаційну та робочу частини. Інформаційна частина – це розповідь, пояснення вчителя в музеї чи на об'єкті.

Робоча частина – дослідницька та реєстраційна діяльність учнів (збір матеріалів, колекцій, замальовки, фотографування і т.п.)

Іноді на екскурсії фактично відсутня самостійна діяльність школярів. Щоб ліквідувати цей недолік, використовуються індивідуальні та групові завдання, проблемні ситуації, елементи бесіди.

Найбільшої активності на екскурсії вчитель досягає, коли екскурсоводами стають самі учні.

Важливо під час екскурсії організувати самостійну дослідницьку і реєстраційну діяльність учнів шляхом замальовок, фотографування, описів, вимірів. А щоб досягти цього, необхідно домогтися максимальної поінформованості учнів про об'єкт екскурсії.

За проведенням екскурсії обов'язково повинен іти усний або письмовий облік почерпнутих знань через опитування на уроці, індивідуальні бесіди, заповнення анкети, написання твору, випуск бюлетеня, стінної газети з замальовками, фотографіями та підтекстовками. Враховуючи те, що значна частина наших пам'ятників і пам'ятних місць зазнає руйнації, доцільно підготувати колективного листа у відповідні органи або ж звернення до своїх земляків про необхідність урятування і збереження нашої культурної, архітектурної та мистецької спадщини.

Ще до початку екскурсії необхідно, щоб учні мали план звіту про відвідування екскурсії. Також заздалегідь треба ознайомити учнів з вимогами щодо проведення екскурсії.

До початку екскурсії можна поставити перед учнями спеціальні завдання (колективні чи індивідуальні): підготувати невеликі повідомлення (письмові чи усні); накреслити маршрут екскурсії; сфотографувати історичні об'єкти; підготувати випуск бюлетеня, виставки, дайджесту тощо; покласти квіти на братські могили до пам'ятників воїнів – визволителів, провести урочисті імпровізовані мітинги біля меморіалів Великої Вітчизняної війни.

Залежно від вікових і психологічних можливостей учнів їм можуть бути запропоновані завдання конкретного змісту. Наприклад, відповісти під час екскурсії чи після підбиття її підсумків на запитання узагальнюючого характеру: що запам'яталося вам найбільше під час екскурсії ? що нового ви дізналися сьогодні? які експонати зацікавили вас особливо і чому? чи змінилися ваші уявлення про минуле після екскурсії? з якими історичними джерелами ви познайомилися під час екскурсії?

Значення екскурсій полягає в реалізації краєзнавчого принципу у вивченні історії. Краєзнавство є одним із потужних способів залучення учнів до активної науково-пізнавальної та суспільно-корисної діяльності. В основу шкільного краєзнавства покладено думку про те, що близьке є більш ясним та зрозумілим, ніж далеке.

Але на сьогодні немає чітко розроблених нормативно – правової бази і теорико – методичних аспектів проведення навчальних екскурсій під час літньої практики в профільних суспільно – гуманітарних класах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія. – Донецьк: ТОВ «Юго – Восток», 2005, Пометун О.І., Фрейман Г.О.. Методика навчання історії в школі. – К.: Ґенеза, 2006,
2. Лист МОНУ № 1/9 – 97 «Про порядок проведення екскурсій і навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів» від 07.03.2001 р.

3. Історія: Методичні рекомендації щодо проведення начальної практики / В.О.Єфімова, Н.І Пономарьова. – ТОВ « РАНОК – НТ «, ТОВ « АРТ – ЛТД «, Вид. гр. « Основа «, 2004.
4. Літня школа. Нова організаційна модель освіти старшокласників / Н. Аніскіна, О.Тимощук, О.Чорна. – К.: Ред. Загальнопед. газ., 2005. – 112с.
5. Довідник учителя історії, правознавства та етики / Авт. – упоряд. О.В.Галегова, І.П.Нікітіна. – Х.: Веста: Видавництво «Ранок», 2006.
6. Шкільне методичне об'єднання. Суспільно – гуманітарний цикл: нормативні документи, планування діяльності, позакласна і виховна робота / Авт. – упорядники І.П.Нікітіна, Ю.О. Нікітін, В.В.Шеліхова. – 2-є вид. – Х. Вид. група «Основа», 2007.

И.П. Никитина ЭКСКУРСИЯ КАК ОДНА Из ФОРМ ОЗНАКОМЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ С ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТЯМИ ИСТОРИИ

Рассматривается роль экскурсии как комплексной внеурочной формы работы во время летней образовательной практики.

Ключевые слова: экскурсия, летняя учебная практика, профильное обучение.

I.P. Nikitin EXCURSION AS ONE Of FORMS of ACQUAINTANCE of STUDENTS With SIGHTS of HISTORY

The role of excursions during the school summer practice in the core social-liberal forms as complex extracurricular form of studying is being examined.

Keywords: excursion, school summer practice, core studying.

УДК 327 (477: 432)

О.А. Заболотна, І.І. Кривошея

П'ЯТЬ РОКІВ ПАРТНЕРСТВА УМАНЬ (УКРАЇНА) – ГНЄЗНО (ПОЛЬЩА): СПІЛЬНА ЄВРОПЕЙСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

П'ять років співпраці міст Умань і Гнєзно показали, що в ній є бачення європейської перспективи. Свідчення цього – європейський напрям співпраці: конференції, проекти, зустрічі. За дуже короткий час здійснено важливі кроки, передусім в освіті, культурі, спорті.

Ключові слова: Умань, Гнєзно, співпраця, порозуміння, проекти, конференції.

Світ завжди був глобальним, тільки уявлення людини про світ та його кордони були різними в різні епохи, адже вони залежали від знань та уявлень людини про час і простір у конкретну історичну добу. Артур Кларк, зокрема, зазначав: «Єдиний спосіб визначити кордони можливого – це вийти за ці кордони» [1]. Межі можливого і неможливого на міжнародному рівні залежать не лише від дії чи протидії політиків і чиновників окремо взятої країни.

Надзвичайно важливу роль у розвитку міжнародних взаємин відіграють зв'язки, яким не можна надати статусу «офіційних». Відомо, що країни світу впізнають не лише за «обличчям» президента чи прем'єра, а, зокрема, за такими «лейблами», як діячі науки, культури чи спорту. У свідомості більшості іноземців Україна асоціюється з країною братів-боксерів Кличків та футболіста Андрія Шевченка [2].

Разом із тим позитивний чи негативний «образ» будь-якої країни, в тому числі й України, у свідомості пересічної людини формується під впливом повсякденного спілкування з такими ж звичайними людьми. У формуванні такого «образу» своєї країни не останню роль відіграє так звана «народна дипломатія». Найбільш загальне визначення цього поняття може бути сформульоване так: народна дипломатія – це форми широкого суспільного руху людей різних країн з метою спілкування та пізнання одне одного (рух порозуміння, марші, фестивалі, туризм тощо).

На 2010 рік у міста Умані вісім міст-побратимів: 1967 р. – Ромійї-сюр-Сен (Франція), 1988 р. – Девіс (США, штат Каліфорнія), 1990 р. – Мілфорд-Хейвон (Великобританія), 2003 р. – Хаапсалу (Естонія), 2003 р. – Ботошани (Румунія), 2004 р. – Ланьцут (Польща), 2005 р. – Гнєзно (Польща), 2010 р. – Ашкелон (Ізраїль) [3].

Як влучно зазначає полоніст Євген Голибард, «український і польський народи поставлені Творцем поряд саме для створення культури майбутнього; культури, яка об'єднує класику Латинського Заходу з традиціями православного Сходу; культури чітких структур і технологічного порядку організації життя з культурою широкого спектра почуттів і емоцій. Дві

3. Історія: Методичні рекомендації щодо проведення начальної практики / В.О.Єфімова, Н.І Пономарьова. – ТОВ « РАНОК – НТ «, ТОВ « АРТ – ЛТД «, Вид. гр. « Основа «, 2004.
4. Літня школа. Нова організаційна модель освіти старшокласників / Н. Аніскіна, О.Тимощук, О.Чорна. – К.: Ред. Загальнопед. газ., 2005. – 112с.
5. Довідник учителя історії, правознавства та етики / Авт. – упоряд. О.В.Галегова, І.П.Нікітіна. – Х.: Веста: Видавництво «Ранок», 2006.
6. Шкільне методичне об'єднання. Суспільно – гуманітарний цикл: нормативні документи, планування діяльності, позакласна і виховна робота / Авт. – упорядники І.П.Нікітіна, Ю.О. Нікітін, В.В.Шеліхова. – 2-є вид. – Х. Вид. група «Основа», 2007.

И.П. Никитина ЭКСКУРСИЯ КАК ОДНА Из ФОРМ ОЗНАКОМЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ С ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТЯМИ ИСТОРИИ

Рассматривается роль экскурсии как комплексной внеурочной формы работы во время летней образовательной практики.

Ключевые слова: экскурсия, летняя учебная практика, профильное обучение.

I.P. Nikitin EXCURSION AS ONE Of FORMS of ACQUAINTANCE of STUDENTS With SIGHTS of HISTORY

The role of excursions during the school summer practice in the core social-liberal forms as complex extracurricular form of studying is being examined.

Keywords: excursion, school summer practice, core studying.

УДК 327 (477: 432)

О.А. Заболотна, І.І. Кривошея

П'ЯТЬ РОКІВ ПАРТНЕРСТВА УМАНЬ (УКРАЇНА) – ГНЄЗНО (ПОЛЬЩА): СПІЛЬНА ЄВРОПЕЙСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

П'ять років співпраці міст Умань і Гнєзно показали, що в ній є бачення європейської перспективи. Свідчення цього – європейський напрям співпраці: конференції, проекти, зустрічі. За дуже короткий час здійснено важливі кроки, передусім в освіті, культурі, спорті.

Ключові слова: Умань, Гнєзно, співпраця, порозуміння, проекти, конференції.

Світ завжди був глобальним, тільки уявлення людини про світ та його кордони були різними в різні епохи, адже вони залежали від знань та уявлень людини про час і простір у конкретну історичну добу. Артур Кларк, зокрема, зазначав: «Єдиний спосіб визначити кордони можливого – це вийти за ці кордони» [1]. Межі можливого і неможливого на міжнародному рівні залежать не лише від дії чи протидії політиків і чиновників окремо взятої країни.

Надзвичайно важливу роль у розвитку міжнародних взаємин відіграють зв'язки, яким не можна надати статусу «офіційних». Відомо, що країни світу впізнають не лише за «обличчям» президента чи прем'єра, а, зокрема, за такими «лейблами», як діячі науки, культури чи спорту. У свідомості більшості іноземців Україна асоціюється з країною братів-боксерів Кличків та футболіста Андрія Шевченка [2].

Разом із тим позитивний чи негативний «образ» будь-якої країни, в тому числі й України, у свідомості пересічної людини формується під впливом повсякденного спілкування з такими ж звичайними людьми. У формуванні такого «образу» своєї країни не останню роль відіграє так звана «народна дипломатія». Найбільш загальне визначення цього поняття може бути сформульоване так: народна дипломатія – це форми широкого суспільного руху людей різних країн з метою спілкування та пізнання одне одного (рух порозуміння, марші, фестивалі, туризм тощо).

На 2010 рік у міста Умані вісім міст-побратимів: 1967 р. – Ромійї-сюр-Сен (Франція), 1988 р. – Девіс (США, штат Каліфорнія), 1990 р. – Мілфорд-Хейвон (Великобританія), 2003 р. – Хаапсалу (Естонія), 2003 р. – Ботошани (Румунія), 2004 р. – Ланьцут (Польща), 2005 р. – Гнєзно (Польща), 2010 р. – Ашкелон (Ізраїль) [3].

Як влучно зазначає полоніст Євген Голибард, «український і польський народи поставлені Творцем поряд саме для створення культури майбутнього; культури, яка об'єднує класику Латинського Заходу з традиціями православного Сходу; культури чітких структур і технологічного порядку організації життя з культурою широкого спектра почуттів і емоцій. Дві

багатющих ментальності, два взаємодоповнюючі способи мислення українського і польського народів у центрі Європи – це унікальний арсенал цінного історичного і генетичного досвіду, багатюще джерело нових ідей і можливостей» [4].

Адміністрація міста Гнєзно (центральна частина Польщі) виявила бажання зав'язати дружні стосунки з українським містом, що має приблизно таку ж кількість населення та культурно-економічний потенціал. На пропозицію Посольства України в Польщі, куди вони звернулися по допомогу, до м. Умані було направлено перший лист, який і заклав підвалини подальшого співробітництва. Угоду про встановлення такого співробітництва між містами Гнєзно й Умань було підписано 2 травня 2005 року [3]. За такий короткий проміжок часу було зроблено важливі кроки в галузевому співробітництві, перш за все в освіті та культурі. Того ж року фольклорний колектив Уманського аграрного університету брав участь у Міжнародному фольклорному конкурсі, який проходив у Гнєзно. Делегація м. Умані також узяла участь у Форумі молоді та конференції «Європа діалогу».

У жовтні 2005 року було підписано угоду між знаним у світі Університетом ім. Адама Міцкевича (м. Познань, Польща) та Уманським державним педагогічним університетом ім. Павла Тичини, в якій закладено перспективи співпраці у підрозділах університету. В рамках реалізації діючої угоди в листопаді 2005 року відбулася робоча зустріч з делегацією з Європейського колегіуму в Гнєзно, очолюваною директором, професором Александером Миколайчаком. Результатом робочої зустрічі стало укладання декларації намірів про створення міжнародних студій «Європейський культурний туризм» з Європейським колегіумом університету Адама Міцкевича та його міжнародними партнерами [5].

Місто-побратим Умані Гнєзно вибороло грант на проведення в квітні 2006 року заходу під символічною назвою «Інтернаціональне село». Акція об'єднала представників громадськості міст-партнерів, яких у Гнєзно є дев'ять, з метою ближчого знайомства з національною специфікою та культурно-історичними особливостями.

У рамках співробітництва між містами Гнєзно та Умань під час перебування польської делегації в м. Умані 18 квітня 2008 року підписано «План співпраці між освітянами міст Гнєзно та Умані», який став основою для здійснення різних форм співробітництва. З часу прийняття Плану співпраці у 2008–2010 роках зроблено [6]:

1) у травні 2008 року, під час перебування уманської делегації у м. Гнєзно, укладено Договір про співдружність та співробітництво між навчально-виховним комплексом № 24 м. Умань та дошкільною установою № 8 м. Гнєзно. Постійне листування між закладами, обмін дитячими роботами на різну тематику сприяє пізнанню життя дітей, їх інтересів та національних традицій. З червня 2008 року установлено зв'язки між освітянами НВК № 24 та дошкільною установою № 5 м. Гнєзно;

2) у жовтні 2008 року до міста завітала делегація освітян м. Гнєзно, члени якої відвідали навчальні заклади, обмінялися думками про розвиток освіти, виконання спільних заходів спортивної та культурно-масової роботи;

3) у липні цього року збірна команда учнів з баскетболу Уманської загальноосвітньої школи № 3 (до речі, вже вдруге) брала участь у Міжнародному баскетбольному турнірі в м. Гнєзно;

4) у жовтні 2009 р. освітяни Умані відвідали м. Гнєзно з метою обміну досвідом з питань організації навчально-виховного процесу в дошкільних закладах та впровадження проекту «Співпраця міст Умань – Гнєзно у творчості дітей». Попереду творча робота в напрямку реалізації цього проекту. У роботах учнів нашого міста планується відтворити культуру, історію, мистецтво обох міст. Виставка кращих робіт відбулася в січні 2010 року в м. Умані, а в травні того ж року – у м. Гнєзно. У жовтні 2010 року відбудеться зустрічна акція під назвою «Умань у творчості дітей м. Гнєзно».

Важливим моментом у розвитку польсько-українського партнерства між містами Гнєзно і Умань є також те, що це не просто формальний процес. Зустрічі гнєзнян і уманців відбуваються періодично – раз на місяць – як в офіційному, так і неофіційному форматах, завжди проходять у теплій і дружній атмосфері. Особливо акцентуємо увагу ось на чому. Приватні особи, мешканці міста Гнєзн, дізнавшись про проблеми зі здоров'ям однієї уманської дівчинки, вже рік надають їй посильну гуманітарну допомогу. Свою благодійницьку діяльність вони не афішують, вважаючи це недоречним. В Україні не виробляють деяких продуктів харчування, необхідних цій хворій дитині. Тому при кожній транспортній нагоді з міста Гнєзно в одну уманську родину

передають велику картонну коробку з хлібобулочними виробами та ліками. З етичних міркувань ми не називаємо прізвище цієї дівчинки.

У 2006 році студенти і викладачі педагогічного університету брали участь у літній школі з вивчення польської мови («Полонікум», вересень 2006, Гнєзно), міжнародній літній школі «Університети в розбудові демократії у Європі» (вересень 2006, Гнєзно – Чоха – Краків), у якій брали участь представники Болгарії, Польщі та України. У жовтні того ж року викладачі університету брали участь у Міжнародному колоквіумі «Дороги і перехрестя міжкультурного діалогу», що пройшов у Гнєзно.

У 2007 році партнерські контакти вийшли на якісно новий рівень. У травні 2007 року представники університету брали участь у Міжнародному симпозіумі «Міхал Тишкевич. Життя і діяльність на польсько-українській ниві». Завдяки підтримці Європейського Колегіуму й особисто його директора, доктора, професора Александра Миколайчака, один докторант і два аспіранти отримали можливість пройти наукове стажування в Польщі. Вони здобули наукові стипендії Міністерства науки і вищої школи Республіки Польща, квота-центру досліджень Античної традиції в Центрально-Східній Європі (нині – Інститут інтердисципілнарних досліджень) Варшавського університету. Під час стажування стипендіати опрацьовували фонди бібліотек і архівів, проводили експерименти і читали лекції, вивчали польську мову. Без сумніву, важливим сегментом їхнього перебування на стажуванні були зустрічі з провідними науковцями і викладачами Варшави, Познані, Ченстохови, Лодзя [7].

Педагогічний університет виступив партнером міського уряду Гнєзна і Європейського колегіуму імені Яна Павла II УАМ в реалізації міжнародного проекту «Гнєзно – Умань: польсько-українські кадри для Європи» в межах масштабної програми «Польська допомога», що фінансувався Міністерством закордонних справ Польщі і був реалізований з вересня по грудень 2007 року [7].

Під час перебування польської делегації в Умані 21 листопада 2007 року Європейський колегіум імені Яна Павла II та Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини підписали угоду про створення і спільну координацію діяльності Польського культурно-освітнього центру в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини.

28 травня 2008 року ректор УДПУ імені Павла Тичини Михайло Мартинюк і директор Європейського колегіуму імені Яна Павла II Александр Миколайчак відкрили Польський культурно-освітній центр в Уманському державному педагогічному університеті. На урочистому відкритті були присутні Генеральний Консул Республіки Польща в Києві Гжегош Опаліньскі, президент міста Гнєзно Яцек Ковальскі, голова ради м. Гнєзно Єжи Стаховяк, голова товариства дружби Умані з закордонними містами-побратимами Світлана Ліпінська й голова товариства поляків Умані «Огніско» Чеслава Малишевська, професорсько-викладацький й студентський склад університету, представники засобів масової інформації [8].

9–10 грудня 2008 року на базі Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» було проведено міжнародну інтердисциплінарну наукову конференцію «Польща – Європа – Україна: минуле, сучасність, майбутнє», яка проходила під патронатом міського голови Умані Юрія Бодрова, бурмістра Ланьцута Станіслава Гвіздака та президента Гнєзна Яцека Ковальські [9].

Сьогодні Польський культурно-освітній центр уже вийшов за межі університету й розгорнув свою діяльність для всього нашого міста. Яскравим прикладом такої діяльності стала програма молодіжного польсько-українського обміну у квітні – травні 2009 і 2010 років. У проекті, який фінансував Національний Центр Культури (Варшава, Польща), брали участь 28 дітей. Це учні і студенти навчальних закладів Умані та учні школи № 3 імені Святого Войцеха міста Гнєзно віком до 18 років. Умань представляли студенти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини і Уманської державної аграрної академії, а також учні Уманської міської гімназії Уманської міської ради та ЗОШ № 4, 11, 7, 3. Координували реалізацію проекту: від Умані – координатор міжнародної діяльності УДПУ доцент Оксана Адольфівна Заболотна, а від міста Гнєзно – директор школи № 3 імені Святого Войцеха Радослав Собковяк. Уманська міська влада в особі міського голови Юрія Бодрова та Уманське товариство дружби з закордонними країнами на чолі зі Світланою Ліпінською активно сприяли підготовці та реалізації програми молодіжного обміну [10].

Програма обміну складалася з двох етапів. Перший – під назвою «Гнєзно – перша столиця Польщі» – тривав з 20 по 30 квітня і був інтенсивним та насиченим: участь у

святкуванні Дня школи імені Святого Войцеха в Гнєзно, екскурсії в Познань, Біскупін, Дзєкановіце та на Острів Лєдніцький (саме в цій частині країни розташовані пам'ятки, що символізують витоки польської державності), а також по Гнєзно, вивчення польської мови, спортивні змагання тощо. Студенти першого курсу факультету української філології УДПУ, які вивчають польську мову, отримали гарну мовну практику, а учні шкіл здобули перші знання з польської мови. Велике враження на уманців мали урочистості, присвячені Святому Войцеху (Адальберту), який є покровителем міста Гнєзно, Польщі та всієї Європи. До міста з'їхалися або прийшли пішки тисячі пілігримів, аби бути присутніми на святкових – вечірній та ранковій – месах; цьому передувала урочиста хода затишними вулицями міста Гнєзно [10].

Найбільше враження було від людей – як юних, так і дорослих мешканців цього невеликого польського міста. Спілкуючись з ними, розумієш, що гасло «Гнєзно – місто відкрите» – це не слова, це швидше дух міста. Особливо це виявилося під час презентації відомої слов'янської легенди про Чеха, Руса і Леха, з якою українські учасники виступили перед учнями школи імені Святого Войцеха. Слова про трьох братів лунали зі сцени польською мовою, а потім зал із захопленням слухав українські пісні. Українські учасники проекту відвідали сім'ї своїх польських друзів, познайомилися з побутом пересічних мешканців міста Гнєзно.

Другий етап проекту було реалізовано в Україні. В травні у 2009 і 2010 роках учасники польсько-українського молодіжного обміну перебували в Умані. Програма була так само насиченою, як і в Гнєзно: екскурсії в «Софіївку» та Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань», краєзнавчий музей та ЗОШ № 11, 3 вистава театру імені Івана Франка в Києві та навчання українських народних ремесел і танців. Закарбуються в дитячій пам'яті відвідини Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура», де учасники проекту побачили й торкнулися минувшини людства, якій п'ять тисяч років. Але найголовніше – це спілкування, яке не обмежилося контактами під час занять, а також поширилося на родини [11]. Наразі йде підготовка до нового проекту, реалізацію якого заплановано на 2011 рік.

З інших цікавих подій згадаємо акцію, що відбулася в Гнєзно 16 жовтня 2009 р. У приміщенні міської бібліотеки президент міста Гнєзно Яцек Ковальські та голова ради міста Єжи Стаховяк урочисто передали в дар Польському культурно-освітньому центру 2000 книг, зібраних мешканцями Гнєзно [6].

28 травня 2010 року у чарівній «Софіївці» відбулася непересічна не лише для нашого міста, а напевне, і для всієї України подія – міжнародна мистецька зустріч «Класика над кордонами». Професор Університету імені Адама Міцкевича в Познані Богдан Вальчак у вступному слові зазначив, що «з'єднує нас не тільки мовна і культурна близькість, але також своєрідна духовна спорідненість – результат багатовікового співжиття, що найкраще ілюструє лексична спільність (словесність найкраще і найбільш безпосередньо відображає культуру та ментальність носіїв мови), яка зближає наші мови і протиставляє їх російській. Ця духовна спорідненість створила неповторні, унікальні елементи інтелектуальної і мистецької культури, притаманної лише східній частині Речі Посполитої як обширові, де століттями Захід зустрічався зі Сходом, і це дало позитивні результати» [12].

Українка Тамара Власенко, заслужена артистка України, артистка Черкаської філармонії, лауреат Всеукраїнського конкурсу професійних читців і поляк Збігнєв Грохаль, актор Нового театру в Познані, викладач дикції і виразного читання трьох вищих навчальних закладів, прочитали в павільйоні Флори уривки з прози та поезії найвідоміших українських і польських літераторів: Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, О. Кобилянської, Ю. Словацького, Г. Сенкевича. Літературну частину дійства органічно доповнили українські пісні у виконання відомого не лише в Україні гурту – заслужених артистів України тріо «Гонта» [13].

Міжнародна мистецька зустріч проходила під патронатом Уманського міського голови Юрія Бодрова і президента міста Гнєзна Яцека Ковальського, ректора УДПУ Михайла Мартинюка і ректора УАМ Броніслава Марціняка. Організували читання української і польської літературної спадщини в Умані Польський культурно-освітній центр УДПУ, лабораторія міждисциплінарних гуманітарних досліджень УАМ, Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України та Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань» [13].

Польський вектор є найбільш перспективним з усіх напрямків поріднення, особливо в контексті підготовки наших країн до Євро-2012:

1. Сьогодні в Польщі міста-побратима Умані – Гнєзно і Ланьцут.
2. Нас єднає спільна, хоч і неоднозначна історія.
3. Маємо досвід підготовки і реалізації міжнародних проектів (2006, 2007, 2009, 2010).
4. Готуємо нові проекти молодіжного обміну.
5. Розвиваємо співпрацю в культурно-освітній та соціальній сферах тощо.
6. Умань включено до туристичної програми Євро-2012 [14].

Таким чином, в останні роки спостерігаємо позитивну тенденцію розширення кола людей, залучених до розвитку порiднення. Активно включилася у цей процес учнівська й студентська молодь. Різноманітні громадські організації та приватні підприємці підтримують участь Умані у «народній дипломатії».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Душенко К. В. Мысли, афоризмы и шутки знаменитых мужчин. – М.: Изд-во ЭСКМО-Пресс, 2001. – С.235.
2. Кривошея А. Народна дипломатія у дії: Умань у русі поріднених міст // Уманська зоря. – 2009. – 2 грудня.
3. http://uman-rada.gov.ua/sisters_towns.php
4. Голибард Є. Українсько-польське єднання – вимога часу // Освіта. – 2004. – 31 березня. – 7 квітня. – С.4.
5. Звіт з міжнародної діяльності Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Упоряд.: О. А. Заболотна. – Умань, 2008. – С. 1 – 12.
6. Пилипенко Є. Умань – Гнєзно: проекти співпраці // Уманська зоря. – 2009. – 7 листопада.
7. Звіт з міжнародної діяльності Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Упоряд.: О. А. Заболотна – Умань, 2007. – С. 1 – 4.
8. Польський культурно-освітній центр // http://udpu.org.ua
9. http://stara-uman.org.ua
10. Пилипенко Є. Польсько-український молодіжний обмін // Уманська зоря. – 2009. – 20 травня.
11. Пилипенко Є. «Пізнаємо один одного – пізнаємо себе» // Уманська зоря. – 2010. – 18 червня. – С.2.
12. Вальчак Б. Історико-філологічний коментар // Класика над кордонами: Міжнародна мистецька зустріч (28 травня 2010 р., Умань) / Упоряд.: Б. Вальчак, О. Заболотна, І. Кривошея. – Умань. – С. 6.
13. Пилипенко Є. «Класика над кордонами» // Уманська зоря. – 2010. – 11 червня. – С.8.
14. Пилипенко Є. Туристичні об'єкти Умані включені до програми Євро-2012 // Уманська зоря. – 2010. – 9 липня. – С.3.

О.А. Заболотна., И.И. Кривошея ПЯТЬ ЛЕТ ПАРТНЕРСТВА УМАНЬ – ГНЕЗНО: ОБЩАЯ ЕВРОПЕЙСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Пять лет сотрудничества городов Умань и Гнезно показали, что в нем есть видение европейской перспективы. Свидетельством этого есть европейское направление сотрудничества: конференции, проекты, встречи. За очень короткое время сделаны важные шаги, прежде всего, в образовании, культуре, спорте.

Ключевые слова: Умань, Гнезно, сотрудничество, породнение, проекты, конференции.

O.A.Zabolotna, I.I. Kryvosheia FIVE YEARS OF PARTNERSHIP BETWEEN UMAN AND GNIEZNO: COMMON EUROPEAN PERSPECTIVE

Five year old cooperation of the towns Uman and Gniezno have shown that it is Europe oriented. It has been proved by its Euroean direction manifested in conferences projects and meetings. Very important steps in education, culture and sports have been made recently.

Keywords: Uman, Gniezno, cooperation, partnership, projects, conferences.

УДК 711.

О.А. Крижанівський, Л.В. Кузнєцова

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ МІСТА БАРА У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Викладено результати обстеження життєвого середовища міста Бар Вінницької області на предмет забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів громадського призначення. Стан доступності до об'єктів залишається незадовільним – 79% обстежених об'єктів не відповідають міжнародним стандартам якості життєвого простору. В роботі надані пропозиції для розробки місцевої програми створення безперешкодного життєвого середовища для маломобільних груп населення на період до 2015 року.

Ключові слова: забезпеченість пандусами громадських будинків, маломобільні групи населення, права людини, соціальна захищеність інвалідів, сталий просторовий розвиток Європи.

Маломобільні групи населення – люди, що відчувають труднощі при самостійному пересуванні, одержанні послуг, необхідної інформації або при орієнтуванні в просторі. До маломобільних груп населення віднесені інваліди, люди з тимчасовим порушенням здоров'я, вагітні жінки, люди старшого (похилого) віку, люди з дитячими колясками тощо [визначення терміну подано згідно з ДБН В.2.2-17:2006 «Доступність будинків і споруд для маломобільних груп населення» – О.К., Л.К.].

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в реалізації у місті Бар міжнародних стандартних правил у забезпеченні безперешкодного доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів соціальної інфраструктури відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року № 48/96. Без розвинутої соціальної інфраструктури неможливо місту Бар виконати завдання «*Європейської хартії міст II: Маніфесту нової урбаністики*», прийнятої Радою Європи (2008). Без неї неможлива і реалізація «Програми забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення», схваленої КМ України (2003).

У світі дана проблема розглядається в контексті прав людини. На міжнародному рівні право на сприятливе життєве середовище було закріплене в Загальній декларації прав людини, прийнятій і проголошеній у Резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 року [6], в Декларації ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля тісно пов'язане з такими правами, як: 1) право кожного на життя; 2) право кожного на повагу до його гідності; 3) право на належні, безпечні та здорові умови праці; 4) право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; 5) право користуватися природними об'єктами права власності народу України.

Проблемі покращення умов життєдіяльності маломобільних людей присвячені роботи Л. Бармашини, В. Буткевича, Я. Грибальського, І.Данчак, Г.Дмитриєвої, Г. Еннса, О. Журбенко, М. Сварника, І. Константюк, О.Красюкової Еннс, В. Куцевича, С.Лінда, О. Леонтьєвої, Т. Малік, Я. Мудрого, Т. Подаєнко, О. Полозюка, Л. Рінгерт, К. Сірман.

Питаннями створення безперешкодного простору в Україні займаються: Всеукраїнське громадське соціально-політичне об'єднання «Національна Асамблея інвалідів України», кафедра соціології і соціальної роботи НУ «Львівська політехніка», Український зональний науково-дослідний та проектний інститут цивільного будівництва (КиївЗНДІЕП), Київський національний університет будівництва та архітектури (КНУБА). Зарубіжні партнери – Канадський Центр Вивчення Неповносправності (Canadian Centre on Disability Studies), Інститут Безбар'єрного Дизайну Університету Манітоби.

В Україні прийнято низку державних нормативних документів, які є основою для законодавчого і правового забезпечення безперешкодного доступу до об'єктів житлового та громадського призначення. Серед них: Указ Президента України від 01.06.2006 р. № 900/2005 «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями»; Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»; Постанова КМ України від 04.06.2003 р. №863 «Про затвердження Програми забезпечення безперешкодного доступу людей з

обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення».

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 29.06.2009 р. №784 «Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009-2015 роки «Безбар'єрна Україна» у багатьох містах України розроблений, затверджений та реалізується план заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2010-2015 роки.

Усі вищеназвані законодавчі документи знайшли закріплення в діючих із 2007 року державних будівельних нормах України ДБН В.2.2-17:2006 «Доступність будинків і споруд для маломобільних груп населення». Цей документ поширюється на проектування й реконструкцію житлових і громадських будинків та споруд з урахуванням потреб маломобільних груп населення.

У 2005 році в рамках реалізації проекту «Створення в Україні безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення» за сприянням Всеукраїнського громадського соціально-політичного об'єднання «Національна асамблея інвалідів України», Львівського обласного відділення Українського фонду «Реабілітація інвалідів» розроблена серія методичних посібників на тему: «Доступність до об'єктів житлового та громадського призначення для людей з особливими потребами» [1].

У 2010 році на кафедрі дизайну архітектурного середовища КНУБА в рамках реалізації в життя резолюції та рекомендацій круглого столу 2009 року на тему: «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи» [4] за ініціативою доцента О.А. Крижанівського була розроблена «Технологічна програма на проектування районного центру соціальної та професійної реабілітації для дітей і молоді з обмеженими фізичними можливостями на 60 місць у м. Бар Вінницької області». На основі цієї програми на кафедрі дизайну архітектурного середовища КНУБА був розроблений дипломний проект кваліфікаційного рівня «Спеціаліст» за темою: «Реабілітаційний центр для дітей та молоді з обмеженими можливостями у м. Бар» для дітей і молоді Барського району.

У зв'язку з тим, що бюджет громади міста Бар є вкрай обмеженим і не має можливості не тільки розвивати, але й підтримувати життєво необхідну комунальну інфраструктуру, у місті залишаються не розробленими та нереалізованими на місцевому рівні програми щодо створення безперешкодного міського середовища для маломобільних груп населення. У нинішній кризовій ситуації сподіватися, що найближчим часом держава зможе виділити ресурси, необхідні для розвитку соціальної інфраструктури, марно. При цьому законодавство про місцеве самоврядування надає громаді та її органам самоврядування права на господарську ініціативу, на самостійне створення умов для розвитку території.

Так, за ініціативою волонтерського загону «Дзвіночок» студентів Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського та за науковим сприянням кафедри дизайну архітектурного середовища КНУБА і Центру соціокультурного проектування й комунікативних технологій Інституту місцевої демократії упродовж 2009 – 2010 років проведений передпроектний аналіз життєвого середовища міста Бар на предмет обстеження доступності середовища.

Об'єкт дослідження – життєве середовище міста Бар Вінницької області.

Предмет дослідження – шлях руху, який використовується маломобільною групою населення для переміщення по пандусах на вході до об'єктів громадського призначення в міському середовищі міста Бар.

Мета дослідження: оцінка доступності до об'єктів громадського призначення для подальшої розробки план-заходів реалізації державної Програми забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення у місті Бар Вінницької області.

Завданням дослідження є на основі поновлюваних списків адрес житлових будинків, де проживають інваліди-колясочники, провести передпроектний аналіз міського середовища міста Бар на предмет доступності до об'єктів громадського призначення відповідно до чинного законодавства.

Однією з важливих проблем маломобільних людей є ізоляція їх від суспільства, що виникає через постійне зменшення фізичних можливостей, а також труднощі щодо інтеграції з

іншими групами населення. Мобільність вирішальним чином залежить від середовища існування, від контактів з оточенням, житлових умов та умов праці, а також від можливостей пересування в громадських місцях. Відповідні громадські відносини, доступне та пристосоване до потреб людей з обмеженою рухомістю середовище, пристрої та прилади, призначені для допомоги в пересуванні, мають забезпечити цим людям максимальну мобільність, яка є основою їх самостійності та інтеграції з суспільством [5].

За статистичними даними Барського управління соціального захисту населення, станом на 1травня 2010 року в місті Бар проживає 28 дітей – інвалідів, 210 інвалідів І групи. Волонтерським загоном «Дзвіночок» проведено обстеження громадських будівель, розміщених біля житлових будинків, де проживають особи з особливими потребами на вулицях Чернишевського, Пролетарській, Карла Лібкнехта, Островського, Соборній, Рози Люксембург. Результати обстежень відображені в таблицях 1 та 2.

Таблиця 1. Наявність пандусів при вході до громадських будинків у м. Бар Вінницької області

№ п/п	Назва об'єкта	Так	Ні	Примітка
1	**2**	**3**	**4**	**5**
1.	**Вулиця Чернишевського –** 7 інвалідів			
1.1.	Магазин «+18 Маркет швидкого приготування, заморожені продукти»		–	
1.2.	Маркет «Харчо»		–	
1.3.	Магазин «Родзинка»		–	
1.4.	Аптека «Севела»		–	
1.5.	Аптека №1		–	
1.6.	Аптека «Оптима»		–	
1.7.	Магазин «Исток»		–	
	Усього по вулиці Чернишевського	**0**	**7**	
2.	**Вулиця Пролетарська –** 14 інвалідів			
2.1.	ЗОШ №4		–	
2.2.	Банк «Хрещатик»	+		
2.3.	Магазин «Кулінарія»		–	низькі сходи
2.4.	Магазин «Київстар»		–	вузькі двері
2.5.	Магазин «Папірус»		–	
2.6.	Банк «ВТБ»		–	низькі сходи, вузькі двері
2.7.	Райффайзен Банк Аваль		–	низький поріг
2.8.	Барський автодорожній технікум	+		
2.9.	Магазин «Продукти»	**+?**		ухил не відповідає нормам
2.10.	Магазин «Маленька кишеня»		–	низька сходинка
2.11.	Пошта		–	низька сходинка
2.12.	Центральна аптека	+		
2.13.	Аптека № 8	+		
2.14.	Магазин «Мальвіна»	+		
2.15.	Магазин «Банан»		–	низькі сходи
	Усього по вулиці Пролетарській	**5**	**10**	
3.	**Вулиця М. Туніка** – 5 інвалідів			
3.1.	Аптека 1-А		–	
3.2.	Ювелірний магазин «Діамант»		–	
3.3.	Магазин «Господар»		–	низькі сходи
	Усього по вулиці М. Туніка	**0**	**3**	
4.	**Вулиця Островського –** 4 інваліди Тротуар у поганому стані, проїхати неможливо.			
4.1.	Міні – маркет «Факел»		–	
4.2.	Будмаг №20		–	
4.3.	Будматеріали		–	
4.4.	Будсвіт		–	
4.5.	Магазин «Хазяїн»		–	
4.6.	Магазин «Master»		–	

4.7.	Магазин «Вацак»		_	
4.8.	Магазин «Продуктова хата»		_	
4.9.	Ветаптека		_	
	Усього по вулиці Островського	**0**	**9**	
5.	**Вулиця Соборна –** 6 інвалідів			
5.1.	Дитяча бібліотека		_	
5.2.	Аптека «Ленокс»	+		пандус із поручнями
5.3.	Будинок побуту		_	
5.6.	Магазин «Імідж»	**+?**		пандус без поручнів, не відповідає нормам
5.7.	Магазин «Тюльпан»		_	
5.8.	Магазин «Техніка»		_	
5.9.	ДЮСШ		_	
5.10.	Райрада	+		
5.11.	Магазин «Українські товари»		_	
5.12.	Аптека	+		
5.13.	Магазин «Хоттабич»		_	
5.14.	Магазин «Оселя»		_	
5.15.	Магазин «Манго»		_	
5.16.	Бар «Шанс»		_	
5.17.	Магазин «Місто»	+		відповідає нормам
5.18.	Перукарня «Шарм»		_	
5.19.	Правекс-банк		_	
5.20.	Торговий дім «Олімп»		_	
5.21.	ЗОШ №3	+		відповідає нормам
5.22.	Магазин ритуальних послуг		_	
5.23.	Магазин «Юлія»		_	
5.24.	Магазин «Дімакс»		_	
5.25.	Магазин «Євромода»		_	
5.26.	Управління газового господарства		_	
5.27.	«Промінвесбанк»		_	
5.28.	Архівний відділ Барської райдержадміністрації		_	
5.29.	Магазин «РЕС»	+		відповідає нормам
5.30.	Сімейна аптека		_	
5.31.	Магазин «Оптима»		_	
5.32.	Магазин «Анна»		_	
5.33.	Магазин «Алдіс»	+		пандус не відповідає нормам
5.34.	Магазин «Анна»	+		пандус не відповідає нормам
5.35.	Торговий комплекс «Мрія»		_	
5.36.	Барський районний відділ статистики		_	
5.37.	Аптека		_	
5.38.	Магазин «Світанок»		_	
	Усього по вулиці Соборній	**7**	**29**	
6.	**Вулиця Рози Люксембург-** 28 інвалідів			
6.1.	Ощадбанк		_	доступ неможливий
6.2.	Магазин «Оазис»	+		
6.3.	Магазин «Калина»		_	доступ неможливий
6.4.	Магазин «Насолода»		_	доступ неможливий
6.5.	Магазин «Лілея»		_	доступ забезпечений
6.6.	Аптека «Оптима»		_	доступ неможливий
6.7.	Магазин «Продукти»		_	доступ неможливий
6.8.	Магазин «Клас»		_	доступ неможливий
6.9.	Магазин «Надежда»		_	доступ неможливий
6.10.	Аптека	+		доступ забезпечений
6.11.	Барська районна центральна лікарня		_	доступ неможливий
6.12.	Диспансер для туб. хворих		_	доступ неможливий

6.13.	Районна аптека	+		доступ забезпечений
6.14.	Магазин «Джерело»		_	доступ неможливий
6.15.	Магазин «Продукти»		_	доступ неможливий
	Усього по вулиці Рози Люксембург	**3**	**14**	

Таблиця 2. Забезпеченість пандусами громадських будинків у м. Бар Вінницької області

№ п/п	Обстежені вулиці	Кількість інвалідів	Кількість обстежених об'єктів		Вхід у будинок забезпечений пандусом		Наявні пандуси не відповідають нормам		Відсутність пандусів	
		осіб	шт	%	шт	%	шт	%	шт	%
1.	Чернишевського	7	7	100	0	0	0	0	7	100
2.	Пролетарська	14	16	100	5	32	1	6	10	62
3.	Карла Лібкнехта	5	3	100	0	0	0	0	3	100
4.	Островського	4	9	100	0	0	0	0	9	100
5.	Соборна	6	39	100	7	18	3	8	29	74
6.	Рози Люксембург	28	17	100	3	18	0	0	14	82
	Усього:	64	91	100	15	16	4	5	72	79

Членами волонтерського загону «Дзвіночок» Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського були частково обстежені центральні вулиці міста, на яких зосереджена найбільша кількість інвалідів І групи в кількості 64 особи, які проживають у будинках по вулицях: Чернишевського, Пролетарська, Карла Лібкнехта, Островського, Соборна, Рози Люксембург. Було обстежено 91 громадський об'єкт. Із них тільки 15 об'єктів (16% від загальної кількості обстежених громадських будинків) забезпечені пандусами, що відповідають нормам. Пандуси в 4 об'єктах (5%) не відповідають нормам. У 72 громадських об'єктах (79%) пандуси відсутні.

Отже, маломобільна група населення в кількості 64 особи, до якої, згідно з чинним законодавством віднесені інваліди, люди з тимчасовим порушенням здоров'я, вагітні жінки, люди старшого (похилого) віку, люди з дитячими колясками, що, крім того, є представниками територіальної громади міста Бар, будуть відчувати труднощі при самостійному пересуванні, одержанні послуг, необхідної інформації або при орієнтуванні в просторі при відвідуванні 79% громадських споруд, які розташовані в межах їхнього проживання.

Більшість магазинів, де продаються товари першої необхідності, аптеки, Ощадбанк у місті Бар залишаються недоступними для маломобільної групи населення, що є недопустимим відповідно до діючих міжнародних стандартів якості життєвого середовища. Це можна розцінювати як факт порушення прав людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грибальський Я., Мудрий Я, Сварник М. та ін.. Методичний посібник. Доступність до об'єктів житлового та громадського призначення для людей з особливими потребами. Всеукраїнське громадське соціально-політичне об'єднання Національна асамблея інвалідів України Львівське обласне відділення Українського фонду «Реабілітація інвалідів». Методичний посібник. – К., 2005. – 105 с.
2. Кобецька Н.Р. Екологічні права громадян України: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 1998. – С. 6.
3. Колбасов О.С. Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР. – М.: Наука, 1976. – С. 6.
4. Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи: Матеріали засідання «Круглого столу», м. Київ, ДНАБВ ім. В. Г. Заболотного, 2 липня 2009 р. / Редкол.: М. М. Мосунов (відп. ред.), О. А. Крижанівський, Г. А. Войцехівська, Д. О. Мироненко; Мінрегіонбуд України, ДНАБВ ім. В. Г. Заболотного, Центр соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії,

Барська міська Рада, Інститут інвестиційної стратегії регіонального розвитку, Київський національний університет будівництва і архітектури, Міжнародне товариство прав людини — Українська секція. — К., 2010. — 88 с.
5. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 10.
6. http://zakon.rada.gov.ua

А.А. Крыжановский, Л.В. Кузнецова ИЗМИНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ ГОЛОДА БАРАВ ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Изложено результаты обследования жизненной среды города Бар Винницкой области на предмет обеспеченности беспрепятственного доступа людей с ограниченными физическими возможностями к объектам общественного назначения. Состояние доступности к объектам остается неудовлетворительным – 79% обследованных объектов не отвечает международным стандартам качества жизненной среды. В работе наданы предложения к разработки местных программ создания беспрепятственной жизненной среды для маломобильных групп населения на период до 2015 года.

Ключевые слова: обеспеченность пандусами общественных зданий, маломобильная группа населения, права человека, социальная защищенность инвалидов, устойчивое пространственное развитие Европы.

A.A. Kryzhanovsky, L.V. Kuznetsova CHANGES IN SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF HUNGER OF THE BAR DURING THE POST-SOVIET PERIOD

Are presented the results of the inspection of the inhabitable environment of city the Bar of Vinnitsa region for the object of the security of the free access of people with the limited physical possibilities to the objects of public designation. The state of accessibility to the objects remains unsatisfactory – 79% of inspected objects do not answer the international standards of the quality of inhabitable environment. In the work are given the proposals to the development of the local programs of the creation of the free inhabitable environment for the low-mobility population groups for the period until 2015.

Keywords: security with the ramps of the public buildings, low-mobility population group, the right of the man, the social protection of the invalids, the sustainable three-dimensional development of Europe.

І С Т О Р І Я У К Р А Ї Н И

УДК: 94(477)

О.І. Бабич

ПРО НАДАННЯ МІСТУ ВАСИЛЬКОВУ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

Висвітлено історію надання місту Василькову Магдебурзького права.

Ключові слова: місто Васильків; Магдебурзьке право; Києво-Печерська лавра; князь; грамота; архімандрит; Мелетій права. Хребтович (Богуринський); король; Стефан Баторій; Сергій Шамрай; юридичне підґрунтя; рада; війт; міщани.

Впродовж XIV–XV століть на Україну через Польщу та Угорщину поширюється Магдебурзьке (німецьке – автор) право, створене на зразок управління німецького міста Магдебург, котре передбачало звільнення міст від управління і суду державних урядовців і феодалів, а також дарування права на створення органів місцевого самоврядування. У XVI–XVIII ст. Магдебургію отримали практично всі міста України[1, 43]. Поширення Магдебурзького права в українських землях сприяло формуванню нових рис ментальності місцевого населення. Йому стають притаманні демократизм, менша орієнтація на центральну владу, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм тощо. Магдебурзьке право сприяло формуванню в Україні громадянського суспільства.

Сьогодні, коли в Україні триває процес розбудови громадянського суспільства та розширення прав місцевого самоврядування, тематика даного дослідження набуває особливої актуальності.

Поміж українських міст, які отримали Магдебургію, є і місто Васильків (до 1157 р. – Васильєв, нині районний центр Київської області – Автор.).В історико-правовій науці питання надання місту Василькову Магдебурзького права залишається недослідженим. Немає жодної наукової статті чи монографії, присвяченої історії отримання містом Магдебургії, реалізації її принципів . Залишається невивченим вплив цієї системи правових норм на розвиток соціально-економічних відносин, політичних та побутових стосунків у Василькові.

Єдина праця, в котрій згадується про надання місту Василькову Магдебурзького права, - «Місто Васильків (IX – XVIII вв)»[2, 39]. Вона належить учню останнього київського періоду життя М.С. Грушевського, Сергію Вікторовичу Шамраю (1900-1939рр.) – історику, співробітнику Всеукраїнської академії Наук, члену комісії районного дослідження Києва і Правобережжя та Південної України, науковому співробітнику Науково-дослідної кафедри історії України та історичної географії[3,218-225]. Ця праця була видана двічі – в третьому томі Історико-географічного збірника [2,33-127] та окремо 1930 р. накладом 55 примірників [4,2].

Незважаючи на всебічне висвітлення соціально-економічного розвитку Василькова протягом IX – XVIII віків, політичних і побутових стосунків у XVIII столітті, автор залишив осторонь питання надання місту Магдебургії, зазначивши лише те, що «Магдебурзьке право у Василькові ні тоді, а тим більш пізніше, значіння фактично не мало» [2 ,39].

В основу джерельної бази даного дослідження покладені „Жалованная грамота Кіевскому Печерскому монастирю , о дозволеніи возобновить городъ Васильковъ и построить в немъ замок, для защиты Кіева отъ набъговъ Татаръ, съ дарованіемъ тамошнимъ жителямъ Магдебургскаго Права и иных преимуществъ» і „Выпись изъ Метрикъ Іереміи Патріарха Константинопольского, Привиллегіи Великаго Князя Китая – Андрея Юрьевича Боголюбскаго, внука Володимірова, на Место Васильковъ съ его принадлежностями, Монастырю Печерскому, и Привиллегія Максима Патріарха Константинопольскаго на Ставропигіонъ томужъ Монастырю съ подписаніемъ руки токожъ Іереміи Патріарха Константинопольскаго и съ вислою печатью оловянною».

Перше джерело було опубліковане у виданні історичних документів Археографічної комісії – наукової установи, створеної 1834 р. у Петербурзі при Міністерстві народної освіти для систематичного збирання, описування та видання історичних документів[5, 309-310].

Друге – власне копія, зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [6] і була опублікована Євгенієм Болховітіновим у його праці „Описание Киево-Печерской лавры»[7,135-144].

Об'єктом даного дослідження є надання місту Василькову Магдебурзького права , предметом – історико-правове підґрунтя та процес отримання Васильковом Магдебургії.

Хронологічні межі роботи обмежуються початком січня – кінцем березня 1586 р., коли Києво-Печерський монастир звернувся до польської влади та отримав дозвіл збудувати в місті Василькові укріплений форпост, а місто отримало Магдебурзьке право.

З метою поглибленого вивчення надання місту Василькову Магдебурзького права в окремих випадках допускається розширення хронологічних меж роботи: нижнього рубежу до домонгольської доби, коли Києво-Печерський монастир отримав грамоту на ставропігію та володіння містами Мичеськом і Васильковом і , відповідно, верхнього до початку 90-х рр. XVI ст., коли в полум'ї пожежі , за повідомленням Києво-Печерського монастиря, у Васильківському замку згоріла давня грамота[8 , арк. 102], тому лаврський архімандрит Мелетій Хребтович (Богуринський) (1573(1574?)-1590(1593?) рр.) їздив до Константинополя, щоб поновити її [7,135-136].

Мета роботи – скласти цілісну картину надання місту Василькову Магдебурзького права – вирішуватиметься через основні завдання: розглянути історико-правове підґрунтя надання місту Василькову Магдебургії, в хронологічній послідовності викласти події, пов'язані з цим й описати грамоту від 28 березня 1586 р. і на її основі з'ясувати, до якої категорії Магдебурзького права належить місто та до якого різновиду відноситься воно за типом самоврядування; окреслити перспективи подальших наукових досліджень з обраної теми.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в історіографії зроблено спробу в межах однієї роботи розглянути надання місту Василькову Магдебурзького права.

Юридичним підґрунтям, на яке спиралася Києво-Печерська Лавра при зверненні до польського короля Стефана Баторія з проханням про надання м. Василькову Магдебургії, стали давні права Печерського монастиря на володіння Васильковом, що сягають у середину XII століття. Саме в цей період «Киево-Печерський монастырь добивается выхода из под опеки Константинопольського патриарха» [9,20]. Київський князь Юрій Долгорукий (похований у 1157р. в церкві Спаса на Берестово) заповідав своєму синові Андрію Боголюбському надати Печерському монастирю титул «лаври», статус великокнязівської архимандритії та ставропігії, а також грамоту про володіння містами Мичеськом та Васильковом (Василевом) з прилеглими волостями та угіддями [7,134].

В історичній літературі не вщухає дискусія про автентичність цієї грамоти .Причиною цього є те, що автентичної (від грецького «authentikos») грамоти не збереглося. Вона загинула 11 травня 1590 року в полум'ї пожежі у Васильківському замку «під той час, коли її віз архімандрит Хребтович (Мелетій І Хребтович – Богуринський – Автор) з кількома ченцями на сойм, щоб дістати підтвердження від короля» [2,37]. Надання грамоти Києво-Печерскому монастирю 1159 р. Анрієм Боголюбським ставлять під сумнів ряд авторів. Так, Євгеній Болхвітінов в своєму «Описании Киево-Печерской Лавры» зазначив, що сумнівна лише копія грамоти XVI ст, а саме надання є певне [7,45]. Ставить під сумнів надання Василькова Лаврі ще в середині XII ст. і С. Шамрай [2,37]. Його попередники, Л. Похилевич, а за ним й Андрієвський, датують це надання 1259 р., хоча роблять суттєві хронологічні похибки [10,471; 11,195]. Зокрема перший зазначив, що надав Печерському монастирю Васильків князь Андрій Юрійович, прозваний Китаєм[10,471]. Ф.І.Титов вважає, що копія грамоти, опублікована Є. Болховітіновим, нічого спільного з грамотою домонгольської доби не має[12,18].

Цей князь жив у середині XII, а не XIII-го століття. Отже, тут помилка: або це було у 1159, а не 1259 році, або надав не Андрій, а хтось інший.[2,37]. Але й тут виникають деякі сумніви. Не зупиняючись докладніше на тому, що батько Андрія Боголюбського Юрій Долгорукий та син Андрія Мстислав не раз грабували та спустошували Києво-Печерський монастир (в 1151 – 1169 рр. – Автор), до якого ставились начебто прихильно, слід поставити лише питання: як же могли надати Васильків князеві Романові 1165 р., коли воно належало Лаврі, про що говорить Іпатський літопис[13, 525].

Узагальнюючи все вище сказане, Сергій Шамрай відмічає: «Навіть коли Юрій Долгорукий і надав був його Лаврі, то вищенаведений текст надання його Романові од Ростислава показує, що пізніші Київські князі цього надання не визнали» [2,37].Ми ж зазначимо лише те, що це питання чекає на свого дослідника. Світло на подальшу долю

грамоти після пожежі 11 травня 1590 року у Васильківському замку проливає поновлена грамоти Константинопольським Патріархом Ієремією 1591 р. на прохання Мелетія Хребтовича, коли виникла необхідність її підтвердження у польських королів. Звернемося до грамоти. В ній сказано, що в Константинополі Мелетій з ченцями перед патріархом і Собором подали «недогорелые трохи (мало) привилея на пергменте й оловянными печатьми завесистіми…»[7,136].

Поновлена грамота вказує, що грамота XII ст. була укладена в двох екземплярах та двома мовами – руською («старимъ письмомъ Руськимъ писаныя…») та грецькою [7 ,136]. Мелетій з ченцями наголосили на тому, що ще одна грамота (Автентична – Автор) повинна входити «до Метрикъ Книгъ [7,136].»И просили насъ, вышепомяненые посланцы изъ Монастыря Печерского именемъ Отца Епископа и Архимандрита и от всей Братии Мниховъ, Чернцовъ Монастыря Печерского, абы – кто тыхъ справъ (документів – Автор) Монастырю Печерскому належащихъ в Книгах Метрикахъ сваихъ. Патриашескихъ Константинопольскихъ поискаши сказали . Як видно із грамоти, у Константинопольському патріаршому архіві був відділ руських актів, «тамъ же нашли Запись потребну Монастырю Печерскому ведлугъ копій старых и наданья Великого Князя Китая, во святомъ крещеніи нареченнаго Андрея Юрьевича»….»[7,136]. Далі йде текст самої грамоти 1159 р. . На нашу думку, все вищевказане дає підстави стверджувати, що грамота XVI ст., була поновлена в Царгороді на основі автентичної XIIст., писаної грецькою мовою. Отже, автентичність грамоти, а значить і юридичне підгрунтя, на яке сперлась Києво-Печерська Лавра при зверненні до польського короля Стефана Баторія з проханням надати місту Василькову, що належало монастирю з XIIст. грамоту на володіння Магдебурзьким правом можна вважати доведеною.

Під час навали монголо-татар на Русь 1240р. місто Васильків було зруйноване та спустошене. Лише більш ніж через два з половиною століття свідчення про цю місцевість з'являються в історичних документах. Принаймні 1499-го року ця місцевість вже належить Лаврі: „Міста вже тут немає, - зазначав С. Шамрай, - але назва лишилася»[2,39]. Цього року києво-печерський архімандрит Філарет віддає певні грунта „в земляхъ Васильковскихъ» пані Настасі Чиженичевій з синами; за це та зобов'язується платити 5 відер меду щорічно»[8,№217]. Як вважає С. Шамрай, в середині XVIст. Васильків як місто не існує [2,39]. На 70-ті рр.. XVIст. припадає, напевно, нове залюднення міста. [2,39].

Києво-Печерська Лавра, котра після випробувань лихоліть піднялась з руїн, скориставшись з своїх давніх прав, „починає мабуть, наприкінці 1570-х років, будувати тут „на городищі над р. Стугною, именуемомъ Васильево» замок і осаджувати місто. « [2,39]. Повторне освоєння Васильківщини припадає на період після укладання 1569р. міждержавної Люблінської унії, за якою Литовсько-Руська держава увійшла до складу Королівства Польського. На нашу думку, полонізація українських земель поставила під загрозу здійснення намірів Лаври повторного освоєння Василькова. Напевно, Духовний Собор Печерського монастиря вважав недостатнім давніх прав обителі на це місто і виникла загроза його втрати та запровадження у Василькові звичаїв польського права. Саме це спричинило, на нашу думку, прийняття рішення звернутись до польського короля Стефана Баторія, посилаючись на давні права Лаври на Васильків, надати йому грамоту на володіння Магдебурзьким правом. Адже грамоти, «що наділяли міста магдебурзьким правом, звільняли їх від підлеглості загальнодержавним законам [14,408]. Міста мали самі встановлювати закони на основі Магдебурзького права. Вони звільнялися від суду та адміністрації державних урядовців, «діставали право володіти грунтами на терені міста, міщанство дістало різні полегші» [14, 408]. На наш погляд, священноначаліє Києво-Печерського монастиря чітко розуміло, що зберегти свої права над містом із навколишніми угіддями можна лише за умови отримання ним грамоти на володіння Магдебургією. Васильків за формою власності можна відности як до приватновласницької, так і до церковної (монастирської – Автор.) власності. Таким містам уряд Речі Посполитої також іноді надавав Магдебурзьке право на прохання їх власників.[15,139]. Тому Києво-Печерська Лавра 1586 звертається до польського короля Стефана Баторія і, повідомляючи про свої колонізаційні заходи, скеровані «къ великому убезпеченью отъ непріятеля поганства Татаръ», прохає підтвердити його давні права на це місто, і надати його мешканцям, що вже оселилися тут, так і тим , що будуть оселятися, Магдебургію. [5,309]. Необхідно відмітити, що в цю добу «взагалі помічалася тенденція роздавати пустині і привилеї на них, - щоб притягнути людність» [2,39].

Впадає у вічі те, що Києво-Печерська Лавра звертає увагу Стефана Баторія на те, що Васильків розташований «на самомъ шляху Татарскомъ» і те, що будівництво замку є досить важливим «къ великому убезпеченью отъ неприятеля поганства Татаръ [5, .309]. С.Шамрай з приводу надання місту Василькову Магдебургії, писав, що грамота середини XII століття, подана Лаврою Стефану Баторію, «уваги до себе не притягла, і король, не розглядаючи дійсних прав монастиря, надав йому (Києво-Печерському (монастирю – Автор) 28 березня 1586 року потвердження «. [2 ,39]

«А такъ мы зъ ласки нашее господарской то учинили, - йдеться в грамоті, - дозволили есмо и симъ листомъ нашимъ дозволяемъ ему тотъ замок на городищу Василевъ, надъ ръкой Стугною, будовати и место садити; и тому месту и подданымъ его, которые въ тоиъ месте есели и осідати будуть, даемъ и умоцняемъ право Магдеборское, вызволячи ихъ отъ всехъ наших правъ земскихъ, и дотечи мети, абы через війта, бурмистра, радецъ и иншихъ урадниковъ, в томъ месте установленыхъ, тое право Магдеборское во всемъ порядку справовано и держано было «[5, 309].

Грамотою проголошувалося створення в місті органу адміністративної та фінансової влади – Ради, що обиралася міщанами [5,309]. До неї щорічно повинні були обиратися радці («райці» – Автор). Це були, як правило, багаті міщани. В містах України, котрі отримували Магдебурзьке право, кількість радців в залежності від розміру міста коливалася від 6 до 24 осіб. З'ясування кількісного складу радців у м. Василькові потребує вивчення архівних матеріалів з історії міста. Зі свого складу радці обирали бурмістра, який голосував на засіданнях Ради. Міська Рада була головним органом самоврядування. Вона повинна була виконувати функції та суду у цивільних справах. «Мещане того места, тамъ седечи, - говориться в грамоті, - тое право Магдеборскоэ во всихъ члонкахъ и артыкулахъ оному праву належащихъ уживати и им ея судити и рядити речахъ великихъ и малыхъ, сами межъ себе мещани…» [5,309].

Судовим органом у Василькові, за грамотою від 28 березня 1586 року на Магдебургію, булла лава, до якої входило сім лавників, або присяжних на чолі з війтом. Їм надавалися всі функції з розгляду кримінальних справ, щоб «седечи на судах и справуючи судове справы, такъ межъ мещаны ако и межъ гостьми пріезжыми одинакую

справедливость въ справахъ местскихъ и в всехъ иныхъ кровавыхъ речахъ Майдеборскимъ судити и сказывати, а винныхъ карати подле выступу ихъ и арыколовъ въ томъ праве описанныхъ». [5, 310].

Ці дві колегії – рада та лава мали складати магістрат чи ратушу. В грамоті Стефана Баторія, наданій Василькову 28 березня 1586 року на володіння Магдебурзьким правом, точного розмежування функцій між колегіями, тобто радою та лавою, щодо характеру судових справ не прослідковується.

Місту дозволялося «въ каждый рокъ два ярмарки» [5,309] на Вознесіння Христове, та на Покрову Пресвятої Богородиці, а також «торги въ день недельный»[5,310]. Васильківським міщаним надавалось право «мети корчмы вольные, медъ, пиво, горелку и иншое всякое питье въ нихъ держати и шинковати и добровольне всякими торгами и куплями торговати» [5,.310]. Грамотою надавалося право «всемъ обывателямъ нашихъ и купцамъ чужеземскимъ до того места (Василькова – Автор) со всякими кыплями и товарами своими прізжаючи торговати и куповати» [5,310]. За це купці повинні були сплачувати в міську казну міста «отъ товаровъ своихъ по звыклому обычаю»[5,310]. Зазначимо, що ярмарки і торги, що влаштовувалися в Василькові, сприяли його економічному розвитку, збагаченню міських жителів.

Отже, охарактеризувавши правовий статус міста Василькова у відповідності з Магдебурзьким правом, дослідивши юридичне підґрунтя звернення Києво-Печерської Лаври до польського короля Стефана Баторія з проханням про надання місту Василькову грамоти на володіння Магдебурзьким правом, у хронологічній послідовності виклавши історію отримання містом грамоти від 28 березня 1586 року та описавши її, робимо висновки, що Васильків слід віднести до категорії міст з неповним німецьким правом, так званих ратушних міст.

У Василькові Магдебурзьке право з самого початку носило обмежений характер, тому що Війта призначав Києво-Печерський монастир, а «судово-адміністративні функції навіть у ці часи були, правдоподібно, в руках уповноважених монастиря, управителів, городничих» [2,39]. Це пояснюється тим, що Печерська обитель, на прохання якої польський король надав місту Магдебургію, не бажала втрачати свої позиції у місті та постійно втручалася у справи самоврядування васильківської міської громади.

За формою власності Васильків відноситься до приватновласницьких та церковних (монастирських – Автор) міст, тому що перебував у приватній власності Києво-Печерської Лаври.

Відповідно до Магдебурзького права місто належить до першої категорії міст, бо отримало Магдебургію від польського короля, а за третім литовським статутом 1588 року до привілейованих, що мали Магдебурзьке право.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у вивченні впливу наслідків надання Василькову Магдебурзького права на соціально-економічний розвиток міста, політичних та побутових стосунків у місті протягом 1586-1786 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Спас П. Магдебурзьке право на Україні [XV-XVIIст.] // Наука і суспільство. – 1985. - №1, - с.43-44.
2. Сергій Шамрай. Місто Васильків (IX-XVIII вв.)// Історико-географічний збірник. Т.3, - К.,1929, - с.33-127.
3. Панькова С. „…назвали Сергієм на честь Дідуся» (Сергій Вікторович Шамрай).// Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006.
4. Шамрай С. Місто Васильків (IX-XVIII вв.). – К.,1930.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том третий. 1544-1587. Санктпетербург. – 1848
6. ЦДІАУ в м. Києві, фонд 128, опис 1 грамоти, справа 1.
7. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской лавры. – К., 1826.
8. Книга крепостная большая/ ІР ЦНБ ім.. В. Вернадського НАН України., - ф.217.
9. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992.
10. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К., 1864.
11. Андриевский . Васильков, таможня и городничие монахи.// Киевская Старина. – 1883, №1
12. Титов Ф.И. Киево-Печерская лавра, как ставропигиальный монастырь. – К.,1918.
13. ПСРЛ. – Т.2. Ипатьевская летопись. – М., 1962.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України. В двох томах. – К., 1992, - т.2.
15. Історія держави і права України.- Х.,1993.

Бабич А.И. О ПРЕДОСТАВЛЕНИИ ГОРОДУ ВАСИЛЬКОВУ МАГДЕБУРЗКОГО ПРАВА.

Освещено историю предоставления городу Василькову Магдебурзкого права.

Ключевые слова: город Васильков; Магдебурзкое право; Киево-Печерская лавра; князь; грамота; архімандрит; Мелетий Хребтович (Богуринский); король; Стефан Баторий; Сергей Шамрай; юридическое основание; рада; войт; мещане.

Exploring the history of granting the Magdeburg Rights to The Vasilkov City.

Key words: town Vasilkiv; the right jf Magdebourg; Kiev-Pechersk Lavra; kinger ; letter; archemandriy ; Meletin Rhrebtovich(Bogurinskiy); king; Stephan Batoriy; Sergiy Shamray; legal basic; counsil; voyt; petty bbourgeoises,

УДК 352.071 (477)

І.М. Панкевич

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Стаття присвячується проблемі ефективності функціонування місцевого самоврядування як важливого елементу становлення громадянського суспільства в Україні. Автор аналізує Конституцію України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» на предмет їх відповідності європейським стандартам.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громадянське суспільство, європейські стандарти.

Найважливішим принципом політичної системи в Україні є влада народу. Згідно з Конституцією України, народ України – єдине джерело влади в Україні (ст.5 КУ), і влада повинна здійснюватися в його інтересах [1]. Народовладдя здійснюється в українській державі всією системою його органів – законодавчих, виконавчих, судових, контрольно-наглядових, а

також системою органів самоврядування. Народний суверенітет є джерелом державного суверенітету. Останній обмежений лише обов'язком усіх державних органів дотримуватися основних, невідчужуваних прав людини. Шляхом свого волевиявлення народ має суверенне право встановлювати і змінювати форму державного правління, формувати державні органи, брати участь у реалізації їх повноважень, вирішенні питань громадського та державного життя. Державна влада, встановлена шляхом волевиявлення народу, вважається найбільш легітимною, тобто такою, яка відповідає ідеалам, що склалися в суспільстві. Розрізняють дві основні форми реалізації народовладдя – безпосередню і представницьку (сформовані народом виборні органи державної влади та місцевого самоврядування).

Всебічний розвиток місцевого самоврядування є однією з найважливіших ознак будь-якої демократичної держави. Україна – суверенна та незалежна, демократична, правова держава, в її Конституції проголошується: «В Україні визнається та гарантується місцеве самоврядування» [2]. У кожній державі, залежно від особливостей її устрою, історичних, національних, географічних та інших особливостей, місцеве самоврядування має специфічну форму. Тому загальне поняття місцевого самоврядування, як це в свій час відзначив німецький учений українського походження Юрій Панейко, можна сформулювати тільки шляхом індукції, емпірично узагальнюючи правові форми самоврядування в окремих державах [3].

Проте сьогодні, коли загальнотеоретичні положення про місцеве самоврядування більш-менш сформулювалися і знайшли своє відображення в Європейській Хартії місцевого самоврядування, до якої приєдналась і Україна [4], його суть зводиться, як правило, до гарантованого державою права територіальної спільноти громадян і органів, які вони обирають, вирішувати самостійно усі питання місцевого значення, діючи в межах Конституції і законів відповідної держави. Таке розуміння місцевого самоврядування віднайшло своє відображення в Конституції України (стаття 140), а також у чинному сьогодні Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [5], відповідно до якого місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право і реальна можливість територіальної громади – жителів села або добровільного об'єднання в сільську общину жителів декількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Зрозуміло, що згадане визначення місцевого самоврядування не вичерпує змісту цього суспільно-політичного явища, а тому не зводиться тільки до гарантованого державою права територіальних громад та їх органів самостійно вирішувати якусь частину публічних справ. Говорячи про місцеве самоврядування, не слід забувати основоположного принципу здійснення влади в державі, що бажає стати правовою, суть якого зводиться до того, що в державі встановлюється децентралізована система управління, закріплюються інші (ніж в умовах централізації і концентрації влади) основи взаємовідносин центру та територій, центральних та місцевих органів влади. Ці взаємовідносини повинні будуватися не на принципах жорсткої субординації, а на принципах правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності (автономії) місцевих органів влади. Бо коли держава знищує в собі всі сліди місцевого самоврядування, вона неминуче працює на власне зникнення. Завдяки жорсткій централізації, можна добитися тільки деякого порядку, підтримати в соціальному організмі роль «адміністративної дрімоти», а щоб рухатися вперед, здійснювати реформи, «глибоко розворушити суспільство або придати йому швидкий хід», для цього потрібно включити в цей процес все населення, зокрема шляхом розвитку місцевого самоврядування [6]. Ці слова, сказані майже сто років тому назад, є й сьогодні актуальними.

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Тобто територіальні громади та органи місцевого самоврядування є основними елементами організаційного механізму, який забезпечує здійснення основних функцій і повноважень місцевого самоврядування. Проте система місцевого самоврядування в Україні територіальними громадами та органами місцевого самоврядування не вичерпується. Як окремі її елементи Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» називає також сільського, селищного, міського голову, а також органи самоорганізації населення. Що стосується міст із районним поділом, то там, за рішенням територіальної громади міста або міської ради, можуть створюватися ще й районні та

міські ради, а останні мають право створювати свої виконавчі органи. Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад, спрямованими на забезпечення здійснення ними самоврядування в межах Конституції і законів України, є місцеві вибори, референдуми, загальні збори громадян за місцем їх проживання, а також місцеві ініціативи, громадські слухання та ін.

Відповідно до Конституції України (статті 71, 141), до складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Другою, не менш важливою формою безпосереднього волевиявлення територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування є прийняття рішень з питань, які належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування, тобто на місцевому референдумі. Предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України та законами України до компетенції місцевого самоврядування, рішення, прийняті місцевими референдумами, є обов'язковими до виконання і мають юридичну силу більшу, ніж рішення рад, їх виконавчих органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Важливою формою безпосереднього волевиявлення територіальної громади є збори громадян. Предметом загальних зборів громадян є, по-перше, створення, з дозволу відповідної ради, органів місцевої самоорганізації населення – будинкових, вуличних, квартирних, дільничих комітетів мікрорайонів та вирішення інших питань по керівництву цими органами. По – друге – попереднє обговорення проектів рішень рад і їх виконавчих органів, заслуховування звітів та інформацій сільського, селищного, міського Голови, керівників підприємств, установ та організацій, які належать до комунальної власності територіальної громади, та обговорення питань, пов'язаних із залученням членів територіальної громади до виконання робіт по благоустрою назначення, які стосуються внутрішніх питань самоорганізації територіальної громади, її членів (виконання громадських робіт, самооподаткування, збір благочинних внесків і т.п.), прийняті відповідно до чинного законодавства, є обов'язковими для виконання органами територіальної самоорганізації населення, окремими членами територіальної громади. Рішення загальних зборів громадян, які містять звернення чи пропозиції до відповідних рад і їх виконавчих органів, посадових осіб, керівників підприємств, повинні бути розглянуті останніми у встановлені законом терміни.

Важливим елементом системи місцевого самоврядування взагалі і системи його органів зокрема є виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у випадку їх створення) рад – виконавчі комітети, відділи управління й інші створені цими радами органи. Згідно з чинним законодавством, ці виконавчі органи підконтрольні і підзвітні відповідним радам, що відповідає вимогам статті 3 Європейської Хартії місцевого самоврядування [7]. Основні функції виконавчих органів – виконавча (організація виконавчих рішень відповідної ради) та розпорядча (самостійний розгляд і вирішення питань, які належать до компетенції місцевого самоврядування).

Важливою рисою місцевого самоврядування взагалі, його органів і посадових осіб зокрема є їх правова самостійність (автономія), зміст якої полягає в тому, що місцеве самоврядування, його органи мають власні повноваження, визначені Конституцією і законами. Відповідно до Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», органи самоврядування є юридичними особами і наділяються двома окремими групами повноважень: власні (самоврядні) повноваження, в межах яких органи місцевого самоврядування діють самостійно і несуть відповідальність за свої дії перед законом; окремі повноваження органів державної виконавчої влади, делеговані законом органам місцевого самоврядування, в здійснення яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади

Щодо повноважень сільських, селищних, міських рад, то за своїм характером вони є самоврядними і поділяються на три групи: організація роботи ради; формування органів ради та контроль за їхньою діяльністю; безпосереднє вирішення питань, які належать до компетенції місцевого самоврядування. До першої групи відносяться такі питання, як визначення,

відповідно до закону, кількості депутатів ради, затвердження регламенту і плану роботи ради і т.д. До другої групи відносяться такі повноваження: створення і ліквідація постійних та інших комісій ради, обрання голів комісій, створення виконавчого комітету, визначення його чисельності, затвердження персонального складу, внесення змін у склад виконкому та його розпуск, затвердження за пропозицією сільського, селищного, міського Голови структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів, коштів на її утримання; заснування засобів масової інформації відповідної ради, призначення та звільнення їх керівників, заслуховування звітів сільського, селищного, міського Голови про діяльність виконавчих органів ради, прийняття рішень про недовіру Голові та дострокове припинення його повноважень; відміна рішень виконавчих органів ради, що не відповідають Конституції і законам України, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень та ін. До третьої групи виключних повноважень сільських, селищних, міських рад входять: затвердження програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, затвердження звіту про виконання відповідного бюджету; встановлення місцевих податків та зборів, розмірів їх ставок у межах, встановлених законом; затвердження позабюджетних (у тому числі валютних) коштів, затвердження положень про ці кошти; прийняття рішень про випуск місцевої позики, отримання позик з інших місцевих бюджетів, а також передачі коштів з відповідного місцевого бюджету; прийняття рішень про відчудження, згідно з законом, комунального майна; затвердження місцевих програм приватизації, а також списку об'єктів комунальної власності, які не підлягають приватизації, визначення доцільності, порядку та умов приватизації об'єктів права комунальної власності, прийняття рішень щодо передачі іншим органам окремих повноважень по управлінню майном, яке належить до комунальної власності відповідної територіальної громади, встановлення меж цих повноважень та умов їхньої реалізації; вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин та ін.

Повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, по-перше, визначаються стосовно окремих галузей місцевого господарського та соціально-культурного розвитку і, по-друге, поділяються на власні та делеговані. Основними галузями місцевого господарського та соціально-культурного розвитку є: планування та облік, бюджет, фінанси і ціни; управління комунальною власністю; житлова-комунальне господарство, побутове, торговельне обслуговування, громадське харчування; транспорт та зв'язок; будівництво, освіта, охорона здоров'я, культура, фізкультура та спорт; земельні відносини і охорона довкілля; соціальний захист населення; зовнішньоекономічна діяльність; забезпечення законності, правопорядку; захист прав, свобод та законних інтересів громадян; оборонна робота та ін.

Охоплення виконавчими органами сільських, селищних, міських рад такого широкого кола питань забезпечується тим, що їх повноваження включають як ті, що безпосередньо випливають з колективних потреб відповідних територіальних громад, так і окремі повноваження органів державної виконавчої влади, делеговані законом цим органам. Так, наприклад, відповідно до статті 29 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виконавчі органи сільських, селищних, міських рад керують у межах, установлених радою, майном, що належить до комунальної власності відповідних адміністративно-відповідальних одиниць. Що ж стосується розміщених на території цих адміністративно-територіальних одиниць підприємств, установ та організацій державної власності, то виконавчі органи лише затверджують у встановленому порядку кандидатури на посади керівників цих підприємств, установ та організацій. Такий характер повноважень виконавчих органів місцевого самоврядування дозволяє об'єднувати в їх діяльності вирішення питань місцевого та державного значення, забезпечувати комплексний розвиток відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях сільський, селищний, міський Голова, який безпосередньо обирається населенням і є головною посадовою особою на даній території. Крім того, що більшу частину питань, віднесених до компетенції місцевого самоврядування, Голова вирішує разом із радою, він має також і ряд повноважень, які виділяють його як самостійний елемент системи місцевого самоврядування. Наприклад, сільський, селищний, міський Голова призначає на посади та звільняє з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що перебувають у комунальній власності територіальної громади, є розпорядником бюджетних та

позабюджетних коштів, представляє територіальну громаду, раду, її виконавчий комітет у стосунках з державними та іншими органами місцевого самоврядування.

Свої повноваження мають повноваження районних у містах рад та їх виконавчих органів, а також районних (сільських районів) та обласних рад. Районні ради в містах та їх виконавчі органи здійснюють управління рухомим і нерухомим майном та іншими об'єктами, які належать до комунальної власності територіальних громад районів у містах, формують, затверджують, виконують бюджети та контролюють їхнє виконання.

Характер повноважень районних та обласних рад зумовлений, перш за все, тим, що вони представляють загальні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, розміщених у районі, області, проте не мають своїх власних виконавчих органів (виконавчих комітетів, відділів та управлінь). У зв'язку з цим повноваження районної, обласної ради в законі діляться на дві групи: ті, що вирішуються радою на її пленарних засіданнях, а також ті, які рада повинна делегувати відповідній районній, обласній державній адміністрації. Цим же законом передбачено, що районні, обласні ради можуть здійснювати також повноваження, передані їй сільськими, селищними, міськими радами. Оскільки районні, обласні державні адміністрації, відповідно до статті 118 Конституції України, повинні виконувати повноваження, які делегують їм районні, обласні ради, останні не тільки приймають рішення про делегування місцевим державним адміністраціям своїх окремих повноважень, але й мають право вимагати звіти Голів адміністрацій, їхніх заступників, керівників управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій при здійсненні делегованих їм радою повноважень, а також приймати рішення про недовіру Голові відповідної місцевої адміністрації.

Серед тих питань місцевого самоврядування, які районна, обласна рада повинна вирішувати безпосередньо, слід звернути увагу на такі, як затвердження програми соціально-економічного та культурного розвитку району, області, цільових програм з інших питань, а також відповідно районного, обласного бюджету, розподіл переданих із державного бюджету коштів у вигляді дотацій, субвенцій відповідно між районними бюджетами, місцевими бюджетами міст обласного значення, сіл, селищ, міст районного значення, управління об'єктами комунальної власності, що забезпечують суспільні потреби територіальних общин сіл, селищ, міст та інші питання.

Важливою гарантією місцевого самоврядування є також і його матеріально-фінансова автономія, суть якої полягає в праві володіння, користування та розпорядження об'єктами комунальної власності, а також власними коштами, достатніми для здійснення функцій та повноважень місцевого самоврядування. Відповідно до Конституції України, матеріально-фінансову базу місцевого самоврядування складає рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних общин сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, які знаходяться в управлінні районних та обласних рад. Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» розвиває та конкретизує конституційні принципи матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування, закріплює самостійність місцевих бюджетів, принципи їх формування. Доходи місцевих бюджетів формуються як за рахунок місцевих податків та зборів, інших власних джерел, так і закріплених за ними окремих загальнодержавних податків, що встановлюються окремим законом. При цьому держава гарантує органам місцевого самоврядування дохідну базу, яка дає можливість збалансувати бюджети, достатні для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб. Функції по збалансуванню бюджетів місцевого самоврядування покладаються на районні та обласні ради.

Місцеве самоврядування є невід'ємним елементом громадянського суспільства. Це означає, що в міру становлення громадянського суспільства в Україні будуть виникати нові передумови для подальшого розвитку місцевого самоврядування, посилюватися його економічні, юридичні, політичні, соціальні гарантії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України// Відомості Верховної Ради України – 1996. – С.141.
2. Конституція України// Відомості Верховної Ради України – 1996. – С.141.
3. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. – Мюнхен, 1963. – С. 12.
4. Відомості Верховної Влади України. – № 38. – ст. 249.

5. Закон України « Про місцеве самоврядування в Україні»//Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – ст. 170 (з наступними змінами).
6. Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьевъ, 1912. – С 372-374.
7. Європейська Хартія місцевого самоврядування. – Київ, 1996.

И.М. Панкевич МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ – СУЩЕСТВЕННЫЙ ЭЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Статья посвящается проблеме эффективности функционирования местного самоуправления как важного элемента становления гражданского общества в Украине. Автор анализирует Конституцию Украины, Закон Украины «О местном самоуправлении в Украине» на предмет их соответствия европейским стандартам.

Ключевые слова: местное самоуправление, гражданское общество, европейские стандарты.

I.M. Pankevich LOCAL GOVERNMENT AS ESSENTIAL ELEMENT OF THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The article is dedicated to the problem of the effectiveness of the function in Ukraine of the self – government as a important element of the civil society. The author of the article is analyzing the Constitution of Ukraine, the Law «About the self – government in Ukraine» according to the European standards.

Keywords: self – government, civil society, European standards.

УДК 373.3.014.2: 94(477) «18/19»

Л.С. Задворняк

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Дана стаття присвячена висвітленню просвітницької діяльності земств на території України в другій половині XIX – на початку XX століття. Зокрема, відновлення та поширення надбань культури, становлення вітчизняного господарства, піднесення національної свідомості, розвитку місцевого самоврядування.

Ключові слова: Земства, просвіта, культура, освіта, самоврядування.

Вдосконалення місцевого самоврядування в сучасній Україні зумовлює інтерес до вивчення світового і вітчизняного досвіду у цій сфері діяльності. Використання творчої сили місцевого самоврядування у розбудові держави сприяє гармонійному поєднанню історичних традицій суспільного розвитку й новаторських форм громадського буття, консолідації суспільства, подоланню у ньому споживацьких тенденцій, перетворенню громадянина з інертного спостерігача суспільних процесів на їх активного учасника.

Важливе місце в історії становлення та розвитку місцевого самоврядування в другій половині XIX – на початку XX століття займала діяльність земств, одним із важливих напрямків яких була просвітницька робота.

Перші наукові дослідження проблеми даного питання присвячені визначенню завдань земств та доцільності поширення земського самоврядування. Тут окреслилися дві позиції. Першу представляли дослідники ліберального спрямування, які у земському самоврядуванні бачили дійовий засіб суспільно-політичної та економічної модернізації Росії за європейськими зразками, наполягали на самостійності земств у вирішенні місцевих господарських та культурно-просвітницьких завдань.

М.П.Драгоманов, поділяючи погляди ліберальних дослідників, виступав за доцільність використання земств для захисту національних прав українців на основі "державно-земської автономії" та одним із перших порушив питання про хибність зволікання із введенням земств у Правобережній Україні. [1]

Позитивно оцінювали земську діяльність історики-економісти кінця XIX – початку XX ст. Історію розробки земської реформи 1911 р. досліджували Б.Веселовський та А.Шингарьов. Земська допомога господарському розвитку села під час Столипінської аграрної реформи знайшла висвітлення у статтях В.Мавричева, П.Шимановського. [2]

Протилежну позицію - консервативно-імперську – представляли монархічно налаштовані історики, які наголошували на недоцільності запровадження в країні будь-яких

форм самоврядування, пропонували виключити земства з політичного життя, максимально обмежити їх компетенції в господарському управлінні та культурному розвитку регіонів. Виняток серед робіт цієї групи дослідників становить праця Т.Тихонова, який вважав земства інструментом, що допомагає державі здійснювати економічні реформи та культурно-правові заходи. [3]

М.С.Грушевський вважав, що земські установи мали сприяти українській автономії, розбудові української держави на місцях. [4]

Низка дослідників звернулася до питань економічної та культурно-освітньої діяльності земств, їх соціальної допомоги населенню. У наукових розвідках С.Різниченка та Л.Дровозюк висвітлено окремі аспекти історії земських установ.[5]

Серед історичних досліджень даного періоду заслуговуютьна увагу праці О.Реєнта, В.Шандри, В. Литвина, в яких аналізується урядова політика щодо земств наприкінці XIX – на початку XX ст., ставлення національних урядів до земств,а також їх роль в українізації місцевого життя. [6]

Розвиток незалежної, економічно та політично самостійної України висуває на перший план завдання укріплення державності, що потребує перебудови органів місцевого самоврядування. Зараз, у важливий момент нашої історії, важливо звернутися до таких форм і методів діяльності органів місцевого самоврядування, які забезпечили б розвиток більшості галузей місцевого господарства та сприяли як культурному, так і економічному піднесенню країни. Саме такими органами були земства. [7]

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати просвітницьку діяльність земств в Україні, висвітити, з чого складалася та від чого залежала, надати їй об'єктивну оцінку.

Завдання даної роботи продиктовані загальною метою:

- охарактеризувати земське господарство по освіті народу;
- виділити, що загального та особливого було в просвітницькій діяльності земств;
- визначити та охарактеризувати основні напрямки, форми, методи, ефективність господарської і культурно-просвітницької діяльності земств;
- проаналізувати наслідки діяльності земств, їх значення для розвитку освіти в Україні.

Затиснуте в адміністративні лещата, земство зробило свій внесок до культурного та господарсько-економічного розвитку України. Земська діяльність охоплювала широке коло питань. Одним з головних напрямків була просвітницька робота. Земства доклали багато зусиль до розвитку освіти, письменності у сільській місцевості. Безперечний внесок земських вчителів у розповсюдженні знань.

Саме земство, вирішуючи різні проблеми освіти, накопичило певний досвід роботи на місцях, досвід спільної діяльності адміністрації та місцевих кіл. Тому зараз, коли виникають ускладнення в сфері освіти, необхідно використовувати цей досвід.

Історія земств в Україні висвітила закономірність, яка полягає в тому, що успіх реалізації програм, спрямованих на стабільний розвиток регіонів і країни взагалі, на планомірне здійснення соціального, економічного, екологічного характеру, залежить від ступеня дійсної участі населення в самоврядуванні, а також від підтримки та зацікавленості державних органів в його розвитку.[8]

Діяльність земських управ в галузі початкової освіти розгорталася, проходила земська робота по запровадженню початкової освіти в сільській місцевості, зростала кількість земських шкіл та учнів в них.

З початку існування органів місцевого самоврядування губернські земства відігравали незначну роль в розвитку народної освіти. Ініціативу взяли на себе повітові земства. І лише з 90-х рр. XIX ст. губернські земства починають адресне виділення коштів на народну освіту.[9]

Кількість земських шкіл у середньому щорічно зростала. Більшість їх були з трьохрічним строком навчання та мали власні приміщення.

Земства брали участь у обговоренні питання стосовно введення загальної освіти. В кожній губернії розроблялися плани шкільної мережі. Крім того, земства клопотали про введення української мови в школи, хоча уряд не дав на це дозволу.[10]

Діяльність земств також була спрямована на збільшення кількості учителів, на підвищення їх професійного та загальноосвітнього рівня, на покращення матеріального становища. Крім того, розглядаються дії уряду, які перешкоджали цій діяльності земств.

Підготовка вчителів здійснювалася земствами в земських учительських семінаріях та школах, наданням кошт на утримання стипендіатів, як губернських, так і повітових управ, в урядових учительських семінаріях, в учительських інститутах. Завдяки діяльності земств якісно покращився педагогічний склад шкіл.

Школи та курси для дорослих улаштовані земствами являли собою відкриття в кожній губернії недільних шкіл для дорослих, повторювально-додаткових занять, надання фінансової підтримки школам для дорослих, які організовували громадські організації та приватні особи, урядова політика стосовно освіти дорослого населення.

Проте земства не встигли здійснити свої плани. Ідеї культосвітньої роботи в сільській місцевості знайшли своє втілення в просвітах та хатах-читальнях. Владі на селі були потрібні не стільки «вогнища культури", скільки «центри агітації та пропаганди".[11]

Здебільшого, земства розпочинали свою просвітницьку діяльність з нуля, бо значна кількість дореформених шкіл та учнів існувала лише на папері, на нульовій позначці знаходилася уся база шкільної справи.

Спочатку існування земств, повітові земства узяли на себе ініціативу стосовно розвитку народної освіти. І лише з 90-х рр. XIX ст. губернські управи поступово розпочинають надавати асигнування на відкриття, утримання та забезпечення усім необхідним початкових училищ. [12]

Земства не обмежували своїх завдань в галузі розповсюдження освіти ніякими межами, включаючи в свою діяльність усі його види. Найбільше уваги вони приділяли проблемам початкової освіти, надаючи значні асигнування для поширення мережі земських початкових шкіл та їх функціонування. Безперечна заслуга земств в підготовці учительського персоналу, в підвищенні його загального та професійного рівня. Відкриті земствами ремісні навчальні заклади, ремісничі відділення та класи при початкових училищах, нижчі сільськогосподарські школи та багато інших заходів, сприяли покращенню підготовки спеціалістів для країни, економіка якої активно розвивалась, розповсюдженню сільськогосподарських знань серед населення. [13]

Але необхідно зазначати, що поряд з багатьма позитивними були два негативних фактори, які серйозно зменшили можливості та ефективність земських установ в цілому і в галузі народної освіти зокрема. Це була нестача коштів, що в свою чергу було наслідком законодавчого обмеження, класового зорієнтованого характеру земського самоврядування.[14]

Земства, як інститут місцевого самоврядування, нерідко виправляли хиби загальнодержавних установ в галузі освіти, забезпечуючи ті її сфери, які виявилися непосильними центральній владі.

Успішною була діяльність земських установ України в галузі збереження етнокультурної спадщини народу. Земства сприяли збереженню, відновленню та поширенню надбань матеріальної і духовної культури краю. Також господарська та культурно-просвітницька діяльність земських установ сприяла становленню вітчизняного господарства, активізації населення, піднесенню його національної свідомості, територіальній самоорганізації українського суспільства. Історія земських установ є важливою сторінкою історії розвитку місцевого самоврядування в Україні. [15]

Не перебільшуючи, але і не зменшуючи значення земств, можна констатувати, що саме вони найбільше вплинули на розвиток освіти в Україні наприкінці XIX – початку XX століть, виробили життєздатні традиції у шкільній та позашкільній справі.

Отже, досвід історії допомагає зрозуміти процеси, які відбуваються в теперішні часи, та через їх усвідомлення визначити надійний курс державного корабля. Тому вивчення історії земств, зокрема їх просвітницької діяльності, актуально в науковому та практичному розумінні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М.П. Либерализм и земство в России // Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова: В 2 т. – Т. II. – Париж, 1906;

2. Веселовский Б. История земства за сорок лет. В 4 т. – Т. 3. – Спб., 1911;

3. Тихонов Т. Земство в России и на окраинах. – Спб., 1907;

4. Грушевський М.С. Якої ми хочемо автономії й федерації // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991;

5. Дровозюк Л. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920).– В., 1998;

6. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К., 2003;

7. Королів В. Про народне самоврядування (земство). – К., 1917;
8. Садовський В. Нове земство і його перспективи // Літературно-науковий вісник. – Т. 58. К., 1912;
9. Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств // Економіка України. – 1995. – № 1;
10. Калиниченко Н., Ільченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України// Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.72-82;
11. ПДАГО України, ф. І, оп. 20, спр. 354, арк. 225;
12. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту в 60-90 рр. XIX ст. – К., 1980;
13. Захарова І.В. Підготовчі заходи земств по запровадженню системи загальної початкової освіти в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000;
14. Сулига (Верховцева) І. Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку XX ст. // Український селянин. – Вип. 5. – Ч., 2002. – С. 59 – 61;
15. Гуз А. Культурно-освітня діяльність земств в Україні:. – К., 1997.

Л.С. Задворняк ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМСТВ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.

Статья посвящена отображению просветительской деятельности земств на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX века. В частности, обновление и распространение достижений культуры, становление отечественного хозяйства, национального сознания, развитие местного самоуправления.

Ключевые слова. Земства, просветительство, культура, образование, самоуправление.

Zadvornyak L.S. Public education of the activity of enlightenment in Ukraine in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century.

The following artikle is dedicated to the prezentation of the activity of enlightenment on the territory of Ukraine in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century. In particular to reconstruction and spreading of cultural achievements, formation of national identity, development of local selfgovernment.

Keywords: enlightenment, prosvita, culture, education, selfgovernment.

УДК 284 (477. 43) «17/19»

О.А. Буравський

РИМО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті на основі вперше введених до наукового обігу архівних документів проаналізовано участь римо-католицького духовенства Правобережної України в польських визвольних змаганнях другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: римо-католицьке духовенство, Правобережна Україна, польські визвольні змагання.

Важливим питанням сучасної історії України є роль і місце різних конфесій у суспільно-політичному житті регіонів. У цьому контексті науковий інтерес має проблема участі римо-католицького духовенства в польських визвольних змаганнях на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Участь римо-католицького духовенства в польських визвольних змаганнях на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема в повстанні 1863-1864 рр., висвітлено в працях радянських істориків Г. Марахова [1; 2], В. Зайцева [3]. У дисертації вітчизняного дослідника Е. Зваричука [4] проаналізовано суспільно-політичну активність римо-католицьких священиків на Поділлі в другій половині XIX – на початку XXст.

Предметом дослідження російського історика Д. Білунова стала політика російського уряду щодо Римо-Католицької Церкви в другій половині XIX ст. Науковець доводить, що головним змістом католицького питання на Правобережній Україні було зіткнення полонізму і російської національної ідеї [5]. У польській історіографії заслуговують на увагу праці Ф. Равіти-Гавронського [6; 7].

При підготовці статті автором використано документи Державного архіву Російської Федерації (Ф.Ф. 102, 109), Російського державного воєнно-історичного архіву (Ф. 484),

Російського державного історичного архіву (Ф. 821) та Державного архіву Житомирської області (Ф. 178).

Автор публікації ставить за мету дослідити участь римо-католицького духовенства Правобережної України в польських визвольних змаганнях другої половини XIX –початку XX ст.

Римо-католицького духовенство Правобережної України брало активну участь у польських визвольних змаганнях другої половини XIX – початку XX ст. Перша значна демонстрація із національно-визвольними гаслами була організована ксьондзами 11 червня 1860 р. під час похорону вдови героя повстання 1831 р. генерала Совінського. 29 листопада 1860 р. у день публічної панахиди, присв'яченої 30-ій річниці початку польського повстання 1830-1831 рр., відбулася демонстрація протесту проти російського панування у Варшаві. У відповідь на проповідь ксьондза в кармелітському монастирі на вулиці Лешно прозвучала знаменита «Jeszcze Polska nie zginela». Спів революційних пісень на мотив псалмів (наприклад, «Boze cos Polske») лунав згодом по всій Польщі [5, с. 28].

Акції протесту поширилися також на Правобережну Україну. Так, на Поділлі в грудні 1860 р. пройшли релігійні маніфестації в містах Проскурові, Барі, Гайсині та Вінниці. У 1861 р. прокотилася хвиля нових релігійно-політичних виступів. 1 квітня у домініканському костьолі м. Кам'янця ксьондз Мжеславський провів панахиду по всіх загиблих у боротьбі за свободу Польщі. За такі дії Мжеславського було заарештовано і через два місяці заслано в глиб Росії. Одночасно була проведена акція протесту в м. Лучинець Могилівського повіту із закликами до відновлення незалежної Польщі у її колишніх кордонах [4, с. 137]. За керівництво політичною демонстрацією на Волині (м. Рівне) 22 листопада 1861 р. був заарештований і засланий до м. Петрозаводська Оленецької губернії законовчитель місцевої гімназії ксьондз К. Твардовський [8, с. 92].

Потрібно підкреслити, що римо-католицькі священики активно прилучали до участі в польському патріотичному русі місцеву інтелігенцію. У 1861 р. відбулася демонстрація в костьолі м. Рівного, організатором якої був лікар Г. Богуцький, що поширював «шкідливі ідеї» серед учнів Рівненської гімназії [9, арк. 3, 6, 8]. Наприкінці травня – на початку червня 1861 р. із нагоди смерті Іакова Лелевеля хвиля релігійно-патріотичних виступів охопила Південно-Західний край. На траурному богослужінні за упокій душ І.Лелевеля та архієпископа варшавського Фіялковского всі присутні в костьолі св. Олександра в Києві співали польські патріотичні пісні. Такі співи лунали також у костьолах Житомира, Кам'янця та інших провінційних містах, і саме там, де мешкала польська інтелігенція. Поблизу костьолів стежили поліцейські, записували учасників співу, з яких згодом стягували грошовий штраф, що був своєрідним засобом боротьби з поляками [6, с. 163-164].

Новим поштовхом для розвитку акцій духовного протесту слугувало поховання в жовтні 1861 р. у Варшаві архієпископа варшавського Фіялковського. Під час церемонії духовенство дало клятву дотримуватися заповіту покійного: «Пам'ятайте завжди, що, по-перше, ви поляки, а потім вже римо-католицькі священики» [10, с. 348]. 5 жовтня 1861 р. у костьолі св. Олександра в Києві після богослужіння за упокій душі архієпископа Фіялковського студентська молодь побила агента царської охорони Матковського, який записував учасників патріотичних пісень. За такі дії місцева поліція зарештувала 100 студентів Київського університету св. Володимира [6, с. 163-164]. Чимало римо-католицьких священиків на Волині, що підтримували ідею відновлення незалежності Польщі були репресовані. Так, ксьондз Горохівського костьолу Валеріан Громадзький проголосив у березні 1861 р. проповідь, яку закінчив закликом взятися до зброї. Він звинувачувався також у навчанні православних дітей римо-католицькій вірі. Внаслідок чого, розпорядженням міністра внутрішніх справ був висланий в м. Омськ [11, арк. 162-164].

Повстання в Царстві Польському, що розпочалося 10 січня 1863 р. і згодом поширилося на Правобережну Україну, породило в значної частини поляків надію на відродження незалежної польської держави. Воно поставило перед царською адміністрацією, як зазначає російський історик А. Кострикін, ще одну проблему, пов'язану з польським антиросійським рухом, – полонізацію непольського елементу, яка здійснювалася у формі релігійного прозелітизму (навернення в католицьку віру місцевого населення –прим. авт.) в Україні, Білорусії та Литві [12, с. 58]. Римо-католицьке духовенство під час польського повстання 1863-1864 рр. на Правобережжі взяло активну участь у збройній боротьбі з царатом. У «Щорічнику католицькому» за 1863 р. зазначалося, що польське повстання є бій Божий, і віруючий католик

повинен уважати, що розпочата боротьба – справа не тільки патріотична, а й релігійна [13, с. 769]. Потрібно наголосити, що найактивнішою була участь ксьондзів та ченців у патріотичному русі саме у Волинській губернії. Зокрема, в повідомленні офіцера корпусу жандармів шефу жандармів О. Бенкендорфу підкреслювалося, що польський елемент у період насильницького панування поляків на Волині міцно утвердився серед місцевого населення за сприяння католицизму – основи польського патріотизму [14, арк. 33]. 25 серпня 1864 р. польовий воєнний суд у м. Житомирі звернувся до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії надіслати для слідства відомості про двох ксьондзів із містечок Полонного та Любара, які брали участь у повстанні [15, арк. 330-330 зв.].

У звіті міністра внутрішніх справ від 3 червня 1863 р. надісланого Луцько-Житомирському єпископу Боровському повідомлялося, що вікарний Шумського приходу Кременецького повіту ксьондз Чернецький у своїй проповіді закликав прихожан взяти участь в повстанні. Міністр внутрішніх справ дав розпорядження київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Анненкову вислати кьондза Чернецького у м. Спаськ Тамбовської губернії [15, арк. 79-80]. Настоятель Оликсинецького приходу Кременецького повіту ксьондз Бентковський був заарештований за підозрою у конспіративних зв'язках із Польським центральним революційним комітетом губернії [15, арк. 191, арк. 195, арк. 276]. Із повідомлення командувача Київським військовим округом від 4 лютого 1864 р. Луцько-Житомирському єпископу дізнаємось, що ксьондз Брусилівського капуцинського монастиря Прокіп Храневич підмовляв підмовляв мешканців с. Кисилівіки Житомирського повіту взяти участь в польському повстанні. Вироком польового воєнного суду в м. Житомирі він був позбавлений всіх майнових прав та засланий на 10 років каторжних робіт [15, арк. 38, арк. 246].

Римо-католицькі священики на Волині зі зброєю в руках відстоювали ідеї польського визвольного руху. Наприклад, 13 травня 1863 р. в бою з царськими військами під с. Миньковці Заславського повіту із 78 вбитих повстанців було три ксьондзи [16, арк. 39]. За участь у повстанні в цьому ж повіті був заарештований ксьондз Нілевський [15, арк. 138-138 зв.]. Подільські ксьодзи також активно боролися з російським самодержавством. Так, ксьондз Зінковецького приходу Гайсинського повіту м. Вишинський за виявлення ворожих почуттів до уряду був висланий із Подільської губернії на проживання в Архангельську губернію під суровий нагляд поліції [17, с. 227]. Ксьондз із містечка Тульчин Брацлавського повіту Л. Домбрович за зберігання зброї розпорядженням командувача військ Київського військового округу 6 лютого 1866 р. був засланий у Казанську губернію [18, с. 33].

На Київщині римо-католицьке духовество активно проводило агітацію серед населення, прагнучи залучити його до боротьби із царизмом. У Карабашинській волості Радомишльського повіту ксьондз Іполіт Таші був звинувачений у зберіганні та поширенні польської революційної літератури серед дворян Подільської губернії, в проголошенні проповідей у революційному дусі, у підмові українських селян приєднатися до повстанців. Його було заарештовано і за постановою Київської кримінальної палати заслано у м Наровчат Пензенської губернії під суворий поліційний нагляд, із забороною відлучатися із призначених місць перебування, здійснювати богослужіння, духовні треби, проголошувати проповіді [19, арк. 267-268; 15, арк. 25, арк. 104, арк. 345]. Настоятель костьолу в Радомишльському повіті за надання коней заколотникам був засланий у 1865 р. в Казанську губернію [18, с. 100]. 4 червня 1863 р. київський губернатор інформував Луцько-Житомирського єпископа Боровського, що законовчитель Златопольського повітового училища ксьондз Шостаковський закликав своїх учнів приєднатися до повсталих [15, арк. 56]. За активну участь у повстанні був засланий в Сибір священик Бердичівського повіту Ф. Димінський. У 1872 р. він був переведений під нагляд поліції у Архангельську губернію [17, с. 244].

В Уманському повіті, серед захоплених в полон повстанців був законовчитель Таращанського приходського училища, настоятель Кошоватського приходу ксьондз Носальський [15, арк. 45, арк. 162]. Відзначимо і той факт, що в цей час не всі ксьондзи на Правобережжі підтримували рух опору польського народу. Зокрема, на Поділлі ксьондз Проскурівського костьолу Щепанський у листопаді 1861 р. попередив керівника місцевої поліції про отриманий лист із проханням надати посильну допомогу в проведенні урочистої служби на честь загиблих бійців польського повстання 1830-1831 рр. Костьол був зачинений, ксьондз звернувся до віруючих із проханням розійтися по домівках [4, с. 139]. Ксьондзів, які не проявляли симпатій до повстанців, останні карали. Наприклад, 6 жовтня 1864 р. в костьолі містечка Вольськ Дубнівського повіту Волинської губернії під час вечірнього богослужіння

відставний штабс-капітан Лутковський ударив ксьондза Томкевича по обличчю в присутності прихожан за те, що той не брав участі в минулому революційному русі, за що Томкевича називали поліцейським комісаром [14, арк. 269;270].

Варто зазначити, що ксьондзи робили спроби залучити до повстання українське селянство. Проте, останні не підтримали рух опору поляків краю, оскільки споконвічно вбачали в польських панах та ксьондзах своїх головних визискувачів, а тому вели боротьбу проти них. У доносі полковника корпусу жандармів Грибовського шефу жандармів від 5 травня 1863 р. підкреслювалося, що селяни повстання 1863 р. сприймають по-своєму. Говорячи їх словами, вони дочекалися слушного часу, щоб знищити «віру ляхів» та звільнитися від повинностей за наділену їм землю. Губернське начальство заборонило селянам здійснювати свавілля проти причетних до заколоту осіб. Однак ця заборона не подіяла на селян, які були наповнені піввіковою народною ненавістю до своїх панів та інших осіб польського походження [19, арк. 68].

Із секретного доносу шефу жандармів від 11 червня 1863 р. видно, що виступ українського селянства під час повстання проти польської шляхти та римо-католицького духовенства налякав не лише поляків, а й російських чиновників. Як зазначав у доносі підполковник Оволобов, біскуп Боровський надіслав київському, подільському і волинському генерал-губернатору скаргу, в якій повідомив, що селяни здійснюють анархію, грабують поміщицькі садиби, дворяни розбіглися та виїхали, католицькі храми зовсім опустіли. Начальник Волинської губернії з цього приводу отримав від генерал-губернатора письмове розпорядження, в якому давалася вказівка негайно придушити будь-яке зі сторони селян свавілля. Якщо не зупинити (революційного – прим. автора) руху та участі в ньому простого класу (українських селян – прим. автора), то безладдя на Волині набере загрозливих розмірів [14, арк. 135].

У Київській губернії селяни звинуватили ксьондза в тому, що він під час богослужіння в костьолі підмовляв їх приєднатися до поляків [19, арк. 267-268]. У повідомленні київського, подільського і волинського генерал-губернатора Аннекова шефу жандармів було охарактеризовано ставлення українських селян до повсталих та допомога їх урядовим військам у придушенні повстання на Правобережній Україні. Зокрема в ньому зазначалося, що селяни Київської губернії не співчувають польському повстанню, бо озлоблені на поляків. Ні обіцянки волі, ні дарування земель із роздаванням золотих грамот на їх володіння, ніщо не змогло здружити їх із поляками [19, арк. 64]. У Житомирському повіті селяни відігнали 30 озброєних заколотників та відбили у них значну кількість пороху, бойових патронів; у Бердичівському повіті захопили більше 100 заколотників із зброєю; в Київському повіті досить старанно допомогли справі порядку: із 60 полонених, доставлених у Київ, 30 було взято в полон селянами; у Радомишльському повіті селяни відбили напад заколотників на с. Соловйовку [19, арк. 60, арк. 65-66]. Польський історик Равіта-Гавронський зазначав, що «українське населення було байдужим до повстання, оскільки воно не вело боротьбу за державну незалежність. Підтримку повсталі в 1863 р. могли очікувати тільки від поляків, які були найактивнішими, особливо в перший період озброєного руху» [7, с. 22].

Потрібно зауважити, що не виявляли симпатій до повстанців не лише українські селяни. Російський науковець А. Кострикін підкреслював, що 67 відсотків польських селян, які становили більшість населення Царства Польського, не підримали повстання в 1863 р., яке носило не лише дворянський, а й яскраво виражений клерикальний характер. Вони проявили до нього байдужість і навіть ворожіть [12, с. 57]. Частина тих, хто брав участь у боротьбі, втратила надію на визволення, зненавиділа ідеологів повстання. Наприклад, 18 травня 1863 р. після бою з повстанцями в Заславському повіті, підбираючи вбитих і поранених, російські солдати підійшли до тяжко пораненого поляка, який сказав батальйонному ад'ютанту: «Хай будуть прокляті пани і ксьондзи, які умовили мене взяти участь у повстанні обіцянками, що через деякий час я буду добре жити, адже я залишив жінку, дітей та все своє останнє майно» [14, арк. 123]. Внаслідок поразки польського повстання 1863-1864 рр. російський уряд провів низку репресивних заходів щодо римо-католицького духовенства на Правобережній Україні. Конфіскував книгозбірні римо-католицьких монастирів, зокрема Старокостянтинівського римо-католицького монастиря капуцинів, закритого в 1886 р. 19 липня 1889 р. Департамент духовних справ іноземних віросповідань видав ордер на перевезення книг із монастиря в Санкт-Петербург для потреб римо-католицької духовної академії та імператорської публічної бібліотеки [20, арк. 222].

На початку XX ст. правобережні римо-католицькі священики послідовно вістоювали ідею відродження Польщі. Із агентурних зведень Департаменту поліції міністерства внутрішніх справ у Волинській губернії за 1911 р. дізнаємося, що 7-9 червня 1911 р. у м. Житомирі відбувся з'їзд ксьондзів, на якому були вироблені заходи щодо конструктивної пропаганди католицизму і полонофільства. На зібранні була присутня більшість настоятелів Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії [21, арк. 11 зв.]. Настоятель Житомирського кафедрального костьолу Ігнатій Дубовський належав до керованої єзуїтами організації «Союз Оборони Околиць»(центр знаходився у м. Кракові), що поставила за мету відновлення незалежності Польщі шляхом збройного повстання [21, арк. 22 зв.-23зв]. 5 серпня 1911 р. на з'їзд римо-католицького духовенства в м. Перемишль прибули ксьондзи Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії Станіслав Жуковський (м. Київ), Іосиф Томашевський (м. Рівне), Іоан Ладиго (м. Сатанів), Іоан Путан і Модест Зданович (м. Житомир). На церковному форумі був присутній і єпископ уніатів Андрей Шептицький, який також підтримував ідеї римо-католиків [21, арк. 25 зв.; 29зв.].

Підводячи підсумки участі римо-католицького духовенства Правобережної України у польських визвольних змаганнях в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. потрібно підкреслити, що ідеологи польського національно-визвольного руху не спромоглися виробити програму співпраці з українцями, яка відповідала б їхнім національним інтересам. Римо-католицькі священики будували свої стосунки з місцевим населенням на політиці окатоличення та ополячення. Тому більшість українців, навіть римо-католиків, не лише не підтримала визвольну боротьбу поляків, а й вороже, як підтверджують архівні документи, до неї ставилася.

На початку XX ст. римо-католицькіий клір проводив з'їзди на яких розроблялися заходи для досягнення мети – відновлення незалежності Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1967. – 256 с.
2. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине 50−60-е годы XIX века / Г.И. Марахов. – К. : Вища шк., 1981. – 159 с.
3. Зайцев В. м. Социально-сословный состав участников восстания 1863 года (опыт статистического анализа) / В. м. Зайцев. – м. : Наука, 1973. – 232 с.
4. Зваричук Е. О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. : економічний, суспільний та культурний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Зваричук Едуард Олександрович. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 229 с.
5. Билунов Д.Б. Правительственная политика в отношении римско-католической церкви (60-е годы XIX в.) / Д.Б. Билунов // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 8. – История. – 1996. – № 4. – С. 19-43.
6. Rawita-Gawroński Fr. Rok 1863 ną Rusi. Ukraina, Wołyń, Podole / Fr. Rawita-Gawroski. – Lwόw : Nakadem Ksigarni H. Al Trga, 1903. – 356 s.
7. Rawita-Gawroski Fr. Rok 1863 ną Rusi. Rus czerwona i Wschόd / Fr. Rawita-Gawroski. – Lww : Nakładem Księgarni H. Al Tłnbęrga, 1902. – 352 s.
8. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія : істор. нарис / Ю. Білоусов. – Житомир : [б. в.], 2000. – 314 с.
9. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 11. – 8 арк.
10. Показания и записки О. Вайде. – м. : Наука, 1961. – 630 с.
11. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ) – Ф. 102. – Оп. 226. – Спр. 101. – 178 арк.
12. Кострыкин А. Н. Формирование новой конфессиональной политики России в Царстве Польском (середина 60-х годов XIX века) / А. Н. Кострыкин // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 8. История. – 1995. – С. 57−68.
13. Сведения о польском мятеже 1863 года в Северо-западной России. – Вильно : Тип. Губ. Правления, 1868. – Т. 2. – 822 с.
14. ДАРФ. – Ф. 109. – 1-ша експедиція. – Оп. 38. – Спр. 23. – Ч. 18. – 289 – арк.
15. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 7. – Спр. 2393. – 776 арк.
16. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 484. – Оп. 1. – Спр. 83. – 39 арк.
17. Кононова Л. П. Ссылка участников польского восстания 1863−1864 годов (по материалам Архангельской губернии) : дис. … канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Кононова Людмила Павловна. – Архангельск, 2004. – 338 с.
18. Павлов В. А. Польская политическая ссылка в Казанской губернии во второй половине XIX века : дис. …канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Павлов Вячеслав Анатольевич. – Чебоксары, 2004. – 178 с. (Прилож. 131 с.)
19. ДАРФ. – Ф. 109. – 1-ша експедиція. – Оп. 38. – Спр. 23. – Ч. 17. – 271 арк.

20. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 821. – Оп. 125 – Спр. 3020. – Ч. 2. – 273 арк.
21. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 241. – Спр. 149. – Ч. 15. – Літ. Б. – 30 арк.

А.А. Буравский РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОЕ ДУХОВЕНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПОЛЬСКИХ ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ СОРЕВНОВАНИЯХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье на основании впервые введенных в научный оборот архивных документов проанализировано участие римско-католического духовенства Правобережной Украины в польских освободительных соревнованиях второй половины XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: римско-католическое духовенство, Правобережная Украина, польские освободительные соревнования

Buravsky O.A. THE ROMAN CATHOLIC CLERGY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE POLISH LIBERATION STRUGGLE OF THE SECOND HALF OF THE XIX TH – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY.

Basing on the newly introduced archive documents, the article highlights the participation of the Roman Catholic clergy of the Right-Bank Ukraine in the Polish liberation struggle of the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century.

Key words: Roman Catholic clergy, the Right–Bank Ukraine, Polish liberation struggle

УДК 94(477.7)»1857/1867»

В.Л. Цубенко

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ ПОСЕЛЕНЬ (1857–1867)

Дана стаття виступає продовженням наукових пошуків у напрямку дослідження соціально-економічного розвитку Південних поселень. У статті на основі історичної літератури, архівних і друкованих джерел простежено господарські установи і охарактеризовано капітали південних поселенців на території України з 1857 до 1867 р.

Ключові слова: Південні поселення, поселенці, будинки, капітал.

Створення наукової картини вітчизняної історії XIX ст. глибоко актуальне з огляду на внутрішні потреби історичної науки, необхідності вивчення традиційних білих плям минулих століть. На сьогодні існує чималий науковий доробок, присвячений вивченню соціальної та економічної історії Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії [3; 4; 5; 12]. Практично кожна із цих робіт закінчується 1857 р., коли відбулася реорганізація військових поселень на Південні поселення. Дана публікація є продовженням розвідок у напрямку дослідження соціально-економічного розвитку Південних поселень. Отже, мета дослідження полягає у висвітленні господарських установ і характеристиці капіталів південних поселенців на території України з 1857 до 1867 р.

У 50-х рр. XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними проявами кризи були посилення експлуатації населення, панування екстенсивних методів господарювання, гальмування розвитку капіталістичних процесів, наростання соціального напруження у суспільстві, посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. Це змусило уряд Олександра II замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу буржуазних реформ. Одним із першочергових завдань, які мав вирішити уряд Олександра II на шляху до здійснення буржуазних реформ, стала реорганізація системи військових поселень кавалерії в Україні на Південні поселення [10].

Починаючи з 1857 р. державні будинки в округах поселень розподілялися на сім категорій відповідно до призначення [10, с. 481]. До 1-ї категорії відносилися будівлі для місцевих окружних і сільських управлінь. Вони перебували під керівництвом головного начальника, утримувалися і ремонтувалися за рахунок громадського збору, що входив до складу поземельного податку. До 2-ї категорії відносилися штабні будинки і Уманський Царицин сад, що перебували у віданні головного начальника Південних поселень і утримувалися за рахунок держави. Тут розміщувалися будинки головних начальників зі

штабами військ і поселень. До 3-ї категорії відносилися капітальні кам'яні будинки для військових: шпиталі, стайні, манежі, артилерійські і обозні стайні тощо. Будинки перебували у віданні головного начальника поселень, утримувалися і ремонтувалися за рахунок скарбниці. Кількість таких будинків була невеликою і визначалася остаточно числом військ у поселеннях. Залишили три військових шпиталі: у Чугуєві, Вознесенську і Умані. До 4-ї категорії відносилися будівлі для сільських громад: богадільні, хлібні магазини, сільські лікарні, школи тощо. Такі будівлі перебували у віданні сільських управ і під керівництвом окружних начальників, утримувалися за рахунок відсотків мирського капіталу або з мирських зборів. У цих закладах скасували будівлі, що були визнані непридатними або зайвими. До 5-ї категорії відносилися будівлі цивільного відомства: ділові двори, лазні тощо. Деякі будинки полки і батареї зобов'язалися утримувати із економічних інтересів, інші – продавали з аукціону, а отримані гроші зараховувалися до будівельного капіталу. До 6-ї категорії відносилися будівлі, що здавалися в оренду і входили до складу оброчних статей: притулки (постоялі двори), цегельні заводи та інші об'єкти, які перебували під керівництвом начальників поселення. Вони утримувалися і ремонтувалися орендарями згідно з умовами контракту. Начальники поселень з дозволу головного начальника опікувалися про наділення землею таких будівель відповідно до їхнього призначення. До 7-ї категорії входили офіцерські будинки, будинки для приїзду начальників, кантоністські приміщення, поселені ділові двори, вітряні і земляні млини і будівлі, що підлягали скасуванню. Вони продавалися з публічного торгу, згідно з дозволом головного начальника і під керівництвом місцевого начальства [2, арк. 1]. За винятком будов, наприклад, бараків і клунь, що займали велику площу і продавалися на знос, решту будинків у містах і посадах продавали разом із землею, а в селищах – лише згідно з правом користування такою землею [10, с. 482]. Відомо, що у 1860 р. розпочалися ремонтні роботи з відновлення гостинного двору. Так, купці Адам Ольшанський, Демид Шаргородський, Герасим Дукенигський, Давид Мареман та інші поселенці, які тримали крамниці у гостинному дворі м. Умані, дали підписку про припинення торгової діяльності і перевезення товарів в інші місця [11, арк. 153]. Уманський підрядчик купець 3-ї гільдії Лейт Айзнер за роботи, які виконали вільнонаймані робітники з відновлення кам'яної одноповерхової будівлі для розміщення гостинного двору на території старого базару у м. Умані, і за доставку матеріалів склав рахунок на суму 2241 руб. 97 коп. [11, арк. 257].

Утримання і будівництво поселенських дворів здійснювали господарі. Церкви поселень залишилися на існуючих правилах. Церковні капітали, що зберігалися у Департаменті військових поселень, передавали в управління головного начальника Південних поселень.

Військові чиновники у поселенні за бажанням мали право придбати офіцерські будинки не лише з публічного торгу, а також купити їх за ціну, затверджену головним начальником поселень. У такому випадку військові чиновники з письмовою заявою зверталися до головного начальника поселень за два місяці до настання строків продажу. Вони сплачували всю вартість будинку за місяць до початку аукціону, щоб можна було винести розпорядження про заборону продажу.

Військовослужбовці квартирували у поселеннях на загальних підставах розташування їх у місцях цивільного відомства. Вони мешкали у будинках, що були для них збережені. Будівництво нових будинків для військових за рахунок коштів державного бюджету заборонялося. За умови скасування квартир в офіцерських будинках, військовослужбовці, розташовані в поселеннях, забезпечувалися квартирними грошима. Начальники дивізій, їхні помічники і полкові командири отримали право користуватися державними будинками за бажанням, за умови їх ремонту і опалення за власні кошти із квартирних грошей. Місцеве поселене начальство наглядало за належним виглядом будинків, на випадок невиконання зобов'язань доповідало вищому начальству.

Усі чини, які отримували квартирні гроші, не мали права на опалення і освітлення за рахунок господарів, лише за взаємною згодою, тому що ці витрати враховувалися [10, с. 488]. У разі неможливості оренди житла окружний начальник клопотав про його відвід. Господарі квартир по відводу сплачували через окружних начальників кількість квартирних грошей, що належали постояльцю згідно з положенням. Опалення і освітлення таких квартир оплачувалося господарями [8, с. 27]. Кошти на освітлення квартир чиновників шпиталів, штаб- і обер-офіцерських квартир, полкових штабів і лазаретів поступали із загального залишку сум, асигнованих по кошторису військового поселення кавалерії [7, с. 160; 6, с. 182].

Для покращання у Південних поселеннях сільського господарства створювався особливий капітал під назвою «господарський капітал Південних поселень». На влаштування господарського капіталу надходив весь капітал під назвою: «загальний капітал військових поселень». Для збільшення господарського капіталу надходили: залишки із громадського збору; прибутки від різних господарських закладів, заснованих за рахунок господарського капіталу, щорічні невикористані залишки з відсотків цього капіталу. З господарського капіталу сплачували грошові претензії щодо конфіскованих маєтків, що увійшли до складу округів військового поселення.

Відсотки з господарського капіталу використовували: для будівництва у безводних місцях колодязів і водопоїв, влаштування і поліпшення сільських доріг, каналів і пристаней, зокрема, нових сполучень із лініями залізниць, насадження лісів [10, с. 484]. Використовувався цей капітал і для грошової допомоги: найбіднішим селянам в обзаведенні господарством і житлом, у надзвичайних випадках при повені, граду, падежі худоби і повальних хворобах; для нагороди і заохочення селян за працьовитість, сумління і покращання господарства; для запровадження закладів за рахунок відсотків мирського капіталу або з мирського збору; для задоволення надкошторисних витрат з різних питань керівництва і сільського благоустрою; для компенсації тимчасових витрат з початку реорганізації. Щорічне залучення відсотків з господарського капіталу визначалося кошторисом, який складав головний начальник поселень у межах річної суми з капіталу відсотків. Цей кошторис розглядався і остаточно затверджувався вищим начальством. Кошторис витрат господарського капіталу складався наприкінці кожного року на майбутній рік. Вище керівництво мало право на випадок закінчення місцевих запасів при неврожаях або, якщо продовольчий капітал виявлявся недостатнім, з подання головного начальника позичати кошти з Державного позикового банку. Недоторканний господарський капітал зберігався на рахунку і використовувався лише для Херсонського притулку для бідних. Головний начальник двічі на рік звітував вищому начальству про стан господарського капіталу і витрати. Господарський капітал використовували згідно з найвищим повелінням.

Мирський капітал (місцевий капітал) утворювався із позикового грошового капіталу військових поселенців з метою раціонального використання на громадські потреби, для позичок бідним поселенцям за умови поручництва, на благодійні справи, на утримання і ремонт сільських громадських будинків. До складу мирського капіталу надходили штрафи, стягнені із поселенців згідно з вироком сільських управлінь, кошти від продажу надлишку громадського хліба, від продажу громадських старих будівель, прибутки від мирських оброчних статей тощо [10, с. 485].

Порядок визначення мирського капіталу встановлювався згідно з правилами про позиковий грошовий капітал військових поселенців, з урахуванням змін і доповнень, що виявилися необхідними або корисними стосовно нового устрою поселень і порядку, прийнятому щодо удільного керівництва.

Податний капітал складався із посиленого платежу поземельного податку селищами, що користувалися більшими порівняно з іншими поселеннями вигодами від родючості землі. Тому податний капітал складався з додаткових платежів 10 коп. або 30 коп. за 1 дес., внесених одночасно з поземельним податком у місцеві скарбниці від сільських громад, що користувалися землею 1-го і 2-го розрядів. Повітові скарбниці відсилали податний капітал у кредитні установи для отримання відсотків; відкривали рахунки податного капіталу і до 1 червня щорічно готували головному начальнику поселення виписку: про кількість платежів, що надійшли від сільських громад до складу капіталу за два півріччя; кількість витрат; заборгованість сільських громад; про розподіл капіталу у готівці і квитках кредитних установ із відсотками. Головний начальник поселень звіряв отримані зі скарбниці відомості, вступав у переговори з державними палатами для з'ясування неточностей і доповідав зі своїм висновком вищому начальству до 1 серпня щорічно. Податний капітал поповнював позичково недоїмки у сплаті поселенцями грошових податків і зборів, згідно з поземельним податком. Позички з податного капіталу здійснювалися з дозволу вищого начальства [10, с. 486].

Будівельний капітал складався: від щорічних залишків із суми, призначеної на утримання і ремонт державних будинків у поселеннях і від продажу скасованих державних будинків і різних господарських приналежностей. Будівельний капітал перебував в обігу у Херсонському притулку для бідних і у розпорядженні головного начальника поселень. Його використовували для капітального ремонту державних будинків у поселеннях і для перебудови

будинків у разі необхідності. Витрати з будівельного капіталу дозволялися з особливого дозволу вищого начальства. Головний начальник поселення представляв свої пропозиції про необхідність капітального ремонту і перебудов разом із кошторисами і планами на затвердження вищого начальства.

Офіцерський допоміжний капітал залишався назавжди недоторканним. Він зберігався і використовувався у кредитних установах і перебував у віданні військового міністра. Відсотки з офіцерського допоміжного капіталу використовували для виплати одноразової і постійної грошової платні штаб- та обер-офіцерам, на виховання їхніх дітей [9, с. 111–112]. Грошове утримання призначили штаб- і обер-офіцерам, цивільним чиновникам, які до 1858 р. служили в управлінні військового поселення кавалерії або у військах, які у ньому квартирували [10, с. 487].

З метою збереження адміністративно-територіального устрою округів поселення всі міста, які знаходилися на території поселень, залишилися у віданні головного начальника поселення. Капітали міст поселення надходили у міські управління. Для прискорення розвитку торгівлі і промисловості євреям дозволили проживати у містах поселення. Так, у 1858 р. євреям м. Лемківка [7, арк. 1] дозволили переселитися на колишні місця проживання у м. Торговиця і відкрити економічні заклади [7, арк. 2].

Таким чином, після реорганізації військових поселень кавалерії відбулися значні зміни економічному, політичному та соціальному житті поселенців. Починаючи з 1857 р. державні будинки в округах поселень розподілялися на категорії відповідно до призначення. Для покращання сільського господарства з «загального капіталу військових поселень» створювався особливий капітал під назвою – «господарський капітал Південних поселень». У Південних поселеннях також існували такі капітали: мирський, податний, будівельний і офіцерський допоміжний.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 77. – 12 арк.
2. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 116. – 17 арк.
3. Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Колєватов. – Чернігів, 2007. – 20 с.
4. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
5. Луговий В. Б. Військові поселення на Правобережній Україні (1836–1866) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. В. Луговий. – Л., 2009. – 20 с.
6. Об освещении штабных домов, лазаретов и квартир штаб- и обер-офицерских в поселенных полках // Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (далі – ПСЗ РИ. I.). – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 26674. – С. 181–182.
7. Об удовлетворении госпитальных чиновников кавалерийских округов военного поселения освещением // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. 21. 1846. – Отд. 2. – № 20280. – С. 160–161.
8. Об удовлетворении топливом на счёт земства войск, квартирующих в местечках округов бывшего военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1866. – Т. 38. 1863. – Отд. 2. – № 40044. – С. 27–28.
9. Положение о вспомогательном капитале для воспитания детей штаб- и обер-офицеров, находившихся на службе в военных поселениях пехоты и кавалерии и в войсках, в этих поселениях постоянно квартировавших // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – № 34168. – С. 111–117.
10. Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 471–493.
11. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 206. – 280 арк.
12. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

В.Л. Цубенко НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЮЖНЫХ ПОСЕЛЕНИЙ (1857–1867)

Данная статья выступает продолжением научных поисков в направлении исследования социально-экономического развития Южных поселений. В статье на основе исторической литературы, архивных и печатных источников прослежены хозяйственные учреждения и охарактеризованы капиталы южных поселян на территории Украины с 1857 до 1867 г.

Ключевые слова: Южные поселения, поселяне, дома, капитал.

V.L.Tsubenko SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF SOUTHERN SETTLEMENTS (1857–1867)

This article advocates a continuation of research in the direction of research on the socio-economic development of Southern settlements. On the basis of historical literature, archival and printed sources traced economic facilities and characterized the southern capital of settlers in the territory of Ukraine from 1857 to 1867.

Key words: Southern settlements, settlers, at home, capital.

УДК 355.311.4(477)»1917»

Г.П. Савченко

УЧАСТЬ 34-ГО КОРПУСУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ П. СКОРОПАДСЬКОГО В ЛІТНЬОМУ НАСТУПІ 1917 Р.

У статті розглядається хід бойових дій в період червневого 1917 року наступу російської армії і участь в них 34-го армійського корпусу під командуванням генерала П.Скоропадського

Ключові слова: війська, наступ, 34-й корпус, червень, липень, 1917 рік, армія, генерал Скоропадський.

Українізація 34-го армійського корпусу – одна з важливих складових політики націоналізації в російській армії, до якої вдалося вище військове командування з метою оздоровлення і надання боєздатності її частинам і з'єднанням в умовах всепоглинаючої революційної стихії і анархії. Створення національних військових частин було також одним із ключових напрямів розгортання українського національно-визвольного руху в 1917 році.

На сьогоднішній день заявлена тема практично залишається поза увагою вітчизняної і зарубіжної історіографії. Бойові дії 34-го армійського корпусу в контексті вирішення стратегічних завдань російською армією пунктирно відображені в стратегічному нарисі Першої світової війни, який був підготовлений у 1920-х роках для навчання офіцерів Червоної Армії [1]. Окремі вкраплення ілюстративного характеру щодо висвітлення проблеми знаходимо в дослідженнях А.Керсновського та В.Згуровського [2, 3], а також у роботах вітчизняних істориків В. Горєлова й Г.Папакіна, які стосуються діяльності П. Скоропадського в 1917 році [4, 5]. Між тим, дослідження сюжетів, пов'язаних з участю 34-го армійського корпусу в літній кампанії 1917 року, дозволяє поглибити знання про витоки, спонукальні мотиви діяльності та поведінки командування щодо проведення українізації частин і з'єднань російської армії.

На початок 1917 року більшість російських військ була зосереджена на Румунському і Південно-Західному фронтах. При плануванні операцій російської армії на 1917 рік саме на ці фронти покладалося завдання здійснення головного удару. 24 січня (6 лютого) Верховний головнокомандувач Микола II затвердив пропозиції генералітету щодо кампанії 1917 року. Згідно плану головний удар влітку мали нанести війська Південно-Західного фронту із району 11-ї і 7-ї армій в напрямку Львів з допоміжними ударами на Сокаль і Мармарош Сігет. Перед Румунським фронтом ставилося завдання розбити війська супротивника і зайняти Добруджу. На Північному і Західному фронтах мали бути проведені допоміжні удари на ділянках, визначених головнокомандувачами фронтів [1, с. 31].

Третій рік важкої війни, ускладнений революційними потрясіннями, серйозно вплинув на стан російської армії. Вона знаходилася в стані постійного бродіння, піддавалася впливу найрізноманітнішої агітації, розкладалася, дезорганізовувалася. Події в країні, в тилу не залишалися поза увагою фронтовиків. Армії загрожувала повна розруха.

Порятунок армії вище військове командування пов'язувало з проведенням наступальних операцій. 30 березня 1917 року виконуючий обов'язки Верховного головнокомандувача генерал М.Алєксєєв у листі до військового міністра О.Гучкова зазначав: «чим слабкіша стійкість військ, тим важча для них оборона, тим бажаніше розпочати з ними бойові дії. Початковий успіх може викликати піднесення, підйом духу, що, у зв'язку із зібранням сил у місці удару, може забезпечити широкий успіх і паралізувати заходи ворога на інших фронтах» [1, с. 132].

У лютому – квітні 1917 року 34-й корпус стояв на позиції біля населеного пункту Угли на річці Стохід, притоці Прип'яті (Волинська область, Ковельський район) [6, с. 57]. У цьому місці Стохід робить петлю у формі гострого кута, повернутого на схід. Позиції корпусу на ділянці 18 кілометрів «різали» петлю в самому широкому місці, втикаючись флангами в річку (правий – східніше села Ситовичі, а лівий – біля села Малий Порськ) [7, с.18].

Генералу Скоропадському вдавалося в надзвичайно важких умовах революційних впливів утримувати корпус в належному стані. В одному з листів до дружини (12.03 1917 р.) він зазначав: «...війська мені підпорядковуються, але їжджу, агітую, розмовляю, розмовляю без кінця і сподіваюсь цим утримати війська в розумінні про обов'язок перед Батьківщиною. На нас, офіцерів, випала важка, відповідальна і невдячна доля, яка доводить окремих до відчаю, що ж робити, надіюсь, нас коли-небудь згодом оцінять. Попереду німці, позад розперезаний натовп, поки що у мене були спалахи, але я умовляннями, переконаннями, залякуванням, знаходячись завжди в курсі руху, тримаю поки війська в порядку» [8, с. 256].

Справді, утримувати війська було важко. Непевні настрої посилювалися складними фронтовими буднями. Інспектор артилерії 34-го армійського корпусу генерал О.Акерман відзначав, що «умови життя на позиції частин 34-го корпусу були доволі важкими. Давно не було відпочинку в резерві, більша частина позиції корпусу (по р. Стохід в районі сіл Мельниця, Повурськ, Кухарі і ст. Переспа) проходили по болотистих місцях і тому багато окопів були наносними (не поглибленими), а тому часто піддавались руйнуванню і вимагали багато праці на їх поновлення. У частинах корпусу вже була цинга і солдати просили генерала Скоропадського виступити з клопотанням про відведення корпусу в резерв чи хоча б перевід корпусу на інші позиції. Генерал Скоропадський, бачачи дійсно важке санітарне становище корпусу, неодноразово просив про надання корпусу відпочинку, але прохання його не задовольнялось. Бажаючи покращити своє становище, комітет одної із дивізій корпусу просив дозволу виїхати в штаб головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Брусилова, який тоді дуже розкланювався перед солдатами. Після зносин з начальством дозвіл був отриманий і солдати виїхали. Солдатсько-комітетські клопотання подіяли на «народного» головкома Брусилова – змінити наш корпус і поставити його в резерв» [9, с. 343].

Незабаром на зміну 34-му корпусу почали прибувати частини 44-го корпусу. Проте, комітети 44-го корпусу, побачивши позиції 34-го корпусу, відмовилися їх зайняти. Розпочалися суперечки між комітетами. В кінці кінців зміна військ у бойовій лінії відбулася. Частини корпусу генерала Скоропадського були виведені з бойових порядків і зосередилися в районі м. Рожище. 56-у дивізію, яка входила в корпус, замість обіцяного відпочинку, направили на позицію 3-го Кавказького корпусу. У райони інших корпусів була спрямована й артилерія 34-го армійського корпусу [9, с. 342, 343]. Отже, в резерв корпус був виведений в далеко не повному складі.

На початку травня 1917 року 34-й армійський корпус дислокувався в районі Коломиї. У військах велася робота по підготовці до літнього наступу. Вище військове командування здійснювало перегрупування сил. У зв'язку з цим корпус генерала Скоропадського був переведений на Тернопільщину, під Бережани, у склад військ 7-ї російської армії, якою командував генерал Л.Белькович [6, с. 56, 58; 10, с. 457].

У травні появилася чітка визначеність у тому, що російська армія, не зважаючи на морально-психологічний стан військ та певні проблеми, пов'язані з браком поповнень та нестачею матеріального, продовольчого забезпечення, розпочне наступ у червні 1917 року. 21 травня (3 червня) Верховний головнокомандувач генерал М.Алєксєєв видав директиву про наступ. Ставка розраховувала приступити до активних операцій 20 червня (2 липня). Генерал О. Брусилов, який змінив на посаді верховного головнокомандувача Алєєксєєва призначив початок запланованих операцій: 10 (23) червня – для Південно-Західного фронту і 15 (28) червня) для інших фронтів [11, с. 357].

Згідно директиви про наступ головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Гутора (3 (16) червня) 7 армія мала прорвати позицію супротивника на фронті Куропатники – Топелиха, оволодіти районом Бережан [1, с. 67]. 8 (21) червня віддав розпорядження про наступ командуючий 7-ю армією. Правофлангові корпуси армії (41-й армійський , 7-й Сибірський, 34-й і 22-й армійські) одержали завдання швидко вийти на лінію Жуків – Бережани – Адамувка – Мечищів, а лівофланговим (3-й кавалерійський і 23-й армійський) вперто утримувати позиції, які вони займали [1, с. 68, схема 7].

Таким чином, 34-й армійський корпус входив в ударну групу 7-ї армії. Для ефективного проведення атаки і подальшого наступу 104-а і 153-а дивізії корпусу були посилені 19-ю Сибірською стрілецькою та 23-ю піхотною дивізіями [6, с.58].

Між ударними корпусами завдання були розподілені таким чином: 41-й корпус опановує ділянкою ворожих позицій Шибалин – Посухів і далі розвиває енергійний наступ, щоб оволодіти переправами через річку Золота Липа; 7-й Сибірський, прорвавши ворожу позицію, має вийти на лінію Адамувка – Вільховець; 34-й корпус прориває ворожу позицію і виходить на лінію Вільховець – ст. Мечищів. Третій кавалерійський корпус мав оволодіти висотою на його правому фланзі і в подальшому забезпечувати 22-й корпус від можливих контратак ворога зліва [1, с. 68, схема 7].

Червень місяць розпочався в турботах командування, щодо безпосередньої підготовки військ до наступу. Стан армії був загрозливим. Генерал Брусилов констатував: «На травень війська всіх фронтів абсолютно вийшли з покори і ніяких заходів впливу застосувати було неможливо» [12, с.210]. Командування намагалося не втрачати оптимізму. Головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал Гутор на підставі донесення командуючого 7-ю армією повідомляв в Ставку, що помічається деяке покращення в настрої військ [13, с.88; 14, с.211]. Проте, оздоровити армію не зовсім вдавалося. Частини відмовлялися виходити на висхідні позиції, ставати в бойову лінію. Підготовка до наступу проходила під знаком мітингів і умовлянь.

Коловорот революційної стихії втягував у себе й 34-й армійський корпус. Він висунувся на позиції, які до цього займала 23-я піхотна дивізія. За словами П.Скоропадського, дивізія «була з початку перегрупування сил в прекрасному стані. Вона давно стояла на цій позиції, зжилася з нею і погоджувалася атакувати». Новоприбулі дві дивізії корпусу і додана 19-а Сибірська, незнайомі з місцевістю, заявили, що атакувати буде важко. Скоропадський неодноразово писав командуванню, що атака без добротної підготовки плацдарму не увінчається успіхом. У корпус прибув головнокомандуючий, який заявив, що не буде через 34-й корпус зволікати з наступом армії [6, с.58].

Частини 104-ї, 153-ї піхотних та 19-ї Сибірської стрілецької дивізій на позиції йти не хотіли, солдати не виявляли абсолютно ніякого бажання копати й облаштовувати окопи. Невдоволення солдатів вирувало через край і за будь-яких обставин їх доводилося переконувати, впрошувати [6, с.58].

Чимало проблем виникло з частинами 153-ї піхотної дивізії Про їх непокору свідчить інформація із корпусного журналу бойових дій (1.06. – 1.08. 1917 р.). Так, 9 червня на засіданні полкового комітету 609-го піхотного Красноуфімського полку обговорювалося повідомлення про переміщення полку в район Раковиці для участі в наступальній операції в якості корпусного резерву. Комітетчики наголошували, що 153-я дивізія у складі 34-го корпусу 17 місяців знаходилася на позиції. Останнім часом особовий склад в ротах зменшився до 40-50 багнетів, був перевтомлений, масово хворів цингою, що засвідчувало про досить складні умови служби, нестачу продуктів харчування, вітамінну убогість солдатського харчового раціону. Головнокомандувач Південно-Західним фронтом обіцяв делегації, яка прибула з дивізії, відвести з'єднання на три тижні в глибокий резерв для відпочинку та поповнення. Одначе, обіцянка виконана не була. Полковий комітет настоював на тому, що полки в дивізії не боєздатні, а, відповідно, бойові операції за їх участі вдалими не будуть. Члени комітету були «готові виконати обов'язок після поповнення обмундирування і відпочинку». Проте, вони не погоджувалися ввійти в склад ударної групи, наголошуючи, що «відмова не є зрадою загальній справі так як у теперішньому стані дивізії спокійно погоджуватися на наступальну операцію значить злочинно закрити очі на цілком ймовірне невдале закінчення цієї операції». Полковий комітет вмотивовував свою позицію тим, що вона співпадала з думкою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та міністрами-соціалістами Тимчасового уряду, які вони висловили в Петрограді перед делегацією 34-го корпусу. Зарадити справі і полагодити спірні питання представники громади 609-го полку сподівалися з приїздом комісара Тимчасового уряду [15, л.47].

10 червня полк, повторюючи попередні вимоги, продовжував відмовлятися від передислокації в район 153-ї дивізії (західніше Мужилова). Умовляння командирів полку і дивізії, розмови командира корпусу з депутатами полку виявилися марними. Генерал Скоропадський згадував: «Озвірілі солдати мітингували, скупчувалися в натовп, необхідно

було в'їхати чи зайти в середину натовпу і переконувати. Звичайно, при цьому потрібно було відмовлятися від усякого самолюбства» [6, с.58].

Полковий комітет вимагав прибуття комісара 7-ї армії Б.Савінкова. Комкор відправив йому телеграму. Умовляла відмовників і делегація 23-ї дивізії, і комісар Савінков. Після такого агітаційного тиску полк пообіцяв після ночівлі виступити в заданий район [15, л. 47 об., 48].

Непокору продемонструвала й 104-а дивізія, два полки якої рішуче відмовилися виконувати наказ про виступ на позиції. Умовляти і переконувати солдатів прибули сам комкор, командир дивізії генерал Люпов та комісар Тимчасового уряду в 7-й армії Б. Савінков. Генерал Скоропадський згадував: «Савінков говорив дуже добре, але в результаті лише невелика частина цих полків пішла, більша ж частина залишилась, обсипаючи нас потоками лайки, із середовища натовпу виходили агітатори й говорили промови, лейтмотивом яких було те, що начальство про нас не турбується, п'є нашу кров і т.п. Савінкову також дісталося, коли ми від'їжджали, натовп цей проводив нас гигиканням і свистом. Такі сцени мені не раз довелося переживати перед атакою» [6, с.58, 59].

Початок наступу Південно-Західного фронту переносився. Його довелося відкласти на 4 дні для того, щоб військовий міністр Керенський встиг об'їхати і «надихнути атакуючим поривом» усі ударні корпуси [1, с.66; 16, 656, 657]. Затягування атаки привносило неспокій в солдатські ряди.

16 (29) червня артилерія Південно-Західного фронту відкрила вогонь по позиціях австро-німецьких військ. 18 червня (1 липня) в атаку була кинута піхота 11-ї і 7-ї армій.

Позиції проти 34-го корпусу російської армії під Бережанами (місцевість Дикі Лани) займали 15-а та 24-а резервні німецькі дивізії. Німці звертали особливу увагу на цю ділянку фронту оскільки вважали надзвичайно важливим зберегти за собою залізничну станцію Бережани [3, с.17].

34-й корпус атакував важку ділянку, Обренчовський ліс. Здавалось, атака розвивалася успішно. Придані корпусу війська (23-я піхотна та 19-а Сибірська стрілкова дивізії) прорвали 27 німецький резервний корпус під Диким Ланом. Особливо відзначився в атаці 416-й Верхньодніпровський полк під командуванням полковника Я.Гандзюка [7, с.18]. Однозначної думки про перебіг цих боїв не існує. У дослідженнях підкреслюється, що жорстокий бій тривав весь день і всю ніч [2, с.285,286] і навіть три дні поки німці не перейшли в контратаку щойно прибулою свіжою 241-ю дивізією [3, с.17]. Проте, П. Скоропадський вказував на дещо інше. Він зазначав, що, взявши три лінії окопів, атакуючі зупинилися і розпочали «ревізію» захоплених позицій. Умовляння командування продовжити атаку виявилися марними. Ініціатива і час були втрачені. Вже 18 червня частини корпусу опинилися на тих місцях, з яких вони розпочинали атаку [6, с.59].

За австрійськими публікаціями втрати німців у цих боях склали: 33 офіцери і 834 солдати вбитими; 80 офіцерів і 2607 солдатів пораненими; 28 офіцерів і 1862 солдати вважалися тими, які пропали безвісти. Втрати російських частин (головним чином 4-х дивізій 34-го корпусу) це джерело оцінює в 40 тисяч, із яких 13 тисяч вбитими [3, с.17]. Звичайно, цифри вражають, але, на наш погляд, дані про втрати потребують детального критичного аналізу.

Генерал Скоропадський з гіркотою згадував: «Не можливо собі уявити, скільки важких хвилин мені тоді довелося пережити через розвал, який трапився завдяки революції серед наших солдатських мас. На жаль, офіцери брали в цьому неподобстві велику участь, особливо із середовища тих, які не побували під вогнем... Взагалі, цей період управління в бою революційними військами – одне із самих огидних споминів мого життя, за час якого мені волею долі доводилось інколи викручуватися із дуже неприємного становище, але ніколи ще не було таких моральних страждань, стільки несправедливого до мене ставлення, такої жорстокої невдячності.

Я дуже багато працював над своїм корпусом і старався завжди, чим міг, полегшити становище солдатів, постійно бував на позиціях і вимагав цього ж від своїх підлеглих, тому, коли мені довелося почути всі ці розмови від людей, які, до речі самі під вогнем ніколи не бували, мене це доводило до відчаю» [6, с.58,59].

Не заладилися справи загалом по всьому фронту наступу 7-ї армії. Вона мала в перший день бою звичний для прориву успіх на лінії Шибалин – Посухів, але зустріла сильний спротив ворога, який переріс у низку контратак. На 19 червня (2 липня) армії було наказано зосередити атакуючі зусилля на західному (правому) березі річки Золота Липа між селами Посухів –

Вільховець. Проте, наступальний порив військ армії вичерпався. Вище командування вирішило центр ваги наступу перенести в район 11-ї армії. На 7-у армію покладалося завдання забезпечити операції 11-ї армії [1, с.70].

Під час наступальних боїв частини 34-го корпусу понесли серйозні втрати. Особливо великими вони були у приданій на час прориву 23-ій піхотній дивізії, яка знаходилася на вістрі атаки [6, с.57]. Головнокомандувач Південно-Західним фронтом доповідав у Ставку (25.06), що війська нездатні до тривалих і впертих боїв, а тому їх потрібно часто відводити на відпочинок [1, с.72]. Через мало чисельність особового складу командування змушене було відвести 34-й корпус в резерв у район містечок Мужилів та Бурканів [6, с.57; 7, с.18].

В період підготовки до наступальних боїв, а особливо після наступу, коли 34-й корпус зазнав великих втрат і був виведений з бойової лінії, серед українських діячів та й військового командування стала набирати поширення ідея українізації з'єднання.

Наприкінці червня 1917 року Головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-лейтенант О.Гутор прийняв «принципове рішення» про доцільність українізації частин 34-го армійського корпусу [17, л.562]. Мова йшла насамперед про 153-ю піхотну дивізію, сформовану в умовах воєнного часу як дивізію «четвертої черги» [18, с.11].

Перші ростки практичної роботи в цьому напрямку можна пов'язати, зокрема, із 14-м запасним піхотним полком, який стояв у Меджибожі і забезпечував поповненнями 34-й армійський корпус. Щоправда, на думку українців, ситуація ускладнювалася тим, що в 14-й запасний полк з тилових гарнізонів продовжували надходити маршові роти, укомплектовані не українцями.

Представник Українського Генерального Військового Комітету прапорщик Потішко звернувся (21.06. 1917 р.) в штаб 34-го корпусу з вимогою про необхідність прийняття «розпорядження про припинення притоку не українців в 14 полк, оскільки українські роти, які прибувають, не вірять, що потрапили в український полк для українського корпусу» [17, л.122].

Під час перебування корпусу в резерві наказом по Південно-Західному фронті від 28 червня (11 липня) було розпочате перегрупування сил для підготовки до нового наступу. Сьома армія мала 30 червня (13 липня) розпочати артилерійську підготовку в районі Бережан і бути готовою повторити атаку. Командуючий фронтом ставив завдання вжити усіх заходів, щоб відновити боєздатність ударних корпусів [1, с.77].

За повідомленнями штабу Південно-Західного фронту в Ставку на 1 (14) липня стан 34-го корпус був більш менш стерпним. У 104-й дивізії настрій старих солдатів характеризувався як гарний, а поповнення вважалося нестійким. У 153-й дивізії було спокійно, але помічалася втома від бою, звучали прохання про поповнення і відведення в тил. За тиждень з корпусу дезертирували 382 солдати (повернулося – 108) [19, с.172].

Розробка російським командуванням планів нового наступу виявилася справою марною. Відмова військ вийти на позиції чи змінити їх, мітинги затримували перегрупування. Нова наступальна операція російської армії так і не відбулася.

6 (19) липня в наступ перейшли німецькі війська. Події розвивалися стрімко. Верховний головнокомандувач генерал О. Брусилов наказував: «не тільки вжити заходів для того, щоб зупинити ворога, але й енергійно перейти в контратаку і відновити становище. Відходу 7-ї армії не допускаю. Не допускаю і думки, що розвиток успіху ворога може загрожувати Тернополю» [11, с.361]. Одначе російські війська продовжували відступати.

Вранці 8 (21) липня 34-й корпус, який перебував в резерві, виступив з Мужилова у північно-західному напрямку, щоб підтримати російські війська, які перейшли до оборони [6, с.66]. На вечір 8 (21) липня, провівши активний наступ вздовж Тернопільського шосе, супротивник зайняв околиці Тернополя. Фронт між 5-м і 6-м корпусами російської армії був прорваний. Для стабілізації становища під село Росохуватець (Козівський район) були кинуті резервні 45-й і частини 34-го армійських корпусів [1, с.78].

У той же час основні сили корпусу зосереджувалися на лівому березі річки Стрипи в районі Бурнакова (Теребовлянський район). 9 липня корпус, не завершивши розгортання своїх частин, змушений був вступити в бій, який проходив за втрати зв'язку штабу корпусу як з своїми частинами по фронту, так і з штабом армії. Комкор, намагаючись тримати зв'язок з військами, розіслав у полки усіх своїх ординарців і ад'ютантів. Керувати боєм було важко оскільки одні частини корпусу вели бій, а інші тільки підходили з нічного маршу. Ситуацію ускладнювали численні обози декількох корпусів, які, змішавшись, проходили через населений пункт. Скоропадський згадував: «Тут я побачив наочно, що собою являє революційна

дисципліна: довелося розіслати весь штаб, щоб хоч як-небудь упорядкувати цей рух, який загрожував кожну хвилину перейти в катастрофу, із-за можливої в такому середовищі паніки від кожної дрібниці» [6, с.66].

Корпус, не втримавши оборонний рубіж на річці Стрипа, продовжував відступати на схід у напрямку річки Серет. Вранці 10-го червня частини корпусу, здійснивши п'ятикілометровий нічний перехід, підійшли до села Хмелівки (Теребовлянський район) [6, с.66].

Про події 10 червня знаходимо інформацію в стратегічному нарисі бойових дій російської армії у 1917 році. У середині дня 10 (23) липня російські війська були знову атаковані, зокрема, між річками Стрипа і Серет. Деякий час 34-й корпус, його 104-а дивізія утримували позиції, але знесилені масовим дезертирством, змушені були відійти на лінію села Осівці (Бучацький район) – села Брикуля (тепер село Стара Брикуля Теребовлянського району, яке на півдні межує з селом Хмелівкою) [1, с.82].

Бій під Брикулями і Хмелівкою генерал Скоропадський інтерпретував так: «У цьому бою у мене побували (С.Г. – у певний час знаходилися під командуванням командира корпусу) дивізій 7 чи 8, але більшість із них битися не хотіли, інші ж робили вигляд, що б'ються, але при першому ж маленькому натиску відходили. Моя 104-а дивізія, на чолі з доблесним генералом Гандзюком – билась, себто більшість полків добре себе поводили, особливо 4-ий полк (С.Г. – 416-й піхотний Верхньодніпровський полк). Наприкінці бою обидва начальники дивізій генерал Ольшевський 153-ї дивізії і Гандзюк 104-ї дивізії були важко поранені, особливо останній. Я думав, що він загинув, але міцна його натура і на цей раз витримала. Після найстрашнішої контузії вже через два місяці він очолив дивізію. Це був справжній герой. Дев'ять разів поранений, вийшовши із війни все-таки дієздатним, бідний Гандзюк був вбитий у січні 1918 року більшовиками.

В бою біля Хмелівки мене охоплювали то радісні хвилин, то обіймав відчай. Часом, дивлячись, як билися деякі, небагато частин під командуванням хвацьких офіцерів, мені здавалося, що з такою армією можна ще відстоювати честь Батьківщини. Але тут же поряд спостерігав бридкі картини втечі інших частин. Пам'ятаю, одну частину із 45-а офіцерами відвів якийсь демагог поручник. Частину я цю зупинив і офіцерів передав до суду. Інші частини відразу не втікали, а поступово танули від тих негідників, хто йшов потроху, один за одним. Спочатку я ще як-небудь справлявся, наказував їх арештовувати і т.п., але потім потік став нестримним; люди декількох дивізій змішались, і тоді вже нічого не можна було зробити». Дивізії корпусу Скоропадського і 104-а, і 153-я «побігли». На фронті до вечора трималися два полки 174-ої дивізії і, ймовірно, один полк 3-ї Амурської дивізії [6, с.66,67]. Таким чином, морально-психологічний стан основи 34-го корпусу стрімко падав.

11 липня корпус, відступивши в черговий раз на п'ять кілометрів, прийняв бій біля села Ласківці (тепер Тебовлянського району). Заремствувала 153 дивізія, яка в 700 відмовилась зайняти свою ділянку позиції. У 1630 залишки 3-х полків все-таки зайняли позицію в бойовій лінії, а приблизно 40 багнетів 612-го піхотного Чердинського полку склали резерв. Решта ж з офіцерами самовільно пішла з передової [15, л.48].

Становище було загрозливим. У населеному пункті зосередились штаби 41-го генерала М.Мельгунова і 6-го генерала В. фон Нотбека армійських корпусів. Ситуацію врятували передані під оруду П.Скоропадського два полки однієї з Туркестанських дивізій, які генерал Нотбек сам повів в атаку чим тимчасово затримав наступ німців [6, с.67]. У напружених боях значну підтримку корпусу надали підрозділи броньовиків, особливо англійських. Англійці «були героями і не один раз косили цілі німецькі роти, які знаходилися в компактній масі; вони проникали в тил супротивника і вносили там тимчасовий розлад» [6, с.67, 68].

Командувавч Південно-Західного фронту генерал Л.Корнілов, доповідаючи у Ставку про події 11 липня, зазначав, що обстановка на фронті 7-ї армії у зв'язку з наростанням відходу військ і їх розладом виключає всяку можливість міцно закріпитися на зайнятій позиції і, не зважаючи на проведені заходи, не дає впевненості в швидкому припиненні наступу супротивника. Солдати на бажали копати окопи, віддаючи перевагу загибелі під вогнем. Для того, щоб хоч трохи відірватися від наступаючих, доводилося кожного разу відходити на декілька верст на південь і ця обстановка постійних відходів розвалювала моральний стан військ [1, с.83].

У цей час на допомогу корпусу намагався прийти Український генеральний військовий комітет. 11 липня 1917 року він надіслав полковому комітету 14-го запасного полку

телеграмму, в якій вимагав терміново відправити в 34-й корпус українські маршові роти. Українська Центральна Рада була впевнена, що «полк виконає свій обов'язок перед Батьківщиною і в такий час, який загрожує загибелі України, ні один українець-воїн не може бути зрадником» [17, л. 43-44, 46, 53, 105].

Війська, ведучи ар'єргардні бої, спираючись на підтримку кавалерії і броневих частин, відходили у напрямку Збруча.

Після боїв під Ласківцями корпус, використовуючи тактику відриву від супротивника, здолавши біля 20 кілометрів, відійшов через Косів до Яблуніва (Гусятинський район). 12-го липня німці не наступали, що й врятувало російські війська від можливих неприємностей. День без бою дав можливість дещо впорядкувати обози чотирьох корпусів, які збилися на десятикілометровій ділянці шосе Копичинці – Гусятин. Під вечір рух по шосе був відновлений [6, с.68].

Під час відступу здеморалізовані війська проявили себе в «повній красі». Мародери дощенту пограбували маєток графині Ченської в Яблуневі і «гірше того, за словами місцевих жителів, чоловіків мордували, а жінок ґвалтували». Павло Скоропадський з сумом і гнівом писав: «Бажаючи завадити насиллю над жителями Копичинців, я залишився з штабом до цілковитого відходу частин, і тут мені довелося бути свідком звірств наших революційних солдатів. Це були буквально звірі. Грабіж, вбивства, насильство і всякі інші безчинства стали звичним явищем. Не жаліли жінок і маленьких дітей. І це серед населення, яке ставилося до нас співчутливо» [6, с.68].

У ніч на 13 липня корпус одержав наказ відірватися від наступаючих німецьких військ, нічним маршем перейти до річки Збруч і зайняти позиції на її західному (правому березі) в районі Сатанова. Корпус відірвався від супротивника більше як на 25 кілометрів. Проте, бродіння в його частинах продовжувалося. Вірус відступу прищепився особовому складу. Генералу Скоропадському довелося віддати навіть наказ про розстріл одного з дезертирів в 153-й дивізії, а на березі Збруча був виставлений напис: «Дезертир, не уходи за реку, будешь расстрелян!» [6, с.69, 70].

Генерал Скоропадський згадував: «Впродовж двох воєн мені доводилося бувати в дуже неприємних ситуаціях..., але таких моральних мук, які я пережив з 8-го по 18-е липня, коли ми остаточно осіли на Збручі біля Сатанова, я ніколи не забуду» [6, с. 65, 66].

Із перипетій оборонних боїв дивізії початку липня дивізії 34-го корпусу вийшли в різному стані. Генерал-квартирмейстер штабу Південно-Західного фронту М.Раттель доповідав виконуючому обов'язки 2-го генерал-квартирмейстера штабу верховного головнокомандувача Ю.Плющевському-Плющику, зокрема, про те, що 104-а дивізія була втомлена після переходів, але була готова до оборони. В дивізії спостерігалося сильне обурення проти дезертирів. Складнішими були справи в 153-й дивізії, яка відзначалася нервовістю особового складу [19, с.269].

У період липневих боїв у корпус влилися, щоправда мало чисельні поповнення й з українців. За час із 1 по 19 липня 153-я дивізія поповнилася 754 українськими солдатами і 17 офіцерами, а два полки 104-ї дивізії – 150 солдатами [17, л. 84, 85].

17 липня 1917 року начальник штабу 7-ї армії граф Каменській передав у корпус наказ Верховного головнокомандуючого про українізацію 153-ї піхотної дивізії і відведення її в Меджибізький табір. У ніч на 19 липня 1917 року полки дивізії вирушили на станцію Ярмолинці для посадки у залізничні вагони [17, л.562].

Через декілька днів (21. 07) черговий генерал штабу Південно-Західного фронту повідомив Український Генеральний Військовий Комітет, його представника при штабі Південно-Західного фронту, чергових генералів штабів 7-ї і 11-ї армій про те, що серед 10 дивізій, які підлягали українізації відповідно до наказу Верховного головнокомандуючого генерала Корнілова, значаться 104-а та 153-я дивізії 34-го армійського корпусу з усіма частинами, які входили в його склад [20, с.574]. Того ж дня начальник штабу 7-ї армії передав командиру 34-го корпусу наказ головнокомандувача Південно-Західним фронтом про відведення корпусу у складі двох дивізій для комплектування в район Меджибожа. У свою чергу командуючий 7-ю армією наказав солдатів-неукраїнців передати в 113-у піхотну дивізію [21, л.335]. Частина особового складу передавалася також у 108-му дивізію, 41-й армійський корпус. У ніч із 24 на 25 липня 1917 року 104-а дивізія була замінена на позиціях частинами 41-го корпусу. Після виокремлення значної кількості неукраїнців вона 26 липня у похідному порядку виступила в напрямку Меджибожа [17, л.562].

Таким чином, перебіг наступально-оборонних боїв, в яких у червні липні 1917 року брав участь 34-й армійський корпус, втрати, які він поніс та морально-психологічний стан його особового складу диктували нагальну необхідність відновлення бойового потенціалу з'єднання. Вище командування російської армії вирішило надати боєздатності корпусу шляхом проведення його українізації. За українізацію корпусу виступали і українські військові та політики, які пов'язували з цією роботою більш далекосяжні плани.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегический очерк войны 1914–1918: А.М.Зайончковский. Ч.7. Кампания 1917 года. – М.:Высший военный редакционный совет, 1923. – 189 с.
2. Керсновский А. История русской армии. – Т.4. – 1915 – 1917 гг. – М.: Голос, 1994. – 368 с.
3. Згуровский В. Украинизация 34-го а. корпуса // Часовой. – 1960. – № 414 (ноябрь). – С. 17 –20.
4. Горєлов В. Військова діяльність П. Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній раді (березень – грудень 1917 р.) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства. – К., 1997. – Т. 2. – С. 322 – 352.
5. Папакін Г. Українізація 34-го корпусу: за наказом Л.Корнілова чи за покликом душі? (за новими джерелами) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контро версії. Всеукраїнська наукова конференція 19 – 20 травня 2008 р. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 223 – 238.
6. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.
7. Кочубей В. Генерал Я.Г.Гандзюк (окончание) // Военная быль. – 1966. – № 79. – С. 17 – 21.
8. Папакін Г. Павло Скоропадський:патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – 281 с.
9. Аккерман А.Ф. Украинизация 34-го армейского корпуса // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция. От новых источников к новому осмыслению. – М., 1997. – С. 339–343.
10. Залесский К. Первая мировая война. Биографический энцеклопедический словарь. – М.: Вече, 2000. – 576 с.
11. Ростунов И. Русский фронт Первой мировой войны. – М.: Наука, 1976. – 387 с.
12. Брусилов А. Мои воспоминания. – М.: РОССПЭН, 2001. – 464 с.
13. Разложение армии в 1917 году. – М.-Л.: Государственное издательство, 1925. – 192 с.
14. 1917. Разложение армии. – М.: Вече, 2010. – 494 с.
15. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986.
16. Зайончковский А.М. Первая мировая война. – С.-Петербург.: Полигон, 2000. – 878 с.
17. РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442.
18. Звегинцов В. Русская армия 1914-1917 гг. Подробная дислокація. Формированія 1914 – 1917. Регаліи и отличія. – Париж, 1959. – 132 с.
19. Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года. Сб-к док-в. – М.: Наука, 1968. – 621 с.
20. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. – 1023 с.
21. РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803.

Г.П. Савченко УЧАСТИЕ 34-ГО КОРПУСА П.СКОРОПАДСКОГО РУСКОЙ АРМИИ В ЛЕТНЕМ НАСТУПЛЕНИИ 1917 Г.

В статье рассматривается ход боевых действий в период июньского 1917 года наступления российской армии и участие в нем 34-го армейского корпуса под командованием генерала П.Скоропадского.

Ключевые слова: войска, наступление, 34-й корпус, июнь, июль, 1917 год, армия, генерал Скоропадский.

G.P. Savchenko PARTICIPATION OF THE 34TH CORPS OF THE RUSSIAN ARMY IN THE SUMMER ATTACK IN 1917

The article deals with the process of the battle actions during the attack of the Russian army in June 1917 and the participation of the 34th corps under the command of general P.Skoropadskyi in it.

Key words: troops, attack, 34th corps, June, July, 1917, army, general Skoropadskyi.

УДК 334.735: 94 (477) «19»

Т.В. Оніпко

КООПЕРАТИВНЕ ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.

Розкрито особливості діяльності закладів громадського харчування споживчої кооперації України в умовах зростання чисельності міського населення та розгортання індустріалізації. Акцентовано на тому, що кооперативне громадське харчування протягом другої половини 1920-х рр. зробило помітний внесок у продовольче забезпечення населення.

Ключові слова: індустріалізація, продовольча політика, покращення побуту населення, споживча кооперація, громадське харчування.

В умовах соціально-економічної кризи одним із шляхів економії коштів населення та забезпечення необхідними якісними й поживними продуктами може стати громадське харчування, яке неодноразово доводило свою доцільність. Оскільки приватні заклади харчування навряд чи зможуть сприяти покращенню стану харчування переважної більшості українців, на нашу думку, існує нагальна потреба звернутися до вітчизняного досвіду залучення державою кооперативних закладів громадського харчування до вирішення продовольчих проблем. Ідеться про роль підприємств громадського харчування споживчої кооперації у забезпеченні зростаючих потреб населення у другій половині 1920-х рр., коли кооператори, діючи в умовах ринку, одночасно виконували директиви радянської влади щодо сприяння проведенню політики індустріалізації. Історичний досвід підтримки кооперативним громадським харчуванням частини населення може бути корисним і нині.

Зазначимо, що соціально-економічні результати діяльності закладів громадського харчування були предметом дослідницького аналізу, оцінки та узагальнення з боку економістів, теоретиків та практиків кооперативного руху ще в період непу [1;2;3;4]. Подібні праці, на нашу думку, мали важливе значення для подолання продовольчих труднощів та боротьби з голодом. Проте більшою мірою проблема громадське харчування висвітлювалося в контексті боротьби правлячої партії за соціалістичне переоблаштування побуту населення. Зв'язок між індустріалізацією і розширенням мережі громадського харчування окреслений у дослідженні Т.С. Охотникова [5]. Однак автор зосередив увагу на досвіді закладів харчування всієї країни, про роль споживчої кооперації України у покращенні побуту робітників у другій половині 1920-х рр. є лише згадка.

З-поміж студій 1940-50-х рр. заслуговує на увагу праця російського радянського вченого Я.А. Кістанова, який окреслив загальні тенденції становлення та розвитку кооперативного громадського харчування протягом 1920-х рр., увів до наукового обігу статистичні дані щодо результатів охоплення кооперативними їдальнями робітничо-міського населення, але практично обійшов увагою споживчу кооперацію України [6].

Характерною ознакою історіографії 1970-80-х рр. була спроба з'ясувати роль споживчої кооперації, у тому числі української, щодо організації громадського харчування під час голоду 1921-1922 р. Цій проблемі присвячені праці Ю.А. Полякова [7], П.Х. Білого [8] та О.М. Мовчан [9].

Ряд розвідок з історії вирішення продовольчої проблеми та налагодження мережі громадського харчування в роки непу видали М.П. Польський [10] та І.Г. Бережний [11]. Якщо для першого об'єктом дослідження стали кооперативні заклади харчування всього СРСР, то другий зробив спробу розширити висвітлення проблеми, залучивши статистичні дані щодо діяльності громадських їдалень споживчої кооперації в Україні.

Протягом 1990-х рр. у ряді праць з історії становлення ринку в Україні в умовах непу значення кооперативних закладів харчування лише окреслено. Так, Г.О. Гетьман вважав, що кооперативне харчування у 1920-ті рр. не отримало значного поширення серед населення [12]. В останнє десятиріччя у вітчизняній історіографії практично не було розвідок, присвячених досвіду споживчої кооперації з налагодження громадського харчування в період непу.

З огляду на вищесказане зазначимо, що до сьогодні історіографічна база історії кооперативного громадського харчування в роки непу обмежена. Відтак метою статті є спроба показати внесок закладів харчування споживчої кооперації України у вирішення продовольчої проблеми у другій половині 1920-х рр., коли відбулося значне зростання чисельності міського населення.

З початком індустріалізації (грудень 1925 р.) країна мобілізувала всі ресурси для інтенсивного розвитку важкої промисловості. Спорудження великих промислових об'єктів на Україні супроводжувалося різким зростанням чисельності спеціалістів і робітників, які прибули з різних регіонів СРСР, збільшенням міграції сільського населення до міст та робітничих селищ. З огляду на це нові завдання мала вирішити і галузь громадського харчування. Забезпечення робітників на промислових об'єктах Донбасу та інших новобудовах України гарячим харчування набуло державного значення. Масове залучення жінок до суспільного виробництва також вимагало від споживчої кооперації розширення мережі громадського харчування для максимального охоплення потреб працівників та членів їх сімей.

Ціла низка партійно-радянських директив як нагальне завдання розглядали необхідність покращення побутових умов робітників – основної сили у проведенні індустріалізації країни. Так, Перша Всеукраїнська конференція КП/б/У, яка проходила у жовтні 1926 р., звернула увагу на недостатній рівень задоволення матеріальних потреб робітників. Відтак було наголошено на необхідності розширення громадського харчування [13, с. 438]. До активізації громадського харчування закликали об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП/б/У (жовтень 1927 р.) [14, с. 484] та десятий з'їзд КП/б/У, що відбувся у листопаді 1927 р. [15, с. 515]. П'ятнадцятий з'їзд ВКП/б/ (грудень 1927 р.) акцентував на необхідності збільшення господарськими організаціями витрат на розширення громадського харчування [16, с. 287]. Тобто до розгортання мережі підприємств харчування більшовики, усвідомлюючи державне значення цієї справи, але не маючи змоги належного її фінансування, прагнули залучити кошти господарських організацій, у тому числі споживчої кооперації.

Оскільки виділити значні кошти для розширення громадського харчування у період проведення індустріалізації держава не мала змоги, керівництво республіки вирішило активізувати пропаганду ідей громадського харчування з метою залучення до нього коштів споживчої кооперації, зокрема її пайовиків. Так, у передовій статті газети «Коммунист» у березні 1927 р. голова ВУЦВК Г.І. Петровський підкреслював: «Ми повинні неухильно працювати над організацією кооперативів, громадських їдалень» [17].

Виконуючи партійні та державні директиви щодо розширення громадського харчування, керівництво споживчої кооперації прагнуло запевнити керманичів УСРР у тому, що з боку населення, особливо у промислових районах, існує великий інтерес до громадського харчування. Не випадково на сторінках газети «Коммунист» один із очільників робітничої кооперації України О. Нурінов зазначав, що «умови для розвитку громадського харчування дуже сприятливі і справу громадського харчування організувати можна і потрібно» [18]. Схвалюючи тезу О. Нурінова про необхідність розгортання громадського харчування, не можемо цілком погодитися з тим, що умови для налагодження цієї справи у той час були сприятливі, оскільки власних коштів у більшості кооперативів на відкриття їдалень не вистачало, а від держави надходили мізерні кредити.

Протягом 1926-1928 рр. вплив держави на розвиток кооперативного харчування посилився. Про це свідчать рішення Першої Всесоюзної наради з громадського харчування, яка відбулася у лютому 1927 р. за ініціативи вищого керівництва країни. Рішення наради переконують у тому, що більшовики розглядали громадське харчування як важливу державну справу. Зокрема, у матеріалах конференції підкреслювалося, що «справа громадського харчування може стати «особливою самостійною галуззю промисловості» [19, с. 5-6].

Спираючись на попередній досвід діяльності закладів громадського харчування, основними провідниками цієї важливої для покращення побуту населення галузі конференція визнала робітничу кооперацію і пайове товариство «Нархарч». Такий висновок, на нашу думку, ґрунтувався на тому, що жодна із вказаних структур через брак необхідних коштів не могла цілком узяти на себе справу налагодження та ведення громадського харчування. Крім цього, слід зауважити, що співпрацю «Нархарчу» та споживчої кооперації керівництво країни розглядало як протидію приватному сектору громадського харчування. Оскільки фінансова допомога держави була обмежена, для розгортання мережі громадського харчування кооператорам рекомендувалося розширити соціальну базу пайовиків і відповідно отримати нові паї [20, с. 11].

Слід зазначити, що на середину 1920-х рр. кооперативне громадське харчування України у цілому залишалося збитковою справою. З огляду на цю обставину не всі кооперативні організації наважувалися відкривати їдальні та інші заклади харчування. За даними журналу «Кооперативне будівництво», проведена Уцеробкоопом (керівний центр

робітничої кооперації України) перевірка встановила, що протягом 1925-1926 р. 56 робітничих їдалень, з них 29 – у Донбасі, працювали зі збитками [21, с. 48]. Рентабельних кооперативних підприємств громадського харчування, які належали робітничій кооперації, на той час налічувалося одиниці. Ще більш складною була ситуація в закладах харчування, які відкрили райспоживспілки та окремі товариства.

Відтак для виконання поставлених перед кооперацією партійно-радянських директив щодо активізації громадського харчування кооператори мали вирішити ряд проблем, зокрема: віднайти нові джерела фінансування, добитися податкових та комунальних пільг, організувати спорудження нових приміщень під заклади харчування, здійснити механізацію виробничих процесів, покращити якість приготування їжі тощо. Як бачимо, оптимізація кооперативного громадського харчування протягом другої половини 1920-х рр. вимагала від кооператорів комплексного вирішення ряду проблем.

Як і в попередні роки, складна фінансова ситуація та обмеженість коштів спонукали споживчу кооперацію України продовжувати співпрацю у справі розгортання громадського харчування з державними, профспілковими та іншими організаціями. Як засвідчують архівні документи та періодичні видання періоду непу, у ході тривалих дискусій між кооператорами щодо доцільності ведення громадського харчування було вироблено стратегію збереження цього напрямку господарської діяльності, а також вирішено активізувати кроки до самостійного ведення громадського харчування. Зауважимо, що одним із перших завдань, які довелося вирішувати вітчизняним кооператорам, було повернення їдалень, переданих у попередні роки як нерентабельні, у підпорядкування «Укрнархарчу» [22, с. 17].

З огляду на постанову Всеукраїнської Ради профспілок (січень 1927 р.) кооперацію зобов'язували прийняти від «Укрнархарчу» 36 їдалень, у тому числі колишні кооперативні заклади харчування. Умови такої передачі чітко визначалися Вукопспілкою (ВУКС, центральна спілка споживчих товариств України) й «Укрнархарчем». Водночас керівництво УСРР вимагало, щоб кооперативні їдальні, які діяли на госпрозрахункових засадах, разом з тим зберігали гарну якість страв при зниженні вартості обідів [23, с. 18].

Протягом другої половини 1920-х рр. для розгортання мережі закладів громадського харчування кооператори обрали декілька напрямів. Кооперативні організації відраховували 5-10% від доходів господарської діяльності на цю справу [24, с. 19]. Водночас кооператори активізували співпрацю з адміністрацією підприємств, які були зацікавлені у регулярному забезпеченні гарячим харчуванням робітників. Керівники промислових об'єктів не лише виділяли кооперації окремі приміщення під їдальні, але й споруджували нові у процесі будівництва нових робітничих селищ.

Для того, щоб збільшити кількість прихильників громадського харчування, проводилася агітація не лише на сторінках періодичних газет, але й самою постановкою та вдосконаленням цієї справи. Так, за пропозицією профспілок кооператори активно запроваджували на промислових підприємствах не лише їдальні, але й інші форми громадського харчування, зокрема буфети-лотки та чайні. До того ж з метою покращення кооперативного громадського харчування при їдальнях створювали так звані їдальницькі комісії, які контролювали їх роботу, якість їжі, санітарний стан, вартість обідів тощо. Не випадково журнал «Кооперативне будівництво» у 1927 р. підкреслював: «…лише за громадської підтримки громадське харчування може розвиватися й давати свої позитивні наслідки [25, с. 21].

З метою максимального охоплення населення харчуванням кооперативні організації проводили роботу щодо розширення соціальної бази відвідувачів громадських їдалень. Зросла чисельність жінок-робітниць, які відвідували кооперативні заклади харчування. Без сумніву, налагодження роботи цих закладів звільняло жінку від домашніх турбот і сприяло залученню її до соціалістичного виробництва, чого врешті й домагалися більшовики.

Протягом другої половини 1920-х рр. зросло охоплення молоді кооперативним громадським харчуванням. Щоб допомогти студентам у налагодженні харчування, кооперативні організації переважно сприяли цьому шляхом знижок на обіди, наданням кредитів чи інших пільг. Наприклад, 14 лютого 1928 р. президія Чернігівського Центрального робітничого кооперативу (ЦРК), розглянувши клопотання їдальні місцевого агротехнікуму про кредитування їдальні, ухвалила видавати щомісячно кредити в сумі 400 крб. Тим самим ЦРК навіть за умови збитковості намагався зберегти їдальню від закриття [26, арк.146]. 11 квітня того ж року президія Чернігівського ЦРК винесла рішення допомогти кооперативу місцевої школи №4 у справі налагодження гарячого харчування учнів. Відтак шкільний кооператив

отримав можливість закупляти продукти для приготування їжі у магазинах ЦРК зі знижкою до 7% [27, арк.188]. Залучення до кооперативних їдалень молоді, на думку керівництва республіки, мало не лише соціально-економічне, але й морально-виховне значення, сприяло формуванню колективізму та комуністичного способу споживання.

Особливістю зазначеного періоду було те, що згідно з директивами вищих органів влади споживча кооперація мала розширити роботу щодо забезпечення гарячим харчуванням Червоної армії. Так, тринадцята сесія ВУКС у жовтні 1928 р. акцентувала на тому, що потрібно розширити обслуговування військових частин [28, с. 43]. На виконання розпоряджень сесії Вукопспілки восени того ж року Житомирський ЦРК під час табірних зборів київських військових частин відкрив дві їдальні та дві чайні [29, с. 80]. Подібну практику харчування червоноармійців започаткувала і споживча кооперація Полтавщини.

Більшовики у період призову також залучали споживчу кооперацію до забезпечення харчуванням призовників та демобілізованих із лав Червоної армії. У разі невиконання відповідних розпоряджень керівників кооперативних організацій чекала судова, у кращому разі – адміністративна відповідальність. При цьому від кооператорів держава вимагала, щоб на обіди для червоноармійців обов'язково були встановлені знижки. Так, 11 вересня 1928 р. Народний комісаріат внутрішньої торгівлі своїм розпорядженням зобов'язав споживчу кооперацію у Лубнах та Черкасах на період із 1 жовтня по 15 грудня, тобто під час масових перевезень призовників та звільнених із лав Червоної армії, відкрити буфети на залізничних станціях для організації гарячих обідів [30, арк.122-123]. Без сумніву, що, забезпечуючи Червону армію гарячим харчуванням, споживча кооперація практично здійснювала доброчинні акції.

Суттєвою перешкодою на шляху поліпшення громадського харчування у другій половині 1920-х рр. було кустарне обладнання їдалень. З огляду на це механізація виробничих процесів приготування їжі з метою задоволення зростаючих потреб масового споживача, особливо у промислових районах, стала нагальною потребою часу. Завдяки індустріалізації, випуску різних видів вітчизняного обладнання почалася технічна реконструкція в громадському харчуванні. Зокрема, у 1927 р. харківський завод «Механоліт» організував випуск картоплечисток та м'ясорубок, які почали широко використовувати в закладах харчування споживчої кооперації [31, с. 45].

У зазначений період удосконалювалася і технологія приготування їжі, виникла нова форма громадського розподілу праці – фабрики-кухні з філіалами – доготівельними їдальнями. У контексті вирішення даної проблеми Центроспілка СРСР виступила ініціатором спорудження кількох фабрик-кухонь, тобто великих харчових підприємств, здатних щоденно забезпечувати готовими обідами тисячі людей. До Москви приїздили з усіх куточків та міст країни, щоб перейняти досвід російських кооператорів [32, с. 147].

У другій половині 1920-х рр. в Україні успішно діяла фабрика-кухня у Катеринославі, закладена ще в 1924 р. [33]. Протягом 1925-1926 рр. була побудована фабрика кухня в Харкові. У 1927-1928 рр. спільно з «Нархарчем» в Україні здійснювалося спорудження п'яти фабрик-кухонь [34, с. 45]. Оскільки зведення фабрик-кухонь вимагало великих коштів, вітчизняні кооператори активно запроваджувати механізацію вже існуючих їдалень. Так, протягом 1928 р. була проведена механізація 7 кооперативних їдалень у промислових районах України, котрі щоденно могли видавати до 8 тис. обідів [35, с. 27]. Кошти на механізацію кооперативних їдалень надходили як із державного бюджету, так і за рахунок надходжень від місцевих господарських органів і внесків промислових підприємств та профспілок.

Суттєву роль відігравали механізовані заклади харчування у промислових районах. Партійні, комсомольські та профспілкові організації взяли під контроль планування і хід будівництва фабрик-кухонь і механізацію їдалень, у тому числі і системи споживчої кооперації. Протягом 1928-1929 рр. було розпочато спорудження великих закладів громадського харчування у Сталіно (Донецьк), Кривому Розі, Костянтинівці, Миколаєві, Харкові, Маріуполі, Щербинівці, Кадіївці та інших промислових центрах. Їх будівництво здійснювалося за рахунок промислових фондів, фондів покращення побуту, бюджетних коштів республіки, банківського кредиту, коштів місцевого бюджету та власних коштів споживчої кооперації. Зокрема, на власні кошти кооперації припадало 9,5% вартості запланованого будівництва зазначених підприємств харчування [36, с. 48]. При цьому зазначимо, що кооперативні громадські їдальні продовжували відпускати продукцію робітникам та членам їх сімей за пільговими цінами і практично не мали доходів.

Споживча кооперація, виконуючи директиви керівництва країни щодо якісного забезпечення населення, передусім робітників промислових районів, гарячою їжею, приділяла значну увагу питанням санітарії в закладах громадського харчування. Так, Центроспілка СРСР надіслала до Вукопспілки циркуляр від 1 жовтня 1927 р. «Про заходи охорони їдалень» [37, арк.11]. Кооперативні організації були зобов'язана терміново підготувати ряд заходів щодо перевірки та покращення санітарного стану закладів харчування. Така постановка питання була викликана рядом отруєнь у робітничих їдальнях. Щодо причин отруєнь у кооперативних їдальнях існували дві версії: перша – неякісні продукти, друга – шкідництво. З огляду на це кооператори мали посилити контроль за службовими приміщеннями їдалень, систематично здійснювати перевірку якості зберігання та видачі продуктів, а також регулярно перевіряти харчові котли для приготування обідів.

Слід зазначити, за порушення правил санітарії в громадських їдальнях кооператори мали нести адміністративну відповідальність. Це підтверджує спільна постанова Наркомздоров'я, Наркомземсправ та Наркомторгу республіки від 7 квітня 1928 р. «Тимчасові правила, які регулюють склад і якість зернових продуктів, що підлягають продажу» [38, с. 249]. Ішлося про необхідність посилення боротьби з фальсифікацією харчових продуктів у торговельних закладах та громадських їдальнях. Особливо пропонувалося звернути увагу на молочні продукти та ковбасні вироби. Нагляд за перевіркою санітарного стану їдалень та якістю продуктів у них держава покладала на санітарні та ветеринарно-санітарні органи та робітничо-селянську інспекцію.

Постанова Наркомату внутрішніх справ УСРР від 5 липня 1928 р. «Про торгівлю виноградними, садовоягідними й родзинковими винами» визначала порядок вживання спиртних напоїв у закладах харчування. Лише з дозволу місцевих органів влади дозволявся чарковий продаж вина та горілчаних виробів у ресторанах та буфетах. Щодо промислових районів акцентувалося на необхідності дотримання такого правила: вживання у закладах громадського харчування спиртних напоїв мало бути обмеженим з тим, щоб воно «не набирало масового характеру» [39, с. 557-558].

Санітарний стан та якість страв у кооперативних їдальнях на місцях систематично відстежувала Центральна комісія по забезпеченню робітників, яка діяла при Раднаркомі СРСР. Неодноразово при перевірках вона виявляла недоліки в роботі окремих підприємств кооперативного громадського харчування, зокрема, недостатній випуск овочевих блюд і захоплення виробництвом м'ясних та круп'яних; слабку ініціативу щодо використання місцевих ресурсів для покращення продовольчого забезпечення в промислових районах, у тому числі в Донбасі [40, с. 149].

Для розширення асортименту страв та підвищення їх калорійності споживчі кооперативи почали створювати приміські підсобні господарства з вирощування овочів та худоби. Підтвердженням цього є практика Харківського ЦРК, який, маючи 32 їдальні (120 тис. обідів та сніданків щомісяця), запровадив використання відходів цих їдалень, а також відходів від переробки молока та хлібопекарень для відгодівлі понад сотні свиней. Без сумніву, це сприяло підвищенню калорійності обідів у їдальнях Харкова [41, с. 47].

Необхідність розширення громадського харчування вимагала від кооператорів не лише звертати увагу на збільшення кількості закладів громадського харчування, але й покращити якість обідів. Це диктували директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства країни на 1928-1929–1932-1933 рр. Крім того, з початком першої п'ятирічки споживча кооперація під тиском держави почала перетворювати заклади громадського харчування у зразкові культурно-просвітні осередки, заборонивши вживання в них спиртних напоїв і пива. Відтак кооператори намагалися привернути увагу відвідувачів їдалень, буфетів та чайних хорошим оформленням, чистотою, наявністю газет, книжок та радіо.

Таким чином, початок індустріалізації суттєво вплинув на зростання кількості міського населення країни, зокрема УСРР. На вирішення складних економічних та соціально-побутових завдань державного значення була спрямована також діяльність споживчої кооперації України з розбудови мережі закладів громадського харчування, які стали важливим інструментом державної соціальної політики у сфері постачання й розподілу серед населення продуктів харчування. Не зважаючи на збитковість, кооперативне громадське харчування в період індустріалізації країни розвивалося високими темпами. Громадське харчування, створене за гроші пайовиків і водночас підпорядковане загальнодержавним планам, набирало все більшого розвитку, перетворившись на самостійну галузь діяльності кооперативних організацій. На

кінець 1928 р. питома вага громадського харчування складала 10% від загальної суми продукції промисловості системи споживчої кооперації України [42, с. 33].

З огляду на важливість оптимізації галузі громадського харчування в контексті вирішення проблеми якісного та калорійного продовольчого забезпечення населення в сучасних умовах, на нашу думку, варто продовжити дослідження досвіду діяльності закладів харчування споживчої кооперації України в 1920-ті рр. з метою його аналізу та творчого використання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М.: Труд и книга, 1925.– 119 с.

2. Игнатов Е. Организация общественного питания – путь к новому быту / Е. Игнатов. – М.-Л: Государственное изд-во, 1927.– 63 с.

3. Халатов А. За переустройство быта (Сб. статей по вопросам общественного питания) / А. Халатов. – М.: Всенарпит, 1930. – 56 с.

4. Литвин М. На путях реконструкции быта. Проблемы общественного питания. По материалам обследования НК РКИ [Предисл. В.П. Затонского] / М. Литвин, А. Зименков.– Харьков: Научная мысль, 1930.– 110 с.

5. Охотников Т.С. Индустриализация страны и потребительская кооперация /Т.С. Охотников. – М.: Издательство Центросоюза, 1929. – 50 с.

6. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация в СССР (исторический очерк) / Я.А. Кистанов. – М.: Издательство Центросоюза. – 1951. – 418 с.

7. Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Ю.А. Поляков.– М.: Политиздат, 1975. – 112 с.

8. Белый П.Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921-1925 гг.) / П.Ф. Белый. – К.: Вища школа, 1976. – 171 с.

9. Мовчан О.М. Братерська взаємодопомога трудящих України і Російської Федерації у боротьбі з голодом (1921-1922 рр.) / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1982. – № 10. – С.79-88.

10. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине / И.Г. Бережной, Л.Г. Голдфарб, В.И. Пшеничный. – Киев: Вища школа, 1980. – 213 с.

11. Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся: организация питания населения Советской страны (октябрь 1917-1930-е годы) / М.П. Польский. – М.: Мысль,1984. – 192 с.

12. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г.А. Гетьман. – Харьков: Издательство ХГУ. – 1985. – 248 с.

13. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х томах (далі – Компартия Украины в резолюциях…). – Т.1. – 1918-1941 . – К.: Политиздат Украины, 1976.– С. 438.

14. Там само. – С. 484.

15. Там само. – С.515.

16. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі – КПСС в резолюциях…) /1898-1986/. – Т.4. 1926-1929. – [9-е изд., доп и испр.] – М.: Политиздат, 1984.– С. 287.

17. Комуніст. – 1927. – 8 березня.

18. Нурінов О. Громадське харчування / О. Нурінов // Комуніст. – 1927. – 28 січня.

19. Речи и доклады на Первом Всесоюзном совещании по общественному питанию (февраль 1927 года). – М.: Б.и., 1927. – С. 5-6.

20. Там само. – С.11.

21. Рабочая кооперация Украины в 1925-1926 гг. // Кооперативне будівництво.–1927.– № 2.- С.48.

22. Якубенко І. Робітнича кооперація й громадське харчування / І. Якубенко // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 9. – С.17.

23. Там само. – С.18.

24. Там само. – С.19.

25. Там само. – С. 21.

26. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р-1367.– Оп.1.– Спр.114. – Арк.146.

27. Там само. – Арк.188.

28. Кооперативне будівництво. – 1928. – № 11-12. – С.43.

29. Байч. Робота Житомирського ЦРК за 1927-1928 рр. / Байч // Кооперативне будівництво.– 1929.– №1-2.– С.80.

30. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2178.– Оп.1.– Спр. 4.– Арк. 122-123.

31. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине… – С.45.

32. Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся… – С.147.

33. Пролетарий. – 1925. – 28 октября.

34. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине… – С.45.

35. А.К. Громадське харчування / К.А. // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С.27.
36. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине…– С.48.
37. Державний архів Чернігівської області. – Ф.-Р-137. – Оп.1. – Спр.150.– Арк.11.
38. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо- селянського уряду України.– 1928.– №7.– Ст.4. – С.249.
39. Там само. – № 17.– Ст.104. – С.557-558.
40. Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся… – С. 149.
41. Токарев. Цікаве починання Харківського ЦРК / Токарев // Кооперативне будівництво.– 1928.– № 15.– С.47.
42. Кооперативне будівництво. – 1928. – № 22. – С.33.

Онипко Т.В. КООПЕРАТИВНОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ ПИТАНИЕ В КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1920-х гг.

Раскрыто особенности деятельности предприятий общественного питания потребительской кооперации Украины в условиях роста численности городского населения и развертывания индустриализации. Акцентировано на том, что кооперативное общественное питание во второй половине 1920-х гг. внесло ощутимый вклад в продовольственное обеспечение населения.

Ключевые слова: индустриализация, продовольственная политика, улучшение быта населения, потребительская кооперация, общественное питание.

Onipko T.V. COOPERATIVE PUBLIC CATERING IN THE CONTEXT OF THE STATE FOOD POLICY OF THE SECOND HALF OF THE 1920 s.

Features of activity of public catering establishments of Consumer Cooperatives of Ukraine in the conditions of growth of number of urban population and industrialization expansion are opened. It is accented that cooperative public catering has made an important contribution to food maintenance of population during the second half of 1920s .

Keywords: industrialization, food policy, improvement of population life, Consumer Cooperatives, public catering.

УДК 323.2

А.М. Подолинний

ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В МИНУЛОМУ І ТЕПЕР

Стаття присвячена проблемі перейменувань населених пунктів в Україні, зокрема на Вінниччині, в ХХ ст., здійснених радянським режимом, і наголошує на необхідності відновлення тієї частини назв, які належать до культурно-духовної спадщини народу.

Ключові слова: комуністична ідеологія, колоніальне становище, перейменування, відновлення назв.

Перейменування населених пунктів в Україні упродовж дев'ятнадцятого і особливо двадцятого сторіччя стало поширеним фактом історії. Мова йде не про природні зміни назв, викликані різними обставинами життя тієї чи іншої громадської спільноти. Завдання цієї розвідки інше, а саме: аналіз мети, способів і обсягу перейменувань, проведених, так би мовити, згори, владними структурами радянської доби, з тим, щоб ближче дістатися до розуміння ідеологічної політики тодішньої держави.

На жаль, ця проблема мало привертає увагу сучасних українських науковців, хоча вагомість її незаперечна. Уважне вивчення перейменувань по регіонах і в Україні загалом розширить наші уявлення про їхні масштаби, допоможе збагнути, як саме підводили народи радянських республік до конгломерату, так званого єдиного радянського народу. І знову ж таки, на жаль, ця проблема не є для нас, нинішніх, лише цікавим явищем з минулого – вона залишається злободенною, бо Україна ще й досі не відбулася як повнозначне незалежне державне утворення. Загроза втрати цієї незалежності цілком реальна. Ми продовжуємо жити в перейменованих містах і селах, які засвідчують колоніальне становище України, не вимагаємо повернення народних, історичних назв, отже, виходить, нас влаштовує така ситуація.

Дана розвідка ґрунтується на подільському, переважно барському, матеріалі і, сподіваємося, могла б дати поштовх місцевим органам самоврядування до системних дій у цьому напрямку.

Найперше, що потрібно з'ясувати, – це які поселення перейменовували і чим керувалися при цьому, адже процес перейменувань ніколи не був простим.

Отже, зупинимося передусім на тих назвах, зміна яких не викликає заперечень навіть сьогодні. У 1934 році село Псярівка в Калинівському районі отримало нову назву – Кіровка. Зрозуміло, що Радянська країна – «найпередовіша, найдемократичніша, найосвіченіша, найкультурніша у світі», яку чекало райське майбутнє, не могла миритися з таким грубим, лайливим найменням. Але звернімо увагу на нову назву: Кірова вбито своїми в боротьбі за владу, і щоб приховати це вбивство, по всьому Союзу постали тисячі Кіровок, Кірових, Кіровських і тому подібне. Є їх кільканадцять і на Вінниччині. Декілька прізвищ колишніх вождів рясно покрили карту величезного Союзу: Леніна, Сталіна, Кірова, Калініна, Ворошилова, Горького, Жданова… Їхніми іменами наречено не лише міста й села, але й вулиці, колгоспи, кораблі, навчальні заклади, підприємства, парки і стадіони. Ця велетенська пропагандистська хмара ще й досі заступає усе новим і новим поколінням українців «сонце правди», як писав Тарас Шевченко.

Ще одна чимала група перейменувань пов'язана з політикою войовничого атеїзму, провадженого комуністичною владою з подиву гідною ненавистю. Звідси зрозуміло, чому село Монастирське в Немирівському районі ще 1924 року стало Марксовим, а село Попівка Калинівського району 1960 року – Жовтневим.

Нову владу дратували назви, які вказували на кріпосницьке минуле народу, його злиденність, ті, які ховали в собі імена місцевого панства – власників численних містечок, сіл і хуторів. Її, владу, в цьому випадку можна зрозуміти: те, що вражає гідність народу, не має права на існування. Якби не та простота перейменувань, що межує з примітивністю: Ленінки і Ленінські (Теплицький, Жмеринський, Мурованокуриловецький райони), Чапаєві і Чапаєвки (Бершадський, Жмеринський, Погребищенський, Шаргородський райони), Радянські (Крижопільський, Літинський, Ямпільський райони), кілька сіл, пов'язаних з іменем уже згадуваного Жданова та інші.

І досі викликає усмішку поверхова безпосередність та інтелектуальна простота радянського чиновника, який одним розчерком пера поміняв назву села Безщасне в Барському районі на Заможне. Він і не підозрював, що уподібнився до своїх далеких предків ще дохристиянського періоду, які вірили, що від імені залежить доля людини. Безщасне не стало заможним і нині переживає ті самі злигодні, що й уся Україна. А тим часом ми втратили рідкісне за своєю емоційною забарвленістю народне слово.

Таку ідеологічну прямолінійність простежуємо і в назвах типу Травневе, Першотравневе, Зоряне, Благодатне, Хліборобне, Мирне, Привітне, Дружне, Дружелюбівка тощо.

Колишня влада прагнула увічнити в назвах передусім свою історію, яка починалася з 1917 року: села Пролетар, Комунарівка, Тельмана, Червона Зірка, три Червоних, у тому числі і в Барському районі (колишні Грабівці). Хтось із керівників району вважав тоді, напевно, назву Грабівці немилозвучною, похідною від слова «грабувати». Насправді ж ця назва походить від грабових лісів навколо села і є поетичною. Важко зрозуміти, чому Романки стали Українським, так ніби навколишні села не є всуціль українськими; навіщо утрачено Богданівку Тульчинського району, що 1923 року перейменована в Калініне, Війтівку, яка стала Суворівським, Махнівку в Козятинському районі, що стала Комсомольським. Махнівка – давня назва, ніяк не пов'язана з іменем анархіста Нестора Махна. Назва ця історична, адже під цим містечком відбувся історичний переможний бій загонів Максима Кривоноса з військом зрадника і ката українського народу Яремою Вишневецьким. Такі перейменування в науці справедливо вважаються злочинними, адже вони притлумлюють нашу історичну пам'ять, виховують серед нас іванів безрідних. Саме такі перейменування потрібно кваліфікувати як важливу частину радянського ідеологічного терору. Увесь простір українських найменувань відображає тисячолітню історію України, народний побут, світогляд, культуру, мораль і характер, багатство й унікальність нашої мови (звернімо увагу на поетичну привабу бодай кількох назв: Переорки, Перепільчинці, Оратів, Оксанівка, Немиринці, Медівка, Межирів, Луги, Лужок, Красногірка і сотні подібних витворів народного світосприймання). У цей простір, що дихає вічністю, ні в якому разі не можна було грубо втручатися, а коли вже таке

сталося, то нам належить засвоїти цей урок невігластва, щоб він не повторився, і, залучаючи весь відповідний науковий потенціал, повернути, де це необхідно і можливо, первісну цілісну картину найменувань. Сьогодні це завдання ускладнюється ще й тією жорстокою обставиною, що з карти України, в тому числі й Вінниччини, кожного року щезають цілі села, а з ними й їхні назви і пам'ять про них.

До проблеми перейменувань населених пунктів дотичні й інші: перейменування вулиць, майданів, шкіл, підприємств, установ культури тощо; доцільність існування певних пам'ятників, музеїв. Усе це разом, на нашу думку, потребує усвідомленого, зваженого і науково обґрунтованого вирішення і допоможе, зокрема, увиразнити власну ідеологічну політику української держави на сучасному етапі її розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.) – Львів, 1996. – 623 с.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972, – 778с.

А.М. Подолинный ПЕРЕИМЕНОВАНИЯ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

Статья посвящена проблеме переименования населённых пунктов в Украине, в частности в Винницкой области, в XX ст., осуществлённым советским режимом, и подчёркивает необходимость возобновления той части названий, которые принадлежат к культурно-духовному наследию народа.

Ключевые слова: коммунистическая идеология, колониальное положение, переименование, возобновление названий.

A.M. Podolina RENAMING AS COMPONENT OF IDEOLOGICAL STATE POLICY IN THE PAST AND PRESENT

The article is devoted to the problem of Ukrainian (particularly in Vinnytsya region in the 20th century) settlements rename which was realized by the Soviet regime, and underlines the necessity of renewal of those titles which belong to the cultural-spiritual legacy.

Keywords: Communist ideology, colonial statement, rename, titles renewal.

УДК 330.322.1:502.13

О.В. Прокопенко, О.В. Кліменко

ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті досліджено особливості інноваційно-інвестиційного забезпечення сталого розвитку. Виділено основні обмеження інноваційно-інвестиційного забезпечення сталого розвитку. Обґрунтовано основні напрями, що сприяють покращенню інноваційно-інвестиційного середовища.

Ключові слова: інноваційно-інвестиційні процеси, сталий розвиток, інноваційна активність, екологізація.

Останнім часом більшість країн планети увійшли в стан еколого-економічної кризи, в умовах якої особливої загрози набуває екологічна ситуація: брак коштів зумовлює недостатнє фінансування важливих сфер суспільного життя, а також інновацій, упровадження яких є необхідною умовою підвищення рівня суспільного виробництва та споживання. Створення умов для сталого розвитку вимагає якісного використання інвестиційних ресурсів, у першу чергу їх інноваційного спрямування.

Реалізація масштабних перетворень в українській економіці, пов'язаних із формуванням стабільних ринкових відносин і переходом на шлях соціально орієнтованого технологічного розвитку, вимагає значної активізації інноваційно-інвестиційних процесів на всіх ієрархічних рівнях управління. Світові тенденції розвитку економіки свідчать, що за сучасних умов неможливо забезпечити сталий розвиток країни та істотне підвищення добробуту її народу без упровадження інноваційної моделі розвитку національної економіки. Але в умовах трансформації економіки України продовжують діяти фактори, які стримують інноваційно-інвестиційні процеси, що потребує дослідження цього питання.

Активізація інноваційних процесів, пов'язаних у першу чергу з технологічним розвитком виробництва, є одним із найбільш стабільних та ефективних джерел забезпечення

сталого соціально-економічного розвитку держави і регіонів, підвищення їхньої конкурентоспроможності у світовій економічній системі. Найбільш розвинені країни, такі як США або Японія, за рахунок фактора науково-технічного прогресу забезпечують від 65 до 80% приросту національного доходу [1].

Концептуальним засадам значення інноваційно-інвестиційних процесів у формуванні сталого розвитку останнім часом присвячується досить багато наукових праць. У ході дослідження інноваційного та інвестиційного забезпечення сталого розвитку вагомих наукових результатів досягли провідні вітчизняні та зарубіжні науковці – Буркинський Б.В., Веклич О.О., Геєць В.М., Гринів Л.С., Ілляшенко С.М., Мельник Л.Г., Рассаднікова С.І., Реймерс М.Ф., Харічков С.К., Хлобистов Є.В. Шевчук В.Я та ін. Проте при всій значимості отриманих ними результатів потреба в дослідженні ролі інноваційно-інвестиційних процесів у забезпеченні сталого розвитку далеко ще не вичерпана й не втрачає своєї важливості й актуальності. Недостатньо вивченими є напрями, що сприяють підвищенню та зміцненню інноваційно-інвестиційного потенціалу (на всіх рівнях економіки в територіальному та галузевому розрізах) як одної з головних передумов сталого розвитку України та її регіонів.

Мета дослідження полягає в аналізі особливостей інноваційно-інвестиційних передумов забезпечення сталого розвитку.

. Сталий розвиток як країни в цілому, так і її регіонів, вимагає формування адекватної ринкової інфраструктури, з усім різноманіттям форм фінансових, кредитних механізмів, економічних інститутів й інших інструментів і важелів економічної системи, що сприяють досягненню гармонічного розподілу всіх видів ресурсів. Одним із найважливіших компонентів такої системи є інноваційно-інвестиційні процеси, що не просто забезпечують відновлення старіючих виробничих фондів, але формують новий технологічний вигляд країни, який обумовлює рівень добробуту населення й ступінь антропогенного навантаження, необхідний для його досягнення [2].

Інноваційна активність українських підприємств, незважаючи на визнання на державному рівні вагомої ролі інновацій у створенні конкурентоспроможної та ефективної економіки, залишається низькою, про що свідчать показники інноваційної діяльності щодо кількості підприємств, які впроваджували інновації в Україні, та обсяги реалізованої ними інноваційної продукції [3]. Результати аналізу інноваційної діяльності в Україні свідчать, що питома підприємств, що впроваджували інновації, зменшилась у 2009 році у порівнянні з 2000 роком в 1,4 рази (рис. 1).

Значно зменшилась у 2009 р. у порівнянні з 2000 р. загальна кількість освоєних інноваційних видів продукції (майже на 82%). За 2000-2009 рр. питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової коливалася в межах 4,8-7,0% [3, 4]. Отже, наявного інноваційного потенціалу недостатньо для сталого розвитку як країни, так і її національних територій [4].

Основною причиною стримування інноваційної діяльності промислових підприємств протягом останніх років, за результатами опитування Державного комітету статистики України, є недостатній обсяг фінансового забезпечення (80,1%) [5]. В Україні на наукову та науково-технічну діяльність має припадати 1,7% від ВВП [6], проте фактично цього не відбувається.

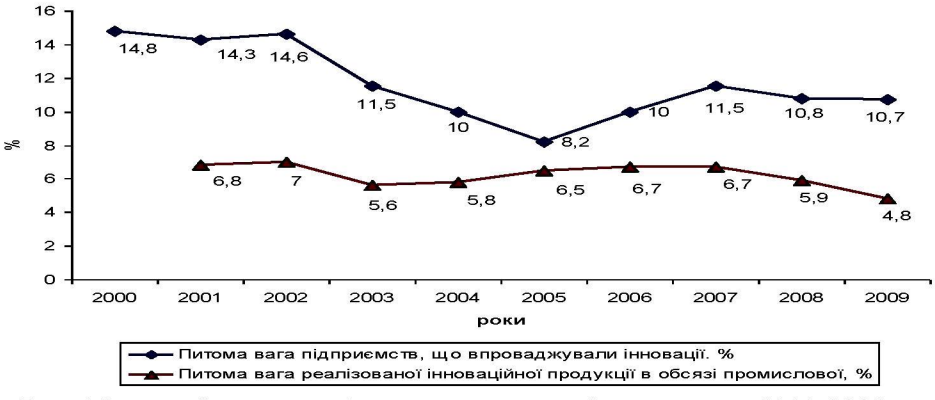

Рис. 1 Інноваційна активність промислових підприємств у 2000-2009 рр.

Активізація інноваційної діяльності підприємств пов'язана передусім з пошуком джерел і форм інвестування, які мають забезпечити баланс між інноваційними витратами та фінансовими можливостями. Загалом низька інноваційно-інвестиційна активність вітчизняних підприємств зумовлена рядом проблем. У багатьох розвинених країнах основними джерелами фінансування інноваційного розвитку є бюджетні кошти, що виділяються в законодавчому порядку. Як відзначають українські дослідники, інноваційний шлях розвитку є найперспективнішим і регіональна економіка повинна орієнтуватися на інноваційний розвиток.

Практика впровадження (ухвалення) управлінських рішень щодо інноваційно-інвестиційного забезпечення сталого розвитку стикається з певними обмеженнями, серед яких, на нашу думку, необхідно виділити:

1. Економічні:
- відсутність збалансованої структури виробництва;
- високі темпи інфляції;
- поглиблення процесів диференціації регіонального розвитку;
- нерозвиненість фінансових інститутів;
- низька інноваційна активність вітчизняних підприємств;
- мала частка наукоємного виробництва та ін.

2. Екологічні:
- неефективне використання та деградація природних ресурсів;
- низька екологічна усвідомленість і мотивація суб'єктів господарювання та населення;
- недосконаліть еколого-економічних методів оцінки суспільно значимих проектів і програм та ін.

3. Соціально-демографічні:
- низька якість життя населення, що не дозволяє зосередити увагу на вирішенні еколого-економічних проблем.

Враховуючи, що інноваційно-інвестиційні процеси в реальності взаємозалежні не тільки з виробничими, але й з іншими процесами, які комплексно протікають у соціо-еколого-економічній системі, мінімально достатньою умовою подолання таких обмежень, на нашу думку, є інноваційно-інвестиційна база, котра повинна бути спрямована на послідовне їх вирішення. Так, мінімізувати екологічні обмеження можливо лише за умови створення сучасного конкурентоспроможного та інноваційно спрямованого техніко-економічного підґрунтя. Внаслідок подібного розв'язання еколого-економічних проблем має відбутися покращення соціально-демографічної ситуації, яка, залежно від успішності попередніх перетворень, є чинником підвищення добробуту населення та визначає траєкторію подальшого розвитку національної економіки.

Орієнтація на сталий розвиток призводить до необхідності розробки напрямів екологізації економічної системи, реалізація яких визначається функціонуванням інноваційно-інвестиційної політики та стратегії на всіх рівнях управління. Оскільки якість розроблених інноваційно-інвестиційної політики та стратегії обумовлює можливість використання виробничого, людського та екологічного потенціалів, це зумовлює необхідність розробки такого планування інноваційно-інвестиційних процесів, що уможливить реалізацію конкурентних переваг та призведе до більш ефективного використання природного капіталу.

Людська цивілізація може розраховувати на сталий розвиток лише в тому випадку, якщо збільшить продуктивність використання ресурсів у чотири рази (удвічі скоротить витрати ресурсів з одночасним підвищенням удвічі їх віддачі). Деякі з країн мають ефективні апробовані екологічні розробки з таким і навіть більшим (в 20-100 разів) підвищенням продуктивності ресурсовикористання [7].

Таким чином, існують ефективні екологічні розробки, впровадження яких у країнах світу в змозі запобігти екологічній кризі та забезпечити сталий розвиток. Однак для України, як і для багатьох країн, вони не доступні. Ще й накладання економічної кризи на екологічну звужує можливості для здійснення екологічно орієнтованих перетворень.

Глибина сучасної екологічної кризи змушує вирішувати екологічні проблеми одночасно у всіх регіонах і країнах. У більшості країн існуючі методи захисту довкілля не ефективні і потребують революційних перетворень. Неможливість вирішення екологічних проблем країн окремо від інших зумовлюється, по-перше, повсякчасним впливом екологічного стану країн на

сусідні території, зокрема трансграничним переносом забруднюючих речовин, по-друге, – можливістю виникнення глобальної екологічної катастрофи через катастрофу в одній із країн. Економічно розвинені країни, передаючи екологічні інновації та досвід їх упровадження більш відсталим в економічному плані країнам, створили б можливість уникнення екологічної катастрофи на планеті.

Звичайно, передача інновацій від країни до іншої країни пов'язана з певними труднощами. Інновації створюють конкурентні переваги країни, яка їх розробляє та впроваджує, на світовому ринку. Відповідно в умовах ринку вони мають високу ціну. Країни ж, які переживають економічну кризу, не в змозі їх придбавати. Однак гонка за прибутками без урахування екологічних факторів уже не можлива. Вона може принести тимчасовий успіх з подальшим колапсом. Тому для забезпечення сталого розвитку система екологізації інноваційної діяльності має формуватися також на міжнародному рівні, дозволяючи вирішувати нагальні екологічні проблеми.

До основних інноваційно-інвестиційних передумов екологізації економіки, на нашу думку, необхідно віднести:

- упровадження інноваційних технологій, спрямованих на узгодження еколого-економічних інтересів суб'єктів економічних відносин;
- активний розвиток національного ринку конкурентоспроможних екологічних товарів та послуг;
- урахування екологічного фактора (наслідків) при розробці різномасштабних проектів та програм (особливо, довгострокових);
- належне інвестиційне забезпечення суспільно значимих програм та проектів у сфері екологізації економіки.

Враховуючи, що сформовані інноваційно-інвестиційні передумови не відповідають сучасним потребам еколого-економічного розвитку, доцільним є практичне втілення наступних напрямів, які повинні сприяти покращенню інноваційно-інвестиційних процесів:

- активне запровадження міжнародного досвіду та співробітництва у сфері сучасного інноваційно-інвестиційного забезпечення екологізації економіки;
- формування ринково активних позицій споживачів щодо споживання екологічних товарів і послуг (екологізація споживання);
- запровадження дієвих інструментів стимулювання екологізації проектів і програм на стадіях їх розробки та реалізації;
- покращення інвестиційної привабливості виробничо-господарської діяльності;
- збалансований розподіл інвестиційних ресурсів, який повинен відповідати вимогам розвитку національного господарства.

Важливим механізмом забезпечення інноваційно спрямованої промислової політики є визначення пріоритетів стратегічного розвитку країни, які повинні врахувати загальне підвищення рівня науки, техніки, виробництва. Визначення пріоритетів – це лише початок, оскільки ще більш важливою є розробка програм, які забезпечать їхню реалізацію і передбачатимуть відповідне фінансування. Перш за все це стосується розробки програм розвитку територіальних комплексних систем.

Розробка інноваційно-інвестиційних програм розвитку територіальних комплексних систем – це комплекс заходів, які мають привести до відповідного результату в короткостроковому або довгостроковому періоді, залежно від масштабів. Тому в процесі розробки інноваційно-інвестиційної програми розвитку територіальних комплексних систем повинні враховуватись наступні фактори: специфіка території, потенціал території, пріоритетні напрямки розвитку, цілі й завдання та ін.

Управління інноваційно-інвестиційним розвитком територіальних комплексних систем потребує послідовного виконання таких основних функцій, як планування, організування, мотивування, контролювання та регулювання.

Для надання інноваційно-інвестиційним процесам бажаного динамізму, необхідним є, на нашу думку, чітке законодавче визначення меж, наявність правових норм, за допомогою яких інноваційно-інвестиційна активність суб'єктів господарювання сприятиме екоконструктивним процесам в економіці.

Інноваційно-інвестиційна політика держави повинна бути спрямована на забезпечення зростання обсягів капіталовкладень у сферу впровадження інноваційних технологій. Держава, використовуючи певні механізми, має забезпечити умови для формування та стимулювання

розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності насамперед через створення позитивного інвестиційного клімату внаслідок поліпшення загального міжнародного іміджу країни.

Стратегічною метою інноваційно-інвестиційної політики України повинно стати забезпечення позитивної економічної динаміки за рахунок використання комплексу «інвестиції-інновації», формування внутрішніх інноваційно-інвестиційних механізмів саморозвитку національної економіки.

Пріоритетним стратегічним завданням держави має стати стимулювання та підтримка інноваційного процесу, розвиток високих, а також орієнтованих на споживача технологій. Фундаментальним питанням для України є зменшення індустріального навантаження на природу, прискорене впровадження ресурсотехнологій, зокрема енергозберігаючих.

Таким чином, запропоновані напрями оптимізації інноваційно-інвестиційних процесів мають забезпечити післяумови, реалізація яких зумовить сталий розвиток. Вирішення суперечностей (проблемних питань) економічного стимулювання інвестиційної діяльності у сфері охорони навколишнього природного середовища та раціонального природокористування має відбуватися на основі послідовного розроблення та запровадження нових методів (інструментів), у першу чергу, позитивної мотивації, з урахуванням регіональних особливостей природокористування, основною метою яких повинне бути заохочення суб'єктів господарювання до екоконструктивної діяльності.

Перспективи подальших досліджень полягають у формуванні сучасного механізму інноваційно-інвестиційного забезпечення сталого розвитку, який повинен складатися з ефективних інструментів, методів, оцінок і критеріїв ефективності економіко-соціальних та еколого-економічних перетворень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Юркевич А.В., Цапенко И.П. Российская наука на рынке / А.В. Юркевич // Вестник РАН. – 1999. – № 8. –С. 711.
2. Кліменко О. В. Інвестиційна політика як інструмент переходу до стійкого розвитку / О.В. Кліменко // Розвиток соціально-економічних відносин в умовах трансформації економіки України: зб. тез доповідей наук.-практ. конф. студентів та молодих учених. – Т 2. – Хмельницький. – 2007. – 218 с.
3. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики. – К. : Консультант. – 2009. – 566 с.
4. Ключові тенденції інноваційного розвитку реального сектору вітчизняної економіки / В. В Куштим // Фінанси України. – 2008.–№11.–С. 117-122.
5. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: статистичний збірник / Державний комітет статистики. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2007. –С.191.
6. Федулова Л.І. Перспективи інноваційно-технологічного розвитку промисловості України / Л.І. Федулова // Економіка України. – 2008.– №7.– С.24-36.
7. Вайзеккер Э. Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная. Новый доклад Римскому клубу / Э. Вайзеккер, Э. Ловинс, Л. Ловинс; [перевод А.П. Заварницына и В.Д. Новикова]; [под ред. академика Г.А. Месяца]. – М. : Academia, 2000. – 400 с.

О. В. Прокопєнко, О. В. Клименко ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ

В статье исследованы особенности инновационно-инвестиционного обеспечения устойчивого развития. Выделены основные ограничения иинновационно-инвестиционного обеспечения устойчивого развития. Обоснованы основные направления, которые содействуют улучшению инновационно-инвестиционной среды.

Ключевые слова: инновационно-инвестиционные процессы, устойчивое развитие, инновационная активность, экологизация.

O.V. Prokopenko, O.V. Klimenko INNOVATIVE-INVESTMENT PROVIDING OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The features of the innovative-investment providing of sustainable development are investigational in the article. Basic limitations of the innovative-investment providing of sustainable development are selected. The main directions that contribute to the advancement of innovation and investment environment.

Keywords: innovative-investment processes, sustainable development, innovative activity, ecologization.

УДК 336.143.01

С.М. Фролов

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена теоретичним питанням сутності бюджетної політики, її місця в загальній системі економічної і фінансової політики держави, її складових частин, особливостей формування, а також цільових пріоритетів реалізації.

Ключові слова: бюджет, бюджетні відносини, бюджетна політика.

Бюджетна політика є ефективним інструментом впливу на соціально-економічний розвиток держави, вагомою складовою фінансової та економічної політики. Від своєчасного визначення напрямів бюджетної політики багато в чому залежить функціонування бюджетної системи в цілому. В сучасних умовах економічного буття без ефективної бюджетної політики неможливо забезпечити реалізацію програм довгострокового розвитку країни, подолання наслідків фінансової кризи, зростання добробуту населення, покращення діяльності суб'єктів господарювання. Бюджетна політика як інструмент державного регулювання економіки забезпечує виконання частини функцій, які суспільством покладено на державу:

- забезпечення соціального захисту населення, підтримка соціальної сфери (медицина, освіта, культура, фінансова підтримка малозабезпечених верств населення тощо);
- розвиток пріоритетних галузей економіки (фінансування науково-дослідних робіт, перерозподіл фінансових ресурсів між галузями тощо);
- забезпечення безпеки, державної оборони (утримання військових формувань, військово-промислового комплексу);
- підтримка апарату державного управління для належного виконання ними своїх функцій (адміністрації Президента, депутатів, податкової служби, міліції тощо);
- підтримка міжнародних відносин (внески до міжнародних організацій, дипломатичні місії тощо) [12].

Питанням бюджетної політики присвячені праці багатьох практиків-науковців. Серед вітчизняних науковців значний доробок у цьому напрямку мають учені: Л. Бабич, О.Василик, В.Геєць, М. Єрмошенко, с. Єрьохін, М. Карлін, Т.Куценко, С.Мочерний, Ю. Пасічник, І. Плужников, А. Соколовська, В. Федосов та багато інших. Не дивлячись на певну тотожність думок, усе ж таки підходи до визначення поняття «бюджетна політика» в певній мірі різняться.

Узагальнення існуючих підходів і розв'язання проблем, пов'язаних із концептуальними елементами, які впливають на формування бюджетної політики держави, потребують подальшого дослідження і розгляду в рамках сформованих поглядів дослідників.

Враховуючи окреслені проблеми, метою статті є уточнення сутності поняття «бюджетна політика», виділення її складових елементів, а також пояснення особливості її формування в сучасних умовах.

В складі економічної політики країни важливе місце займає фінансова політика, яку, поряд із податковою і грошово-кредитною, формує і бюджетна політика.

Окремі науковці виділяють як складові фінансової політики й інші елементи, такі як бюджетна, податкова, грошова, кредитна, валютна інвестиційна, певні напрями в галузі страхування, фондового ринку, державного боргу, співпрацю з міжнародними фінансово-кредитними організаціями тощо [3]. Але в рамках цього дослідження нам достатньо факту включення бюджетної політики до складу фінансової.

Для підтвердження цього розглянемо кілька типових підходів до сутності поняття «бюджетна політика» в навчально-методичній і науковій літературі.

В економічному словнику дається визначення бюджетної політики як «цілеспрямованої та планомірної діяльності держави щодо раціонального використання важелів бюджетного регулювання темпів одержання національного доходу, джерел його формування та вибору оптимальної структури витрат з метою підтримання стабільного економічного зростання в країні та досягнення стратегічних цілей суспільства» [7, с. 64].

В.М. Федосов бачить бюджетну політику як складову фінансової політики, що «відображає сукупність державних заходів у сфері бюджету з метою регулювання економічних

і соціальних процесів. Підпорядкована першій фінансовій доктрині – системі домінуючих теоретичних положень, політичних переконань, етичних ідеалів» [2, с. 832].

Ю.В. Пасічник розглядає бюджетну політику як «сукупність заходів держави з організації та використання бюджетних ресурсів для забезпечення її економічного і соціального розвитку» [8, с. 331].

Обидва автори наголошують на провідній ролі держави в формуванні та реалізації бюджетної політики, говорять про використання бюджету (бюджетних ресурсів) для досягнення економічно-соціального розвитку суспільства.

З нашої точки зору, більш правильним було б акцентувати увагу на формуванні й розподілі саме фінансових ресурсів як більш загального поняття тих фондів грошових коштів, які формуються і перерозподіляються при реалізації заходів бюджетної політики. На підтвердження цієї думки наведемо точку зору Г.Г. Старостенка і Ю.В. Булгакова, які визначають бюджетну політику як «складову фінансової політики держави, змістом якої є розподіл і перерозподіл фінансових ресурсів». При цьому, на їх думку, у вузькому розумінні вона зводиться до формування, виконання та регулювання державного бюджету країни. А в широкому розумінні – включає заходи уряду, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та виробництво неінфляційного ВВП способом зміни державних видатків, системи оподаткування та підходів до формування державного бюджету в цілому, а також маніпулювання державними видатками та доходами з метою впливу на економічний розвиток суспільства [10].

М.М. Артус і Н.М. Хижа вважають, що «бюджетна політика – це економічна діяльність органів державної влади і державного управління з визначення системи організаційних і методологічних заходів щодо мобілізації фінансових ресурсів їх розподілу і використання у відповідності з потребами соціально-економічного розвитку суспільства» [1, с. 34].

У фінансово-кредитному енциклопедичному словнику бюджетна політика визначається як «сукупність рішень і заходів, які приймаються і здійснюються органами державної влади, пов'язаних з визначенням основних напрямів розвитку бюджетних відносин і розробкою конкретних шляхів їх використання в інтересах громадян, суспільства і держави» [11, с. 125].

Д.Л. Комягін розглядає бюджетну політику як «систему форм і методів мобілізації фінансових ресурсів і їх розподілу, що являє собою цілісну сукупність формування і використання коштів бюджетів всіх рівнів, яка реалізує стратегічні цілі державної економічної політики» [5, с. 43].

А.С. Сєліщєв визначає, що «фіскальна (бюджетно-податкова) політика включає в себе маніпулювання державними видатками і податками для досягнення певних економічних результатів» [9, с. 143]. Слід враховувати той факт, що термін «фіскальна політика» постійно зустрічається в науковій літературі і, як правило, бюджетна і фіскальна політика розглядаються як синоніми.

Інші російські вчені – Т.А. Агапова і С.Ф. Сєрьогіна – визначають бюджетно-податкову політику як «заходи уряду по зміні державних витрат, оподаткування і стану державного бюджету, спрямовані на забезпечення повної зайнятості, рівноваги платіжного балансу і економічного зростання при виробництві неінфляційного ВВП» [6, с. 115].

Останні два визначення хоч і мають певні переваги, але вони не дозволяють розмежовувати поняття «бюджетна» і «податкова» політика, які у вітчизняних наукових дослідженнях, як правило, стоять окремо.

Достатньо вдалим є визначення бюджетної політики держави в колективній науковій монографії під редакцією М.М. Єрмошенко як «системної сукупності пріоритетів (національних інтересів), наукових підходів і конкретних заходів щодо цілеспрямованої діяльності держави з регулювання бюджетного процесу і використання бюджетної системи для рішення економічних та соціальних завдань країни» [4, с. 177].

Окрім цього, слід приділити увагу тим поглядам, які стосуються концепцій бюджетної політики. Економічна теорія виокремлює три підходи, на яких може базуватися бюджетна політика.

Перша концепція ставить за мету формування щорічно збалансованого бюджету. У недалекому минулому такий бюджет вважався головною метою фінансової політики держави. Але детальний розгляд цього твердження свідчить, що такий стан бюджету суттєво знижує ефективність фіскальної політики держави, яка має антициклічну, стабілізуючу спрямованість. Це можна підтвердити найбільш типовими ситуаціями, які виникають у період кризи або зростання економіки. Так, якщо припустити, що в економіці виникає тривалий період

безробіття, який, зрозуміло, призводить до падіння доходів населення, то це, в свою чергу, негативно позначиться на податкових надходженнях до бюджету. В такій ситуації, якщо уряд намагатиметься збалансувати бюджет, він повинен буде підвищити ставки оподаткування, або зменшити державні витрати, або застосувати ці заходи одночасно. Однак наслідком таких дій буде ще більше скорочення сукупного попиту.

В умовах інфляції щорічне балансування бюджету може лише призводити до її збільшення. При зростанні грошових доходів автоматично збільшуються податкові надходження. Тому, щоб зменшити доходну частину бюджету, необхідно знизити ставки оподаткування або збільшити витрати уряду, або використовувати ці заходи одночасно. У будь-якому випадку їх застосування призведе до посилення інфляції.

Друга концепція передбачає балансування бюджету не щорічно, а в межах економічного циклу, тобто уряд здійснює антициклічний вплив і одночасно намагається збалансувати бюджет. Відповідно під час кризової фази уряд зменшує ставки оподаткування і збільшує державні витрати, викликаючи дефіцит бюджету, а під час фази зростання – збільшує податки і зменшує державні витрати. Виникаюче позитивне сальдо бюджету може бути використане для покриття дефіциту минулого періоду, тобто балансування бюджету здійснюється не щорічно, а за більш тривалий період у кілька років. Але головною проблемою цієї концепції є можлива невідповідність між тривалістю кризової фази і фази зростання, так само, як і між розмірами можливих дефіцитів і профіцитів бюджету в ці періоди.

Третя концепція пов'язана з теорією державних фінансів, головною метою яких є забезпечення збалансованого стану економіки в цілому, а не лише бюджету. При цьому досягнення макроекономічної стабільності може супроводжуватись як позитивним сальдо, так і бюджетним дефіцитом, а отже, збалансованість бюджету є другорядною проблемою.

Саме друга та третя концепції зорієнтовані на бюджетний дефіцит, який у рамках фінансової політики держави має покриватися за рахунок пошуку джерел його покриття, вивільнення бюджетних коштів на заходи, які можуть дати довгостроковий економічний ефект.

У той же час слід відзначити, що фінансова політика багатьох розвинених країн базується на концепціях бюджетного дефіциту, але, не дивлячись на існування певних економічно обґрунтованих меж цього дефіциту, йому притаманні тенденції постійного збільшення і відсутність дієвих механізмів його подолання через значну залежність політичних рішень уряду від настроїв у суспільстві – скорочення витрат і збільшення податків не відносяться до популярних заходів.

Таким чином, розглянуті підходи щодо визначення сутності бюджетної політики різними науковцями дають підстави узагальнити існуючі точки зору і виокремити найбільш важливі елементи, які обов'язково супроводжують процес формування і впровадження в дію бюджетної політики, яка:

- є складовою частиною фінансової політики держави;
- формується шляхом цілеспрямованих дій органів державної влади;
- має загальну мету здійснення, що визначається, виходячи із пріоритетів економічної політики держави;
- включає дії з фінансовими ресурсами в рамках бюджетних відносин.

Також серед основних складових елементів бюджетної політики слід відзначити наступні:

1. Об'єкт цілеспрямованого впливу – фінансові ресурси, які формуються і розподіляються на рівні держави. При цьому слід мати на увазі, що формування і використання таких ресурсів здійснюється згідно із заздалегідь затвердженим планом – бюджетом країни.
2. Суб'єкт, який здійснює цілеспрямований вплив, – органи державної влади, які безпосередньо формують бюджетну політику і які її впроваджують у дію, в тому числі здійснюючи контроль на всіх етапах її реалізації.
3. Методи цілеспрямованого впливу – бюджетне планування, прогнозування, регулювання, – які забезпечують визначення фінансових можливостей держави, пов'язаних із реалізацією соціально-економічних пріоритетів.
4. Інструментарій цілеспрямованого впливу – податки та збори, за допомогою яких здійснюється первинне накопичення фінансових ресурсів і проводиться подальший розподіл на підставі визначених бюджетом напрямів.
5. Мета: визначає загальний напрям бюджетної політики, який, як правило, передбачає забезпечення належного соціально-економічного розвитку суспільства.

6. Завдання: конкретизують поставлену мету, враховуючи індивідуальні особливості економічної ситуації в країні і світі. Поставлені завдання сприяють досягненню макроекономічної стабілізації, подоланню інфляційних процесів, стимулюванню підприємницької діяльності, економічного зростання, оптимізація дефіциту державного бюджету, державного боргу, пошуку додаткових джерел надходжень до бюджету.
7. Законодавче поле – система нормативно-правових актів, які формалізують відносини між об'єктом, суб'єктом, визначають використання інструментів цілеспрямованого впливу в межах визначеної мети і поставлених завдань.

Зазначені риси дають можливості сформулювати авторське визначення бюджетної політики як комплекс заходів у складі фінансової політики, які формуються шляхом цілеспрямованих дій уповноважених органів державної влади щодо мобілізації, розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів держави (шляхом використання важелів бюджетного регулювання) в рамках існуючої законодавчо-нормативної бази з метою досягнення стратегічних соціально-економічних цілей суспільства на даному етапі розвитку держави.

Зміст бюджетної політики, її основні пріоритети залежать від рівня розвитку економічної науки в контексті ролі держави в розвитку суспільства і відповідних положень, які визначаються ступінь участі держави в управлінні економікою і використанні тих чи інших інструментів при здійсненні бюджетної політики.

Зміст бюджетної політики як комплекс заходів уповноважених органів державної влади має включати не тільки послідовність етапів її розробки і реалізації, а й ретельне опрацювання її функціональних і часових аспектів. Це є надзвичайно важливим через те, що на конкретному етапі розвитку державою можуть визначатися різні пріоритети, цілі, які потребують досягнення і реалізації. Отже, первинна розробка бюджетної політики має починатись із формулювання концептуальних засад розвитку бюджету, встановлення його ролі в суспільному відтворенні на відповідному часовому проміжку. І тільки після цього визначаються цілі і задачі бюджетної політики, які напряму витікають із визначених концептуальних засад, виходячи з інтересів громадян, суспільства, держави.

Таким чином, сформульовані цілі й задачі дозволяють певним чином відобразити особливості поточних пріоритетів розвитку держави, ув'язати всі бюджетні заходи в єдиний цілеспрямований комплекс. Лише на кінцевому етапі формулювання бюджетної політики розробляються конкретні шляхи вирішення встановлених цілей і задач.

Таким чином, можна стверджувати, що формування бюджетної політики є надзвичайно складним механізмом, який потребує врахування багатьох факторів, залежить від концептуальних засад розвитку держави і суспільства, пріоритетів економічної і фінансової політики держави, виконання нею своїх основних функцій. На жаль, бюджетна політика України в значній мірі носить тактичний характер і спрямована на подолання поточних проблем, що відображається в плануванні бюджету країни лише на один фінансових рік, тоді як практика розвинених країн свідчить про необхідність планування на 3-5 років з корегуванням показників, виходячи з тієї економічної кон'юнктури, яка сформувалася за роки цілеспрямованої реалізації економічної політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетна система України [Текст]: Навчальний посібник / М.М. Артус, Н.М. Хижа – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005.- 220 с.
2. Бюджетний менеджмент [Текст]: підручник / Мін-во освіти і науки України, КНЕУ ; ред. В. М. Федосов. – К. : КНЕУ, 2004. – 864 с.
3. Василик, О.Д. Теорія фінансів [Текст]: підручник / О. Д. Василик ; КНУ ім. Т.Г. Шевченка. – 4-е вид., доп. – К. : Ніос, 2003. – 416 с.
4. Засади формування бюджетної політики держави [Текст]: монографія / Нац. академія управління ; ред. М. М. Єрмошенко. – К. : НАУ, 2003. – 284 с.
5. Комягин, Д.Л. Словарь бюджетных терминов [Текст] / Д.Л, Комягин // Право и экономика. – 1997.- №23-24.
6. Макроэкономика [Текст]: учебник / Т. А. Агапова, с. Ф. Серегина ; ред. А. В. Сидорович ; МГУ им. М.В. Ломоносова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ДИС, 2001. – 448 с.
7. Мочерний, С.В. Економічний енциклопедичний словник [Текст]. За заг. ред. С.В. Мочерного : у 2 т. Т.1. – Львів : Світ, 2005. – 866 с.
8. Пасічник, Ю.В. Бюджетна система України [Текст] : навчальний посібник / Ю.В. Пасічник. – К.: Знання-Прес, 2006. – 607 с.

9. Селищев, А.С. Макроэкономика [Текст] / А.С. Селищев. – СПб: Питер, 2001. – 440 с.
10. Старостенко, Г. Г. Бюджетна система [Текст] : навчальний посібник / Г. Г. Старостенко, Ю.В. Булгаков. – К. : ЦУЛ, 2006. – 240 с.
11. Финансово-кредитный энциклопедический словарь [Текст] / Под общ. ред. А.Г. Грязновой. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 1168 с.
12. Экономика [Текст]: учебное пособие. – Х. : Одиссей, 2003. – 408 с.

С.М. Фролов ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКЫЕ ЗАСАДЫ ФОРМИРОВАНИЯ БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ.

Статья посвящена теоретическим вопросам сущности бюджетной политики , её места в общей системе экономической и финансовой политики государства, её составных частей, особенностей формирования ,а также целевых приоритетов реализации.

Ключевые слова: бюджет, бюджетные отношения, бюджетная политика.

S.M. Frolov THEORETICAL AND METHODOLOGICAL AMBUSH FORMATION OF BUDGET POLICY IN INDEPENDENT UKRAINE.

This article is dedicated to theoretical questions of budget police, its place in overall system of economic and financial policy of the government. In addition we examine its composition, specifics of formation and target priorities of implementation.

Keywords: budget, budget relationships, budget policy.

УДК 711.2:711.4.01

С.А. Дюжев

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІСЬКОГО ПЛАНУВАННЯ В УКРАЇНІ

На основі планувальної інтерпретації топоформи міста та системної моделі (механізму) її цілісного втілення розроблена конфігурація факторів і мір гармонізації розселення, визначені принципові напрямки планувальної трансформації характеристик і параметрів міста, запропонована управлінська матриця стратегії стійкого поступу феномену міста як цілісного ареалу ландшафтної сфери. Намічені напрямки трансформації методологічних, професійних та організаційно-управлінських засад містобудування.

Ключові слова: розселення, містобудівне планування, містобудівна система (механізм), процесо-середовищний феномен, ландшафтна сфера, стратегія управління, архітектурно-містобудівна діяльність.

Розселення як глобальний ноосферний цивілізаційний феномен динамічного існування (здійснення) соціуму, природи і техніки потребує цілісного (містобудівного) управлінського підходу й адекватних культурних засобів синтезу знань та вмінь (мови і технології нового синкретизму). Проблемою є відсутність послідовних онтологічних розробок процесо-середовищної діяльності розселення (міста), мовної єдності містобудівних категорій, фрагментарність і громіздкість технологічно не пов'язаних моделей і методів, як правило, вузько галузевої спрямованості. В цих умовах має бути реалізованим підхід, що передбачає пошуковий рух (рефлексивне дотримання циклів мисліедіяльності: розуміння – пізнання – передбачення – управління) від онтологічних основ (побудови картини дійсності) до осмисленого планувального (регулятивного) вирішення завдань відповідального (стратегічного) управління [1].

Мають бути розрізнені дві групи факторів:

1) змістовності, ємності та евристичності категорійно-понятійного апарату щодо адекватного уявлення і відображення тієї дійсності, з приводу якої здійснюється весь комплекс архітектурно-містобудівної діяльності;
2) власне мисліедіяльної та організаційно-управлінської повноти (цілісності) сфери архітектурно-містобудівної діяльності, її ефективної включеності в діяльний контекст соціуму [2].

Концепції стратегічного планування та управління (в основі яких часто закладається так зване технологічне передбачення), що сьогодні активно пропонуються, мають акцент на фінансово-економічних аспектах міської діяльності. Тому однією з ключових проблем стратегічного управління розселенням, що забезпечує його стійку динаміку та безпечні

параметри, є адекватне розуміння феноменів розселення як ландшафтної агломераційної сфери – ареалів процесо-середовищної дійсності різного рівня, розкриття механізму їх прояву і розгортання – синергізму (взаємодії) процесів і синкретизму відповідних відношень компонентів середовища розселення.

Системна реплікація механізму процесо-середовищного втілення топоформи дійсності забезпечує опис, з'ясування і прогнозування трансформації ландшафтної сфери як ансамблю взаємодіючих рекурсивних феноменів розселення в категоріях містобудівного планування (основи планувального управління). Зміст оціночно-аналітичних параметрів відображення та інтегрально-синтетичних параметрів трансформації процесо-середовищних зв'язків розкривають відповідні аспекти (категорії) містобудівної системи як планувального механізму управління (планування, проектування, регулювання).

Інновації та інформаційні технології управління повинні базуватися на розумінні соціокультурної, техно-культурної і природно-культурної цивілізаційної суті процесо-середовищних феноменів розселення, а регуляторні впливи націлені на калібрування, адаптацію та адекватне спрацьовування складових системного механізму (структури, генезису, організації, композиції) рекурсивного розгортання та планувального взаємоузгодження цих феноменів.

Планувальне моделювання прообразу, потенціалу, програми і конфігуратора конкретних топоформ розселення різних ярусів припускає розгляд змістових складових цілісних ландшафтних утворень відповідно до закономірностей дії механізму їх реіфікації. Гетерогенний (природно-соціо-технічний) ландшафт є середовищем (опосередкованим розгортанням) рекурсивних процесів топоформ дійсності міста фізико-хімічного, геологічного, біологічного і антропо-технічного ярусів, й у свою чергу одночасно такий агрегований ландшафт (ойкумена) є проявом дій (через стани і відношення компонентів) різноярусних складових рекурсивних процесів формування, функціонування, розвитку і відтворення. При цьому місто (поселення) трактується як моно (полі) центричний рухливий ареал гомоморфних процесів і їх гетерогенного середовища – морфологічної області життєдіяльності і мисліедіяльності заданої конфігурації у сферах праці, побуту, рекреації, комунікації, що здійснюється в щоденних, щотижневих, щорічних та багаторічних циклах відтворення феноменів розселення і створює фрагменти та єдність ландшафтного континуума.

Кожній логічній зв'язці культурно-смислової реконструкції топоформи міста як ареалу розселення приурочені групи завдань містобудівного планування цілісного фрагменту агломераційної ландшафтної сфери (бази наступного конкретного проектування, регулювання та інших етапів стратегічного управління), що забезпечують методологічні основи ефективних управлінських рішень для удосконалення і гармонізації дійсності розселення (таблиця).

На основі методологічної рефлексії креативно-рекурсивної дійсності розселення [1] запропонована принципова логічна схема побудови сфери архітектурно-містобудівної діяльності, складовими якої є мисліедіяльні області – креативні (творчість), рекурсивні (мистецтво), продуктивні (технології) – як взаємозв'язані ланки інтелектуальних інтерпретацій і трансформацій процесо-середовищної дійсності (малюнок).

Методологічна позиція креативного тюнінга дозволяє визначити варіанти напрямків та повноти включення різних ланок відповідно до складності конкретних проблем та завдань містобудування, а також встановлює прямий зв'язок з «ортогональним» (дзеркальним) комплексом досліджень, розробок, організації та управління самою сферою діяльності. Каркас політичного поля організаційного забезпечення прийняття рішень до виконання складає широковідома діяльність по управлінню проектами, а каркас фахового поля артикуляції та змістовного рішення завдань – діяльність по управлінню відповідними процесами на базі самодосліджень.

Таблиця 1. Планувальне моделювання ландшафтної сфери (процесів і середовища розселення)

Процеси й атрибути середовища (питання засад)	Аспекти містобудівної системи (складові проблеми відображення і трансформації)	Види проектних завдань містобудівного планування (складові планувального обгрунтування і рішення)
1. ОЦІНОЧНО-АНАЛІТИЧНИЙ ЕТАП ВІДОБРАЖЕННЯ 1 зв'язка – ПРООБРАЗ		

Процеси формування -- будова середовища («де» і «що»)	**Просторова структура** (просторові мережі різних ярусів: чарунки, модулі, ритміка опорного об'ємно-просторового каркасу і поля геометрії ландшафту)	Визначення ландшафтної ситуації і територіальної сполученості (розчленованості) природних і антропогенних комплексів, каналів циркуляції речових потоків. Виявлення територіальної локалізації техногенних комплексів і трас комунікаційних коридорів, їх приуроченості до природно-ландшафтних фрагментів. Визначення і нормування щільності (густоти) розміщення, ступеня агломерування та людності місць постійного і тимчасового проживания населення, градації можливої доступності (напрямків тяжіння) місць життєдіяльності.
	Просторовий генезис (просторові шкали вираженості та довжини ландшафтних зон: діапазони типів фрагментації та орієнтації компонентів середовища)	Встановлення місць (фокусів) зародження, зон здійснення (становлення) і напрямків взаємодії осередків активності (виробництва і споживання діяльності), потоків і зон (ніш) обміну та розподілу діяльності з урахуванням естетичних обмежень. Типологічний аналіз походження і нормування співвідношень природних, антропогенних і техногенних комплексів у межах певних ландшафтних утворень.
	Просторова організація (просторові шкали розмірності ландшафтних організованостей: таксоно мічні рівні одиниць ландшафтної диференціації)	Ландшафтне районування і природно-технічне комплексування (агрегування) території, встановлення просторових рамок гомеостазу. Визначення масштабу, меж локалізації (розташування) діяльних потоків, тривалості і стаціонарності перебування агентів активності, рівнів членування території за ознакою інтенсивності і взаємодії.
	Просторова композиція (сценарій просторового підпорядкування і співвідношення цілісних складових будови середовища)	Визначення і розподіл (взаємоспіввідношення) цілісних ландшафтних утворень (різнорідностей) і їх компонентів, нормування просторової співмасштабності, сумісності і модуляції компонентного різноманіття з урахуванням закономірностей сприйняття й установлення психологічного комфорту. Встановлення домінуючих та акомпануючих просторових ознак і мотивів ситуативного формування малюнка (фігур) ландшафту, параметрів психо-соціальної взаємодії (рівноваги).

2 зв'язка – ПОТЕНЦІАЛ		
Процеси функціонування – – функції середовища («коли, як довго» і «те, в чому»)	***Функціональна структура*** (функціональні мережі різних ярусів: періодизація, розподіл і модуляція по-тенційних призначень компонентів середовища)	Аналіз ступеня й періоду комфортності (адекватності) інваріантних природно-кліматичних характеристик (умов здійснення) на основі модуляції і фіксації біогеосоціальних потреб та вимог до середовища. Визначення ресурсної спеціалізації, різноманіття та атрактивності природних і антропогенних комплексів. Аналіз і групування техніко-економічних показників стану об'єктів інфраструктури розселення, визначення їх функціонального профілюі спеціалізації (функціональної пропозиції). Аналіз демографічного і соціально-професійного складу населення, нормування структури інтегрального і спеціалізованого споживчого (функціонального) попиту.
	Функціональний генезис (типологічні шкали функціональних зон: вибіркові вимоги до ареалів сере-довища здійснення діяльності різної періодичності)	Визначення обсягу та якості (вибірковості і черговості) функціональних потреб, тривалості та умов їх поетапного задоволення з урахуванням етичних обмежень (демографічний ресурс). Встановлення потенційної і проектної ресурсної (технологічної і демографічної) ємності ландшафтів з урахуванням припустимих і порогових антропогенних і техногенних навантажень, пропускної здатності об'єктів та устаткування інфраструктури з урахуванням вимог довгострокового використання і резервування.
	Функціональна організація (функціональні шкали стратифікації і співорганізації районів діяльності: таксономічні рівні одиниць функціональної диференціації)	Функціональне (галузеве) районування на основі визначення рівнів і масштабу активності діяльних потоків (інтенсивності діяльності), відвідуваності місць реалізації попиту різних часових циклів. Диверсифікація, вибір і взаємопогодження (комплексування) функцій з урахуванням типу і ємності місць діяльності, витрат часу на пересування та облаштування, вартості послуг та інфраструктури.
	Функціональна композиція	Визначення і класифікація моно- і поліфункціональних технологічно

	(потенціал погодженості, завершеності і тривалості цілісного прояву, періодичності і повноти функцій середовища)	(біогеологічно) цілісних одно- і різнорідних ландшафтних утворень. Встановлення збалансованості і послідовності (комбінації) домінуючих, паритетних і додаткових ланок функціональних комплексів з урахуванням закономірностей підтримання технологічного комфорту. Визначення можливості (довгочасності) і потреби (нормативні етапи й витрати) існування (здійснення) ландшафтів, параметрів економічної (раціональної) взаємодії (рівноваги).
3 зв'язка – ПРОГРАМА		
Процеси розвитку - - властивості середовищаб («у якому ступені» і «те, з чого»)	***Латентна структура*** (мережа командних символів-маркерів призначення територіальних елементів: комбінаторика фаз та етапів втілення якісних становищ середовища)	Оцінка стійких (предикативних) потенційних і проявлених якісно визначених станів, набору ознак, іманентних фокусів та способів центрування, напрямків (умов) становлення ландшафтних (територіальних) відмінностей природного, технічного і соціального ярусів топоформ. Встановлення та оцінка кодів, нормативних інтервалів (дистанцій) їх «спрацювання», сіткових графіків еволюційного розгортання і фаз одиничних ландшафтів та їх комплексів.
	Латентний генезис (шкали типологічної відповідності реального та ідеального стану морфо-типів ландшафтних зон: прогнози і пороги якості середовища)	Встановлення та оцінка доцільних стадій, значимих тенденцій і нормативної черговості набуття (походження) гармонійного стану властивостей (придатності використання) ландшафтних утворень з урахуванням вибірковості, резистентності та гігієнічних обмежень. Типізація, оцінка послідовності розкриття ресурсних можливостей (речовинного, інформаційного та енергетичного обмінів) і прогнозування закономірних фазових переходів виробничих, сельбищних і рекреаційних територій у ході їх історичної трансформації.
	Латентна організація (шкали дивергенції і конвергенції меж однорідних районів різної складності: таксономічні рівні одиниць історичної диференціації)	Оцінка таксономічного рівня і діапазонів атрактивності, адаптивності та відмежованості районів зі стійкими варіативними ознаками, адекватності їх ландшафтних характеристик інтенсивності повсякденних, щотижневих, щорічних (сезонних) циклів життєдіяльності. Комплексна оцінка динаміки факторів

		і рухливості меж розташування, територіальної співорганізації та співіснування властивостей різнорідних ландшафтних утворень з урахуванням фаз і режимів спільного розвитку.
	Латентна композиція (програма спадкоємного втілення ідеальних властивостей та ознак середовища)	Встановлення алгоритму та оцінка програмних режимів набуття і спадкування субстратних властивостей і досягнення етапної рівноваги ландшафту з урахуванням його природно-культурної, техно-культурної та соціо-культурної значимості. Розробка нормативних цілей регулювання (і саморегулювання), критеріїв і методів покрокової оптимізації мережі територій, параметрів районів екологічної взаємодії (рівноваги) з урахуванням закономірностей підтримки екологічного комфорту.
ІІ. СИНТЕТИЧНИЙ ЕТАП ТРАНСФОРМАЦІЇ 4 зв'язка – КОНФІГУРАТОР		
Процеси відтворення - закономірні **зміни середовища** («яким чином» і «те, заради чого»)	***Планувальна структура*** (складання просторової, функціональної і латентної складових: морфологічні елементи та зв'язки зі стійким способом відтворення)	Розробка й оптимізація перспективної схеми планувальної констеляції мереж (територіальних одиниць діяльності та комунікаційного каркасу) виробничих, сельбищних і рекреаційних територій (ландшафтних утворень). Встановлення проектних (топологічних) параметрів інтенсивності трансформації (перетворення, регенерації, збереження) окремих планувальних (ландшафтних) ланок, комплексів, вузлів та їх інфраструктури. Встановлення типологічної своєрідності (унікальності, універсальності, цінності), черговості і характеру (спрямованості) трансформації планувальних зон територіальної (ізотропної, анізотропної) диференціації ландшафту з урахуванням культурно-нормативних обмежень, типологізація ресурсних циклів. Здійснення планувального зонування й імітаційного прогнозування перспективного взаємовпливу та взаємозмін (синхронізації, поляризації) типологічно визначених ландшафтних зон, досягнення їх проектних (оптимальних) діапазонів рівноважного стану, ємності, режимів (профілю та інтенсивності) землекористування.
	Планувальний генезис (складання просторової, функціональної і латентної складових: морфологічні зони зі стійким вектором відтворення)	
	Планувальна організація	Встановлення проектних меж, складу, атрактивності, рівня інтенсивності

	(складання просторової, функціональної і латентної складових: морфологічні райони зі стійкими рівнями відтворення)	антропогенних і техногенних змін, впливів (діянь), меж забруднення територіальних елементів спеціалізованих та інтегральних планувальних районів (ландшафтних комплексів), стійких (доцільних) ареалів середовища розселення локального, регіонального та міжрегіонального таксономічного рівня. Здійснення планувального районування, розробка оптимальних балансу ємності і відвідуваності (привабливості), вибірковості і різноманіття місць життєдіяльності (ландшафтних утворень), стійкої психо-соціальної економічної та екологічної рівноваги всередині- і міжмережних взаємозв'язків різних циклів.
	Планувальна композиція (складання просторової, функціональної і латентної складових: морфологічний механізм стійкого вибіркового циклічного відтворення містобудівної системи та означення атрибутивних параметрів стану морфологічних властивостей, функцій, будови та змін ландшафтів)	Розробка та оптимізація (ідентифікація) цілісного (гармонійного) планувального рішення (схеми композиційної кристалізації і тематизації території) конкретного ландшафтного цілого (фрагменту ландшафтної сфери та його атрибутів), встановлення технологічних правил (матриць станів і режимів) планувальної взаємодії (рівноваги) перетворення, збереження і/або відновлення ландшафту, нормування взаємообмежень як прояву взаємодій територіальних елементів. Здійснення ефективного територіального і позатериторіального (цільового і ціннісного) втілення (відтворення і трансформації) іменованої топоформи ландшафтного цілого: реалізація алгоритму декодування програми розвитку, кваліметрична оцінка потенціалу функціонування, побудова сценарію прообразу формування (модуляції ландшафтних параметрів). Параметризація поля режимних факторів формування, функціонування, розвитку і відтворення феноменів розселення, відбір і калібрування методичних засобів регулювання процесів ландшафтоутворення.

Таким чином, просторова композиція встановлює прообраз (ритмозадаючий механізм) співпідпорядкування і співвідношення: фрагментів цілісного міського простору, параметрів психо-соціальної взаємодії (сприйняття та мотивації поведінки), естетичних відношень компонентів середовища.

Функціональна композиція встановлює потенціал (механізм періодичності) цілісного прояву та тривалості комбінацій: функцій і діяльних потоків, параметрів економічної взаємодії (імпульсів та потреб діяльності), етичних відношень компонентів середовища.

Латентна композиція встановлює програму (механізм розрізнення та зміни фаз) спадкоємного набуття в реальності: ідеальних властивостей і ознак ландшафту, параметрів екологічної взаємодії (кодування та переваги умов), гігієнічних відношень компонентів середовища.

Планувальна композиція (емерджентне складання просторової, функціональної і латентної складових) установлює: механізм (конфігуратор) циклічного конгруентного відтворення ландшафтної дійсності (розселення), правила та параметри планувальної взаємодії, симбіозу природно-культурних, техно-культурних і соціо-культурных відношень компонентів середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дюжев С. А. Система як механізм втілення топоформ дійсності розселення // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2005. – Вип. 21. – С. 82-101.
2. Товбич В. В., Дюжев С. А. Теоретичні проблеми архітектурно-містобудівної діяльності // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2009. – Вип. 33. – С. 462-473.

С.А. Дюжев ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОРОДСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ

На основе планировочной интерпретации топоформы города и системной модели (механизма) ее целостного воплощения разработана конфигурация факторов и мер гармонизации расселения, определены принципиальные направления планировочной трансформации характеристик и параметров города, предложена управленческая матрица стратегии устойчивого продвижения феномена города как целостного ареала ландшафтной сферы. Намечены направления трансформации методологических, профессиональных и организационно-управленческих основ градостроительства.

Ключевые слова: расселение, градостроительное планирование, градостроительная система (механизм), процессо-средовой феномен, ландшафтная сфера, стратегия управления, архитектурно-градостроительная деятельность.

S.A. Dujev HISTORICAL FEATURES OF MUNICIPAL PLANNING ARE IN UKRAINE

On basis city topo-form planning interpretation and system model (mechanism) of its entire embodiment the configuration of factor and measures settling harmonization are elaborated, principled direction city characters and parameters planning transformation are defined, management matrix of strategy city phenomenon (as integral area of landscape sphere) sustainable advancement are proposed. Trends of transformation of methodological, professional, organizational and managemental town-planning basis were marked.

Keywords: settling (resettlement), urban planning, town-planning system (mechanism), process-environment phenomenon, landscape sphere, strategy of management, architectural and town-planning activity.

УДК 336.767

М.О. Ліфінцев, С.М. Ліфінцев

КОМУНІКАТИВНА ПОЛІТИКА В КОНЦЕПЦІЇ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядається роль і місце сучасних комунікацій у формуванні та реалізації програми сталого розвитку регіону, визначаються основні елементи комунікативної політики й управління процесом її реалізації.

Ключові слова: комунікації, масові комунікації, комунікативна політика, місто, регіон, програма, культура, спадщина, управління, сталий розвиток.

У сучасному суспільстві ефективні комунікації стали одним із головних чинників його сталого розвитку. Без них неможливі ні соціальні, ні економічні, ні політичні процеси, ні культурно-духовна та науково-освітня діяльність, без комунікацій не можливе виховання гармонійно розвиненої особистості, патріота своєї держави.

Факторами прискорення і розвитку комунікацій, поряд із новими електронними засобами, стали ідеологія, життєві цінності, влада, бізнес, масова культура, туризм, освіта і наука. Прагнення розвинених країн до побудови суспільства знань, викликане подальшим розвитком інтеграційних та глобалізаційних процесів, стандартизацією товарів і послуг, створенням транснаціональних об'єднань і посиленням міжкультурних зв'язків та ін., зумовило необхідність формування нової концепції комунікацій.

І це не випадково. Сучасні комунікації виконують не тільки роль пов'язуючої ланки в соціально-економічному житті суспільства – вони стали його організаційним фактором.

Термін «комунікації» (лат. *communicatio* – зв'язок) в науковій літературі з'явився на початку XX сторіччя й означав процес обміну інформацією між двома або більше учасниками, засоби сполучення і зв'язку, інформаційні контакти та ін.

Нині поняття «комунікація» має три основні інтерпретації [1, с. 260]:

- перша: комунікація – це засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світу. В цьому плані ключовою проблемою комунікації є механізм, який переведе індивідуальний процес передачі і сприймання інформації в соціально значимий процес персонального і масового впливу. Цей механізм закладено в мовній діяльності людей;
- друга: комунікація – це спілкування, в процесі якого люди обмінюються інформацією;
- третя: під комунікацією розуміють передачу і масовий обмін інформацією з метою впливу на суспільство та його складові елементи.

Таким чином, під комунікацією розуміють процес обміну повідомленнями між двома чи більше учасниками за допомогою різноманітних засобів зв'язку, обумовлених цільовою установкою, змістом і внутрішнім чи зовнішнім середовищем.

Для сучасних комунікацій характерні наступні ознаки:

- багатоаспектність виділення в кожній сфері діяльності самостійних напрямків комунікації, наприклад: соціальна, економічна, культурна, маркетингова, рекламна, управлінська та інші комунікації;
- розгляд комунікації різними галузями наук, виділення в кожному її виді специфічного предмета вивчення;
- інтеграційно-глобальний характер комунікацій;
- динамізм передачі інформації і планетарність охоплення;
- перетворення системи комунікацій у самостійну сферу економічної і бізнесової діяльності;
- взаємопроникнення і взаємовплив комунікацій і конкретних сфер діяльності;
- віднесення комунікацій до самостійної галузі науки.

Комунікативний простір настільки різноманітний, що охарактеризувати його однією моделлю не тільки складно, але й неможливо. Причин такого «різнобарвлення» декілька, але одна найбільш важлива – це особливості поведінки людини, яка по-різному поводить себе, наприклад, у натовпі і наодинці. За спостереженнями Георгія Почепцова, в натовпі людина більш чутлива до впливу, тому що тут відбувається вирівнювання її почуттів, на людину соціальні процеси впливають безпосередньо. Г.Г. Почепцов виділяє наступні види комунікації [2, с. 146]: візуальна, вербальна, перформансна, міфологічна, художня.

Ф.І. Шарков доповнює систему комунікацій такими видами, які відображають ту чи іншу сферу її діяльності [3, с. 274-278]: культурно-духовна, міжкультурна, соціальна, економічна, ділова, політична, маркетингова, наукова, освітня, соціологічна, рекламна, виставкова, туристично-рекреаційна, управлінська та ін.

У різних літературних джерелах виділяють ще одну групу комунікацій: міжособистісна, міжгрупова, масова, внутрішньоорганізаційна, міжорганізаційна, регіональна (міська), міжрегіональна (міжміська), міжнародна.

Окрім перерахованих, є інші специфічні види комунікацій, наприклад: непублічна (таємна, закрита, конфіденційна); протестна; публічна (коли використовується інформація, що представляє громадський інтерес); вулична (у вигляді демонстрацій, мітингів, шоу та ін.).

Ромен Гарі в книзі «Коріння неба» писав: «Ні. Я не можу стверджувати, що добре її знав, але я багато думав про неї, а це теж є видом комунікації». Це ще одне свідчення того, що ознаки класифікації комунікацій до сьогодні остаточно не вивчено й чекають своїх дослідників.

Ознайомлення з переліком видів комунікацій свідчить про те, що сьогодні важко знайти сферу діяльності, яка не «опікувалася» б комунікаційною «турботою». Комунікації, по суті, стали не тільки організуючим фактором розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства. Вони є інструментом соціального контролю, де за допомогою засобів масової інформації формується громадська думка.

Оцінити роль і місце комунікацій неможливо без дослідження функцій, які вони виконують у суспільстві.

Умовно їх можна поділити на загальні, основні і спеціалізовані. До загальних функцій Ф.І. Шарков відносить апелятивну, взаємодії, а також функції волевиявлення та впливу,

інформаційну, перформативну, збуджуючу, прагматичну, регулю-ючу, ритуальну, самопрезентаційну, контактну, експресивну [3, с. 708].

До групи основних функцій комунікації входять: організація спільної діяльності (контакти); формування свідомості; соціальний контроль шляхом використання соціальних норм; соціалізація особистості через передачу інформації, що сприяє освоєнню норм життєдіяльності та знань; виховання; формування громадської думки; взаємодія комунікантів і вплив на них для досягнення певних цілей.

У складі спеціальних функцій комунікації виділяють: культурно-духовну, маркетингову, виставкову, масову, ділову, кризову, міжкультурну, наукову, освітню, перформонсну (ритуальну), політичну, зв'язків із громадськістю, соціальну, соціологічну, рекламну, протестну, туристично-рекреаційну, виставкову, управлінську, художню та ін.

У переліку функцій комунікації особливе місце займає масова комунікація, яка за характером і формою є видом соціальної взаємодії (а саме впливом комуніканта на комуніката у вигляді маси), завжди обслуговувала й обслуговує штучні маси. Її пряме призначення – бути середовищем для лідерів, вожаків, керівників, які «працюють» з народом, звісно, «заради його блага та процвітання»! Через це масова комунікація виступає особливою формою соціального регулювання [4, с. 22].

Головна мета масової комунікації – систематичне розповсюдження повідомлень та інформації серед великих груп людей за допомогою засобів масової комунікації, ствердження духовних цінностей, сприяння ідеологічному, політичному, економічному та культурному впливу на думки, почуття й поведінку людей [5, с. 242].

Г. Лассуел, відомий учений з проблем комунікації, вважає, що масова комунікація виконує функцію огляду навколишнього світу, кореляції з соціальними структурами суспільства, передачі населенню культурної спадщини. Науковець Л.Я. Землянова вважає, що масова комунікація виконує в суспільстві три функції: контроль зовнішнього середовища, попередження суспільства про небезпеку й руйнування, кореляція елементів суспільства [6, с. 708].

Таким чином, масова комунікація виконує такі основні функції: інформаційну, пропагандистську, контролюючу, регулюючу, культурологічну, спонукання.

Для виконання своїх функцій масова комунікація використовує всі існуючі засоби масової інформації: пресу, телебачення, радіо, кіно, інтернет.

Сучасна комунікація – це не тільки фактор розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства; комунікації стали тим універсальним ресурсом, який додає як матеріальну (фінансову), так і нематеріальну вартість (імідж).

Світовий і національний досвід свідчить, що успішне вирішення проблем розвитку підприємства, міста, регіону чи країни в цілому можливе за однієї умови – наявності стратегічної політики комунікаційного забезпечення та її реалізації.

Прикладом формування нової концепції комунікації може стати Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2010 рік. У ній передбачено широкий спектр заходів економічного та соціального розвитку України, зокрема, гуманітарної сфери: охорона здоров'я, материнства та дитинства, освіта, культура, інформаційний простір, туристично-рекреаційна галузь, фізична культура і спорт, формування толерантного суспільства та ін.

Одночасно в програмі приділено увагу створенню умов для розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури, розробці концепцій державної інформаційної політики та запровадженню комунікативної політики. Планується прийняти «Закон України про основні засади державної комунікативної політики», розробити план дій з використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

Державі потрібна потужна інформаційно-комунікаційна індустрія з сучасною матеріально-технічною базою, новітніми технологіями, компетентними професіоналами, здатними не тільки застосовувати діючі технології, а й удосконалювати і розробляти новітні, з сучасним науковим забезпеченням стратегії її розвитку, високою культурою обслуговування.

Особливе значення мають комунікації в забезпеченні розвитку гуманітарної сфери. Так, у галузі освіти комунікаційне забезпечення покликане сприяти вирішенню ряду проблем, зокрема таких, як перехід середньої школи на профільне навчання, удосконалення зовнішнього незалежного тестування, відновлення якісної професійно-технічної освіти, підвищення якості вищої освіти відповідно до рівня європейських стандартів, розвиток позашкільної освіти. Мова йде про осмислений, ранній професійний вибір і підготовку молоді до вступу у вищі навчальні

заклади. Результати ЗНО-2010 показали, що досить часто абітурієнти, користуючись правом подачі документів на 15 спеціальностей, робили вибір не за своєю схильністю до тієї чи іншої спеціальності, а за можливістю стати студентом за державний кошт. Одночасний набір їх спеціальностей: економіст, право, медицина, технічна спеціальність, міжнародні відносини.

Щодо сфери культури в програмі наголошується: тут низька конкурентоспроможність національних культурних індустрій, недостатнє забезпечення потреб громадян у вітчизняному культурному продукті, занепад соціально-культурної інфраструктури на селі, недостатній доступ до надбань культури в селах і малих містах та ін. Але ж відомо й інше: культура не тільки фінансується за залишковим принципом; про неї (як і про спорт) друкується в газетах, показується на телебаченні та в інших ЗМІ за цим же принципом. У той же час, які б високі досягнення у важкій промисловості не були – вони не додають особистості патріатизму, інтелектуальності та культури. Приклад тому США, Швеція, Південна Корея, де культура і духовність виведені на перше місце. На жаль, в Україні такі гуманітарні цінності, як гімн, прапор держави, імідж країни, людська гідність і права людини, турбота про збереження і примноження культурної спадщини, бережливе ставлення до людини, не поставлені на перше місце. Згадаймо святий для кожного українця День Перемоги. Чи ж будуть з повагою ставитися до влади діти, батьки яких із вини сталінського режиму попали в полон, а потім у радянські концтабори? У той же час у США, Німеччині, Франції цим людям віддають належне за їх мужність, співчувають трагічній долі, просять вибачення за те, що не захистили їх. Такого безтактного ставлення до ветеранів та учасників війни, як у країнах СНД, немає ніде в світі. А на яких ще прикладах можна виховувати гуманізм, патріотизм, толерантність, як не на найдорожчому для нації – гарному ставленні до захисників рідної землі, свого народу?

У сучасній галузі культури виділяють декілька головних проблем:

- занепад соціально-культурної інфраструктури на селі; недостатній доступ до надбань культури в селах і малих містах;
- недостатнє забезпечення потреб громадян у вітчизняному культурному продукті;
- незадовільний стан об'єктів культурної спадщини;
- слабка інтегрованість української культури у світові культурні процеси, недостатнє представлення її;
- відсутність цілісного національномовного, культурного простору України.

Досвід цивілізованих країн свідчить, що збереження і примноження культурних надбань, підвищення культурного рівня громадян одними указами не забезпечити. Потрібна потужна довгострокова, безперервна, вдумлива просвітницька програма, яка б торкнулася душі і серця кожного українця.

Тому якщо вектор комунікативної політики не буде розвернуто в бік освіти, культури, збереження здоров'я людини, фізичного виховання молоді – ніяка важка і легка промисловість не дадуть можливості підняти націю з колін. Необхідно знайти в гуманітарній сфері ті пріоритети, які дозволять зберегти націю. Сьогодні за кордоном уже знаходиться біля 5,0 млн. українців. За даними газети «Комсомольська правда в Україні», назавжди готові залишити свою країну ще 15% українців, (а це майже 7,0 млн. осіб, причому переважає молодь віком до 30-35 років). Більшість із них – це молоді люди із сіл і малих міст, де не тільки важко знайти роботу, а й неможливо задовольнити свої культурні потреби [7, с. 3].

Одним із напрямів створення додаткових робочих місць для молоді міг би стати розвиток туристично-рекреаційної галузі. На жаль, діяльність цієї сфери не відповідає туристичній привабливості України. Причина не тільки в недостатньому фінансовому забезпеченні, а й у відсутності дієвої комплексної довгострокової інформаційно-комунікаційної програми рекламування туристичних можливостей України.

Без науково обгрунтованої державної комунікативної політики неможливо реально вирішити такі животрепетні проблеми, як підвищення довіри народу до органів виконавчої і судової влади, до Верховної Ради; установлення продуктивного діалогу між органами виконавчої влади та інститутами громадського суспільства; залучення громадськості до формування та реалізації державної політики як елементу демократії; формування суспільно-політичної бази реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування; створення умов для сталого розвитку територіальних громад, наближення можливостей та якості їх діяльності до європейських стандартів.

Державна комунікативна політика покликана сприяти формуванню в людей розуміння нової ідеології, осмисленого підходу до її реалізації. Наприклад, програма «Малі міста в системі економічного і соціального розвитку України у 2010 році та в довгостроковому періоді» може зайняти одне з визначальних місць її реалізації [8, с. 4-6].

Сучасне суспільство живе в епоху інформації і комунікацій. Не дивлячись на інформаційне перенавантаження (перенасичення), люди витрачають додаткові фінансові ресурси і час на пошук ще більшої кількості даних, причому в мінімальний термін: «точно і зараз». Відповідь одна: потрібна інформація якісна і в максимально короткий термін. Останнє досягається завдяки новітнім комунікаційним технологіям, розвиток яких обумовлюється загостренням конкуренції на всіх рівнях, в т.ч. і міждержавному. При цьому треба пам'ятати, що нові технології прискорюють передачу інформації, але ж якість її, як і раніше, залежить від людей, що знаходяться на вході і виході інформації. Враховуючи вирішальне значення впливу інформації на прийняття остаточного рішення, в т.ч. і доленосних для розвитку регіону, держави чи міждержавних відносин, необхідно враховувати можливі бар'єри, які створюють якість комунікацій.

Річард Бландел виділяє наступні групи бар'єрів комунікацій, на якість яких впливає людський фактор [9, с. 36]:

– фізіологічні і психологічні бар'єри (настороженість та увага; сприйняття, пам'ять);

– соціальні, культурні (ортодоксальність, коли індивіди намагаються дотримуватися усталених норм, цінностей, лінії поведінки усієї групи чи її лідера); культурні відмінності, за яких індивід чи група дотримуються інших норм, цінностей чи ліній поведінки. Відомо, що культура формує образ мислення і стереотипи поведінки. Але коли люди несхожих культур знаходяться поруч, тоді можуть виникати перепони для їх спілкування. «Зіткнення культур» може іноді мати катастрофічні наслідки для їх учасників, – пише Ричард Бландел. У рамках багатонаціональних країн та міжнародних комунікацій, фактори культури повинні обов'язково враховуватися. Наприклад, у бізнесовому середовищі подолання можливого зіткнення культур є одним із ключових питань;

– політичні (рівень владних повноважень і громадського впливу в регіоні, місті, організації).

Сьогодні необхідно звернути увагу ще на одну групу бар'єрів: управління комунікаціями; наявність професіоналів, здатних досліджувати, аналізувати, формувати й організовувати (проектувати) інноваційну систему управління, серцевиною якої повинні бути комунікації та системи, здатної донести до розуміння людей нову ідеологію, нове бачення стратегії і тактики розвитку. Щодо ідеології, то вона покликана розвивати в людей, у першу чергу в молоді, свідоме розуміння й осмислення цілей, завдань, форм і методів їх досягнення. Мова йде про створення управлінської структури, здатної здійснювати зміни на тому рівні, який вона представляє. При цьому вона не повинна «сліпо» керуватися розробленими стратегіями, яких уже написано багато. В умовах швидких змін краще спрацьовує стратегічне програмування, яке передбачає наявність певного горизонту цілей і механізми, за допомогою яких періодично аналізуються і корегуються набори стратегічних документів, проводяться оцінки зробленого. Потрібні механізми, які здійснюють стратегічні дії та їх корегування [10, с. 21].

Невипадково в сучасних умовах одним із напрямків формування інноваційної системи управління (на різних рівнях) стало створення комунікативних моделей управління.

Така модель, підкріплена «Законом України про основні засади державної політики», повинна орієнтуватися на формування суспільно-політичної бази реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування, створення необхідних умов для сталого розвитку територіальних громад, упровадження необхідних заходів щодо формування толерантного суспільства, середнього класу та розвитку малого бізнесу. На регіональному і місцевому рівні вносяться додаткові компоненти, що надають комунікативній моделі індивідуальної особливості.

Історико-культурне, архітектурне, природно-демографічне та етичне минуле міста Бар, яке було засноване в 1537 році й управлялося на основі магдебурзького права, робить місто унікальним об'єктом для дослідження ролі малих міст у культурному, соціальному та економічному розвитку України.

Для цього у формуванні комунікативної політики міста необхідно змінити акценти. На перше місце варто поставити гуманітарні напрями: культуру, освіту, охорону здоров'я та ін. Виділити ті основні розділи, які притаманні саме цьому місту чи регіону. Маючи, наприклад, таку багату культурну спадщину, до проекту «культура» можна включити наступні підрозділи:

- спадщина населення м. Бар та її вплив на сучасність (традиції, мова, обряди, символи, гімн);
- особливості релігійних культур в історії та сьогоденні;
- економічна і підприємницька культура;
- культура міжнаціональних відносин;
- інформаційна культура;
- політична культура;
- правова культура;
- соціальна культура (сім'я, громадські організації);
- управлінська культура;
- корпоративна культура;
- технологічна культура (комп'ютерні технології, Інтернет);
- культура довіри і взаємоповаги, вини і сорому;
- культура міста, вулиці, подвір'я, транспортного обслуговування, зовнішньої реклами, дизайну та ін.

У контексті культури управління містом важливим моментом є історичний досвід функціонування нормативної системи магдебурзького права (XIII ст., Німеччина) з метою захисту інтересів мешканців та права міста на самоврядування.

Із перших років існування м. Бар увібрало в себе досвід управління розвинутих міст Європи, вирішення ними не тільки питань містобудування, а й соціокультурної сфери діяльності, формування культурно-духовного середовища [11, с. 6]. Згадаємо, що все це відбувалося в XVI сторіччі, в епоху західного Ренесансу, під впливом ідей великого Леонардо да Вінчі (1452-1519). Для нас, – писав М. Вебер, – значення середньовічного західного міста не тільки як центру ремесел і торгівлі, адміністративно-судового устрою, релігійно-культового життя, але ж і як союзу вільних і рівних людей, що володіють приватною власністю, і мають громадсько-договірні відносини з вибором підпорядкованих комуні глав місцевого самоврядування.

Усі ці проблеми актуальні й для сьогодення. Упродовж дев'ятнадцяти років Україна ніяк не може оптимізувати відносини між центральною владою і місцевим самоврядуванням, чітко визначити весь комплекс питань, який належить до компетенції органів місцевого самоврядування.

Однією з найбільш актуальних була, є і залишається проблема культури міжнаціональних взаємовідносин у процесі управління різними сферами життєдіяльності общини (громади). В Україні проживають представники 130 національностей, в т.ч. і в м. Бар налічується їх не менше 15. Так було і в період заснування міста – чотириста сімдесят років тому. За допомогою яких методів управління громадою удавалося досягати тієї гармонійності, що сприяла наданню місту Бар магдебурзького права?

Про складність проблеми міжкультурних взаємовідносин свідчить епізод з гумористичною соціальною рекламою на одному з українських телеканалів, де Гімн України співають люди різних національностей, які проживають на її території: українці, поляки, росіяни, вірмени, білоруси, угорці, євреї, цигани та ін. Представники деяких народів болісно відреагували на цей ролик, у якому вони помітили іронію чи насміхання над їх одвічно національним. З цього приводу було направлено листи Президенту України [12, с. 5].

Але ж треба пам'ятати, що культурно близькі народи можуть не тільки жартувати один над одним, а й ставити смертельними ворогами, як, наприклад, серби і хорвати.

У плані організації ефективного управління сучасним малим містом як основи побудови загальноукраїнської системи державного управління, основоположним фактором була і залишається культура в найширшому розумінні. Як і чотириста сімдесят років тому, формування національної системи управління повинно здійснюватися з урахуванням культурно-історичної та соціально-природничої спадщини і сучасних особливостей життєдіяльності народів Європи. Саме такий підхід забезпечує ідентичність українців з європейцями. В цьому контексті місто Бар і Поділля, як соціокультурне утворення, були створені в результаті взаємовпливу культур європейців і народів, які населяли подільську

землю, а надання магдебурзького права тільки підтверджувало готовність і здатність міста реалізувати функцію самоуправління на європейському рівні, забезпечувати його сталий розвиток.

Магдебурзьке право (1304 р.) носило універсальний характер. Воно трактувало різні види правовідносин: діяльність міської влади, суду, земельної власності (в межах міста), порушення володіння, захоплення рухомого майна, установка покарання за різні види злочину, норми регулювання торгівлі і ремесел, діяльність цехів та купецьких гільдій, порядок оподаткування. Воно визначало право міста на самоуправління [13, с. 150].

В останні роки адміністрацією міста Бар, громадськістю і науковцями зроблено багато для відродження і подальшого збагачення культурно-історичних і духовних надбань, адаптації їх до сьогодення. В цьому контексті дієвим інструментом реалізації концепції сталого розвитку міста і його мікрорегіону може стати науково-обґрунтована комунікативна політика.

Сучасні комунікації треба розглядати як категорію економічну, морально-етичну і бізнесову. Вони не тільки безпосередньо впливають на розвиток усіх сфер життєдіяльності суспільства, а й самі формують власну індустрію, культуру, духовність, економіку та ін.

З іншого боку, практика свідчить, що недосконаліть комунікаційних зв'язків або ігнорування їх впливу на людську діяльність коштує дорого. Витрати на комунікації – це не просто час і ресурси (трудові, фінансові, матеріальні, енергетичні, інтелектуальні), це ще й неприємні наслідки від прийнятих рішень на основі недостовірної інформації. «Людина не ворог людині, але може ним стати завдяки брехливій системі правління», – писав Томас Пейн [14, с. 127].

Поряд із відомими засобами комунікації особливу увагу треба звернути на рекламу, дизайн, піар, виставки, бібліотеки, круглі столи, конференції. В навчальних закладах учні і студенти повинні вивчати історико-культурну спадщину як складову історії України чи як самостійну дисципліну.

На жаль, старше покоління, в т.ч. чиновники і службовці, не завжди добре знайомі зі своїм краєм. Зараз в Україні створюються університети для третього покоління – пенсіонерів. Допомогти їм в одержанні додаткових знань про своє місто, регіон – означає одержати важливий комунікативний ресурс впливу на дітей, залучення їх до розробки Кодексу громадянина міста Бар.

Формування комунікативної політики міста повинно базуватися на серйозних маркетингових і соціологічних дослідженнях, професійному забезпеченні з залученням громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шарков Ф.И. Коммуникология. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дашков и К°, 2009. – С. 260.
2. Почепцов Г.Г. Теорія комунікацій. – К., 1996. – С. 146.
3. Шарков Ф.И. Коммуникология. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дашков и К°, 2009. – С. 274-278.
4. Різун В.В. Теорія масової комунікації. – К.: ВЦ «Просвіта», 2008. – С. 22.
5. Головлева Е.П. Массовые коммуникации и медиапланирование. – М.: Деловая книга, 2009. – 342 с.
6. Шарков Ф.И. Коммуникология. Энциклопедический словарь-справоч-ник. – М.: Дашков и К°, 2009. – С. 708.
7. Комсомольская правда в Украине. – № 175. – 2010, 7.08. – С. 3.
8. Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2010 рік // Урядовий кур'єр. – 2010. – 24-25.07.
9. Блондел Ричард. Эффективные бизнес-коммуникации. – С-Пб.: Питер, 2000. – С. 36.
10. Никитин Владимир. Проект страны: киргизский кейс // Top Club Journal, 2010. – № 3. – С. 21.
11. Матеріали Круглого столу «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи». – К.: ЮНАБб ім. Заболотного, 2009. – Липень.
12. Костенко О., Гончаренко А. Сам ты холол! // Аргументы и факты. – 2010. – № 34. – С. 5.
13. Большая советская энциклопедия. – М. – Т. 15, 1974. – С. 150.
14. Блондел Ричард. Эффективность бизнес-коммуникации. – С.-Пб.: Питер, 2000. – С. 127.

М.О. Лифинцев, С.М. Лифинцев КОММУНИКАТИВНАЯ ПОЛИТИКА В КОНЦЕПЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

В статье рассматривается роль и место современных коммуникаций в формировании и реализации программы стабильного развития региона, определяются основные элементы коммуникационной политики и управления процессом ее реализации.

Ключевые слова: коммуникации, массовые коммуникации, коммуникативная политика, город, регион, программа, культура, наследие, управление, устойчивое развитие.

Lifintsev M.O., Lifintsev S. M. COMMUNICATION POLICY IN CONCEPT OF FORMATION AND IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE REGIONAL DEVELOPMENT

This paper examines the role and place of modern communications in shaping and implement of the sustainable development of the region, identifies the main elements of communication policy and managing its implementation.

Keywords: communication, mass communication, communication policy, city, region, program, culture, heritage, governance, sustainable development.

УДК 332.33 (477.44)

В.О. Саламатов

ІНВЕСТИЦІЇ ЯК ФАКТОР ДЛЯ СТАЛОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розкривається вплив глобалізації на місцеве життя та роль якості управління в залученні інвестицій для сталого територіального розвитку.

Ключові слова: глобалізація, якість управління, інвестиції, менеджмент, сталий територіальний розвиток.

Можна довго перелічувати, як впливає глобалізація на життя великих і малих міст і селищ України. Всі бачать і купують китайські іграшки та одяг, японську і китайську електроніку, на дорогах тісно від іномарок. У будь-якому куточку країни знайдуться домівки, де приймають телепередачі з усього світу. Колишні вчителі, виробничі майстри й інженери торгують на базарах. Мільйони працьовитих громадян України працюють у Португалії, Іспанії, Італії, Німеччині, Польщі, США, Росії, щоб нагодувати своїх дітей, побудувати власний дім у рідному місті або в Києві, щоб дати освіту дітям.

На вулицях великих і малих міст України теж можна все частіше побачити людей із Далекого Сходу, Кавказу, Туреччини, Лівану, Африки, США, які тут працюють, ведуть бізнес, живуть, народжують дітей. Колишні великі українські підприємства, замість розширення виробництва, здають в оренду власні приміщення, продають власні активи і територію. Деякі з них перетворилися на купу маленьких фірмочок. Тим часом на околицях українських міст зарубіжні фірми відкривають свої заводи. Збереглися й деякі українські великі підприємства і виробничі комплекси, але все частіше вони переходять в закордонну власність. На цей час написано вже багато книжок і статей про те, чому так сталось. Однак при всьому цьому різноманітті причин і наслідків зміни світу навколо нас керівниками всіх малих і великих міст і селищ залишаються українські громадяни. Життя в українських містах і селищах значною мірою залежить саме від того, як місцеві керівники будуть управляти територіями, як, навіщо і для чого будуть використовувати обмежені ресурси, як будуть враховувати динамічні умови сьогодення, коли будь-який куточок нашої країни може не тільки відчувати на собі наслідки прискорення всесвітнього руху, але й брати участь у ньому, знаходити позитивні сторони сучасної хвилі зміни цінностей, змішування народів і порушення кордонів. Потрібно тільки усвідомити, що неможливо залишатися осторонь цього процесу, неможливо його проігнорувати. Потрібно вийти за межі «розпродажу» міста, потрібно знати правила глобальної гри. Як неможливе навчитися грати на музикальному інструменті без практики і без вчителя, так і місцевим керівникам у цьому питанні потрібні конструктивні поради, навчання і хист робити звичні справи по-новому.

Перш за все потрібно усвідомити жахливо низький середній рівень продуктивності праці в Україні, яка знизилася в 4 рази: з 20 тис. амер. дол. на людину в 1990 р. до 5 тис. амер. дол. на людину в 2005 р. При цьому додана вартість, яку створює одна людина в промисловості США складає 150 тис.амер.дол., в автобудуванні – 175 тис.амер.дол., у виробництві

комп'ютерної техніки й електроніки – 285 тис.амер.дол., в нафтопереробній промисловості – 470 тис.амер.дол. [5].

Світові компанії-лідери не завжди були такими. Процвітаючі зараз компанії, які належать до найбільших і найприбутковіших у світі, колись були в ситуації, навіть гіршій, ніж та, в якій перебуває більшость українських підприємств. Прикладом може слугувати японська компанія «Тойота», яка зараз випускає лінію найбільш надійних і якісних автомобілів. Після Другої світовій війни вона залишилася без військових замовлень, банки відмовилися надавати кредити на переобладнання і зміни виробництва, працівники страйкували, на автомобільному виробництві «Тойота» випускали тільки 1 машину на тиждень. За таких умов один із тодішніх керівників компанії Тайічі Оно перш за все відкрився світові і сучасним управлінським знанням. Він також звернувся до внутрішніх резервів, до усунення всіх невиправданих втрат, які пов'язані з випуском надлишкової продукції, з очікуванням у виробничому процесі, з транспортуванням, яке можливе виключити, з непотрібними виробничими процесами, з затоварюванням на складах, з непотрібними рухами, з випуском недоброякісної продукції. В результаті компанія сформувала одне із найбільш економних виробництв у світі, яке в той же час забезпечує найвищу якість продукції, відповідаючи найкращим чином очікуванням споживачів, а також стандартам корпоративної соціальної відповідальності.

Чи не варто й українським містам і підприємствам звернутися до ресурсів, які вони насправді мають, які відкриті до застосування, але не використовуються належним чином? Ось лише кілька прикладів можливостей, які систематично не використовуються в Україні:

- географічні переваги країни, яка знаходиться значно ближче до європейських ринків, ніж, наприклад, Китай;
- значні природні ресурси;
- відносно високий рівень освіти;
- отримання європейських грантів в Україні складає лише 30% від можливого рівня;
- ефективність західної технічної допомоги – традиційне запитання з негативною відповіддю;
- вітчизняні спеціалісти, які отримали освіту за кордоном, стикаються з проблемою отримання гідної роботи після повернення на батьківщину;
- величезні виробничі потужності простоюють лише тому, що керівництво недостатньо відчуває потреби і закони функціонування ринку, а держава не здатна заохочувати власне виробництво.

Кожен із читачів може продовжити цей список, спираючись на особливі місцеві можливості. На невикористаний потенціал країни вказується і у порівняльних експертних дослідженнях. Згідно Політичному атласу сучасності, який було побудовано на основі багатовимірної порівняльної оцінки 192 країн світу, «Україна має значний потенціал внутрішнього розвитку і зовнішнього впливу. Всупереч багатьом проблемам, з якими стикається країна, вона може претендувати на статус регіонального політичного і економічного лідера» [1, с. 68]. До сильних сторін України відносять розвиток інституційних основ демократії – 41 місце (6.46 бала із 10 можливих). До слабких – неефективність державного механізму (113 місце з 4.35 бала), низьку якість життя (2.2 бала із 10, 101-е місце). Основні фактори останнього – низький ВВП на душу населення і невисока довготривалість життя.

При обговоренні подібних проблем керівники міст, як правило, порушують два питання: погані закони і відсутність коштів. Мається на увазі: «Дайте нам гроші (інвестиції), і ми все зробимо». При цьому часто вони не готові до конструктивного розгляду питання стосовно того, навіщо їм потрібні ці гроші і як вони їх будуть використовувати. Відсутність чітких публічних відповідей на подібні технологічні запитання, мабуть, обумовлена їх риторичністю для тих, хто вже на практиці відчув смак «швидких» грошей в умовах «розбудови демократії», яка все ще розуміється «як дозволено все, що не заборонене», а не як власна відповідальність за дії і бездіяльність.

На запитання про призначення грошей, крім емоційної, існує і раціональна відповідь – для інноваційного розвитку економіки міста, місцевих підприємств з метою збільшення доходів у бюджет міста та збільшення робочих місць, стійкого підвищення добробуту населення і міста – саме для цього потрібні інвестиції. З цим можливо погодитись, але тоді постає наступне запитання: наскільки ефективно відбувається пошук інвестицій? І чи готові ті, хто їх шукає, до використання задля сталого територіального розвитку? Щоб відповісти на це запитання, варто переглянути так звані «інвестиційні пропозиції» міст і регіонів України, які готуються і

розповсюджуються на спеціальних публічних заходах, таких, як, наприклад, спеціальні ярмарки «інвестиційних можливостей» типу виставки «Барвиста Україна», яка відбувалась у м. Києві в серпні 2006 р.

Основною метою подібних заходів повинне бути не тільки і не стільки рапорт керівництву об участі, а залучення реальних інвестицій (внутрішніх або зовнішніх) в розвиток регіону. Яка ефективність подібних заходів? – Достовірна відповідь відсутня за відсутності публічних звітів і оцінок. Але відвідання подібних заходів наводить на роздуми.

По-перше, абсолютну більшість підприємств представляють особи, які або не спроможні, або не мають достатніх повноважень на укладення попередніх домовленостей.

По-друге, учасниками подібних заходів зовсім не враховуються мінімальні умови успішного залучення інвестицій, оскільки їх пропозиції в більшості випадків не мають інвестиційної привабливості. На таке твердження підштовхує аналіз бізнес-пропозицій місцевих адміністрацій різних регіонів України, які були представлені на вище вказаній виставці. Всі вони створені «під кальку», без врахування інтересів можливого інвестора і характеру потрібної йому інформації. Мається на увазі чесний інвестор, який бажає мати справи з прозорим бізнесом. Для підготовки «працюючої» пропозиції потрібне чесно (хоча б для себе) дати відповідь на запитання: чи готові підприємства, які шукають інвестиції, використати нові ресурси з вигодою для вкладника? Якщо об'єкт можливого інвестування не є високоприбутковим, то потрібне представити бачення шляхів подолання проблем. Інвестиції завжди повинні надавати прибуток інвестору. На приклад, на що розраховують шукачі інвестицій у тваринництво деякого району, якщо його масштаб в цілому по району менше ніж розмір хазяйства одного середнього фермера на півдні США, яке ведуть три-п'ять осіб? Інший масовий приклад із промисловості. Елементарний розрахунок, який базується на представлених в пропозиції цифрах, показує, що очікуваний час повернення вкладень складає біля 10 років. Хто ж буде вкладати гроші на подібних умовах в сучасній Україні?

Недостатність бюджетних коштів під час розвитку підприємництва призводить до необхідності пошуку інвестицій. При цьому потрібне чітко розуміти, навіщо потрібні гроші, скільки, коли і що саме реципієнт збирається з ними робити, а також, яким є очікуваний результат, які існують ризики. Тобто ключове питання у пошуку інвестицій – це прозора і зрозуміла для інвестора готовність до їх (грошей) ефективного професійного застосування з метою досягнення конкурентоспроможності і, як наслідок, отримання сталого прибутку. В цьому основне слово – за менеджментом підприємства, міста, району, області. Це означає, що основними особами відповідальними за залучення інвестицій є керівники, а основним фактором є їх справжні лідерські якості, спроможність до стратегічного підходу в управлінні, бачення конкурентоспроможності підприємств і територій та здатність її створювати і підтримувати.

В сучасних умовах глобалізації основним фактором конкурентоспроможності є якість продукції, послуг, умов життя і людського капіталу. На початку 90-х років двадцятого століття Українська асоціація якості запропонувала ідею якості як національну ідею України, яка спроможна стати ціллю державного розвитку і, в той же час, засобом його досягнення. Близький до цього підхід розвивається Радою конкурентоспроможності України (РКУ), яка запропонувала суспільству аполітичну, прагматичну, сучасну об'єднавчу національну ідею – «майбутня конкурентоспроможність країни в глобальній економіці знань». Вона є стрижнем розробленої РКУ Технології економічного прориву, яка спирається на засади якості інститутів влади, ефективність державного регулювання основних ринків (капіталу, праці, землі, інтелекту), на відкритість економіки й ефективність конкуренції, на створення основ економіки знань, забезпеченні сталого розвитку, формуванні соціальної згуртованості і соціального капіталу [2, с. 32-33].

Чому саме якість виробництва, товарів і послуг є основою економічного зростання спробуємо проілюструвати за допомогою розгляду залежності комерційного успіху компаній від якості їх функціонування (рис. 1). Технологічна S-крива демонструє розрив в результативності діяльності (performance) як функції від здатності забезпечення стабільності виробничих процесів. Показником стабільності слугує ступінь варіативності виконання, тобто ступінь його наближення до заданого стандарту, або точність виконання, відсутність помилок. На даній кривій видно, що середня компанія із списку Фортчюн 500 (Fortune 500) розташовується біля 3.5 сигми. Це означає, що 99,35 процента продукції подібних компаній, або послуг, які вони надають відповідає стандартам якості. Середнє мале підприємство

розташовується біля 2 сигма. Це показує, що тільки 69% їх продукції, або послуг відповідають стандартам якості. Вражаючим є розрив між розмірами прибутку подібних компаній. Підприємства, якість діяльності яких відповідає двом сигма, отримують приблизно в два рази меншій прибуток від вкладень ніж великі компанії, якість діяльності яких відповідає 3.5 сигма. Виявляється, що така різниця пов'язана перш за все з базовими принципами ведення бізнесу, які добре відомі й доступні для застосування, а саме, потрібне уважно наслідувати принципи бережливого менеджменту, або лін-менеджменту. Щоб успішне піднятися по технологічній S-кривої потрібне розробити новий продукт або послугу, забезпечити його випуск/її надання, забезпечити відповідне надання послуги, максимізувати виконання, максимізувати ефективність, максимізувати надійність, мінімізувати вартість, довести продукт/послугу до досконалості (постійне удосконалювати його/її). Компанії, які працюють на рівні двох сигм, пройшли лише дві сходинки сходження по кривої зрілості їх продукту, або послуги. Компанії, які працюють на рівні 3.5 сигм, знаходяться на стадії відпрацювання мінімізації витрат.

Пітер Друкер вважає, що будь-яка організація швидко приходить до занепаду якщо вона не обновлюється, не засвоює інновації. Будь-яка компанія розвалюється, якщо вона не управляється належним чином. Тут мається на увазі менеджмент як об'єднання зусиль багатьох людей задля досягнення чітко визначеної цілі, а не просто адміністрування. Відсутність інновацій є єдиною найважливішою причиною занепаду існуючих організацій [4], включаючи місцеві органи влади (від автора).

Органам влади, які шукають інвестиції в їх регіон, можливе запропонувати кілька завдань для підготовки підґрунтя для їх успішного залучення:

- Перше і основне завдання полягає в подоланні українського парадоксу високого рівня освіченості, або «економіки знань по-українськи», яка відображається в розповсюдженому твердженні після поверхового ознайомлення з вихідними ідеями консультанта: «Так це ж відомі речі, ми самі все знаємо». При цьому забувають, що від знання ідеї до її втілення в життя – дистанція величезного розміру. В наслідок цього у нас, на відміну від Африки, чи Китаю знання часто перетворюються не на рушійну силу прогресу, а на бар'єр до нього. Це і є вітчизняна версія «економіки знань»;
- Друге – усвідомлення надзвичайності потреби в інвестиціях і необхідності залучення зовнішнього досвіду;
- Трете – усвідомити урядовцям, перш за все першим особам міста, потреби населення у підвищенні ефективності муніципального управління;
- Четверте – розуміння важливості питання якості управління містом і підприємствами, які розташовані на території самоврядування, засвоєння практик ефективного/бережливого менеджменту в адміністративних структурах і на виробництві з постійним поліпшенням якості роботи;
- П'яте – знання конкурентів;
- Шосте – знання власних конкурентних можливостей;
- Сьоме – оволодіння справжнім лідерством зі знанням того, які поліпшення необхідне зробити у місті, щоб бути конкурентоспроможним на глобальному ринку;
- Восьме – бути готовими до підтвердження любові до власного міста власними справами;
- Дев'яте – мати чіткі цілі, приділяти увагу деталям поряд з розумінням необхідності системного послідовного підходу;
- Десяте – усвідомити обмеженість власних знань і вмінь, визнати можливість допускати помилки, навчитися сумніватися у власній правоті;
- Одинадцяте – підготуватися першим особам до співпраці з іншими спеціалістами, постійно особисто приймати участь у підготовці підґрунтя для інвестицій і інновацій;
- Дванадцяте – усвідомити першим особам можливість отримати дивіденди від подібної співпраці.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Миронюк М., Тимофеев И. Государство состоялось// Эксперт, № 1-2 за 15.01.2007. – С. 68-72.
2. Полунєєв Ю. Соціально відповідальний бізнес = конкурентоспроможна країна // Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка. Збірник статей та рекомендацій. – К.: Стилос, 2007. – С. 29 – 40.
3. Саламатов В. Эффективность управления городом и демократия: сравнение восприятия существующего положения в Украине, России и США // Матеріали ІІІ міжнародної конференції

«Розвиток демократії та демократична освіта в Україні». – Канадсько-Український проект «Розбудова демократії», Львів, 20-22 травня 2005 року. – www.democracy.kiev.ua
4. Drucker P.F. Essential Drucker. – Recorded Books, 2001.
5. Warren M. Вступ до лін-менеджменту. Презентація на Першому російському форумі по лін-менеджменту, Екатерінбург, 6-7 червня, 2006р.

В.А. Саламатов РОЛЬ КАЧЕСТВА УПРАВЛЕНИЯ В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНВЕСТИЦИЙ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье раскрывается влияние глобализации на местную жизнь и роль качества управления в привлечении инвестиций для устойчивого территориального развития.

Ключевые слова: глобализация, качество управления, инвестиции, менеджмент, устойчивое территориальное развитие.

V.A. Salamatov THE ROLE OF QUALITY MANAGEMENT IN ATTRACTING INVESTMENTS FOR SUSTAINABLE TERRITORIAL DEVELOPMENT

The article reveals the impact of globalization on local life and the role of good governance to attract investments for sustainable territorial development.

Keywords: globalization, quality management, investments, management, sustainable regional development.

УДК 72.01

І.І. Стецюк

АНАЛІЗ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ ТА СТАНУ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Формулюються основні вимоги до міського середовища. Розкривається важливість вирішення таких проблем, як ускладнення соціокультурної ситуації, втрата ідентичності міського середовища, глобальна модернізація культури і пов'язана з цим проблема взаємодії природного та штучного, традиції та інновації. Пропонуються основи методології організації міського середовища з метою поліпшення соціокультурної ситуації в місті.

Ключові слова: соціокультурна ситуація, організація міського середовища, природній і техногенний ландшафт, технічна культура, взаємодія традицій та інновацій, природна і культурна екологічна криза.

Місто характеризується загальною соціокультурною ситуацією, що охоплює соціальний світ, матеріальні та духовні умови становлення, існування, розвитку і діяльності людей, а також своєрідним (унікальним) міським середовищем — це і ландшафт, і люди, і способи їх взаємодії, і виробничі процеси, екологія, якість життя, рівень інформаційного обміну, особлива соціальна структура. Це середовище формує відповідний соціально-психологічний тип особистості, наділений раціональністю, мобільністю, готовністю до змін, умінням поєднати власні інтереси з інтересами інших, здатністю долати труднощі існування в середовищі. [4]

Соціокультурна ситуація в сучасному місті має тенденцію до ускладнення, що з одного боку засвідчує соціальний прогрес, з іншого — породжує безліч проблем для людини (відчуття стурбованості, тривоги, невизначеності, неспокою).

Ще одна важлива проблема сьогодення – це втрата ідентичності міського середовища. Людина перестає відчувати себе частиною міста, в якому живе, міське середовище стає їй чужим. Через невиконання цієї умови в міських жителів «нових районів» виникає тривожне відчуття втрати зв'язків з минулими досягненнями культури – основної умови наступності поколінь. Втрата ідентичності знаходить вираження в таких хворобливих явищах, як відчуження, відчуття «роздрібненості буття», деперсоналізація, маргіналізація, психологічна патологія, асоціальна поведінка тощо [3].

Також на сучасному етапі архітектура включена в процес глобальної модернізації суспільства. Екологічна криза і пов'язаний з нею необоротний процес деградації сприйняття культури гостро ставить проблему взаємодії природного та штучного, традицій та новацій [1].

Ідея прогресу привела до глобальної технізації всіх сторін життєдіяльності суспільства [1]. Технічне мислення стверджує (безпідставно, необґрунтовано) безроздільне господарювання людини над природою, її повне підпорядкування владі суспільства.

Нову технологічну культуру можна назвати «тектурою» – гібридом слів «техніка» і «культура», тобто культурою штучного світу, в якому людина часто-густо не відчуває внутрішньої потреби бути не тільки цивілізованою, але й культурною [1]. Тоді комфорт деморалізує і розслаблює людину. Вона губить органічний зв'язок із природою, що є передумовою до виникнення соціально-економічної та екологічної кризи, яка ставить під загрозу винищення і природи, і цивілізації.

Тектура (за відсутності культурної регуляції) губить зв'язок із духовним світом людини і допомагає знищенню традиційних основ життєдіяльності. Вона утворює умови для виникнення над складної соціотехнічної системи, в якій людина перевтілюється з суб'єкта творчої активності в її придаток – «людський фактор». Тектура протиставляє штучне природі, виправдовує безпощадну експлуатацію природи з ціллю досягнення економічної, технічної та матеріальної ефективності.

Той факт, що все це нагадує неорганічний світ молекул та атомних моделей, викликає у все більш технізованому, віддаленому від природи міському світі не звільняюче враження, а, напроти, посилює почуття відчуженості: «…люди більше не сприймають техніку як дещо звільняюче, а відчувають, що їм все більше потрібно пристосовуватися до технічного світу або навіть стають в цьому світі зайвими» [1].

Це ставить перед нами обов'язкову вимогу взаємопов'язаності інноваційності і традиційності (щодо культурної регуляції) та їх взаємодії з природою.

Інноваційність і традиційність – взаємозв'язані сторони в розвитку виробництва, науки, техніки, економіки, мистецтва тощо. У культурологічному контексті традиції можливо розглядати як необхідну умову будь-якого розвитку. Суспільство, яке втратило традиції, свою історичну пам'ять, перестає розвиватися, деградує, оскільки переривається зв'язок між поколіннями. З іншого боку, суспільство не може існувати, не змінюючись. Таким чином, єдність інноваційності і традиційності, яка фіксується в загальнокультурному принципі наслідування та трансформації засобів культурної регуляції, є важливою передумовою соціального розвитку.

Саме така точка зору була покладена в основу попередньої наукової роботи, пов'язаної з розробкою методології організації міського середовища з метою поліпшення соціокультурної ситуації в місті. (Магістерська робота архітекторів І. Стецюк та Є. Швець).

Задачі, які було поставлено:

- поліпшення соціокультурної ситуації та безпеки в місті;
- підвищення соціальної ефективності архітектури;
- формування ідентичного міського середовища.

Ця наукова робота виконувалась на прикладі м. Києва. У подальшому було б доцільно перевірити й упровадити в м. Бар деякі з принципів, які було запропоновано в даній роботі. Подальші дослідження можуть бути пов'язані з пошуком нових підходів щодо моделювання явищ і процесів у міському просторі з ціллю поліпшення соціально-культурного рівня населення для усього Барського регіону.

Методологія дослідження містить два основні ракурси.

Перший ракурс об'єднує три розділи (складові) аналізу, які поєднані поняттям «єдність інноваційності і традиційності при формуванні міського середовища».

На схемі 2 зображено фази розвитку міського середовища. Ліве коло – це традиційна складова, праве – інноваційна. Існують два небезпечних явища у відтворенні форм міської культури – це «консерватизм старого» (відторгнення нового) та «синдром новизни» (коли порушується принцип наслідування).

На схемі 3 показано домінування традиційної та інноваційної складових у міському середовищі м. Києва.

На схемі 4 зображено домінування традиційної та інноваційної складових за тріадою Вітрувія в об'єктах культури.

Перший розділ. Були визначені та опрацьовані базові поняття. Для розуміння того, як організувати міське середовище для поліпшення соціокультурної ситуації в місті, автором були обрані такі усталені поняття, як «культура», «місто», «соціум», «людина».

Висновок. Це дало змогу охарактеризувати середовище міста на основі базових понять. Характеризувалися: природний ландшафт 1 (традиційної) та 2 (інноваційної) складових техногенного ландшафту (табл. 1).

Другий розділ. Аналіз міського середовища Києва автори проводили в трьох напрямках:

- 1 напрям – міфологічний, де відбулося ознайомлення з міфами, легендами, загадками Києва;
- 2 напрям – це дослідження геоморфологічних та природних ландшафтів Києва, а саме дослідженню підлягали київські острови, дніпровські схили, пагорби, сади, парки та водойми;
- 3 напрям – це дослідження техногенних ландшафтів Києва. Відбулося ознайомлення з такими складовими міста: історичний центр, «спальні» райони.

Висновок. Були виявлені такі факти, які характеризують стан міського середовища (табл. 2).

Третій розділ. Для того, щоб визначити наявність і дефіцитність об'єктів культури міста та вимоги щодо їх розміщення, було розглянуто досвід закордонних країн та стан нормативної бази. В аналізі вперше було зроблено спробу визначити наявність традиційної складової (ТС), інноваційної складової (ІС) в об'єктах за тріадою Вітрувія.

Другий ракурс

Було виявлено наступні аспекти організації міського середовища:

1. Аспект «Театралізований простір».

Проблеми формування Києва розглядалися за певною аналогією сприйняття простору міста з простором для театральної дії. Адже *театральна дія* залишається в пам'яті як мистецька, духовна цінність і, можливо саме вона допоможе суспільству звернутися до загальнолюдських та духовно-моральних цінностей.

Застосування запропонованого підходу на практиці, на наш погляд, дозволить:

- підвищити соціально-культурний рівень населення міста;
- розкрити культурно-інтелектуальний потенціал жителів м. Києва;
- створити сприятливі соціально-культурні умови для мешканців міста, а саме зменшити злочинність та деградацію населення за допомогою архітектурно-містобудівних заходів;
- утворити нове середовище, що дозволить перейти людині на новий, духовний рівень.

2. Аспект «Розосередження міських функцій та розвиток міського історичного центру».

Якщо розосередити столичні функції (на периферійних ділянках), то центр Києва, як це було в дореволюційні часи, може стати туристичним, а також може бути позбавлений транспортних проблем, і головну вулицю міста можна буде зробити пішохідною.

3. Аспект «Візуальне покращення (відеоекологія)».

Місто перестає бути композиційно єдиним і населення, як наслідок губить його цілісне сприйняття.

Соціальні наслідки через протиприродне візуальне середовище міста:

- короткозорість;
- психічні захворювання;
- агресивність людей.

Засобами нейтралізації цих наслідків є методи «відеоекології», які дозволяють усвідомлено формувати візуальне середовище міст, яке б повністю відповідало фізіологічним нормам зору.

4. Аспект «Національний культурно-просвітницького центр – центр тяжіння усього міста».

Головна ідея – це створення культурно-просвітницького центру (системи центрів) для усього міста, який зміг би урівняти соціальний рівень населення та розкрити його потенціал. Центр для творчості та спілкування – центр тяжіння всього міста.

5. Аспект «Реорганізація промислових територій у межах міста».

Це завдання стосується реорганізації виробничих територій, що обумовлено:

- недостатньо ефективним використанням земельних ресурсів міста, які знаходяться в розпорядженні промислових підприємств;
- браком земельних ділянок для створення інноваційних виробництв, будівництва, об'єктів сфери життєзабезпечення міста;

- функціонуванням екологічно шкідливих виробництв, зокрема поблизу житлових зон;
- необхідністю розвитку та реабілітації територій природного комплексу.

Вторинне використання старих промислових будівель із наступною ревіталізацією навколишнього простору стало б одним із основних засобів вирішення протиріч, що склалися в міському середовищі.

6. Аспект «Перенесення та відновлення рис національної та регіональної ідентичності».

Національна та регіональна ідентичність є основною формою колективної ідентифікації і стає домінантним критерієм культури. Зокрема для міста Києва національна ідентичність проявляється у двох напрямках:

- Київ міфологічний. Міфотворення є цементуючим фактором для формування національної ідентичності.
- Київ архітектурний. Ключові вузли громадського простору Києва (на прикладі майдану Незалежності з вулицею Хрещатик, включаючи Бессарабську та Європейську площі) [6]. Формування центральної частини Києва є архітектурним відображенням пошуків національної ідентичності.

7. Аспект «Ландшафтне відновлення та збереження».

Урбанізований ландшафт Києва створює великі навантаження на жителів міста, тому природний ландшафт його повинен стати «каталізатором» емоційного розвантаження й одночасно «фільтром», через який людина сприйматиме довкілля. Найпростіший і найдієвіший засіб оздоровлення сучасного екологічного, психологічного та естетичного середовища міста – розвиток оптимально сформованої мережі озеленених територій.

8. Аспект «Побудова об'єкту».

Відомо, що в багатьох містах світу існують архітектурні символи, які приваблюють туристів. Навіть один об'єкт може кардинально оточуюче міське середовище.

Таким чином, враховуючи вищевикладене була розроблена комплексна карта міста, яка виявила наявність зеленого коридору та вузлові точки розвитку мережі культурних закладів.

На думку автора, в подальших дослідженнях доцільно розглянути й інші міста України з точки зору організації міського середовища з метою поліпшення соціокультурної ситуації (наприклад, міста Бар і Ворзель) та впровадити в них деякі принципи, які було запропоновано у даному досліджені. Це дало б змогу зберегти природні та культурні ландшафти Барської землі Поділля і дозволило б ефективно вирішувати практичні проблеми, з якими постійно стикаються мешканці малих міст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вержбицкий Ж. М. Архитектурная культура – Санкт-Петербург: 1998.
2. Дьомін М. М., Яременко Л. В. Міське середовище і злочинність // Сучасні проблеми архітектури та містобудування – Київ: КНУБА 1997 – спец. випуск 3 – С. 133-136.
3. Культурология: Учебник / Под ред. Ю.Н. Солонина, М.С. Кагана. — М.: Высшее образование, 2007. — 566 с.
4. Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 560с.
5. Стецюк І. І., Швець Є. В. Концепція театралізованого простору, як метод поліпшення соціально-культурних умов в м. Києві // Сучасні проблеми архітектури та містобудування – Київ: КНУБА 2008 – випуск №20 – С. 80-85.
6. Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі міста: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка» 2008. – 268с.
7. Яременко Л. В. О социальных ценностях как принципе организации городской среды // Містобудування та територіальне планування – Київ: КНУБА 2007 – випуск № 26 – С. 356-361.

И.И. Стецюк АНАЛИЗ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СИТУАЦИИ И СОСТОЯНИЯ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ

Формулируются основные требования к городской среде. Раскрывается важность решения таких проблем, как усложнение социокультурной ситуации, потеря идентичности городской среды, глобальная модернизация культуры и с этим связанная проблема взаимодействия природного и искусственного, традиции и инновации. Предлагаются основы методологии организации городской среды с целью улучшения социокультурной ситуации в городе.

Ключевые слова: социокультурная ситуация, организация городской среды, природный и техногенный ландшафт, техническая культура, взаимодействие традиций и инноваций, природный и культурный экологический кризис.

I.I. Stetsyuk ANALYSIS AND SOTSYOKULTURNOY SITUATION MUNICIPAL STATE OF MEDIUM

The basic demands for city environment are being formulated. The importance of such problems as sophistication of social-cultural situation, the loss of identity of the city environment, global modernization of culture and the respective problem of interaction between natural and artificial, tradition and innovation is unfolding. The methodology fundamentals of the city environment arrangement are proposed with the aim to improve the social-cultural situation in the city.

Keywords: social-cultural situation, city environment arrangement, natural and industrial landscape, technical culture, interaction of tradition and innovation, nature and cultural environmental crisis.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477+470)»18»:34(091)

С.І. Дегтярьов

ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ У ПОВІТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НА ПРИКЛАДІ СТАНОВИХ ПРИСТАВІВ)

У статті на прикладі станових приставів зроблено спробу проаналізувати умови діяльності та повноваження поліцейських чиновників, які функціонували з 30-х років XIX ст. у повітах Російської імперії.

Ключові слова: становий пристав, чиновник, губернія, повіт, поліцейська установа, земський суд.

Поліцейські органи Російської імперії кінця XVIII - початку XX ст. не часто ставали предметом спеціальних наукових досліджень вчених істориків та правників. Але при цьому більшість робіт висвітлювали загальну історію поліції, мало торкаючись окремих проблемних питань діяльності цих органів чи їхніх чиновників. До подібних робіт відносяться праці російських вчених кінця XIX - початку XX ст. Перш за все, це кількатомна робота М.В.Варадінова [2], де автор, спираючись на багатий архівний матеріал, детально розглянув роботу імперської поліції цього періоду. О.Д.Градовський, розглядаючи державні установи, торкнувся також структури й повноважень місцевої поліції [3, с.309-364]. Окремо поліцейські установи зазначеного періоду досліджував Є.Анучін [1]. Радянський вчений М.П.Єрошкін, детально дослідивши систему державних установ царської та імперської Росії, поверхово торкнувся й історії поліцейських органів, окресливши основні напрямки їхньої діяльності та коротко зупинившись на їх чиновницькому складі [10, 11, 12].

З кінця XX ст. вчені починають більш активно досліджувати різноманітні державні інституції Російської імперії, у тому числі присвячуючи свої роботи поліцейським установам та чиновникам, які виконували поліцейські функції. Це праці В.В.Дмитрієва [9], М.Г.Любара [13], В.М.Петровського [15], О.В.Талдикіна [19], Ю.В.Тота [20] та інш. Проблематика робіт цих дослідників набагато ширша, ніж у їхніх попередників. Вони торкаються різних аспектів функціонування поліції в цілому чи в окремих регіонах зокрема, роблять спробу вивчити кадровий склад поліцейських органів тощо. Але залишається ще надто багато «білих плям» у вивченні історії місцевих поліцейських установ Російської імперії кінця XVIII - початку XX ст. Проблемним питанням у цьому контексті є дослідження чиновницького апарату цих органів - склад чиновників, їхня професійна підготовка, якість виконання ними покладених обов'язків, забезпечення та умови праці і т.п. Дана робота присвячена діяльності поліцейських чиновників - станових приставів.

Посада станового пристава була введена Положенням про земську поліцію (1837) [16]. Вони були повноправними членами земських судів. В законі «О городских полициях, в Москве и других городах, кроме Петербурга» зазначалося, що в заштатних містах (у тому числі повітових), містечках, посадах поліцейське управління належало засідателям місцевого земського суду «пребывающим в уезде под именем Становых Приставов» [14, с.3-4]. Станові пристави призначалися з місцевих дворян, які мали нерухому власність в цій губернії. Основні обов'язки станових приставів поділялися на виконавчі - це нагляд за точним виконанням законів і особливих розпоряджень уряду; та судово-поліцейські - це вживання заходів по припиненню виникаючих безпорядків і попередження їх відновлення у майбутньому [8, с.45-49].

Кількість та розмір станів, на які поділявся повіт, визначалися з огляду на площу самого повіту, населення та інші місцеві особливості. Будь-які зміни у розподілі на стани мало право здійснювати лише Міністерство внутрішніх справ з дозволу імператора і внаслідок відповідного подання з боку місцевого губернського керівництва. Подібні зміни були здійснені взимку 1861 р., коли в Харківській губернії три села Валківського повіту (Федорівка, Вертіївка та Варварівка), що належали дійсному статському раднику Ковалевському, були переведені з 2-го стану цього повіту до 1-го стану Харківського. Як виявилося, згідно з генеральним та

спеціальним межуваннями, названі села повинні були адміністративно відноситися до Харківського повіту, але з невідомих причин були віднесені до 2-го стану Валківського. До того ж здійснювати управління у своїх володіннях поміщику Ковалевському було значно зручніше, коли б усі вони знаходилися в межах одного повіту [18, с.611-612].

Постійним місцем перебування станового пристава був населений пункт (місто, посад, містечко чи селище), визначений губернським керівництвом у межах ввіреного стану та найбільш зручний для швидкого пересування по його території [16, с.464]. Такі поселення вважалися центрами кожного стану.

При кожному із станових приставів існували діловодства, що згодом оформилися як канцелярії. Виконуючи поліцейські функції, становий пристав спирався на т.зв. сільську виборну поліцію – сотських і десятських (серед державних та удільних селян), а також на вотчинну поліцію поміщиків [10, с.179]. Вони здійснювали нагляд за виконанням законів у сільських місцевостях повіту. Вже у 1839 р. імператором було затверджене положення Комітету міністрів про дозвіл губернському керівництву призначати до канцелярій станових приставів писарів (т.зв. «письмоводителей»). Писарі отримували права державної служби, а їхня посада відносилася до 14-го класу, а за розкладом про пенсії до IX розряду. Кожен становий пристав отримував 300 руб. на рік на канцелярські витрати та наймання писаря, який тепер саме з цих коштів і отримував свою платню, працюючи вже на постійній основі [17, с.642].

Обсяг роботи, який покладався на станових приставів був надзвичайно великий. Часто покладені функції вимагали від них спеціальної професійної підготовки, якої здебільшого не було.

Одним із завдань, покладених на станового пристава було розслідування випадків неприродньої смерті людей у межах стану. Як правило це були вбивства, самогубства або нещасні випадки. Пристав повинен був з'ясувати причину смерті та розслідувати справу якщо виявлявся факт злочину. Неприродня смерть часто конфліктувала з релігією – ставилася під сумнів можливість поховання померлого на освяченому церковному кладовищі за християнським обрядом. Розслідуючи обставини смерті, пристав письмово висловлював своє погодження чи заперечення щодо такого поховання, аргументуючи своє рішення. Такі пояснення додавалися до метричних книг поруч із записом про смерть особи, що розслідувалася приставом. Розслідування таких смертей не могло проводитися на належному якісному рівні. Часто це було пов'язано навіть не з рівнем професійної підготовки пристава чи можливістю і бажанням його потрапити на місце смерті особи, аби з'ясувати всі факти. Об'єктивні причини смерті було важко з'ясувати, тому що померлого завжди намагалися поховати якнайшвидше. Практично у всіх випадках повідомлення пристава до церковного причта надсилалося або безпосередньо в день смерті людини, або ж на другий, максимум третій, день. За такий час важко було якісно виконати потрібні слідчі дії.

Станові пристави також здійснювали контроль за ринковими цінами у межах ввіреного їм стану. З кожного населеного пункту їм надавалася відповідна інформація у вигляді рапортів. 16 лютого 1838 р. тисяцький слободи Юнаківка Сумського повіту І.Савченко звітував приставу 2-го стану цього ж повіту В.Є.Щьокін-Кротову про те, які були ціни на базарі цього населеного пункту протягом 9-16 лютого. При цьому до рапорту він долучав список з найменуванням товарів та цінами на них: мука житня, пшенична та гречана (4,8, 12 та 4 руб. відповідно за четверть «осми пудового весу»), крупа гречана (6,4 руб. за четверть), овес (1,6 руб. за четверть), олія конопляна (6,4 руб. за відро) тощо [6, арк.3-3зв].

Під наглядом станового пристава відбувалася передача маєтків, господарі яких не сплачували державні податки і недоїмки, під опіку. Збір інформації про таких господарів також покладався на станових приставів. Так, на обліку у пристава 2-го стану Сумського повіту Харківської губернії у 1838 р. знаходився 21 маєток, взятий в опіку за борги державі [6, арк.21-21зв].

Збір самих податків і недоїмок теж був однією з функцій приставів. Цей процес часто супроводжувався різними ускладненнями. Особи, які заборгували кошти, часто ухилялися від їх сплати. При цьому вони часто змінювали місце проживання. У такому випадку станові пристави докладали максимальних зусиль, щоб встановити місце знаходження боржників - вони вели службове листування з поліцейськими установами інших регіонів, отримуючи від них відомості про наявність чи відсутність розшукуваних. Якщо власник не міг сплатити заборговані кошти, він подавав до канцелярії станового пристава відповідний відгук. У цьому

документі вказувалася сума несплачених податків та пояснювалося, чому саме особа не може сплатити гроші. Так, у 1841 р. дуже багато платників податків не змогли зробити це через неврожаї 1840 р. і підвищення цін на товари [7, арк.36]. Траплялися й інші об'єктивні причини неспроможності поміщиків сплачувати податки і недоїмки.

Слід відмітити, що наявність об'єктивних причин несплати власниками державних недоїмок не полегшувала виконання обов'язків становими приставами і часто не була підставою для їх виправдання перед керівництвом. Якщо попередження земського справника з вимогою прискорити становим приставом збір недоїмок не давало позитивного результату, то поліцейське керівництво повіту, а інколи й губернії, вдавалося до більш суворих погроз. Так, у лютому 1841 р. земський справник Сумського повіту на вимогу харківського губернського стряпчого з кримінальних справ Я.Броховича звернувся до станового пристава 2-го стану Сумського повіту з вимогою терміново вжити заходи по стягненню недоїмки і звітувати про це кожні три дні. За невиконання цього наказу справник погрожував приставу кримінальною відповідальністю [7, арк.39-39зв]. Сам губернський стряпчий теж надіслав становому приставу спеціальне відношення з такими ж застереженнями - кримінальна відповідальність та усунення з посади.

Діяльність станових приставів також контролювалася губернаторами. Наприклад, протягом 25 серпня – 10 жовтня 1859 р. губернатором Чернігівської губернії проводилася ревізія державних установ у повітах. Ця перевірка показала неоднаковий стан справ у земських судах та підпорядкованих їм станах. Усі три стани Глухівського повіту знаходилися «в большом безпорядке». Особливе невдоволення висловлювалося роботою станового пристава 3-го стану. У Конотопському повіті становище було не кращим. Ще під час попередньої ревізії начальник губернії визначив тутешнім становим приставам термін для виправлення занедбаного справочинства до 1 січня 1859 р. Незважаючи на це, під час зазначеної перевірки 13 вересня 1859 р. зазначалося, що стан справ тут не змінився, а дії станових приставів «ограничились очищением только двух сот бумаг; но уменьшение такого количества бумаг, тогда как их остается еще у Приставов неисполненных 500 слишком и при том на половину прежних лет, не привело станов в удовлетворительное состояние» [4, арк.14зв, 17]. Подібна ситуація склалася і в деяких інших повітах.

У результаті перевірки було виявлено багато фактів службових порушень у роботі станових приставів. Міри покарання, які при цьому були застосовані до порушників були наступні: офіційне зауваження, сувора догана. Вимагалося негайно виправити помічені під час ревізії недоліки стосовно ведення канцелярського порядку та у виробництві справ у деяких станах. Начальником губернії були також зафіксовані випадки якісного виконання становими приставами своїх повноважень, за що їм оголошувалася т.зв. «искренняя благодарность» [4, арк.22зв].

У 1862 р. в Російській імперії була проведена поліцейська реформа. Система правоохоронних органів зазнала змін. Зокрема в деяких регіонах держави (як правило великих повітах) вводився додатковий стан. Виникнення додаткових станів в економічно активних і густонаселених регіонах певною мірою відігравало свою позитивну роль як для подальшого розвитку таких регіонів у цілому, так і для спокою людей, які їх населяли. В цілому, незважаючи на появу додаткових станів у деяких повітах залишалися невирішеними наступні проблеми, характерні для багатьох державних установ того часу, в першу чергу місцевих:

- повільне пересування поліцейських посадових осіб при виконанні своїх функцій по території, що їм підпорядковувалася;
- недосконала паспортна система для селян, яка не дозволяла належним чином їх контролювати;
- низька професійна підготовка поліцейських кадрів, які складалися здебільшого не зі спеціально підготовлених людей, а з представників місцевих дрібних дворян тощо.

Існували й інші проблеми.

В цілому на станових приставів покладалося широке коло повноважень, які вони не завжди могли ефективно і якісно виконувати. Одним з основних недоліків, властивих інститутові станових приставів була низька ефективність їхньої діяльності у вирішенні справ, спричинена двома основними причинами: перша пов'язана з низькою професійною підготовкою переважної більшості станових приставів; друга - з частою відсутністю можливості належно пересуватися в межах ввіреного їм стану для виконання своїх обов'язків. Постійний контроль їхньої діяльності, здійснюваний з боку вищого керівництва і жорсткі

вимоги, що ставилися перед приставами були абсолютно необхідними, оскільки ці чиновники були представниками вищої поліцейської влади у повіті. Для того, щоб дати максимально об'єктивну оцінку діяльності станових приставів, слід детально дослідити не лише ті завдання, що на них покладалися, але й інші питання, пов'язані з цим інститутом. Зокрема спеціального вивчення потребує канцелярія приставів: її службовий склад, умови праці чиновників, порядок зносин з іншими установами тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с Учреждения о губерниях до последнего времени. - СПб., 1872. - 272 с.
2. Варадинов Н.В. История Министерства Внутренних Дел. В 8 кн. - СПб., 1858-1863.
3. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. Часть III. Органы местного управления // Собрание сочинений А.Д.Градовского. - Т.IX. - СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1904. - С.309-364.
4. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). – Ф.557. - Оп.1. - Спр.1. – 66 арк.
5. ДАСО. - Ф.579. - Оп.1. - Спр.7. - 20 арк.
6. ДАСО. - Ф.755. - Оп.1. - Спр.1. - 28 арк.
7. ДАСО. - Ф.755. - Оп.1. - Спр.1а. - 181 арк.
8. Дегтярьов С.І. До питання історії інститутів судових слідчих та станових приставів у Російській імперії // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. - №14(94). – С.45-49.
9. Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX - на початку XX ст. / 07.00.01: Дис. …канд. істор. наук. - Сімферополь, 2002. - 219 с.
10. Ерошкин Н.П., Куликов Ю.В., Чернов А.В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской Социалистической революции (Учебное пособие). - М., 1965. - 418 с.
11. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1968. – 368 с.
12. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Рос. гос. гуманит. ун-т. - 5-е изд., доп. - М., 2008. - 710 с.
13. Любар М.Г. Кадрове забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії у кінці XVIII - на початку XX ст.: (на матеріалах українських губерній) / 12.00.01: Дис. …канд. юрид. наук. - Харків, 2004. - 214.
14. Памятная книга полицейских законов для чинов городской полиции / Сост. В.Лукин. – Санктпетербург, 1856. – 214 с.
15. Петровський В.М. Становлення та розвиток міської поліції у Російській імперії у другій половині XVIII - на початку XX ст. (на матеріалах Одеси) / 12.00.01: Дис. …канд. юрид. наук. - Одеса, 2007. - 189 с.
16. Высочайше утвержденное положение о земской полиции // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далее - ПСЗ-2). - Т.XII. - №10305.
17. О дозволении губернским начальствам определять к Становым Приставам Письмоводителей // ПСЗ-2. - Т.XIV. - №12571.
18. О перечислении из второго стана Валковского в первый стан Харьковского уезда деревень Федоровки, Вертеевки и Варваровки, для лучшего устройства волостного управления в сих имениях и для возстановления законной границы означенных уездов // ПСЗ-2. - Т.XXXVI. - №37739.
19. Талдыкин А.В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII - первой половине XIX / 12.00.01: Дис. …канд. юрид. наук. - Харьков, 2000. - 182 с.
20. Тот Ю.В. Реформа уездной полиции в правительственной политике России в XIX веке / 07.00.02: Автореф. дис. … докт. истор. наук / С.-Петерб. гос. ун-т. - СПб., 2003. - 38 с.

С.И. Дегтярев ПОЛНОМОЧИЯ И ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПОЛИЦЕЙСКИХ ЧИНОВНИКОВ В УЕЗДАХ РУССКОЙ ИМПЕРИИ (НА ПРИМЕРЕ СТАНОВЫХ ПРИСТАВОВ)

В статье на примере становых приставов предпринята попытка проанализировать условия деятельности и полномочия полицейских чиновников, которые функционировали с 30-х годов XIX в. в уездах Российской империи.

Ключевые слова: становой пристав, чиновник, губерния, уезд, полицейское учреждение, земский суд.

S.I. Dehtyaryov POWERS AND PROBLEMS of FUNCTIONING of POLICE OFFICIALS In DISTRICTS of RUSSIAN EMPIRE (ON EXAMPLE OF CLASS POLICE OFFICERS)

In the article example becomes marshals attempted to analyze the conditions of activity and powers of police officers who operated the 30-ies of the XIX century. in the counties of the Russian Empire.

Key words: stans police officer, official, huberniya, povit, police institute, zemsky court.

УДК 352.07: 94 (477) «18»

В.О. Семків, Л.В. Хомко

САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Ідентифікація України як європейської держави можлива за умови визнання, відстоювання та захисту універсальних європейських цінностей на засадах збереження і розвитку національної своєрідності. Серед таких цінностей – місцеве самоврядування, історія якого спонукає до пошуків адекватних форм осмислення процесів децентралізації та демократизації влади, переорієнтації методології історико-правової науки.

Ключові слова: міське самоврядування, громада, влада, держава, конституція, порівняльно-історичне правознавство.

Історико-правовий процес розвитку самоврядування в Україні є цивілізаційним вибором між двома способами самоорганізації суспільства: пірамідально-вертикальним з авторитарним лідером на чолі чи горизонтально-демократичним із пріоритетом прав та свобод людей і їх об'єднань.

Загалом поняття «самоврядування» не є вузькоспеціалізованим, «технічним» – за ним криється проблематика суспільного, політичного, правового регулювання в цілому. У той же час воно є сутнісно спірним поняттям, тобто поняттям, що характеризується відсутністю загальної згоди щодо самої своєї основи. Більше того, не існує єдиної доктрини самоврядування. В конкретно-історичних умовах були реалізовані чи наразі реалізуються різні моделі самоврядування.

Серед них виділяють, насамперед, французьку, прусську (німецьку) та англійську. Проте завершеними є й інші моделі, зокрема австрійська та російська. Спільним знаменником для цих історичних моделей самоврядування було те, що їх становлення відбулося в Європі у XVIII – XIX ст., у період, коли абсолютні монархії почали трансформуватися в конституційні держави. Однак австрійська модель має істотні відмінності від російської, визначальним серед яких є ступінь реалізації права територіальної громади. Зрештою історичний досвід реалізації цих моделей в українських містах істотно вплинув на історію самоврядування в Україні. Оцінити цей вплив можна на основі різних методологічних підходів, з допомогою різних методів історико-правової науки. Актуальність порівняльного підходу зумовлена:

- по-перше, традицією порівняльних досліджень в історії держави і права України;
- по-друге, плюралізмом історико-правового досвіду, правових культур на історичних українських землях у складі різних держав;
- по-третє, пошуком шляхів поєднання універсального та унікального в розвитку вітчизняного самоврядування;
- по-четверте, доцільністю виокремлення особливостей української традиції самоврядування, виявлення спорідненості української самоврядної культури з іншими європейськими культурами.

Відтак **мета** статті полягає в тому, щоб на основі порівняльного історико-правового дослідження оцінити роль австрійської та російської моделей самоврядування другої половини XIX ст. в історії міського самоврядування в Україні.

Історіографія проблеми доводить, що в українській історико-правовій науці еволюційно реалізувався, умовно кажучи, логічний ланцюжок розвитку «порівняльне мислення» – «порівняльний підхід» – «методологія порівняльних досліджень» – «порівняльно-історичне правознавство». Зародження порівняльного мислення пов'язане з іменами таких вітчизняних учених-правознавців, як К.О. Неволін, М.Д. Іванішев, О.Ф. Кістяківський, М.К. Раннекампф, Ф.І. Леонтович, М.Ф. Владимирський-Буданов, М.М. Ковалевський, М.М. Ясинський, О.О. Малиновський, М. О. Максимейко, Ф.В. Тарановський, М. Фатєєв, В.В. Богішич, С.С. Дністрянський та інших.

Таким чином, початки української науки історії держави і права безпосередньо пов'язані зі становленням порівняльно-історичного правознавства, яке поступово від порівняльно-правового мислення вчених піднялося на рівень методологічного підходу і самостійного наукового знання.

Порівняльний підхід поступово стає провідним методологічним підходом у дослідженнях міського права в Україні. Особливо виразно він виявляється у працях М. Владимирського-Буданова [1], Ф. Тарановського [2], с. Іваницького-Василенка [3].

Українські вчені XX століття забезпечили наступність цієї традиції. Відтак порівняльний підхід у дослідженні історії самоврядування та міського права в Україні знаходимо в працях В. Кульчицького, І. Нагаєвського, Я. Падоха, Б. Тищика, А. Яковліва, М. Кобилецького, А.Бойка, О.Кресіна. Проте порівняльний підхід цими вченими в основному застосовується при вивченні історії магдебурзького права в Україні.

Порівняльні дослідження стали невід'ємною складовою історико-правового синтезу історії територіальної громади в Україні П. Гураля [4]. Порівняльне вивчення міського права Львова та Кракова у межах однієї австрійської моделі самоврядування запропонував В. Кіселичник [5, с. 107-117]. Отже, обсяг порівняльно-правових досліджень історії міського самоврядування середини XIX- початку XX ст. обумовлює необхідність їх узагальнення, систематизації. Це потребує серед іншого і порівняння австрійської та російської моделей самоврядування в українських містах.

Сучасна наука місцевого самоврядування доходить висновку, що становлення територіальних громад і розвиток їх самоврядування було культурним досягненням універсального значення. Проте, на думку багатьох науковців, поняття «місцеве самоврядування» є «сутнісно спірним поняттям», тобто поняттям, що характеризується відсутністю загальної згоди щодо самої своєї основи. Одночасно неважко показати, що термін «місцеве самоврядування» позбавили сенсу ідеологічні зловживання ним, а також надто часте загальне вживання.

Отже, місцеве самоврядування сьогодні є політичним і правовим ідеалом, проте згоди щодо його точного значення немає. Існує порівняно короткий опис переконливих концепцій місцевого самоврядування, кожна з яких походить від певних історико-політичних і правових контекстів і має конкретні наслідки у вигляді реалізованих моделей самоврядування. Фундаментальні відмінності цих концепцій полягають у визначенні джерела місцевого самоврядування. «У питанні про джерело місцевого самоврядування вчені фактично поділилися на дві школи: громадську (громадівську) та державну. Цей поділ, до певної міри умовний, зберігається і до сьогодні. Прихильники ідеї природного права сформували громадську теорію, обґрунтовуючи вільність і незалежність громади від держави, вважаючи громаду єдиним джерелом територіального самоврядування» [5, с. 15-16].

Державна теорія місцевого самоврядування вважає його наслідком децентралізації державної влади.

Поєднати переваги цих концепцій та їх інтелектуальні здобутки намагається теорія муніципального дуалізму, або громадсько-державна концепція місцевого самоврядування. Слід усвідомлювати, що всі розуміння місцевого самоврядування формулюються абстрактно, їх зміст відкритий. Жодна з цих концепцій не була реалізована в ідеалі. Проте вони були ідейним підґрунтям тих історичних моделей місцевого самоврядування, початок розвитку яких датується кінцем XVIII- серединою XIX століття.

Загалом розвиток модерного місцевого самоврядування діалектично пов'язують з розвитком інших соціальних, політичних і правових явищ XIX століття, передусім з остаточним утвердженням нових соціально- економічних систем (про що свідчить скасування кріпосного права), переходом від абсолютистської держави до демократичної, становленням конституціоналізму, формуванням єдиного законодавства централізованих держав.

Хронологічно місцеве самоврядування Австрійської (згодом Австро-Угорської) та Російської імперій формувалося в один історичний час – у другій половині XIX століття. Співставними були економічні та політичні умови – необхідність модернізації у всіх сферах життя, істотні міжнаціональні суперечності всередині імперій, нерівномірність економічного та соціального розвитку різних частин держав. Однак самоврядування, у тому числі й міське, розвивалося як один із чинників і результат становлення конституційної держави в Австро-Угорщині і як спроба зберегти самодержавство в Росії.

Відтак ідея самоврядування по-різному відображалася в законодавстві. В Австрії правова основа для розвитку місцевого самоврядування закладена ще в Конституції 1849 р. (Австрійська державна Конституція, схвалена 13 січня 1849 року конституційною комісією сейму, отримала назву Кромериська). Ідея свободи громади впродовж всього часу становлення австрійського конституціоналізму декларувалася в основних законах, зокрема в Цісарському

указі від 4 березня 1849 р. № 150 про затвердження конституції Австрійської держави (розділ IV. Про гміни.) [6, с. 237-245]. Вона дістала втілення в таких принципах, як право територіальної громади на власність, виборність, підзвітність і підконтрольність органів самоврядування, поділ сфери діяльності громади, визначеність повноважень громади та її органів. Щоправда, поділ сфери діяльності громади на власну (безпосередню) і делеговану (доручену), а також невизначеність обсягу делегованої (дорученої) діяльності суперечили ідеї повної свободи громади. Важливим положенням законодавства про громади та їх самоврядування була стаття XXII закону «Про основні засади організації громад», яка передбачала, що «столичне місто краю, а за бажанням інші важливі міста, а також важливі місця курортно-оздоровчого значення, відповідно до вимог крайового закону, можуть претендувати на отримання окремих статутів, якщо вони таких ще не мають» [5, с. 244]. Серед сучасних українських міст такі статути отримали Львів і Чернівці. Отже, австрійська модель самоврядування розвивалася, (нехай і не поступово), на конституційній основі.

Російська модель міського самоврядування сформувалася в результаті міської реформи, яка розтягнулася в Україні на 14 років. Вона не була результатом конституційного розвитку Російської імперії і розглядалася царським урядом як доцільне перенесення тягаря державної влади на місця. Відтак правовою основою для міського самоврядування були правові документи, які виходили від абсолютної влади (царя). Основним серед них є «Городове положення», затверджене імператором 16 червня 1870 року. В першу чергу воно мало вводитися в дію в дев'яти губернських і прирівняних до них містах України. В інших містах реформа проводилася на розсуд міністра внутрішніх справ з урахуванням місцевих особливостей. На Одесу дія міського положення з деякими змінами була поширена особливими Правилами, затвердженими 20 червня 1872 р., а на західні губернії – спеціальним законом від 29 квітня 1875 р. [7, с. 211].

Як бачимо, на відміну від Австрійської (Австро-Угорської імперії), де законодавство про громади було систематизованим і поширювалося на всі міські громади, російське законодавство було вибірковим і не забезпечувало принципу верховенства закону щодо громад.

Це позначилося і на результатах міської реформи в Україні – міське управління було реформоване у 135 містах і посадах, а не реформованим воно залишилось у 25 містах і посадах, в тому числі в усіх восьми приватно-власницьких містах Правобережної України. Отже, міська реформа була незавершеною і в ній домінував принцип політичної доцільності. Саме тому процес реформування відбувався нерівномірно, починався з міст, які вважалися благонадійними у політичному відношенні.

Кроком вперед на шляху до місцевої демократії безумовно стала виборність органів самоврядування. Проте російське законодавство, скасувавши становий принцип, утвердило майновий ценз, який унеможливив участь у виборах більшої частини жителів міст.

На противагу цьому закон «Про основні засади організації громад», який діяв на українських землях Австрійської монархії безпосередньо таких цензів не встановлював. Стаття IX закону встановлювала, що активне виборче право належить членам громади. «Виборчого права позбавляються: а) особи, визнані винними у вчинення злочину; б) особи, які вчинили злочин і перебувають під слідством до завершення слідства; в) особи, визнані винними у вчиненні злочинів, а саме: крадіжки, шахрайства, розтрати…» [5. с. 240]. Отже, ця норма встановлює принцип загальності виборів до представницьких органів громад. Однак статути та виборні ординації безпосередньо регулювали вибори органів конкретних міст, встановлювали для виборців різні цензи, в тому числі майновий. Так, параграф 1 виборчої ординації для громади королівського столичного м. Львова встановлює, що право обирати мають громадяни і почесні громадяни м. Львова, а також особи, які мають право приналежності до громади, зокрема: а) власники чи пожиттєві власники, які володіють у межах міста спадщиною, чи набули не менше одного року тому, нерухоме майно (землю, будинок), з якого сплачують земельний чи будинковий податок; б) які працюють у межах міста та сплачують зі свого заробітку щорічно податок у розмірі не менше восьми золотих римських, не враховуючи додатків до податків; в) які сплачують не менше року податок без додатків у м. Львові, в розмірі, який є не меншим 12 золотих римських. Проте майновий ценз не поширювався на духовенство, державних службовців та представників т. зв. вільних професій (адвокатів, нотаріусів, докторів всіх факультетів, магістрів хірургії і фармацевтики, головних редакторів політичних і наукових часописів) [5, с. 281]. Майновий ценз істотно впливав на кількість осіб, які брали участь у виборах органів самоврядування в українських містах обох імперій. Архівні

матеріали засвідчують, що у виборах органів самоврядування, як правило, брали участь не більше однієї п'ятої від загальної кількості повнолітніх мешканців міст чи членів громад. Склад виборців у значній мірі визначав і склад представницьких органів громад. У Російській імперії серед членів дум переважали представники торгового стану (купці). В українських містах Австро-Угорщини, особливо у Львові, значну частину склали представники вільних професій. Цікавим є те, що впродовж декількох каденцій міської ради Львова від двадцяти до тридцяти відсотків її складу складали доктори наук [8]. Російський уряд усіляко намагався впливати на склад органів самоврядування, в тому числі і шляхом законодавчих змін. Зокрема, новим міським положенням 1892 р. прикажчики та дрібні торговці були позбавлені права обрання до міських дум. Відтак в органах самоврядування штучно завищувалася роль дворянства як соціальної основи царської влади. Суперечливими виборчі процеси були і в Австро-Угорщині. Проте розвиток конституціоналізму тут підштовхував до реалізації загального виборчого права при формуванні органів міського самоврядування. Наприклад, показовим є те, що австрійський монарх тричі не санкціонував проект статуту міста Львова через ущемлення виборчих прав львів'ян – юдеїв [9, с. 38].

Проте зміст моделі самоврядування визначають не спосіб формування органів самоврядування чи навіть їх система. Зміст визначають сфера діяльності та повноваження громади. З середини XIX століття у теорії місцевого самоврядування усталилася ідея про поділ сфер діяльності громади на власну (безпосередню) і делеговану (доручену). Ця ідея реалізується і в законодавстві порівнюваних нами держав. Так, ст. IV закону «Про основні засади організації громад» визначає, що «сфера діяльності громади має два напрями: а) власний (безпосередній) і б) делегований (доручений)» [5, с. 238]. Проте саме співвідношення власної та делегованої сфери визначають відношення центрального уряду до самоврядування громад. Царський уряд розглядав делеговану сферу як можливість перекласти на міські громади значну частину державних функцій і відповідно видатків. На самоврядування було покладено багато справ загальнодержавного характеру, які не мали прямого відношення до місцевих потреб (витрати на утримання поліції, закладів позбавлення волі, обслуговування військових потреб тощо). В Україні на це витрачалася майже третина усіх міських коштів, міські ж потреби задовольнялися за «залишковим» принципом [7, с. 213]. Основоположною була норма австрійського законодавства, що тільки закони визначають доручену сферу повноважень громади. Проте громади боролися з цією тенденцією, використовуючи принцип верховенства закону та інші конституційні механізми. Однак відсутність єдиного закону, який би встановлював межі делегованих повноважень, сприяли зловживанням центральної влади.

Важливим для розуміння відмінностей між австрійською та російською моделями міського самоврядування є порівняння механізму нагляду та контролю уряду за громадами. Формальні відмінності тут були незначними. І австрійський, і російський уряд наглядали за законністю діяльності та рішень міських громад. Вони могли розпустити органи самоврядування у випадку порушення законодавства. Щоправда, порядок прийняття рішень і їх оскарження відрізнявся з огляду на те, що Австро-Угорщина була дуалістичною монархією. Аналіз численних прикладів розпуску органів самоврядування та усунення міських голів засвідчив, що в Російській імперії превалював політичний чинник, а в Австро-Угорщині – дисциплінарний (насамперед, порушення закону, в тому числі кримінальні злочини).

В українських містах Австро-Угорщини та Росії в другій половині XIX – на початку XX століття були реалізовані дві відмінні моделі міського самоврядування, які умовно можна назвати моделлю «відносної автономії міської громади» та моделлю «господарського самоврядування міської громади». Австрійська модель відносної автономії громади базувалася на конституційному праві громад на самоврядування та законодавчо дозволеній самостійній діяльності громади. Російська модель ґрунтувалася на засадах децентралізації влади, усуненні громад від політичної діяльності та виконанні ними передусім господарських функцій.

В загальній історії самоврядування в Україні австрійська модель відіграла більш значну роль, ніж російська, оскільки була зразком сучасного самоврядування, врегульованого законами, допомагала українським громадам зберігати традиції самоврядування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві: [Розвідки про міста і міщанство на Україні- Руси в XV – XVIII в. Частина друга]. / М. Владимирський-Буданов. – Львів, 1904. – 146 с.

2. Іваницький-Василенко С.М. Джерела Магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині / С.М. Іваницький-Василенко // Правова держава. Щорічник наукових праць. Інститут держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 158 с.
3. Тарановський Ф.В. Обзоръ памятников магдебурского права западно- русскихъ городов литовской эпохи / Ф.В. Тарановський. – Варшава, 1897.
4. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні. Історико-правове дослідження / П.Ф. Гураль. – Львів: ЛьвДУВС; «Край», 2008 – 468 с.
5. Кіселичник В. Міське право та самоврядування Львова (друга половина XIX – початок XX століття): [Монографія] / В. Кіселичник. – Львів: ЛьвДУВС; «Край», 2008 – 352 с.
6. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII – XIX ст.) / Р. Петрів. – Івано-Франківськ, 2005- 284 с.
7. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні. Історико-правове дослідження: [Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук] / П.Ф. Гураль. – Львів, 2009.
8. Miasto Lwów w okresie samorządu (1870-1895).- Lwów, 1896.- s.1-51.
9. Merunowicz T. Wyniki samorządu w Galicji / T. Merunowicz. – Lwów, 1916.

В.О. Семків, Л.В. Хомко САМОУПРАВЛЕНИЕ В УКРАИНСКИХ ГОРОДАХ АВСТРО-УГОРСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

Идентификация Украины как европейской страны возможна при условии признания, отстаивания и защиты универсальных европейских ценностей на началах сохранения и развития национальной своеобразности. В числе ценностей – местное самоуправление, история которого побуждает к поискам адекватных форм осмысления процессов децентрализации и демократизации власти.

Ключевые слова: городское самоуправление, община, власть, государство, конституция, сравнительно-историческое правоведение.

V.O. Semko, L.V. Homko GOVERNMENT IN UKRAINIAN CITIES OF AUSTRIA-UGRIC AND RUSSIAN EMPIRE SECOND HALF OF XIX C.

Identification of Ukraine as an European state is possible under such circumstances as recognition, assertion and defence of universal European values on the grounds of preservation and development of national origin. The local self-government is among these values, its history impels to search of adequate forms of comprehension of authority decentralization and democratization, reorientation of the methodology of the historic and legal science.

The historic and legal process of self-government development in Ukraine is civilized choice between two ways of society self-organization: pyramidal-vertical with an authoritarian leader or horizontal-democratic with the priority to have human rights and freedoms and their organization.

Keywords: city self-government, community, citizens, authority, state, constitution, comparative and historic jurisprudence, local self-government.

УДК 94(477) «19»

М.Ю. Нікітін

СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМСЬКОЇ РЕФОРМИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

Зроблено спробу аналізу реалізації земської реформи Тимчасового уряду в українських губерніях. Простежено особливості політичної ситуації в Україні після лютневих подій 1917 р.

Ключові слова: реформа, земство, Тимчасовий уряд, політична боротьба, українські губернії та повіти.

Сучасний етап розбудови незалежної Української держави характеризується зусиллями влади й суспільства по створенню ефективних органів міського самоврядування. Однією з важливих проблем, яка існує при формуванні самоврядних інституцій, є визначення місця і ролі місцевого самоврядування та розподіл повноважень між центральними та місцевими органами влади. За своїм значенням для держави і суспільства сучасні перетворення нагадують реформи, які намагалися реалізувати в бурхливі 1917 – 1920 рр. В наш час усебічний аналіз характеру та змісту земської реформи Тимчасового уряду (врахування досягнень і прорахунків) сприятиме проведенню адміністративної реформи в Україні.

Проблема формування та діяльності земств цікавила дослідників ще з часу реформи 1864 р.

В історико-правових дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст. автори робили спроби аналізу правових основ організації та діяльності земств Російської імперії (в тому числі й в українських губерніях), даючи різні оцінки земському законодавству і результатам їх діяльності [1]. Радянська історіографія, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, розширила коло джерел і проблематику досліджень [2]. Після 1991 р. вітчизняна історіографія характеризується пошуком нових методологічних орієнтирів, переосмисленням уже відомих фактів і розробкою нових проблем [3]. У той же час аналіз відповідної літератури засвідчує, що недостатньо висвітленою залишається проблема реалізації земської реформи Тимчасового уряду в українських губерніях. Це й обумовило тему статті.

Політична боротьба, що посилилася в Російській імперії з початком Першої світової війни, разом з іншими факторами призвела до Лютневої революції 1917 р. Наслідки цих подій не оминули й Україну. Чисельні політичні партії та блоки вели агітацію серед селянства, щоб отримати їх прихильність. Невирішеність аграрного питання, тягар війни і бажання змін підштовхувало населення інколи до рішучих кроків. Ситуацію в губерніях ілюструє газета «Дело народа»: «Населення зміщує старих членів управ, видаляє з земських зборів гласних за призначенням, вводить до рядів старих гласних нових представників, місцями передає завідування земським господарством до рук місцевих тимчасових виконавчих комітетів та комітетів народної влади» [4, с. 2]. Аналогічні події відбувалися у більшості українських регіонів. В окремих повітах голів земських управ і комісарів силоміць усували з посад та відправляли під арешт (Харківщина, Херсонщина та інш.).

Тимчасовий уряд намагався утримати ситуацію в державі під контролем. Його протистояння з радами в Україні мало свої особливості. Додатковим фактором стала Центральна рада, яку Тимчасовий уряд планував контролювати. Складна політична і соціально-економічна ситуація змушувала центральну владу маневрувати при проведенні реформ.

3 березня була прийнята Декларація Тимчасового уряду, в якій зазначалося, що пріоритетною для влади буде реформа місцевого самоврядування на засадах загального виборчого права. Була створена особлива нарада й управління для реформи місцевого самоврядування. Вони розпочали роботу 26 березня і до жовтня підготували основні проекти законодавчих документів, які були затверджені Тимчасовим урядом. Підготовлені проекти стосувалися устрою і виборів до волосних земств, їх фінансової діяльності, зміни до земського Положення, селищного управління й обрання гласних, адміністративних судів і комісарів та ін. Влада намагалася запобігати процесу радикальної реорганізації земських установ. Найчастіше в повітах стихійно відбувалася заміна складу гласних у земствах. Уряд і МВС намагалися обмежити даний процес. Це пришвидшило появу ряду законодавчих актів, які регламентували процес формування і коло обов'язків земств. 21 травня 1917 р. вступив у силу Закон «Про волосне земське управління», пізніше Закон «Про здійснення виборів повітових та губернських земських гласних», 9 червня – «Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ». Для реалізації прийнятих законів у життя були розроблені інструкції (Наказ про здійснення виборів волосних земських гласних, Наказ по виборам до повітових та губернських земств).

Особливо гостра боротьба розгорнулася навколо проблеми формування, компетенції та складу волосних земств. Підвищений інтерес влади і політичних сил до цього питання був пов'язаний із запланованими виборами до Установчих зборів. Волосні земства могли відіграти в них вирішальну роль, бо саме вони повинні були виконати головний обсяг робіт по організації і проведенню виборів на місцях. Представники волосних земств, які повинні були складати списки виборців, слідкувати за агітацією та ін., ставали ключовими особами під час голосування. Це було пов'язано з достатньо низьким освітнім рівнем селян і певними патріархальними традиціями.

Також в суспільстві у цей час популярною стає ідея про значення земств у загальній системі управління. Земства розглядалися фундаментом демократичної держави. Волосні ж земства повинні були мати в майбутньому всю повноту влади в селах (повітові – в повітах, губернські – в губерніях) [5, арк. 4]. Земські вибори спочатку планувалося провести в регіонах, де вони вже функціонували. Підготовка і проведення виборів покладалася на повітові земські управи і комісарів від Тимчасового уряду. Вже на початку липня планувалося розпочати підготовчі роботи на місцях. Наказ від 11 червня передбачав, що повітові управи сформують виборчі комісії, встановлять необхідну кількість гласних, точні списки виборців, за необхідності збільшать склад управ на 10 осіб [6, арк. 14]. Але при перевірці з'ясувалося, що найчастіше склад управ збільшувався за рахунок міських дум, виконавчих комітетів, союзу земських службовців, кооперативів та ін. В окремих повітах політичне протистояння призводило до зворотного результату. Запропоновані

кандидати не влаштовували політичні сили, що вело до відмови введення до складу управ нових членів. Представники таких управ мотивували свою відмову тим, що поповнили свій склад весною після лютневих подій (наприклад, Зіньківська управа на Полтавщині) [7, арк. 9].

Додатковим фактором, який ускладнив політичну ситуацію на місцях і вніс елемент плутанини у виборчу кампанію до земств, стала постанова Тимчасового уряду «Про порядок виборів волосних гласних на основі пропорційної системи» (26 липня). Вона дозволяла повітовим земським управам за бажанням використовувати мажоритарну або пропорційну виборчу систему. До прийнятої постанови земства планували використовувати мажоритарну систему. Відповідно до неї складалися списки претендентів і велася передвиборча агітація. Пропорційна система надавала партіям і блокам, що мали вплив в окремих регіонах, сподіватися на контроль у переобраних земствах.

Отже, зазначена постанова лише загострила політичну боротьбу на місцях і посилила недовіру в частини населення до Тимчасового уряду. Обговорення постанови на повітових нарадах показало, що в більшості регіонів України виборчі комісії вирішили зупинитися на мажоритарній системі виборів, бо виборча кампанія була в самому розпалі. У випадку, коли комісія бажала використати пропорційну виборчу систему, вона не мала достатніх технічних можливостей і часу, щоб провести необхідні зміни. Пропорційна система набула особливої популярності в деяких повітах Київської і Бессарабської губерній. Усе це відбувалося на тлі складних переговорів між Тимчасовим урядом і Центральною радою щодо визнання повноважень останньої. Пересічним селянам часто було важко розібратися в складнощах політичного життя України, що впливало на підготовку і реалізацію земської реформи. Всеросійські й українські партії, блоки та громадські об'єднання головну увагу зосередили на посиленні боротьби за прихильність селянства, як найчисельнішої групи населення, для збільшення свого представництва в місцевих органах влади і Установчих зборах.

Все це призводило до проблем уже на початковому (підготовчому) етапі до земських виборів. По-перше, час проведення виборів у значній більшості губерній постійно переносився. Замість серпня (як планувалося) вибори на місцях пропонували провести протягом вересня. У волостях ці переноси напряму пов'язували з постійними уточненнями, які поступали з Петрограду [8, с. 124]. По-друге, у волостях, де обрали мажоритарну систему голосування, виникла проблема з кандидатурами у гласні. « ... Село ніяк не могло дійти згоди щодо кандидатів ..., де було потрібно обрати 10 – 15 гласних, висувалося по 200 ..., 400 чоловік» [9, с. 1].

Така ситуація мала негативні наслідки. Лише одиниці кандидатів отримували абсолюту більшість голосів, що змушувало призначати додаткові вибори. Явка виборців на збори була часто невтішною (особливо на додаткові або перенесені). Байдужість переважної частини селянства була пов'язана з низьким рівнем освіти, політичною невизначеністю і певною підозрою до органів влади. Яскраво пасивність населення ілюструє випадок на Чернігівщині. Скликані дзвоном на виборчу дільницю селяни лаялися на членів виборчих комісій та верталися до своїх господарчих справ. І такі випадки були не поодинокими /10, с. 3]. Тому більшість гласних за мажоритарною системою обиралася під час повторних виборів. У випадку не обрання під час першого туру (за відсутності абсолютної більшості голосів), кандидати, при додатковому голосуванні, обиралися за принципом більшістю. Приклади пасивності селян під час виборів вражають. У Харківському повіті перший раз на виборчі дільниці з'явилося 123 592 чоловік, а на повторні – 13 345 чоловік, які дообрали 595 гласних. В газеті «Народное дело» згадувалися випадки, коли були волості, де гласні проходили одним десятком голосів під час виборів [11, с. 2]. Таким чином, саме на повторних виборах обиралася питома вага гласних, які не представляли інтереси всіх груп населення. Тому вони не сприймалися селянством як народні представники.

Байдужість селян до земських виборів пов'язують інколи з масовим поверненням солдат (у тому числі й дезертирів) з фронту додому або в тил. Солдати і політичні агітатори сприяли радикалізації настроїв на селі і посиленню недовіри до земств. Солдати і селянська біднота поширювали думки про шкідливість земств та їх скорий розпуск. Одним із аргументів їх позиції був той, що автори земської реформи (міністри) вже втратили свої посади. Отже, закони також недійсні і їх непотрібно виконувати [12, с. 77].

У результаті гласні обиралися головним чином від заможних селян. Біднота ж із солдатами вела боротьбу з виборчими комісіями. Члени старих комісій заарештовувалися і замінювалися на нові, створені з селянських представників, або усувалися голови комісій, чи знищувалася відповідна виборча документація. Наприклад, на Херсонщині, в Єлисаветградському повіті, вибори до земств не відбулися у 7 волостях (з 44) саме через анти земську агітацію солдат. На Харківщині:

«у багатьох волостях сходи заважали виборчим комісіям здійснювати свою роботу» [13, с. 2]. У Літинському повіті Подільської губернії солдати просто почали грабувати і спалювати заводи, економії та маєтки. При цьому вони закликали ігнорувати земства.

Аналогічна радикалізація поглядів і дій селянсько-солдатської маси спостерігалася і в північних регіонах України. У Житомирському повіті під час представлення кандидатів у волосне земство селяни, які були незгодні з запропонованими кандидатурами, побили членів земської управи. А щоб остаточно зірвати вибори, селяни знищили бюлетені для голосування. Подібні випадки були зафіксовані і в інших волостях. 12 волостей взагалі прийняли рішення на зборах про відмову від земств [14, с. 2]. У Волинській губернії вибори до земств були зірвані у Шуйській та Вербовицькій волостях Кременецького повіту, в Курненській волості Новгород-Волинського повіту та інш.

Там, де вибори відбувалися, члени виборчих комісій фіксували чисельні порушення. Крім заміни членів комісій і голів під час голосування, порушувався принцип таємного голосування та ін. Селяни голосували простим підняттям рук (як на сільських сходах) [15, с. 2]. Посилилася байдужість населення до земських виборів. Наприклад, у Харківському повіті з 8 200 чоловік, що мали право голосу, перший раз на збори з'явилося 724, а на додаткові – 500 чоловік (слобода Вільшанка). Здебільшого селяни вважали, що земства – це «панські витівки» для одурення народу або ж що були незаконними. Незаконність земств пояснювалася не лише відставкою багатьох міністрів – авторів реформ, але й слабкою владою Тимчасового уряду на місцях.

Таким чином, можна зробити висновок, що реалізація земської реформи Тимчасового уряду в українських губерніях була приречена на невдачу з самого початку. Ситуація жорсткого протистояння Тимчасового уряду, Центральної ради та інших політичних сил сприяла посиленню недовіри до земств. пасивності селянства і навіть відмові від них. У регіонах, де земства були створені, допускалися чисельні порушення законодавства, що дозволяло вважати їх нелегітимними. Сформовані повітові і волосні земські установи мали строкатий характер за своїм складом і політичною орієнтацією. Це впливало на низький рівень їх підтримки з боку населення. Нові ж політичні події в Росії та Україні не дали можливості проявити себе новообраним земствам.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми діяльності земств в українських губерніях. Вона потребує подальшого вивчення на всеукраїнському та регіональному рівнях. Заслуговують на особливу увагу питання участі земств у гуманітарній і просвітницькій діяльності тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских общественных учреждений. – В 3-х т. – С.-Пб.: Тип. В. Нусвальта, 1869 – 1871. – Т. 1. – 460 с.; Головачев А.А. Десять лет реформ. – Спб.: Изд. «Вестник Европы», 1872. – 398 с.; Градовский А.Д. Система местного управления на западе Европы и в России. В 9 т. – Спб.: Изд. М. Семенова, 1904. – Т. 5. – 430 с.
2. Захарова Л. Земская конрреформа. – М.: Изд. МГУ, 1968. – 178 с.; Пирумова Н. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века. – М.: Наука, 1986. – 268 с.; Гармиза В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 88 – 103.
3. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001 рр.): Автореферт дис. ... канд. іст. наук. – К.: КНУ, 2002. – 18 с.; Іванов І.В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX – початок XX століття): Автореферт дис. ... канд.. юр. наук. – Х., 2004. – 18 с.; Большакова О.В. Бюрократия, реформы и конрреформы в России (1855 – 1894) в освещении англоязычной историографии: Автореферат дис. ... канд.. ист. наук. – М.: МГУ, 2001. – 20 с.; Лаптева М.Н. Региональное законодательство о местном самоуправлении: исторический и сравнительно-правовой анализ: Автореферат дис. канд. юр. наук. – Краснодар, 2004. – 18 с.
4. Дело народа. – 1917. – 27 апреля.
5. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). – Ф. 1788. – Оп. 2. – Спр. 131.
6. ДАРФ. – 1788. – Оп. 2. – Спр. 184.
7. ДАРФ. – 1788. – Оп. 2. – Спр. 132.
8. Герасименко В.А. Земское самоуправление в России. – М.: Наука, 1990. – 230 с.
9. Дело народа. – 1917. – 26 августа.
10. Черниговская земская газета. – 1917. – 19 сентября.
11. Народное дело. – 1917. – 26 сентября.
12. К истории борьбы крестьянства Правобережной Украины против Центральной Рады и Временного правительства в 1917 г. // Красный архив. – 1941. – № 2(105). – С. 75 – 79.
13. Народное дело. – 1917. – 2 сентября.

14. Народное дело. – 1917. – 6 октября.
15. Народное дело. – 1917. – 22 сентября.

М.Ю. Никитин ПОПЫТКИ РЕАЛИЗАЦИИ ЗЕМСКОЙ РЕФОРМЫ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ

Сделано попытку анализа реализации земской реформы Временного правительства в украинских губерниях. Прослежены особенности политической ситуации в Украине после февральских событий 1917 г.

Ключевые слова: реформа, земство, Временное правительство, политическая борьба, украинские губернии и уезды.

M.Y. Nikitin THE EFFORTS OF REALIZATION OF ZEMSTVO REFORMS OF THE PROVISIONAL GOVERNMENT IN UKRAINIAN PROVINCES

The author tried to analyse the provincial reforms of the Provisional Government in Ukrainian provinces. The author traced the features of the political situation in Ukraine after February events 1917.

Keywords: Zemstvo reform, Zemstvo, Provisional Government, political struggle, Ukrainian provinces and districts.

УДК 94(477)"1924-1940"

В.А. Тучинський

МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924-1940 РР. І АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРИДНІСТРОВ'Я

У статті досліджуються територіально-адміністративні зміни, що відбулися на лівобережжі Дністра в період утворення та ліквідації Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. В ній простежується еволюція чисельності та національного складу населення регіону.

Ключові слова: МАРСР, історіографія, адміністративні зміни, Тирасполь, кордон, МРСР.

Українсько-молдавське порубіжжя є надзвичайно цікавим та мало вивченим історико-етнографічним регіоном. На лівобережжі Дністра із давніх часів проживають представники двох сусідніх народів – українського і молдавського, що доповнюють та збагачують один одного.

Особливе місце в історії обох народів займає Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, що існувала в складі УРСР на лівобережжі Дністра із 1924 до 1940 року. її утворення призвело до значних змін адміністративно-територіального устрою в регіоні.

Питання пов'язані із утворенням МАРСР та формуванням її території мало привертали увагу істориків як України, так і Молдови. В Україні цю проблему досліджували В.Боєчко, О. Ганжа та Б. Захарчук [1].У науковій розвідці В. Сергійчука [2] досліджується процес формування адміністративних кордонів у Придністров'ї в міжвоєнний період. Із істориків Молдови відмітимо монографію А. Репіди [3], в якій досліджуються історичні передумови утворення Республіки. Окремі проблеми історії МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [4]. Однак, багато проблем розглядаються ними тенденційно. Це стосується, зокрема, місця і ролі молдавського населення Придністров'я в утворенні Молдавської Автономної Республіки.

Автор статті ставить завдання дослідити адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на лівобережжі Дністра в період утворення та ліквідації МАРСР.

Територія лівобережного Придністров'я остаточно була приєднана до Росії після Ясського мирного договору між Російською і Османською імперіями 1792 року. З кінця XVIII і до початку XX століття Придністров'я не складало єдиної територіально-адміністративної одиниці. Південна його частина входила до складу Тираспольського повіту Херсонської губернії, а північна – Балтського та Ольгопільського повітів Подільської губернії. У відповідності до постанови Всеукраїнського Ревкому від 28 січня 1920 року Тираспольський повіт було включено до новоствореної Одеської губернії, а у березні 1920 року до її складу

було передано і Балтський повіт [5, с. 4]. Ще раз адміністративні зміни меж повітів було проведено у травні 1920 року, коли до Балтського повіту було передано більшість волостей розформованого Ананьївського повіту.

На початку березня 1923 року у зв'язку із ліквідацією повітів і волостей та утворення округ і районів лівобережні райони Придністров'я входили до складу Одеської та Балтської округ Одеської губернії і Тульчинської округи Подільської губернії [6, с. 88].

Рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 року в Харкові – тодішній столиці України. Молдавську делегацію на сесії очолювали Г. Старий та П. Кіор-Янакі. Із доповіддю на сесії виступив голова Раднаркому Української РСР В. Чубар. Він з більшовицькою прямотою заявив, що керівництво України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії, вирішило включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони, в яких молдавське населення не складає більшості. На завершення В. Чубар висловив надію, що обрана форма державності буде сприяти розвитку соціалістичної Молдавії і мати велике значення для трудящих Бессарабії в їх боротьбі за воз'єднання з радянською батьківщиною [7, с. 5-6].

Сесія ВУЦВК прийняла постанову про утворення Молдавської Автономної Республіки та визначила її кордон. З північного-заходу він проходив по межі населених пунктів Грушка та Окниця Велико-Кісницького району Тульчинської округи Подільської губернії, далі по межі Кам'янського району Тульчинської округи. Із сходу по східному кордону с. Михайлівки в напрямку м. Ананьїва та Тирасполя, далі по Ку-чурганському лиману. З заходу та південного-заходу по державному кордону СРСР [8, с. 53]. Пізніше лінія адміністративного поділу між Одеською і Подільською губерніями УРСР та МАРСР кілька разів уточнювалась і остаточно була встановлена лише у травні 1926 року.

До складу Молдавської Автономної Республіки увійшла також частина районів Балтської та Одеської округ Одеської губернії та декілька населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії. Від Балтської округи до МАРСР відійшли Балтський, Олексіївський та Крутянський райони, а також три населених пункти Валегуцулівського району, від Одеської округи – Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський райони, від Тульчинської округи – Кам'янський район. На початку свого існування територія республіки була поділена на 12 районів: Балтський, Олексіївський, Бирзульський, Рибницький, Ставровський, Ананьївський, Крутянський, Кам'янський, Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський. У відповідності до постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 13 травня 1925 року Ставровський район було розформовано, Олексіївський перейменовано у Красно-Окнянський, Крутянський в Кодимський. Загальна площа республіки склала 8,1 тис. кв. км [9, с. 41-42].

На заході та південному-заході кордон Автономної Республіки, як зазначалося вище, співпадав з лінією державного кордону СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР де-юре включалась і територія Бессарабії. Виступаючи 26 жовтня 1924 року на одному із мітингів, народний комісар юстиції Української РСР М. Скрипник заявив: «Ми вважаємо кордон не по річці Дністер, а Прут. Нехай тимчасово капіталісти тримають в своїх руках Бессарабію – це питання факту, але не права. Право на нашому боці. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР» [10, с. 2].

Розподіл матеріальних цінностей між Автономною Республікою з одного боку, Одеською та Подільською губерніями – з іншого, відбувався на засіданнях спеціально створених паритетних комісій. На території, що увійшла до складу Республіки, було збережено структуру міських, районних та сільських адміністративних одиниць, установ та організацій, що перейшли у підпорядкування Ревкому МАРСР з усім обслуговуючим персоналом та майном [11, с. 69].

Досліджуючи адміністративно-територіальні зміни в період створення Автономної Республіки, не можна залишити поза увагою чисельність та національний склад її населення. В офіційних документах організатори утворення Республіки шляхом фальсифікацій завищили долю молдавського населення. Голова Раднаркому УРСР В. Чубар, виступаючи на сесії ВУЦВК про необхідність утворення Автономної Республіки, вказав, що молдавани складають 58% населення Придністров'я [7, с. 48]. Через рік після утворення Республіки голова її Ревкому Г. Старий, опираючись на матеріали спеціальної комісії, дав таку характеристику національного складу МАРСР: українці -38,8%, молдавани – 32,1%, росіяни – 11,7%, євреї –

11,3%, представники інших національностей – 6,1% [4, с. 95]. Однак, найточніші данні, що реально відображали національний склад Автономної Республіки, були отримані за наслідками перепису населення 1926 року. Загальна чисельність її населення склала 572,5 тис. осіб, із них українців -277,5 тис. (48,5%), молдаван – 172,4 тис. (30,1%), росіян – 48,9 тис. (8,5%), євреїв – 48,6 тис. (8,5%), представників інших національностей – 24,9 тис. (4,4%). Молдавани складали більшість лише у трьох районах республіки із 12, а саме: Дубосарському – 67%, Слободзейському – 64,7% та Григоріопольському – 45,7% [12, с. 19-20].

Відразу після утворення Автономної Республіки виникли проблеми пов'язані із неможливістю розміщення у Тирасполі керівних органів влади та управління через відсутність необхідних приміщень та надзвичайно складну ситуацію, що склалася на кордоні СРСР і Румунії по р. Дністер. Більшовицька влада рішуче не визнавала такого кордону. Тому 26 листопада 1924 року керівництво УРСР прийняло рішення про розформування Балтської округи Одеської губернії та включення Балтського району з м. Балта до складу МАРСР. Місто було столицею Автономної Республіки з 1924 по 1929 рік. При цьому варто зауважити, що доля молдавського населення у Балтському районі складала лише 2,5%, а у м. Балті – 1,6% [12, с. 105]. У 1929 році столиця Молдавської АРСР була перенесена до Тирасполя. Цьому сприяла нормалізація відносин між СРСР та Румунією і взаємне визнання кордонів.

Великі адміністративні зміни відбулися у Придністров'ї влітку 1940 року, коли МАРСР була ліквідована, а її частина приєднана до створеної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. В серпні 1940 року, у зв'язку із звільненням Бессарабії від румунської окупації та возз'єднанням її з СРСР, Молдавська АРСР припинила своє існування. Ще раніше,10 липня 1940 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про утворення союзної МРСР», 20 липня Політбюро ЦК ВКП(б) остаточно вирішило питання адміністративно-територіального розмежування між УРСР та МРСР. У відповідності з цим рішенням 2 серпня 1940 року VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон «Про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки».

До складу нового державного утворення із столицею у м. Кишиневі увійшли шість районів колишньої МАРСР – Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Рибницький, Слободзейський та Тираспольський площею 3,9 тис. кв. км, де проживали 310,7 тис. мешканців, що складало 45,9% території та 51,9% населення Автономної Республіки. Інші вісім районів – Ананьївський, Балтський, Валегуцулівський, Кодимський, Котовський, Красно-Окнянський, Пісчанський, та Черканів-ський були передані до складу Одеської області [13,с 162-163].

Приєднання частини Придністров'я до Бессарабії у 1940 році було типовим прикладом більшовицької революційної творчості і знаходилось у протиріччі з існуючим законодавством СРСР та УРСР. Вищі органи державної влади Союзу РСР, УРСР та МАРСР не прийняли всіх необхідних правових актів. Питання про кордони нової Республіки вирішувалось командно-адміністративними методами. Остаточно питання кордонів було вирішено указом Президії Верховної Ради СРСР «Про встановлення кордонів між Українською та Молдавською РСР», який був підписаний М. Калініним 4 листопада 1940 року. У ньому є посилання на відповідне рішення Президії Верховної Ради МРСР, однак, цей орган було обрано значно пізніше – 8 лютого 1941 року на першій сесії Верховної Ради МРСР.

В основу розмежування у Придністров'ї було покладено пропозиції українського партійно-радянського керівництва. Об'єднання частини Придністров'я з Бессарабією в єдину Республіку переслідувало ціль швидкими більшовицькими темпами довести Бессарабію до радянських стандартів, провівши індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію.

Таким чином, утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки призвело до значних змін адміністративно-територіального устрою на півдні лівобережного Придністров'я. Бажаючи вплинути на внутрішню ситуацію у Бессарабії та приєднати її до СРСР, більшовицьке керівництво прийняло рішення збільшити територію Автономної Республіки за рахунок районів населених переважно українцями. Територіальні зміни без урахування етнічного складу населення заклали передумови придністровської проблеми, яка залишається не вирішеною і сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боєчко В.Д.,Ганжа О.І.,Захарчук Б.І.Формування державних кордонів України.-К.,1991;
2. Сергійчук В.Етнічні межі і державний кордон України.- К.,2000;

3. Репида А. Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974;
4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996,-Т. 1;
5. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. Исторический очерк. – Кишинев, 1978. – С.4;
6. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і ма3.теріалів. – К., 1967;
7. Ill сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8-12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924;
8. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. – Кишинев, 1964;
9. Лисенко В.Г. Шляхами братерського єднання (До 50-річчя утворення Молдавської РСР).-К., 1974;
10. Скрыпник Н. Митинг трудящихся Тирасполя /Правда. – 1924,- 28 октября;
11. Известия Одесского губкома. – 1924. – 11 ноября;
12. Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. – М, 1930. – Т.26;
13. Лазарев А.М. Воссоединение молдавского народа в единое Советское государство. – Кишинев, 1965. – С. 162-16

В.А. Тучинский МОЛДАВСКАЯ АВТОНОМНАЯ СОВЕТСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА В СОСТАВЕ УССР 1924-1940 ГГ. И АДМИИСТРАТИВНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ПРИДНЕСТРОВЬЯ

В статье исследуются территориально-административные изменения на левобережье Днестра в период образования и ликвидации Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики. В ней прослеживается эволюция численности и национального состава населения региона.

Ключевые слова: МАССР, историография, административные изменения, Тирасполь, граница, МССР.

V.A. Tuchinsky MOLDAVIAN AUTONOMOUS SOVIET SOCIALISTIC REPUBLIC IN COMPOSITION UKRAINE 1924-1940 AND ADMINISTRATIVE CHANGES ON TERRITORY OF PRIDNESTROVE

In the article territorial-administrative changes are investigated on left-bankness of Dnister in the period of education and liquidation of Moldavian Autonomous Soviet Socialistic Republic. The evolution of quantity and national composition of population of region is traced in her.

Keywords: MASSR, historiography, administrative changes, Tiraspol, border, MSSR.

УДК 94(477) «1956/1964»

В.М. Боковня

РЕФОРМУВАННЯ СУДУ ТА ПРОКУРАТУРИ СРСР І УРСР В 1956-1964 РР.

У статті розкрито реформування суду та прокуратури СРСР і УРСР у період хрущовської «відлиги». Висвітлено, що питання контролю за правоохоронними органами збоку держави викликали найбільше дискусій. Партія влади з певними недоліками здійснювала перебудову законодавства щодо посилення законності і правопорядку, захисту прав і свобод громадян.

Ключові слова: реформування, суд, прокуратура, законність, судова влада.

Відмічаючи складність лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР, УРСР, не можна не звернути особливу увагу на один надзвичайно важливий чинник. Як відомо, вагомим компонентом, що характеризує рівень розвитку всієї правоохоронної системи, є стан кадрового складу органів законності та правопорядку, від якого залежить якість роботи судів, прокуратури тощо.

У 1953 р. в СРСР працювало тільки 18,6% народних суддів з вищою і 63,4% з середньою юридичною освітою, лише половина членів обласних і крайових судів закінчили вищі навчальні заклади. Навіть до складу Верховного Суду СРСР в 1956 р. входили судді без диплома про вищу юридичну освіту. Ліпше складалася ситуація в органах прокуратури, де в 1954 р. 45,2% працівників були з вищою і 42,5% з середньою юридичною освітою (в кінці 1940 - х рр. у прокуратурі близько 70% працюючих взагалі не мали ніякої юридичної підготовки) [1].

Наведені цифри наочно переконують, що сталінський режим і кваліфіковані юридичні кадри – поняття несумісні.

У сучасних умовах формування в Україні правової держави актуальними є питання реформування правоохоронних органів. Об'єктивний аналіз історичного досвіду на нашу думку, сприятиме вирішенню сучасних проблем, визначенню домінуючих суспільних орієнтирів подальшого розвитку держави. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету розкрити реформування суду та прокуратури.

Для ліквідації сталінської правоохоронної системи необхідні були підготовлені, кваліфіковані кадри, здатні здійснювати юридичні дії в межах суворого дотримання закону. Саме на досягнення цієї мети спрямовувалася політика постсталінського керівництва КПРС. Було вжито заходів із поліпшення кадрового складу і підготовки фахівців у юридичній сфері. Визнавалося ненормальним, коли щорічно тільки 18-20% випускників вищих юридичних навчальних закладів направлялися в систему юстиції, а решта йшли адвокатами, нотаріусами, судовими виконавцями [2].

Причинами такої ситуації були: по-перше, багато випускників не підходили для роботи в правоохоронних органах оскільки не були членами КПРС; по-друге, вони не мали достатньої підготовки для роботи у судах. У зв'язку з цим, у 1955 р. Міністерство юстиції попереджало керівництво СРСР про те, що це може призвести до того, що необхідні кадри народних суддів були б підготовлені мінімум через 5-6 років.

Поряд із зазначеною вище проблемою були і інші. Так, формування значної частини працівників як професіоналів, як юристів проходило в період здійснення масових репресій і беззаконня. Наприклад, на 1 січня 1956 р. три чверті голів обласних і крайових судів, начальників регіональних управлінь Міністерства юстиції, пропрацювали в системі понад 10 років. Таким чином, особистий службовий досвід, побоювання за своє посадове становище підштовхували їх до опору процесам лібералізації.

Ці та інші моменти перешкоджали реформуванню системи, породжували помилки, які не вирішувалися структурними реорганізаціями системи правоохоронних органів. Втрачаючи натхнення у боротьбі з бюрократизмом, керівництво КПРС почало виявляти схильність до радикальних рішень. До того ж прагнення до отримання швидких результатів ще більш ускладнювало загальну ситуацію. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1956 р. було ліквідоване Міністерство юстиції СРСР [3]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 серпня 1956 р. «Про розширення прав крайових, обласних судів і про скасування управлінь міністерств юстиції союзних республік при крайових, обласних Радах депутатів трудящих», була подолана відстань між управлінськими функціями та судовими і на місцевому рівні.

Подібні документи були прийняті і в УРСР. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 30 серпня 1956 р. «Про розширення прав обласних судів і ліквідацію управлінь Міністерства юстиції Української РСР при обласних Радах депутатів трудящих» обласним судам надавалося право проводити ревізії народних судів і здійснювати контроль за всією їх діяльністю. У зв'язку з цим ліквідовувалися управління міністерства юстиції Української РСР при обласних радах депутатів трудящих [4]. Ці події відображали певні процеси перерозподілу влади в правоохоронній системі, які відбувалися в 1953-1956 рр.

Слід зазначити, що реформи не стосувалися основного напряму - розширення демократичних перетворень.

XX з'їзд КПРС засудивши злочини минулого, відкрив період рішучого оновлення внутрішньополітичного життя країни. З'їзд схвалив заходи ЦК КПРС із зміцнення радянської законності, суворого дотримання прав громадян, гарантованих Радянською Конституцією, і зобов'язав всі партійні та радянські органи пильно стояти на варті законності, рішуче і суворо припиняти будь-які прояви беззаконня, свавілля, порушення соціалістичного правопорядку [5].

Зазначене мало місце і на червневому 1956 р. Пленумі ЦК КПРС, що прийняв постанову «Про подолання культу особи і його наслідків». У ній йшла мова про те, що одним із заходів з ліквідації наслідків культу особи є відновлення ленінських принципів організації і повсякденної діяльності радянських правоохоронних органів [6]. У сфері партійно-державного будівництва згадані рішення визначали перспективи істотної децентралізації системи управління СРСР і передачі значної частини повноважень безпосередньо в республіки.

Знайшов своє продовження в законодавчих актах і диференційований підхід до оцінки правопорушень і злочинів. Безпосередньо цього стосувався Указ «Про відповідальність за дрібне хуліганство» від 19 грудня 1956 р. [7].

Позитивне значення мав XXI з'їзд КПРС, рішення якого було втілено в цілому ряду практичних заходів.. Так, липневий пленум Верховного Суду СРСР (1959 р.) «підкреслив, що посилення боротьби із злочинами і іншими правопорушеннями не повинно зводитися до механічного застосування суворих покарань» [8].

Значні перетворення мали місце в суді. Переломне значення для судової системи мав 1957 р., коли 12 лютого 1957 р. на шостій сесії Верховної Ради СРСР було внесено зміни до статті 104 Конституції СРСР, а також прийнято нове (третє) Положення про Верховний Суд СРСР. Суть проведених змін полягала в «децентралізації» судової влади. На засіданні сесії відзначалося: «Надмірна централізація судово-наглядових функцій зовсім не сприяла прискоренню судочинства, навпаки, вона часто породжувала тяганину, віддаляла здійснення правосуддя від населення, ускладнювала доступ трудящих в суди». Одночасно проводилося і оновлення керівництва.

Згідно з Положенням про Верховний Суд СРСР від 12 лютого 1957 р., вищому органу радянської судової системи надавалося право законодавчої ініціативи. Важливою складовою його роботи стала аналітично-роз'яснювальна діяльність. Наглядові ж функції Верховного Суду скорочувалися: переважна більшість наглядових проваджень здійснювалася на республіканському рівні. До складу Верховного Суду СРСР входили: пленум Верховного Суду, судова колегія з цивільних справ, судова колегія з кримінальних справ, військова колегія. Положення поновило норму про входження до його складу на правах членів голів верховних судів союзних республік [9].

Роль Верховного Суду істотно зросла, як і роль республіканських судових інстанцій в цілому. Наприклад, ухваленню постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 18 червня 1957 р. «Про деякі питання по застосуванню в судовій практиці Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1955 р. «Про кримінальну відповідальності за дрібне розкрадання державного і суспільного майна» передувало широке обговорення у Верховних Судах союзних республік [10].

Після реформи 1957 р. відбулося різке скорочення складу Верховного Суду СРСР. Якщо після виборів 1951р. Верховний Суд СРСР окрім голови, нараховував 78 членів суду і 35 народних засідателів, то в 1957 р. було вибрано 2 заступники, 9 членів суду і 20 народних засідателів. Разом із тим, до нового складу увійшло 15 голів республіканських судів. Оскільки таке скорочення виявилося все ж таки надмірно радикальним, у подальшому чисельність Верховного Суду СРСР зросла. У 1962 р. було вибрано вже 13 членів суду і 45 народних засідателі.

У 1950 рр. змін зазнав і арбітраж. Тут досить істотно розширилися повноваження відомства. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 липня 1959 р. йому були передані справи пов'язані із спорами між державними, кооперативними та іншими громадськими організаціями (крім колгоспів).

Проведені після XX з'їзду КПРС зміни посилили вплив партійного апарату і особисто М. Хрущова на правоохоронні органи. Після ряду перетворень 1956-1957 рр. у СРСР повною мірою запрацювала система партійного керівництва. Її очолили відділи адміністративних органів в структурах обкомів і крайкомов КПРС. Їм було доручено здійснювати поточний контроль. На думку науковців, посилення партійного впливу на правоохоронні органи на етапі хрущовської «відлиги» було цілком логічним. Природа режиму залишилася незмінною. Піднесення нового лідера було можливим лише завдяки партійному апарату і ієрархічним принципам побудови самої партії.

Дозволяючи собі указувати навіть Верховному Суду, на місцях партійні секретарі стали повними господарями становища. Необхідно зазначити, що саме таке розуміння стану речей було присутнє не тільки в партії, але і в суспільстві. Вирішальна роль партійних організацій в проведенні кадрової політики дозволяла ефективно контролювати діяльність правоохоронних структур. Відзначаючи підвищену роль партійних органів в керівництві правоохоронною сферою, висловимо впевненість в тому, що врешті-решт саме вони в подальшому і були тією силою, яка була зацікавлених в обмеженні лібералізації правоохоронних органів. Документи засвідчують, що навіть на піку реформ ними часто ставився під сумнів весь курс в цілому, а також піддавалися критиці ряд керівників суду, прокуратури, що активно проводили його в

повсякденне життя. Зауважимо, що час вимагав не поліпшення партійного «керівництва», а послідовного вирішення реальних проблем.

Ухвалення в грудні 1958 р. «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» і «Основ законодавства про судовий устрій і судочинство Союзу РСР, союзних і автономних республік», а також в 1961 р. Кримінального кодексу УРСР [11] свідчили про перехід радянського законодавства на якісно новий рівень. При цьому, як визнавали фахівці, зазначені вище документи відобразили тенденцію до значної лібералізації правоохоронних органів.

Поряд із цим, йшла нова хвиля посилення репресивної практики вже в кінці 1950-х — початку 1960-х рр.., Так, з'явилися Укази Президії Верховної Ради СРСР від 29 січня 1960 р. «Про заходи боротьби з самогоноварінням і виготовленням інших спиртних напоїв домашнього виготовлення» і від 8 травня 1961 р. «Про посилення відповідальності за самогоноваріння і виготовлення інших спиртних напоїв домашнього виготовлення». Більш виразним щодо посилення репресій став Указ від 15 лютого 1962 р. «Про посилення відповідальності за посягання на життя і гідність працівників міліції і народних дружинників» [12].

Незважаючи на хитання у питанні реформ, слід визнати, що до кінця 1950-х років в країні був завершений найважливіший етап пов'язаний з переходом правоохоронної системи від епохи сталінського «середньовіччя» до відносно цивілізованого стану. Ухвалення нового законодавства було тією юридично-правовою базою, яка в основному проіснувала аж до кінця 1980-х рр. При цьому його лібералізація була основним вектором розвитку, суперечливим чином поєднуючись із моментами часткового посилення репресій. І на початку 1960-х р. ми спостерігаємо цілий ряд її очевидних результатів. Наприклад, укази про обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку, були покликані показати, що «сфера адміністративного примусу все більш звужується», а головного значення набувають заходи суспільної і дисциплінарної дії [13].

Органи прокуратури Української РСР починаючи з 1958 р. розробили і стали впроваджувати в життя нові методи загально-наглядової діяльності, особливо при здійсненні нагляду за додержанням законності на промислових підприємствах: проаналізувавши скарги, заяви, кримінальні та цивільні справи та інші сигнали, що надійшли до органів прокуратури, та встановивши, що на конкретному підприємстві мало місце неодноразове порушення законів, прокуратура проводила там комплексну перевірку додержання законності. При цьому обов'язково перевірялося дотримання норм трудового законодавства, техніки безпеки, як проводиться прийом скарг і заяв робітників і службовців та своєчасність їх розв'язання, законність наказів і розпоряджень, виконання законів щодо охорони державного майна, охорони громадського порядку і правил соціалістичного співжиття, а також відповідальність за випуск недоброякісної продукції з подальшим висвітлення на зборах працівників чи активу підприємства.

Поліпшилось ділове співробітництво прокуратури із судами і радами депутатів трудящих. На сесіях рад працівники прокуратури регулярно доповідали про результати боротьби щодо зміцнення законності і викорінення правопорушень. Органами прокуратури УРСР був накопичений великий досвід співробітництва з громадськістю у запобіганні правопорушенням і боротьбі із злочинністю, у загальному нагляді за законністю. Наприкінці 1961 р. органи прокуратури УРСР виступили з ініціативою створення інституту громадських помічників прокурорів і громадських помічників слідчих.

Відзначаючи посилення репресивного тиску в роботі правоохоронних органів на початку 60-х років, слід вказати, що вони пояснюються такими фактами. Насамперед, радянською правоохоронною традицією та накопиченим досвідом роботи. Позбавитися від такої спадщини в короткий термін було просто неможливо. Не дивно, що в кінці 1950 - х рр. мова керівників відомств була подібною з обвинувальною 1930 - х рр. Так, в одному із своїх виступів Генеральний Прокурор СРСР Р.А.Руденко відзначав, що зусиллями партії в результаті проведення низки найважливіших заходів, зокрема, ліквідації «шкідництва банди» Л.Берії: «У країні створена обстановка строгої соціалістичної законності і охорони гарантованих Радянською Конституцією прав громадян» [14]. Подібна боротьба з «бандами» свідчила про збереження в своїй основі колишнього стилю мислення.

Серед організованих в цей період широкомасштабних заходів, особливе значення мала кампанія боротьби з розкрадання соціалістичної і суспільної власності.

Було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1961 р., що передбачав підвищення планки покарання за такою категорією справ до вищої міри покарання.

Необхідно визнати суперечність ситуації початку 1960-х рр. З одного боку, в цей час було істотно піднято значення судової і наглядової влади. Ця тенденція в цілому може вважатися домінуючою. Зокрема, вона підтверджується напруженою роботою над проектом нової Конституції, в якій заздалегідь розвивалася теза про те, що «правосуддя повинне здійснюватися тільки судами, і жоден інший орган, окрім них, не може застосовувати кримінальних покарань» [15]. Значно виріс і авторитет наглядової влади. Тільки у 1964 р. по протестах прокурорів було скасовано більше 50 тисяч незаконних актів органів управління.

Мали місце і негативні моменти. Насамперед, були фактично скасовані органи юстиції. Все жорсткіше ставав прямий партійний контроль над судами.

Невирішеною залишилася проблема попереднього (у теперішній час досудове) слідства. Тривала дискусія про місце слідства в структурі правоохоронних органів, що розгорнулася ще з середини 1950-х років, під час якої було зроблено спробу з'ясувати де ж бути слідству: в прокуратурі, в МВС, органах юстиції або при судах. Учасники обговорення так і не дійшли до спільного знаменника. З одного боку, підсумком дискусії стало визнання того, що попереднє слідство повинне бути в прокуратурі. Однак, оскільки реалізація подібного рішення була пов'язана із серйозними фінансовими затратами [16], єдиного слідчого апарату створити не вдалося. Крім прокуратури, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1963 р. правом ведення попереднього слідства були наділені органи внутрішніх справ. У свою чергу, в прокуратурі був створений відділ, що наглядав за слідством і дізнанням в ОВД. У результаті в країні діяло 3 слідчих апарати в складі прокуратури, МВС і КДБ. У республіках, краях, областях, великих містах, районах створювалися слідчі управління, відділи, відділення МВС. Відповідно, виникали курси підготовки слідчих, перепідготовки керівників слідчих підрозділів тощо.

Підводячи підсумки, слід визнати, що початий у другій половині 1950-х рр. етап суспільно-політичного розвитку країни можна кваліфікувати як незаперечну заслугу нового керівництва КПРС і радянської держави. Завдяки його зусиллям було підвищено статус судової і наглядової влади, набуло чинності нове законодавство, що відобразило прагнення до згортання невиправданої репресивної активності держави.

Процеси із зміцнення законності зумовили визнання політичною владою негативних наслідків втручання в ухвалення судових вироків, в хід ведення слідства. За нових суспільно - політичних реальностей вже не представлялося можливим всесилля органів держбезпеки, перед якими раніше відчували себе беззахисними працівники прокуратури, суду.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Сусло Д.С. Історія суду Радянської України (1917—1967 рр.). — К., 1968. — С. 56.
2. Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури України: історія і сучасність. Монографія. – Суми: Університетська книга., 2004. – С.207.
3. СЗ СССР.1956. №40. Ст. 338.
4. Відомості Верховної Ради УРСР. 1956. № 7.- Ст. 133.
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 9. М., 1985. Т.8. - С.11/
6. Хрестоматія з історії України. Посібник для вчителів /В.І. Червінський та ін..; За ред. В.І.Червінського. – К.,1996. – С. 313-315
7. Сборник нормативных актов по административному праву /Составил А.Г.Хазиков. М., Высшая школа. 1964. С. 189-191.
8. Ромашкин П.С. ,Покровский С.А. Государство в период развернутого строительства коммунизма. М., 1959. С.47.
9. Зайчук В.И. Советская судебная система и ее демократическая сущность. — К., 1977.
10. Добровольская Т.М. Верховный суд СССР. - М., 1964. - С.55
11. Відомості Верховної Ради УРСР 1961. № 2
12. Справочник партийного работника. Выпуск 4., 1963. - С.530-533.
13. Ведомости Верховного Совета СССР. 1961.№35. Ст.368.
14. Важный этап в развитии советского права. М., 1960. № 3
15. Новое время. 1993. №22. С.43.
16. Советская прокуратура. Очерки истории. М.,1993. С.54

В.М.Боковня РЕФОРМИРОВАНИЕ СУДА ТА ПРОКУРАТУРИ СССР И УССР В 1956-1964 ГГ.

В статье раскрыто реформирования суда и прокуратуры СССР и УССР в период хрущевской

«оттепели ». Освещены вопросы контроля за правоохранительными органами со стороны государства, которые вызвали больше всего дискуссий. Партия власти с определенными недостатками осуществляла перестройку законодательства по усилению законности и правопорядка, защиты прав и свобод граждан.

Ключевые слова: реформирование, суд, прокуратура, законность, судебная власть.

V.M. Bokovnya REFORMING THE COURT THAT PROSECUTION OF THE USSR AND THE USSR IN 1956-1964.

Reveals the process of establishing the court that prosecution of the USSR and the USSR during the Khrushchev "thaw" the issue of control over law enforcement agencies has been the most controversial. The party in power with certain disabilities ongoing restructuring legislation to strengthen law and order, protection of the rights and freedoms of ordinary citizens.

Key words: reform of the court, prosecutor, law, judicial power.

УДК 37.01+37.014.53

М.М. Олійник, О.М. Олійник

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ В РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ СВІТУ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Стаття присвячена розвитку системи освіти в розвинутих країнах Європи. Досвід цих країн можна та потрібно використовувати в Україні. Автори ставлять завдання, крім дослідження систем освіти, надати практичні рекомендації для реформування системи вищої освіти в Україні у зв'язку зі вступом її до Болонського процесу.

Ключові слова: модернізація, трансформація, система освіти, вчитель, освітні рівні, університетська освіта, студент, абітурієнт, навчальний план, методика навчання.

Проблеми змін і розвитку освіти в розвинених країнах світу активно підіймаються та аналізуються в контексті модернізації і постмодернізації суспільства в цих країнах. Модернізація при цьому розуміється не просто як «становлення» сучасності, але як процес міжнародної соціалізації, тобто процес набуття рис, притаманних розвиненим цивілізованим державам. Петер Штомпка визначає модернізацію як наближення суспільства через усвідомлення здійснення певних намірів, цілей і планів до ухваленої моделі сучасності, частіше до зразка якогось існуючого суспільства, визнаного сучасним, що й визначає актуальність теми нашого дослідження [1, с.528].

Метою дослідження є аналіз розвитку системи освіти в Україні та розвинутих країнах світу, перш за все Західної Європи і надання пропозицій щодо використання зарубіжного досвіду в системі освіти в нашій країні.

У вітчизняній літературі цю тему активно досліджують В.Г. Кремінь [2, с.6-9], Є.А. Подольска [3, с.26-27], В.Г. Пряникова,З.І. Равкін [4, с.50-56], Б.Л. Вульфсон, З.А. Малькова [5], Н.М. Воскресенської [6] та ін. Однак варто зазначити, що в нашій педагогічній літературі ці проблеми поки що досить слабко розробляються, і це викликає посилення активності у вивченні кращого досвіду розвинених країн (в першу чергу європейських країн) з розвитку системи освіти.

Процеси модернізації мають універсальний характер, оскільки розповсюджуються на всі аспекти і грані суспільного життя. Наприклад, соціальний тип особистості, притаманний суспільству, що модернізується, характеризують раціоналізм, індивідуалізм, прагнення до змін, мобільності, самовдосконалення.

В умовах постмодерністських впливів відомий харківський філософ Є.А. Подольска вважає наступні напрямки розвитку системи освіти:

1. *Відмова від ідеології диктату* в тому, що стосується світогляду тих, хто навчається. Система освіти більше не бажає формувати людину із заданими властивостями, їй більше не до душі людина, що рефлектує, людина можливостей, а не реалізацій.

2. *Множинність педагогічних принципів*, що виникла на місці однієї педагогічної системи, причому вони можуть бути абсолютно протилежні, але при цьому не заперечують один одного, а мирно уживаються.

3. *Значно більше свободи вчителям, викладачам, учням і студентам,* що іноді сприймається як руйнування звичної системи стосунків.

4. *Трансформація авторитету викладача, вчителя,* які тепер не є втіленням істини і знань. Вчитель, у широкому розумінні, втрачає свій інституційний авторитет, що виникає з самого факту визнання ролі наставника. Авторитет тепер набуває *«особисістного»* характеру. В ситуації постмодернізму вчитель покликаний створити умови для *«освітнього діалогу»*, де разом із вихованцями буде шукати шлях до успіху в складному світі.

5. *Реалізація мультикультурної освіти.* В ситуації, коли постмодернізм затверджує *«відмінності та особливості»*, культури і релігії Заходу втрачають позицію стандарту, відносно якого культури всієї решти розглядались як «інші» в значенні «гірші». Вчитель не має права нав'язувати навіть однорідній учнівський групі єдиний спосіб бачення дійсності. Постмодернізм відкриває шлях до мультикультурної освіти, діалогу культур, а також реалізації повної гендерної рівноправності жінок.

6.*Плюралізм етапів життя і субкультур* в учнівському колективі. Відмова від жорсткого інтелектуалізму, енциклопедизму і традиційних форм навчання створює умови для отримання суспільної практики і життєвого досвіду. Вчитель повинен бути відкритим для цінностей і стилю життя, які привносять учні (молодь та субкультура, музика, сленг).

7. *Толерантність* стосовно будь-яких відмінностей та особливостей учнів. Переконаність у комплексності і фундаментальній суперечності суспільного життя приводить до сприйняття категорії «особливості і як однієї з важливих основ всієї педагогічної теорії. Світ і люди різноманітні, і відмінність, особливість, несхожість на інших – це не гріх, а виявлення багатства нашого суспільства. Тому в педагогічній діяльності на всіх її рівнях, починаючи від освітньої політики і закінчуючи повсякденною дійсністю учнівського колективу, потрібно не усувати відмінності, особливості, а їх культивувати» [3,с.26-27].

Головна заслуга постмодернізму перед освітою полягає в тому, що він спонукав перехід від упорядковано-логічного і механістично-примітивного сприйняття до *«критичного мислення»*. Зрозуміло, це повинно супроводитися відмовою від парадигми пристосовницького виховання нових генерацій, від примусової соціалізації, від обмеження свободи.

Треба також мати на увазі, що при накопиченні й дотриманні власних національних традицій освітні системи активно реагують на тенденції, які відбивають загальноліквідаційні зрушення та зміни, соціально-економічні зрушення та зміни, соціально-економічні та політичні трансформації, інтеркультурні потреби. Отже, з одного боку відбувається збереження прогресивних національних досягнень, а з іншого – спостерігається впровадження спільно розроблених освітніх проектів та програм, а також запозичення освітніх ідей, програм, методів, форм навчання, що веде до певної уніфікації освітніх тенденцій та систем.

Сьогодні в світі є усталеними провідні освітні рівні (дошкільний, шкільний, післяшкільний) та простежується загальна відповідність навчальних закладів, які їх забезпечують. Країни, що прагнуть прискореного соціально-економічного та політичного розвитку, активно вибудовують системи освіти, які довели свою ефективність за кордоном.

На рівні шкільної освіти сьогодні функціонують різні навчальні заклади. Вони в основному поділяються на початкові, середні та старші класи. Водночас завершити середню освіту учні мають змогу в спеціальних коледжах, які функціонують як самостійні навчальні заклади і не є структурними підрозділами середніх шкіл.

Шкільними програмами сьогодні в провідних країнах світу передбачені предмети, що є обов'язковими для вивчення і складають ядро шкільної освіти, предмети, які учні можуть вивчати за вибором, реалізуючи власні нахили й запити, а також (що є характерною рисою сьогодення) дисципліни, які відображають розвиток наукової думки та науково-технічні досягнення, які стають невід'ємною складовою життя людини (інформатика, соціологія, екологія).

Прийняття стратегії «Освіта протягом життя» спрямовує переформатування навчальних закладів післяшкільної освіти, пріоритетом у них стає створення умов і передбачення можливості для студентів і слухачів продовжити навчання, підвищити здобутий освітній рівень або полегшити зміну напряму освіти, якого прагне особа. Безперервність в освіті стає провідною рисою та об'єктивною вимогою сьогодення.

Крім того, характерним є прагнення молодих людей до підвищення офіційно визнаного кваліфікаційного освітнього рівня освіти. Сфера вищої освіти невпинно зростає, і кількість молоді, яка прагне здобути вищу освіту, у передових країнах світу невпинно зростає. Завдання вищої освіти вже не полягає в підготовці еліти, акцент перенесено на забезпечення потреб

економіки, науки тощо кваліфікованими фахівцями, здатними вправно працювати у високотехнологічних сферах.

Багато уваги приділяється заходам щодо надання підтримки молоді в її прагненні здобути вищу освіту. Розробляються схеми підтримки студентів, надання стипендій, грантів, кредитів на пільгових умовах (наприклад, у Німеччині особа має право починати суми позики чи кредиту на здобуття вищої освіти через два роки після закінчення навчання, причому тільки якщо прибуток фахівця досягне певної суми).

Також треба відмітити, що найбільш престижними навчальними закладами в переважній більшості провідних країн світу вважаються університети, до яких належать тільки ті вищі заклади освіти, які готують наукові кадри за декількома програмами і яким присуджуються різноманітні академічні ступені.

Університетська освіта в різних країнах світу має свою специфіку. Зокрема університети Німеччини поділяються на класичні, технічні й загальні. У навчальних закладах цієї країни вища освіта має переважно денну форму навчання, вступних іспитів немає, а розподіл абітурієнтів відбувається централізовано через спеціальне Центральне бюро з їх розподілу.

Вступники до ВНЗ Франції не мають бути старші, аніж 24 роки, повинні мати обов'язковий стаж роботи не менше двох років. У Німеччині абітурієнти рідко вступають до ВНЗ відразу після закінчення школи.

Взагалі сучасна система вищої освіти в провідних країнах світу суттєво відрізняється від вітчизняної: один із базових принципів її організації – «академічна свобода», який проявляється насамперед у тому, що не тільки ВНЗ є автономними утвореннями, але й кожному члену його надається свобода і самостійність.

Студент ВНЗ може не відвідувати занять разом зі своїми «однокурсниками», він сам обирає певний фах і відповідну навчальну програму, організовує свій навчальний план і свій час відповідно до загальних вимог. Після зарахування студент сам складає план своєї роботи на період навчання, самостійно планує своє академічне життя, вибирає дисципліни, які вивчатиме, тему, з якої буде складати іспит, строк навчання, семінари і викладачів. Студент має право у зручний для себе час записуватися на лекційні і семінарські заняття, стажування та практику, займатися підробітком. У більшості країн світу студент має право на вибір не тільки навчальних курсів, тем курсових та дипломних робіт, але й на вибір терміну складання іспитів. Цікаво, що студент має право внести зміни у свій навчальний план.

Слід підкреслити, що організація процесу навчання у вищій школі провідних країн світу має і суттєві недоліки. Головним із них, як свідчить аналіз науково-педагогічних джерел, є зниження середніх показників якості освіти. У зв'язку з цим велика увага в зарубіжній вищій школі приділяється диверсифікації навчання, яка включає широкий спектр навчально-організаційних заходів, спрямованих на задоволення різнобічних інтересів і здібностей як дітей, так і молоді.

Доцільно звернути увагу на те, що навчальні плани зарубіжних ВНЗ містять досить незначну кількість обов'язкових навчальних предметів. Це дозволяє студентам більшість часу працювати за індивідуальними планами. Поряд з обов'язковими курсами існують вибіркові та факультативні. Так, приблизно 40% складають спецкурси та курси за вибором. Велика увага також приділяється практичним заняттям і організації самостійної роботи студентської молоді. Зокрема кожна аудиторна година доповнюється 2-5 годинами самостійної роботи. До педагогічно цінних видів самостійної роботи студентів провідних країн світу належить і написання рефератів, творів на вільну тему; виконання творчих завдань, що розраховані на порівняння різноманітних теоретичних концепцій; виконання індивідуальних і групових дослідницьких проектів, критичний аналіз статей з предмета, що вивчається; підготовка та виступ з лекціями перед студентами з подальшою дискусією.

Суттєва увага в університетах провідних країн Заходу та Сходу приділяється визначенню ефективних форм та методів викладання. Перевага надається таким формам і методам організації навчання, як лекція, семінар, просемінар, практичні, лабораторні та т'юторські заняття. Слід звернути увагу на те, що лекції і практичні заняття в зарубіжній вищій школі, на відміну від вітчизняної, тривають 50-60 хвилин. Масового розповсюдження у ВНЗ, особливо в Австрії та Німеччині, набули навчальні бесіди і дискусії.

У зарубіжних університетах, поряд із традиційними, широко використовуються й нетрадиційні методи і форми навчання, а саме: моделювання, рольові, дидактичні ігри та ігри

драматизації, мікровикладання. До педагогічно цінних форм навчання також можна віднести «вільну групову дискусію» (коли заняття та обговорення проводять студенти, а викладач виступає в ролі слухача), проблемне навчання й деякі ін.

Вступ України до Болонського процесу, впровадження досвіду кращих у світі ВНЗ вимагає від вітчизняних вищих навчальних закладів запровадження серйозних нововведень. Наприклад, варто суттєво скоротити навчальний час на аудиторні заняття. Вважаємо, що перспектива переходу кожного студента на індивідуальний план на початку навчання зробить процес здобуття вищої освіти більш усвідомленим, посилить реальну відповідальність студентів, дозволить по-справжньому посилити індивідуалізацію навчального процесу у ВНЗ.

У цілому як характерні риси розвитку освіти в світі сьогодні слід виділити демократизацію та диференціацію навчального процесу, його гуманізацію, зорієнтованість на суб'єкт навчання, впровадження інтегрованих навчальних курсів у школах та ВНЗ, безперервність в освіті, які мають стати основним орієнтиром трансформацій в освіті України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Лагос, 2005.
2. Кремінь В. Философия образования XXI века. Выступление на юбилейной сессии АПН // Персонал. – 2003. – №1. – С.6-9.
3. Подольская Є.А. Особливості модернізації освіти в умовах трансформації суспільства // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і соціальні проблеми суспільства»: освіта, культура, духовність. – Ч.1. – 20-21 травня 2008 року. – Харків: ХНПУ,2008.
4. Пряникова В.Г., Равкин З.И. История образования и педагогической мысли: Учебник-справочник. – М.: Новая школа, 1994. – С.50-56.
5. Малькова З.А., Вульфсон Б.Л. Современная школа и педагогика в капиталистических странах. – М.,1975. – 124 с.
6. Реформы образования в современном мире: глобальные и региональные тенденции. / Под ред. Б.Л. Вульфсона, Н.М. Воскресенской. – М.,1994. – 272 с.

М.М. Олейник, О.М. Олейник **ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТЫХ СТРАНАХ МИРА: СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА**

Статья посвящена развитию системы образования в развитых странах Европы. Опыт этих стран можно было бы и нужно использовать в Украине. Авторы ставят цель, кроме исследования систем образования, дать практические рекомендации для реформирования системы высшего образования в Украине в связи со вступлением ее в Болонский процесс.

Ключевые слова: модернизация, трансформация, система образования, учитель, образовательные уровни, университетское образование, студент, абитуриент, план обучения, методика обучения.

M.M. Oleinik, O.M. Oleinik THE MAIN DIRECTIONS of EDUCATION DEVELOPMENT in THE DEVELOPED COUNTRIES of THE WORLD

The article is devoted to the education research in the European countries. The experience of these countries can and should be used in Ukraine. The authors make an attempt to provide practical recommendations for reforming higher education in Ukraine in connection with its integration with the Bologna Process.

Keywords: modernization, transformation, education system, teacher, educational level, university education, student admissions, curriculum, method of teaching.

УДК 72.01:72.025

И.А. Фурсман

БАРСКАЯ ЗЕМЛЯ ПОДОЛЬЯ - ЕВРОПЕЙСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Международное сотрудничество территориальных общин и институтов гражданского общества в целях устойчивого развития национальных территорий и европейского региона

Концепция устойчивого развития появилась в результате объединения трех основных факторов, способствущих экономическому росту и социально-культурному развитию территорий: экономический, социальный и экологический. Вопросам ограниченности природных ресурсов, а также загрязнения природной среды, которая является основой жизни, экономической и любой деятельности человека, в 1970-е годы был посвящен ряд научных работ. В 1987 году в докладе «Наше общее будущее» Международная комиссия по окружающей среде и развитию (МКОСР) уделила основное внимание необходимости «устойчивого развития», при котором *«удовлетворение потребностей настоящего времени не подрывает способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности»*. Эта формулировка понятия «устойчивое развитие» сейчас широко используется в качестве базовой во многих странах.

«Устойчивость экологических систем является необходимым предварительным условием для сильной продуктивной экономики, устойчивого человеческого капитала, и системы ценностей люди ожидают от окружающей дикой природы. Мы компромиссируем благополучия человека, если мы не в состоянии поддерживать жизненно важные, функционированные экологические системы. Верно также и то, что развитая экономика и социальные общины часто являются предпосылкой для общества обладать волей и терпением, необходимым для поддержания экологических систем.» (Комитет американских ученых, 1999)

Теория и практика показали, что экологическая составляющая является неотъемлемой частью человеческого развития. В основе деятельности Международной комиссии по окружающей среде и развитию и её заключительного доклада «Наше общее будущее» была положена новая триединая концепция устойчивого (эколого-социально-экономического) развития. Всемирный саммит ООН по устойчивом развитию (межправительственный,неправительственный и научный форум) в 2002 году подтвердил приверженность всего мирового сообщества идеям устойчивого развития для долгосрочного удовлетворения основных человеческих потребностей при сохранении систем жизнеобеспечения планеты Земля. Концепция устойчивого развития во многом перекликается с концепцией ноосферы, выдвинутой академиком В. И. Вернадским еще в середине XX века.

Эксперты Всемирного банка определили устойчивое развитие как процесс управления совокупностью (портфелем) активов, направленный на сохранение и расширение возможностей, имеющихся у людей. Активы в данном определении включают не только традиционно подсчитываемый физический капитал, но также *природный и человеческий капитал*. Чтобы быть устойчивым, развитие должно обеспечить рост — или по крайней мере неуменьшение — во времени всех этих активов (и не только экономический рост!).

В соответствии с приведенным определением устойчивого развития главным показателем устойчивости, разработанным Всемирным банком, являются «истинные темпы (нормы) сбережения» или «истинные нормы инвестиций« в стране. Принятые сейчас подходы к измерению накопления богатства не учитывают истощение и деградацию природных ресурсов, таких как леса и нефтяные месторождения, с одной стороны, а, с другой — инвестиции в людей — один из самых ценных активов любой страны. При переходе на вычисление истинных темпов сбережений (инвестиций) этот недостаток исправляется корректировкой рассчитываемых традиционными методами темпов сбережений: в сторону уменьшения — путем оценки истощения природных ресурсов и ущерба от загрязнения окружающей среды (потеря природного капитала), и в сторону увеличения — путем учета возрастания человеческого капитала (прежде всего из-за инвестиций в образование и базовое медицинское обслуживание).

Типичный подход к устойчивому развитию территорий:

Для достижения устойчивости развития, территориальному обществу необходимо создать более эффективную систему принятия решений, учитывающую исторический опыт и поощряющую разнообразие взглядов и позиций. В рамках концепции человеческого развития человек является не объектом, а субъектом развития. Опираясь на расширение вариантов выбора человека как главную ценность, концепция устойчивого развития подразумевает, что человек должен участвовать в процессах, которые формируют сферу его жизнедеятельности, содействовать принятию и реализации решений, контролировать их исполнение.

Для достижения описанных целей необходимо:

- Объединение малых и средних городов территории
  - Способствует консолидации местных сообществ муниципальных образований на основе общих интересов и целей
- Вовлечение всех заинтересованных лиц
  - Способствует формированию отношений социального партнерства между сообществом, властью и бизнесом
- Использование местных ресурсов
  - Способствует поддержке и развитию экологической составляющей, а так же поддержке культурного общества, отражая духовные и культурные ценности сообщества
- Создание новой модели местного управления
  - Способствует укреплению института местного самоуправления как основы открытого гражданского общества
- Стратегическое планирование
  - Способствует формированию нового образа местной власти и новых способов ее взаимодействия с местным сообществом
- Имплементация стратегических целей
  - Способствует привлечению в экономику муниципальных образований внешних и внутренних инвестиций через принятие местных законов, поддерживаюнщих и поощряющих местное экономическое развитие

Первым шагом к устойчивому развитию территории является стратегическое планирование. Стратегический план в мировой практике муниципального управления является уже признанным стержневым элементом в системе методов, обеспечивающих регулирование развития территории и позволяющих создавать условия для перспективного развития в сочетании с принятием текущих решений с учетом стратегических целей для общего устойчивого развития территории. В условиях социально-экономических преобразований, предполагающих адаптацию структуры муниципальных организаций к требованиям рыночной экономики, межрегиональной и межтерриториальной конкуренции стратегический план является наиболее адекватным инструментом, способным объединить усилия администрации и общества в целом для поддержания конкурентоспособности города.

Процесс стратегического планирования занимает в среднем 3-4 месяца, в зависимости от размера организации или сообщества и сроков планирования. Ожидаемая функция стратегического плана: сохранение стабильности процесса развития региона, сохранение преемственности в случае смены руководства и, наконец, экспертиза принятия управленческих решений по текущим проблемам местной жизни.

Для обеспечения стабильности процесса развития региона стратегическому плану необходимо придать долгосрочность прогнозов и целей (10-15 лет). Стратегические планы для устойчивого развития территории должнны включить механизмы саморазвития муниципалитетов и учитывть особенности развития окружающего мира.

Подход к Стратегическому Планированию:

- Оценка Ситуации (Анализ Эксперта)
- Дизайн процесса (Совместно с Лидерами Сообщества)
  - Представление будущего (VISION)
  - Оценка настоящего (реальность)
  - Стратегические направления (дальновидные цели)
  - Стратегическая имплементация (составление планов действий и бюджетное планирование)
- Проведение и мониторинг планирования (Всеобщее Участие)
  - Проведение опросов населения и круглых столов
  - Документация и презентации

- Проведение рабочих сессий с управляющими муниципалитетов
- Стратегии для Имплементации (Лидеры Общества и Правительства, Эксперты)
  - Разработка стратегий для достижения поставленных целей
- Пересмотр и корректировка (каждый год)
  - Адаптация к новым условиям

ЛИТЕРАТУРА И РЕСУРСЫ:

1. Виноградов В.Н., Эрлих О.В. Социальное проектирование становления и развития гражданского общества:создание стратегического плана района, города, региона. Научно-методическое пособие. – Спб, 1997 г.-120с.
2. Гринчель Б.М., Костылева И.Е. Методология и практика городского стратегического планирования. – Спб, 2000. -90 с.
3. Роджер Кауфмэн, Раен Ваткинс «Стратегическое планирование для успеха: расположение людей, производительности, и возврата на инвестиции»
4. Институт по Делам Культур (ICA). Технология Участия (ToP). ToP Стратегическое Планирование – Учебное пособие. Изд-во ICA- USA, Чикаго США, 1985
5. Интернациональная Ассоциация Управляющих Городов и Регионов (ICMA). «Укрепление вашей местной экономики на основе Экономического Садоводства». 2010, vol. 42, no. 4
6. Бобылев С. Н., Гирусов Э. В., Перелет Р. А. Экономика устойчивого развития. Учебное пособие. Изд-во Ступени, Москва, 2004, 303 сс.
7. United Nations Division for sustainable Development. Documents: Sustainable Development Issues Retrieved: 2007-05-12
8. United Nations. 1987.»Report of the World Commission on Environment and Development.» General Assembly Resolution 42/187, 11 December 1987. Retrieved: 2007-04-12

И.А. Фурсман БАРСЬКА ЗЕМЛЯ ПОДІЛЛЯ – ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Міжнародне співробітництво територіальних громад та інститутів громадянського суспільства в цілях сталого розвитку національних територій і європейського регіону

И.А. Фурсман LORDLY EARTH OF ПОДІЛЛЯ - EUROPEAN MEASURING FOR STEADY DEVELOPMENT

International cooperation of territorial communities and institutes of civil society for steady development of national territories and European region

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477. 43/44)

А.К. Лисий

БАР НА СТОРІНКАХ «ХРОНІКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ» ОЛЕКСАНДРА ГВАНЬЇНІ

У статті подано біографічні відомості про автора «Хроніки… », наводиться короткий опис твору, безпосередньо говориться про Бар у зв'язку з нападом кримських татар, подано опис міста кінця XVI століття та йдеться про зустріч козацького ватажка Івана Підкови з барським старостою.

Ключові слова: Бар, замок, татарський набіг, королева Бона Сфорца, Іван Підкова.

1611 року в типографії краківського друкаря Миколая Лоби вийшов із друку фоліант «Хроніка європейської Сарматії» (Kronika Sarmacyey Europskiej), автором якого був італієць на польській службі Олександр Гваньїні. Твір мав обсяг 852 аркуші in folio і складався фактично з 10 книг, із яких перші три мають спільну пагінацію, а решта – окрему.

У цій хроніці, написаній легкою, доступною мовою, в прекрасному літературному стилі, Гваньїні прагнув ознайомити польського та західноєвропейського читача з устроєм і географічним розташуванням Речі Посполитої, з її історією, насамперед військово-політичною і церковною, що було цілком у дусі тогочасних уявлень. Він намагався таким чином зберегти для нащадків минуле Речі Посполитої, героїчні діяння визначних представників її панівної еліти, котрі відзначилися як видатні воєначальники та дипломати.

Автор створив не тільки яскраву, дохідливу, вдало ілюстровану розповідь про минуле Речі Посполитої, а й виклав її на тлі всесвітньої історії, насамперед історії сусідніх народів і держав. Досить детально подавалася історія країн, з котрими польська корона вела тоді запеклі війни (Московська держава, «Татарська земля», Османська імперія та підпорядковані останній, або васальні країни). Зверталася увага на географію цих країн, на особливості ведення війни описуваними народами, тому книга мала значну практичну цінність.

Важливим стимулом до написання твору було почуття глибокої вдячності та любові до своєї нової батьківщини – Речі Посполитої, що Гваньїні неодноразово підкреслює. За його власним визначенням, навіть якби він народився серед давніх римлян, а своє життя присвятив майже не знаній тоді землі на сході Європи, то й у такому випадку він «за цим ніколи б не шкодував».

У першій книзі хроніки, яка була присвячена Миколаєві Зебжидовському (1533-1620), воєводі Кракова – міста, де проживав на схилі літ Гваньїні, є перша згадка про Бар на Поділлі у зв'язку із нападом кримчаків: «Потім відкрили й прочитали лист від турецького султана, писаний ще до короля Сигізмунда Августа. У нього між іншими справами було додано від чауша клопотання про перекопського царя, щоб йому був сплачений звичайний жолд [данина – від авт.]. Але наші тим відмовлялися, що треба швидше від татар добиватися справедливості, бо раніше, ще за життя Сигізмунда Августа, у суботу перед Воскресінням Христовим вісімдесят тисяч татар з Бакаєм (Baka) і Сеозом (Sieoza) підступили під *Бар на Поділлі*, спалили понад десять містечок та сіл і повертались назад з великою здобиччю, і тільки кам'янецький староста Бучацький відбив у них чимало здобичі і самих потріпав. Однак вони вчинили це всупереч присязі, для поляків це була велика кривда».

Наступний спомин зустрічається в третій книзі «Хроніки», де подано опис «міст і провінцій руських, що входять до Корони Польської»: «Бар. Це місто оточене парканом, лежить на рівнині. Його збудовано за наказом польської королеви Бони, дочки Джованні, міланського князя, котра й назвала його Баром від міста Барі, що розташоване на її батьківщині. Бар, місто в Україні, широко розляглося. Його мурований замок, оточений багнистими і широкими озерами, стоїть на високій горі, через що його важко здобути».

Третя згадка про місто пов'язана із козацьким ватажком Іваном Підковою, якого частина молдавської шляхти хотіла бачити на престолі: Вони «йому швидко надіслали два листи: один до князя Костянтина, київського воєводи, а другий до барського старости, завірені понад десятком печаток найвищих молдавських панів. У цих листах вони дуже просили, щоб Підкові була надана допомога тільки до Дністра, а там вони самі будуть чекати на нього з

військом призначеного дня. Підкова взяв ці листи і приїхав з ними до Бара без розголосу й віддав старості, потім він мав там таємну розмову. Староста відповів на його пропозиції, що був би радий допомогти і легко міг би це вчинити, однак пам'ятає про перемир'я, котре король мав з турецьким султаном, тому вчинити так він не може без королівської волі та інструкцій. Однак він обіцяв, пишучи до короля в інших справах, не забути й цієї. Якби це мало чинитися з королівської волі, то він би не відмовився від такої пропозиції. Він наказав Підкові затриматися десь в іншому місці, бо якби він жив у Барі, то про нього дізналися, і тоді б могла виникнути у Молдавській землі якась тривога. Підкова, подякувавши, поїхав геть. Станіслав Копицький, котрий недавно приїхав зі степу до Бару, довідався про це і поїхав до Підкови, радіючи з його щастя й обіцяючи допомогти йому у всьому, чим зможе. Підкова подякував йому за це і прохав, щоб той підтвердив слово ділом, обіцяв йому дати щедру винагороду, якщо Господь Бог посприяє його намірам і він досягне престолу, як закликають до цього його піддані».

А.К. Лысый БАР НА СТРАНИЦАХ «ХРОНИКИ ЕВРОПЕЙСЬКОЙ САРМАТИИ» АЛЕКСАНДРА ГВАНЬИНИ

В статье даны биографические сведения об авторе «Хроники», дается краткое описание произведения, и непосредственно говорится о Баре в связи с нападением крымских татар, описывается город конца XVI столетия, а также идет речь о встрече казацкого атамана Ивана Подковы с барским старостой.

Ключевые слова: Бар, замок, татарский набег, королева Бона Сфорца, Іван Подкова.

A.K. Lysyi BAR ON THE PAGES OF ALEXANDER GVAGNINI'S «CHRONICLES OF EUROPEAN SARMATIA»

The article deals with the biographical records about the author of «Chronicles», the short description of the work is given, and it tells about Bar in connection with the Crimean Tatars invasion, it gives the description of the town at the end of the XVI century and tells about the meeting of the kozak leader Ivan Pidkova with the Bar headman.

Keywords: Bar, castle, Tatar invasion, queen Bona Sfortsa, Ivan Pidkova.

УДК 340.15: 321.014: 352.07

М.М. Кобилецький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ МАҐДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

У статті на основі сучасних методологічних підходів науки історії держави та права, узагальнюючого вивчення наукової літератури, пам'яток права, архівних матеріалів здійснено систематичний аналіз джерел магдебурзького права в Україні. Історія магдебурзького права розглядається як один з найважливіших етапів становлення муніципального права, унікальний у своїй багатоманітності історико-правовий досвід самоврядування українських міст XVIII – першої половини XIX ст.

Ключові слова: міське право, муніципальне право, магдебурзьке право, самоврядування, локація, кодифікація.

На початку магдебурзьке право було звичаєвим. Надалі за відсутності офіційного збірника права до джерел маґдебурзького права зараховували правові роз'яснення, повідомлення (вайсштюмер, оуфнунген, шпрахен), що надавались Магдебургом для філіальних міст з метою врегулювання правовідносин за зразком головного міста [1 с.51]. Правові роз'яснення – це збірники правових норм, що регулювали різні аспекти міського життя. Найдавнішою писаною пам'яткою магдебурзького права став, як уже згадувалося, привілей архієпископа Віхмана, виданий 1188 р. після пожежі в місті. Привілей складався з 9 артикулів, в яких ішлося про непоширення термінів давності стосовно грабежів і вбивства, продовження процесу судового розгляду при виконанні сторонами службових обов'язків за межами міста, скорочення судового процесу до дня, якщо одна зі сторін – гість, мешканець іншого міста. Документ також усував кругову відповідальність родини за вбивство або тілесні ушкодження. Низка артикулів привілею архієпископа Віхмана стосувалася процесуального права, де встановлено порядок розгляду справ у гостинному і потрібному суді та за відсутності лавників. У цьому ж привілеї зазначено про діяльність у місті бурдингу (найдавнішого органу міського

самоврядування, де рішення ухвалювали більшістю голосів) [2 с.4-6]. Закінчувався документ підписами свідків, з-поміж яких – бранденбурзький та галльський єпископи, саксонський князь, маргграбій східної Марії та представники міст Арнштайн, Єрихів і Алелебен [3 с.6]. Положення привілею «З давньої конституції було обмежене багатьма способами у цивільному праві й іншими недоліками» *(«Ex antiqua constitucione multis modis in jure civile et alis incommoditatibus constricta fuerit»)* – засвідчують, що у ньому модифіковано чинні правові норми, а не обґрунтовано повністю нове міське право [3 с.1]. Значення так званого старого магдебурзького права підтверджує його використання іншими містами вже з середини XII ст. Близько 1160 р. його отримало м. Стендаль, 1156–1170 рр. – Ляйпціґ, 1174 р. – Ютербог. Згодом копії привілею архієпископа Віхмана надіслано в інші міста, що використовували право Магдебурга. Зокрема 1211 р. привілей був скерований силезькому князеві Генріху Бородатому, який надав його м. Злоторії (Гольденбергу). Близько 1241 р. правові роз'яснення з Магдебурга отримало м. Бреслау (Вроцлав). З їхнього тексту доходимо висновку, що в Бреслау неодноразово надсилали копії нормативних актів і привілеїв, використовуваних у Магдебурзі [1 с.52]. У правовому роз'ясненні 1241 р. вміщено норми, що регулювали правовий статус гостей міста, забороняли стягнення податків і зборів під час ярмарків, визначали військові обов'язки мешканців міста. Було встановлено також склад колегії шиффенів кількістю 12 осіб. Шиффени за неправочинне обвинувачення сплачували великі штрафи – 30 солідів [1 с.52]. У правовому роз'ясненні, крім того, встановлено кримінальну відповідальність за вчинення окремих злочинів і відповідальність боржників за невиконання й неналежне виконання зобов'язання. Правові роз'яснення магдебурзьких шиффенів для Бреслау 1261 і 1295 р. стали правовою основою для створення магдебурзько-бреславського систематизованого шиффенського права [4 с.231-265]. Бреслау поряд із Магдебургом відігравав важливу роль у поширенні правових роз'яснень. У 1280, 1302, 1315 і 1373 р. правові роз'яснення із Вроцлава надано м. Глосову, а 1324 р. – м. Гронову [1 с.55]. Правові роз'яснення з Магдебурга отримали ще багато міст, що входили до правової сім'ї магдебурзького права. Це було підставою надання містам магдебурзького права. У подальші роки магдебурзьке право отримала низка міст, насамперед новоутворених.

Унаслідок надання іншим містам магдебурзького права і надсилання туди правових роз'яснень магдебурзьких шиффенів, магдебурзький вейхбільд *(Weichbild)* враховував не лише право, що діяло в Магдебурзі, а й право, яке з певними модифікаціями було чинним в інших містах. Термін «вейхбільд» у німецькій мові означав межу, територію міста, складався із 2 понять – старосаксонського вік *(Wik)* чи старонімецького вейх *(Weich)*, що означало групу будинків самостійного поселення, та *bilida (Recht)* – право. Поняття «вейхбільд», відоме у Вестфалії з XII ст., спочатку стосувалось особливої форми договорів про надання земельних ділянок у користування. На першопорах вейхбільд не мав нічого спільного з міським правом, а з XIV ст. цей термін означав не лише особливе міське право, а й територію, на якій воно було чинне. З XIV ст. у саксонському вейхбільдрехті *(Weichbildrecht)* такий термін вживається стосовно міського магдебурзького права [5, с.131]. Якщо магдебурзькі шиффени у своїх актах використовували *«bynnen weichbilde»*, це також означало, що вони розглядали справи на основі магдебурзького права. Поступово значення магдебурзького суду шиффенів значно зросло після збільшення кількості «дочірніх», «онучатих» і «правнучатих» міст, що зверталися до материнського м. Магдебурга зі скеруваннями до них шиффенських рішень. Авторитет і значення магдебурзьких шиффенів засвідчують факти апелювання до них судів міст, що володіли іншими міськими правами. Зокрема до Магдебурга за роз'ясненнями зверталися міста Ганзейського союзу, які володіли любекським правом [6 с. 22]. Звернення до магдебурзького шиффенського суду з апеляцією передбачало сплату значних коштів на потреби кур'єрів і так званого письмового збору, попри те, що магдебурзьке право не передбачало оплати коштів за шиффенські рішення – «вирок не повинен продаватися». Такі кошти сплачували сторони процесу. Магдебурзьке право передбачало звернення з апеляцією до материнських міст. Із позовною заявою могли звертатись органи міського самоврядування з власної ініціативи або сторони процесу [1 с. 63].

Роз'яснення з конкретних судових справ, що надсилались материнськими містами меншим містам, «дочірнім» і «внучатим», отримали назву «ортиль» *(Ordele, Urthell)*, в перекладі з німецької – судове рішення або вирок. Ортилі приймали і з кримінальних, і з цивільних справ. Їх зміст не відповідає сучасному українському юридичному термінові «судові рішення». Ортилі були не лише судовими рішеннями, а й тлумаченнями правових норм. Могли

містити інформацію про організацію управління міст і повноваження органів міського самоврядування. Їх можна вважати судовим прецедентом і джерелом права. Рішення шиффенів з конкретних судових справ отримали назву «уртейлер» *(Urteiler)*. Здебільшого ортилі не були датовані та розпочиналися визначеною формулою: «Ми, шиффени міста Магдебурга, ознайомлені і маємо сказати своє слово» або «Насамперед ми, шиффени з Магдебурга, для права ...» та завершувалися терміном «з правовою дорогою». Структурно ортилі складалися з 2 частин: запитань і відповідей, часто містилися разом із правовим роз'ясненням. Збірники ортилів мали на меті надати допомогу судам при розгляді аналогічних справ [7 с. 280]. Їх укладали за хронологічним (у процесі надходження з Магдебурга) або систематичним принципом.

Ортилі ґрунтувалися на Саксонському зерцалі, «вейхбільді» й інших книгах міського права [7 с.280.. Магдебург надсилав для інших міст значну кількість ортилів. Наприклад, м. Згоржелець упродовж 1414–1547 рр. отримало 450 правових роз'яснень і ортилів, Бреслау (Вроцлав) у 1425–1544 рр. – близько кількох сотень тощо [4 с.91-99].

До несистематичних збірників ортилів К. Камінська зачислює краківсько-вроцлавський збірник ортилів, створений наприкінці XIV ст., зібрання ортилів для Вроцлава і Кракова у Торунському кодексі XIV–XV ст., Познанський кодекс, де містилися ортилі 1397–1427 рр. До систематичних збірників ортилів належали «Магдебурзькі питання», магдебурзько-вроцлавське систематичне лавниче право тощо [1 с.63-66]..

На основі Саксонського зерцала, правових роз'яснень, магдебурзького вейхбільду й ортилів виникали різні книги міського права, що також стали джерелами магдебурзького права. До них належать «Книга знаків відмінностей» *(«Liber legum secundum Distinctionen»)*, Старе кульменське право, «IX книг магдебурзького права», «Книга міського права міста Легниці», «Книга ельблондського міського права», «Познанська книга магдебурзького і міснінського права», «Квіти Саксонського зерцала», «Квіти магдебурзького права» тощо [1 с.66-69].

Поряд із звичаєвим правом, ортилями та привілеями володарів важливе значення мали вількери *(Willkür)*, у перекладі – «сваволя». Вількери мали локальний характер, їх схвалювали міські ради, а затверджували міщани. Вількери приймали на основі глос до Саксонського зерцала з питань, не врегульованих чинними у населених пунктах нормами права, на бурдингу. Відомий німецький дослідник любекського і магдебурзького права Вільгельм Ебель зазначав: «Вількери – це право, що встановлене тією чи тією спільнотою на визначений термін, яке стосувалося цієї людської спільноти». Вимоги до вількерів російський дослідник А. Рогачевський поділив на 2 групи [8 с.87-93]. До першої належали вимоги, що не могли міститись у вількерах: заборона обмежувати права місцевих феодалів без їхньої згоди, суперечити писаному праву, регулювати правовідносини у церковній сфері. Другу групу становили вимоги, що могли передбачатись у тексті вількерів. Зокрема його приймали на користь міста, він мав бути справедливим і загальнозрозумілим, корисним для всіх мешканців. За межами міста вількери втрачали чинність, і суд Магдебурга надзвичайно рідко на практиці використовував вількери інших міст. Прийняття вількерів припинено у XVIII ст. До цього часу міський правовий акт мав вищу силу, ніж норми загальнодержавного права (*Willkür bricht alle Recht* – сваволя руйнує усі права). З XVIII ст. у Німеччині вількери приймали уже виключно на підставі загальнодержавних законів [8 с.93]. Від XIV ст. створено міські книги, куди входили вількери, складені найчастіше за алфавітом.

Попри великий вплив магдебурзького права та його поширення в європейських країнах, єдиного кодексу міського права не існувало. Вперше спробу систематизації магдебурзького права здійснено 1568 р. за рішенням міської ради Магдебурга, але вона не враховувала у повному обсязі джерел магдебурзького права і регулювала лише окремі положення спадкового, цивільного та кримінального прав [4 с.157]. Іншою проблемою для дослідження джерел магдебурзького права у повному обсязі стало знищення 1631 р. під час 30-річної війни військами Тіллиса будинку магдебурзьких шиффенів, де зберігався архів суду, в якому містилися копії ортилів, скерованих до інших міст. Під час пожежі також втрачено реєстр правових роз'яснень та ортилів, скерованих до інших міст.

Отже, джерела магдебурзького права досліджували переважно на основі окремих ортилів або їх збірників, які надсилали з Магдебурга до інших міст. До джерел магдебурзького права належали і рішення шиффенських столів інших міст з магдебурзьким правом, зокрема Ляйпціґа, Галле, Бреслау та ін. До джерел магдебурзького права зараховують також різноманітні збірники законів і міського права.

Джерел магдебурзького права, окрім згадуваної спроби 1568 р., через велику кількість, не систематизовано [9 с.46]. Німецькі дослідники зазначають, що систематизувати магдебурзьке право неможливо. Так само немає єдиної системи класифікації джерел магдебурзького права. Сучасна польська дослідниця К. Камінська джерела магдебурзького права поділяє на правові роз'яснення, Саксонське зерцало та його списки, магдебурзький вейхбільд *(jus municipale)*, ортилі, збірники магдебурзького права, залежно від їхнього змісту, що, своєю чергою, поділялись на систематичні збірники ортилів, збірники земського ленного і міського права, книги міського права. Німецький дослідник В. Вассершлебен у класифікації використовував географічний принцип, за яким джерела поділено залежно від місця прийняття або скерування магдебурзькими шиффенами чи радниками. Таку класифікацію більшість німецьких науковців розкритикували.

Сучасні німецькі дослідники поділяють джерела магдебурзького права на офіційні (автентичні) та неофіційні (неавтентичні) [2с.134]. До офіційних (автентичних) належать джерела, котрі містять правові норми, що ґрунтувалися на основі рішень Магдебурзького шиффенського столу або шиффенських столів інших міст, які використовували магдебурзьке право. Не мало суттєвого значення, з чиєї ініціативи – службових чи приватних осіб – створювали збірник законів. Він міг стати і приватним збірником права. До автентичних джерел також належать дослівні копії одержаних правових роз'яснень, що надсилались у міста магдебурзького права. Надалі ортилі магдебурзьких шиффенів, скеровані в інші міста, слугували автентичними джерелами магдебурзького права. Ортилі магдебурзьких шиффенів відрізнялися від правових роз'яснень тим, що в їхню основу покладено правову суперечку, яку розглядали в апеляційному порядку стосовно конкретної справи. Відповідно правові роз'яснення трактували конкретні норми магдебурзького права і не пов'язували з окремими судовими рішеннями.

Ортилі магдебурзьких шиффенів серед джерел магдебурзького права посідали особливе місце через значну кількість, адже магдебурзький суд був вищим судом апеляційної інстанції для всіх міст, які володіли магдебурзьким правом і від яких надходили правові запити з вирішення конкретних справ. Аналогічну роль відігравали ортилі, що приймали шиффенські столи інших міст, зокрема Галле і Ляйпціґа. Окремі ортилі, що приймали суди шиффенів, збереглися в оригіналі, але найбільшу цінність для дослідників становлять збірники рішень магдебурзьких шиффенів і шиффенів інших міст магдебурзького права.

Збірники ортилів повністю або частково переписували та передавали до інших шиффенських столів [5с.135].. Скорочення тексту збірників ортилів допускали лише тоді, коли воно не змінювало його автентичного змісту. Відповідно збірники ортилів частково втрачали зміст через пропуск писарем окремих положень або їх часткову зміну.

До автентичних джерел, як уже зазначалося, належали й ті, що були наслідком приватної ініціативи окремих осіб, зазвичай міських писарів або шиффенів – висококваліфікованих і фахових знавців магдебурзького права. Приватними є збірники, де немає письмових вказівок стосовно їх створення.

На відміну від автентичних, у неавтентичних джерелах не обмежувалися переписуванням магдебурзьких ортилів, а спробували їх удосконалити. Для цього зі Саксонського зерцала, ортилів шиффенів, правових роз'яснень та інших джерел створено, відповідно до поглядів їх авторів, нові джерела права. Згодом узято до уваги законодавство окремих місцевостей, звичаєве право, судову практику та римське право.

Дискусійним досі залишається питання про належність окремих джерел магдебурзького права до автентичних чи неавтентичних. Перші згадки про це є вже у джерелах з XV ст., коли магдебурзький суд шиффенів мав вирішити, який із 2 чинних у м. Айслебен збірників права містив магдебурзький вейхбільд. До джерел магдебурзького права належать наукові роботи польських, німецьких та інших європейських дослідників магдебурзького права XV–XVIII ст. Ними зазвичай були війти та шиффени вищих судів магдебурзького права німецьких міст і міст Речі Посполитої. З-поміж джерел римського права найчастіше використовували Кодифікацію Юстиніана, праці римських юристів, а особливо – наукові праці глосаторів і коментаторів.

Найважливішою серед глос магдебурзького права і Саксонського зерцала була глоса бранденбурзького придворного судді Йоганеса фон Буха, написана після 1325 р., яка майже повністю коментує тексти Саксонського зерцала та магдебурзького права, а всі інші глоси ґрунтуються на її основі. Йоганес фон Бух навчався у Болонському університеті й став відомим дослідником римського та міського права. Андрій Яковлів зазначав: глосатори, застосувавши

джерела римського і канонічного права, дещо ускладнили Саксонське зерцало і магдебурзьке право. Крім того, вони використали цитати, які не відповідали історичній правді. Так, у глосах зазначалося, що Саксонське зерцало створене ще імператором Костянтином, а імператор Отто Великий надав його Магдебургу [10с.22-23]. Своєю чергою використання глос сприяло поширенню магдебурзького права в Польщі, Литві, Білорусі та Україні [10 с.23].

Поширенню глоси Йоганеса фон Буха допомогла наближеність до текстів магдебурзького права і Саксонського зерцала. Із 107 відомих текстів глоси Йоганеса фон Буха 39 застосовували у центральній частині німецької імперії, 21 – у західній і північній, 1 – у Пруссії й 1 – у Данії [11 с.265].

З-поміж інших глос, використаних у магдебурзькому праві, варто виділити Стендальську глосу. Її написав після глоси Йоганеса фон Буха невідомий автор між 1374 та 1410 р. у м. Стендаль. Стендальська глоса ґрунтується на основі земського і ленного права Саксонського зерцала, де використано його латинські й німецькі тексти, та Саксонського вейхбільда. Автор Стендальської глоси також використовував глосу Йоганеса фон Буха, шиффенські рішення Магдебурга і Стендаля, неюридичні джерела тощо. На думку австрійського дослідника Еміля Штефенгагена, на сьогодні відомий лише примірник Стендальської глоси, що засвідчує її значно менше використання, порівняно із глосою Йоганеса фон Буха. До джерел магдебурзького права в Україні треба зарахувати також привілеї Галицько-Волинських володарів, польських королів, Великих литовських князів, жалувані грамоти московських царів та універсали українських гетьманів. Джерелами магдебурзького права були також декрети польських королів, сеймові конституції та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kamińska K. Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. : studium historycznoprawne / Krystyna Kamińska. – Toruń : UMK, 1990. – 235 s.
2. Markmann F. Zur Geschichte des Magdeburger Rechts / Fritz Markmann. – Stuttgart und Berlin : Kohlhammer, 1938. – 65 S.
3. Laband P. Magdeburger Rechtsquellen / Zum akadem. Gebrauch hrsg. [von] Paul Laband. – Königsberg: Hübner & Matz, 1869. – 148 S.
4. Gaupp E.-Th. Das alte Magdeburgische und Hallische Recht: ein Beitrag zur deutschen Rechtsgeschichte / Ernst Theodor Gaupp ; neudr. d. Ausg. Breslau, 1826. – Aalen : Scientia, 1966. – 354 S.
5. Meuten L. Die Erbfolgeordnung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts : ein Beitrag zur Geschichte des sächsisch–magdeburgischen Rechts / Ludger Meuten. – Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Bruxelles ; New York ; Oxford : Wien : Lang 2000. – 351 S.
6. Schelling R. Magdeburger Schöffensprüche und Magdeburger Weichbildrecht in urkundlicher und handschriftlicher Überlieferung / Puhle M. (Hg.) // Hanse-Städte-Bünde. Die sächsischen Städte zwischen Elbe und Weser um 1500. Ausstellung Kulturhistorisches Museum Magdeburg 28 Mai bis 25 August 1996. – Magdeburg, 1996. – Bd. 1 : Aufsätze (Magdeburger Museumsschriften 4/1). – S. 118–128.
7. Stobbe O. Geschichte der deutschen Rechtsquellen / bearb. Otto Stobbe. – Leipzig : Duncker & Humbolt. – Bd. 1. – 1860. – 516 S. ; Bd. 2. – 1864. – 529 S.
8. Рогачевский А. Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVI в.в. / А. Рогачевський. – СПб, 1996. – 155 с.
9. Oppitz U.-D. Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters. Beschreibung der Rechtsbücher / U.-D. Oppitz. – Köln ; Wien : Böhlau, 1990. – Bd. 1. – 325 S.
10. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / Andrij Jakowliw. – Leipzig : Hirzel, 1942. – 220 S.
11. Nowak E. Die Verbreitung und Anwendung des Sachsenspiegels nach den überlieferten Handschriften : Diss. phil. / Elisabeth Nowak. – Hamburg, 1965. – 355S.

М.М. Кобилецкий ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИСТОЧНИКОВ МАГДЕБУРЗКОГО ПРАВА

В статье на основании современных методологических подходов науки истории государства и права, обобщающего изучения научной литературы, памяток права, архивных материалов подвергнуто системному анализу источники магдебургского права в Украине. История магдебургского рассматривается как один из важнейших этапов становления муниципального права, уникальный в своем многообразии историческо-правовой опыт самоуправления украинских городов XVIII – первой половины XIX века.

Ключевые слова: городское право, муниципальное право, магдебургское право, самоуправление, локация, кодификация.

M.M. Kobiletsky GENERAL DESCRIPTION OF SOURCES MAGDEBURG LAW

The article is dedicated to the systematic analysis of the history of the Magdeburg law in Ukraine basing on the modern methodological approaches of the science of history of the state and law, generalizing study of scientific literature, archival materials was carried out. History of Magdeburg law is considered as one of the most important stages of formation of the municipal law, unique in its variety historico-legal experience of self-government of Ukrainian cities in XVIII – first half of the XIX century.

Keywords: municipal law, the Magdeburg Law, self-government, location, codification.

УДК 930:94(477.44) «1362»

І.М.Романюк, А.В. Рогозовська

БИТВА НА СИНІХ ВОДАХ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовані окремі історіографічні дослідження, які висвітлюють битву на Синіх водах 1362 року

Ключові слова: Поділля, Сині води, битва, історіографія, краєзнавство

Україна має глибоке історичне коріння. Це країна, долю якої неодноразово розігрували як карту у великій політичній грі. Вона зуміла вистояти проти ворога, через власне географічне положення несла тягар чужих жорстоких війн, але, недивлячись ні на що, вона виборола свою незалежність і сьогодні все частіше видкриває героїчні сторінки свого історичного минулого.

Однією із таких сторінок історії, що досі знаходиться під спірним питанням істориків та дослідників, є битва на Синіх водах 1362 р., коли війська Ольгерда – князя Литовського, до складу яких входили литовці, білоруси і українці-русичі, завдали поразки військам трьох володарів Кримської, Перекопської, Ямболукської Орд – Кутлуг-Бею, Хаджи-Бею та Дмитру.

Особливо глибоким вивченням Синьоводської проблеми, як частини історії Поділля, займалось не так багато істориків та краєзнавців. Тому, не висвітлена належним чином, подільська історія потребує детальнішого розгляду та осмислення.

Загальне висвітлення історичного минулого регіону почали ще середньовічні літописці та хроністи. Найконкретнішим літописом подільських подій є Густинський, Никонівський та Рогозький літописи.

Безпосереднє відношення до вивчення Поділля має робота «Нариси історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда», захищена В.Антоновичем як докторська дисертація у 1878 році. В.Антонович був першим з українських істориків, хто визначив битву на р. Синя вода 1362 роком. Саме з цього моменту, на його думку, землі Поділля були приєднані до Великого князівства Литовського[1]. Також В.Антонович вважав, що Поділля виникло як улус на території колишнього Пониззя. Згодом старовинний топонім «Пониззя» зник, і замість нього з'явився топонім «Поділля». «Подільською землею, писав історик, або Поділлям називалась територія, межі якої йшли по течії р.Дністер, потім займала весь басейн Південного Бугу і йшла по Дніпру від гирла р. Рось до самого Чорного моря. Визначив дослідник також давні подільські міста, відносячи до них Кам'янець, Червоногрод, Бакоту, Смотрич, Скалу, Меджибож, Браслав, Вінницю, Білу Церкву, Звенигрод, Торговицю, Черкаси, Очаків[1].

Вивчення історії Поділля не лишилось і поза увагою ще одного славетного історика України – Михайла Грушевського. Серед численних його роздумів і досліджень, чільне місце займає як хронологія так і локалізація битви на Синіх водах. На думку дослідника, битва відбулася в 1363 році. Історик був прихильником тієї точки зору, що битва з татарами відбулась не на річці Синюха, що нині протікає у Кіровоградській області, а на річці Снивода – між Калинівським та Вінницьким районами Вінницької області. М.Грушевський у своїй праці «Історія України – Руси» зазначає, що на малоросійській мапі XVI ст. дійсно р.Синюха позначена Синьою водою. «Але єсть ще й інша Синя вода, теперішня Сниводь на кордонищі Київщини, Волині і Поділля при шляху Татарським звісна під іменем Синьої води в подольських ілюстраціях XVI ст.» Крім того записка, на яку робить посилання Грушевський, була написана русько-литовським літописцем у другій половині XVст., а докази протилежних цій думці істориків базуються на джерелах із XVI ст. М.Грушевський висловлює і таку думку,

I.M Romaniuk,. A.V. Rogozovska FIGHT ON DARK BLUE WATERS: THE PROBLEM HISTORIOGRAPHY

This article examines some historiographical questions about the battle on Sunja Voda
Key words: Podillya, Sunja Voda, battle, historiography, local histor

УДК 930.2(477.43)(902)

В. В. Дячок, О. Я. Дячок

МІСТО БАР ТА ЙОГО ПЕРЕДМІСТЯ В КАМЕРАЛЬНОМУ І ТОПОГРАФІЧНОМУ ОПИСІ МОГИЛІВСЬКОГО ПОВІТУ КІНЦЯ XVIII–ПОЧАТКУ XIX СТ.

Стаття присвячена введенню до наукового обігу уривка камерального і топографічного опису Могилівського повіту Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX століття, який стосується міста Бара і Барських Чемерис. Демонструються інформативні можливості джерела щодо вивчення соціально-економічного, етно-конфесійного, культурного розвитку Бара і його передмістя.

Ключові слова: камеральний і топографічний опис, Могилівський повіт, Бар, передмістя.

Серед корпусу писемних джерел, які містять певну інформацію про місто Бар та інші поселення Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX століття, особливе місце належить камеральним і топографічним описам Подільської губернії (далі – Описам). Слід відзначити той факт, що даний вид документів, зокрема описи колишньої Подільської губернії, періодично ставали об'єктом наукових зацікавлень з боку дослідників [16-20; 23; 28-29]. На сьогодні чистові і чернеткові примірники описів Подільської губернії, виконані губернськими землемірами Екстером (1800) та Рудлицьким (1819), зберігаються в Російському державному історичному архіві і Державній публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, ЦДІА України в м. Києві (мікрофільм) та Державному архіві Хмельницької області і частково вже введені до наукового обігу [23; 28]. Однак найбільшу цінність мають описи населених місць дванадцяти повітів Подільської губернії, які містять значні потенції щодо вивчення різноманітних аспектів історії Поділля й характеризуються значним ступенем репрезентативності й вірогідності поданої в них інформації. Так, зокрема, структура описів включає в себе дані про природно-географічні, соціально-економічні, демографічні характеристики усіх існуючих на кінець XVIII – початок XIX століття поселень, містить інформацію про їх власників, кількісний і станово-конфесійний склад мешканців, види господарювання, наявні пам'ятки історії та культури тощо. В зв'язку з цим не можна не погодитись із думкою С. Макарчука, що дана група джерел є надзвичайно важливим історичним джерелом вивчення українського суспільства кінця XVIII – початку XIX століття в різних вимірах [27, с. 221].

На даний час відомо місцезнаходження описів (чернеткових і чистових примірників) дев'ятьох із дванадцяти повітів Подільської губернії: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Кам'янецького, Літинського, Летичівського, Проскурівського, Ушицького та Могилівського – в Державному архіві Хмельницької області [1-13], а також ще трьох – Брацлавського, Вінницького та Ямпільського – в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі [14; 15; 26, с. 374]. Описів іще двох повітів – Гайсинського і Ольгопільського – не виявлено.

Хронологічно дана група джерел охоплює період із 1797 до 1812 років. Що стосується опису Могилівського повіту, до складу якого входив Бар, то він виявлений у чернетковому варіанті, який має обсяг 244 аркуші й автентичну титульну сторінку із заголовком: «Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Могилевского повета». Даний опис не датований, але, враховуючи палеографічні особливості почерку (зокрема присутність надрядкових літер на кінці слів, їх своєрідне вітіюване написання, характерне для діловодної документації принаймні другої половини XVIII – початку XIX ст., відсутність єдиних правил правопису: злите написання розрізнених слів і роздільне – слів, що повинні писатися з'єднано і т. ін., що було характерним російській граматиці до першої чверті XIX ст.,

наявність чималих редакторських правок і закреслень у тексті (нерідко дуже інформативних), а також порівнюючи зміст тексту документу з описами інших повітів, які містять дати їх створення, можна зробити висновок, що недатований опис Могилівського повіту є чернетковим варіантом, створеним, найімовірніше, між 1797 та 1802 рр. До такого висновку призводить співставлення інформації з Опису та наявної в історичній літературі щодо власників окремих поселень. Так, чимало сіл у Могилівському повіті, зокрема, Ольчедаїв-Нижній, Борщівці, Каньова, Садова, Воєводчинці та інші в Описі записані у власності кам'янецької каштелянші Катерини (Катажини) Коссаківської, що походила з родини Потоцьких [6, 198-199зв.; 30, 578]. З її біографії відомо, що за співчуття та матеріальну допомогу полякам-учасникам антиросійського повстання 1792 року під проводом Т. Костюшка, а також за відмову від присяги на вірність Катерині II, маєтки К. Коссаківської після II і III поділів Речі Посполитої (дата точно не відома) були взяті під секвестр і невдовзі роздані лояльнішим до російської влади особам. Уражена паралічем, вона померла 21.03.1803 р. (за старим стилем) у Христинополі (сучасний Червоноград Львівської області) [24, 319]. Тобто на момент написання Описів вона ще значилася власницею вищезгаданих Подільських маєтків. Крім того, в Описах володарем містечка Копайгород вказано шамбеляна Йосифа (Юзефа) Сулятицького [6, 213]. Проте, як видно з біографії його попереднього власника Антоні-Ігнаци Маньковського-Заремби (1740-1810), останній продав своєму швагрові Й. Сулятицькому Копайгород разом із селом Романки десь перед 1801 роком, після чого придбав в К.Плятера села Борівку і Саїнку в Ямпільському повіті [24, 394].

Що стосується опису містечка Бар і його передмістя, то, як видно з наведеного нижче документа, він містить дані про природно-географічне розташування, особливості ландшафту місцевості, стан міського замку, храмів та інших культових споруд, наводяться дані про існуючі на той час ремісничі професії (а також чисельність їх представників у Барі та в передмісті). Значна увага в Описах приділяється висвітленню економічного становища, характеристиці ремісничого виробництва, торгівлі тощо.

Зважаючи на цінність архівних матеріалів, що публікуються, не лише з огляду на фактичну інформацію, яку вони містять, але також як пам'яток мовної культури своєї доби, подаємо їх із максимальним збереженням особливостей написання. Принагідно слід згадати, що реформування російського правопису до сучасного вигляду розпочалося у XVIII столітті (з'явилися знаки пунктуації: крапка, кома, двокрапка, а пізніше – крапка з комою), тому на кінець XVIII – початок XIX століття мало хто з місцевих чиновників міг писати без граматичних помилок з погляду сучасного читача. Отже, зміст деяких частин тексту не завжди просто зрозуміти саме через брак пунктуації. Для полегшення прочитання тексту документа пропущені знаки пунктуації подаються в квадратних дужках відповідно до сучасних вимог.

Не усталеною на той час залишалася також форма написання часток з іншими частинами речення, тому в тексті зустрічаємо написання одним словом – «неимеютъ», «когдажъ», «издешнего» і т. п. або, навпаки, слова, які за сучасними нормами пишуться разом, у зазначений період писалися окремо, як, наприклад, «священно служители», «руко делие» тощо. Колоритною є орфоепіка тексту, яка передає мелодику звучання мови кінця XVIII – початку XIX століття. Певною мірою в ній зафіксувалася й особливість як української, так і польської вимови, яку автори Описів намагалися русифікувати, адаптуючи деякі слова місцевого походження до російського звучання. Ще однією специфічною рисою згаданих джерел є написання слів з малої або великої літери. Тут також проблемно визначити чітку закономірність, тому це може бути завданням спеціального дослідження.

Нарешті ще однією характерною особливістю російського правопису XVIII – поч. XX століття є вживання літер: «і» – так звана «іжиця» або «і-коротке» чи «десятеричне» (остання назва походить із того, що цією літерою позначали цифру 10); «ять», у словах читається як звук «е; а також «Ъ» – твердий знак, який писався в кінці всіх слів, що закінчувалися приголосною. При публікації тексту документу «і» замінена на «и», твердий знак «Ъ» зовсім випускається, а букву «ять» замінено на «е». Відсутні в скорочених словах літери чи пропущені слова подаються нами в квадратних дужках. У зв'язку з тим, що архівний документ є чернетковим записом і певні, місця в тексті закреслено (але саме вони нерідко містять цінну інформацію), викреслені слова і цілі речення подаються нами курсивом, а в окремих випадках, коли вони є синонімами чи дублюють слова, що стоять поряд – виносяться в примітки.

Враховуючи інформативні можливості даного виду джерел, на мій погляд, в найближчій перспективі необхідна суцільна археографічна публікація всього комплексу

Описів, яка, без сумніву, буде сприяти підвищенню ступеню доказовості та вірогідності конкретно-історичних праць з історії населених пунктів колишньої Подільської губернії, котрі на наш час входять до складу Вінницької, Хмельницької, Одеської, Миколаївської та Кіровоградської областей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області(далі – ДАХмО). – Фонд 115 (Подільська креслярня). – Опис 1. – Справа 4.
2. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 5.
3. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 1. Справа 6.
4. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 8.
5. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 9.
6. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 11.
7. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 12.
8. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 13.
9. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 2.
10. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 4.
11. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 6.
12. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 109.
13. ДАХмО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 215.
14. Российский государственный военно-исторический архив в Москве. – Фонд Военно-Ученого архива. – Дело 18653.
15. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Фонд 1350 (Межевой департамент). – Опись 312. – Дело 216.
16. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (Проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел). – Автореферат дисертації … кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
17. Бондаренко І.В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Донецьк, 2001. – Вип.16. – С.215-221.
18. Дячок В. Меджибіж і його передмістя в камеральному та топографічному описі Летичівського повіту Подільської губернії кінця XVIII-XIX століття // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої наукової конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Хмельницький: ПП.Мельник А.А, 2009. – Ч.І.– С. 241-255.
19. Дячок В. Писемні джерела кінця XVIII – XIX ст. до встановлення місця Пилявецької битви // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяч. 360-річчю битви під Пилявцями (19.09.2008 року). – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. – С. 67-75.
20. Єсюнін С. Камеральний і топографічний опис Проскурова і ключа Плоскирівського // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Київ-Хмельницький, 2006. – Т.14. – С.89-112.
21. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Упоряд., вступ. стаття М.Крикуна. – Львів: Вид-во НТШ. – 2009. – 191с.
22. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
23. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В.Рудлицького (до історії Поділля початку XIX в.) // Записки історично-філологічного відділу. – Кн.XVII.– К., 1927. – С. 96-111.
24. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
25. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI – XVIII століттях: статті і матеріали. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2008. – 411 с.
26. Крикун М. Кількість і структура поселень Подільсього воєводства в першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філологічної секції. – Т. CCXLIII. – С. 374-521.
27. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
28. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд., передмова та коментарі Ю.Земський, В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.
29. Пірко В.О., Бондаренко І.В. Визвольна війна в топографічних описах України кінця XVIII // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут Історії України НАНУ, 2000. – С.334-340.
30. Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-

статистического комитета /Под ред. Е. Сицинского. Вып. 9. –Каменец-Подольский, 1901. – 1064 с.
31. Словар Української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996-1997(репринт).
32. Полный словарь польскаго и русскаго языка / Сост. П.П. Дубровский. Часть польско-русская. – Варшава: Издание Фердинанда Гезика, 1912.
33. http://uk.wikipedia.org/wiki/Бар
34. http://www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/Бакун

В. В. Дячок, О.Я. Дячок ГОРОД БАР И ЕГО ПРИГОРОДЫ В КАМЕРАЛЬНОМ И ТОПОГРАФИЧЕСКОМ ОПИСАНИИ МОГИЛЁВСКОГО УЕЗДА КОНЦА XVIII–НАЧАЛА XIX В.

Статья посвящена введению в научное обращение фрагмента камерального и топографического описания Могилевского уезда Подольской губернии конца XVIII – начала XIX века, которое касается города Бара и Барских Чемерис. Демонстрируются информативные возможности источника относительно изучения социально-экономического, этно-конфессионального, культурного развития Бара и его предместья.

Ключевые слова: камеральное и топографическое описание, Могилевский уезд, Бар, предместье.

V.V. Dyachok, O. H. Dyachok TOWN BAR AND ITS SUBURBS IN THE CAMERAL AND TOPOGRAPHIC DESCRIPTION MOGILIVSKOGO POVITU AT THE END OF XVIII-XIX BEGINNING

The article is devoted to introduction to the scientific appeal of fragment of cameral and topographical description of Mogilivskogo of district of the Podol'skoy province of end of XVIII – beginning of XIX age, which touches the city of Bar and Barsky Chemeris. Informing possibilities of source are demonstrated in relation to a study socio-economic, etno-confessions, cultural development of Bar and its suburb.

Keywords: cameral and topographical description, Mogilivskiy district, Bar, suburb.

УДК 94(477.43/44)»170/199»

О.В. Барвінок

ШЛЯХТА ПОДІЛЛЯ В ПІДГОТОВЦІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 Р. У ДЗЕРКАЛІ МЕМУАРІВ ТАДЕУША БОБРОВСЬКОГО

Діяльність правобережного дворянства в органах станового управління регіону в другій половині XIX століття була широкоаспектною. У статті акцентується увага на Подільському губернському дворянському комітеті з питань підготовки селянської реформи 1861 р., одним із джерел вивчення якого послужили мемуари Т.Бобровського.

Ключові слова: Т.Бобровський, мемуари, селянська реформа, шляхта, Подільський губернський дворянський комітет.

В українській історичній науці польська мемуаристика, яка стосувалась України, тільки на початку 1990-х рр. починає вводитись у науковий обіг. Але попри суб'єктивізм, притаманний будь-якій мемуарній літературі, вона є важливою ланкою джерельної бази історії України, оскільки ілюструє минуле польської меншини на українських землях, подаючи цінні регіональні відомості.

Цікаву інформацію щодо діяльності станових організацій Правобережних губерній у XIX ст. містять спогади очевидця тих подій Тадеуша Бобровського. Він описував справи дворянства з точки зору своєї епохи.

Завдання нашого дослідження полягає у висвітленні діяльності саме подільського шляхетства в руслі підготовки селянської реформи 1861 р. за мемуарами вищезгаданого автора, який сам був вихідцем із середньозаможного шляхетського роду.

Тадеуш Бобровський (1829-1894) був у свій час відомим громадським діячем у Південно-Західному краї Російської імперії. Його спогади вийшли друком 1900 р., одразу привернувши до себе увагу польських рецензентів, а також Івана Франка, який високо оцінював дану працю. Дослідження окраїнних земель давньої Речі Посполитої в Польщі стали популярними у 80-90-х рр. XX ст. [1, с. 207-208]. У цей час мемуари Бобровського були перевидані, до них неодноразово зверталися такі дослідники, як Р. Афтанази [2], Д. Бовуа [3], В. Колесник [4], М. Кострица [5] та інші.

Після 1858 р. Т. Бобровський стає активним учасником громадського життя польських поміщиків Південно-Західного краю, беручи участь в обговоренні селянської реформи. У Київському губернському дворянському комітеті для поліпшення побуту поміщицьких селян (24.06.1858 – 19.03.1859) він був делегатом від Липовецького повіту, а потім – делегатом комітету в спільній комісії Київської, Волинської та Подільської губерній, яка розглядала те саме питання в 2-й інстанції (19.04. – 26.07.1859) [4, с. 58].

Саме в другому томі своїх спогадів автор більше торкається селянської теми, адже польське поміщицьке середовище надіялось на очікувані від нової влади реформи, які вирішили б селянське питання, а відтак – зміцнили позиції польської меншини. Поляки ці зміни вбачали в повній автономії Королівства Польського та адміністративному приєднанні до нього правобережних губерній – Київської, Волинської та Подільської. Тому мемуарист так детально описує роль польських поміщиків у підготовці селянської реформи, а 1858-й і 1861 роки називає «кульмінаційним пунктом розбудженого життя» Південно-Західного краю, «активного заняття публічними справами і впливів, яких будь-коли від поділів польська шляхта мала» [7, с. 62]. Т. Бобровський наголошував, що поляки відігравали неабияку роль у піднятті селянського питання на державному рівні. Так, зокрема, шляхта Подільської губернії 1858 р. у своїх адресах до імператора «засвідчила прагнення зайнятися поліпшенням побуту селян» [7, с. 99, 104]. У цьому ж році імператор пізніше видав рескрипт про створення в кожній губернії поміщицьких комітетів з підготовки селянської реформи – «дворянські комітети для поліпшення побуту поміщицьких селян» [7, с. 101, 104].

Мемуарист об'єктивно (тобто вище станових інтересів прогресивних діячів) розглядав справу підготовки селянської реформи, зупиняючись на її економічних аспектах, але акцентуючи на «шансі спокути для поляків», що осіли на українських землях [7, с. 102]. Він, описуючи діяльність Київського комітету і спільної комісії Київської, Волинської і Подільської губерній, спирався не лише на свою пам'ять і щоденник, а на збережену документацію редакційних комісій цих органів, до яких і сам належав [1, с. 218].

У травні 1858 р. кожен повіт обрав до губернських комітетів у Південно-Західному краї двох представників і кандидата для їх заміщення (в разі потреби). Крім того, за поданням губернатора уряд призначав до кожного комітету ще по два члени із місцевих поміщиків. Головували в комітетах губернські маршалки шляхти. Повітові шляхетські зібрання опрацьовували для своїх обранців інструкції щодо того, якої лінії дотримуватись під час нарад комітету. Зі своїми пропозиціями до комітетів мали право звертатися і приватні особи. Губернські комітети, а потім спільна комісія трьох губерній, опрацювавши проект селянської реформи, зобов'язані були представити огляд своєї роботи, пояснення суті «поліпшення побуту селян» у порівнянні з минулим [7, с. 141, 336].

У червні 1858 р. комітети зібралися в губернських містах – Києві, Кам'янці-Подільському і Житомирі. У вересні, після кількох місяців підготовчих робіт, розпочалося безпосереднє обговорення майбутньої селянської реформи [7, с. 104-105]. Т.Бобровський у своїх спогадах присвятив чи не найбільше місця роботі комітетів і спільної комісії трьох губерній. Описуючи кожен із цих органів, він детально характеризує і самих делегатів (освіта, особисті якості, життя, погляди на шляхи вирішення селянського питання).

Зокрема склад Подільського губернського дворянського комітету для поліпшення побуту поміщицьких селян мемуарист подає таким:

- від Кам'янецького повіту – Зиґмунт Старорипінський і Вацлав Ґіжицький;
- від Проскурівського – Зиґмунт Раціборовський і Константи Ґадомський;
- від Летичівського – Людвік Бернатович (колишній повітовий маршалок шляхти) та Ігнаци Зґурський;
- від Літинського – Кароль Дорожинський і Олександр Пятін (росіянин);
- від Вінницького – Кароль Якубовський і Антоні Корнельовський;
- від Брацлавського – Едвард Ярошинський і Фелікс Собанський;
- від Гайсинського – Генрик Ліпковський і Адольф Єловіцький;
- від Ольгопільського – Зенон Бжозовський (колишній маршалок шляхти Балтського повіту) і Міколай Тарновський;
- від Ямпільського – Станіслав Перловський і Емерик Маньковський;
- від Могилівського – Владислав Ґурський і Антоні Бєнькевич (депутат Подільської цивільної палати);
- від Ушицького – Ігнаци Хельмінський і Ципріан Карашевич-Токажевич;

- від Балтського – граф Едвард Ронікєр (пізніше повітовий маршалок шляхти) і Константи Куліковський (генерал-майор російських військ у відставці).

Призначені урядом були колишній маршалок шляхти Проскурівського повіту Нарциз Маковецький та колишній голова Головного цивільного суду Алєксандр Кроковський. На чолі комітету стояв губернський маршалок Ян Сулятицький. Його Тадеуш Бобровський описував як людину «загально- шановану, відому праведністю і гарним характером», однак безініціативну і неспроможну очолювати таку важливу справу [7, с. 259-264].

Програма, відповідно до якої комітети організовували свої наради, була складена і затверджена Головним комітетом із селянських справ у Петербурзі. Вона передбачала обговорення 10 основних питань, які чітко вказує мемуарист (зазначаючи, що всі проекти подавалися російською мовою): про перехід селян із кріпацького стану до тимчасовозобов'язаних, стан тимчасовозобов'язаних, територіальні права землевласників, влаштування селянських садиб, наділення селян орною землею та іншим, повинності селян, стан дворових, устрій сільських громад, права землевласників і їхні відносини з сільськими громадами, порядок проведення реформи на місцях [7, с. 137-139].

Діяльність Подільського комітету Т.Бобровський характеризує так: тут «…панували рутина і панщина, про розкріпачення із землею не було взагалі мови, а якщо в когось та думка жевріла в зародку, то потаємна і старанно захована з огляду на загальний настрій комітету. Там суперечливі думки членів зіштовхувалися не між розкріпаченням із землею та чиншовим землекористуванням, а між відкритою і «прикритою чадрою» панщиною» [7, с. 264]. Подоляни закінчили відповідний їхнім «панщинним» переконанням проект до кінця року. Реакційність у поглядах Подільського комітету мемуарист пояснював перевагою в ньому людей старих і дуже заможних, як З.Бжозовський та Ф.Собанський – власники мало не магнатських володінь [7, с. 262]. Останній став одним із трьох делегатів для представлення проекту реформи в Головній редакційній комісії в Петербурзі.

Не можна не відмітити описаних мемуаристом інших громадських робіт польської шляхти, пробудженої власне селянським питанням. При повітових маршалках шляхти того часу утворилися повітові ради з кількох чоловік та скликані ними мирові суди, що розглядали майнові родинні справи, спірні питання між землевласниками та селянами. Він критикував органи, які мали забезпечувати проведення реформи на місцях, зокрема з'їзди мирових посередників, губернські в селянських справах «присутствія». Проте Т.Бобровський відмітив спроби польської шляхти при підтримці російських поміщиків у 1860-1861 рр. заснувати для Київської, Подільської і Волинської губерній Сільськогосподарське товариство західних губерній (на прикладі Варшавського сільськогосподарського товариства) і Земське кредитне товариство. Однак ці прагнення не були реалізовані в зв'язку з Січневим повстанням, після якого шляхетське самоврядування на Правобережжі взагалі було скасоване [7, с. 356-374].

Період реакції уряду після повстання 1864 р. для поляків правобережних губерній відзначився майже повним їх відстороненням від державної служби та обмеженням громадської діяльності. Тоді найактивніші польські діячі (переважно із середньої шляхти) в умовах загальної депресії, що охопила польське шляхетське середовище, добровільно взяли на себе обов'язок допомагати іншим співвітчизникам у вирішенні спірних майнових питань, приватних конфліктів. Вони надавали матеріальну й моральну підтримку родинам, які втратили своїх годувальників, опікувалися сиротами. До найдієвіших Т.Бобровський відносить подолян Зиґмунда Старорипінського з Кам'янецького повіту і Владислава Ґурського – із Могилівського [1, с. 234-235].

Таким чином, з огляду на незворотні майнові втрати у зв'язку з майбутньою реформою все дворянство Російської імперії чекало на неї з острахом і недовірою. Більшість же польських поміщиків розраховували на компенсацію у вигляді деяких політичних прав, розуміючи необхідність звільнення селян із землею та певними матеріальними пожертвами з боку землевласників. Тому остаточно вплив представників Подільської губернії, як і інших правобережних губерній, на розробку проекту був просто мізерним. Адже, на думку більшості делегатів комісії, прищепити великоросійський мир (тобто общинне володіння й розпорядження землею) в Південно-Західному краї було неможливо, як і пристосувати певні засади до цього регіону з усталеними ментальними традиціями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колесник В.В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829-1894) як джерело з історії Правобережної України // Подільська старовина: Наук. зб. Вип.IV / Вінн. обл. краєзн. Музей. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 408 с.: іл.
2. Aftanazy R. Dzieje rezyencji na dawnych kesach Rzeczypospolitej. – Wyd. Drugie przejrzane i uzupelnione. – Wroclaw, 1996-1997. – T.9-11.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з фр. З.Борисюк; Наук. ред. Н.Яковенко. – К.:Критика, 1998. – 334 с.
4. Колесник В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біогр.слов./ Вікторія Колесник. – Вінниця: ВМГО, 2007. – 1008 с.
5. Костриця М. Співець морської романтики // Велика Волинь. – Вип.37. Бердичівська земля у плині часу. Матеріали Міжнар. наук. краєзн. конф. Т. 1. – Житомир, 2007. – 148 с.
6. Bobrowski T. Pamiętnik mojego zycia / Oprac.,wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Warszawa, 1979. – T. 1. O sprawach i ludziach mego czasu. – 508 s.
7. Bobrowski T. Pamiętnik mojego zycia / Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S.Kieniewicz. – Warszawa, 1979. – T. 2. Wspomnienia wieku dojrzałego. – 680 s.

А.В. Барвинок ШЛЯХТЫ ПОДОЛЬЕ В ПОДГОТОВКЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ 1861 Г. В ЗЕРКАЛЕ МЕМУАРЫ ТАДЕУША БОБРОВСКОГО

Деятельность правобережной дворянства в органах сословного управления региона во второй половине XIX века была широкоаспектною. В статье акцентируется внимание на Подольском губернском дворянском комитете по подготовке крестьянской реформы 1861 г., одним из источников изучения которого послужили мемуары Т. Бобровского.

Ключевые слова: Т. Бобровский, мемуары, крестьянская реформа, шляхта, Подольский губернский дворянский комитет.

A.V. Barvinok THE NOBILITY OF PODOLSK PROVINCE IN THE PREPARATORY PROSESS TO THE PEASANT'S REFORM IN 1861 ACCORDING TO MEMOIRS OF TADEUSH BOBROVSKY

The activity of the right-bank nobility in the organs of the main region's governing was wide aspected at the second half of the XIX century. In the article the accent is made on the Podolsk province nobility committee which deals with the preparation for the peasant's reform in 1861. The Memoirs of T. Bobrovsky were served as one of the sourses to study it.

Keywords: T. Bobrovsky, memoirs, peasant's reform, nobility, Podolsk province nobility committee.

УДК 94(477.43/44) (051)746

Л.А. Іваневич

НАРОДНА ВИШИВКА УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ В ЛИСТАХ Ю. АЛЕКСАНДРОВИЧА

На підставі наявної епістолярної спадщини Ю. Александровича у статті висвітлюються раніше невідомі факти про народну вишивку українців Поділля.

Ключові слова: Ю. Александрович, Д. Яворницький, листи, музей, етнографія, вишивка, Поділля, орнамент, народний одяг.

Народна вишивка є унікальним явищем у культурній спадщині української нації. Причому кожний регіон України володіє власними, притаманними лише йому рисами цього виду традиційно-побутового мистецтва. Та навіть в одному регіоні в різних селах існують свої особливості художньо-стильових канонів вишивання, характерні магічні мотиви-символи, переважаючі орнаментальні сюжети й відповідна кольорова гама. Тому для історико-етнографічної науки сьогодні є актуальним питанням дослідження базових основ художніх особливостей вишивок усіх куточків України, в т.ч. й Поділля.

Одним із джерел вивчення даної проблематики є писемні пам'ятки, зокрема матеріали епістоляріїв українських учених, дослідників та культурно-просвітницьких діячів кінця XIX – початку XX ст. Недарма приватні листи, які найбільш повноцінно відображають думки і характер дописувача, дуже часто називають автобіографією душі людини. Приватне листування, об'єктивно віддзеркалюючи події часу, містить історично важливу інформацію різноманітного характеру. Насамперед листи є справжнім, реальним, або так би мовити «живим» джерелом для пізнання життєвих шляхів і творчих досягнень представників української інтелігенції та взаємовідносин між ними. Поряд із цим приватне листування дає

можливість неупереджено й достовірно досліджувати культурно-просвітницьке життя України в різні періоди її державно-політичного розвитку. Саме в період українського національного відродження епістолярна культура України досягнула свого апогею завдяки активізації суспільно-політичних та культурних процесів. Заборона до 1905 р. видання книг і періодики українською мовою, неможливість відкрито висловлювати національні погляди сприяли наданню епістолярному жанру спілкування особливо великого значення й популярності.

Важливу інформацію про локальні особливості подільської вишивки містять, зокрема, листи Ю.С. Александровича до Д.І. Яворницького. Матеріали приватного листування цих українських учених використали в своїх працях такі вітчизняні науковці, як С.Абросимова, в контексті загального дослідження, систематизації й оприлюднення величезної за обсягом епістолярної спадщини Д.І. Яворницького [1], О. Коляструк – вивчаючи життєвий і творчий шлях Юрія Александровича [2] та А. Трембіцький – досліджуючи музеєзнавчу діяльність Ю.С. Александровича [3].

Автор статті має на меті проаналізувати факти, одержані з листування відомих діячів України, що стосуються характеристики народної вишивки українців Поділля та їх значення для сучасних історико-етнографічних досліджень.

Александрович Юрій Семенович (1894-193?) – український етнограф, мистецтво- та музеєзнавець, колекціонер, краєзнавець, етнограф і архівіст, член Подільського Церковного Історико-археологічного товариства; народився в с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії (нині Вінницька обл.) [4]. Хоча впродовж нетривалого життєвого шляху Юрію Семеновичу Александровичу й довелося попрацювати в багатьох музеях, проте в кожному з них він повністю віддавався кропіткій та складній роботі збирання й збереження історичних старожитностей і предметів побуту українців. Так, у 1914 р. Д. Яворницький допоміг Ю. Александровичу влаштуватися в музей Подільської губернії на посаду хранителя культурно-історичного відділу. Внаслідок подій Першої світової війни наприкінці 1914 р. музей разом із земською управою був евакуйований у Вінницю, куди й переїхав Юрій Семенович [5]. Наступного року він разом із музеєм повернувся в Кам'янець-Подільський, але вже в 1916 р. музей знову евакуювали до Вінниці і в Кам'янець-Подільський музей, як і дослідник, більше не повернулися [6]. Невдовзі Ю. Александрович прийняв пропозицію стати завідувачем архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи у Вінниці [7, с.240-241]. Проте вже на початку 1919 р., завдяки зусиллям Ю. Александровича, Г. Брілінга, Д. Грепачевського та В. Коренева, у Вінниці було відкрито народний музей Поділля, де й продовжив музеєзнавчу роботу Юрій Семенович [8]. Однак і тут дослідник затримався ненадовго: у 1920 р. переїхав до Києва, де став науковим співробітником музею-заповідника Києво-Печерської лаври. У 1921 р. він повертається до Вінниці на посаду завідувача губернським архівним управлінням. За ініціативи музеєзнавця в 1921-1924 рр. було зареєстровано і взято під охорону 1231 архів губернії, пізніше на цій базі було засновано Державний архів Вінницької області. Крім того, протягом 1924-1927 рр., Юрій Семенович завідував етнографічним відділом Київського сільськогосподарського музею та активно співпрацював із Кабінетом вивчення Поділля при Вінницькій філії бібліотеки ВУАН [9].

Дмитро Іванович Яворницький (1855-1940) – український історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник, музеолог, громадський діяч, академік ВУАН, протягом 1902-1933 рр. директор Дніпропетровського історичного музею, народився в с. Сонцівки на Харківщині [10].

Перебуваючи в містечку Мурафа Подільської губернії (нині Шаргородський р-н, Вінницька обл.), Ю. Александрович у своєму листі від 22.07.1911 р. звертався до Дмитра Івановича з проханням дозволити йому допомогти Дніпропетровському музею ім. О.М. Поля (Олександр Миколайович Поль (1832-1890) – український дослідник-археолог, краєзнавець і колекціонер з Дніпропетровщини, українсько-німецького роду [11]). Юрій Семенович висловлював бажання продати музеєві або частково обміняти на книги з історії, антропології, етнографії й археології свою значну колекцію народного орнаменту Подільської губернії. Зібрана власними силами з подільських сіл і міст його колекція переважно складалася зі зразків орнаментів на вишивках. Зразки вишивок із різноманітного одягу та інших побутових речей були добре опрацьовані з наукової точки зору й наклеєні на картонні картки, зброшуровані в своєрідний альбом. До того ж Ю. Александрович підкреслював, що всі орнаментальні сюжети мали точну дату і місце походження, народну назву орнаменту, назву одягу, з котрої був взятий орнамент, та інші відомості про ці етнографічні експонати. «При составленію – точність була

на первим пляні і чого не знало ся, того не писало ся. Думаю, що ся коллекція може бути хорошим матеріалом для дослідувача українського народнього орнаменту і того пропоную Вам її набути для Музея», – писав дослідник [12].

Повернувшись із етнографічно-дослідницької подорожі по території Поділля в серпні 1911 р., Ю.С. Александрович у листі до Д. Яворницького висловлював свої враження. Особливо він згадував красу народних виробів майстрів із подільських сіл на Вінниччині понад берегом Дністра, де дозбирував матеріал для своєї колекції вишиваних орнаментів. Юрій Семенович дякував Дмитру Івановичу за серйозне та позитивне ставлення до його пропозиції щодо купівлі колекції, адже він ці матеріали «чуть было уже не збув за кордон. Ну, хоч лишаються они теперечки, хвалити Бога і дякуючи Вам, – на Україні! З свого боку піду, скілько зможу, на зустріч того, що б матеріали за кордон не утікали, но прошу і Вас се зробити і від себе». Причому Ю. Александрович назвав уже точну ціну колекції – 150 руб., –яка на той час була невеликою платою за таку вагому й вартісну працю, адже ним була зібрана «хороша, правдива» ілюстрація орнаментів з усієї Подільської губернії. Крім цього, дослідник повідомляв про наявність у нього ще збірки орнаментів із Полтавщини, яка була меншою за кількістю зразків, котрі до того ж не були належним чином науково опрацьовані й не мали інформації про дату й місце походження орнаменту. З цієї причини Юрій Семенович вважав цінною колекцію полтавських орнаментів переважно для художників і обіцяв привезти її Дмитру Яворницькому на показ восени. Колекцію ж подільських орнаментів він обіцяв вислати залізницею після того, як завершить дописувати на таблицях орнаментальних сюжетів примітки, котрі стосуються зв'язку існуючих варіантів форм народного орнаменту з відмінностями народного говору [13].

Наприкінці вересня 1911 р. Ю. Александрович у своєму листі просив Д. Яворницького ще трохи зачекати з купівлею колекції, оскільки він дорабляв примітки на картках орнаментів і доопрацьовував нещодавно зібрані зразки орнаментальних мотивів вишивок на теренах Поділля [14].

Ю. Александрович, спілкуючись з українською письменницею, фольклористом, етнографом та культурно-громадською діячкою О. Косач (1849-1930), отримав від неї допомогу щодо влаштування «хранителем» культурно-історичного відділу музею Подільської губернії. Наприкінці 1913 р. Ольга Петрівна в листі до Дмитра Івановича, дякуючи йому за рекомендацію для доньки – Ольги Кривинюк, надала гарну, позитивну характеристику Юрієві Семеновичу, якого знала вже декілька років і вважала порядною людиною та фаховим етнографом. На її думку, підтвердженням цьому є зібрані Ю. Александровичем колекції вишивок, які Д. Яворницький придбав у нього для музею і які містили матеріал «величезний, а при тім усі зразки – суті, без прикмет якогось упадку чи спотворення чи іншого (ганджу). Се не «колекціонер», а вчений і тямущий прихильник нашої етнографії й археології, що вкладає в свою працю ще й душу, патріотично-українську любов» [15]. О. Косач згадувала її зустрічі та наукові бесіди з Ю. Александровичем у Києві про його нові цікаві етнографічні й археологічні знахідки, тому просила Д. Яворницького допомогти йому влаштуватися при подільському музеєві, для якого «се був би справжній «клад» ...для всіх друзів нашої етнографії та археології була б та втіха, що біля впорядкування земського музею в такому цікавому краю, як Поділля, заходилась таки така порядна, тямуща й ретельна людина» [16].

І вже в листі від 25.02.1914 р. Ю. Александрович дякував Д. Яворницькому за сприяння в отриманні посади в музеї Подільської губернії. Етнограф повідомляв, що музей поки що являє собою практично одні голі стіни, але обіцяв його скоро поповнити різноманітними колекціями, котрі мав намір збирати в подільських містах і селах та за межами Поділля, де також стелиться багата на народні мистецькі витвори українська земля [17].

Таким чином, Ю.С. Александрович, як справжній фаховий знавець, дослідник історії, етнографії, археології та архітектури Поділля, сподвижник і організатор музейної справи на теренах краю, збирав, описував, досліджував, зберігав і примножував національну історико-культурну спадщину України. Про його внесок у цю справу ми маємо змогу детальніше дізнаватися саме завдяки приватному листуванню вченого з відомими українськими діячами. Його епістолярна спадщина розкрила важливу інформацію для істориків, етнографів і краєзнавців щодо місця знаходження однієї з найцінніших колекцій зразків подільської народної вишивки, зібраної ним власноруч. Юрій Семенович, вклавши душу в своє дітище, практично здійснив величезну дослідницьку та наукову роботу. Опрацьовані ним зразки вишивок містили відомості про точну дату й місце їх походження, народну назву орнаменту,

техніку вишивання, назву одягу, з котрої був взятий орнамент, власника вишивки тощо. Тому з наукового погляду колекція українського етнографа є глибоким і надзвичайно вартісним джерелом етнологічної та мистецтвознавчої інформації.

* – збережено мову автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; Вступ. ст. С.В. Абросимової; Під загальною ред. Н.І. Карустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
2. Коляструк О. Штрихи до портрета поділлєзнавця Ю.С. Александровича за матеріалами приватного листування з Д.І. Яворницьким // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 224-228.
3. Трембіцький А. До історії життя і діяльності музеєзнавця Юрія Александровича // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. / [редкол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 257-262.
4. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 180.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького… – С. 14-16.
6. О музее Подольской губернии. Доклад Подольской управы 6 очередному Губернскому Земскому собранию. – Кеменец-Подольский, 1917. – № 83. – С. 423.
7. Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.
8. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України… – С. 145-146.
9. Трембіцький А. До історії життя і діяльності музеєзнавця – Юрія Александровича… – С. 260-261.
10. Жуковський А. Яворницький Дмитро // Енциклопедія Українознавства-II (Далі ЕУ-II). В 11 томах. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3955-3957.
11. О. О. Поль Олександр // ЕУ-II. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 6. – С. 2230.
12. Лист Ю.С. Александровича до Д.І. Яворницького від 22.07.1911 р. // Дніпропетровський історичний музей (далі ДІМ). – КП – 69610/Арх – 12615.
13. Лист Ю.С. Александровича до Д.І. Яворницького від 12.08.1911 р. // ДІМ. – КП – 69611/Арх – 12616.
14. Лист Ю.С. Александровича до Д.І. Яворницького від 28.09.1911 р. // ДІМ. – КП – 69612/Арх – 12617.
15. Лист О. Пчілки до Д.І. Яворницького кінець 1913 р. // ДІМ. – КП – 78912/Арх – 16745.
16. Там само.
17. Лист Ю.С. Александровича до Д.І. Яворницького від 25.02.1914 р. // ДІМ. – КП – 68614/Арх – 12619.

Л.А. Иваневич НАРОДНАЯ ВЫШИВКА УКРАИНСКИЙ ПОДОЛЬЕ В ПИСЬМАХ Ю. АЛЕКСАНДРОВИЧ

На основании имеющейся эпистолярного наследия Ю. Александровича в статье освещаются ранее неизвестные факты о народной вышивке Украинский Подолья.

Ключевые слова: Ю. Александрович, Д. Яворницкий, письма, музей, этнография, вышивка, Подолье, орнамент, народная одежда.

Ivanevich L.A. NATIONAL EMBROIDERY OF UKRAINIAN PODILLYA IN THE LETTERS OF U. ALEKSANDROVICH'S*

On the basis of epistolary inheritance U. Aleksandrovich's the earlier unknown facts of national embroidery Ukrainian of Podillya are shown in the article.

Keywords: U. Aleksandrovich, D. Iavorniczky, letters, museum, ethnography, embroidery, Podillya, ornament, national clothes.

УДК 94 (477) «18»

Ю.О. Нікітін

МІСЬКА РЕФОРМА 1892 Р. У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Зроблено спробу аналізу досліджень кінця XX – початку XXI століття щодо змісту, характеру і значення міської реформи 1892 року.

Ключові слова: *Російська імперія, міста, міське самоврядування, історіографія.*

Історичний досвід самоврядності українського народу нагадує, що будь-яка реформа в сучасній Україні буде приречена на невдачу, якщо вона не сприйматиметься на рівні місцевого самоврядування. Водночас ця здатність може стати тим фактором, за допомогою якого реалізується споконвічне устремління українського народу до свободи і незалежності. На сучасному етапі розбудови незалежної України аналіз досвіду муніципальної діяльності кінця XIX ст. може мати позитивне значення, особливо щодо організації та ефективної діяльності міського самоврядування. Питання формування й діяльності муніципальних структур привертало увагу як сучасників подій, так і дослідників у більш пізні часи. Однак серед науковців сформувалася певна тенденція, коли більше уваги дослідники приділяли причинам, змістові, запровадженню і наслідкам міської реформи 1870 р., ніж Міському положенню 1892 р. Тому актуальним є аналіз еволюції оцінок реформи 1892 р. в роботах науковців кінця XX – початку XXI ст.

Сучасний період у розвитку української історичної науки розпочався після проголошення незалежної Української держави. Завдяки запровадженню демократичних засад, можливості відходу від стереотипів поділу науки на марксистську і буржуазну, перед ученими відкрилися широкі перспективи справді творчої дослідницької роботи. Саме у 90-х роках XX ст. спостерігається сплеск наукового інтересу до історії міст і міського життя як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Саме постановці нових проблем, підходів, оцінок історії України XIX ст. присвячені роботи О. Рента [1]. У них він окреслює деякі з найбільш актуальних завдань сучасної історичної науки. Серед головних питань автор виділяє всебічний аналіз урбанізаційних процесів в Україні, формування нових соціальних груп у містах, притаманних буржуазному суспільству, з'ясування причин буржуазних реформ другої половини XIX ст. та їх наслідки, які слід корелювати з конкретними особливостями регіонів тощо.

Особливе значення для поступального розвитку вітчизняних досліджень мають праці Л. Зашкільняка [2] присвячені проблемам методології в історичній науці. Автор зупиняється на проблемі методологічних орієнтирів, які обирають сучасні українські історики та їх західні колеги. Вчений підтримує думку про існування певної методологічної обмеженості у працях деяких українських істориків, їх відставання від світових взірців, відсутність серйозних методологічних студій [3]. Зокрема Л. Зашкільняк відзначає: *«Можна ... «націоналізувати» українську історію за взірцем української історіографії XIX – XX ст., де український історичний процес представляється єдиним закономірним цілим, що спрямований на формування нації та держави ... Проте «націоналізована» історія України містить в собі небезпеку протиставлення українського історичного досвіду світовому, а також, як наслідок, маргіналізацію історичного знання, втрату до нього довіри з боку значної частини громадськості... Фахова корпоративна честь істориків вимагає серйозної критики мітологічних конструкцій й прагнення до реконструкції та пояснення реальних суспільних процесів минулого, опертих на сучасних наукових зразках. Такий підхід має ... важливе практичне значення, дозволяючи побачити і зрозуміти реальний стан речей у минулому, а значить, зробити з нього належні висновки для сучасного і майбутнього* [4, с. 44 – 45].

Саме в контексті пошуку нової методології та проблематики слід розглядати і праці О. Удода [5, с. 31 – 68], який також зупиняється на аналізі стану сучасної української історіографії та її нагальних завданнях.

Переважна більшість досліджень періоду незалежності характеризується саме пошуком нових методологічних орієнтирів і розширенням наукової проблематики. Головним чином роботи, пов'язані з муніципальною історією, представлені дисертаційними дослідженнями, статтями та монографіями, що починають з'являтися з кінця 90-х років XX ст.

Так, дисертація О. Марченка [6] є прикладом дослідження історії міського самоврядування саме на регіональному рівні. Дослідник проаналізував різноманітний фактичний матеріал міських дум і управ Катеринославської, Херсонської і Таврійської (з Кримом) губерній. Автор зосередив увагу на висвітленні реалізації міської реформи 1892 р. в Одесі, проаналізував процес виборів до міських дум Півдня України, охарактеризував соціальний склад виборців та гласних дум, окреслив коло завдань і компетенцію муніципальних структур, висвітлив ступінь співпраці і взаємовідносин між місцевою адміністрацією та органами міського самоврядування. Значення міської реформи 1892 р. автор оцінив так: вона *«обмежила принцип самоврядування виборних громадських установ, послабивши їх виборчі засади, значення і роль у громадському житті, максимально підпорядкувавши бюрократичному апарату і перетворивши у різновид виконавчих органів губернської влади»* [7, с. 63].

Діяльність Харківського міського самоврядування з 1893 по 1917 роки висвітлено в дисертаційному дослідженні О. Головка [8]. Автор зробив спробу комплексного дослідження історії міського самоврядування за 25 років, зупинився на структурі й соціально-становому складі муніципальних структур, особливості реалізації Положення 1892 р. в місті. Також висвітлено досягнення і невдачі Харківського міського самоврядування у господарсько-фінансовій та гуманітарній сферах. Зокрема О. Головко, спираючись на фактичний матеріал при аналізі муніципальних структур Харкова, відзначав, що *«…органи Харківського міського самоврядування поступово, долаючи власну непослідовність, стали … на шлях вправного використання муніципального кредиту й створення міських підприємств, що давало можливість збільшити доходну частину бюджету. … Муніципальні медичні установи … обслуговували передусім, незаможну частину населення Харкова … »* [9, с. 14 – 15]. Крім того, автор звернув увагу на дискримінаційний виборчий закон, що обмежував доступ до управління містом неправославних, а також представників значного прошарку дрібних власників на користь дворянства та інших представників привілейованих станів.

Цікавий фактичний матеріал і висновки викладені в дисертаційній роботі Т. Плаксій [10]. Авторка на основі аналізу міських самоврядних структур Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Черкащини, Кіровоградщини та Дніпропетровщини після міської реформи 1892 р. погодилася з офіційною думкою про реакційний характер реформи. Також у роботі підтримана теза про укріплення позицій дворянства та крупної буржуазії в муніципалітетах. Т. Плаксій вказала на особливості міського життя Середньої Наддніпрянщини: *«Населення більших міст зазнало більшої дискримінації у порівнянні з мешканцями менших міських поселень через високий рівень майнового цензу. … В цілому ставав вищим культурно-освітній рівень як виборців, так і гласних Дум. … Вже у 1897 р. серед гласних збільшується кількість інженерів, професорів, лікарів, юристів, педагогів. Відтак, змінювалися пріоритети і перспективи у діяльності органів міського самоврядування, вироблялися більш послідовні … програми»* [11, с. 192].

Регіональний аспект розвитку міського самоврядування продовжено в дисертації Т. Щерби [12]. На прикладі Київської, Волинської та Подільської губерній показана специфіка міського життя в зазначених губерніях, строкатий національний склад міського населення, наявність власницьких міст і містечок, що вплинуло на впровадження Положення 1892 р. Також авторка неупереджено вказала на значну кількість відхилень у реалізації законоположень, пов'язаних із переважанням у містечках іудейського населення, проживанням у прикордонній зоні розкольників, окреслила причини протистояння дум і місцевих адміністрацій. У підсумках вона підтримує думку, що Положення 1892 р. не виправдало сподівання уряду на перетворення органів міського громадського управління в «слухняні ланки» в управлінні.

Життя міст і посадів та самоврядних структур Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. аналізується в публікаціях Л. Шарої [13]. Вона на основі широкого кола джерел показала, що Положення 1892 р. перетворило управи в додатки губернських адміністрацій. Авторка стверджувала, що джерела надходжень до міських бюджетів, як і їх обсяги, залежали від рівня соціально-економічного стану в населених пунктах та ініціативи членів виборних управлінь. Також було досліджено успіхи муніципальних структур у вирішенні фінансових, господарських та соціально-гуманітарних проблем. Зокрема проаналізовано ступінь співпраці земств і органів міського самоврядування.

Оригінальною за змістом і отриманими висновками стала робота Л. Цибуленко [14], яка на прикладі Одеси, Миколаєва і Херсона дослідила формування та розвиток муніципальної земельної та виробничої власності. Авторка відзначила позитивний вплив Положення 1892 р. на зростання промислової ініціативи міст. На її думку, це було пов'язано з зацікавленістю держави в зміцненні промислової власності через існуючі прибуткові місцеві виробництва та позики, щоб таким чином наповнити міські бюджети і сприяти вирішенню нагальних міських потреб.

За роки незалежності в Україні було захищено досить багато дисертацій, у яких міське самоврядування другої половини XIX ст. досліджується з історико-правових позицій. Так, у роботі В. Грицака [15] проаналізовано відносини харківської губернської адміністрації з органами міського самоврядування. Особливу увагу привертають приклади співпраці зазначених інституцій. Політичні погляди і рівень правової культури губернаторів часто, на думку автора, ставали додатковими суб'єктивними факторами, що вели до конфліктів між муніципальними структурами та органами державної влади. Продовженням дослідження даної проблематики можна вважати роботу О. Мельничук [16]. У дисертації на прикладі Подільської губернії проаналізовано взаємовідносини органів міського самоврядування з місцевою адміністрацією.

Наукові розвідки російських учених з питань історії міського самоврядування представлені роботою Л. Лаптєвої [17], яка дає історико-правову характеристику міських самоврядних структур (аналізується весь комплекс нормативно-правових документів, показується рівень повноважень дум і управ, а також рівень участі населення в управлінні містами). На жаль, у роботі наведені лише окремі приклади з історії українських міст.

На початку XXI ст. з'являється ряд монографічних видань, у яких висвітлюються різні аспекти життя міст України в другій половині XIX ст. Серед них слід відзначати монографічне видання М. Білоконя [18]. Автор докладно аналізує історіографічні питання, частково – джерельну базу, зміст законодавчих актів, пов'язаних з розвитком міського самоврядування (в тому числі і Положення 1892 р.), успіхи муніципальних структур у кінці XIX ст. При цьому, відзначаючи скорочення повноважень дум і управ, М. Білоконь наголошує: *«Правовий статус і можливості органів самоврядування міських громад щодо охорони власних прав від тиску губернської адміністрації ... , незважаючи на всі «негаразди» конрреформ 1892 р., разюче відрізнялися від тих, які мали «типологічно подібні їм» самоврядні громади сіл, а заодно органи самоврядування волостей» [*19, с. 172].

Новим кроком у розвитку урбаністики можна вважати монографію Д.Чорного [20], в якій досліджено різні аспекти життя міст п'яти губерній (Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та материкової частини Таврійської) з кінця XIX ст. і до початку Першої світової війни. Автор зосередив увагу на демографічних процесах, динаміці руху міського населення, його соціальній, національній, становій структурі, тенденції розширення територій, регіональній специфіці розвитку промисловості. Особливу увагу дослідник приділив економічній сфері життєдіяльності міст і міського населення та її впливу на повсякденне життя громадян, формування міської самосвідомості. Останній напрямок дослідження є особливо актуальним у наш час. Також на основі значного масиву джерел показана політика органів міського самоврядування. В той же час ідея Лівобережної України в межах згаданих губерній підтримується не всіма українськими дослідниками [21, с. 4].

Подальше вивчення муніципальної проблематики знайшло своє вираження в колективній праці з історії міського самоврядування Харкова [22]. У книзі на основі широкого кола джерел простежено розвиток міста та еволюцію органів міського самоврядування з середини XVII ст. до 1917 р. Авторський колектив об'єктивно проаналізував здобутки та недоліки муніципальних структур у вирішенні господарсько-культурних і соціально-культурних проблем міста та його мешканців.

Регіональні особливості запровадження Положення 1892 р. і його наслідки на Волині представлені в публікації О. Прищепи [23]. Він зупиняється на ситуації навколо приватних міст Волинської губернії і вказує, що цей статус гальмував їх подальший розвиток. Автор висвітлює взаємини між городянами і власниками міст та відзначає неминучість постійних конфліктів. У публікації наведені критерії, за якими міста регіону отримували спрощене громадське управління або в повному обсязі. Підсумовуючи, О. Прищепа вказує, що *«... положення 1892 р. відіграло позитивну роль у подальшому розвитку волинських міст ... » [*24, с. 148].

Дослідженням умов формування і функціонування органів міського самоврядування після запровадження Положення 1892 р. в роки незалежності продовжують займатися і краєзнавці. Публікації Є. Страшко і В. Кулик [25] присвячені головним чином фінансовій, господарській діяльності самоврядних інституцій Ніжина, а також досягненням у медичній та освітянській сфері. Роботі міських самоврядних структур Чернігова по упорядкуванню міста в другій половині XIX ст. присвячена краєзнавча студія Л. Раковського [26]. Участь муніципальних структур у розбудові медичної і протипожежної служби в містах Харківської губернії висвітлена в публікаціях І. Робака та Л. Баличевої [27].

Підсумовуючи сучасний етап історіографічного стану розробки питання, слід зазначити, що науковці намагаються дати толерантні оцінки формування та діяльності муніципальних структур після запровадження Міського положення 1892 р. з нових, більш збалансованих методологічних позицій. Автори з'ясовують історичні корені і демократичні засади міського самоврядування. До наукового обігу вводяться архівні та статистичні матеріали.

Однак багато проблем, пов'язаних з історією міст і міського самоврядування, усе ще чекають на неупереджене вивчення. Це стосується питань участі різних груп населення в житті міст, господарсько-гуманітарної діяльності муніципальних структур та їх вплив на повсякденне життя міського населення тощо, які все ще недостатньо досліджені на всеукраїнському і регіональному рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український науковий журнал. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26; Там само. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.
2. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Під ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – 406 с.; Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Український історик. – 2006. – Т. XLIII. – Vol. 1 – 3 (169 – 171). – С. 43 – 51; Він же. Вступ до методології історії. – Львів: ЛОН МІО, 1996. – 168 с.
3. Україна модерна. – Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 7 – 272; Сучасна українська історіографія: Проблеми методології та термінології. Матеріали всеукраїнського науково-методологічного семінару. – К., 2005. – 108 с.
4. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія ... – С. 44 – 45.
5. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / Сучасні підходи до історичної освіти. Уклад. І. Костюк, П. Кендзьор. – Львів: НВФ «Українські технології», 2009. – 128 с.
6. Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: Дисертація … канд.. істор. наук. – Одеса, 1997. – 180 с.
7. Там само. – С. 63.
8. Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: Дисертація … канд.. істор. наук. – Х., 1997. – 178 с.
9. Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: Автореферат … – С. 14-15
10. Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: Дисертація … канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2001. – 193 с.
11. Там само. – С. 192.
12. Щерба Т.О. Міське самоврядування на правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дисертація … канд. істор. наук. – Донецьк, 2001. – 223 с.
13. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореферат … дис. канд. истор. наук. – Х., 2002. – 18 с.; Вона ж. Роль виборних інституцій у процесі організації пожежної охорони у містах Чернігівської губернії (остання третина XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 81 – 86.; Вона ж. Земські й міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2005. – Т. 45. – Вип. 32. – С. 21-26.
14. Цибуленко Л. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століть: Автореферат … дис. канд. истор. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
15. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дисертація … кандидата юрид. наук. – Х., 1999. – 155 с.
16. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття: Автореферат … дис. канд. юрид. наук. – К., 2000. – 18 с.

17. Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. – М., 1999. – 198 с. Вона ж. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века). – М., 1998. – 151 с.
18. Білоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. – Х., 2003. – 259 с.
19. Там само. – С. 172.
20. Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) – Х., 2007. – 301 с.
21. Там само. – С. 4.
22. Антонов А.А., Маслийчук В.Л., Парамонов А.Ф. История Харьковского городского самоуправления. 1654 – 1917. – Х., 2004. – 192 с.
23. Прищепа О.П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 142 – 148.
24. Там само. – С. 148.
25. Страшко Є. До історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 60 – 64; Кулик В. Ніжинська міська управа // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 47 – 51.
26. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1995. – Вип. 3. – С. 33 – 40.
27. Робак І.Ю. Створення і діяльність «Общества ночных дежурств врачей в Харькове» // Історія та географія. – 2006. – № 21 – 22. – С. 36 – 39; Баличева Л.В. Основні напрямки діяльності державних і самоврядних органів влади щодо удосконалення пожежної безпеки будинків в Україні у XIX столітті // Історія та географія. – 2007. – Вип. 25 – 26. – С. 24 – 27.

Ю.А. Никитин ГОРОДСКАЯ РЕФОРМА 1892 Г. В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Сделана попытка анализа исследований конца XX – начала XXI столетия о характере, содержании и значении городской реформы 1892 г.

Ключевые слова: Российская империя, города, городское самоуправление, историография.

Y.A Nikitin MUNICIPAL REFORM OF 1892 IN THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The author of this article makesan attempt to analyze the development of the end of the 20th and the beginning of the 21 centuries according to the content, nature and role of the municipal reform

Keywords: Russian Empire, political reaction, towns, municipal self-government, historiography.

УДК 94 (477.43/44)

О.П. Григоренко

МІСТО БАР ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА СТОРІНКАХ АДРЕС-КАЛЕНДАРІВ КІНЦЯ XIX СТ.

У статті розглядаються відомості про місто Бар, що були вміщені у довідниково-статистичних виданнях кінця XIX століття. Матеріали цих видань дозволяють зробити аналіз соціально-економічного розвитку Бара в зазначений період, а також доповнити історію міста.

Ключові слова: місто Бар, Подільська губернія, Подільський адрес-календар, Пам'ятна книжка Подільської губернії.

Історичні міста Поділля за свою багатовікову історію пройшли важкий, але разом із тим надзвичайно корисний шлях соціально-економічного розвитку. У різні століття закладався фундамент для існування сучасних міст, а неоціненний досвід минулого може слугувати підґрунтям для сталого розвитку у майбутньому. Отож, дослідження історичного розвитку міст стає важливим напрямком у сучасній науці. Це стосується й міста Бар Вінницької області, чисельні факти з історії та розвитку якого знайшли місце в працях дослідників як минулого (М.Орловського [5], Є.Сіцінського [9], М.Яворовського [10]), так і сучасності (А. Локаєнка, І. Пшука [4], І. Барладина, М. Йолтуховського [2], с. Єсюніна [3]), а також у матеріалах І Міжнародної конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть» [1]. Проте більш детальне дослідження історії Бара дадуть змогу відкрити ще чимало маловідомих сторінок історії, простежити етапи становлення міста та виявити певні закономірності. Об'єктивне і

повне висвітлення всіх історичних процесів та етапів розвитку міста можливе лише за умов використання ґрунтовної джерельної бази.

Одними з найбільш інформативних історичних джерел кінця XIX – початку XX ст. слугують адрес-календарі, які почали широко розповсюджуватися в Подільській губернії наприкінці XIX ст. і набули масового видання на початку XX ст. Ці видання мали інформативний та інколи статистичний зміст, містили переважно інформацію про установи, підприємства й особи, що їх очолювали. За виданням адрес-календарі поділялися на губернські, регіональні (Південно-Західного краю, що об'єднував три губернії – Київську, Подільську, Волинську) та всеросійські. Для дослідження історії подільських населених пунктів, й зокрема Бара, найбільш цікаві подільські адрес-календарі, які видавалися Подільським губернським статистичним комітетом та носили назви «ПАМЯТНАЯ КНИЖКА ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ», «ПОДОЛЬСКИЙ АДРЕС-КАЛЕНДАРЬ». «АДРЕС-КАЛЕНДАРЬ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ». На сьогодні названі довідниково-статистичні видання за різні роки зберігаються в бібліотеках Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Кам'янець-Подільського національного університету, Центрального державного історичного архіву України та Державного архіву Вінницької області. Зауважимо, що інформація цих видань хоча й використовувалася в дослідженнях історії населених пунктів, але досить обмежено. Спробуємо виокремити з адрес-календарів кінця XIX ст. відомості про місто Бар Могилівського повіту.

За «Памятной книжкой» 1885 р. можна з'ясувати, що Бар мав статус заштатного міста і фактично не виконував регіональних адміністративних функцій – він не був навіть волосним центром. Із державних установ тут перебувала лише Камера мирового судді 5-ї дільниці З'їзду Мировых суддів [6, Справ. отдел, с. 31]. Функції органів місцевого самоврядування виконувала міська управа та дума (склад не зазначений). Серед офіційних осіб зазначені виконуючий обов'язки поліцейського наглядача Сергій Іванович Кітновський та міський нотаріус відставний штабс-капітан Петро Олексійович Асламович [6, Адрес-календар, с. 11, 43]. Органом місцевого самоврядування була міська дума та управа (склад, на жаль, не наведений).

У Барі діяв жіночий православний монастир на чолі з монахинею Лідією, перебував благочинний 5-го округу Могилівського повіту Подільської єпархії священик Іоанн Корчинський та адміністратор Барського костьолу Могилівського деканату Вержбицький [6, Справ. отдел, с.3, 13, 16].

До містечка вів поштовий тракт, діяла поштова контора, яка приймала та видавала будь-яку кореспонденцію. До того ж у Барі існувала телеграфна станція (одна із 23-х у губернії), щоправда, працювала вона лише вдень [6, Справ. отдел, с.70]. Серед промислових підприємств, зазначених у згаданій «Памятной книжке», є відомості про винокурний завод, який належав купцю Штоку і К та виробляв спирт. Діяли в Барі три медоварних заводи: Лейзора Айзенберга (зробив 4 варки меду на 40 руб.), Левітової (3 варки на 30 руб.) та Вайнберга (1 варка на 10 руб.) [6, Справ. отдел, с.83, 97]. Населення міста становило 11566 мешканців (5565 – чоловіків, 6001 – жінок). За цим показником Бар займав шосте місце серед 17 міст Подільської губернії, випереджаючи більшість повітових центрів, зокрема Літин, Летичів, Брацлав, Гайсин, Ольгополь, Ямполь, Нову Ушицю [6, Справ. отдел, с. 111].

Новий етап у розвитку Бара засвідчує «ПОДОЛЬСКИЙ АДРЕС-КАЛЕНДАРЬ» 1895 р. У ньому подається вже більш докладна інформація про установи та заклади міста. Зокрема, наводиться повний склад міської думи: міський голова – губернський регістратор Петро Олександрович Томиловський, гласні: міщанин Стефан Іванович Боровськой, міщанин Казимир Семенович Глушко, міщанин Лаврентій Микитович Черниш, міщанин Йосип Трохимович Слабовський, колезький регістратор Захарій Петрович Воронецький, міщанин Іван Домінікович Малиновський, міщанин Микола Максимович Воскобійник, відставний фельдфебель Григорій Феодосійович Карнаухов, дворянин Генріх Карлович Ліснер, селянин Ігнатій Михайлович Пржеорський, міщанин Григорій Семенович Грузевич, міщанин Павло Петрович Ціцюрський, титулярний радник Михайло Олександрович П'ятин, дворянин Франц Войцехович Бандровський, міщанин Адам Семенович Глушко, міщанин Мордко Шимонович Фукс, а також склад міської управи: міський голова, члени управи – міщанин Йосип Трохимович Слабовський та селянин Ігнатій Михайлович Пржеорський, міський секретар – селянин Микола Онуфрієвич Мельников [7, с. 264-265].

Так само, як у 1885 р., в Барі діяла Камера мирового судді 5-ї дільниці З'їзду Мировых суддів (мировий суддя – статський радник Петро Іванович Дебренандер), а серед офіційних

осіб – поліцейський наглядач (колезький асесор Євген Степанович Стасюков) та міський нотаріус (не маючий чину Михайло Федорович Шиманський) .

Відбулися зміни в адміністрації духівництва – благочинний 5-го округу Могилівського повіту Подільської єпархії перебував не в Барі, а в с. Матвійківці. Зазначений в адрес-календарі настоятель православного храму міста – священик Афанасій Дверницький. Костьол очолював ксендз Олександр Щавинський. Казенним рабином зазначений Нахман Сербер. Без змін залишився лише жіночий Покровський заштатний православний монастир на чолі з ігуменією Лідією [7, с.75, 262, 264].

Містить «Подольский адрес-календарь» 1895 р. відомості про Барське двокласне міське училище. Штатний доглядач (він же вчитель історії та географії) – не маючий чину Мойсей Костянтинович Крохмальний, законовчителями були священики Іоан Бутович і Афанасій Дверницький, учителями – Олексій Якович Яресько, Сергій Михайлович Лебедєв і Боніфатій Матвійович Сангурський, учитель підготовчих класів – Євфимій Арсентійович Калинович, помічниця вчителя підготовчих класів – Наталя Феодосіївна Харченко, наглядач жіночого відділення – Марія Миколаївна Свистунова, вчителька рукоділля – Марія Федорівна Качаровська, вчитель гімнастики – фельдфебель Григорій Кузенко, училищний лікар – Семен Мойсейович Герцман [7, с.257]. Серед посадовців та установ охорони здоров'я названі: міський лікар титулярний радник Михайло Олександрович П'ятин, дві аптеки – дворянина Адріана Едуардовича Страуса (управляючий провізор Нута-Натан Мешенберг) та його ж аптечне відділення (орендар провізор Еміліє Робертович Томас, управляючий – Хаїм Фарландський). До того ж у розділі «Вільнопрактикуючі лікарі» згадані ще чотири лікарі – Семен Мойсейович Герцман, Марк Мойсейович Морейніс, Карл Германович Радзевський, Стройновський [7, с.266, 291].

Серед установ транспорту і зв'язку на 1895 р. у Барі зазначена залізнична станція, збудована після прокладання в 1892 р. лінії Жмеринка – Могилів [3, с. 120] (начальник станції Феодосій Дмитрович Заборовський, помічник – Василь Лазарович Андрєєв) та поштово-телеграфна контора (очолював надвірний радник Віталій Леопольдович Ренард, помічник – губернський секретар Філіп Йосипович Лотоцький) [7, с. 252-255].

У розділі «Найбільші представники фабрично-заводської промисловості», де поданий перелік підприємств, що мали річне виробництво на суму понад 5 тис. руб., згадується два підприємства: винокурний завод (власник купець Шая-Лейба Мільман, управляючий – Хаїм Шая-Лейбович Мільман), водяний млин (міська власність, орендар та управляючий – Янкель-Овшія Кац) [7, с.320, 339]. Картину економічного життя доповнюють відомості про існування в Барі представників страхових товариств: Російського від вогню та градобою (міщанин Нахман Сербер), Варшавського від вогню (купець Генріх Карлович Ліснер), Північного від вогню (купець Вольф Хаїмович Бронштейн), Російське від вогню (селянин Василь Горбачук), Комерційного (купець Іось Мосенкіс) [7, с.304].

«ПОДОЛЬСКИЙ АДРЕС-КАЛЕНДАРЬ» 1900 р. фіксує переважно зміни посадовців, що відбулися від 1895 р. Новий склад мали органи місцевого самоврядування. Міська дума: міський голова – Володимир Миколайович Шпакович; гласні: Микола Максимович Воскобійник, Степан Михайлович Боровський, Захарій Петрович Воронецький, Адам Семенович Глушко, Федот Сильвестрович Ковальов, Прохор Павлович Камінський, Семен Іванович Китайчук, Іван Григорович Левицький, Микола Григорович Ружицький, Нахман Киселевич Сербер, Антон Адальбертович Соколовський, колезький секретар Йосип Йосипович Таневський, Леон Адольфович Трентовський, Аполлон Адольфович Фєер, Лаврентій Микитович Черниш, відставний капітан Фелікс Андрійович Чарнецький, Олександр Іванович Янковський. Міська управа: міський голова, члени управи: Гвидон Гнатович Бачинський та Володимир Петрович Воронецький, міський секретар – Павло Миколайович Василевський [8, с.190].

Камеру мирового судді 5-ї дільниці З'їзду Мирових суддів очолив колезький асесор Юлій Антонович Соловйов, поліцейським наглядачем значився губернський секретар Микола Микитович Драгомирецький, а міським нотаріусом – Олександр Іванович Янковський. У порівнянні з минулими роками з'явилась нова установа – квартира помічника наглядача 2-го округу Акцизного управління, яку очолив не маючий чину Феофан Пилипович Воронецький [8, с.14, 184].

В адміністративному підпорядкуванні духівництва відбулася єдина зміна – благочинний 5-го округу Могилівського повіту Подільської єпархії знову перебував у Барі. Благочинним

названий настоятель православного храму священик Афанасій Дверницький. Костьол очолював все той же ксендз Олександр Щавинський, казенним рабином був призначений Нахман Сербер. Так само без змін залишився жіночий Покровський заштатний православний монастир на чолі з ігуменією Лідією [8, с. 69, 189].

Викладацький склад Барського двокласного міського училища мало змінився. Очолював його той самий штатний доглядач (він же вчитель історії та географії) – Мойсей Костянтинович Крохмальний, але вже в чині надвірного радника. Як і в 1895 р., законовчителями були священики Іоан Бутович і Афанасій Дверницький, учителями – колезький секретар Олексій Якович Яресько та титулярний радник Сергій Михайлович Лебедєв, учителем підготовчих класів – Євфимій Арсентійович Калинович, наглядачем жіночого відділення – Марія Миколаївна Свистунова, вчителькою рукоділля – Марія Федорівна Качаровська, училищним лікарем – Семен Мойсейович Герцман. Нових осіб бачимо лише на посадах помічника вчителя підготовчих класів (Андрій Саватієвич Ганджей) та помічниці вчителя підготовчих класів (Людмила Іванівна Зинович) [8, с.187-188]. Серед посадовців охорони здоров'я посада міського лікаря у 1900 р. була вакантною. Що стосується аптек, то діяли ті самі дві аптеки дворянина Адріана Едуардовича Страуса. Орендарем обох виступав провізор Нута-Натан Мешенберг, він же був управляючим першою аптекою. Другою аптекою керувала його помічниця Магдя Бонухар. Серед «вільнопрактикуючих лікарів» згадані три лікарі – Семен Мойсейович Герцман, Марк Мойсейович Морейніс, Франц Сигізмундович Стройновський [8, с. 208].

Відбулися зміни й у керівництві залізничної станції: до 1900 р. її очолював Ксенофонт Саватієвич Храневич, з середини 1900 р. – Володимир Ерастович Василевський; помічником був Віктор Григорович Загнєєв, – та поштово-телеграфної контори: її очолював надвірний радник Аполлінарій Миколайович Гаєвський, помічником був Петро Костянтинович Сливинський [8, с. 29, 186].

У 1900 р. серед найбільших заводів та фабрик губернії (з щорічним виробництвом понад 5 тис. руб.) названо ті самі два підприємства, що й у 1895 р. Єдина відмінність: власниками винокурного заводу зазначені Йосип Нікельшпург, Яків Захаренко та Мойсей Цвілін, а водяний млин (міська власність) перебував в оренді спадкового почесного громадянина, проскурівського купця Соломона Григоровича Маранца, управляючим на млині був Маркус Меерович Горенштейн [8, с.236, 259]. У сфері страхової справи в Барі діяли представники чотирьох товариств: Другого Російського від вогню (міщанин Нахман Сербер), Варшавського від вогню (купець Генріх Ліснер), від вогню «Росія» (міщанин Шефтель Зильберман), від вогню «Якір» (міщанин Лейба Ландау) [8, с.222].

Аналіз відомостей адрес-календарів дає підстави стверджувати, що наприкінці XIX ст. Бар був доволі значним населеним пунктом не лише Могилівського повіту, а й усієї Подільської губернії. Він за населенням і торгово-промисловим розвитком перевищував чимало міст, навіть повітових. Усе це стало підґрунтям для соціально-економічного розвитку міста на початку XX ст., коли Бар став визначним промисловим та культурно-освітнім центром Поділля [3, с.116-124].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бар. Барська земля – крізь призму століть / Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – 448 с.
2. Барландин І., Йолтуховський М. Історія рідного краю. Частина ІІ. Краєзнавчі нариси про подільське місто Бар та його околиці в XIX-на поч. XX ст. – Бар, 1992.
3. Єсюнін С.М. Місто Бар Могилівського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціально-економічні аспекти // Третя Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 116-124.
4. Локаєнко А., Пшук І. Бар // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.,1972. – С.113-124.
5. Орловський Михайло Якимович. Вибрані праці / [упоряд. Трембіцький А.М., Єсюнін С.М.]. – Хмельницький – Камянець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – 276 с.
6. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольск,1885. – 1 отдел – XLII с., адрес-календарь – 77 с., справочный отдел – 116 с.
7. Подольский адрес-календарь / Сост. В.Гульдман. – Каменец-Подольский,1895. – 452 с.
8. Подольский адрес-календарь / Сост. В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский,1900. – 349 с.

9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета /Под редакцией Е.Сецинского. – Вып. 9. – Каменец-Подольск, 1901. – 1064 с.
10. Яворовский Н.И. Историко-статистическое описание заштатного города Бара и заштатного барского св. Покровского монастыря // Подольские епархиальные ведомости. – 1875. – №12. – С.356-369, №16. – С.473-484. №17. – С.502-512, №18. – С.533-548.

А.П. Григоренко МІСТО БАР ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА СТОРІНКАХ АДРЕС-КАЛЕНДАРІВ КІНЦЯ XIX СТ.

В статье рассматриваются сведения о городе Бар, которые были вмещены в справочно-статистических изданиях конца XIX века. Материалы этих изданий дают возможность сделать анализ социально-экономического развития Бара в названый период, а так же дополнить историю города.

Ключевые слова: город Бар, Подольская губерния, Подольский адрес-календарь, Памятная книжка Подольской губернии.

A.P. Grigorenko CITY BAR PODOLSK PROVINCE CALENDAR PAGES ADDRESS LATE NINETEENTH CENTURY

The article reviews information about the town Bar, which were contained in the statistical publications of reference-late nineteenth century. Materials for these publications make analysis of the socio-economic development of Bar in that period, and its history.

Keywords: City Bar, Podolia Governorate, Podolsky addresses calendar, a memorial book Podolsk province.

УДК 929.652 (4-15) «XIX-XXI»

О.А. Бакалець

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ І КРАЄЗНАВЦІВ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Автор статті робить спробу проаналізувати через призму поглядів українських істориків та краєзнавців XIX – поч. XXI ст. проблеми становлення та специфіку дії Магдебурзького права в Україні та, зокрема, на Поділлі.

Ключові слова: Магдебурзьке право.

Сучасний етап розвитку української історіографії відзначається складними процесами переосмислення й переоцінок існуючих концепцій минулого України і, зокрема, ролі Магдебурзького права в її розвитку.

Історія Магдебурзького права в Україні та на Поділлі залишається на сьогодні малодослідженою проблемою, яка потребує подальшого наукового пошуку сучасних істориків і краєзнавців. Актуальність дослідження полягає в тому, щоб у ході вивчення позитивних рис організації самоврядування міських громад, судочинства за часу дії Магдебурзького права знайти можливості використання цього досвіду міськими та сільськими територіальними громадами в сучасній Україні.

До проблеми становлення та специфіки дії Магдебурзького права в Україні в тій чи іншій мірі зверталися українські науковці: у XIX – на початку XX ст. М. Маркевич [28], М. Орловський [6], В. Антонович [2], М. Грушевський [16;17], М. Владимирський-Буданов [13], В. Отомановський [32], Є. Сіцінський [38; 39], Д. Багалій [3], М. Яворовський [6], М. Василенко [10]; у радянський період – О. Компан [24], І. Рибалка [35], М. Бєлінський [8], Г. Логвин [27], П. Сас [33] та інші. Більшість із цих досліджень присвячені окремим українським містам чи регіонам.

Важливий внесок у регіональне вивчення Магдебурзького права зробили сучасні історики-краєзнавці: В. Кульчицький [18], В. Губарев [15], І. Підкова, Р. Шуст [18], Н. Білоус [9], Л. Баженов [4; 6], Ю. Савчук [30], П. Михайлина [28], М. Купчишин, А. Мичак [25], с. Вовк, В. Косаківський, с. Таранець [14], І. Мельничук [29], В. Бєлашов [7], І. Сюндюков [42], Н. Стрельбіцька [6], М. Йолтуховський [23], О. Бакалець [5; 6], Г. Шенк [40].

Заслуга Михайла Орловського (1807–1887), визначного духовного пастиря і просвітника, одного із засновників подільського краєзнавства, дослідника історії міст, містечок

9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета /Под редакцией Е.Сецинского. – Вып. 9. – Каменец-Подольск, 1901. – 1064 с.
10. Яворовский Н.И. Историко-статистическое описание заштатного города Бара и заштатного барского св. Покровского монастыря // Подольские епархиальные ведомости. – 1875. – №12. – С.356-369, №16. – С.473-484. №17. – С.502-512, №18. – С.533-548.

А.П. Григоренко МІСТО БАР ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА СТОРІНКАХ АДРЕС-КАЛЕНДАРІВ КІНЦЯ XIX СТ.

В статье рассматриваются сведения о городе Бар, которые были вмещены в справочно-статистических изданиях конца XIX века. Материалы этих изданий дают возможность сделать анализ социально-экономического развития Бара в названый период, а так же дополнить историю города.

Ключевые слова: город Бар, Подольская губерния, Подольский адрес-календарь, Памятная книжка Подольской губернии.

A.P. Grigorenko CITY BAR PODOLSK PROVINCE CALENDAR PAGES ADDRESS LATE NINETEENTH CENTURY

The article reviews information about the town Bar, which were contained in the statistical publications of reference-late nineteenth century. Materials for these publications make analysis of the socio-economic development of Bar in that period, and its history.

Keywords: City Bar, Podolia Governorate, Podolsky addresses calendar, a memorial book Podolsk province.

УДК 929.652 (4-15) «XIX-XXI»

О.А. Бакалець

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ І КРАЄЗНАВЦІВ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Автор статті робить спробу проаналізувати через призму поглядів українських істориків та краєзнавців XIX – поч. XXI ст. проблеми становлення та специфіку дії Магдебурзького права в Україні та, зокрема, на Поділлі.

Ключові слова: Магдебурзьке право.

Сучасний етап розвитку української історіографії відзначається складними процесами переосмислення й переоцінок існуючих концепцій минулого України і, зокрема, ролі Магдебурзького права в її розвитку.

Історія Магдебурзького права в Україні та на Поділлі залишається на сьогодні малодослідженою проблемою, яка потребує подальшого наукового пошуку сучасних істориків і краєзнавців. Актуальність дослідження полягає в тому, щоб у ході вивчення позитивних рис організації самоврядування міських громад, судочинства за часу дії Магдебурзького права знайти можливості використання цього досвіду міськими та сільськими територіальними громадами в сучасній Україні.

До проблеми становлення та специфіки дії Магдебурзького права в Україні в тій чи іншій мірі зверталися українські науковці: у XIX – на початку XX ст. М. Маркевич [28], М. Орловський [6], В. Антонович [2], М. Грушевський [16;17], М. Владимирський-Буданов [13], В. Отомановський [32], Є. Сіцінський [38; 39], Д. Багалій [3], М. Яворовський [6], М. Василенко [10]; у радянський період – О. Компан [24], І. Рибалка [35], М. Бєлінський [8], Г. Логвин [27], П. Сас [33] та інші. Більшість із цих досліджень присвячені окремим українським містам чи регіонам.

Важливий внесок у регіональне вивчення Магдебурзького права зробили сучасні історики-краєзнавці: В. Кульчицький [18], В. Губарев [15], І. Підкова, Р. Шуст [18], Н. Білоус [9], Л. Баженов [4; 6], Ю. Савчук [30], П. Михайлина [28], М. Купчишин, А. Мичак [25], с. Вовк, В. Косаківський, с. Таранець [14], І. Мельничук [29], В. Бєлашов [7], І. Сюндюков [42], Н. Стрельбіцька [6], М. Йолтуховський [23], О. Бакалець [5; 6], Г. Шенк [40].

Заслуга Михайла Орловського (1807–1887), визначного духовного пастиря і просвітника, одного із засновників подільського краєзнавства, дослідника історії міст, містечок

і сіл полягає в тому, що він перший заклав фундамент у створенні узагальнюючих історичних описів усіх повітових міст, головних містечок і сіл Подільської губернії.

Завдяки газеті «Подольские епархиальные ведомости», яка видавалася в Кам`янці-Подільському із 1862 по 1906 рр., М. Орловський у 60–80-х рр. XIX ст. опублікував 42 великих та малих історико-статистичних описів і нарисів про історію, устрій та місцеве самоврядування подільських міст: Брацлава, Сатанова, Проскурова, Вінниці, Могилів-Подільського, Балти, Ольгополя, Летичева, Ямполя, Літина, Смотрича, Меджибожа, Ярмолинець, Шаргорода, Ладижина, Бара [6. с. 43– 44].

У 1842 – 1843 рр. в Москві була опублікована «Історія Малоросії» Миколи Маркевича (1804–1860) – раритетна пам`ятка української історіографії та суспільно-політичної думки XIX ст., у якій історичні події на українських теренах розглядаються від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Неодноразово на сторінках праці згадується про Магдебурзьке право в українських містах середньовіччя.

Так, М. Маркевич, описуючи результати Люблінського сейму для України, зазначає, що Сигізмунд II Август узаконив «землю Русскую и княжение Киевское и всех оныя жителей, вообще и каждого особливо. От послушания, владения, должностей и повелений Великого княжества Литовского на вечное время изъемлем, освобождаем, и к польскому королевству, как равных к равным и свободных к свободным, к первому и собственному телу, и со всеми вообще и с каждым особливо, и с ея городами, местечками, сёлами поветами и всеми их, каковы б ни были, имениями, оную землю и княжение Киевское присоединяем. Обещая равно как римского, так и русского исповедования людям производства сенаторския и прочия все достоинства. Киевский воевода получил право заседать в Сенате, жители освобождены от всех тягостей и налогов: земельные платили по два гроша польских с десятины; безземельные по грошу с трубы; подтверждено свободное вероисповедование; городам разным даровано право магдебургское; воеводы киевские были киевскими старостами; воєводство высылало двух депутатов к трибуналу и четырёх посланников к Сейму. Но такие улучшения для края были сделаны при Венцеславе Хмельницком, но он скончался в том же году» [28, с. 31].

М. С. Грушевський у своїй магістерській дисертації «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.» (1894 р.) акцентує увагу на становленні та діяльності православної служилої шляхти в Барському старостві, на організацію міських общин за часу дії Магдебурзького права, їх права та обов`язки в Барі у 40-х рр. XVI – XVIII ст. Також значну увагу вчений звертає на особливості організації місцевого самоврядування у м. Рів (1405–1537 рр.) та надання місту Бар у 1540 р. Магдебурзького права [16, с.78].

Михайло Сергійович детально описує права та обов`язки трьох громад Бара – Польської, Руської (української) та Горної. Про це він пише так: «Все три городския общины – Бар Польський, Руський и Горный получили в 1540 г. немецкое (магдебургское) право и льготы для переселенцев, но с весьма существенными вариациями что до последних. Поселенцы Польського Бара, без различия национальностей, получали пятнадцатилетнюю льготу от всякого рода податей, поселенцы Руського и Горного – двенадцатилетнюю, а прежние жители Рова, продолжающие и во время жительства в Зинькове и Ялтушкове [*після знищення міста татарами – О. Б.*] владеть полями и пасеками в ровских грунтах, всего – 6 лет; притом и в продолжении льготных лет жители Русского Бара должны были платить медовую дань с пасек.

По окончании льготы жители всех трёх городов должны были платить ежегодно 15 грошей чиншу, отбывать военную службу при местном старосте и поддерживать греблю на замковом пруде, за что пользовались правом ловить рыбу для себя; сверх того жители Польского Бара обязывались выстроить и поддерживать мост через пруд, с правом собирать на нём мостовое в пользу города; жители Русского Бара – платить медовую дань со всяких пасек и по три чвертки овса с полей и принимать участие в ремонте замка; жители Горного Бара – платить по чвертке овса с дыму и поволовщину (по 6 волов раз в три года со всего города) и отбывать три дня полевых работ на замковом фельварке» [16, с. 89–90].

У своїй праці М. Грушевський детально описує місцеве самоуправління, обов`язки виборних та посадових осіб: «Пожизненный войт имеет полную юрисдикцию над мещанами. А сам подлежит юрисдикции старосты; население всецело изымается из под власти королевских урядников. Польский и Русский Бар имели, очевидно, общего войта. Что касается чемерисов [*найманців татар- О. Б.*], то на них не простирались условия городских жалованных грамот, они были на особом положении: составляя военный контингент, находившийся в распоряжении старосты, они не только были свободны от налогов, но сами получали от него

ежегодное жалование по 200 злотых на сукно и имели право безданно заводить пасеки и засевать поля» [16, с. 90].

Завдяки пільгам королеви та престижу Барського замку заселення Бара йшло досить успішно. За даними М. Грушевського, у 1565 р. Польський Бар мав 102 будинки, Руський – 124, Чемериський – 51 будинок чемерисів та 45 міщанських. Отже, на той час Бар був другим містом на Поділлі після Кам`янця [16, с. 91]. Із праці М. Грушевського ми також дізнаємося про дату одержання Магдебурзького права Ялтушковом (1548 р.) та Деражнею (1614 р.), які входили до володінь Барського староства [16, с. 92].

У праці В. Б. Антоновича «Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432–1798 гг.» (1869 р.) подається характеристика особливостей Магдебурзького права в Україні, зазначаються умови і причини його запровадження та наслідки дії. В. Антонович у своєму дослідженні нараховує близько десятка повинностей міщан: зобов'язання громади виставляти на вимогу князя чи старости міста ополчення для оборони і військових походів, обов'язок захищати замок чи фортецю від ворога, утримувати в них постійну залогу, будувати й ремонтувати замки та укріплення, постачати до них зброю й продовольство, утримувати польову розвідку та сторожу від нападів татар, виставляти підводи під час військових походів для перевезення боєприпасів і вантажів, сплачувати грішми або натурою податок князеві чи старості міста як воєначальникам краю, сплачувати грошовий чинш, «поволовщину» тощо. Вчений по праву вважав, що жителям міст України, яким надавалося Магдебурзьке право, доводилося викупляти в держави, місцевої знаті свої права та привілеї [2, с. 47].

У праці В. Антоновича ми також знаходимо першу згадку про здобуття міщанами міста Вінниці Магдебурзького права – 1630 р. [2, с.48].

Дослідник Дмитро Багалій у праці «Магдебурзьке право на Лівобічній Україні» (1904 р.) стверджує, що поява Магдебурзького права в Україні пожвавила міське життя: пільги та привілеї сприяли розвитку ремесел і торгівлі, привернули до міст щойно заснованих або спустошених набігами татар нових мешканців тощо [3, с.18].

Найкраще розкриває сутність та дію Магдебурзького права в Східному Поділлі дослідження Валентина Отамановського «Вінниця в XIV–XVII ст.» Учений на основі давніх українських та польських джерел найбільш повно описав історію Вінниці, запровадження та особливості дії Магдебурзького права в місті. Разом із тим він висловив припущення, що в 1640 р., коли польський король Владислав IV (1632 – 1648) жалував місту грамоту на німецьке право, були лише відновлені ті права, які мали міщани Вінниці до 1580 р., коли згорів вінницький замок, а з ним і всі документи. В. Отамановському також належить встановлення дат запровадження Магдебурзького права в більшості подільських міст [35, с. 323].

Перу Євфима Сіцінського (1859–1937), 150-річчя з дня народження якого у 2009 р. відзначала українська громадськість, належить ряд відомих праць з історії містобудування, архітектури, духовного життя Поділля. Але найбільшу цінність для висвітлення нашої теми має праця «Приходы и церкви подольской епархии» (1901р.), котра, за словами відомого українського історика І. Крип`якевича, є «справді мурашина праця, яка дає пребагатий матеріал до локальної історії значної частини Поділля» [40, с.11].

В його описі нараховується 1401 назва подільських міст, містечок та сіл 12 повітів губернії. Найбільш повно і детально Є. Сіцінський описав історію міст (частково міське самоврядування, ремесла та торгівлю) Кам`янця-Подільського, Меджибожа, Бара, Могилева-Подільського, Проскурова, Сатанова, Гайсина, Немирова, Вінниці, Смотрича, Літина, Летичева, Бакоти, Ямполя, Жванчика та інших [40].

У 1959 р. вийшло друком невелике дослідження доктора мистецтвознавства, архітектора і письменника Григорія Логвина (1910 –2001) – «Замок в Меджибожі (Пам`ятник архітектури XVI ст.)» [27, с. 6–7]. Автор, окрім історичної довідки про одне із найстаріших міст-фортець України – Меджибіж, який уперше згадується в літописах за 1146 р., а кам`яна фортеця – із 1516 р., детально описує замок, його вежі, оборонну церкву 1540 р., показує роль міста в захисті краю від татар і поляків.

Також Г. Логвин називає дату здобуття Меджибожем Магдебурзького права: «У 1593 р. Меджибожу було надано право самоврядування. Найбільшого розвитку ремесло і торгівля тут досягли у XVI–XVII століттях. Міське населення для захисту своїх прав, крім цехів, організовує при церквах братства. У Меджибожі при міській Успенській церкві існувало братство, яке відігравало певну роль у культурному і політичному житті міста [27, с.6]. Про обов`язки жителів міста Г. Логвин пише так: «… укріплення будувало саме міське населення.

Такий висновок можна зробити з «привілею» 1593 р., де сказано, що жителі міста повинні лагодити «перекопи, кобилиці, башти, вежі, паркани, брами і мати свою сторожу» [27, с. 7]. Як ми вже згадували вище, подібні обов`язки виконували міщани Бара та Вінниці.

Сучасний дослідник Н. Білоус, характеризуючи історію виникнення Магдебурзького права в Європі та Україні, наголошує, що його джерелами були привілей архієпископа Віхмана (1188 р.) та правові повчання лавників-шефенів з м. Магдебург. Їх доповнив звід саксонського права «Саксонське дзеркало», написаний близько 1233 р. Ейке фон Репковим. Від середини XIII ст. основним джерелом Магдебурзького права вважався «Вайхбільд» [9, с. 126].

Учений вважає, що в часи пізнього середньовіччя Магдебурзьке право пов'язувалося не тільки з німецькою колонізацією, а й з бурхливим урбанізаційним процесом, який супроводжувався наданням локаційних привілеїв. У XIII ст. цей процес охопив дві наймогутніші в Центрально-Східній Європі монархії – Чеське та Угорське королівства. З середини XIII ст. він розгорнувся в усіх землях Польського королівства. Наприкінці XV ст. в центральні та західні землі Польщі були оптимально насичені міськими осередками, яких налічувалося 556 [9, с. 126].

Автор наголошує, що перша хвиля поширення Магдебурзького права на українські землі припала на 2-гу половину XIII ст., коли в Холмі, Перемишлі, Львові, Галичі, Володимирі з'явилися німецькі громади. Із включенням західноукраїнських земель до складу Польщі урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався. Привілеї на Магдебурзьке право дістали Сянок (1339), Львів (1356), Перемишль (1389), а на Поділлі – Кам'янець (1374) і Смотрич (1448).

За підрахунками Н. Білоуса, в кінці XV ст. тут було засновано 48 міст, а на кінець XVI ст. – 125. Учений наголошує, що виникнення міст у цьому регіоні зумовлювалося, передусім, необхідністю захисту місцевих людей від татарських і турецьких нападів. У XVI ст. локаційна хвиля посилилася також у Подільському воєводстві, де було засновано 47 міст [9, с. 127].

Наступна велика хвиля надання привілеїв на Магдебурзьке право українським містам відбулася після інкорпорації українських земель до складу Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р. М. Білоус наголошує, що не лише великі князі литовські, польські королі, московські царі, російські імператори надавали чи підтверджували Магдебурзьке право, але робили це й окремі українські гетьмани. Так, у 1752 р. гетьман К. Розумовський надав Магдебурзьке право Полтаві, у 1756 р. – Новгороду-Сіверському. У деяких містах існувала змішана форма управління за участю представників козацької старшини. У середині XVIII ст. всі магістрати були звільнені від юрисдикції полкових судів і підпорядковані Генеральному військовому суду, який вважався найвищою апеляційною інстанцією для магістратських судів [9, с.87].

Отже, Н. Білоус підводить нас до висновку про те, що норми Магдебурзького права поряд із Литовським статутом стали основним джерелом для укладення збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743). Але, на жаль, після запровадження «Установлення про губернії» у 1781 р. та створення нової судової системи воно фактично втратило чинність.

Заслуговує на увагу монографія глухівського історика Валерія Бєлашова «Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782)» (2005), у якій він детально описує внутрішнє самоуправління і розвиток міста Глухова в другій половині XVII – XVIII ст. Зокрема, він зазначає: «Від Польщі Глухів одержав Магдебурзьке право у 1635 р., наданням якого вводилось міське самоуправління західноєвропейського типу. Воно було надане владою з метою прискорення економічного зростання і збільшення в ньому ремісників» [7, с.15].

Краєзнавець детально описує систему дії Магдебурзького права: «На чолі міського (ратушного) правління стояв війт. Війта, бурмістрів, райців (радників), які мали право заміщувати війта в час його відсутності, лавників обирали у «звичний час» на зборах всього міського населення: міщан, «цехових людей» і «всього поспольства вільними їх голосами». Обраного війта в період Гетьманщини затверджував гетьман. При ратуші (мейському уряді) були і інші обирані урядники: писар, комісар межових справ, підмежовщик, городничий, возний, через якого передавалися усі справи. Всі члени ратуші та урядники за спеціальним текстом приймали присягу. Присягали також судді й інші судові особи. Це повинні були бути «чесні, здібні і тверезі, віком не молодшим 25 і не старшим за 70 років», не надмірно багаті і не

надто бідні, не іноземці, але місцеві, у всьому достойні і ні в чому не запідозрювані люди» [7, с. 24].

В. Бєлашов на основі документів розкриває особливості судочинства в гетьманській столиці, де поєднувалися положення Магдебурзького, звичаєвого та козацького права. До складу суду входили війт, бурмистри, райці і лавники.

При розгляді справ у ратушному суді мало бути не менше трьох із цих урядників. Засідання суду відбувалися щодня. Вироки по карних справах, які розглядалися дуже рідко, виконувалися після їх затвердження полковим судом. У таких випадках сотник завжди був присутнім на засіданнях суду.

Важливе місце займало здійснення загального контролю над цехами, зокрема, за правильністю переведення в ранг майстрів і якістю продукції, проведення зборів з майна громадян і записом прибутків з них, веденням торгівлі. Ратушні чиновники здійснювали нагляд за вагами, мірами і ліктями, якими мірявся товар, трактирами і загальним ладом у місті, санітарним станом, організацією пожежної охорони [7, с. 25–26].

Новий погляд на становлення Магдебурзького права в Україні, внутрішні відносини міст висвітлив історик І. Сюндюков у статті «Привілей не дарований, а виборений: Нотатки до історії Магдебурзького права в Україні» [42, с. 3]. Автор наголошує, що «Магдебурзьке право надавалося передусім іноземцям – полякам і німцям, котрі підсилювали соціальний гніт національно-релігійним. Верховенство майже всюди в містах із Магдебурзьким правом захопив патриціат, що не допускали у своє коло ані середнього міщанства, ані незаможних передміщан. Вільне виборче право було майже всюди скасовано, багатії тримали свої посади довічно. У Львові вся влада була у руках кільканадцятьох родин багатих купців» [42, с.2].

І. Сюндюков у своєму дослідженні, аналізуючи статути Магдебурзького права в багатьох містах, зазначає, що західноукраїнські міста служили виключно визнавцями римської віри. Через те від участі в міських правах були виключені передусім українці як визнавці православної віри. До винятків належав, зокрема, Кам'янець на Поділлі, де були три національні громади: українська, польська та вірменська.

У малих містечках, де українське населення мало більшість, українці діставали лише одного-двох представників у раді і суді, решту мали поляки. Міщани мали право будувати будинки, на нижніх поверхах у яких було дозволено відкривати крамниці, хлібні засіки. Місту дозволялося мати громадську лазню, шинок, млин та гостинний двір для приїжджих купців. Усі доходи поступали в міську скриню, з якої йшла плата за Магдебурзьке право. За цим правом купці, котрі привозили товари в місто, повинні були продавати їх тільки гуртом, а купівля-продаж вроздріб була монополією місцевих купців. Приїжджі купці могли торгувати вроздріб тільки в дні ярмарок. Ярмарки служили економічному розвитку міст і збагаченню міщан [42, с. 3].

Серед сучасних публікацій про історію міст Поділля і становлення міського самоврядування заслуговують на увагу книги І. Барладина та М. Йолтуховського «Історія рідного краю» (1991-1992 рр.), М. Купчишина та А. Мичака «Шаргородщина. Сторінки історії» (2002 р.) [25], Г. Шенка «Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси» (2001 р.) [39], М. Кушніра та І. Олійника «Сатанів: історико-краєзнавчий довідник» (2008) [26], с. Вовка, с. Таранця, В. Косаківського «Нариси з історії Чечельника» (2000), з яких більш детально можна дізнатися про встановлення і дію Магдебурзького права в подільських містах – Шаргороді, Немирові, Сатанові, Чечельнику, Барі.

Вінницький дослідник Ігор Мельничук у своїй розвідці «Магдебурзьке право на Вінниччині» (2003 р.) справедливо доводить, що дослідження В. Отамановського найкраще розкриває сутність та дію Магдебурзького права на Вінниччині, і лише епізодично дана проблема була висвітлена в окремих розвідках пізніших часів [31, с.122]. Він підкреслює, що в Західній Європі Магдебурзьке право виникає як закономірний, внутрішньо обумовлений етап розвитку міста, тобто еволюційним способом. У більшості міст та містечок Поділля, в тому числі Вінниччини, воно надавалося здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. У деяких випадках саме колонізація була основною умовою пожалувань.

Вирахувати, яка кількість подільських міст та містечок володіла Магдебурзьким правом, дуже важко: значна частина документів була втрачена під час численних війн та стихійних лих. І. Мельничук доводить, що протягом XIV – XVIII ст. Магдебурзьким правом користувалися 52 міста й містечка Поділля [31, с.123], а на території сучасної Вінниччини, яка тоді входила до складу Подільського та Брацлавського воєводств, таких міст нараховувалося з

XV до середини XVII ст. десять. У XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля. Науковець вважає, що впродовж XV- XVIII ст. на території сучасної Вінницької області було 14 міст-магдебурій [31, с.123].

Провівши власні дослідження, ми одержали дещо інші дані про здобуття українськими містами Магдебурзького права з 1324 до 1787 р. (Див. додаток А). За цей період в Україні Магдебурзьким правом користувалися 103 міста, в тому числі 21 – на Поділлі. У XIV ст. цього права добилися 16 українських міст (на Поділлі у 1374 р. лише Кам`янець-Подільський), у XV ст. – 20 міст (4 подільських – Хмільник, Сатанів, Смотрич, Ярмолинці), у XVI ст. – 44 міста (11 подільських – Бар, Ялтушків, Уланів, Погребище, Шаргород, Брацлав, Ямпіль, Літин, Немирів, Чечельник, Меджибіж), у XVII ст. – 15 міст (із яких 3 на Поділлі – Деражня, Копайгород, Вінниця), у XVIII ст. – 6 міст (із яких 2 подільських – Гайсин і Тульчин). Отже, майже половина всіх міст Поділля Магдебурзьке право здобула в XVI ст.

На основі аналізу письмових джерел XIX – початку XXI ст. та особливостей дії Магдебурзького права ми дійшли ряду висновків: *по-перше*, питання поширення його дії в Україні та, зокрема, на Поділлі, було об`єктом вивчення кількох десятків вітчизняних науковців і краєзнавців; *по-друге,* більшість авторів лише частково зверталася до цього питання, а тому воно вимагає подальшого наукового вивчення; *по-третє*, накопичений фактичний та аналітичний матеріал дозволяє стверджувати: за п`ять століть в Україні склалися певні традиції та регіональні особливості існування Магдебурзького права, що свідчить про формування своєрідної ментальності і громадської активності населення українських міст; *по-четверте*, прийняття міською владою присяги, вироблення системи дієвого контролю, як це було в минулому, варто впроваджувати в практичну діяльність районних, міських та сільських рад сучасної України; *по-п`яте*, систематичне проведення різного рівня історико-краєзнавчих конференцій у Кам`янці-Подільському, Вінниці, Барі, Могилеві-Подільському, Меджибожі, діяльність Центру дослідження історії Поділля та його філіалів у Хмельницькому та Вінниці сприяють збільшенню публікацій із даної проблематики, розширенню кола краєзнавців, зростанню інтересу органів місцевого самоврядування на Поділлі до питання відродження кращих традицій Магдебурзького права для проектування сучасного сталого соціально-політичного розвитку історичних міст Поділля; *по-шосте*, хоча Магдебурзьке право не відіграло в Україні тієї ролі, яку воно мало на Заході, але все ж таки внесло певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, стало одним із важливих чинників культурного і правового наближення України до Західної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актиы о заселении Юго-Западной России. – К.,1890. – Ч. VII. – Т. 2. – 183с.
2. Антонович В. Б. Предисловие. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432–1798 гг. // АЮЗР, – К., 1869. – Ч. V. –Т. 1. – 367с.
3. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні //В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні – Руси в XV – XVIII вв. – Ч. 2. – Львів, 1904. – 205с.
4. Баженов Л. В., Баженова С. Історія та духовне життя міста Бара в працях Миколи Яворовського // Бар. Барська земля – крізь призму століть. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – С. 35–39.
5. Бакалець О. А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII –XVIII ст. – Бар, 2009. – 193с.
6. Бар. Барська земля – крізь призму століть. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – 448с.
7. Бєлашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782)). – Глухів, 2005. – 220с.
8. Бєлінський М. І. Вінницький замок: історичний нарис доби XV – XVIII ст. – Вінниця, 1926. – 78 с.
9. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – 116 с.
10. Василенко М. Право магдебургское //В кн.: Василенко М. П. Вибрані твори. – Т. 2: Юридичні праці. – К., 2006. – 451с.
11. Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – 203 с.
12. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 2007. – 404 с.
13. Владимирский – Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве //В кн.: Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. 139–140. – СПб., 1868. – 148с.
14. Вовк С. Т., Косаківський В. А., Таранець С. В. Нариси з історії Чечельника. – Вінниця, 2000. – 118

с.
15. Губарєв В. К. Історія України: Довідник школяра і студента. – Донецьк, 2008. – 640с.
16. Грушевський М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV – XVIII ст.). – Львів, 1996. – 625с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 5. – 687с.
18. Довідник з історії України (А-Я) / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К., 2001. – 1136 с.
19. Енциклопедія українознавства. – Львів,1994. – Т. 4. – 1427с.
20. Енциклопедія історії України. – К., 2009. Т. 6. – 784с.
21. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – К., 1972. – 690с.
22. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – 198с.
23. Йолтуховський М. П., Меснянкін Є.Й., Бакалець О. А., Нетупський Б. М. Бар – ключ до Східного Поділля. Історико-краєзнавчий нарис. – Мальборк, 2009. – 72 с.
24. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. –К., 1963. – 308с.
25. Купчишин М, Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. – К., 2002. – 320с.
26. Кушнір М., Олійник І. Сатанів: історико-краєзнавчий довідник. – Городок, 2008. – 56 с.
27. Логвин Г. Н. Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.). – Хмельницький, 2009. – 19с.
28. Маркевич М. Історія Малоросії. – К., 2003. – 662с.
29. Магдебурзьке право Львова // Т. Гошко. Нариси історії магдебурзького права в Україні у XIV – на початку XVII ст. – Львів. 2002. – 203с.
30. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). – К., 1975. – 181с.
31. Мельничук І. П. Магдебурзьке право на Вінниччині //Наукові записки ВДПУ. Серія : історія. Випуск 6. – Вінниця, 2003. –С. 122–124.
32. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – 159 с.
33. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989;
34. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII ст. – Вінниця, 1993. – 380с.
35. Танащик Д. Чернівці. – 2006. – 128 с.
36. Трубчанінов С. В., Винокур І. С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кн. 1. – Кам`янець-Подільський, 1993. – 68 с.
37. Рибалка І. Історія Української РСР. – К., 1987. – 592с.
38. Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII –XVI ст.//В кн.: Проблеми слов'янознавства. Вип. 42. – Львів, 1990. – 205с.
39. Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. – Вінниця, 2001. – 100с.
40. Сецинский Є. Приходи и церкви Подольской епархии. – Біла Церква, 2009. – 996 с.
41. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. – Кам`янець-Подільський, 1994. – 68с.
42. Сюндюков І. Привілей не дарований, а виборений: Нотатки до історії Магдебурзького права в Україні // День. – 2009. – 20 лютого.

А.А. Бакалец МАГДЕБУРГСКОЕ ПРАВО НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ УКРАИНСКИХ УЧЕННЫХ И КРАЕВЕДОВ XIX – НАЧАЛА XXI вв.

Автор статьи сделал попытку проанализировать через призму взглядов украинских историков и краеведов XIX – нач. XXI вв. проблемы становления и специфику действия Магдебургского права в Украине и, в частности, на Подолии.

Ключевые слова: Магдебургское право.

O.A. Bakalets MAGDEBURG`S RIGHT ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE RESEARCHES OF UKRAINIAN SCIENTISTS AND LAND-EXPERTS XIX – BEGINNING XXI CENTURY.

The author of the article, makes an effort to analyze in the light of prism ox views of compatriots – historians and land experts of the XIX- beginning XXI century, the foundation and action of the Magdeburg`s Right in Ukraine and especially in Podillya.

Keywords: Magdeburg law.

УДК 94(477.46)»18/19»

О.О. Семенчук

ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА УМАНЩИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ УМАНСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ

На основі значної кількості фактичного матеріалу досліджується проблема землеволодіння та землекористування православного кліру Уманщини XIX – початку XX століття.

Ключові слова: матеріальне становище, церковне землеволодіння, Уманщина, православне духовенство, Уманський повітовий суд.

У теперішній період відродження релігійного життя в Україні, а у зв'язку з цим і посилення наукового інтересу до вивчення церковної історії, надзвичайної ваги набуває комплексний аналіз усіх сторін буття Православної Церкви, в тому числі і регіональних її структур. Адже саме регіональний вимір має найбільші можливості ілюстрації та увиразнення загальних процесів. Для вивчення проблем матеріального становища Православної Церкви неабияке значення має дослідження процесу формування церковного землеволодіння як в загальнодержавному масштабі, так і вивчення регіональних особливостей створення цього джерела доходів православного священства.

З проголошенням незалежності України з'являються нові неупереджені підходи до вивчення церковної проблематики. Значним кроком у подоланні ідеологічних нашарувань з проблеми церковної історії, а саме її економічного розвитку стала праця Крижанівського О.П. [1]. В своїй монографії автор з'ясував головні засади політики Речі Посполитої та російського царизму щодо церковного землеволодіння, розкрив основні риси господарського ладу маєтків духовенства, становище селянства в них. Важливі відомості щодо церковного землеволодіння та соціально-економічного становища церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. знаходимо у праці Зінченка А.Л. [2]. Автор визначив місце церковної земельної власності в системі соціально-політичних відносин даного періоду. Церковному землеволодінню на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття присвятив своє дослідження Левицький В.О. [3]. У своїй праці автор визначив місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України та вплив на неї політичних факторів. Питанню матеріального становища православного кліру на Уманщині присвячує підрозділ у своїй монографії Кузнець Т.В., яка на фактичному та статистичному матеріалі подала розміри землеволодіння та землекористування духовенства даного регіону [4]. Праця Похилевича Л. являється цінним джерелом з з'ясування розмірів церковних земель Уманського повіту XIX століття [5].

Метою даного дослідження є спроба на основі матеріалів Уманського повітового суду дослідити стан церковного землеволодіння православного кліру Уманщини XIX – початку XX століття.

Внаслідок поділів Речі Посполитої (другого – 1793 і третього – 1795 рр.) до складу Російської імперії була включена Правобережна Україна. Одним з перших нормативних документів, що регулював життя зайнятого російськими військами Правобережжя, став іменний указ «Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами», виданий 8 грудня 1792 р. на ім`я генерала м. Кречетникова. Ним головнокомандувач російської армії був зобов'язаний всіма можливими способами переконати місцеву польську адміністрацію скласти присягу на вірність Росії. Що стосувалось церковної власності, то в указі наголошувалось: маєтки закордонного духовенства і тих духовних осіб, які відмовилися присягати імперії, мали переходити в казенне управління. Духовенство, яке залишилося в межах країни й присягнуло на вірність престолу, зберігало за собою посади і земельні маєтності [6, с. 389].

У квітні 1793 р. на Правобережній Україні було створено православну єпархію, а у квітні наступного року проголошено там православ'я державною релігією. І вже з осені 1794 р. почався процес переходу церков і парафіян у православ'я, а у 1795 р. він набув масового характеру і в основному закінчився в 1796 р. [4, с.51-52].

З приєднанням Правобережної України до Росії становище православного духовенства змінилося. Православний клір отримав усі політичні права і опинився серед привілейованої верхівки тогочасного суспільства. Російська влада забезпечувала як правове становище

духовенства, так і піклувалась його матеріальним забезпеченням, прагнучи зміцнити свою присутність на новоприєднаних землях. До православного кліру перейшла частина маєтків уніатського духівництва [2, с.42]. Православним церквам, що не мали земельної власності, земельні наділи виділялись із поміщицького землеволодіння за вотчинними грамотами.

Зазвичай, величина земельних наділів православних причтів традиційною була 33 дес. Однак це було досить мало і уряд зобов'язував сільські громади, по можливості, виділяти для церков ще по 3 десятини. Але й це в повній мірі не вирішувало проблему забезпечення православного кліру і в червні 1805 року спеціальним указом духовенству було дозволено купувати населені маєтки, щоправда при особливому рішенні на кожен випадок. З січня 1819 року це право поширювалось, крім монастирів та архієрейських кафедр, і на церкви. Враховуючи це, а також те, що указами 1808, 1811 і 1821 рр. церковні землі Правобережної України отримали пільги в землекористуванні, православна церква дещо закріпила і розширила свою земельну власність [4, с. 42].

Розширення церковного землеволодіння не залишило байдужими поміщиків, а особливо землевласників поляків. Вони під різними приводами захоплювали церковні землі та інші угіддя. Такі випадки часто траплялися на Уманщині, свідченням чого є збережені у архівах судові справи, які розглядали питання переділу церковного землеволодіння сіл повіту. Наприклад, у Київську духовну консисторію 20 листопада 1845 року надійшов рапорт благочинного священика Георгія Бавульського, із доданим рапортом священика села Ризіни Єфрема Паниша (не точно – Авт.) про самовільну вирубку поміщиком і продаж різним особам лісу, що перебував на церковному ерекційному сінокосі [7]. Часто документи губилися, і це вимагало повторного звернення до повітового суду щодо вирішення питання церковного землеволодіння, так процес затягувався на роки. Наприклад, священик с. Бабанки, вперше – 13 липня 1860 р., та вдруге – 1 лютого 1862 року (проміжок майже 2 роки – Авт.) подавав своє прохання до Уманського повітового суду про вирішення питання земельного наділу церкви села Бабанки та приєднаного до нього с. Свинарки [8].

До Уманського повітового суду надходило багато скарг щодо вирішення матеріального становища причту. Наприклад, обвинувачення поміщика Стахурського у захваті церковних земель та «угодій» с. Христинівки [9], обвинувачення управителя маєтку поміщика Рафаловича-Васютинського у захваті церковних земель та угідь в с. Коржевій [10]. У 1813 році священик с. Гродзеве Іоанн Саравський подав скаргу до Уманського повітового суду на ассесора Курманського, який захопив церковні землі [11]. У 1832 році священик Св.-Троїцької заячківської церкви Іоанн Волянський звернувся до Уманського повітового суду про розгляд питання щодо церковної землі, яку захватив поміщик названого села Казимир Гуляницький [12]. У судовому порядку розглядалася справа по обвинуваченню поміщика князя Любомирського у вирубці дубового лісу на церковних землях в с. Березівці [13], по обвинуваченню графині Фекли Потоцької у захваті церковних земель с. Нерубайки [14]. Аналогічне обвинувачення надходило від приходського священика Михайла Карпова на поміщика Августина Вінницького с.Голяківки [15]. Священик села Кожухівки Андрій Вишневський подав скаргу на поміщика Подгурського, звинувачуючи його у підробці документів на володіння церковними землями. Священик вказував на повне право володіння землею церковно- та священнослужителів, доказом якого стали свідчення інших священиків – с. Ухожа Радолицького, с. Шельпахівки Якова Корчинського, с. Кузьминой Гавриїла Дзбановського та с. Юрківки Василя Голованського [16]. У 1859 році до Уманського повітового суду надійшло прохання з Цеберманівки (тепер Іванівка) від священика Іллі Чеважевського про виділення наділу церковної землі Яроватській церкві, яка у 1842 року за розпорядженням начальства була скасована, а більша частина селян названого села переселена до Цеберманівки [17]. Питання наділу церковної землі с. Колодисте також вимагало розгляду у судовому порядку, так як графом Мощенським були відбрані орні та сінокосні землі церкви с. Колодисте, які перебували у користуванні церковнослужителів [18]. 30 грудня 1842 року Уманський повітовий суд розглядав питання про відмежування церковних земель села Синиці [19]. Конфлікт за церковні землі виник і у Риживці між економом графа Потоцького Грушецьким та священиком Павлом Точапським [20]. На прохання протоірея Павла Шацького повітовий суд розглядав справу по утвердженню в правах на церковні землі Уманського Миколаївського собору [21]. Уманський повітовий суд також розглядав скаргу священика с. Яроватка Романа Чеважевського на поміщика Селярентковського, який захопив церковні землі. В результаті священик та поміщик дійшли спільної згоди, що припинило розгляд

справи [22]. Подібних справ було багато, їх розгляд часто затягувався і судова тяганина тривала роками.

У земельному питанні виникали і інші конфлікти, зокрема, між духовенством та селянами, між представниками різних конфесій. Наприклад, до повітового суду надходила скарга від селян села Копенковате на церковний причт, який звинувачувався у самовільній вирубці церковного лісу та його продажі з метою самозбагачення [23]. Уманський повіт був одним з найбільших в Київській губернії, на його території функціонувало багато православних храмів, духовенство і парафіяни яких мирно співіснували з представниками інших релігійних конфесій. Але іноді все ж таки конфлікти траплялися. Так, священик Савва Крижановський звернувся до Уманського повітового суду із проханням вирішити конфлікт між православними та базиліанами, який виник на основі поділу церковної землі. В результаті суду священик не отримав задовільного вирішення питання, але вдалося знайти компроміс отцю Крижанівському із ректором базиліанського монастиря, який погодився на деякі поступки [24].

Загальний процес збільшення церковного землеволодіння та, в цілому, забезпечення православного духовенства йшов досить повільно. Хоч указом 20 липня 1842 року поміщики Південно-Західних губерній зобов'язувались забезпечувати православний клір житловими приміщеннями та в допомогу парафіяльним причтам виділяти «120 днів піших і 70 тяглих», але часто-густо розпорядження не виконувалось.

Окрім того, що поміщики захоплювали церковні землі, обмеження церковного землеволодіння відбувалося і в ході передачі конфіскованих маєтностей графа Потоцького у відомство військових поселень Київської і Подільської губерній. Так, священик села Коржовой Антепович (не точно – Авт) звернувся до суду із проханням про відторгнення церковної землі від військового відомства [25]. Окремі випадки були коли священики ці конфісковані землі намагалися отримати як винагороду за службу, як, наприклад, прохання священика Симеона Голятовського із с. Помийник (тепер – Вікторівка) [26]. Царський уряд з політичних міркувань частину церковної власності передавав у казенне відомство, що суттєво впливало на церковне землеволодіння. Тому парафіяльне духовенство прагнуло повернути ці землі і зверталося до суду, як от священик с. Помийник Симеон Голятовський [27].

Захоплені насильно і відмежовані церковні землі частково поверталися у власність православних причтів, але і це в повній мірі не вирішувало проблему забезпечення парафіяльного духовенства. Для поліпшення матеріального забезпечення православного духовенства, церковне керівництво пропонувало дозволити духовенству орендувати маєтки і окремі господарства. Така практика на Уманщині не набула значного поширення, та все ж окремі священнослужителі скористалися наданим дозволом. Наприклад, священик села Псярівки Андрій Федорович Каковський для покращення матеріального становища своєї родини орендував т.з. Псярівсько-Гайдамацьку ділянку [28].

В Уманському повіті православні церкви і їх причти були в цілому добре забезпечені землею. Земельні наділи парафіяльних церков сягали, як правило, більше 33 десятин. За даними Л. Похилевича, який наводить величину земельного наділу 106 з 146 церков Уманщини, у 60–х роках XIX ст. переважна більшість церков володіла земельними угіддями від 34 до 60 десятин, а 33 дес. землі мали у користуванні тільки 7 церков, понад 20 церков були наділені значно більшими земельними ділянками [5, с. 339–376].

Отже, упродовж XIX – початку XX ст. ст. церковна економіка займала важливе місце у соціально-економічному розвитку Правобережної України. Так як внаслідок поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії була включена Правобережна Україна, церковне землеволодіння православного кліру стало перебувати під захистом російського самодержавства. Прагнучи зміцнити своє становища на новоприєднаних землях, російський уряд видав низку указів, що стосувалося врегулювання церковного землеволодіння, які мали як позитивні так і негативні сторони. У той період православне духовенство Уманщини було у достатній мірі забезпечене земельними угіддями, що давало йому можливість перебувати у стабільному економічному стані. Спроби переділу чи захоплення церковних земель натрапляли на опір духовенства, які відстоювали свої права у судовому порядку. Таких справ було досить багато, часто вони затягувалися на довгі роки, але у кінцевому результаті вироки судів оберігали права православного кліру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
2. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII першій половині XIX століття. К., 1994. – 178 с.
3. Левицький В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття.: Дис. … канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006. – 229 с.
4. Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
5. Похилевич Л. Сказання о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с.
6. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 23. – №17090 «О распоряжениях в Польских областях, занятых росийскими войсками» – 8.12.1792. – 965 с.
7. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 815. – Спр. 426. – 43 арк.
8. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 857. – 84 арк.
9. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 21. – 22 арк.
10. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 69. – 373 арк.
11. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 32. – 42 арк.
12. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 90. – 67 арк.
13. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 830. – 78 арк.
14. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 70. – 110 арк.
15. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 451. – 145 арк.
16. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 488. – 209 арк.
17. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 701. – 98 арк.
18. ДАЧО. – Ф. 696. – Оп. 1. – Спр. 7. – 18 арк.
19. ДАЧО. – Ф. 696. – Оп. 1. – Спр. 12. – 25 арк.
20. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 2. – 22 арк.
21. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 83. – 198 арк.
22. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 78. – 50 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 870. – Спр. 342. – 21 арк.
24. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 64. – 224 арк.
25. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 702. – 6 арк.
26. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 699. – 146 арк.
27. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 738. – 11 арк.
28. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 1002. – 7 арк.

О.А. Семенчук ЦЕРКОВНОЕ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ НА УМАНЩИНЕ XIX – НАЧАЛА XX В. ЗА МАТЕРИАЛАМИ УМАНСКОГО УЕЗДНОГО СУДА

На основе значительного количества фактического материала исследуется проблема землевладения и землепользования православного клира Уманщины XIX – начала XX века.

Ключевые слова: материальное положение, церковное землевладение, Уманщина, православное духовенство, Уманский уздный суд.

O. O. Semenchuk CHURCH LAND OWNERSHIP IN UMAN DISTRICT IN 19-TH AT THE BEGINNING OF 20-THE CENTURY ON THE MATERIALS OF UMAN DISTRICT COURT

Based on the great deal of facts the problem of land ownership and land using of Orthodox priesthood of Uman district in 19-th at the beginning of 20-th century is investigated in the article.

Key words: church land ownership, Uman district, orthodox priesthood, Uman district court.

УДК 070.14: 355.244.1 (477.44)

К.В. Завальнюк, Т.В. Стецюк

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ЧАСОПИС ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ «ТИЖНЕВИК БАРСЬКОЇ ОКРУГИ»

У статті розповідається про діяльність, характер і зміст публікацій легальної газети часів німецької окупації «Тижневик Барської округи», а також про його відповідального редактора О.Я. Колодченка.

Ключові слова: «Тижневик Барської округи», преса, редактор, О.Я. Колодченко.

В усі часи преса була виразником інтересів і настроїв суспільства, гостро реагуючи на злободенні виклики сучасності. На думку київського вченого, доктора філологічних наук В.Іванова, засоби масової комунікації (і, насамперед, преса), окрім того, що вони є посередниками в суспільстві, водночас є «частиною тієї реальності, в якій ми живемо, але ЗМК вимагають серйозного ставлення тому, що вони можуть звернути увагу людей на будь-яку проблему» [3, с.407].

Сказане однаковою мірою стосується і проблеми функціонування української легальної преси в м. Бар часів німецької окупації. На жаль, ця проблема поки що не висвітлена належним чином у вітчизняній історіографії. Більше того, навіть у місцевій краєзнавчій літературі немає достовірних даних про склад і зміст видань, що виходили в цей період. Так, дослідник О.Мамай у своїй роботі про Барщину часів Другої світової війни згадує про газету «Барський вісник» (лютий 1943 р.) [5, с.343]. Окрім цього, авторам даного дослідження вдалося розшукати відомості про газету «Тижневик Барської округи», а також про її відповідального редактора О.Я.Колодченка.

Деяке уявлення про характер і зміст цього часопису можна скласти за примірником (№11 за 12 березня 1944 р.), що зберігається в бібліотеці Державного архіву Вінницької області. Із вихідних даних газети можна дізнатися, що вона входила до структури товариства «Преса України», а її керівний центр знаходився у Львові. Керівником видавництва, якому підпорядковувався колектив газети, був співробітник гебітскомісаріату О. Лісс [6], а відповідальним редактором газети з 15 травня 1942 р. до 15 березня 1944 р. – Олександр Якович Колодченко [1,арк.12]. Розміщувалася редакція в м. Бар на площі Богдана Хмельницького, №5, а її наклад друкувався у міській друкарні [6].

Безумовно, тематика й характер газети визначалися її безпосередніми власниками та замовниками, – представниками німецької окупаційної адміністрації. Звідси і загальна спрямованість багатьох публікацій у газеті. Про це, зокрема, говорив на допиті в 1944 р. відповідальний редактор «Тижневика Барської округи» О.Я. Колодченко. «Первая и вторая страница газеты ,- зазначав він, – мною, согласно указания издателя немецкой газеты Лис, заполнялась сообщениями из главной квартиры «фюрера» о военных действиях на всех фронтах войны, а также отдельными статьями и заметками о военных действиях.

Третья и четвертая страница газеты заполнялась статьями и заметками о жизни в тылу Германии и на оккупированной территории, а также отдельными статьями и заметками о работе в сельском хозяйстве, в промышленности и на транспорте. Кроме того, помещались статьи фашистского характера о международном положении. Вот это была такая тематика выпускаемой мною фашистской газеты» [1, арк.16 зв].

У справедливості сказаного переконуємося, знайомлячись зі змістом матеріалів у вищезгаданому номері «Тижневика Барської округи». Так, у передовій статті «Тактичне мовчання» розглядається реакція німецького вищого командування на плани західних союзників щодо відкриття Другого фронту в Європі. У традиційній рубриці «Головна квартира фюрера» повідомлялося про важкі оборонні бої вермахту в районі Кривого Рогу, Звенигородки та Шепетівки, на північ від Пскова та біля Нарви тощо. Також повідомлялося про наліт союзницької авіації на Берлін, внаслідок якого союзники втратили 140 літаків, а також про бої в Атлантичному та Індійському океанах (станом на 7 березня 1944 р. німецькими підводними човнами було затоплено 12 кораблів).

На 2-й сторінці газети повідомлялося про нагородження фюрером командирів військових частин, яким вдалося вирватися з оточення в районі Черкас, а також про сміливу втечу з американського полону в Південній Італії парашутиста Ганса Шретера.

З міжнародних новин містилися короткі повідомлення про приховування британською цензурою справжніх наслідків німецьких авіаційних нальотів на Лондон, про обговорення політичних проблем Франції урядом Лаваля, про смерть дружини індійського провідника Ганді тощо.

Окрім вищенаведених матеріалів, у газеті також відводилося чимало місця і для статей на місцеву тематику. Скажімо, у статті «Весняний обробіток землі перед порогом» невідомий автор закликає селян «віддати свої сили на успішне проведення весняних робіт». Зрозуміло, що в цьому заклику йшлося насамперед не про інтереси селянства (хоча йому й залишалася надлишкова частина від зданої продукції), а про забезпечення потреб німецького фронту. Цій же меті слугувало й оголошення міської управи про набір добровольців на роботу в Німеччину. Оформлення бажаючих відбувалося з 10 березня 1944 р. в приміщенні школи №17. Також у вищезгаданому номері газети зустрічаємо й досить цікаву та актуальну, як для сьогодення, постанову Барської міської управи від 1 березня 1944 р. про створення по м. Бар інституту уповноважених міської управи і виконавців. Окрім сприяння німецьким організаціям у проваджуваних ними заходах, контролі за своєчасною явкою на працю робочої сили, а також за здачею населенням м'яса, молока, інших продуктів та грошових податків, ця інституція займалася і цілком корисними для міста справами. Наприклад, до обов'язків уповноважених і виконавців, котрі вважалися службовцями міської управи й отримували за це відповідну зарплату, входили такі завдання: «зразкове утримання населенням міста в чистоті і в порядкові тротуарів, вулиць, площ, дворів, убиралень, ящиків на сміття, огорож, площадок і ділянок перед установами та підприємствами»; «влаштування на квартири осіб, що прибувають на тимчасове проживання до м. Бар» [6].

Дільниці, за які відповідали уповноважені, складалися з таких вулиць (досить цікаво порівняти їх із сучасними назвами і простежити таким чином розвиток національного самоусвідомлення): 1-ша дільниця – вулиці П.Могили, Коцюбинського, Мирного, Садовського, Лисенка, Єфремова, Грушевського; 2-га дільниця – вулиці Мазепи, Тобілевича, пл. Хмельницького, Леонтовича, Кропивницького, Заньковецької, Котляревського, Богуна, Коновальця, Лесі Українки, Тесленка; 3-тя дільниця – вулиці Петлюри, 16 липня, Дорошенка, Польова, Театральна; 4-та дільниця –вулиці Шевченка, Володимира Великого, Вересая, Нансена, Сагайдачного, Франка, Виговського, Нечая, Сковороди, Костомарова; 4-та дільниця – вулиці Кривоноса, Кам'янецька, Залізняка, Гонти, Руданського [6].

Досить частим дописувачем до «Тижневика Барської округи» був міський бургомістр Олександр Кузнєцов. Так, у вже згаданому номері газети, був поміщений його художньо-документальний нарис «З обіймів смерти». Із цього нарису ми, зокрема, дізнаємося, що «фабрики смерті», на кшталт вінницької, існували і в багатьох інших населених пунктах нашого краю. Так, автор подає спогади однієї літньої жінки із невідомого містечка про жахіття, які їй довелося пережити після тимчасового більшовицького «визволення». «В місто вступили большевики,- так розпочинає розповідь про свої поневіряння одна з багатьох подільських страдниць. У перший же день видано наказ про явку в особий відділ всіх , хто працював у німців, і уже до вечора поширились по місту слухи, що большевики розстріляли біля сотні чоловік. А вночі почалися поголовні арешти. Мене заарештували також. Нас кинули в тісну , сиру камеру і двоє суток не давали ні їсти, ні пити.

На третій день із камер стали викликати по списках.

Мене допитував якийсь лейтенант, він був п'яний, вів себе грубо, взиваючи мене вуличними словами.

Нарешті він розірвав на мені плаття, зґвалтувавши мене і досить насміявшись наді мною, приказав кинути мене у в'язницю.

Я просиділа тут коло місяця, кожний день чекаючи смерті « [4].

Порятунок багатьом в'язням приніс несподіваний німецький контрнаступ. «За кілька хвилин, – продовжує свою розповідь вищезгадана жінка, – в'язні вибігали на подвір'я, і знову в багатьох із нас пішов мороз поза шкірою. Тяжко описати ту картину, що з'явилась перед нашими очима. Все подвір'я було залите кров'ю, скрізь валялись трупи забитих, а з різних кінців подвір'я доносився стогін конаючих людей. Біля величезної ями стовпилися німці і недавні в'язні, що лишилися живими. Із ями теж чулося розпачливе страшне хрипіння. Ось німці витягли одну людину. Це була дівчина... Її сукня була розірвана, шкіра на оголених грудях і животі роз'їдена вапном, а очі помутніли і вийшли з орбіт. Вона була ще жива.

Почорнілі груди ще здіймалися, а з уст виходив ледве вловимий стогін.

Потім витягли ще кілька чоловік, але врятувати нікого не пощастило.

Ця гігантська яма стала могилою сотень людей» [4].

Окрім Олександра Кузнєцова, який почав дописувати в газету з січня 1944 р., писали статті про розкопки масових поховань жертв московсько- більшовицького терору (насамперед у Вінниці) й інші громадські кореспонденти. Серед останніх потрібно назвати прізвища колишнього директора Барської агрошколи Северина Михайловича Поліщука, голови Новоушицької районної управи, глави Барської католицької релігійної громади Прухніцького (літо 1943 р.). Також досить часто друкувалися в газеті колишній бургомістр м.Бар Максимчук (влітку 1943 р. надрукував листи своїх дочок з Німеччини), мешканець с. Верхівка Кулик (писав вірші «антирадянського змісту»), головний лікар гебітскомісаріату Вікентій Павлович Малий (влітку 1942 р. написав статтю про відновлення мережі лікарень та амбулаторій), старший агроном Остап Іванович Бондаренко (писав статті про хід весняного посіву 1942 року та про стан сільського господарства), секретар районної управи Чепурнюк (влітку 1942 р. написав рецензію на поставлену драмгуртком п'єсу), директор Барського цукрового заводу Левкович (в 1942 р. помістив у газеті звіт про відновлення цукрового заводу), голова районної управи Володимир Андрійович Колівеприк (друкувався влітку 1943 р.) [1, арк. 15-16 зв.].

Варто також зупинитись і на постаті відповідального редактора газети Олександра Яковича Колодченка. Народився він 1910 року в с. Солоне (сьогодні Солонянського району Дніпропетровської області). Мав братів Василя, 1901 р. н., Миколу, 1906 р.н., Федора, 1908 р.н., Юрія, 1915 р.н., Анатолія, 1918 р.н., та сестер Марію, 1904 р.н., Валентину, 1912 р.н. та Лідію, 1917 р.н. Сім'я складалася з дружини Аліни Іванівни Желіховської, 1921 р.н. (уродженка м.Бар), та сина Василя, 1944 р.н. [1, арк. 6-6 зв.]. Відомо також, що О. Колодченко мав вищу педагогічну освіту, працював до війни учителем української та російської мови і літератури в Барській середній школі № 2. В період окупації краю з 15 липня по 1 вересня 1941 р. працював секретарем бургомістра м. Бар, у вересні-грудні 1941 р. викладав українську мову і літературу в середній школі, а з 1 січня по 15 травня 1942 р. був секретарем райспоживспілки. З 15 травня 1942 р. до 15 березня 1944 р. працював відповідальним редактором «Тижневика Барської округи» [1, арк.12]. На останню посаду був призначений місцевим гебітскомісаром Штеффеном [1, арк.15].

Як зазначав згодом на допиті О. Колодченко, свою працю в газеті за часів німецької окупації він не вважав антирадянською діяльністю, оскільки не писав відповідних статей такого змісту, а відповідав лише за технічне оформлення і коректування газети [1, арк. 12 зв.]. Більше того, О.Колодченко заявляв про свої зв'язки з підпільною антифашистською групою (О.С. Колос, П.І. Зозуляк, І.А. Жежеря та ін.). Цю групу він неодноразово постачав папером, верстками, гранками та іншим обладнанням. Однак шрифту не передав, заявивши, що встигне це зробити, «час потерпить» (згодом, під час слідства, колишні підпільники пригадали йому цю провину) [1, арк. 14-14 зв.].

Цінними для дослідників є також свідчення, дані О.Колодченком стосовно націоналістичного руху в м. Бар. «О националистическом движении в Барском районе,- говорив, він, – мне известно следующее. Помню, в августе месяце 1941 года в гор. Бар прибыла группа буковинцев, около 700 человек, именовавших себя националистами мельниковского направления. По прибытию в Бар они при помощи главы Барской управы Коливеприка и коменданта полиции Андрусева организовали митинг, на котором выступали с речью, призывали трудящихся к борьбе против Советской власти и тесного сотрудничества с немецко-фашистскими оккупантами. Кроме выступлений прибывших делегатов, выступали от местного населения глава Барской райуправы Коливеприк, после митинга он организовал концерт. Через 2 дня эта группа буковинцев выехала из города Бар в направлении города Винницы, а часть небольшая осталась в городе Бар. Оставшиеся в Баре главным образом пошли на службу в полицию, а одна из видных националисток по фамилии Мак [Антоніна Юріївна Мак, – від авт.] работала в школе учительницей преподавала немецкий язык и закон божий, а затем со школы пошла на работу в жандармерию в должности переводчицы, где и работала до прихода Красной армии.

Оставшаяся часть националистов – буковинцев недолгое время служила в полиции и других учреждениях , были уволены и выбыли из Барского р-на» [1, арк. 17-18].

Зрештою, за свої небезпечні знайомства та за працю в газеті, яка виходила за німецького окупаційного режиму, Олександр Колодченко відчув на собі всю суворість радянського правосуддя. Заарештований 20 квітня 1944 р. за статтею 54-1 «а» КК УРСР, колишній педагог і

журналіст вироком Військового Трибуналу Військ НКВС Вінницької області від 5 вересня 1944 р. був засуджений до розстрілу з конфіскацією всього особистого майна [1, арк.1,43-44 зв.]. Все ж Олександр Якович не змирився з таким суворим і несправедливим присудом і направив клопотання про перегляд цього рішення до Президії Верховної Ради СРСР, яка на своєму засіданні 22 листопада 1944 р. замінила О.Я. Колодченку розстріл на 20 років каторжних робіт. Покарання О. Колодченко відбував у Норільлазі Красноярського краю, звідки був звільнений 3 жовтня 1955 р. на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня того ж року. Після звільнення виїхав до себе на батьківщину [1, арк.63 зв.]. Реабілітований О.Я.Колодченко був 30 січня 1991р. висновком Прокурора Вінницької області, тобто вже після проголошення України незалежною державою [1, арк.64].

Не менш трагічною була і доля Северина Михайловича Поліщука, 1898 року народження, педагога за фахом, уродженця с. Пилипи-Українські Чуднівського району Житомирської області. За часів німецької окупації з 19 липня до 25 серпня 1941 р. він працював завідуючим відділом постачання Барської районної управи, з 25 серпня 1941 р. до березня 1942 р. – директором середньої школи № 2, з березня 1942 р. до 1 липня 1943 р. – директором агрономічної школи, згодом, до березня 1944 р., – інспектором народної освіти [2, арк. 51 зв.]. В № 13 «Тижневика Барської округи» за 19 липня 1942 р. опублікував статтю під назвою «16 липня 1941 року – день нашого визволення», присвячену річниці перебування німців у м. Бар. Ще одна стаття С.Поліщука, яка називалася «Дійсне обличчя радянського гуманізму» («Тижневик Барської округи», 21 липня 1943 р.), була написана під особистим враженням від побаченого і почутого на розкопках могил жертв більшовицького терору у Вінниці [2, арк.12,44].

Власне, такого послужного списку вистачило, аби вироком Військового Трибуналу Військ НКВС Вінницької області від 5 листопада 1944 р. засудити С.М. Поліщука до 10 років виправно-трудових таборів з конфіскацією особистого майна та позбавленням прав на 5 років [2, арк.53-53 зв.]. Звільнений він був лише після відбуття терміну покарання, 1 квітня 1954 р., а реабілітований 12 лютого 1992 р. висновком Прокурора Вінницької області [2, арк.64-64 зв.].

Таким чином, із вищенаведеного матеріалу випливає, що в умовах окупаційного режиму, попри всі благородні наміри представників «четвертої влади», остання, в силу обставин, змушена була виступати речником пануючої влади. Не стали винятком у цьому плані й українські патріоти з «Тижневика Барської округи», які опинилися між лещатами двох наймогутніших на ту добу тоталітарних режимів. Звідси слідує прямий висновок, що лише в демократичному, правовому суспільстві, у власній державі можливі вільний розвиток та успішне функціонування вітчизняної журналістики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі–ДАВО).-Ф.Р-60263.-Оп.4.-Спр.26457.
2. ДАВО.-Ф.Р-6023.-Оп.4.-Спр.26520.
3. Іванов В. Поняття про засоби масової комунікації: теоретичні та історичні аспекти// Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл.сьомої Всеукр. наук.-теорет.конф.-Львів, 2002.-С.407-410.
4. Кузнєцов.О. З обіймів смерти // Тижневик Барської округи.- 1944.-№11. – 12 березня.
5. Мамай О. Барщина в роки Другої світової війни. Герої Барщини // Бар. Барська земля – крізь призму століть/Матеріали І Міжнародної науково- практичної конференції.-Бар, 2008.- С.341-345.
6. Тижневик Барської округи.-1944.-№ 11.-12 березня.

К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк УКРАИНСКИЙ ЛЕГАЛЬНЫЙ ЧАСОПИС ПЕРИОДА НІМЕЦКОЙ ОКУПАЦИИ «ЕЖЕНЕДЕЛЬНИК БАРСКОГО ОКРУГА»

В статье рассказывается о деятельности, характере и содержании легальной газеты времен немецкой оккупации «Тижневик Барської округи», а также о его ответственном редакторе А.Я. Колодченко.

Ключевые слова: «Тижневик Барської округи», пресса, редактор, А.Я. Колодченко.

K.V. Zavalniuk, T.V. Stetsyuk UKRAINIAN LEGAL CHASOPIS PERIOD NIMETSKOY occupation «Barskiy COUNTY WEEKLY»

The article is about activity, reference and contents publications conditions times germany occupation «The week Bar's district» and his responsible editor O.Y.Kolodchenko.

Keywords: «The week Bar's district», newspaper, editor, O.Y.Kolodchenko.

УДК 655.41(477.43/44)

А.В. Котик

ГАЗЕТА «ПОДІЛЬСЬКИЙ КРАЙ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ

У статті проаналізовано барську газету «Подільський край» від появи першого номера до сьогодення. Показано як під дією різних історичних подій змінювалася редакційна політика, а з нею і змістове наповнення газети.

Ключові слова: газета «Подільський край», інформаційний простір України, гласність, місцеве самоврядування

В інформаційному просторі України важлива роль відводиться друкованим засобам масової інформації, в тому числі й газетам місцевого значення. За десятиліття свого існування вони пройшли випробування і довели свою значимість.

Сімдесят років існує й барська районна газета «Подільський край». Перший номер видання, яке носило назву «Більшовицькими темпами», вийшов 10 квітня 1931 року. Газету справедливо називають літописцем тієї доби, в якій вона існує. В ній, як у своєрідному дзеркалі, відбивається дух часу, відображаються його найголовніші події. Що ми знаємо про початок 30-х років? Це була пора колективізації на селі. Молодій Країні Рад потрібен хліб, слово «хлібозаготівля» стало головною емблемою дня. Ось у такий складний період і народилася районна газета. Потрібна була трибуна, помічник місцевої влади в боротьбі за колективізацію. І ця поміч з'явилася під назвою «Більшовицькими темпами». У довоєнний час вийшло 1705 номерів районної газети, і яких висвітлювалися різні теми: створення перших колгоспів, місцева індустріалізація, утворення соцкультпобуту на селі та інші. Зрозуміло, що газети висвітлювали тогочасне життя країни й району під невсипним оком партійних комітетів, і тому не вся правда потрапляла на сторінки. Цензура робила свою чорну справу. Статті рясніють лише вихваляннями ліній партії. Такий був час, але то історія, і її вже не змінити.

Сьогодні, коли відкрито широкий простір для гласності, ми одержали змогу об'єктивно оцінити ту добу. І знаємо, що було тоді немало помилок, перегинів. Це ж бо наближався великий голодомор 1933 року. І під отим словом «хлібозаготівля» часто значився справжній грабіж. В селян відбирали останнє, за найменше ухиляння від здачі хліба суворо карали. Читаємо заголовки матеріалів перших газет. «Нещадна відсіч «куркулям»«, «Нещадно карати порушників директив партії», «Розтрощити куркульські та правоопортуністичні тенденції», «Вдарити по куркульських вибриках», «За крадіжку буряків – до бупру», «До суду зривників осінньої сівби», «Вигнати куркульських агентів з бригади», «Гальмачів хлібозаготівель – карати» і далі в такому ж дусі. Однак видання також стало наполегливим і безкомпромісним агітатором, за колективізацію, борцем за кращу добу. У той час газета ще не мала рубрик, й редакція не ділилася на відділи. Переважали злободенні виробничі матеріали.

Що характерно на початку 30-х років у районній газеті? Дуже часто вживалися слова «вороги народу», «глитайські агенти», «опортуністи». Це було в дусі часу: ось-ось мав початися чорний період сталінських репресій. Цікавим є ставлення газети до релігії і релігійних свят. Ми знаємо, що в той час боротьба з ними велась нещадна і не завжди у вірний спосіб. «Паска – свято експлуататорів», а не працюючих. « Кому потрібне це свято? Воно потрібне куркулям, антирадянським елементам, ворогам працюючих… Воно потрібне для того, щоб спробувати зірвати організоване проведення більшовицької сівби», – писалося у газеті. В 1933 році в районці з'явилася рубрика «Слідами дописів», отже журналісти почали добиватися дієвості своїх виступів. На жаль, газета не змогла сповна стати об'єктивним літописцем тієї доби. Голодомор 1933 року не знайшов свого відображення на її сторінках. Звинувачувати у цьому журналістів, звичайно, неможливо, бо ця тема стала «дозволеною» лише недавно.

У 1938 газета багато уваги приділяла політичним питанням. Особливо судовому процесу над антирадянським «право-троцькістським блоком» Бухаріна, Рикова, Ягоди. Друкувалися листи колгоспників, які засуджували цих «ворогів народу» й вимагали їх суворо покарати. Знайшли своє відображення й інші події тієї доби: війна в Іспанії, подвиг папанінців. Велася постійно агітація за позику третьої п'ятірки, за виконання хлібоздачі. Про репресії, звісно, не було й мови. Простежувалися лише деякі їх ознаки: часто траплялися на сторінках вислови «ворогів народу – до відповідальності», із номера в номер друкувалися портрети Сталіна – культ особи досяг апогею. Були часто добірки матеріалів під «шапкою»: «По-більшовицькому проведемо весняні сільськогосподарські роботи». Своїх фотоілюстрацій газета

ще не мала, але вже з'явилася рубрика «Комсомольське життя». Автори почали підписуватися своїми прізвищами. Редакція вела роботу з сількорами.

Велика Вітчизняна війна перервала випуск газети. Інформаційний простір про правду війни заповнювали листівки місцевих патріотів. Роботу редакції було відновлено лише у 1946 році. Що це був за час – відомо. Перший рік четвертої сталінської п'ятирічки. Триває відбудова зруйнованого війною народного господарства. Газета, звичайно, не могла залишитися осторонь цієї справи. «Пройде небагато років, – писалося в першому номері «нового життя» за 1946 рік, – і ми, радянські люди, героїчною працею залікуємо рани, нанесені війною. Наша неосяжна країна вкриється новими фабриками і заводами…Небувало розквітне культурне життя наших народів.» Зрозуміло, що головним завданням того дня був розвиток сільського господарства, створення достатку продуктів харчування. Адже країна після війни перебувала на голодному пайку. Тому в районі широко розгорнулось соціалістичне змагання за вирощення високих урожаїв.

Та, мабуть, найголовнішою подією дня в січні 1946 року стала підготовка до перших повоєнних виборів до Верховної Ради СРСР. Домінують в газеті заголовки: «Й.В. Сталін – наш перший кандидат у депутати Верховної Ради СРСР». В цей період районна газета набуває певної тематичної спрямованості. Матеріали друкуються під тематичними рубриками «10 лютого всі на вибори», «Бесіди в виборцями», «Партійне життя», «Бесіди про Конституцію СРСР», «Змагання майстрів високого врожаю». Висвітлено в газеті і хід виборів. Характерним є також відображення трудового ентузіазму людей на повоєнній відбудові.

Цікавим є період з 1964 року, коли до влади прийшов Л.І. Брежнєв і стартував «період застою», який однак застійним для колективу редакції не був. Газета в цей час стає набагато цікавішою і змістовнішою. Урізноманітнились жанри й тематика матеріалів, вони стали набагато читабельнішими, ніж раніше. Звичайно, не можна не помітити, що знову на сторінки повернувся культ особи партійного і державного керівника: цитувалися виступи Л.І. Брежнєва, часто друкувалися його портрети. Але газета все-таки ставала все об'єктивнішою в своїх оцінках, цікавішою і насиченішою. Перед колективом постали нові цілі і завдання – відновлення зруйнованого фашистами народного господарства через призму людини праці, показ трудових здобутків колективів, соціалістичного змагання за найвищі показники. Гортаючи пожовклі сторінки підшивок газет тих років, можна зримо уявити важке, але сповнене надій на краще, у близькому майбутньому, життя людей, проникнути у їх проблеми і турботи.

Місто відновлювало промислові підприємства, відбудовувалось, велика увага газети була прикута до села, де були свої передовики, і писати було про кого. За час існування газети кілька разів змінювалась її назва: «Нове життя», «Радянський прапор», «Нові горизонти», «Червоний промінь», а з листопада 1991 року – «Подільський край». Правда, нова назва газети не змінювала її змісту й функцій – бути колективним пропагандистом, колективним агітатором і колективним організатором.

Десять років тому Україна стала незалежною державою, прийняла свою Конституцію, яка гарантує право наших співвітчизників на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на безперешкодне отримання повної та неупередженої інформації.

На жаль, подібні змін в житті суспільства не проходять безболісно. Газети, насамперед районні, першими відчули економічну скруту через високі ціни на папір, поштові й поліграфічні тарифи, зменшення тиражів від малої кількості передплатників. Та незважаючи на певні економічні і фінансові труднощі, газета виходить без пауз і зривів. Варто зазначити, що з перших днів незалежності України, колектив редакції підтримує державницькі позиції, курс економічних реформ, демократичні процеси розвитку суспільства, подає матеріали не тільки про економічне, політичне і соціально-культурне життя району, а висвітлює роботу обласних організацій та важливі події з життя української держави. На її сторінках виступають представники органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, передплатники й читачі газети. Саме на її шпальтах ми знайомимось з талановитими земляками, що пишуть чудові ліричні твори, дізнаємось про перемоги спортивних команд, стаємо свідками й учасниками безлічі культурно-масових заходів. Керівники відділів, управлінь райдержадміністрації та районної ради, організацій та підприємств району діляться проблемами, що існують сьогодні в районі разом з народом шукають шляхи їх вирішення.

Оглядаючи пройдений газетою шлях за 70 років, не можна не згадати її творців, реакційних працівників, керівників газети. В різні часи редакційний колектив очолювали

Рибощук, Черкаський, Олійник, Шинкаренко, Максимчук, П.Ф. Тимошенко. Останні роки редактором газети є М.Й. Корчинський. Довго в газеті працювали Павло Хлопецький, Іван Дорочинський, Артур Ловчинський, Григорій Оліянчук, Григорій Мельник, Олександр Мончук і чимало інших. Саме тут розпочинали свій трудовий шлях Василь Рябоконь, який і сьогодні займає відповідальну посаду в столиці, Клавдія Боровикові, Михайло Климчук, які потім очолювали редакційний колектив в інших районах, і цілий ряд інших.

За підтримки і сприянні редакції близько десяти юнаків і дівчат закінчили факультети журналістики й працюють в різних інформаційних виданнях: Микола Юрчишин і Сергій Сай-Боднар – в київських газетах, Анатолій Тетянчук працював в обласній газеті «Панорама», нині заступник редактора «Подільського краю». Зміст газети, тематична спрямованість, нарешті, її авторитет значною мірою залежать від творчого колективу редакції, професійного досвіду і відношення до справи всіх працівників. Тривалий час в редакції працюють Тамара Шаворська (заввідділом), Віктор Базай (фотокореспондент), Михайло Корчинський , Павло Тимошенко, який очолює цей редакційний колектив.

Вийти в світ газета може тільки при наявності сучасної поліграфічної бази і кадрів поліграфістів. В Барській друкарні, яку вже тривалий час Очолює Дмитро Парчевський, сформований досвідчений колектив поліграфістів. Тут вперше в області було впроваджено офсетний спосіб друку а в останній час – комп'ютерний набір.

Нині редакційний колектив за участю громадських авторів гідно продовжує і збагачує кращі традиції газети, правдиво і об'єктивно інформує жителів району про суспільно-політичне і економічне життя району, стоїть на захисті загальнолюдських цінностей. Демократія і свобода слова розкрили для «Подільського краю» нові, більш широкі горизонти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. З історії радянської Вінниччини. Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво 1960 с. 70-79.
2. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XXII століттях. Історичне дослідження. – Вінниця, 1993. – с. 80.
3. Михайлин І.Л. Історія української журналістики. Харків: Прапор, 2004.- с. 60-63.
4. Грицак Я. Нарис історії України – К., 1996. – с. 198-200.
5. Вінницький обласний державний архів. Путівник.: Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво, 1960. – с. 45-50.

А.В. Котик ГАЗЕТА «ПОДОЛЬСКИЙ КРАЙ» СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИСТОРИИ

В статье проанализировано барскую газету «Подольский край» от появления первого номера до сегодняшнего дня. Показано как под действием различных исторических событий менялась редакционная политика, а с ней и содержание газеты.

Ключевые слова: газета «Подольский край», информационное пространство Украины, гласность, местное самоуправление

A.V. Kotyk NEWSPAPER «PODOLSK REGION» THROUGH THE PRISM HISTORY

The article analyzes the newspaper «Podolsky kray» from the appearance of the first issue until today. As shown by various historical events changed the editorial policy, and with it the content of the newspaper.

Keywords: newspaper Podolsk Region, Ukraine information space, transparency, local government

УДК [72.03:16+016:72] (477.44)

Г.А. Войцехівська, І.В. Войцехівська

БІБЛІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТА БАР ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджено історію міста Бар Вінницької області на базі книжкового фонду Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного.

Ключові слова: малі міста України, бібліографічне дослідження, місто Бар Вінницької області

У книжковому фонді Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного акумулюється література з питань будівництва, архітектури, образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва, а також містобудування.

Комплектуванню фонду з історії містобудування приділяється надзвичайна увага, тому тут зібрано унікальні видання XVI-XXI століть, що характеризують різні міста світу в різні хронологічні періоди.

До конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права)» на базі бібліотечного фонду Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного проведено бібліографічне дослідження історії міста Бар Вінницької області.

Бар – унікальне мале українське місто, яке славиться своїми пам'ятками та історією. Про місто розповідають опубліковані матеріали, наявні у фонді бібліотеки. Дослідження показало, що тут зберігаються видання, які вийшли у польських (Варшава), українських (Бар, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса, Тернопіль) та російських (Москва, Санкт-Петербург) видавництвах. Визначено хронологічні рамки досліджуваних видань: остання чверть XIX століття (1873 рік) – XXI століття (2010 рік).

При аналізі видань виявлено, що в XIX столітті у варшавських видавництвах вийшли альбоми Яна Матейки [35] і Наполеона Орди [36] та «Slownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» [37], в яких інформувалося про місто Бар. Так, в альбомі Яна Матейки (1873) на арк. 21, 26 вміщено портрет Бони Сфорци, на арк. 43 – її королівська корона. В альбомі Наполеона Орди (1876) вміщено ілюстрацію міста Бар (арк. 100). В першому томі географічного словника (1880) описано місто Бар Вінницької області.

Наприкінці XIX століття (1897) в Санкт-Петербурзі вийшов п'ятий том багатотомного видання «Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении», присвячений Україні (Малоросії), Поділлю та Волині [14], в якому розповідається також про архітектурні пам'ятки міста Бар.

У виданнях, що виходили на початку XX століття в Києві і Кам'янці-Подільському, досліджувалися пам'ятки, історичні місцевості та видатні місця Поділля. Так, опис пам'яток міста Бар знайшов відображення в книзі В. К. Гульдмана «Памятники старины в Подолии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)» (1901) [11]. У цій книзі також зазначено інформацію побутового плану про те, що на городі міщанина Василя Крижанівського знайдено клад срібних монет.

У дев'ятому випуску праць Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (1901), присвяченому приходам і церквам Подільської єпархії [33], значне місце відведено інформації про місто Бар.

У книгах Є. Сіцінського «Храмы города Бара Могилевского уезда» [1903] [30], «Исторические местности Подолии и их достопримечательности» (1911) [29], «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.» (1928) [28] вміщено історичні нариси, що розповідають про місто Бар.

У фонді бібліотеки зберігається репринтне перевидання книги М. С. Грушевського «Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.)» (1996) [10].

Текстова та ілюстративна інформація про місто Бар Вінницької області відображена в матеріалах звіту про роботу спеціальної експедиції Академії архітектури УРСР, що була здійснена до Вінницької області в 1949 році з метою вивчення питань сільського і колгоспного будівництва [21].

У 1960-х-1970-х роках в українських видавництвах почали виходити путівники й енциклопедичні видання, присвячені історії та визначним місцям різних регіонів України, зокрема Поділля та Вінничини. Широкому читацькому колу відомі книги Д. І. Гнатюка про визначні місця України [7, 8], куди ввійшла інформація і про місто Бар. У 1968 р. в одеському видавництві «Маяк» було видано путівник «Пам'ятні місця Вінничини» [22], в 1979 р. у цьому ж видавництві – путівник «Гордість Поділля» [9], де описано пам'ятки міста Бар. У 1972 році А. М. Подолинним у тому ж видавництві видано невеличкий, але змістовний путівник, присвячений місту Бар Вінницької області [26]. Також добре відома всім дослідникам та мистецтвознавцям двадцятишеститомна «Історія міст і сіл УРСР», один із томів якої присвячено Вінницькій області (1972), де описано й місто Бар [18].

У 1980-х роках українські науковці починають фундаментально досліджувати історію та визначні місця України. Подільський край і Вінничина були серед перших досліджуваних об'єктів. Завдяки самовідданій праці науковців, побачив світ чотиритомний ілюстрований каталог-довідник «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», у другому томі якого представлена Вінницька область (1985) [23] (вийшов у київському видавництві

«Будівельник»). У київському видавництві «Наукова думка» в 1987 році вийшов ще один каталог-довідник «Памятники истории и культуры Украинской ССР», у якому також описано пам'ятки міста Бар. Про місто та вихідців із нього – предків Василя та Івана Григоровичів-Барських – науковці публікують інформацію в щорічнику «Наука і культура. Україна», що видається Академією наук УРСР (1987) [15].

У цьому ж році в київському видавництві «Мистецтво» вийшов фотоальбом «Вінниччина» [4], а в наступному році в московському видавництві «Искусство» виходить путівник українського будівельника, краєзнавця Д. В. Малакова «По Восточному Подолью: (От Жмеринки до Могилева-Подольского)» [19], де значне місце відведено опису міста Бар Вінницької області.

Завершується хронологічний ряд видань XX століття з фонду бібліотеки, де є інформація про місто Бар Вінницької області, науковим збірником «Подільська старовина» [25], видрукованим Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм у 1993 році.

Початок XXI століття ознаменувався виходом у київському видавництві «Брама» унікального дослідження «Герби міст України (XIV – І половина XX ст.)» (автори А. Б. Гречило, Ю. К. Савчук та І. І. Сварник, 2001) [1], де вміщено текстовий та ілюстративний матеріал про герби міста Бар.

У бібліотечному фонді зберігаються журнальні публікації українських журналістів та дослідників про родину Григоровичів-Барських, вихідців з м. Бар Вінницької області [16, 27].

2008 рік в історії міста Бар відзначається великою кількістю публікацій, що розповіли про історію та сучасний стан міста. Це пов'язано, перш за все, з проведенням І Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть» (2008) [2] та виданням путівника, у якому висвітлена історія, культура і туризм міста Бар (2008) [3].

Також великого розголосу набуло впровадження у 2008 році бібліотечного проекту «Історія малих міст України» у рамках бібліотечного клубу «Національні святині» Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного, перше засідання якого було присвячене місту Бар Вінницької області. Бібліотечні працівники та журналісти активно висвітлювали цей проект [5, 6, 13, 17, 20].

Саме тоді громадські активісти і науковці Києва й міста Бара, представники місцевої влади проводили активну роботу, спрямовану на пошук шляхів розвитку сучасного Бара, у зв'язку з чим 2 липня 2009 року в приміщенні Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного було проведено круглий стіл «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи», про що опубліковано інформацію в щорічнику Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного [12].

Одним з останніх видань про місто Бар є книга А.І. Сторожук, кандидата мистецтвознавства, доцента, викладача музики Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, «Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти)») (2010) [31], яка є важливим чинником виховання патріотизму, знання історії свого рідного краю в підростаючого покоління барчан. При укладанні посібника автор опрацювала доробки відомих учених – В. Антоновича, М. Грушевського, І. Крип'якевича, М. Орловського, Є. Сіцінського, М. Яворовського, а також наукові розвідки місцевих краєзнавців – І. Барладина, М. Йолтуховського, с. Меснянкіна, с. Навроцького. На основі матеріалів архівів, Вінницького краєзнавчого музею, відомостей статистичних збірників, документів обласного та районного військкоматів, періодичних видань, свідчень очевидців автором складено історичну довідку про місто Бар та Барський район, у якій відображено періоди виникнення і розвитку міста в різні часи, вміщено інформацію про діяльність сучасних промислових підприємств, культурних, освітніх, медичних та адміністративних закладів. Навчальний посібник дає можливість ознайомитися з пам'ятками історії, мистецтва й архітектури, що збережені в історичному центрі міста Бар та на його околицях. Цінним є те, що опис кожної пам'ятки супроводжується посиланням на літературу. Це дає можливість при вивченні матеріалу опрацювати першоджерела. Також є корисними дані про персоналії, які причетні до тієї чи іншої пам'ятки, та додаткові дані щодо пам'яток. У навчальному посібнику також уміщено «Словник пам'яток історії та архітектури Барського району Вінницької області», де наведено назву населеного пункту, назву пам'ятки й адресу її розташування, детальні примітки, в яких подано короткий опис пам'яток та інформацію про персоналії. Словник містить цінну краєзнавчу інформацію, що сприятиме кращому сприйняттю та

засвоєнню матеріалу. «Хронологічні дані найважливіших подій в історії міста Бара та його околиць», викладені як додаток до посібника, змальовують Барський край від раннього палеоліту (близько 300 тис. років тому) до сьогодення (1 вересня 2009 р.). До найважливіших подій в історії Бара також віднесено засідання бібліотечного клубу «Національні святині», присвячене історії міста (10 червня 2008 р.).

Завершуючи коротку характеристику навчального посібника, варто зазначити, що його видання несе в собі потужний патріотичний заряд і буде сприяти вивченню історії Барського краю майбутніми поколіннями дослідників.

Наведений аналіз бібліографії міста Бар свідчить про те, що копітка робота з вивчення опублікованих матеріалів, які розкривають історію міста, його пам'ятки чи визначні місця, його сучасний стан, розпочалась і продемонструвала значний пласт видань, які побачили світ у різних хронологічних періодах і різних країнах. Дослідження документальної бази з історії міста Бар Вінницької області буде продовжуватися фахівцями Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного, і перелік документів буде збільшуватися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бар = Bar: Місто, районний центр Вінницької області // Герби міст України (XIV – І пол. XX ст.) / А.Б. Гречило, Ю.К. Савчук, І.І. Сварник. – К.: «Брама», 2001. – С. 69: герби. – Бібліогр. в кінці ст.
2. Бар. Барська земля – крізь призму століть: І Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2008 р., м. Бар / Ін-т історії України НАН України, Ін-т археології НАН України, Вінниц. філія Центру дослідж. історії Поділля, Барська міська рада, Барський гуманіт.-пед. коледж імені Михайла Грушевського. – [б. м.], 2008. – 447 с.
3. Бар: історія, культура, туризм: Путівник. – Тернопіль: Наш Світ, 2008. – 20 с.: іл., карти.
4. Вінничина: Фотоальбом / Упоряд. та вступ. ст. В. Ф. Корицького. – К.: Мистецтво, 1987. – 144 с.: іл. – (Землі квітучої краса). – Текст укр., рос., англ. та нім. мовами.
5. Войцехівська Г.А. У Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В.Г. Заболотного: новий бібліотечний проект // Будівництво України. – 2008. – № 7. – С. 44-47.
6. Войцеховская Г. Украинский Бар // Строительство & реконструкция. – 2008. – № 9. – С. 60-61: цв. ил.
7. Гнатюк Д.І. Визначні місця України / Д. І. Гнатюк, Б. І. Силін; Редкол.: І.О. Ігнаткін та ін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 723 с.: іл.
8. Гнатюк Д.И. Достопримечательности Украины / Д. И. Гнатюк, Б. И. Силин; Редкол.: И. А. Игнаткин [и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Госполитиздат УССР, 1960. – 799 с.: ил.
9. Гордість Поділля: Путівник / В. Д. Бовкун [та ін.]. – Одеса: Маяк, 1979. – 135 с.: іл.
10. Грушевський М.С. Барське староство: Іст. нариси (XV-XVIII ст.) / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Репр. воспроизведение изд. 1894 г. – Львів, 1996. – 624 с.
11. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии: (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского управления, 1901. – 401 с.
12. Діяльність Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного у 2009 році: Інформ.-аналіт. огляд / Уклад. Г. А. Войцехівська; Редкол.: Г. А. Войцехівська (відп. ред.), Д. О. Мироненко, О. П. Пацеля. – К.: ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, 2010. – 84 с.
13. До історії малих міст України // Інформаційний бюлетень / Мінрегіонбуд України. – 2008. – № 8. – С. 47-48.
14. Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 5: Малороссия, Подолия и Волынь: Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Киевская губернии. Ч. 1 / Под общ. ред. П. П. Семенова. – С.-Петербург; М.: Изд. Товарищества М. О. Вольф, 1897. – 332 с.: 289 рис. в тексте.
15. Іваненко В. Загадки старовинного рукопису: На історичному тлі розвитку просвітництва на Україні виділяються дві яскраві постаті братів Василя та Івана Григоровичів-Барських / В. Іваненко, О. Камінецький // Наука і культура: Україна: Щорічник / Академія наук УРСР. – К.: Знання, 1987. – Вип.21. – С. 285-290: іл.
16. Карманова И. Украинский архитектор Григорович-Барский // БудМайстер. – 2004. – №1/2. – С. 46-47: фото.цв.
17. Каюмов М. Що «нарили» у Барі столичні археологи // Місто (Вінниця). – 2008. – № 27.
18. Локаєнко А.Р. Бар / А. Р. Локаєнко, І. П. Пшук // Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. / Голов. ред. укр. рад. енцикл. – К.: УРЕ, 1972. – Т.: Вінницька обл. – С. 113-124: іл.
19. Малаков Д.В. По Восточному Подолью: (От Жмеринки до Могилева-Подольского). – М.: Искусство, 1988. – 167 с.: ил. – (Дороги к прекрасному).

20. Меснянкін Є. Місто Бар – у клубі національних святинь України // Барчани. – 2008. – 13 черв. – С. 12-13: фото.
21. Отчет о работе экпедиции Академии архитектуры УССР по изучению вопросов сельского и колхозного строительства в районах Житомирской и Винницкой областей. – К., 1949. – 26 л.
22. Пам'ятні місця Вінничини: Путівник / Н. С. Квєтний [та ін.]; Під ред. А. Ф. Олійник. – 2-е вид., доп. – Одеса: Маяк, 1968. – 111 с.: іл.
23. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (Иллюстрированный справочник-каталог). В 4 т. Т. 2: Винницкая область. Волынская область. Ворошиловградская область. Днепропетровская область. Донецкая область. Житомирская область. Закарпатская область. Запорожская область. Ивано-Франковская область. Кировоградская область. Крымская область / Госстрой УССР, Укрпроектреставрация, КиевНИИТИ; Гл. ред. Н. Л. Жариков; Ред. И. И. Артеменко [и др.]. – К.: Будівельник, 1985. – 336 с.: ил. – Библиогр.: с. 334-336.
24. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Кат.-справ. / Гл. ред. П. Тронько; Зам. гл. ред.: Г. К. Злобин, Ю. А. Олененко; Секретарь В. И. Тимофеенко. – К.: Наук. думка, 1987. – 736 с. – Имен. указ.: с. 714-736.
25. Петрушенко Р.М. Художні особливості розписів кераміки Бара XIX – поч. XX ст. // Подільська старовина: Наук. зб.: На пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Вінницький обласний краєзнавчий музей. – Вінниця, 1993. – С. 409-419: іл. – Бібліогр. в кінці ст.
26. Подолинний А.М. Місто Бар: Путівник. – Одеса: Маяк, 1974. – 19 с.: іл.
27. Попельницька О. Найбільші землевласники і підприємці київського Подолу XVII-XVIII ст.: історико-топографічний та генеологічний аспекти // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 3-31. – Бібліогр. в кінці ст.
28. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.: (Історико-археологічні нариси). – К., 1928. – 99 с.: іл., плани. – Бібліогр. в кінці ст.
29. Сецинский Е. Исторические местности Подолии и их достопримечательности. – Каменец-Подольск: Типография Св.-Троицкого Братства, Городской дом, 1911. – 19 с.
30. Сецинский Е. Храмы города Бара Могилевского уезда: (Ист. очерк). – [б. м.], [1903]. – 60 с.
31. Сторожук А.І. Подільський Бар та його околиці: історія та сучасність (Події. Особистості. Факти): Навч. посібник. – К., 2010. – 281 с.: іл.
32. Титаренко В. Бар чи Шаргород? // Народне мистецтво. – 2008. – № 1/2. – С. 36-39: кольор.іл.
33. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольск: Типография С. П. Киржацкого, 1901. – 1064 с.
34. Украина – край волшебный: Фотоальб. / Авт. вступ. ст. В. Коротич. – К.: Спалах, 2006. – 167 с.: фото.
35. Album Jana Matejki: альбом. № 1-3 / Сост. K. W. Wojcickiego. – Warszawa: Drukarnia S. Lewentala, [1873]. – 48 л.: рис., портр.
36. Orda, Napoleon. Album widoków gubernij GrodzieŃskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej i Mochilowskiej, w trzech seryach, przedstawiających miejsca histiryczne z czasow wojen; Tureckich, Tatarskich, Krznżackich i Kozackich, oraz przedhistorycne, jako to; Mogiła Perypiatychy, Zamku Mamaja w Bukach ets., również stare ruiny zamków oboronnych i piękne rezydencye, świadczące o przeszłości i cywilizacyi tego kraju. – Warszawa: Litografja Maksymiljana Fajansa, 1876. – 144 л.
37. Slownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1 / Pod red.: F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Waltwskiego. – Warsawa: Wieku, 1880. – 960 c.

Г. А. Войцеховская, И. В. Войцеховская БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ГОРОДА БАРА ВИННИЦКОИ ОБЛАСТИ

Исследована история города Бар Винницкой области на базе книжного фонда Государственной научной архитектурно-строительной библиотеки имени В. И. Заболотного

Ключевые слова: малые города Украины, библиографическое исследование, город Бар Винницкой области

H.A Woytsekhivska., I.V. Woytsekhivska BIBLIOGRAPHIC STUDY OF THE HISTORY OF BAR AREA VINNITSKOI

The history of Bar, Vinnytsia region is studied on the basis of books of the Zabolotnov State scientific architecture and construction library.

Keywords: small cities of Ukraine, bibliographic research, city Bar, Vinnytsia region

Р Е Ц Е Н З І Ї

УДК 94(477)

Ю. А. Зінько. І. М.Романюк

БАКАЛЕЦЬ О.А. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – ЛЬВІВ: «МАГНОЛІЯ 2006», 2010. – 579 С.

У статті прорецензовано навчальний посібник з історії України для неісторичних факультетів вищих навчальних закладів України

У розбудові Української держави важливим завданням і складовою внутрішньої політики є формування національної свідомості й історичної пам'яті нашого народу. Впродовж близько 70 років минулого століття в Україні під забороною об'єктивних досліджень перебувало багато сторінок вітчизняної історії. Лише зі здобуттям Україною державної незалежності відкрилися сприятливі можливості для розширення проблематики історичних досліджень, видання навчальної літератури. З'явилася низка підручників, посібників, довідників з історії України. Серед них гідне місце займає навчальний посібник кандидата історичних наук, викладача Барського гуманітарного-педагогічного коледжу імені м. С. Грушевського та Глухівського державного університету імені Олександра Довженка Олексія Андрійовича Бакальця «Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття».

Перш за все слід зазначити, що навчальний посібник «Історія України» укладений за навчальною програмою Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України з курсу «Історія України для студентів неісторичних факультетів вищих закладів освіти України.

Власне сама структура посібника є класичною. Він складається з передмови, 14 тем, 72 параграфів які охоплють період від найдавніших часів і до весни 2010 року. Оригінальними є композиція структурних частин посібника, виклад матеріалу. Кожний розділ містить об'ємний фактичний матеріал, опорні логічні таблиці, хронологію найважливіших історичних подій, історичні документи, а також найважливіші терміни, ілюстрації. Перевірці засвоєння знань сприяють тести та контрольні запитання в кінці кожної теми та після історичних документів.

Позитивною рисою посібника є його об'єктивність, відсутність одностороннього підходу до оцінок тих чи інших явищ, котрі знайшли відображення в історичному процесі.

Рецензоване видання вміщує дані про протодержавні й державні утворення на теренах України, головні події української політичної та соціально-економічної історії, різноманітні суспільно-політичні течії, події воєнної історії всіх часів, зовнішню політику України, українську культуру.

Особлива увага приділяється національно-визвольній боротьбі українців. Специфікою посібника є використання ілюстрацій у вигляді історичних подій і постатей, зображених на вітчизняних ювілейних та пам'ятних монетах. У цьому його оригінальність.

Цінність видання ще й в тому, що в кожному розділі і підрозділах наведені змістовні біографічні довідки про визначних політичних і громадських діячів, представників українського національного-визвольного руху, яких тоталітарна система зараховувала до «ворогів народу», подано статистичний огляд творчого доробку вчених, письменників, митців.

Посібник містить також словник історичних термінів, перелік питань до іспиту з історії України, а також список літератури.

З метою активізації роботи студентів, вироблення у них власного бачення проблеми, критичного мислення, особливо, що стосується спірних «білих плям» в історії, автор пропонує різні точки зору істориків як сучасних так і минулого щодо вирішення цих проблем.

Вищесказане свідчить про універсалізм видання. Воно може прислужитись учням старших класів, абітурієнтам, учням гуманітарних ліцеїв, студентам денної та заочної форми навчання, вчителям шкіл тай усім хто хоче знати багатовікову історію України.

Рецензована праця, не позбавлена певних недоліків, зокрема зустрічаються окремі положення і концептуальні моменти, які, як і раніше, залишаються спірними. Іноді вони відтворюють ідеалізовану думку, окремі підрозділи дещо переобтяжені фактичним матеріалом.

Однак навчальний посібник Олексія Андрійовича Бакальця є важливим внеском у вітчизняну історичну науку. Даний посібник буде корисним у вивчені та осмислені складного, насиченого подіями, але цікавого і повчального історичного минулого України.

Bakalets O . HISTORY OF UKRAINE FROM ANCIENT TIMES TO THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: TEXTBOOK. -LVIV: «MAGNOLIA 2006, 2010. -579P.

The article reviewed by a textbook on the history of Ukraine for the non-historical faculties of higher educational institutions of Ukraine

УДК 94(477)

О.К. Струкевич

СВІДЕРСЬКИЙ Ю.Ю., ОКАРИНОВСЬКИЙ В.М. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА І. ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIIV СТ. ПРОБНЕ ВИДАННЯ. –ТЕРНОПІЛЬ, 2010. – 400 С.

МИХАЛЬЧУК П.А., КУЦИЙ І.П., БРОСЛАВСЬКИЙ В. Л. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА ІІ (КІНЕЦЬ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.). ПРОБНЕ ВИДАННЯ. –ТЕРНОПІЛЬ, 2010. – 412 С.

У даній статті прорецензовано найновіші підручники з історії України. Посібник написано з позицій критичного та неупередженого підходу авторів до аналізу історичного процесу.

Перша і друга частини рецензованого видання охоплюють історію нашої Батьківщини від найдавніших часів до початку XX ст. Історичний процес подано у контексті європейських цивілізаційних вимірів. Історію України висвітлено у взаємозв'язку з історією країн європейської цивілізації. Останнє особливо яскраво виявляється при викладанні історії західноукраїнських земель.

Курс лекцій базовано на досягненнях новітньої вітчизняної історіографії. Зокрема використано напрацювання академіків НАН України. Я. Д. Ісаєвича, В. М. Литвина, В. А. Смолія, І. Ф. Кураса, П. П. Толочка, чл. кор. НАН України О. П. Реєнта, професорів В. Й. Борисенка, Я. Й. Грицака, О. І. Гуржія, Л. Л. Залізняка, В. М. Рички, Н. М. Яковенко та ін.

Матеріал викладено за хронологічно-тематичним принципом, що дозволяє читачам чітко структурувати матеріал, швидко знаходити необхідні історичні сюжети. Як і належить навчальному посібнику, рецензований курс лекцій містить рекомендовані джерела і літературу, контрольні питання, тестові завдання, що звичайно сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу студентами. Науково-методичний посібник включає предметний та іменний покажчики, що дозволяє зручно використовувати курс для студентської наукової роботи різних рівнів складності.

Авторам удалося уникнути ідеологічної упередженості та політико-культурної заангажованості, що, безперечно, є перевагою видання. Матеріал викладено чіткою, логічною мовою. Лекції легко сприймаються читачами.

Автори насамперед сконцентровані на політичній та соціальній історії, доволі широко представлено історико-економічні виклади у рамках обгрунтувння політичних чи соціальних мотивів діяльності соціальних суб'єктів історичного процесу, що відповідає стану сучасної історичної науки в Україні.

Автори не обминають складних тем, подаючи як власний погляд на їх сутність, так і викладаючи погляд на них тих вчених, які дотримуються різних точок зору.

Вважаємо, що потребує глибшого аналізу проблема змісту козацького автономізму до утворення держави Б. Хмельницького та змісту автономізму у другій половині XVII-XVIII ст. Адже вони були наповнені різним соціально-політичним та політико-культурним змістом.

Автори визначають політичне тіло, організоване Б. Хмельницким, як Українську козацьку державу. У такому разі виникає потреба охарактеризувати політичну систему, а не лише соціальну структуру цієї держави.

Незгоду викликає визначення історичних процесів між 1648-1676 рр. як «Козацької революції». Вважаємо, що така назва веде до звуженого сприйняття того часу. За рамками

Однак навчальний посібник Олексія Андрійовича Бакальця є важливим внеском у вітчизняну історичну науку. Даний посібник буде корисним у вивчені та осмислені складного, насиченого подіями, але цікавого і повчального історичного минулого України.

Bakalets O . HISTORY OF UKRAINE FROM ANCIENT TIMES TO THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: TEXTBOOK. -LVIV: «MAGNOLIA 2006, 2010. -579P.

The article reviewed by a textbook on the history of Ukraine for the non-historical faculties of higher educational institutions of Ukraine

УДК 94(477)

О.К. Струкевич

СВІДЕРСЬКИЙ Ю.Ю., ОКАРИНОВСЬКИЙ В.М. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА І. ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIIV СТ. ПРОБНЕ ВИДАННЯ. –ТЕРНОПІЛЬ, 2010. – 400 С.

МИХАЛЬЧУК П.А., КУЦИЙ І.П., БРОСЛАВСЬКИЙ В. Л. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА ІІ (КІНЕЦЬ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.). ПРОБНЕ ВИДАННЯ. –ТЕРНОПІЛЬ, 2010. – 412 С.

У даній статті прорецензовано найновіші підручники з історії України. Посібник написано з позицій критичного та неупередженого підходу авторів до аналізу історичного процесу.

Перша і друга частини рецензованого видання охоплюють історію нашої Батьківщини від найдавніших часів до початку XX ст. Історичний процес подано у контексті європейських цивілізаційних вимірів. Історію України висвітлено у взаємозв'язку з історією країн європейської цивілізації. Останнє особливо яскраво виявляється при викладанні історії західноукраїнських земель.

Курс лекцій базовано на досягненнях новітньої вітчизняної історіографії. Зокрема використано напрацювання академіків НАН України. Я. Д. Ісаєвича, В. М. Литвина, В. А. Смолія, І. Ф. Кураса, П. П. Толочка, чл. кор. НАН України О. П. Реєнта, професорів В. Й. Борисенка, Я. Й. Грицака, О. І. Гуржія, Л. Л. Залізняка, В. М. Рички, Н. М. Яковенко та ін.

Матеріал викладено за хронологічно-тематичним принципом, що дозволяє читачам чітко структурувати матеріал, швидко знаходити необхідні історичні сюжети. Як і належить навчальному посібнику, рецензований курс лекцій містить рекомендовані джерела і літературу, контрольні питання, тестові завдання, що звичайно сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу студентами. Науково-методичний посібник включає предметний та іменний покажчики, що дозволяє зручно використовувати курс для студентської наукової роботи різних рівнів складності.

Авторам удалося уникнути ідеологічної упередженості та політико-культурної заангажованості, що, безперечно, є перевагою видання. Матеріал викладено чіткою, логічною мовою. Лекції легко сприймаються читачами.

Автори насамперед сконцентровані на політичній та соціальній історії, доволі широко представлено історико-економічні виклади у рамках обгрунтувння політичних чи соціальних мотивів діяльності соціальних суб'єктів історичного процесу, що відповідає стану сучасної історичної науки в Україні.

Автори не обминають складних тем, подаючи як власний погляд на їх сутність, так і викладаючи погляд на них тих вчених, які дотримуються різних точок зору.

Вважаємо, що потребує глибшого аналізу проблема змісту козацького автономізму до утворення держави Б. Хмельницького та змісту автономізму у другій половині XVII-XVIII ст. Адже вони були наповнені різним соціально-політичним та політико-культурним змістом.

Автори визначають політичне тіло, організоване Б. Хмельницким, як Українську козацьку державу. У такому разі виникає потреба охарактеризувати політичну систему, а не лише соціальну структуру цієї держави.

Незгоду викликає визначення історичних процесів між 1648-1676 рр. як «Козацької революції». Вважаємо, що така назва веде до звуженого сприйняття того часу. За рамками

революції залишаються селяни, міщани, духовенство, православна шляхта. Така назва обминає питання глибоких соціально-економічних, -політичних, -культурних перетворень, що стосувалися не лише козацтва, а усіх станів та верств тогочасної України. Назва «Перший період Козацької революції (1648-1676 рр.)» спонукає до питання: а який часовий проміжок слід вважати другим періодом.

Викладаючи історію кінця XVII-XVIII ст. автори одним з вирішальних чинників вважають наявність обмеженої державності, яка дозволила українському народові розвинути кращі риси національного характеру. З іншого боку не менш вагомим чинником вони вважають імперську політичну доктрину Москви, яка утвердилася на зламі двох століть і втілюється у політичному курсі «на повну інтеграція українських земель у склад Російської імперії». Саме у рамках протистояння цих двох історичних чинників і викладається історія вказаного періоду. Не можна не погодитися з таким визначенням сутності головної суперечності тогочасного історичного процесу. Однак не можна погодитися з використанням при цьому поняття «інтеграція». Адже за визначенням інтеграція передбачає об'єднання яких-небудь частин, складових, що мають однотипні характеристики, тому ідуть назустріч, взаємно зближуються, спонукувані внутрішніми потребами. Якраз цього історія кінця XVII-XVIII ст. у взаєминах України та Росії не фіксує. Автори самі це стверджують ведучи мову про «тотальний наступ російського царизму на українську автономію», «обмеження прав і вольностей козацтва», «посилення централізації та русифікації», «надмірну експлуатацію людських та матеріальних ресурсів українських земель» і т. д. Тому вважаємо, що у даному випадку був би набагато адекватнішим термін «інкорпорація».

Виклад історії XIX ст. цілком обґрунтовано подано у рамках концепції модернізації. При цьому, розглядаючи модернізацій ні процеси у суспільно-політичній сфері, автори головну увагу надають таким питанням як «національна та етнонаціональна ідентичність», «український національний рух», «український національний проект», «трансформація українців із «селян у націю». З огляду на це вважаємо за доцільне структурувати зміст посібника відповідно до визнаної у світових наукових колах розробленої чеським дослідником М. Грохом схеми становлення нації, виділивши академічний, організаційний (культурний), політичний етапи.

Традиційністю характеризується, виклад тем про масонський рух, декабристський рухи, російське народництво, польські повстання XIX ст. Ці теми недостатньо включені у контекст українського історичного процесу. Якщо цей зв'язок погано прослідовується, то чи варто, займати стільки місця для висвітлення цих тем.

Авторами послідовно і логічно з багатьма прикладами і розширеними характеристиками викладено модернізацій ні процеси у соціально-економічній сфері. Показують як розгортаються процеси, що становлять сутність промислового перевороту. При цьому автори упускають такі вагомі питання як періодизація промислового перевороту в Україні, а головне, не розмежовують процесів, промислового перевороту та індустріалізації. Хоча дослідники економічної історії сьогодні визнають, що в останні десятиліття XIX ст. промисловість України охоплюють саме процеси індустріалізації.

Загалом, зміст рецензованого видання містить достатньо дидактичного матеріалу для студентів для комплексного вивчення історичних процесів, як на теренах України, так і власне українському соціумі, суспільстві на різних етапах розвитку. Помічені ж недоліки можуть бути усунуті у ході дальшої роботи над змістом та структурою посібника.

Y.Y. Sviderski, V.M. Okarinovski A COURSE OF LECTURES IS ON HISTORY OF UKRAINE. IN TWO PARTS. PART I. FROM THE OLDEST TIMES TO THE LAST FOURTH OF XIIV OF CENTURY. TRIAL EDITION. - TERNOPIL, 2010. - 400 S.
P.A. Mihalshyk., I.П. SHORT, In.L. БРОСЛАВСЬКИЙ COURSE of LECTURES On HISTORY of UKRAINE. IN TWO PARTS. PART OF II (AN END OF XVII IS BEGINNING of XX of CENTURY.). TRIAL EDITION. - TERNOPIL, 2010. - 412 S.

In this article the newest textbooks are reviewed on history of Ukraine. A manual is written from positions of critical and неупередженого approach of authors to the analysis of historical process.

УДК 94(477)

С.Л.Калитко

КОРІНЕНКО П. С., БАРМАК М. В., ФАРТУШНЯК А. К., ТЕРЕЩЕНКО В. Д., СТАРКА В. В. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX - ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА І (ПОЧАТОК XX СТ. – 1939 Р.) –ТЕРНОПІЛЬ, 2010 – 376С.
КОРІНЕНКО П. С., БАРМАК М. В., ТЕРЕЩЕНКО В. Д., СТАРКА В. В. КУРС ЛЕКЦІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX - ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ У ДВОХ ЧАСТИНАХ. ЧАСТИНА ІІ (1939 -2010 РР.) –ТЕРНОПІЛЬ, 2010 – 392С.

У статті прорецензовано посібники з історії України. Найбільша увага в посібниках привернута до економічної та політичної історії. Наведено багато відомостей про показники економічного розвитку українських земель в різні часи вказаного періоду.

Рецензоване видання охоплює новітній період історії України, події якого визначали формування сучасного стану суспільства і продовжують певним чином впливати на сьогодення. Автори, відповідно до поставленої мети, зосередили зусилля на висвітлені державотворчих, економічних, соціальних, національно-культурних процесів, а також зовнішньополітичної діяльності України, особливо на сучасному етапі.

Навчальний матеріал у посібнику поділено на чотири розділи: «Українські землі на початку XX ст. Українська національна-демократична революція 1917-1920 рр.»; «Міжвоєнний період в історії українського народу (1921-1939 рр.»; «Українська РСР у 1939-1991 рр.»; «Розбудова незалежної держави Україна (1991-2010 рр.».

Важливим на нашу думку, є спроба показати соціальний та національний аспекти аграрного питання на початку XX ст. Досить докладно розглянуто утворення та діяльність українських політичних партій. Належне місце займає виклад подій в західноукраїнському регіоні, зокрема вказано, що саме тут діяльність ОУН знаходила найбільшу підтримку. Автори всебічно показують події двох світових воєн на території України, боротьби за відновлення Української державності в 1917-1920 рр., Голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., політичних репресій в радянські часи, розвитку України після проголошення незалежності в 1991 р.

Характерною рисою посібника є насиченість, а в окремих місцях і перенасиченість, фактичним матеріалом.

Автори послідовно дотримувалися задекларованого в передмові до І частини прагнення «уникнути ідеологічної чи кон`юктурної за ангажованості, однозначно оцінюючих визначень, які суперечать об'єктивній багатогранності історичних процесів та явищ.». В зв'язку з цим варто відзначити широке висвітлення в курсі лекцій досягнень та здобутків радянської влади в УРСР в розвитку промисловості, науки, освіти, охорони здоров'я тощо. При викладі подій, явищ, які неоднозначно оцінюються нашими сучасниками, різними політичними силами, автори наводять різні точки зору. Це стосується кількості Українських Січових Стрільців; періодизації Української національно-демократичної революції; значення заборони Центральною Радою українізації військових частин в липні 1917 р. умов Брестського миру; грамоти гетьмана П. Скоропадського 14 листопада 1918 р. про федеративну спілку з Росією; оцінок гетьманату П. Скоропадського: Акту злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р.; переходу УГА в розпорядження Добровольчої армії 16 листопада 1919 р. Також таким чином висвітлено питання утворення СРСР та статусу в ньому УСРР; нової економічної політики, голодомору 1932-1933 рр., включення в 1939 -1940 рр., західноукраїнських земель до складу СРСР; чисельності радянського партизанського руху; освоєння цілинних земель та інші.

Надбанням посібника є вміщення після кожної лекції контрольні запитань, тестових завдань, списку рекомендованих опублікованих джерел і літератури.

Рецензований посібник не позбавлений окремих недоліків. На наш погляд варто було вказати, що керівництво, очолюване М. Грушевським, Товариства імені Т.Г. Шевченка у Львові розглядало його як зародок Української Академії наук; пояснити, що термін «посол» в Австро-Угорщині та Польщі означає депутат до парламенту чи інших представницьких інститутів; повідомити про участь інженерно-технічних працівників у підготовці рекорду О. Стаханова; більш аргументувати висновок про сформованість в роки перших п'ятирічок «національного українського робітничого класу і технічної інтелігенції.». Також доцільно б навести матеріали

про каральні заходи німецьких окупантів після дій партизанів, зокрема спалення гітлерівцями сіл, коротко зупинитися на причинах та суті польсько-української конфронтації на Волині в роки війни. Варто було б додати, що звинувачені в 1949 р. в космополітизмі І. Стебун та Є. Адельгейм, в другій половині 30-х рр. доклали чимало зусиль до безпідставних звинувачень низки письменників в українському буржуазному націоналізму; пояснити яку суть вкладала радянська влада в термін «спекуляція» в 40-х рр.: Вказати на зниження цін на споживчі товари в 1948-1950 рр. необхідно показати зростання розмірів обов'язкової для населення підписки на Державну позику, відзначити резонанс в суспільстві, викликаний присвоєнням Р. Шухевичу звання Героя України.

В посібнику трапляються повтори окремих сюжетів: про розвиток нафтогазової промисловості в Прикарпатті (частина ІІ, С. 85, 110), про відсутність в радянських військових навчальних закладах наприкінці 30-х на початку 40-х рр. вивчення тактики боїв оборонного характеру (частина ІІ, С. 23, 27). Трапляються окремі неточності та суттєві похибки. Так на с. 21 частини ІІ цитуються рядки пісні з кінофільму «Небесний тихохід», створеного в роки війни, а не раніше. Напередодні війни повсюди демонстрували кінофільм «Якщо завтра війна» і транслювали слова пісні з нього: «Если завтра война, мы сегодня к походу готовы».

В українській мові немає слова «осіню», є слово «восени», в літературній мові вживається слово «влітку», а не «літом» (частина І, С. 213).

Загалом, визнані недоліки мають несуттєвий характер, посібник може бути використаний для навчальної роботи, а після усунення недоліків рекомендованих для вивчення курсу історії.

S.L. Kalitko P.S. Korinenko, M.I. Barmak, A.K.Fartushnyk, I.D. Tereshenko, I.I. Starka COURSE of LECTURES On HISTORY of UKRAINE of XX is BEGINNING of XXI of CENTURY In TWO PARTS. PART of I (BEGINNING OF XX OF CENTURY. - 1939) -ТЕРНОПІЛЬ, 2010 - 376С. . A COURSE of LECTURES On HISTORY of UKRAINE of XX is BEGINNING of XXI of CENTURY In TWO PARTS. PART of II (1939 -2010 PP.) is TERNOPIL, 2010 - 392С..

In the article manuals are reviewed on history of Ukraine. A most notice in manuals come into to economic and political history. Many information over is brought about the indexes of economic development of Ukrainian earth in different times of the indicated period

УДК 94(477)

Ю.С. Степанчук

КРИВОШЕЯ В.В. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ. ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. – К.: «СТИЛОС», 2010. – 792 С.

У статті прорецензовано енциклопедію В.В. Кривошеї, присвячену персональному складу козацької старшини Гетьманщини.

Політичні зміни початку 90-х рр. минулого століття активізували інтерес широкого кола громадськості до вітчизняної історії, а особливо до питань, пов'язаних із періодом Гетьманщини в Україні.

Рецензована книга – унікальне видання у новітній історіографії присвячене вивченню персонального складу козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. Енциклопедія включає біограми 14 591 козацьких старшин. Це генеральні старшини, полковники, полкова старшина, повні і наказні сотники, військові канцеляристи, урядники Генеральної військової артилерії і полкової артилерії, Генерального військового суду і полкових судів, компанійську і неурядову старшину (значних військових, військових, бунчукових і значкових товаришів), які складали козацьку еліту Гетьманщини. Завдяки автору прізвища цих людей, їхня діяльність повернуті із небуття.

Дане видання має й джерелознавчий характер. Адже, реєстрова й біографічна його частини підготовлені майже виключно на основі архівних документів. Переважна більшість імен, історичних фактів до наукового обігу вводяться вперше.

Енциклопедія «Козацька старшина Гетьманщини» є важливим джерелом у дослідженні соціально-економічної та політичної історії тодішньої України. Наприклад, вчитуючись у

про каральні заходи німецьких окупантів після дій партизанів, зокрема спалення гітлерівцями сіл, коротко зупинитися на причинах та суті польсько-української конфронтації на Волині в роки війни. Варто було б додати, що звинувачені в 1949 р. в космополітизмі І. Стебун та Є. Адельгейм, в другій половині 30-х рр. доклали чимало зусиль до безпідставних звинувачень низки письменників в українському буржуазному націоналізму; пояснити яку суть вкладала радянська влада в термін «спекуляція» в 40-х рр.: Вказати на зниження цін на споживчі товари в 1948-1950 рр. необхідно показати зростання розмірів обов'язкової для населення підписки на Державну позику, відзначити резонанс в суспільстві, викликаний присвоєнням Р. Шухевичу звання Героя України.

В посібнику трапляються повтори окремих сюжетів: про розвиток нафтогазової промисловості в Прикарпатті (частина ІІ, С. 85, 110), про відсутність в радянських військових навчальних закладах наприкінці 30-х на початку 40-х рр. вивчення тактики боїв оборонного характеру (частина ІІ, С. 23, 27). Трапляються окремі неточності та суттєві похибки. Так на с. 21 частини ІІ цитуються рядки пісні з кінофільму «Небесний тихохід», створеного в роки війни, а не раніше. Напередодні війни повсюди демонстрували кінофільм «Якщо завтра війна» і транслювали слова пісні з нього: «Если завтра война, мы сегодня к походу готовы».

В українській мові немає слова «осіню», є слово «восени», в літературній мові вживається слово «влітку», а не «літом» (частина І, С. 213).

Загалом, визнані недоліки мають несуттєвий характер, посібник може бути використаний для навчальної роботи, а після усунення недоліків рекомендованих для вивчення курсу історії.

S.L. Kalitko P.S. Korinenko, M.I. Barmak, A.K.Fartushnyk, I.D. Tereshenko, I.I. Starka COURSE of LECTURES On HISTORY of UKRAINE of XX is BEGINNING of XXI of CENTURY In TWO PARTS. PART of I (BEGINNING OF XX OF CENTURY. - 1939) -ТЕРНОПІЛЬ, 2010 - 376С. . A COURSE of LECTURES On HISTORY of UKRAINE of XX is BEGINNING of XXI of CENTURY In TWO PARTS. PART of II (1939 -2010 PP.) is TERNOPIL, 2010 - 392С..

In the article manuals are reviewed on history of Ukraine. A most notice in manuals come into to economic and political history. Many information over is brought about the indexes of economic development of Ukrainian earth in different times of the indicated period

УДК 94(477)

Ю.С. Степанчук

КРИВОШЕЯ В.В. КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ. ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. – К.: «СТИЛОС», 2010. – 792 С.

У статті прорецензовано енциклопедію В.В. Кривошеї, присвячену персональному складу козацької старшини Гетьманщини.

Політичні зміни початку 90-х рр. минулого століття активізували інтерес широкого кола громадськості до вітчизняної історії, а особливо до питань, пов'язаних із періодом Гетьманщини в Україні.

Рецензована книга – унікальне видання у новітній історіографії присвячене вивченню персонального складу козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. Енциклопедія включає біограми 14 591 козацьких старшин. Це генеральні старшини, полковники, полкова старшина, повні і наказні сотники, військові канцеляристи, урядники Генеральної військової артилерії і полкової артилерії, Генерального військового суду і полкових судів, компанійську і неурядову старшину (значних військових, військових, бунчукових і значкових товаришів), які складали козацьку еліту Гетьманщини. Завдяки автору прізвища цих людей, їхня діяльність повернуті із небуття.

Дане видання має й джерелознавчий характер. Адже, реєстрова й біографічна його частини підготовлені майже виключно на основі архівних документів. Переважна більшість імен, історичних фактів до наукового обігу вводяться вперше.

Енциклопедія «Козацька старшина Гетьманщини» є важливим джерелом у дослідженні соціально-економічної та політичної історії тодішньої України. Наприклад, вчитуючись у

біографії представників козацької старшини Гетьманщини видно, що щайвищу сходинку в старшинській ієрархії займали полковники, яким належала військова, адміністративна та судова влада. Складовою частиною їхньої влади були військові справи, фінансові функції, збір податків, суд і судочинство, розквартирування російських військ, упорядкування шляхів тощо. Також полковники розпоряджалися земельним фондом, розподіляючи рангові землі між старшиною і рядовими козаками як плату за несення ними військової служби. Цікаво зауважити, що полковники різнилися між собою за типом повноважень. Існували повноважні (абсолютні, повні полковники), статус яких обмежувався лише виборами або призначенням наступника. Також були полковники наказні, які, як правило, призначалися на певний проміжок часу.

Науково обґрунтованим є підхід автора до висвітлення фактобіографії того чи іншого представника козацької старшини. За алфавітним порядком насамперед вказуються прізвище, ім'я, по-батькові, роки життя, народження чи смерті, посада(и), сімейний стан, маєтності і т.п. Наприклад: «Полуботок Яків Павлович (? – 1734.15.04) – бунчуковий товариш у чернігівському полку (1725-1734), отримав гетьманський лист від 19 січня 1729 р. на прийняття під бунчук. У 1729 р. поселив слобідку над р. Чумгаком. Помер у Бродах під час польського походу. 1725-1729 рр. разом із братом Андрієм сперечалися з священиком Воскресенської церкви Сосниці Яковом Івановичем за грунти у с. Гитище Сосницької сотні. Єпископ Іродіон Жураковський захопив рухоме і нерухоме майно після його смерті і взяв в опіку сина і доньку. Мав 2 можних посполитих у м. Любечі. Донька: Олена Луківна Жураковська (? - 1728), донька ніжинського полковника».

Дана наукова праця, автором якої є доктор історичних наук, професор Кривошея Володимир Володимирович, розрахована на істориків, філологів, етнологів, дослідників генеалогії тощо. На жаль, книга вийшла лише тиражем у 400 примірників, що не може задовольнити широке коло тих, хто скрупульозно і детально цікавиться історією своєї Батьківщини.

Безперечно, рецензована монографія є помітною подією в сучасній українській історіографії і сприятиме більш глибокому та об'єктивному висвітленню одного із важливих і складних періодів вітчизняної історії.

Y.S. Stepanhyk KRIVOHEY V.V. COSSACK PETTY OFFICER OF HETMANSHINA. ENCYCLOPAEDIA. - K.: «Stilos», 2010. ARE 792 P.S

The encyclopaedia of В.В.Кривошеї is reviewed In the article, sanctified to the personal composition of cossack petty officer of Hetmanshina..

УДК 94(477) «18/19»

О.А. Коляструк

ВІЛЬШАНСЬКА О.Л. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТ УКРАЇНИ КІН. XIX – ПОЧ. XX СТ.: ЄВРОПЕЙСЬКІ ВПЛИВИ ТА УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ. – К. : ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2009. – 172 С.

У статті прорецензована монографія О.Л.Вільшанської про повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: повсякденне життя, повсякденність, соціальна історія, українські міста.

На початку XXI ст. в українській історіографії значно поглибився інтерес до повсякденного життя людей. Передусім така тенденція відображає процес загальної демократизації гуманітарної сфери як в суспільній, так і в науковій свідомості. Монографія Оксани Вільшанської присвячена комплексному дослідженню повсякденного життя населення України наприкінці XIX – на початку XX ст. На підставі ретельного аналізу широкого кола різноманітних джерел виявлені й охарактеризовані основні чинники, що визначили спосіб життя городян на порубіжні XIX-XX ст. За розсудом авторки, саме у цей переломний час були започатковані й набули подальшого поступу процеси та явища, визначальні для урбаністичної

біографії представників козацької старшини Гетьманщини видно, що щайвищу сходинку в старшинській ієрархії займали полковники, яким належала військова, адміністративна та судова влада. Складовою частиною їхньої влади були військові справи, фінансові функції, збір податків, суд і судочинство, розквартирування російських військ, упорядкування шляхів тощо. Також полковники розпоряджалися земельним фондом, розподіляючи рангові землі між старшиною і рядовими козаками як плату за несення ними військової служби. Цікаво зауважити, що полковники різнилися між собою за типом повноважень. Існували повноважні (абсолютні, повні полковники), статус яких обмежувався лише виборами або призначенням наступника. Також були полковники наказні, які, як правило, призначалися на певний проміжок часу.

Науково обґрунтованим є підхід автора до висвітлення фактобіографії того чи іншого представника козацької старшини. За алфавітним порядком насамперед вказуються прізвище, ім'я, по-батькові, роки життя, народження чи смерті, посада(и), сімейний стан, маєтності і т.п. Наприклад: «Полуботок Яків Павлович (? – 1734.15.04) – бунчуковий товариш у чернігівському полку (1725-1734), отримав гетьманський лист від 19 січня 1729 р. на прийняття під бунчук. У 1729 р. поселив слобідку над р. Чумгаком. Помер у Бродах під час польського походу. 1725-1729 рр. разом із братом Андрієм сперечалися з священиком Воскресенської церкви Сосниці Яковом Івановичем за грунти у с. Гитище Сосницької сотні. Єпископ Іродіон Жураковський захопив рухоме і нерухоме майно після його смерті і взяв в опіку сина і доньку. Мав 2 можних посполитих у м. Любечі. Донька: Олена Луківна Жураковська (? - 1728), донька ніжинського полковника».

Дана наукова праця, автором якої є доктор історичних наук, професор Кривошея Володимир Володимирович, розрахована на істориків, філологів, етнологів, дослідників генеалогії тощо. На жаль, книга вийшла лише тиражем у 400 примірників, що не може задовольнити широке коло тих, хто скрупульозно і детально цікавиться історією своєї Батьківщини.

Безперечно, рецензована монографія є помітною подією в сучасній українській історіографії і сприятиме більш глибокому та об'єктивному висвітленню одного із важливих і складних періодів вітчизняної історії.

Y.S. Stepanhyk KRIVOHEY V.V. COSSACK PETTY OFFICER OF HETMANSHINA. ENCYCLOPAEDIA. - K.: «Stilos», 2010. ARE 792 P.S

The encyclopaedia of В.В.Кривошеї is reviewed In the article, sanctified to the personal composition of cossack petty officer of Hetmanshina..

УДК 94(477) «18/19»

О.А. Коляструк

ВІЛЬШАНСЬКА О.Л. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТ УКРАЇНИ КІН. XIX – ПОЧ. XX СТ.: ЄВРОПЕЙСЬКІ ВПЛИВИ ТА УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ. – К. : ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2009. – 172 С.

У статті прорецензована монографія О.Л.Вільшанської про повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: повсякденне життя, повсякденність, соціальна історія, українські міста.

На початку XXI ст. в українській історіографії значно поглибився інтерес до повсякденного життя людей. Передусім така тенденція відображає процес загальної демократизації гуманітарної сфери як в суспільній, так і в науковій свідомості. Монографія Оксани Вільшанської присвячена комплексному дослідженню повсякденного життя населення України наприкінці XIX – на початку XX ст. На підставі ретельного аналізу широкого кола різноманітних джерел виявлені й охарактеризовані основні чинники, що визначили спосіб життя городян на порубіжні XIX-XX ст. За розсудом авторки, саме у цей переломний час були започатковані й набули подальшого поступу процеси та явища, визначальні для урбаністичної

побутової культури ледь не всього XX ст. Повсякденне життя мешканців міст в Україні у цей період було органічно переплетене з прискореним економічним та соціальним розвитком суспільства. Піднесення фабрично-заводської промисловості, транспорту, засобів зв'язку та комунікації супроводжувалося й розгортанням інфраструктури забезпечення матеріальних потреб городян, налагодженням їхньої дозвіллєво-розважальної та відпочинкової мережі.

У книзі яскраво показано, що у таких великих містах, як Київ, Катеринослав, Одеса, Харків, під тиском швидкої технічної модернізації новітні тенденції виразно давалися взнаки як у матеріально-побутовій сфері, так і в приватному житті. Натомість населення невеликих провінційних міст повільніше підпадало впливам закордонної моди, зберігаючи архаїчний штиб життя й дотримуючись народних традицій.

Радикальній зміні піддавалися норми щоденного побутування, по суті, всіх верств городян, особливо чутливими виявилися представники середнього класу, оскільки вони складали більшість масового споживача. Широке впровадження машинного виробництва, виготовлення масової продукції призвело до здешевлення предметів повсякденного вжитку. Конкуруючи між собою, виробники стали практикувати вивчення попиту населення, аби адекватно реагувати на запити, з одного боку, і досягати максимального збагачення, з іншого. Побутом міського мешканця зацікавились не лише виробники та торгівці, а й дизайнери, журналісти, гігієністи, оформлювачі, ґрунтовно впливаючи на масову свідомість, прищеплювали смак, виховували публіку, створювали систему нових потреб, визначали модні тенденції. Ступінь розвитку реклами засвідчував формування нової культури споживання.

Характерною ознакою того часу був не тільки стрімкий злет науково-технічної думки, а й швидке запровадження технічних винаходів і наукових відкриттів у повсякденне життя (електричне освітлення, телефон, парове опалення, швейні і друкарські машинки, грамофони, фотоапарати, велосипеди). Авторка доводить, що значний відбиток на повсякдення мали не тільки об'єктивні наслідки прискореного економічного розвитку, потужний міграційний приплив нових мешканців з села, а й закордонні проникні впливи. Завозились не тільки машини, приладдя, товари широкого попиту, а й запозичувались окремі технології виробничих процесів, переважно німецькі та американські. Європейська мода відчутно позначилась на ознаках повсякденного побутування переважно буржуа, меншою мірою – інтелігенції.

З іншого боку, не дивлячись на європейський вплив та політику русифікації, національні традиції і звичаї виробничої та побутової культури зберігалися і виказували себе з різною інтенсивністю. Вочевидь, на нашу думку, можна стверджувати, що загальноєвропейська культура модерну навіть спонукала до стилізації національних відмінностей, на що чутливо відгукнулися ремесла і промисли декоративно-прикладного мистецького спектру. Свідоме привнесення у повсякденний побут городян української народної традиції було виразно притаманне вітчизняній інтелігенції як прояв і демонстрація національної самоідентифікації. Міські помешкання наповнювались автентичними предметами (одяг, меблі, посуд тощо).Вироби, виконані в українській національній традиції, ставали модними, стимулюючи їх подальше виготовлення та модифікацію.

Таким чином, монографія О.Л.Вільшанської є цікавою науковою працею з історії повсякденного життя українських городян наприкінці XIX – на початку XX ст.

Kolyastruk O.A. VILSHANSKA.O.L. EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN CITIES IN LATE XIX – EARLY XX CENTURIES: EUROPEAN INFLUENCES AND UKRAINIAN NATIONAL FEATURES. – K.: INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE, 2009. – 172 P.

In the articlle a monograf of O.L. Vilshanska about everyday life of Ukrainian cities in late XIX – early XX centuries is put under review.

Key words: everyday life, daily occurrence, social history, Ukrainian cities

РЕЗОЛЮЦІЯ

ІІ Міжнародної науково-практичної конференції

«Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права)»

(м. Бар, 30 вересня 2010 р.)

Зважаючи на необхідність визначення шляхів і механізмів сталого розвитку та європейської інтеграції територіальних громад, інституцій громадянського суспільства і місцевої влади Барської землі Поділля; узгодження основних цінностей, правових норм та удосконалення інструментарію, що потрібно для створення проектів стратегічного планування та проектування соціокультурного та сталого соціально-економічного розвитку міста Бар і поселень Барського району, 30 вересня 2010 року у м. Бар Вінницької області (Україна) була проведена ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права)»

За ініціативи: Барської районної державної адміністрації, Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії, Київського національного університету будівництва і архітектури, Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного, Інституту інвестиційної стратегії регіонального розвитку, Міжнародного товариства прав людини – Української секції, комунального закладу «Барська районна бібліотека», громадської організації «Відродження спадщини»;

за участю: Барської міської ради; Української академії історичних наук (УАІН); управління містобудування та архітектури, управління освіти та науки, управляння міжнародних зв'язків та євроінтеграції, управління культури і туризму, відділу в справах релігій Вінницької обласної державної адміністрації; Організації з безпеки та співробітництва в Європі; кафедри філософії та методології управління Національної державної академії управління при Президентові України; Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА); Національної спілки журналістів України; Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України; Державного архіву Вінницької області; Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К.А.Тімірязєва; Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка; Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; Житомирського технологічного університету; Київського славістичного університету; Львівського національного університету імені Івана Франка; Львівського державного університету внутрішніх справ; Сумського державного університету; Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ; Хмельницького національного університету; Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; кафедри філософії Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана; кафедри соціально-економічних дисциплін Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка; Бєлгородського державного університету (Росія); Православного Свято-Тихонівського Гуманітарного Університету (Росія); Науково-дослідного проектного інституту містобудування; Інституту археології НАН України; Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України; Інституту реклами; Інституту архітектурного менеджменту; Українського інституту підприємництва; Інституту міжнародного співробітництва; Вінницького кооперативного інституту; Хмельницького інституту конструювання і моделювання швейних виробів; Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»; Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»; монастиря святого Іоана Хрестителя отців-василіян; громадської організації «Барське земляцтво»; Асоціації користувачів Барської районної бібліотеки «Світ інформації»;

Громадського комітету захисту конституційних прав і свобод громадян; Осередку зеленого туризму у Вінницькій області; Спілки підприємців Барського району; ВАТ «Барський машзавод»; підприємства «Пфанер-Бар»; Ворзельської сільської ради; Ворзельського музею історії та культури «Уваровський дім»; гімназії №1 міста Суми; Brimeyer-Fursman, LLC.

Міжнародна науково-практична конференція проведена відповідно до п.3.16 Резолюції та рекомендацій «Круглого столу» на тему «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи» (м. Київ, 2 липня 2009 р.).

На конференції працювало 6 секцій: «Барська земля Поділля – соціокультурний і територіально-просторовий феномен цивілізаційного розвитку»; «Європейські витоки суспільно-політичного, соціально-культурного і духовно-релігійного потенціалу Барської землі Поділля»; «Європейська освіта, наука і культура – засіб формування людської особистості як суб'єкта сталого розвитку»; «Від Магдебурзького права до сучасного сталого соціально-політичного розвитку історичних міст Поділля»; «Соціокультурне проектування і перспективи сталого просторового розвитку міста Бара і сільських територіальних громад Барського району»; «Міжнародне співробітництво територіальних громад та інститутів громадянського суспільства в цілях сталого розвитку національних територій і європейського регіону».

У рамках конференції учасники також взяли участь у відкритті меморіальної дошки до 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права; у виставці архітектурних проектів науковців і студентів Київського національного університету будівництва і архітектури та Інституту реклами; у відвідуванні музейно-виставкової кімнати Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені М. Грушевського; у презентації виставки фотохудожника, краєзнавця, Почесного громадянина міста Бар, Заслуженого філателіста України Є.Й. Меснянкіна; ознайомились з документами та музейними експонатами з історії міста, з пам'ятниками архітектури та ландшафтами міста.

Учасники конференції високо оцінили роботу Барської районної держадміністрації, Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М. Грушевського, Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії, Київського національного університету будівництва і архітектури Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного, громадськості міста, за сприяння яких була організована робота II Міжнародної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права)», також було високо оцінено практику проведення краєзнавчих досліджень, наукових конференцій на місцевих рівнях, схвалили діяльність по документальному оформленню роботи конференцій (друк матеріалів у формі збірок, монографічних розробок тощо), висловили сподівання на те, що історія міста Бар та його околиць буде досліджуватися й надалі, і здобуті напрацювання з даної теми додадуться до загальної історії України, сприятимуть повнішому відтворенню специфіки національної культури, як і сподівання на подальшу співпрацю з громадою м. Бар Вінницької обл. із питань перспективи сталого розвитку малих українських міст, закцентували увагу на тому, що майбутнє України в цілому та її регіонів зокрема – за територіальною громадою.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

ІІ Міжнародної науково-практичної конференції

«Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права)»

(м. Бар, 30 вересня 2010 р.)

На основі матеріалів доповідей та пропозицій, що були розроблені на сесійних засіданнях та під час підготовки до заходу, учасники конференції ухвалили рекомендації:

1. Доповіді, що були виголошені на конференції, рекомендувати до публікації у збірці «Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: Європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права)»
2. Підтримати Резолюцію та рекомендації «Круглого столу» на тему: «Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи» (Київ, 2 липня 2009 року).
3. Провести обговорення матеріалів конференції та круглого столу із метою наступної реалізації у практичну діяльність та визначення стратегії подальших наукових досліджень.

Для розробки та затвердження в установленому порядку державних цільових програм, спрямованих на задоволення інтелектуальних та духовних потреб людини, розв'язання проблем національно-культурного розвитку, для збереження природно-культурного ландшафту Барської землі учасники конференції пропонують здійснити такі заходи:

1. Представникам територіальних громад міста Бар і Барського району, органів місцевого самоврядування, місцевих організацій громадянського суспільства, суб'єктам господарської діяльності

створити Громадські ради при Барській районній держадміністрації, Барській міській раді та забезпечити їх функціонування, з метою співпраці із місцевими органами виконавчої влади у справі сприяння місцевому та регіональному сталому просторовому розвитку міста Бар та Барського району Вінницької обл.

Для реалізації в життя рекомендацій ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права)»

Громадській Раді міста Бар необхідно розглянути питання про

розробку програми заходів до відзначення у 2015 році 475-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права. В числі цих заходів передбачити:

1.1. Розробку історико-архітектурного опорного плану міста Бар, як розділу генерального плану.
1.2. Розробку та затвердження Генерального плану міста Бар.
1.3. Розробку місцевих правил забудови міста Бар. Громадський контроль за реалізацію містобудівної документації.
1.4. Реконструкцію історико-архітектурного центру міста Бар.
1.5. Створення туристичної інфраструктури на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського (Центру Туризму) – разом з розробкою та затвердженням відповідної Програми.
1.6. Створити інформаційно-просвітницький центр на базі бібліотек міста та району для за безпечення наукової, освітньої, освітянської і практичної діяльності суб'єктів сталого просторового розвитку територій Барського району.

2. Представникам наукових, навчально-дослідних, навчальних та культурно-просвітницьких закладів провести обговорення:

2.1. Теоретичних і прикладних проблем сталого просторового розвитку з урахуванням того, що дане поле досліджень і практики стосується важливих для людини і суспільства проблем духовно-морального, інтелектуально-інноваційного, інформаційно-мовного, етнокультурного, соціально-психологічного та суспільно-політичного аспектів, причому таких проблем, без розв'язання яких не може бути сталого розвитку як такого.
2.2. Основних концептуально-правових підходів до розробки стратегій сталого локального і регіонального розвитку міста Бар та Барського субрегіону із залученням представників інститутів громадянського суспільства.
2.3. Перспектив та механізмів розвитку субрегіональної агломерації «Барська земля Поділля» із сучасною мережею соціально-культурної інфраструктури міста Бар та інших поселень Барського району.

Спільно із Громадською радою м. Бар і Барського району та місцевими органами виконавчої влади розробити та запровадити:

2.4. Ефективні механізми та технології реалізації проектів сталого територіального розвитку.
2.1. Нормативно-правову базу для участі громадськості в соціально-культурній та містобудівній політиці міста.
2.2. Загальний для учасників проектів сталого розвитку Барської землі Поділля, постійнодіючий науково–освітній майданчик, який базуватиметься на сучасних наукових знаннях та комунікативних технологіях і представлятиме собою інноваційну лабораторію, в якій будуть відпрацьовуватися новітні підходи в галузі гуманітарних та соціокультурних практик.
2.3. Започаткувати видання щорічника історико-краєзнавчих матеріалів. Регулярно фіксувати в інформаційному щорічнику субрегіону в аспекті розвитку краєзнавства досягнення науковців, істориків, економістів, що займаються проблемами регіонального розвитку.
2.4. Освітні програми реалізації проекту «Мале місто – основа сильної України», «Інноваційне підприємство»; «університет для тих, кому за 60», «Мистецтво реклами і дизайну».
2.5. Створити музей археологічних розкопок міста Бар.
2.6. Поновити роботу місцевого краєзнавчого музею.
2.7. Створити музей вишивки та народної творчості Східного Поділля.
2.8. Відродити традицію виготовлення барської кераміки.
2.9. Оформити карту-схему визначних історичних місць міста Бар і Барського району.
2.10. Започаткувати співпрацю між Інститутом реклами та Барським гуманітарно-педагогічним коледжем імені М. Грушевського в плані забезпечення регіонів України кадрами з комунікативних питань.
2.11. Продовжити практику проведення наукових конференцій за галузями: «Історичне краєзнавство»; «Пісенне краєзнавство».
2.12. Барському гуманітарно-педагогічному коледжу імені Михайла Грушевського ініціювати створення історико-етнографічного Центру на базі закладу.
2.13. Започаткувати обмін творчими колективами (міжвузівський, міжрегіональний, міждержавний).
2.14. Організовувати фестиваль автентичної пісні, що сприятиме розвитку туризму, як зовнішнього, так і внутрішнього.
2.15. Здійснювати розвиток шкільного та студентського туризму.

Розпочати наукові дослідження по темам:

2.16. Інвентаризація та наукове дослідження культурних, архітектурних, природних ресурсів.
2.17. Еколого-геологічні та історико-містобудівні дослідження території міста Бар та його околиць на основі фондових та бібліографічних матеріалів.
2.18. Водні ресурси Барського району, рівень їхньої охорони та використання.
2.19. Науково-методологічна основа проектування, прогнозування та управління сталого просторового розвитку демоекосистеми Барського району.
2.20. Розвиток проекту «Історія малих міст України», започаткований Міністерством регіонального розвитку та будівництва України та Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В.Г. Заболотного, задля створення передумов розвитку галузевого регіонального краєзнавства, економічно-соціального та культурно-освітнього розвитку малих міст України.
2.21. Програма проведення археологічних розкопок до 2015 року.

2.22. Архітектурного-будівельний аспект історії міста Бар Вінницької області на базі книжкового фонду Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного. Оприлюднення результатів дослідження з метою популяризації, економічно-соціального та культурно-освітнього розвитку міста Бар та розвитку галузевого регіонального краєзнавства.
2.23. Програма щодо повернення історичних назв населеним пунктам Барського району.
2.24. Довідник населених пунктів Барського району за їхнім походженням та етимологією назв.
2.25. Стратегічний феномен Поділля, як краю замків і фортець. Місто Бар, як форпост «Подільського щиту» XVI ст.
2.26. Система самоврядування на Болоховській землі та вплив її на становлення самоврядування на Барській землі Поділля в наступні роки.
2.27. Історія центрів духовності міста Бар та Барського району. Походження місцевих святинь.
2.28. Вплив місцевих містобудівних традицій на формування міського та архітектурного простору міста Бар в середині XVI століття.
2.29. Вплив містобудівних традицій Магдебурзького права на формування міського та архітектурного простору міста Бар із середини XVI – XVII століть.
2.30. Археологічні дослідження залишків стін підземних ходів XVI – XVII ст.ст. на території сучасного міста.
2.31. Археологія русла та заплави річки Рів.
2.32. Реєстр пам'яток архітектури та містобудування, зокрема, промислової архітектури на території Барського району, підготувати статті про пам'ятки до тому Зводу пам'яток Вінницької області.
2.33. Історія видавничої справи на Поділлі.
2.34. Життя і діяльність королеви Польщі – Бони Сфорци.
2.35. Життя і діяльність барського старости (1540 – 1552 рр.) Бернарда Претвича. Дослідження та публікація
2.36. Мемуари Бернарда Претвича.
2.37. Мемуари Олександра Гваньїні.
2.38. Місто Бар та Барська земля в мемуарах Т. Бобровського.
2.39. Життєвий і науковий шлях В'ячеслава Броніславовича Рудницького.
2.40. Біографія волинського поета Діаманта Григорія Яковича.
2.41. Становлення жіночої комерційної освіти в Україні в контексті сталого просторового розвитку Поділля.
2.42. Національний рух опору окупантам в 1941–1945 рр.
2.43. Формування сучасних мереж соціально-культурної інфраструктури міста Бар та Барського району.
2.44. Формування та затвердження переліку основних тем архітектурних і містобудівних проектів та тем робіт з дизайну міського середовища міста Бар, що відповідають інтересам громади та вимогам і нормам міжнародних організацій.

3. Виконавчим органам, постійним комісіям Барської міської ради спільно з Громадською радою міста Бар:

3.1. Переглянути Статут міста, проаналізувавши відповідність його вимогам сьогодення, а також чи було враховано територіальною громадою при його написанні все необхідне.
3.2. Організувати роботу із створення «Центру культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Поділля», як наукового координаційно-методичного центру реалізації проектів соціально-культурного розвитку міста і району.
3.3. Сприяти організації молодіжного центру під назвою «Стара фортеця», який працюватиме над стародавньою українською кухнею та має стати інформаційно-культурним центром, де молодь черпатиме знання з історичної криниці краю та долучатиметься до його сучасного розвитку.
3.4. Провести конкурс «Яким я бачу майбутнє свого рідного міста», над матеріалами якого працюватимуть соціологи та соціальні психологи.
3.5. Сприяти розвитку побратимських зв'язків.
3.6. Барській районній раді підготувати розпорядження «Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення Барського району до 2015 року». При Барській міській раді створити робочу групу з представників

громадськості міста, яку позиціонувати як науково-методичний та координаційно-інформаційний центр реалізації даного проекту.

3.7. Створити комісію при міськвиконкомі з перевірки здачі будівельних об'єктів на предмет наявності та відповідності їх затвердженим нормам будівництва пандусів, паркінгів і належних умов під'їзду до них.

Сприяти в розробці та впровадженні нормативно-правових документів:

3.8. Містобудівної концепції історико-архітектурного центру, генерального плану із детальним планування центру міста (на основі, зокрема, історико-архітектурного опорного плану і плану охорони історичного ареалу).

3.9. Програми реконструкції історико-архітектурного комплексу «Барська фортеця».

3.10. Концепції музею М. Коцюбинського в системі історико-архітектурного центру міста.

3.11. Нового статусу Барського гуманітарно-педагогічного коледжу, на основі якого провести реконструкцію будівлі коледжу.

3.12. Нормативної бази для участі громадськості у містобудівній політиці розвитку міста та програми співтовариства інститутів громадянського суспільства міста Бар із містами країн, що є членами Ради Європи та Європейського Союзу задля реалізації проектів «Європейська хартія міст II: Маніфест», «Лейпцігська хартія сталого європейського міста» (2007), «Лісабонська стратегія» (2007) тощо.

3.13. Забезпечити розробку історико-архітектурного опорного плану і плану охорони та комплексної реконструкції історичного ареалу міста Бар та його приміської зони.

3.14. Громадської експертизи нового генерального плану міста Бар на основі рекомендацій існуючого «Стратегічного плану соціально-економічного розвитку м. Бар», що був розроблений Інститутом Інвестиційної Стратегії Регіонального розвитку у 2008 році та з урахуванням необхідних його коректив.

3.15. Місцевих правил забудови міста Бар.

4. Представникам Барської районної ради та Барської районної державної адміністрації спільно із науковими установами сприяти розробці та здійсненню:

4.1. Програми щодо збереження й розвитку культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Барської землі Поділля та внести їх до обласної Програми розвитку культури та духовного відродження, програм (стратегій) соціально-економічного розвитку регіону. В рамках цих програм (стратегій) необхідно передбачити розробку:

4.2. Концепції та стратегії плану сталого розвитку сільських територій Барського району.

4.3. Стратегій сталого розвитку курортно-рекреаційних територій і туристских центрів.

4.4. Схеми районного планування на принципах сталого територіального розвитку.

4.5. Правила забудови міста Бар, у тому числі план зонування міста.

4.6. Технологічної програми на проектування «Молодіжного туристично-оздоровчого комплексу для малих міст та інших поселень України» на прикладі Барського району.

4.7. Круглого столу для обговорення питання щодо стратегії розвитку та діяльності Барської районної благодійної організації «Добротворець». Обговорення питання щодо актуальності та перспектив функціонування на території Барського району реабілітаційного Центру для дітей і молоді з обмеженими можливостями на 60 місць.

4.8. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 29 липня 2009 року №784 »Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009-2015 роки «Безбар'єрна Україна» місцевим органам влади розробити і затвердити цільову програму щодо створення в Барському районі районного реабілітаційного Центру для дітей і молоді з обмеженими можливостями на 60 місць.

4.9. Організації благодійного (благодійно-інвестиційного) фонду з метою фінансування та залучення вітчизняних і зарубіжних інвестицій для створення та функціонування реабілітаційного Центру.

4.10. Підготовки проекту «Активізація ресурсів сталого розвитку територіальної громади Барського району шляхом створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» для участі в 2011 році у Всеукраїнському конкурсі проектів та програм розвитку місцевого самоврядування.

4.11. У місті Бар та Барському районі кластерів з харчової промисловості, переробної галузі, які розвинуть свою економіку, за допомогою яких підняти соціально-культурну та інші сфери в районі.

5. Структурним підрозділам Вінницької обласної ради та Вінницької обласної державної адміністрації сприяти територіальній громаді міста Бар та Барського району та науковим установам в розробці та здійсненню:

5.1. Програми щодо збереження й розвитку культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини Барської землі Поділля та внести її до обласної Програми розвитку культури та духовного відродження, програм (стратегій) соціально-економічного розвитку регіону. В рамках цих програм (стратегій) сприяти в розробці та здійсненню:

5.2. Аналізу сучасного стану планування просторового розвитку території Барського та інших районів області при розробці Схеми районного планування, на основі яких буде ґрунтуватись весь процес сталого розвитку цих територій.

5.3. Комплексного аналізу еколого-економічної сталості Барського району для побудови соціо-еколого-економічної моделі розвитку міста Бар та Барського мікрорегіону.

5.4. Розробки карти геоекологічного ризику у складі схеми планувальних обмежень території Вінницької області для подальшого науково-обгрунтованого визначення пріоритетів та обмежень в територіальному розвиткові області.

5.5. Визначення меж зон охорони нерухомих пам'яток та історичних місць в Барському районі, необхідних для виготовлення генпланів об'єктів, взятих під державну охорону.

5.6. Знаходження необхідних ресурсів для розробки схеми планування Барського району, з обов'язковим узгодженням всіх проблемних питань, пов'язаних із розробкою генерального плану м. Бар, плануванням приміських територій та загальною схемою планування Вінницької області.

5.7. Контролю за використанням в Барському районі земель історико-культурного призначення (узгодження проектів, підготовка програм, надання висновків).

5.8. Забезпечення створення міжнародного туристичного кластеру (моделі), в якому міста Бар, Тульчин, Миргород, Новгород-Дністровський були б включені в єдину мережу.

5.9. Створення обласного туристично-інформаційного центру, як ресурс сталого розвитку Барського та інших районів області.

5.10. Підтримку проектів підвищення конкурентоспроможності Вінницької області.

5.11. Сприяння залученню зовнішніх та внутрішніх інвестицій в Барський район.

6. Міністерству регіонального розвитку та будівництва України сумісно із Громадською Радою при міністерстві при формуванні та реалізації державної політики:

6.1. Розглянути питання щодо надання місту Бар статусу експериментального майданчика з відповідним правовим, юридичним та іншим забезпеченням.

6.2. провести разом із Центром СКПКТ ІМД, Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В.Г. Заболотного та іншими партнерами проекту «Барська земля Поділля – європейський вимір для сталого розвитку» серію міжнародних науково – практичних семінарів з питань сталого розвитку та територіального планування з метою обговорення методики містобудівного планування територіальних одиниць та питань розробки Схем планування території та сучасної теоретико-методологічної бази.

6.3. При Українському державному науково-дослідному інституті проектування міст «Діпромісто» ім. Ю.Білоконя сприяти відновленню роботи навчального центру для підвищення кваліфікації в сфері містобудівного законодавства для представників місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських рад.

6.4. Сприяти у проведенні наукових робіт із проблематики розселення, ідентифікації та класифікації ландшафтів Барської землі Поділля із залученням незалежних фахівців зі сфери соціально-гуманітарних наук та представників громадянського суспільства. Сприяти проведенню демографічного дослідження Барського району.

6.5. Сприяти у розробці матеріалів історико-архітектурного опорного плану із коригуванням генерального плану міста Бар Вінницької обл..

6.6. Сприяти у розробці місцевих правил забудови території міста Бар.

7. Міністерству освіти та науки України сумісно із Громадською Радою при міністерстві при формуванні та реалізації державної політики:

7.1. Запропонувати звернутись до ректорів ВНЗ, директорів наукових установ, підпорядкованих МОН України, з пропозицією сформувати тематики наукових фундаментальних, прикладних та міждисциплінарних досліджень і розробок, які відповідають потребам суб'єктів сталого розвитку України та нормам і стандартам Європейського співтовариства.

7.2. Сприяти в розробці положення з проведення міждисциплінарних наукових досліджень та провести їхню атестацію Вищою атестаційною комісією України.

7.3. З метою запровадження нових організаційно-структурних форм наукової підготовки висококваліфікованих фахівців та виконання завдань Державної цільової науково-технічної і соціальної програми «Наука в університетах» на 2008-2012 роки сприяти у створенню разом із органами самоврядування міста Бар і Барського району та ВНЗ, що беруть участь у проекті «Барська земля Поділля – європейський вимір для сталого розвитку», навчально-науковий центр.

7.4. Сприяти у проведенні разом з Міністерством регіонального розвитку та будівництва України та учасниками проекту «Барська земля Поділля – європейський вимір для сталого розвитку», науково-практичний семінар на тему «Сучасні проблеми функціонування університетської освіти в умовах інноваційної стратегії сталого розвитку України».

7.5. З метою розвитку туризму в місті Бар та районі, популяризації пам'яток історії та культури рекомендувати адміністрації Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського розпочати підготовку фахівців за спеціальністю «Організація туристичного обслуговування». Відкриття у Барському гуманітарному коледжі ім. Грушевського групи по спеціалізації «екскурсовод», «туризм», «стратегічний менеджмент».

7.6. Сприяти Введенню нових дисциплін у Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського за назвами «Культурна географія», «Туризм».

7.7. Сприяти створенню комплексної міжвузівської програми, щоб малі міста України місто Бар стали об'єктом наукових досліджень на рівні курсових та дипломних робіт

8. Міністерству культури і туризму України:

8.1. Сприяти передачі матеріали наукової конференції урядам та громадськості Польщі, Італії, Росії з метою встановлення міжнародного культурного діалогу із проблем, що підняті та обговоренні на II Міжнародній конференції, провести круглі столи та семінари.

8.2. Враховуючи те, що у 2010 році виповнилось 560 років початку правління династії Сфорца в Мілані та 470 років надання місту Бар Магдебурзького права за сприянням Бони Сфорци, запропонувати урядам України, Польщі, Італії, Литви, Білорусії відкрити архіви для широкого доступу міжнародної наукової громадськості та сприяти розробці міждержавної програми по дослідженню життя та діяльності видатної особи – королеви Польщі Бони Сфорци і увічненню її пам'яті.

8.3. Сприяти розробиці міждержавної програми з історико-містобудівного дослідження м. Бар Вінницької обл.

8.4. З нагоди 470-ти років, що виповнились у 2010 р. від часу організації на Барській землі Поділля під керівництвом Бони Сфорци «оборонного щита» Європи, а охорону кордонів якої було доручено барському старості Бернарду Претвичу, якого український народ прозвав «Муром краю Подільського»,– сприяти початку спільного українсько-польського проекту по увіковічненню пам'яті Бернарда Претвича та видання його мемуарів.

8.5. Сприяти активізації міжнародного співробітництва у сфері охорони культурної і архітектурної спадщини із залученням до цього інтелектуального потенціалу та досвіду тих, хто працює в проектах сталого розвитку історичних міст України.

8.6. Сприяти підписанню необхідних міжнародних угод у сфері розвитку історико-культурної спадщини.

8.7. Сприяти публікації на території України «Хроніки європейської Сарматії» 1611 року Олександра Гваньїні.

8.8. Сприяти налагодженню прямих зв'язків із сусідніми країнами в частині проведення спільних досліджень, навчання та підвищення кваліфікації кадрів, обміну досвідом, напрацювання спільних документів, проведення спільних міжнародних експедицій конференцій, читань та прикладних досліджень.

8.9. Сприяти налагодженню міжнародного культурного співробітництва на локальному та регіональному рівні щодо збереження і розвитку етнокультурного розмаїття. Сприяти розвитку «народної дипломатії».

9. Верховній Раді України:

9.1. Сприяти плануванню поступового збільшення видатків на збереження культурно-історичної спадщини України та передбачити механізм його зростання у подальшому пропорційно до зростання дохідної частини бюджету, орієнтуючись на європейські стандарти.

9.2. При розробці містобудівного кодексу сприяти координації положення містобудівного та земельного законодавства.

9.3. Сприяти проведенню роботи з покращення правової бази розвитку сфери культури, як важливого ресурсу сталого розвитку, спрямованого на вдосконалення механізмів реалізації державної культурної політики, створення сприятливих умов для культурної діяльності, охорони культурної спадщини, та розвитку туризму.

9.4. Сприяти активізації роботи з упорядкування законів з питань охорони, збереження та розвитку культурно-історичної спадщини і європейських ландшафтів з метою узгодження внутрішнього законодавства України у цій галузі з підписаними і ратифікованими Верховною Радою України відповідними міжнародними актами.

10. Представникам конфесій

10.1. Провести спільну міжконфесійну конференцію на тему: «Спільна духовна спадщина Святителя Миколая архієпископа Мірлікійського».

10.2. Враховуючи те, що місто Бар та Барська земля з 1540 року знаходиться під покровительством Святого Миколая-Чудотворця архієпископа Мір-Лікійського, а також враховуючи те, що у 2006 році Барська міська рада прийняла рішення про офіційне визнання його покровителем міста Бар, а також наявність протоколу намірів про побратимство та співпрацю між містами Барі (Італія) і Бар (Україна) здійснити заходи по організації перенесення частинок мощей Святого Миколая Чудотворця із міста Барі (Італія) у місто Бар (Україна).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАБИЧ Олександр Іванович – м. Київ, член Національної спілки краєзнавців України, асистент кафедри журналістики та видавничої справи Інституту журналістики та міжнародних відносин Київського національного університету культури та мистецтв;

БАЖЕНОВ Лев Васильович – м. Кам'янець-Подільський, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України Кам'янець-Подільського національного університету;

БАКАЛЕЦЬ Олексій Андрійович – м. Бар, кандидат історичних наук, викладач кафедри соціально-економічних дисциплін Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

БАРВІНОК Ольга Володимирівна – м. Умань, аспірантка кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

БОДРОВ Юрій Іванович – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

БОКОВНЯ Віктор Максимович – м.Черкаси, старший викладач Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

БРЕХУНЕНКО Віктор Анатолійович – м. Київ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України;

БУРАВСЬКИЙ Олександр Антонович – м. Житомир, кандидат історичних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка;

ВАСІЛЬЄВ Сергій Андрійович – м. Умань, науковий співробітник державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»;

ВОЗНЮК Олександр Васильовий – м. Житомир, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільного виховання і педагогічних інновацій Житомирського державного університету імені Івана Франка;

ВОЙЦЕХІВСЬКА Галина Анатоліївна – м. Вінниця, директор Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені Володимира Заболотного;

ВОЙЦЕХІВСЬКА Ірина Вікторівна – м. Вінниця, бібліограф І категорії Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені Володимира Заболотного;

ГАЛЬЧАК Ніна Павлівна – м. Вінниця, старший викладач Вінницького національного аграрного університету;

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України;

ГАНЗЮК Віталій Олександрович – м. Вінниця, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

ГРИГОРЕНКО Олександр Петрович – м. Хмельницький, доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету;

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович – м. Суми, кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету;

ДУБАСЕНЮК Олександра Антонівна – м. Житомир, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка;

ДЮЖЕВ Сергій Андрійович – м. Київ, експерт-консультант Центру соціокультурного проектування і комунікаційних технологій, головний спеціаліст інституту архітектурного менеджменту

ДЯЧОК Валерій Васильович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та країнознавства

ДЯЧОК Оксана Ярославівна – м. Хмельницький, вчитель ЗОШ № 27 І-ІІІ ст.

ЗАБОЛОТНА Оксана Адольфівна – м. Умань, кандидат педагогічних наук, доцент, директор Інституту міжнародної співробітництва та завідувач кафедри практики іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ЗАВАЛЬНЮК Костянтин Вікторович – м. Вінниця, провідний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук;

ЗАДВОРНЯК Людмила Сергіївна – м. Вінниця, здобувач інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

ЗЕЛЕНЕНЬКА Ірина Алімівна – м. Бар, кандидат філологічних наук, викладач Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, завідуючий кафедрою природничо-наукових дисциплін Хмельницького інституту конструювання й моделювання швейних виробів;

ЙОЛТУХОВСЬКИЙ Микола Павлович – м. Бар, краєзнавець, почесний громадянин міста Бар;

КАЛИТКО Сергій Леонідович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

КЛІМЕНКО Ольга Вікторівна – м. Суми, асистент кафедри економічної теорії Сумського державного університету

КОБИЛЕЦЬКИЙ Микола Мар'янович – м. Львів, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри основ права України Львівського національного університету імені Івана Франка

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

КОНДЕЛЬ-ПЕРМІЛОВА Наталія Миколаївна – м. Київ, кандидат архітектури, старший науковий співробітник Інституту проблем сучасного мистецтва;

КОТИК А.В. – м. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут журналістики

КРИВОШЕЯ Ігор Іванович – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, вчений секретар Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань», науковий директор Польського культурно-освітнього центру Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КРИЖАНІВСЬКИЙ Олександр Анатолійович – м. Київ, експерт Центру ЦКПКТ ІМД, кандидат архітектури, доцент кафедри дизайну архітектурного середовища Київського національного університету будівництва та архітектури;

КУЗМІНЕЦЬ Наталя Петрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

КУЗНЄЦОВА Людмила Василівна – м. Бар, викладач вищої категорії Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського

ЛЕБЕДИНСЬКА Тетяна Михайлівна – м. Бар, викладач вищої категорії Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ЛІФІНЦЕВ Микола Опанасович – м. Київ, ректор Інституту реклами, кандидат економічних наук, професор

ЛІФІНЦЕВ Сергій Миколайович – м. Київ, в.о. професора Інституту реклами

МАТЮЩЕНКО Олег Миколайович – м. Київ, архітектор

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

МЕСНЯНКІН Євген Йосипович – м. Бар, член Національної спілки журналістів України, краєзнавець, Почесний громадянин міста Бар;

МІЩУК Яна Віталіївна – м. Вінниця, викладач Вінницького кооперативного інституту;

МОРОЗ Марія Володимирівна – м. Бар, викладач-методист Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського;

НІКІТІН Михайло Юрійович – м. Глухів, викладач кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

НІКІТІН Юрій Олександрович – м. Харків, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ;

НІКІТІНА Ірина Павлівна – м. Суми, вчитель гімназії №1;

ОЛІЙНИК Микола Петрович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету

ОЛІЙНИК Олександр Миколайович – м. Харків, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

ОНІПКО Тетяна Володимирівна – м. Полтава, кандидат історичних наук, доцент Полтавського університету споживчої кооперації України;

отець Мелетій БАТІГ – м. Бар, Чин святого Василія Великого (Микола Іванович Батіг), настоятель монастиря святого Івана Хрестителя отців Василіян

ПАНКЕВИЧ Іван Миронович – м. Львів, кандидат юридичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка

ПАЦЕЛЯ Ольга Петрівна – м. Вінниця, завідувач філії Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені Володимира Заболотного

ПЛАМЕНИЦЬКА Ольга Анатоліївна – м. Київ, кандидат архітектури, Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури

ПОДОЛИННИЙ Анатолій Мусійович – м. Вінниця, професор, кандидат філологічних наук Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ПОЛОНСЬКИЙ Леонід Григорович – м. Житомир, професор, доктор технічних наук Житомирського технологічного університету

ПРОКОПЕНКО Ольга Володимирівна – м. Суми, доктор економічних наук, доцент Сумського державного університету,

РОГОЗОВСЬКА Анастасія В'ячеславівна – м. Вінниця, магістрантка інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

РОМАНЮК Іван Миронович– м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

САВЧЕНКО Григорій Петрович – м. Київ, кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

САВЧУК Петро Нестерович – м. Бар, директор Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського

САЛАМАТОВ Володимир Олександрович – м. Київ, доцент кафедри філософії та методології управління Національної державної академії управління при президентові України, експерт-консультант Центру соціокультурного проек-тування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії;

СЕМЕНЧУК Оксана Олександрівна – м. Умань, аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

СЕМКІВ Віталій Остапович – м. Львів, доцент кафедри основ права України Львівського національного університету імені Івана Франка;

СЕРГІЄНКО Тетяна Миколаївна – м. Суми, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін, Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ;

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

СТЕЦЮК Ірина Ігорівна – м. Київ, архітектор науково-дослідного проектного інституту містобудування;

СТЕЦЮК Тетяна Василівна – м. Вінниця, головний спеціаліст відділу в справах релігій Вінницької облдержадміністрації, член Національної спілки журналістів України;

СТОРОЖУК Антоніна Іванівна – м. Бар, кандидат мистецтво-знавства, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського;

СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з виховної роботи інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

ФІЛІПОВА Світлана Миколаївна – м. Бар, провідний бібліограф Барської районної бібліотеки;

ФРОЛОВ Сергій Михайлович – м. Суми, кандидат економічних наук, доцент Сумського державного університету;

FURSMAN IRINA – ICA-USA CTF, Vice President, Brimeyer-Fursman, LLC;

ХАРИТОНОВА Ірина Вікторівна – м. Бар, викладач вищої категорії Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського;

ХІЛІНСЬКА Людмила Валентинівна – м. Бар, заступник директора по Обласному гуманітарному ліцею Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського;

ХОМКО Леся Василівна – м. Львів, здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка;

ЦУБЕНКО Валерія Леонідівна – м. Одеса, доктор історичних наук, професор Одеського державного університету внутрішніх справ України.

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2011. – 337 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 березня 2010 року №1-05/2).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.

Технічний редактор Мазур І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33

Підписано до друку 10.02.2011 р. Формат 60х84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 35,2.

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 163, наклад 300 прим.